



"KASHGARLI MAHMUT"

INTERNATIONAL SCIENCE, CULTURE AND

EDUCATION CONGRESS

(Dîvânu Lugâtî't-Türk - 950)



Divanü Lugatî't-Türk'ün yirmi sekizinci sayfasından itibaren ise ikinci kısım olan sözlük bölümü başlamaktadır. Adlar ve fiiller olarak ikiye ayrılan bu kısımda; sayısına ve harflerin niteliğine göre sıralanan Türkçe sözcüklerin açıklaması Arapça olarak yapılmış, örnek cümleler Türkçe verilmiş, anlamları yine Arapça yazılmıştır.



March 27, 2022

AMEA Nasimi Institute of Linguistics,
Baku, Azerbaijan



PROCEEDINGS BOOK

Editors: Prof. Dr. Nadir MEMMEDLİ

Assoc.Prof. Baba MAHARRAMLI

www.scienceazerbaijan.org/kasgarli-mahmut

ISBN-978-625-8377-21-7

**"KASHGARLI MAHMUT"
INTERNATIONAL SCIENCE,
CULTURE AND EDUCATION CONGRESS
(Dîvânu Lugâti't-Türk - 950)**

March 27, 2022

AMEA Nasimi Institute of Linguistics,

Baku, Azerbaijan

By Institute Of Economic Development and Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR

E-posta: kongreiksad@gmail.com
www.iksadkongre.org www.iksad.org.tr

**Editors: Prof. Dr. Nadir MEMMEDLİ
Assoc.Prof. Baba MAHARRAMLI**

All rights of this book belong to İKSAD. It may not
be copied or reproduced without permission. Legal and ethical responsibility of
the works in the book belongs to the authors.

Iksad Publications -2022©

Yayın tarihi:12.04.2022

ISBN-978-625-8377-21-7

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

"KASHGARLI MAHMUT"
INTERNATIONAL SCIENCE,
CULTURE AND EDUCATION CONGRESS

DATE & PLACE

27 March 2021

Baku, Azerbaijan

ORGANIZATION COMMITTEE HEAD

Prof. Dr. Nadir MEMMEDLI

EVALUATION CRITERIA

All applications have undergone a double-blind peer review process

CONGRESS LANGUAGES

Turkish and English languages,

PRESENTATION TYPE

ORAL/VIRTUAL PRESENTATION

NUMBER of ACCEPTED PAPERS-62

NUMBER of REJECTED PAPERS-7

PARTICIPANTS COUNTRY:

Azerbaijan-35, Canada-1, Indonesia-2, Nigeria-1, Malesia-1, Pakistan- 1, Turkey-21

*Double blinded evaluation process

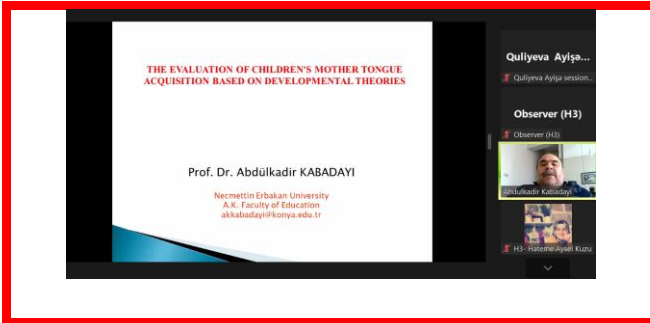
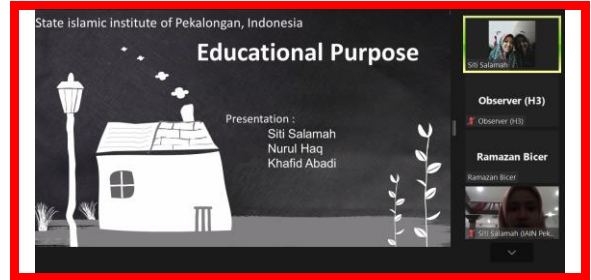
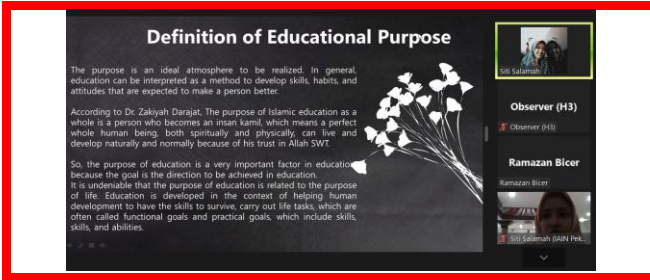
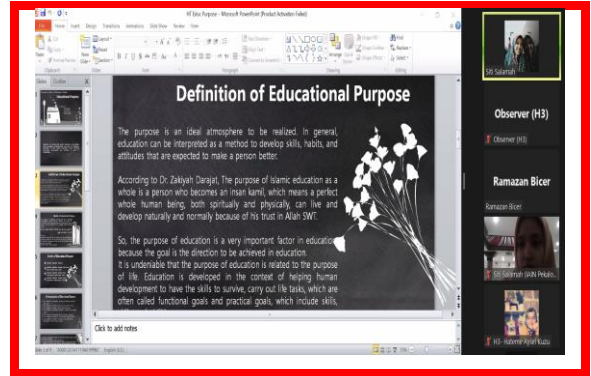
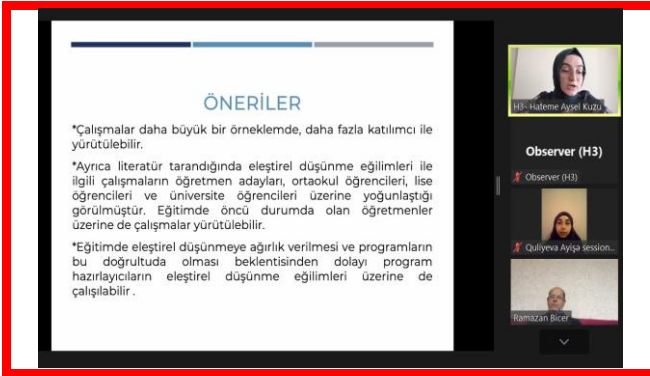
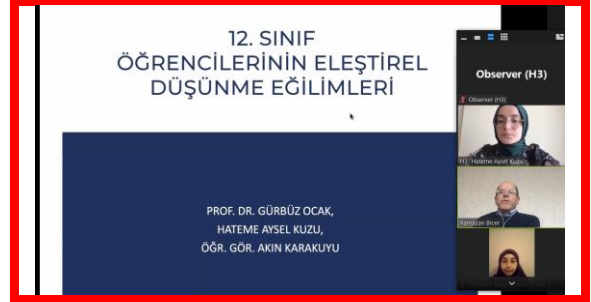
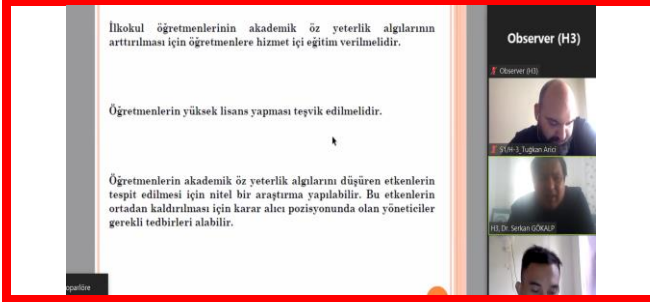
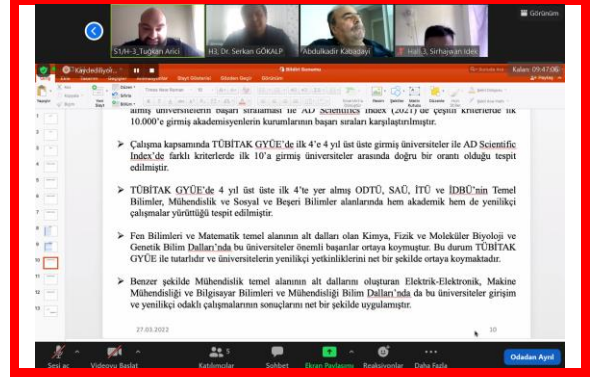
CONGRESS COMMITTEE

Prof.Dr. Mahire HÜSEYİNOVA – ADPU Uluslararası İlişkiler Üzre Rektör Yardımcısı, Filoloji Fakülte Dekanı
Prof.Dr. İsmayıl KAZIMOV - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü'nün Azerbaycan Dili Şube Başkanı
Prof.Dr. İbrahim BAYRAMOV - ADPU Bilimin Teşkili Şube Başkanı
Prof.Dr. Hacer HÜSEYNOVA - ADPU Azerbaycan Dilbilimi Bölümü
Doç.Dr. Aynel MEŞEDİYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü'nün bilimsel katibi
Doç.Dr. Ruslan ABDULLAYEV - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü'nün Türkoloji Bölümü
Doç.Dr. Terane ŞÜKÜRLÜ - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü'nün Kamu Yönetimi Başkanı
Doç.Dr. İrade KERİMOVA - ADPU Azerbaycan Dilbilimi Bölümü Başkanı
Doç.Dr. Gönül SAMEDOVA - ADPU Çağdaş Azerbaycan dili Bölümü Başkanı

SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Prof.Dr. Mayıl ASKEROV - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü
Prof.Dr. Muharrem MEMMEDOV - BDU Türkoloji bölümü
Prof. Dr. İsmayıl MEMMEDLİ- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Prof. Dr. Sayalı SADIGOVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Prof. Dr. Kamile VELİYEVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Prof. Dr. Gezenfer KAZIMOV- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY- AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Mirvari İSMAYİLOVA- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Efzeleddin ASKEROV- AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Almaz HASANKIZI- AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. İslam SADIK- AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Metanet ABBASOVA- AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Ağaverdi HALİL- AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Seher ORUCOVA- Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Yeganə İSMAYİLOVA- Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Amanbay MOLDİBAEV- Taraz State Pedagogy University
Prof. Dr. Dilorom SALAHİY- Semerkant State University
Prof. Dr. Akmaral SARGIKBAEVA- Al Farabi Kazakh National University
Prof. Dr. İbrahim HAQQULOV- Uzbekistan Science Academy
Prof. Dr. Mehmet Şükrü GÜZEL- Center for Peace and Reconciliation, Sweden
Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA- Tatarıstan, Kazan Federal Üniversitesi
Doç.Dr. Elçin İBRAHİMOV - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç.Dr. Getibe GULİYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç.Dr. Şeker ORUCOVA - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç.Dr. Getibe MAHMUDOVA - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç.Dr. Şebnem HESENLİ - GARİBOVA - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç.Dr. Elnare ELİYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç. Dr. Kifayet İMAMGULİYEVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç. Dr. Sevinc MEMMEDOVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Dr. Günel MİRZEYEVA - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü

PHOTO GALLERY



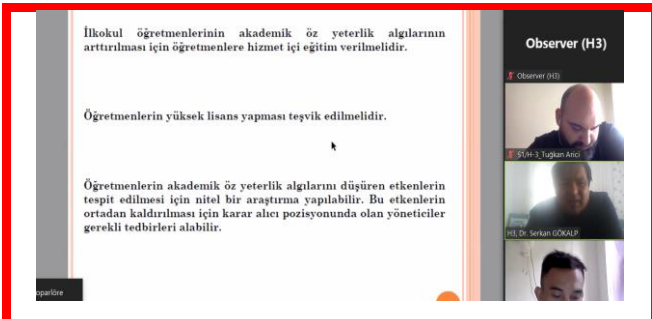
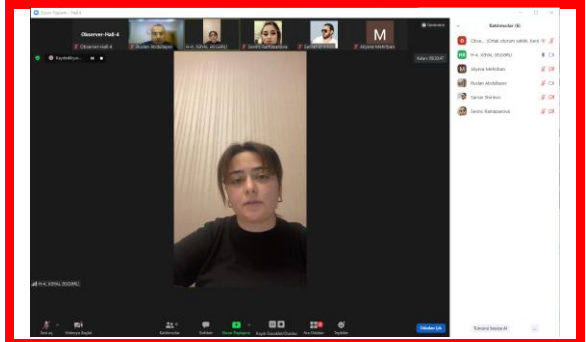
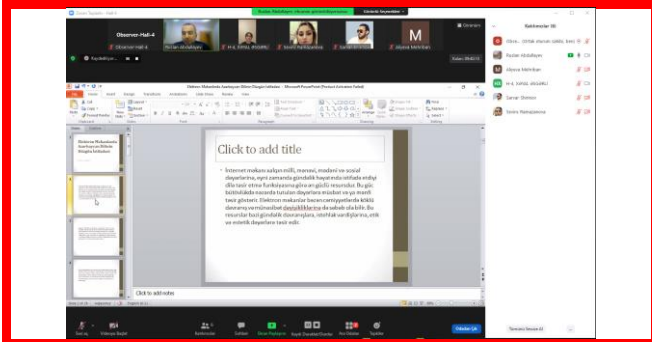
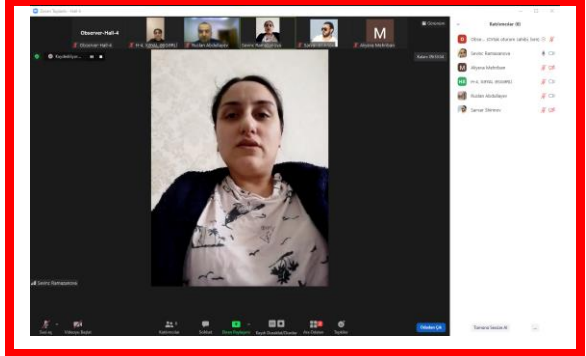
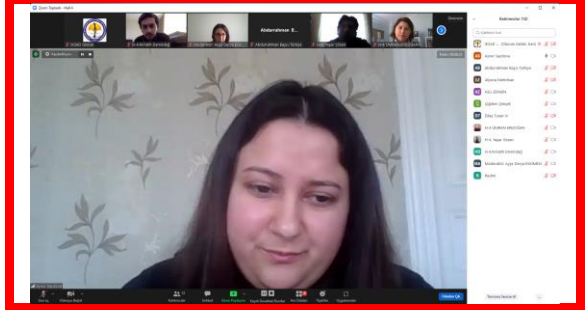
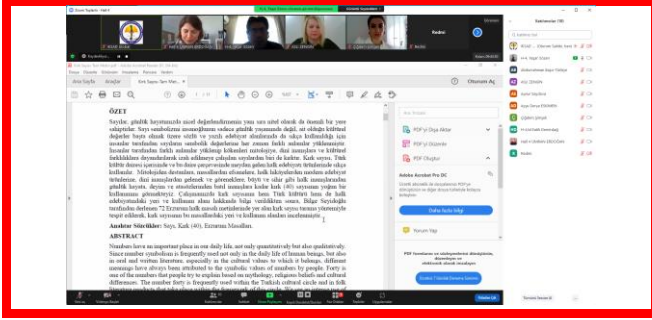


Table 3. Öğretmenlerin Branşına Göre Akademik Çeşitlilik Algıları Arasında Farklılık Ölçme Sonuçları

Branş Değişikliği	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅	p
Branş Öğretmeni	4,07	3,67	3,07	2,69	2,69	0,02
Sınıf Öğretmeni	3,34	3,33	3,07	2,69	2,69	

Branş değişikliği açısından öğretmenlerin akademik çeşitlilik algılarında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Branş öğretmenlerinin, sınıf öğretmenlerine göre akademik çeşitlilik algılarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

İlköğretim öğretmenlerinin akademik çeşitlilik algılarının artırılması için öğretmenlere hizmet içi eğitim verilmelidir.

Öğretmenlerin yüksek lisans yapması teşvik edilmelidir.

Öğretmenlerin akademik çeşitlilik algılarını düşüren etkenlerin tespit edilmesi için nitel bir araştırma yapılabilir. Bu etkenlerin ortadan kaldırılması için karar alıcı pozisyonunda olan yöneticiler gerekli tedbirleri alabilir.

ASYNCHRONOUS AND SYNCHRONOUS LEARNING

- Asynchronous learning** is a form of learning where students learn independently at their own pace and communication is not live.
- For example; recorded presentations, email exchanges, social media groups and cloud-based collaborative documents.
- Synchronous learning** takes place in real time.
- Students interact with a live teacher and other students on a scheduled learning and this has a fixed start time and end time.
- For example; live chatting and live-streamed lectures.

7 ASSIGNING MANAGEABLE TASKS TO STUDENTS

Teachers need to revise their means in administering assignments for students to ensure that the students can manage them properly.

CONCLUSION

- Students need to develop strong attitudes toward learning to help them overcome all the challenges they facing during online classes.
- Teachers, parents and schools need to take a role in providing resources and help students overcome difficulties that they facing during home based learning.

Observer (H3)

STPH-3, Tuğkan Arıcı

H3, Dr. Serkan GÖKALP

Abdulkadir Kabadayı

Hall 3 Vienny Balakrishnan

FAMILY PARTICIPATION - Microsoft PowerPoint

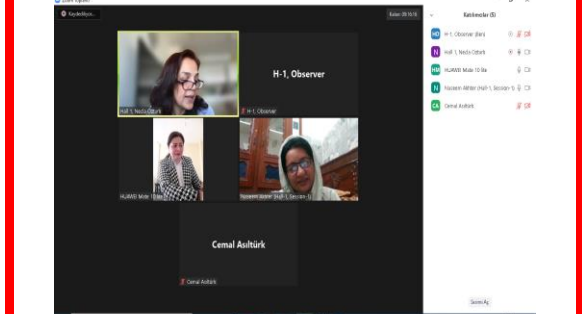
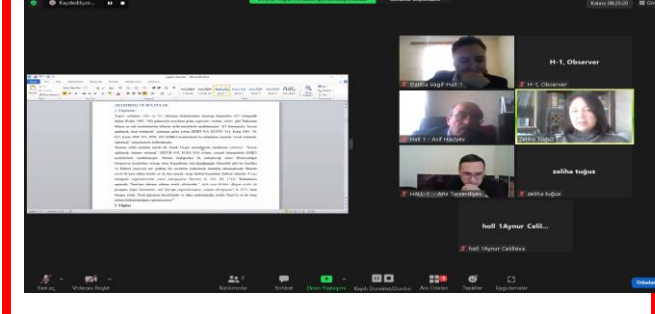
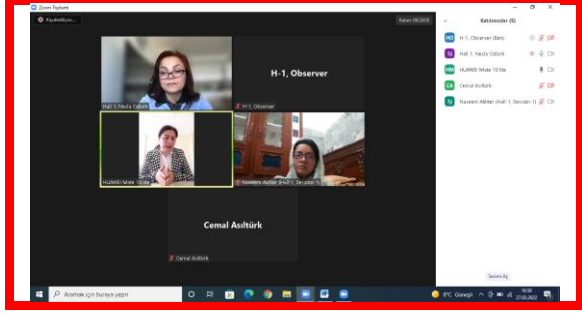
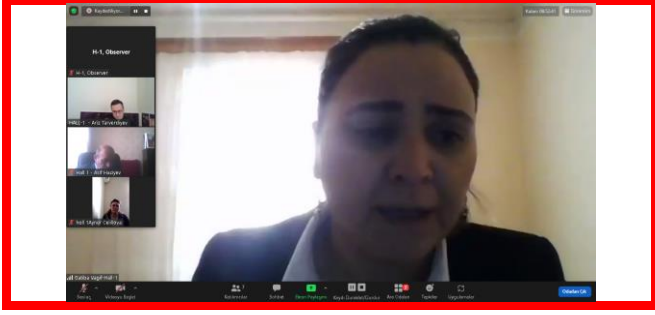
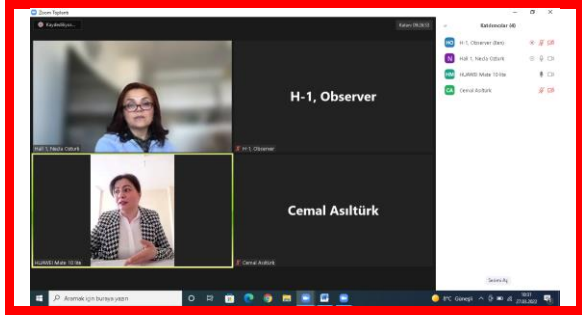
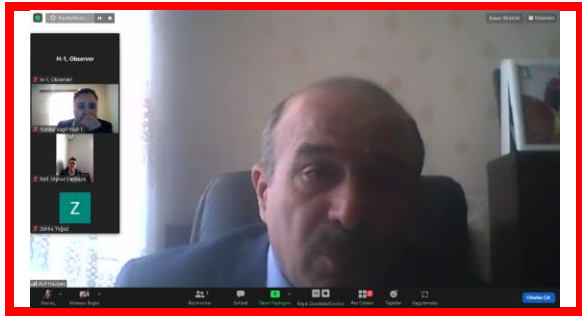
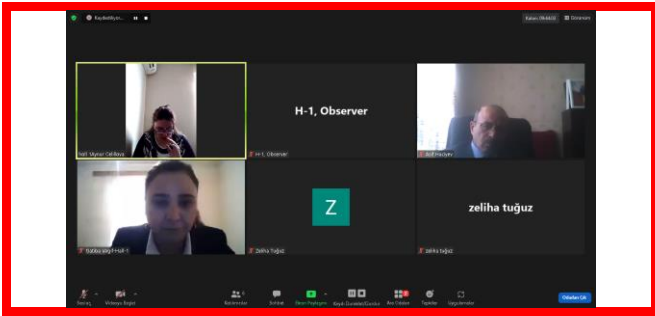
Introduction Methodology-Findings-Conclusion

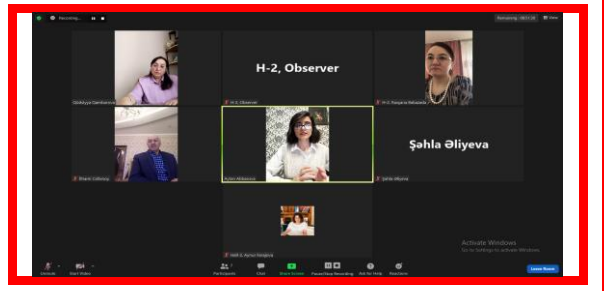
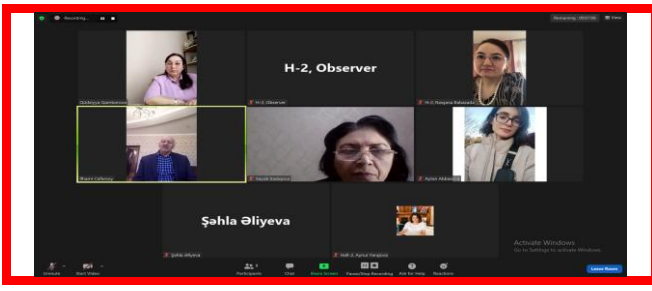
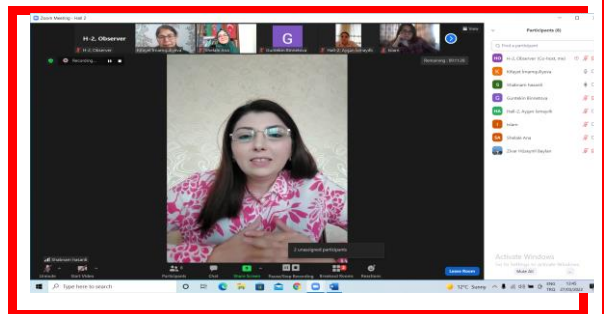
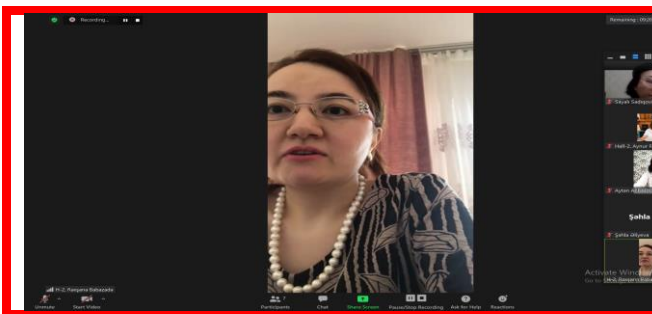
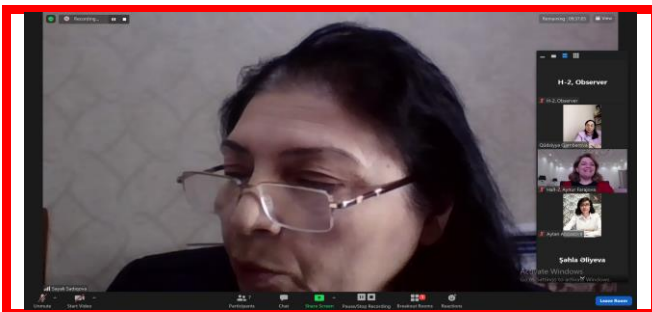
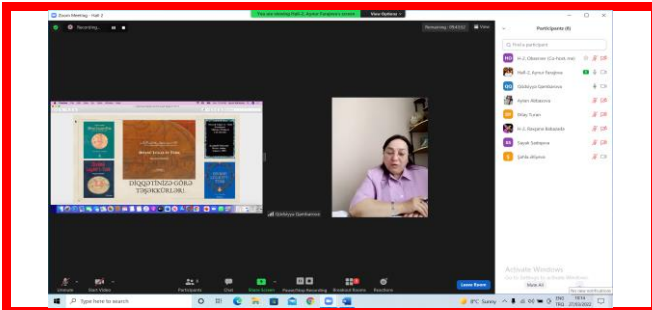
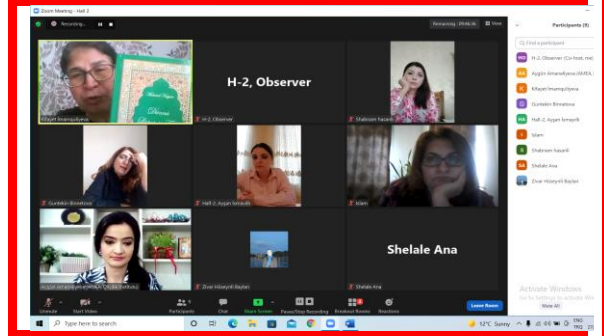
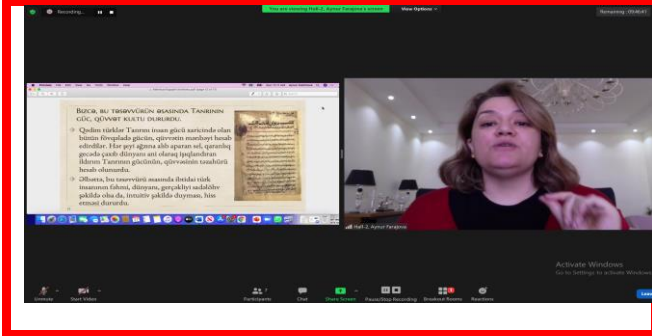
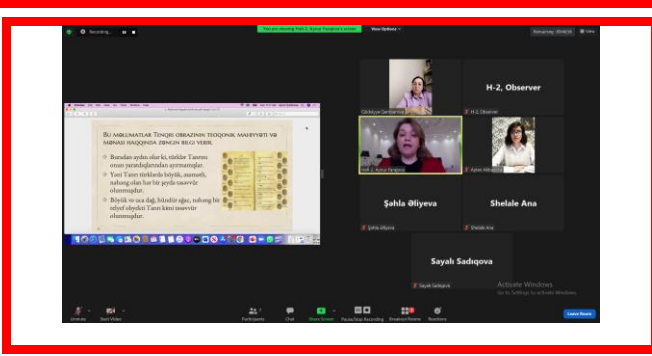
The family is the most basic institution that shapes the beliefs, attitudes, and behaviors of the child from the day he is born. The family also has an important place in the preschool period, where children develop very rapidly [8]. Preschool education starts in the family first. The responsibility in the education process of children is in the hands of the families, then it is in the hands of the preschool education teacher and then in the other hand.

TAŞINMANIN PLANLANMASI

H-1, Observer

Cemal Atilak







**"KASHGARLI MAHMUT"
INTERNATIONAL SCIENCE, CULTURE AND EDUCATION
CONGRESS
"Dīvānu Lugāti't-Türk – 950"**

March 25-27, 2022

**AMEA Nasimi Institute of Linguistics, Baku, Azerbaijan
online and face-to-face participation**

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ❖ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ❖ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ❖ The Zoom application can be used without registration.
- ❖ The application works on tablets, phones and PCs.
- ❖ The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- ❖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ❖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ◆ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ◆ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ◆ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ◆ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

**Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,
exp. H- 1, Lütfi ARSLAN**

CONGRESS LANGUAGES: English and All Turkish Dialects

27.03.2022 | SESSION-1 | HALL-1



Baku Local Time: 11:00 – 13:00



Ankara Local Time: 10:00 – 12:00



Meeting ID: 832 8559 0508 | Passcode: 950950

HEAD OF SESSION: Doç. Dr. Necla ÖZTÜRK

Authors	Affiliation	Presentation title
Shafinatun NISA, Hendri Hermawan ADİNUGRAHA	Faculty Of Islamic Economics And Business, Department Of Islamic Economics	MONETARY POLICY INSTRUMENTS
Gideon Oluwaseun Olayioye, Oladeji Daniel Oladele, Adebayo Oluwatosin Jimoh, Sunday Blessing Oladipupo, Aderemi Timothy Adeleye	Nigeria Immigration Services (NIS) // Seneca College of Applied Arts and Technology // Economics Department, University of Ilorin // Water resources and environmental Engineering, University of Ilorin // Dalian Institute of Chemical Physics, Chinese Academy of Sciences (CAS)	DIRECT AND INDIRECT ECONOMIC BENEFITS OF ENERGY EFFICIENCY AND RENEWABLE ENERGY INITIATIVES- A MINI REVIEW
Dr. Naseem Akhter	Associate Professor, Department of Islamic Studies Shaheed Benazir Bhutto Women University	AWARENESS OF USURY AMONG YOUNG PEOPLE (AN ANALYSIS OF STUDENTS' PERCEPTIONS AND ISLAMIC CONTEXT)
Oladeji Daniel Oladele, Gideon Oluwaseun Olayioye, Sunday Blessing Oladipupo, Promise Goodness Adeleye, Aderemi Timothy Adeleye	Seneca College of Applied Arts and Technology // Nigeria Immigration Services (NIS) // Water resources and environmental Engineering, University of Ilorin // Department of Agriculture, University of Ilorin // Dalian Institute of Chemical Physics, Chinese Academy of Sciences (CAS)	E-WASTE: A BOTTLENECK FOR THE GLOBAL GOALS AND THE 2030 AGENDA FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT
Doç. Dr. Necla ÖZTÜRK	Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi	TÜRK HUKUKUNDA YABANCILARIN YATIRIM YAPMAK SURETİYLE VATANDAŞLIK KAZANMASI
Doç. Dr. Necla ÖZTÜRK	Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi	YABANCI GERÇEK KİŞİLERİN TÜRKİYE'DE TAŞINMAZ MAL EDİNMELEİ
Doç. Dr. M. Şahin GÖK, Cemal ASILTÜRK	Gebze Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi	TESİS YERİ VE YERLEŞİMİ – EKONOMİK DEĞERLENDİRMESİ
Dr. Öğr.Gör. Burcu DOĞAN, Öğr.Gör. Erdem HİLAL	Adıyaman Üniversitesi, Besni Ali Erdemoğlu MYO	YÖNETİM MUHASEBESİ ALANINDA 1991-2021 YILLARI ARASINDA HAZIRLANMIŞ LISANSÜSTÜ TEZLERİN İNCELENMESİ
Dr. Öğr.Gör. Burcu DOĞAN, Öğr.Gör. Erdem HİLAL	Adıyaman Üniversitesi, Besni Ali Erdemoğlu MYO	PANDEMI DÖNEMİ (COVID-19) TÜRKİYE'DE TÜKETİCİ GÜVEN ENDEKSİ DEĞİŞİMLERİ

(All speakers required to be connected to the session 10 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

27.03.2022 | SESSION-1 | HALL-2



Baku Local Time: 11:00 – 13:00



Ankara Local Time: 10:00 – 12:00



Meeting ID: 832 8559 0508 | Passcode: 950950

HEAD OF SESSION: QÜDSİYYƏ QƏMBƏROVA

Authors	Affiliation	Presentation title
GÜLNAR ƏSGƏROVA	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı, Bakı Mühəndislik Universiteti,	Punktuaşyanın üslubi imkanları və müəllif punktuaşyası
Əliyeva Şəhla Qəhrəman qızı	Azərbaycan Dillər Universiteti Bakı ş. Rəşid Behbudov küçəsi	Feili tərkiblər və budaq cümlə problemi
Aynur Aydın qızı FƏRƏCOVA	Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı	MAHMUD KAŞQARLININ “DİVANÜ LUGAT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ TENGRİ//TANRI ADININ TEOQONİK MƏNA BAXIMINDAN TƏHLİLİ
Sayalı Sadıqova	AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor	Mahmud Kaşğarının “Divanü luğat-it-türk” əsərinin terminoloji leksikası
Hacıyeva Nərgiz Musa qızı	İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru	M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində vokativlər və təqlidi sözlər
İlhami Cəfərsəy	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru	KAŞĞARDA AZIX ŞƏHƏRİ
QÜDSİYYƏ QƏMBƏROVA	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent	M. Kaşğari “Divan” ında tibbi leksikanın leksik-semantik xüsusiyyətləri
Abbasova Aytən Tofik qızı	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Eksperimental Fonetik Araşdırmalar laboratoriyasının kiçik elmi işçisi	Azərbaycan ədəbi dilində qalın saitlərin akustik xüsusiyyətləri
Rəxşanə Babazadə	AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu	QAZI BÜRHANƏDDİN YARADICILIĞINDA “OYNAMAQ” VƏ “DÜŞMƏK” FEİLLƏRİ

(All speakers required to be connected to the session 10 min before the session starts)
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

27.03.2022 | SESSION-1 | HALL-3



Baku Local Time: 11:00 – 13:00



Ankara Local Time: 10:00 – 12:00



Meeting ID: 832 8559 0508 | Passcode: 950950

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Abdülkadir KABADAYI

Authors	Affiliation	Presentation title
Elnura Huseynova	ANAS Institute of Linguistics named after İ. Nasimi Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics researcher,	MEANS OF CONNECTING THE SIDES OF DISOBEDIENT COMPLEX SENTENCES IN AZERBAIJANI, TURKISH AND ENGLISH LANGUAGES
Aytac Baba qızı Məhərrəmli	Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı	İNGİLIS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN STRUKTUR- SEMANTİK ASPEKTLƏRİ
Vienny Balakrishnan	Keningau Vocational College, Research and Innovation Unit,	WHAT WE LEARNT FROM STUDENTS' AND TEACHERS' FEEDBACK ON HOME-BASED LEARNING
Prof. Dr. Abdülkadir KABADAYI	Necmettin Erbakan University A.K. Faculty of Education	THE EVALUATION OF CHILDREN'S MOTHER TONGUE ACQUISITION BASED ON DEVELOPMENTAL THEORIES
Dr. Öğr. Gör. Serkan GÖKALP	Mersin Üniversitesi	İLKOKUL ÖĞRETMENLERİNİN AKADEMİK ÖZYETERLİK ALGILARININ ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ
Dr. Öğr. Gör. Serkan GÖKALP	Mersin Üniversitesi	İLKOKUL ÖĞRETMENLERİNİN KULLANDIKLARI ÇATIŞMA ÇÖZÜM STRATEJİLERİ
Arş. Gör. Tuğkan ARICI, Dr. Erşan CİĞERİM, Prof. Dr. Hakan KİTAPCI, Doç. Dr. M. Şahin GÖK	Gebze Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi.	ÜNİVERSİTELERİN GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ PERFORMANSLARI İLE AKADEMİSYEN BAŞARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

(All speakers required to be connected to the session 10 min before the session starts)
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

27.03.2022 | SESSION-1 | HALL-4



Baku Local Time: 11:00 – 13:00



Ankara Local Time: 10:00 – 12:00



Meeting ID: 832 8559 0508 | Passcode: 950950

HEAD OF SESSION: Osmanova Mələhət Nazim qızı

Authors	Affiliation	Presentation title
Dr. Ümran ERDOĞAN	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı.	KAF DAĞI'NIN ARDI: SİRACÜ'L KULÛB VE VARYANTLARININ DİLİ ÜZERİNE
Uzm PHD Yaşar SÖZEN	Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı,	ERZURUM HALK MASALLARINDA YER ALAN KIRK (40) SAYISI VE KULLANIM ALANLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
Abdurrahman BAŞCI	Araştırmacı	ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA HEKİMLİK VE TERCÜMEDE ZİRVE ŞAHSİYETLERDEN HUNEYN B. İŞHÂK'IN YÜZYILLAR SONRASINA IŞIK TUTAN ESERLERİNDEN ÖRNEK YANSIMALAR
Dr. Öğr. Üyesi Aslı Zengin	İstanbul Üniversitesi	DİVANÜ LUGÂTİ'T-TÜRK ve KUTADGU BİLİĞ'DEKİ BEYİTLERİN İÇERİK BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI
Öğretmen Çiğdem Şimşek Doç. Dr. A. Derya ESKİMEN	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Fakültesi	ÇETİN ÖNER'İN PORTAKAL ADLI KİTABININ METİNLERARASILIK KAPSAMINDA İNCELENMESİ
Osmanova Mələhət Nazim qızı	Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Dillər fakültəsinin baş müəllimi	MÜASİR ALMAN YAZIÇISI PATRİCK SÜSKİNDİN YARADICILIĞI
Arş. Gör. Dr. M. Fatih DEMİRDAĞ	Hakkâri Üniversitesi- İlahiyat Fakültesi	İSLAMİ FEMİNİST BİR PORTRÖ OLARAK NEVA EL SADDAVİ
Saydova Aynur Vilayət qızı	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin elmi işçisi	“Kodeks Kumanikus” abidəsinin quruluşu

(All speakers required to be connected to the session 10 min before the session starts)
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

27.03.2022 | SESSION-2 | HALL-1



Baku Local Time: 14:00 – 16:00



Ankara Local Time: 13:00 – 15:00



Meeting ID: 832 8559 0508 | Passcode: 950950

HEAD OF SESSION: QƏTİBƏ VAQİFQIZI QULİYEVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Fil.ü.f.d., dos. Aynur Cəlilova	AMEA Folklor İnstitutu	KAŞĞARLININ “DİVANÜ LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ OV ADLARI VƏ OVÇULUQLA BAĞLI BİLGİLƏR
ASİF HACIYEV (ŞİRVANELLİ)	pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu,	MAHMUD KAŞĞARI SÖZLÜYÜ “DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA İŞLƏNMİŞ BƏZİ SÖZLƏRİN AÇIQLANMASINDA MÜHÜM MƏNBƏ KİMİ
Tarverdiyev Ariz Səxavət oğlu	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyaşının Ziya Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutunun dissertantı	QULAMHÜSEYN SAYEDİNİN (GÖVHƏR MURAD) AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDƏ QƏLƏMƏ ALDIĞI YEGANƏ ƏSƏRİ – “QURDLAR” PYESİ HAQQINDA
QƏTİBƏ VAQİFQIZI QULİYEVA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyaş Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, fil.ü.f.d., dosent	ƏSKİ TÜRKÇƏDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBA AİD ALINMA TERMİNLƏR
Öğr. Gör. Dr.Zeliha TUĞUZ	Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği Bölümü,	GREGORYEN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE “ATALAR”
Öğr.Gör. Dr. Zeliha TUĞUZ	Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü	GREGORYEN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDEKİ YÜGÜN- EYLEMİNDEN TÜREYEN YAPILAR

(All speakers required to be connected to the session 10 min before the session starts)
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

27.03.2022 | SESSION-2 | HALL-2



Baku Local Time: 14:00 – 16:00



Ankara Local Time: 13:00 – 15:00



Meeting ID: 832 8559 0508 | Passcode: 950950

HEAD OF SESSION: Kifayət Həmzə qızı İmamquliyeva

Authors	Affiliation	Presentation title
Kifayət Həmzə qızı İmamquliyeva	Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin müdiri	MAHMUD KAŞĞARI AREAL DİLÇİLİYİN BANİSİDİR
AMANƏLİYEVA AYGÜN	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı	MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KƏMİYYƏT MƏZMUNLU VAHİDLƏRİN TƏSVİRİ, TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ VƏ TİPOLOJİ TƏSNİFAT ƏSASINDA FORMA (STRUKTUR) VƏ MƏZMUN (SEMANTİK) CƏHƏTDƏN TƏHLİLİ
Şəlalə Ana Hümətli	filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu	SALMAN MÜMTAZIN LÜĞƏTÇİLİK FƏALİYYƏTİ
Şəbnəm Həsənlı- Qəribova	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu	XI ƏSR TÜRK TERMINLƏRİNİN XIV-XVI ƏSRLƏR ELMI ÜSLUBUNA AID ƏSƏRLƏRDƏ SEMANTİK İNKİŞAFI.
Təranə Şükürlü	AMEA Dilçilik İnstitutu	TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Ayşən İsmayılı	Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı	İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ QARAPİRİMLİ (QARAPİRİM) KƏNDİNİN MİKROTOPONİMLƏRİ
Binnətova Güntəkin Komunar qızı	Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi	AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ: SİNONİMLƏR
Fil. ü. f. d., dosent Zivər Hüseynli Baylan	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin doktorantı.	“Tarixi- aləmarayi-Əmini” də türkmənşəli antroponimlər.
Sadıqlı Pərinaz İslam qızı	Tar. ü.f.d.. Bakı Avrasiya Universiteti	Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-Türk” əsərində sənətkarlıq: ağacışləmə
Rasim Arif oğlu Heydərov	Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Təhsil şöbəsinin müdiri	Qloballaşma dövründə Azərbaycanda dil siyasəti məsələləri

(All speakers required to be connected to the session 10 min before the session starts)
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

27.03.2022 | SESSION-2 | HALL-3



Baku Local Time: 14:00 – 16:00



Ankara Local Time: 13:00 – 15:00



Meeting ID: 832 8559 0508 | Passcode: 950950

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Ramazan BİÇER

Authors	Affiliation	Presentation title
Prof. Dr. Gürbüz OCAK, Hateme Aysel KUZU, Öğr. Gör. Akın KARAKUYU	Afyon Kocatepe Üniversitesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi,	12. SINIF ÖĞRENCİLERİNİN ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİLİMLERİ
Prof. Dr. Ramazan BİÇER	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	İSLAM TARİHİNDE İTİKADİ MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞ GEREKÇELERİ
GULIYEVA AYISHA	BAKU ENGINEERING UNIVERSITY	THE ROLE OF MODERN TEACHING METHODS IN TEACHING THE WORKS OF KHALIL RZA ULUTURK
Prof. Dr. Abdülkadir KABADAYI	Necmettin Erbakan University A.K. Faculty of Education	PARENT OPINIONS ON THE EFFECTS OF MONITORING CARTOONS ON TV ON THE PERCEPTIONS OF VIOLENCE OF PRESCHOOL CHILDREN
Prof. Dr. Abdülkadir KABADAYI	Necmettin Erbakan University A.K. Faculty of Education	EVALUATION OF THE OPINIONS OF TEACHER CANDIDATES ON FAMILY PARTICIPATION WORKS IN PRE-SCHOOL EDUCATION
Siti Salamah, Nurul Haq, Khafid Abadi	State islamic institute of Pekalongan	EDUCATIONAL PURPOSE

(All speakers required to be connected to the session 10 min before the session starts)
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

27.03.2022 | SESSION-2 | HALL-4



Baku Local Time: 14:00 – 16:00



Ankara Local Time: 13:00 – 15:00



Meeting ID: 832 8559 0508 | Passcode: 950950

HEAD OF SESSION: Ruslan Abdullayev

Authors	Affiliation	Presentation title
Ramazanova Sevinc Fərəc qızı	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri ixtisası üzrə əyani doktorantı	Zaman fəlsəfi kateqoriyasının linqvistik təhlili
NİGAR VƏLİZADƏ	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, kiçik elmi işçi	MİKAYIL MÜŞFIQ ƏSƏRLƏRİNİN FİLOLOJİ TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİ
Ruslan Abdullayev	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nitq mədəniyyəti və monitoring şöbəsi	Elektron Məkanlarda Azərbaycan Dilinin Düzgün İstifadəsi
Əsgərli Xəyal Vüqar qızı	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri ixtisası üzrə dissertantı, Eksperimental fonetik araşdırmalar laboratoriyasının elmi işçisi	İBRANİ ƏLİFBASI İLƏ YAZILAN TÜRKCƏ MƏTNLƏR
Arif Sədrəddin oğlu Kazımov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi	Azərbaycan tapmacalarının dilində hibrid(calaq) sözlər
Sərvər Şirinov	AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı	İMADƏDDİN NƏSİMİNİN TÜRKCƏ (AZƏRBAYCAN) "DİVANİ"NDƏ NİDALARIN FUNKSIONAL-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Mehriban Əliyeva	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu	Elmi üslubda sintaktik üsulla termin yaradıcılığı

(All speakers required to be connected to the session 10 min before the session starts)
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

CONTENTS

WRITER/S	ARTICLE	PAGE
Shafinatun NISA, Hendri Hermawan ADİNUGRAHA	MONETARY POLICY INSTRUMENTS	1
Gideon Oluwaseun Olayioye, Oladeji Daniel Oladele, Adebayo Oluwatosin Jimoh, Sunday Blessing Oladipupo, Aderemi Timothy Adeleye	DIRECT AND INDIRECT ECONOMIC BENEFITS OF ENERGY EFFICIENCY AND RENEWABLE ENERGY INITIATIVES- A MINI REVIEW	2
Naseem Akhter	AWARENESS OF USURY AMONG YOUNG PEOPLE (AN ANALYSIS OF STUDENTS' PERCEPTIONS AND ISLAMIC CONTEXT)	3
Oladeji Daniel Oladele, Gideon Oluwaseun Olayioye, Sunday Blessing Oladipupo, Promise Goodness Adeleye, Aderemi Timothy Adeleye	E-WASTE: A BOTTLENECK FOR THE GLOBAL GOALS AND THE 2030 AGENDA FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT	4
Necla ÖZTÜRK	TÜRK HUKUKUNDA YABANCILARIN YATIRIM YAPMAK SURETİYLE VATANDAŞLIK KAZANMASI	5
Necla ÖZTÜRK	YABANCI GERÇEK KİŞİLERİN TÜRKİYE'DE TAŞINMAZ MAL EDİNMELEİ	10
M. Şahin GÖK, Cemal ASILTÜRK	TESİS YERİ VE YERLEŞİMİ – EKONOMİK DEĞERLENDİRMESİ	15
Burcu DOĞAN, Erdem HİLAL	YÖNETİM MUHASEBESİ ALANINDA 1991-2021 YILLARI ARASINDA HAZIRLANMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN İNCELENMESİ	31
Burcu DOĞAN, Erdem HİLAL	PANDEMI DÖNEMİ (COVID-19) TÜRKİYE'DE TÜKETİCİ GÜVEN ENDEKSİ DEĞİŞİMLERİ	40
GÜLNAR ƏSGƏROVA	Punktuasiyanın üslubi imkanları və müəllif punktuasiyası	50
Əliyeva Şəhla Qəhrəman qızı	Feili tərkiblər və budaq cümlə problemi	55
Aynur Aydın qızı FƏRƏCOVA	MAHMUD KAŞQARLININ “DİVANÜ LUGAT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ TENĞRİ//TANRI ADININ TEOQONİK MƏNA BAXIMINDAN TƏHLİLİ	60
Sayalı Sadıqova	Mahmud Kaşğarının “Divanü luğat-it-türk” əsərinin terminoloji leksikası	67
Hacıyeva Nərgiz Musa qızı	M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində vokativlər və təqlidi sözlər	74
İlhami Cəfərsəy	KAŞĞARDA AZIX ŞƏHƏRİ	76
QÜDSİYYƏ QƏMBƏROVA	M. Kaşğari “Divan” ında tibbi leksikanın leksik-semantik xüsusiyyətləri	81
Abbasova Aytən Tofik qızı	Azərbaycan ədəbi dilində qalın saıtlərin akustik xüsusiyyətləri	83
Rəxşanə Babazadə	QAZI BÜRHANƏDDİN YARADICILIĞINDA “OYNAMAQ” VƏ “DÜŞMƏK” FEİLLƏRİ	89

CONTENTS

WRITER/S	ARTICLE	PAGE
Elnura Huseynova	MEANS OF CONNECTING THE SIDES OF DISOBEDIENT COMPLEX SENTENCES IN AZERBAIJANI, TURKISH AND ENGLISH LANGUAGES	94
Aytac Baba qızı Məhərrəmli	İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN STRUKTUR- SEMANTİK ASPEKTLƏRİ	98
Vienny Balakrishnan	WHAT WE LEARNT FROM STUDENTS' AND TEACHERS' FEEDBACK ON HOME-BASED LEARNING	103
Abdülkadir KABADAYI	THE EVALUATION OF CHILDREN'S MOTHER TONGUE ACQUISITION BASED ON DEVELOPMENTAL THEORIES	104
Serkan GÖKALP	İLKOKUL ÖĞRETMENLERİNİN AKADEMİK ÖZYETERLİK ALGILARININ ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ	110
Serkan GÖKALP	İLKOKUL ÖĞRETMENLERİNİN KULLANDIKLARI ÇATIŞMA ÇÖZÜM STRATEJİLERİ	111
Tuğkan ARICI, Erşan CİĞERİM, Hakan KİTAPCI, M. Şahin GÖK	ÜNİVERSİTELERİN GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ PERFORMANSLARI İLE AKADEMİSYEN BAŞARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ	112
Ümran ERDOĞAN	KAF DAĞI'NIN ARDI: SİRÂCÜ'L KULÛB VE VARYANTLARININ DİLİ ÜZERİNE	121
Yaşar SÖZEN	ERZURUM HALK MASALLARINDA YER ALAN KIRK (40) SAYISI VE KULLANIM ALANLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME	122
Abdurrahman BAŞCI	ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA HEKİMLİK VE TERCÜMEDE ZİRVE ŞAHSİYETLERDEN HUNEYN B. İŞHÂK'IN YÜZYILLAR SONRASINA IŞIK TUTAN ESERLERİNDEN ÖRNEK YANSIMALAR	131
Aslı Zengin	DİVANÜ LUGÂTİ'T-TÜRK ve KUTADGU BİLİĞ'DEKİ BEYİTLERİN İÇERİK BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI	138
Çiğdem Şimşek A. Derya ESKİMEN	ÇETİN ÖNER'İN PORTAKAL ADLI KİTABININ METİNLERARASILIK KAPSAMINDA İNCELENMESİ	139
Osmanova Mələhət Nazim qızı	MÜASİR ALMAN YAZIÇISI PATRICK SÜSKİNDİN YARADICILIĞI	146
M. Fatih DEMİRDAĞ	İSLAMİ FEMİNİST BİR PORTRE OLARAK NEVA EL SADDAVİ	150
Saydova Aynur Vilayət qızı	“Kodeks Kumanikus” abidəsinin quruluşu	154
Aynur Cəlilova	KAŞĞARLININ “DİVANÜ LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ OV ADLARI VƏ OVÇULUQLA BAĞLI BİLGİLƏR	155
ASİF HACIYEV (ŞİRVANELLİ)	MAHMUD KAŞĞARI SÖZLÜYÜ “DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA İŞLƏNMİŞ BƏZİ SÖZLƏRİN AÇIQLANMASINDA MÜHÜM MƏNBƏ KİMİ	166
Tarverdiyev Ariz Səxavət oğlu	QULAMHÜSEYN SAYEDİNİN (GÖVHƏR MURAD) AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDƏ QƏLƏMƏ ALDIĞI YEGANƏ ƏSƏRİ – “QURDLAR” PYESİ HAQQINDA	174
QƏTİBƏ VAQİFQIZI QULİYEVA	ƏSKİ TÜRKÇƏDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBA AİD ALINMA TERMİNLƏR	181
Zeliha TUĞUZ	GREGORYEN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE “ATALAR”	183
Zeliha TUĞUZ	GREGORYEN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDEKİ YÜGÜN- EYLEMİNDEN TÜREYEN YAPILAR	190

CONTENTS

WRITER/S	ARTICLE	PAGE
Kifayət Həmzə qızı İmamquliyeva	MAHMUD KAŞĞARI AREAL DİLÇİLİYİN BANİSİDİR	196
AMANƏLİYEVA AYGÜN	MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KƏMİYYƏT MƏZMUNLU VAHİDLƏRİN TƏSVİRİ, TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ VƏ TİPOLOJİ TƏSNİFAT ƏSASINDA FORMA (STRUKTUR) VƏ MƏZMUN (SEMANTİK) CƏHƏTDƏN TƏHLİLİ	199
Şəlalə Ana Hümətli	SALMAN MÜMTAZIN LÜĞƏTÇİLİK FƏALİYYƏTİ	216
Şəbnəm Həsənlı- Qəribova	XI ƏSR TÜRK TERMINLƏRİNİN XIV-XVI ƏSRLƏR ELMI ÜSLUBUNA AID ƏSƏRLƏRDƏ SEMANTİK İNKİŞAFI.	221
Təranə Şükürlü	TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	223
Ayşən İsmayılı	İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ QARAPİRİMLİ (QARAPİRİM) KƏNDİNİN MİKROTOPONİMLƏRİ	226
Binnətova Güntəkin Komunar qızı	AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ: SINONİMLƏR	231
Zivər Hüseynli Baylan	“Tarixi- aləmarayi-Əmini” də türkmənşəli antroponimlər.	236
Sadıqlı Pərinaz İslam qızı	Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-Türk” əsərində sənətkarlıq: ağacişləmə	245
Rasim Arif oğlu Heydərov	Qloballaşma dövründə Azərbaycanda dil siyasəti məsələləri	252
Gürbüz OCAK, Hateme Aysel KUZU, Akın KARAKUYU	12. SINIF ÖĞRENCİLERİNİN ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİLİMLERİ	255
Ramazan BİÇER	İSLAM TARİHİNDE İTİKADİ MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞ GEREKÇELERİ	261
GULIYEVA AYISHA	THE ROLE OF MODERN TEACHING METHODS IN TEACHING THE WORKS OF KHALIL RZA ULUTURK	267
Abdülkadir KABADAYI	PARENT OPINIONS ON THE EFFECTS OF MONITORING CARTOONS ON TV ON THE PERCEPTIONS OF VIOLENCE OF PRESCHOOL CHILDREN	274
Abdülkadir KABADAYI	EVALUATION OF THE OPINIONS OF TEACHER CANDIDATES ON FAMILY PARTICIPATION WORKS IN PRE-SCHOOL EDUCATION	278
Siti Salamah, Nurul Haq, Khafid Abadi	EDUCATIONAL PURPOSE	284
Ramazanova Sevinc Fərəc qızı	Zaman fəlsəfi kateqoriyasının linqvistik təhlili	285
NİGAR VƏLİZADƏ	MİKAYIL MÜŞFİQ ƏSƏRLƏRİNİN FİLOLOJİ TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİ	289
Ruslan Abdullayev	Elektron Məkanlarda Azərbaycan Dilinin Düzgün İstifadəsi	294
Əsgərli Xəyal Vüqar qızı	İBRANİ ƏLİFBASI İLƏ YAZILAN TÜRKÇƏ MƏTNLƏR	295
Arif Sədrəddin oğlu Kazımov	Azərbaycan tapmacalarının dilində hibrid(calaq) sözlər	301
Sərvər Şirinov	İMADƏDDİN NƏSİMİNİN TÜRK (AZƏRBAYCAN) “DİVANİ”NDƏ NİDALARIN FUNKSIONAL-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	310
Mehrriban Əliyeva	Elmi üslubda sintaktik üsulla termin yaradıcılığı	314



MONETARY POLICY INSTRUMENTS

Shafinatun NISA, Hendri Hermawan ADINUGRAHA

IAIN Pekalongan, Faculty of Islamic Economics and Business, Department of Islamic Economics

ORCID: 0000-0002-2256-9615, ORCID: 0000-0002-8394-5776

ABSTRACT

Monetary policy is an action taken by the monetary authority (usually the central bank) to influence the amount of money in circulation and credit which in turn will affect people's economic activities. The main objective of monetary policy is to stabilize the economy which can be measured by employment opportunities, price stability and a balanced international balance of payments. If stability in economic activity is disturbed, then monetary policy can be used to restore it. Basically, the instruments or tools used are Open Market Operations, Reserve Requirements, and Discount Facility. Monetary control instruments are classified into three, among others: According to the means of instruments that can affect operational targets, either in direct or indirect instruments . According to its orientation in financial markets, including instruments that are oriented or not oriented in financial markets. At its discretion, it is at the central bank or in the financial market

Keywords: Monetary, Instruments, and Policy



Direct and Indirect Economic Benefits of Energy Efficiency and Renewable Energy Initiatives- A mini review

Gideon Oluwaseun Olayioye

Nigeria Immigration Services (NIS),

Oladeji Daniel Oladele

Seneca College of Applied Arts and Technology,

Adebayo Oluwatosin Jimoh

Economics Department, University of Ilorin

Sunday Blessing Oladipupo

Water resources and environmental Engineering, University of Ilorin

Aderemi Timothy Adeleye

Dalian Institute of Chemical Physics, Chinese Academy of Sciences (CAS), ORCID: 0000 0003 0103 5419

ABSTRACT

With provisions and improvements on cost-effective energy efficiency, there are many benefits to enjoy. This initiative has capacity to present us enhanced beneficial macroeconomic impacts, advancing economic development and subsequently result to creation of employments. The required quantity of energy for activities such mobility, lighting, heating, cooling and other services can be minimized via energy efficiency. Efficient management of the cost of energy services frees up resources for households, businesses and governments. According to the published reports in 2017, the European Commission came up with different scenarios that evaluate elevated targets for the EU's 2030 energy efficiency target. In the report estimated analysis reported interesting improvements in energy efficiency at various levels of ambition by 2030 compared to a 2007 baseline. Energy efficiency can induce job creation. Both direct and indirect economic benefits have been reported through energy efficiency and renewable energy adoption. Directive projects that the efficiency measures developed as part of the directive will lead to 0.8 million additional jobs by 2020. In addition, the energy services market provides a further source of employment. Other benefits such as health and consciousness to salvage environment from degradation are equally obtainable with these approaches.

Keywords: Energy, Renewable Energy, Economic Benefits, Environment, Health



Awareness of Usury among Young People (An Analysis of Students' Perceptions and Islamic Context)

Dr. Naseem Akhter

Associate Professor, Department of Islamic Studies, Shaheed Benazir Bhutto Women University

ABSTRACT

Islam is a religion of peace and consistency. Allah Almighty has chosen this religion for the betterment of humanity. Since Islam forbids the usurpation of one's rights, and usury destroys the rights of others while also causing various tragedies in the general population, usury is prohibited in Islam and has been declared haraam. The goal of this research study was to get some opinions on usury (Riba). As a result, 180 instances (surveys) were distributed among students at two universities, for example, SBBWUP and the University of Gujrat, to learn about their thoughts on usury (Riba). Personal information and 15 questions were included in each survey. We received responses from 162 of the 180 people who took part in the survey after the dispersion tests were completed. Different measurement tables were used to display the viewpoint data. The majority of students stated that they are familiar with usury, but that more material should be offered in the form of seminars, workshops, and conferences so that students can learn more. Teachers of the Department of Islamic Studies, Shaheed Benazir Bhutto Women University, Peshawar have presented information on usury, but there has been no formal activity. Regular activities such as seminars, workshops, and conferences about usury losses were seen at the University of Gujarat. The students also stated that after completing their education, they would look for work, but that a bank job would not be a priority because the bank's entire system is based on usury transactions. For readers and researchers, this research project can provide a wealth of information in its field.

Keywords: Youth awareness, Usury (Interest), Islamic teachings, *Rībā*



E-waste: A bottleneck for the Global Goals and the 2030 Agenda for Sustainable Development

Oladeji Daniel Oladele

Seneca College of Applied Arts and Technology

Gideon Oluwaseun Olayioye

Nigeria Immigration Services (NIS),

Sunday Blessing Oladipupo

Water resources and environmental Engineering, University of Ilorin

Promise Goodness Adeleye

Department of Agriculture, University of Ilorin P.M.B 1515. Ilorin,

Aderemi Timothy Adeleye

Dalian Institute of Chemical Physics, Chinese Academy of Sciences (CAS), ORCID: 0000 0003 0103 5419

ABSTRACT

The Global Goals and the 2030 Agenda for Sustainable Development pursuit is to end poverty and hunger, defend the human rights of all, accomplish gender equality and the empowerment of all women and girls, and provide the lasting protection of the planet and its natural resources. Therefore, the Global Goals are really important and deserve attention and energy for efficient actualization. The Global Goals are integrated and indivisible, and balance the three major dimensions of sustainable development: the economic, social and environmental. The goals were set to be achieved by the year 2030, however, there are bottlenecks that demand urgent attention if these goals are to be accomplished. E-waste is one of such bottlenecks. Globally, e-waste has been recognized as one of the major waste streams that should be urgently addressed as we pursue sustainable development. Speedy socio-economic development and technological advancement are the principal factors that responsible for these environmental issues. The negative effects of e-wastes have been reported on ecological sphere and as on human health. There is a call to seek for better techniques to manage this environmental issue owing to various hazardous chemical components they release. Presently, some of the 17 Sustainable Development Goals (SDGs) have been affected due to the generation of e-wastes. Such as SDG #6 on water, SDG #3 on health etc. Even it has also added to climate action which is SDG #13. Therefore, this work seeks to review e-waste and its likely negative effects on achieving 2030 sustainable agenda.

Keywords: E-wastes, Global goals, SDGs, Environment, Pollution,



**TÜRK HUKUKUNDA YABANCILARIN YATIRIM YAPMAK SURETİYLE VATANDAŞLIK
KAZANMASI
(OBTAINING TURKISH CITIZENSHIP BY INVESTMENT)**

Doç. Dr. Necla Öztürk
Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi

ÖZET

5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun 12. maddesine 28.06.2016 tarihli ve 6735 sayılı Uluslararası İşgücü Kanununun (UİK) 27. maddesi ile eklenen yeni (b) bendi uyarınca, 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununa (YUKK) yine 6735 sayılı Kanunla eklenmiş 31/1 (j) bendine göre ikamet izni sahibi olan yabancılar ile UİK'in 11. maddesi uyarınca turkuaz kart sahibi yabancılar ve bunların yabancı eşi, kendisinin ve eşinin ergin olmayan veya bağımlı olan çocukları Türk vatandaşlığını istisnai haller kapsamında kazanabilecek kişilerden kabul edilmiştir.

Bu düzenleme kapsamında Türk vatandaşlığını istisnai yoldan kazanabilecek kişi gruplarından ilki kendilerine YUKK hükümleri uyarınca kısa dönem ikamet izni verilmiş yabancılardır. Bunun yanı sıra UİK uyarınca turkuaz kart sahibi yabancı kişi, eşi, kendisinin ya da eşinin ergin olmayan çocukları veya bağımlı çocuklarıdır.

Bunun yanı sıra Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmeliğin 20. maddesine eklenen hükümlerle belli koşullarla yatırım yapan yabancıların Türk vatandaşlığını kazanması da mümkün kılınmıştır. Yönetmelikte yapılan düzenlemeye göre;

En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında sabit sermaye yatırımı gerçekleştirdiği Sanayi ve Teknoloji Bakanlığınca tespit edilen,

En az 250.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarındaki taşınmaz tapu kayıtlarına üç yıl satılmaması şerhi koyulmak şartıyla satın aldığı veya kat mülkiyeti ya da kat irtifakı kurulmuş, en az 250.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarı peşin olarak yatırılan ve tapu siciline üç yıl süreyle devir ve terkini yapılmayacağı taahhüdü şerh edilmek şartıyla noterde düzenlenmiş sözleşme ile taşınmazın satışının vaat edildiği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığınca tespit edilen,

En az 50 kişilik istihdam oluşturduğu Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca tespit edilen,

En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında mevduatı üç yıl tutma şartıyla Türkiye'de faaliyet gösteren bankalara yatırdığı Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumunca tespit edilen,

En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında Devlet borçlanma araçlarını üç yıl tutmak şartıyla satın aldığı Hazine ve Maliye Bakanlığınca tespit edilen,

En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında gayrimenkul yatırım fonu katılma payı veya girişim sermayesi yatırım fonu katılma payını en az üç yıl elinde tutma şartıyla satın aldığı Sermaye Piyasası Kurulunca tespit edilen yabancı, Kanunun 12. maddesinin birinci fıkrasının (b) bendi kapsamında Cumhurbaşkanlığı kararı ile Türk vatandaşlığını kazanabilir.

Bu bildirin amacı, yatırım yapmak suretiyle Türk vatandaşlığının kazanılmasına ilişkin düzenlemeleri ele almak ve konuya ilişkin güncel gelişmelere değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Vatandaş, Yatırım, Yatırım yoluyla vatandaşlık kazanma.

GİRİŞ

Günümüzde dünyadaki birçok devlet tarafından kanıksanan ve yıllar geçtikçe pozitif düzenlemelere detaylı bir biçimde konu edilen yatırımcı vatandaşlık olgusu, Türk hukukunda da gerek kanunlarda gerekse yönetmeliklerde ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Yatırım yoluyla vatandaşlık kazanma kurumunu kabul eden devletler bunu genellikle ülkeye ekonomik girdi sağlama amaçlı kullanmaktadır.

Türk hukukunda tartışılara sahne olan yatırımcı vatandaşlık olgusu ile ilgili yıllar içinde birçok düzenleme yapılmıştır. İlk olarak 403 sayılı 1964 tarihli Türk Vatandaşlığı Kanununun 7.maddesinde "Türkiye'ye sanayi tesisi getirenlerin" yani sanayi alanında yatırım yapanların Türk vatandaşlığına alınabileceği kabul edilmiştir. Sonrasında 5901 sayılı 2009 tarihli Türk Vatandaşlığı Kanununda aynı hüküm yinelenmiştir. Ancak 2016 tarihli 6735 sayılı Kanunun 27.maddesiyle, koşulları yönetmelikte gösterilmek üzere, belirlenen kapsam ve tutarda yatırım yapacakların ve bazı aile bireylerinin Türk vatandaşlığını kazanabilecekleri belirtilmiştir. 12.01.2017 tarihinde Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelikte değişiklikler yapılmış ve Yönetmeliğin 20. maddesinde vatandaşlık kazanımı için yapılması gereken yatırımların kapsam ve tutarı belirtilmiştir. 18.09.2018 tarihinde Türk Vatandaşlığı Kanununun



Uygulanmasına İlişkin Yönetmelikte bir kez daha değişikliğe gidilmiş ve önceki koşullara kıyasla yatırımın kapsamı genişletilmiş ve yatırım tutarları önemli oranda düşürülmüştür. Böylelikle yatırım yoluyla Türk vatandaşlığını kazanmak çok kolay bir hale gelmiştir.

Bu çalışmada öncelikle anayasal hükümler ışığında vatandaşlık kavramı üzerinde durulacak daha sonra istisnai olarak Türk vatandaşlığının kazanılması yolları ele alınacaktır. Son olarak yatırım yoluyla Türk vatandaşlığının kazanılması, şartları, usulü, hüküm ve sonuçları incelenecektir.

I. VATANDAŞLIK KAVRAMI ve VATANDAŞLIK HUKUKUNA İLİŞKİN ANAYASAL İLKELER

Vatandaşlık, bir gerçek kişiyi devlete bağlayan hukuki ve siyasi bağ olarak tanımlanmaktadır (Doğan, 2016: 16; Nomer, 2018: 19). Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesinde (1997) ise vatandaşlık, bir kişi ile devlet arasındaki hukuki bağ anlamına gelmekte, kişinin etnik kökenini ifade etmemektedir (m.2/a). Devletin tek taraflı iradesi sonucu teşekkül etmesi nedeniyle vatandaşlık (tabiiyet) hukuku kamu hukuku içerisinde yer alan bir daldır (Nomer, 2018: 28).

1982 Anayasasının objektif vatandaşlık anlayışı temeli üzerine kurulu “Türk Vatandaşlığı” başlıklı 66. maddesi uyarınca, Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür (AY m.66/1). Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türk’tür (AY m.66/2). Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir (AY m.66/3). Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz (AY m.66/4). Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz (AY m.66/5). Maddenin birinci fıkrasında geçen “Türk” kavramı ile kişinin ırki mensubiyeti kastedilmemekte, aksine dini, kültürel ve ırki menşei fark etmeksizin Türkiye Cumhuriyeti Devletinin vatandaşı konumunda olması kastedilmektedir (Nomer, 2018: 58-59).

II. İSTISNAİ YOLLA TÜRK VATANDAŞLIĞI KAZANILMASI HALLERİ

İstisnai olarak Türk vatandaşlığının kazanılmasında, kanun koyucu tarafından aranan tek şart, milli güvenlik ve kamu düzeni bakımından engel teşkil edecek bir halin bulunmamasıdır ve bu şekilde vatandaşlık kazanımı olağandışı bir kazanım yoludur (Nomer, 2018: 88). Milli güvenlik ve kamu düzenine aykırılık teşkil etme olgusu TVK gerekçesinde şu şekilde ifade edilmiştir; “*Millî güvenlik bakımından tehlike teşkil eden ve millî menfaatler ve ülke bütünlüğü aleyhine faaliyet gösterenlerle bu faaliyetleri destekleyenlerin, bu gibi kişi veya kuruluşlarla ilişki içerisinde bulunanların ve herhangi bir isyan, sabotaj, casusluk, silah ve uyuşturucu kaçakçılığı, evrakta sahtecilik gibi kamu düzenini bozan faaliyetlerde bulunanların*” vatandaşlık kazanımı engellenmek istenmiştir (Tanrıbilir, 2008: 41).

Kanunda yer alan, “Türk Vatandaşlığının Kazanılmasında İstisnai Haller” başlıklı hüküm uyarınca, milli güvenlik ve kamu düzeni bakımından engel teşkil edecek bir hali bulunmamak şartıyla Cumhurbaşkanının kararı ile aşağıda belirtilen yabancılar Türk vatandaşlığını kazanabilirler. Söz konusu yabancılar şunlardır (TVK m.12/1):

a) *Türkiye’ye sanayi tesisleri getiren veya bilimsel, teknolojik, ekonomik, sosyal, sportif, kültürel, sanatsal alanlarda olağanüstü hizmeti geçen ya da geçeceği düşünülen ve ilgili bakanlıklarca haklarında gerekçeli teklifte bulunan kişiler.* Bu hükmün ihdas edilmesinin amacı, üstün yetenekleri sayesinde ülkeye yararı olacağı düşünülen veya ülkeye olağanüstü hizmet vermiş olan kişileri Türk vatandaşlığına kazandırmaktır. Söz konusu kişiler hakkında hem teklifte bulunan ilgili bakanlıkların hem de nihai karar merciindeki Cumhurbaşkanının gerekçelerini somut bir şekilde ortaya koyması gerekir (Nomer, 2018: 90).

b) *4/4/2013 tarihli ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun 31 inci maddesinin birinci fıkrasının (j) bendi uyarınca ikamet izni alanlar ile Turkuaz Kart sahibi yabancılar ve bunların yabancı eşi, kendisinin ve eşinin ergin olmayan veya bağımlı yabancı çocuğu.* 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK) m.31/1-j hükmünde ifade edilen kişi grubu, Türkiye’de çalışmayan ancak Cumhurbaşkanınca belirlenecek kapsam ve tutarda yatırım yapacak olanlar ve bunların yakınlarıdır. Turkuaz Kart ise başlık olarak 6735 sayılı Uluslararası İşgücü Kanununun (UİK) 11.maddesinde düzenleme alanı bulmuştur. Uluslararası işgücü politikası doğrultusunda; eğitim düzeyi, mesleki deneyimi, bilim ve teknolojiye katkısı, Türkiye’deki faaliyetinin veya yatırımının ülke ekonomisine ve istihdama etkisi ile Uluslararası İşgücü Politikası Danışma Kurulu önerileri ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca belirlenen usul ve esaslara göre başvurusu uygun görülen yabancılar Turkuaz Kart verilir (UİK m.11/1, Turkuaz Kart Yönetmeliği m.5/1-a). Turkuaz Kart uygulamasında; akademik alanda uluslararası kabul görmüş çalışmaları bulunanlar ile bilim, sanayi ve teknolojide ülkemiz bakımından stratejik kabul edilen bir alanda öne çıkmış olanlar ya da ihracat, istihdam veya yatırım kapasitesi olarak ulusal ekonomiye önemli katkı sağlayan ya da sağlaması öngörülenler nitelikli yabancı olarak değerlendirilir (UİK m.11/5). Turkuaz Kart, ilk üç yılı geçiş süresi olmak kaydıyla verilir. Geçiş süresi içinde iptal edilmeyen Turkuaz Kartta yer



alan geçiş süresi kaydı, yabancının başvurusu hâlinde kaldırılır ve süresiz Turkuaz Kart verilir (UİK m.11/2). Turkuaz Kart sahibi yabancının, mevzuat hükümlerine göre eş ve bakmakla yükümlü olduğu çocuklarına Turkuaz Kart sahibi yakını olduğunu gösteren ve ikamet izni yerine geçen belge verilir (UİK m.11/3). Turkuaz Kart sahibi yabancı bu Kanunda düzenlenen süresiz çalışma izninin sağladığı haklardan yararlanır (UİK m.11/4).

c) *Vatandaşlığa alınması zaruri görülen kişiler.* Zaruret halinin tespitine ilişkin Kanunda ve yönetmelikte bir düzenleme bulunmamaktadır. Doktrinde zaruret halinin varlığının İçişleri Bakanlığı teklifiyle ve Cumhurbaşkanının kararıyla tespit edileceği kabul edilmektedir (Doğan, 2016: 82). Cumhurbaşkanı öncelikle bir zaruret halinin varlığını tespit edecek daha sonra da eğer zaruret hali varsa kişinin Türk vatandaşlığına geçip geçmeyeceğine karar verecektir.

d) *Göçmen olarak kabul edilen kişiler.* Göçmenin tanımı 5543 sayılı İskân Kanununda yapılmıştır. Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup, yerleşmek amacıyla tek başına veya toplu halde Türkiye'ye gelip bu Kanun gereğince kabul olunanlardır (m.3/1-d).

Kanun hükmünde ifade edilen, istisnai yolla Türk vatandaşlığını kazanabilecek olan kişi grupları sınırlı sayıdadır (Elçi, 2020: 10). Dolayısıyla madde hükmünde ifade edilen kişi grupları haricindekiler istisnai olarak Türk vatandaşlığını kazanamazlar.

III. YATIRIM YOLUYLA VATANDAŞLIK KAZANIMININ KOŞULLARI

Türk Vatandaşlığı Kanunu m.12/1-b hükmünde değinilen, YUKK m.31/1-j hükmünde ifade edilen kişiler; Türkiye'de çalışmayan ancak Cumhurbaşkanınca belirlenecek kapsam ve tutarda yatırım yapacaklar ile bunların eşi, kendisinin ve eşinin ergin olmayan veya bağımlı yabancı çocuğundan oluşur. Anılan kişi grubu TVK'nın 12.maddesine istinaden yatırım yoluyla istisnai yoldan Türk vatandaşlığını kazanabileceklerdir. Ancak bunun için, söz konusu kişilerin YUKK m.31 hükmü uyarınca kısa dönem ikamet izni almaları gerekir. Bahse konu kısa dönem ikamet izni, YUKK m.31/5 hükmü uyarınca, söz konusu kişilere her defasında en fazla beş yıllık sürelerle verilmektedir.

Kısa dönem ikamet izinlerinin verilmesinde aranan şartlar şunlardır (YUKK m.32):

- 31 inci maddenin birinci fıkrasında sayılan gerekçelerden biri veya birkaçını ileri sürerek talepte bulunmak ve bu talebiyle ilgili bilgi ve belgeleri ibraz etmek*
- 7'nci madde kapsamına girmemek*
- Genel sağlık ve güvenlik standartlarına uygun barınma şartlarına sahip olmak*
- İstenilmesi hâlinde, vatandaşı olduğu veya yasal olarak ikamet ettiği ülkenin yetkili makamları tarafından düzenlenmiş adli sicil kaydını gösteren belgeyi sunmak*
- Türkiye'de kalacağı adres bilgilerini vermek*

Kısa dönem ikamet izninin reddi, iptali ve uzatılmaması gibi durumlar ise YUKK m.33 ve YUKK Uygulama Yönetmeliği m.29 hükümlerinde düzenlenmiştir.

Yönetmelik (TVKUY) m.20/2 hükmüne göre, aşağıdaki şartlardan herhangi birini sağlayan yabancı, TVK m.12/1-b kapsamında Cumhurbaşkanı kararı ile Türk vatandaşlığını kazanabilir:

- En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında sabit sermaye yatırımı gerçekleştirdiği Sanayi ve Teknoloji Bakanlığınca tespit edilen.
- En az 250.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarındaki taşınmazı tapu kayıtlarına üç yıl satılmaması şerhi koyulmak şartıyla satın aldığı veya kat mülkiyeti ya da kat irtifakı kurulmuş, en az 250.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarı peşin olarak yatırılan ve tapu siciline üç yıl süreyle devir ve terkinin yapılmayacağı taahhüdü şerh edilmek şartıyla noterde düzenlenmiş sözleşme ile taşınmazın satışının vaat edildiği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığınca tespit edilen.
- En az 50 kişilik istihdam oluşturduğu Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca tespit edilen.
- En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında mevduatı üç yıl tutma şartıyla Türkiye'de faaliyet gösteren bankalara yatırdığı Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumunca tespit edilen.
- En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında Devlet borçlanma araçlarını üç yıl tutmak şartıyla satın aldığı Hazine ve Maliye Bakanlığınca tespit edilen.
- En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında gayrimenkul yatırım fonu katılma payı veya girişim sermayesi yatırım fonu katılma payını en az üç yıl elinde tutma şartıyla satın aldığı Sermaye Piyasası Kurulunca tespit edilen.

Bu düzenlemeyle, yabancı sermaye yatırımlarının girdisini arttırarak ülkeye kaynak oluşturmak ve ekonomiye canlılık getirmek amaçlanmıştır (Elçi, 2020: 23).

IV. YATIRIM YOLUYLA VATANDAŞLIK KAZANMA USULÜ

Vatandaşlık başvurusu kişiye sıkı sıkıya bağlı bir haktır. Dolayısıyla başvurunun kişi tarafından bizzat yapılması gerekir. Ergin olmayan veya ayırt etme gücünden yoksun bulunan kişilerin vatandaşlıkla ilgili başvuruları veli ya da vasileri tarafından yapılır (TVKUY m.64/2).

Türk vatandaşlığının kazanılmasına ilişkin başvurular yurt içinde yerleşim yerinin bulunduğu valiliğe, yurt dışında ise dış temsilciliklere bizzat veya bu hakkın kullanılmasına ilişkin özel vekâletname ile yapılır (TVKUY m.64/1).

Yatırım yoluyla vatandaşlık kazanımına ilişkin usul, “Türk vatandaşlığının istisnai olarak kazanılması, başvuru için gerekli belgeler ve yapılacak işlemler” başlığıyla TVKUY m.20’de düzenlenmiştir. Yatırım yoluyla istisnai yoldan Türk vatandaşlığına alınacak kişilerin müracaatları, gerekli görülen hallerde İçişleri Bakanlığınca alınır ve üçüncü fıkrada belirtilen belgelerden oluşan dosya düzenlenir (TVKUY m.20/5).

Türk vatandaşlığını istisnai olarak kazanmak isteyen yabancı hakkında İçişleri Bakanlığının yazılı talimatı üzerine müracaat makamlarınca aşağıda belirtilen belgelerden oluşan dosya düzenlenir (TVKUY m.20/3):

a) *İsteği belirten form dilekçe.*

b) *Kişinin hangi devlet vatandaşı olduğunu gösteren pasaport veya benzeri belge, vatansız ise temininin mümkün olması halinde buna ilişkin belge.*

c) *Medenî hal belgesi ve evli ise evlenme belgesi, boşanmış ise boşanma belgesi, dul ise eşine ait ölüm belgesi.*

ç) *Kişinin kimlik bilgilerini gösteren doğum belgesi veya nüfus kayıt örneği gibi belge ve evli ise eş ve çocuklarının aile bağına kanıtlayan nüfus kayıt örneği veya benzeri belge.*

d) *Türk vatandaşı birinci veya ikinci derece yakınları varsa bu kişilere ait müracaat makamlarınca sistemden alınan nüfus kayıt örneği.*

e) *Kişinin doğum tarihinin ay ve günü bulunmuyorsa, doğum tarihinin tamamlanması için ülkesinin yetkili makamlarından alınmış belge, belgenin temin edilememesi halinde ise 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanununun 39 uncu maddesi gereğince işlem yapılmasını kabul ettiğine dair imzalı beyanı.*

f) *Hizmet bedelinin Maliye veznesine yatırıldığını gösteren makbuz.*

Netice itibarıyla, TVK m.12/1-b ve YUKK m.31/1-j hükmü birlikte değerlendirildiğinde yabancı bir gerçek kişinin istisnai yoldan Türk vatandaşlığının kazanma başvurusunda bulunmak için belirlenen kapsam ve tutarda yatırım yapmış olması, başvurunun kişinin kendisi tarafından ve/veya YUKK m.31/1-j bendinde sayılan aile bireyleri tarafından yapılmış olması gerekir. Ek olarak vatandaşlık kazanımı için nihai karar verecek mercii Cumhurbaşkanıdır. İstisnai olarak Türk vatandaşlığının kazanılmasında yetkili makam konumunda olan Cumhurbaşkanı'nın bu konuda takdir yetkisi de mevcuttur.

V. YATIRIM YOLUYLA VATANDAŞLIK KAZANIMININ HÜKÜM VE SONUÇLARI

Yetkili makam kararı ile Türk vatandaşlığının kazanılmasının geçerliliği ve sonuçları TVK m.20’de düzenleme alanı bulmuştur. Kişi bakımından Türk vatandaşlığının kazanılmasına ilişkin kararlar, karar tarihinden itibaren hüküm ifade eder (TVK m.20/1). Türk vatandaşlığının kazanılmasına ilişkin karar ilgiliye ve başvuru makamlarına tebliğ olunur (TVK m.41).

Eş ve çocuklar bakımından; yetkili makam kararı ile Türk vatandaşlığının kazanılması eşin vatandaşlığına tesir etmez. Ana veya babanın velayeti kendisinde bulunan çocukları, diğer eşin muvafakat etmesi halinde Türk vatandaşlığını kazanır. Muvafakat verilmemesi halinde ana veya babanın mutad meskeninin bulunduğu ülkedeki hâkim kararına göre işlem yapılır. Türk vatandaşlığını birlikte kazanan ana ve babanın çocukları da Türk vatandaşlığını kazanır. (TVK m.20/2, TVKUY m.37/1-2-3-4-5). Türk vatandaşlığını kazanmak üzere başvuran ana veya babanın çocuklarının ana veya baba ile birlikte işlem görmesi esastır (TVKUY m.37/8). Ana veya babanın Türk vatandaşlığını kazandığı tarihte kendileri ile birlikte işlem görmeyen çocukları ergin olduktan sonra Türk vatandaşlığını kazanmak üzere başvurdukları takdirde haklarında TVK m.11’deki genel olarak vatandaşlık kazanımı hükümleri uygulanır (TVK m.20/3).

SONUÇ

Dünyada, 21. yüzyıl itibarıyla hayli kabul gören yatırım yoluyla vatandaşlık kazanımı, ülkemizde de son yıllarda birçok pozitif düzenlemede yerini almıştır. Devletler çeşitli gerekçelerle yatırım yoluyla vatandaşlık



vermektedir. Türkiye’de ise amaç daha çok ekonomik girdilerin arttırılmasına, mali piyasanın canlandırılmasına yöneliktir.

Türk hukukunda 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik, yatırım yoluyla vatandaşlık kazanımına dair hükümler barındırmaktadır. Söz konusu hukuki kaynaklarda yer alan hükümler uyarınca, milli güvenlik ve kamu düzeni şartına aykırılık teşkil etmeyen yabancı gerçek kişiler yönetmelikte öngörülen tutar ve kapsamda yatırım yaptıkları takdirde başkaca bir şarta gerek olmaksızın Cumhurbaşkanı kararı ile Türk vatandaşlığını istisnai olarak kazanabileceklerdir. Pozitif düzenlemelerde yatırımcılara tanınan en büyük avantaj ise yatırımcının yabancı eşi, kendisinin ve eşinin ergin olmayan veya bağımlı yabancı çocuğu da başka herhangi bir işleme gerek kalmadan istisnai yoldan Türk vatandaşlığını kazanabilecek olmalarıdır.

Yönetmelikte yapılan 2018 tarihli değişiklikle birlikte yapılacak yatırımın kapsamı ve tutarı, eski tarihli düzenlemeye göre bir hayli düşürülmüş ve bu durum ciddi tartışmalara neden olmuştur. Ekonomik olarak zorluk çekildiği için yatırımcı vatandaşlık olgusuyla ülkeye mali kaynak sağlanmak istenmesi kısa vadede bir çözü gibi görünse de ilerisi için tehlike teşkil edecek unsurlar barındıracak, uluslararası kamuoyu nezdinde devletin itibarını zedeleyecek ve en önemlisi de vatandaşın ülkesine olan aidiyet duygusunu baltalayacaktır. Sonuç olarak yatırım yoluyla vatandaşlık kazanımına ilişkin maddi hükümlerin, ortaya çıkaracağı tüm sonuçları düşünülerek revize edilmesi, daha sağlam bir zemine oturtulması gerektiği kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

1. Doğan, V. (2016). *Türk Vatandaşlık Hukuku*. Ankara: Savaş Yayınevi.
2. Elçi, F. (2020). *Türk Vatandaşlığının Taşınmaz Edinimi Yoluyla Kazanılmasının Sayısal Veriler Çerçevesinde Analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Amme İdaresi Anabilim Dalı, Ankara.
3. Güngör Güneysu, G. (2019). *Tabiiyet Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınevi.
4. Gölcülü, İ (2020). Public and Private International Law Bulletin, *Güncel Gelişmeler Işığında Yatırım Yoluyla Türk Vatandaşlığının Kazanılması: Problemler ve Çözüm Önerileri*. (40/1), 125-141.
5. Nomer, E. (2018). *Türk Vatandaşlık Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
6. Tanrıbilir, F.B. (2008). TBB Dergisi. *Türk Vatandaşlığı Kanunu Tasarısının Vatandaşlığın Kazanılmasına İlişkin Hükümleri*. (75). 27-62.



YABANCI GERÇEK KİŞİLERİN TÜRKİYE'DE TAŞINMAZ MAL EDİNİMİ (THE ACQUISITION OF REAL ESTATE IN TURKEY BY FOREIGNER)

Doç. Dr. Necla Öztürk
Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi

ÖZET

Tarihsel sürece bakıldığında devletlerin yabancılara haklar tanıma konusuna çekingen davrandıkları bunun sonucu olarak yabancılara bazı hakların hiç verilmediğini ya da belli kısıtlamalar getirilerek verildiğini görmekteyiz. Yabancılara haklar verilmesi konusundaki çekingenliğin en yaygın görüldüğü alanlardan biri de yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinmesi meselesidir.

Karşılaştırmalı hukuka baktığımızda yabancılardan vatandaşlığa sahip oldukları devlet dışında taşınmaz mal edinmesinde -bazı devletler bakımından herhangi bir kısıtlama getirilmese de- birçok devletin yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinmesinde taşınmaz satın alan kişinin hangi devletin vatandaşı olduğu, taşınmazın türü, kullanım amacı, taşınmazın bulunduğu yer gibi farklı açılardan sınırlamalar getirdiği görülmektedir.

Türk pozitif hukukunda yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinmeleri 1934 tarihli ve 2644 sayılı Tapu Kanunu ile düzenlenmiştir. 3 Mayıs 2012 tarihli ve 6302 sayılı Kanun ile Tapu Kanununda yabancılardan Türkiye'de taşınmaz mal edinmeleri konusunda önemli değişiklikler yapılmıştır. 6302 sayılı Kanunla yapılan değişikliklerle birlikte daha önceki düzenlemelerde var olan karşılıklılık ilkesi kaldırılmış, Cumhurbaşkanının yetkileri genişletilmiş ve yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinebileceği miktar arttırılmıştır.

6302 sayılı Kanunla kanunî sınırlamalara uyulmak kaydıyla, uluslararası ikili ilişkiler yönünden ve ülke menfaatlerinin gerektirdiği hâllerde Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen ülke vatandaşı olan yabancı gerçek kişilerin Türkiye'de taşınmaz ve sınırlı aynî hak edinebilecekleri öngörülmüştür. Görüldüğü gibi, bu düzenlemede kanunî sınırlamalara uyma şartı korunurken karşılıklılık, mütekabiliyet ya da aynı anlama gelen başka bir kavrama yer verilmemiştir. Kanun koyucu karşılıklılık ilkesi yerine Cumhurbaşkanına yetki tanıyarak belirleyeceği ülke vatandaşı olan yabancı gerçek kişilerin Türkiye'de taşınmaz mal veya sınırlı aynî hak edinmelerine olanak sağlamıştır.

Bu bildiri kapsamında, karşılıklılık ilkesinin kaldırılmasının Anayasaya aykırı olup olmadığı meselesi ile karşılıklılığın kaldırılmasının yerinde olup olmadığı hususu tartışılacak ve güncel gelişmeler ışığında yabancılardan Türkiye'de taşınmaz mal edinmelerinin şartları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı, Taşınmaz, Tapu Kanunu, 6302 Sayılı Kanun

GİRİŞ

Türk hukukunda taşınmaz mal edinimi, geçmişten günümüze uzanan süreçte sıklıkla tartışmalara sahne olmuş ve birçok kez mevzuat değişikliğine maruz kalan bir alan olmuştur. Esas olarak 2644 sayılı Tapu Kanununun 35 ve 36. maddelerinde düzenleme alanı bulan yabancılardan taşınmaz mal edinimi olgusu, 2003, 2005, 2008 ve 2012 tarihlerinde değişikliklere maruz kalmış ve nihai olarak 2012 yılında 6302 sayılı Kanun ile bugünkü halini almıştır. Yabancılardan taşınmaz mal edinimi Tapu Kanunu yanında başka kanunlarda da düzenleme alanı bulmuştur.

Yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinimine ilişkin, ilgili kanunlarda bazı sınırlamalar öngörülmüştür. Bu sınırlandırmalarla ilgili temel husus, sınırlandırmaların Anayasaya uygun olarak, yalnızca kanunlarla düzenlenebilecek olmasıdır. Taşınmaz mal edinimine ilişkin genel sınırlandırma kuralları Tapu Kanununun 35 ve 36. maddelerinde yer almaktadır. Bunun yanında Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu, Mukabele-i Bilmisil Kanunu ve Turizmi Teşvik Kanununda da yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinimine ilişkin bazı sınırlandırmalar düzenlenmiştir.

Bu çalışmada yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinimleri geçmişten günümüze uzanan süreçte yapılan değişiklikler mahkeme kararlarıyla birlikte sunulmuştur.



I. GENEL OLARAK YABANCILARIN TAŞINMAZ MAL EDİNİMİ

Türk hukukunda yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinebilmesinin şartları, 1934 tarihli 2644 sayılı Tapu Kanununun 35 ve 36. maddelerinde düzenlenmiştir. Kanunun 35. madde hükmü uyarınca, karşılıklı muamele ve sınırlayıcı kanun hükümleri saklı kalmak kaydıyla, yabancılar Türkiye’de taşınmaz edinme hakkında sahiptirler. Kanunun 36. maddesi uyarınca, bir köye bağlı olmayan müstakil çiftlikler ile köy sınırları dışında kalan, 30 hektara kadar olan arazinin yabancılar tarafından iktisabı, bazı sınırlamalar olmakla birlikte, mümkündür. Yabancı gerçek kişilerin köylerde taşınmaz mal edinebilmesi ise 1924 tarihli 442 sayılı Köy Kanununun 87. maddesi ile yasak kılınmıştır.

Bu noktada 1934 yılından 2012 yılına kadar pozitif düzenlemelerde yer alan karşılıklılık ilkesine değinmekte fayda vardır. Karşılıklılık (karşılıklı muamele esas), asgari iki devlet arasında tatbik edilen ve bir ülkedeki yabancının belli haklardan yararlanabilmesi için, vatandaşlık bağı ile bağlı olduğu ülkede diğer ülke vatandaşlarının da aynı nitelikteki haklardan benzer şekilde ve benzer şartlarda yararlanmalarını ifade eden bir prensiptir (Çelikel ve Öztekin Gelgel, 2021: 64). Yabancılar hukukunda kabul edilen genel esaslardan olan karşılıklılık ilkesinin her alanda uygulanması mümkün olmayıp sadece açık bir şekilde kabul edilen konularda uygulama alanı bulacaktır (Çelikel ve Öztekin Gelgel, 2021: 65). Karşılıklılık; ahdi, kanuni veya fiili olmak üzere üç türdedir. Ahdi karşılıklılık, taraf devletler arasındaki karşılıklı muameleye istinaden yapılan bir anlaşma sonucu ortaya çıkar. Kanuni karşılıklılık, taraf devletlerde belirli hakların kanun yolu ile diğer ülke vatandaşlarına tanınması halinde ortaya çıkar. Fiili karşılıklılık ise taraf devletlerin diğer ülke vatandaşlarına uygulama safhasında belirli hakları tanınmasıyla ortaya çıkar (Yarar, 2014: 48).

Yabancı gerçek kişilerin taşınmaz edinme şartlarını düzenleyen, 2644 sayılı Tapu Kanununun 35. maddesi 03.07.2003 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır. Bu tarih itibarıyla 4916 sayılı Kanunun 19. maddesiyle Tapu Kanununun 35. maddesinde değişiklikler yapılmıştır. Söz konusu değişiklikler ile hüküm şu şekilde bir görünüme kavuşmuştur; ‘‘Karşılıklı olmak ve kanuni sınırlamalara uymak kaydıyla, yabancı gerçek kişiler Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde taşınmaz edinebilirler’’. 4916 sayılı Kanunun getirdiği diğer bir değişiklik ise 442 sayılı Köy Kanununun, yabancıların köylerde taşınmaz edinimini yasaklayan 87. maddesinin kaldırılması olmuştur.

Tapu Kanununun 35. maddesinin, 03.07.2003 tarihli 4916 sayılı Kanun ile değiştirilmesi neticesinde dönemin muhalefet partisi tarafından, getirilen düzenlemenin Anayasaya aykırı olduğundan bahisle kararın iptali ve yürütmenin durdurulması talebi ile dava açılmıştır. Bunun üzerine Anayasa mahkemesi iptal kararı¹ vermiş ve 2005 yılında 5444 sayılı Kanun ile Tapu Kanununun 35. maddesi yeniden düzenlenmiştir². Söz konusu yeni düzenleme ile hüküm şöyle bir hal almıştır:

Yabancı uyruklu gerçek kişiler, karşılıklı olmak ve kanunî sınırlamalara uyulmak kaydıyla, Türkiye’de işyeri veya mesken olarak kullanmak üzere, uygulama imar planı veya mevzii imar planı içinde bu amaçlarla ayrılıp tescil edilen taşınmazları edinebilirler. Sınırlı aynî hak tesis edilmesinde de aynı koşullar aranır. Yabancı uyruklu bir gerçek kişinin ülke genelinde edinebileceği taşınmazlar ile bağımsız ve sürekli nitelikte sınırlı aynî hakların toplam yüzölçümü iki buçuk hektarı geçemez. Bu fıkrafta belirtilen koşullarla, yüzölçümü miktarını otuz hektara kadar artırmaya Bakanlar Kurulu yetkilidir (m. 35/1).

Yabancı uyruklu gerçek kişiler ile yabancı ülkelerde kendi ülkelerinin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketleri lehine Türkiye’de taşınmaz rehni tesisinde birinci ve ikinci fıkralarda yer alan kayıt ve sınırlamalar aranmaz (m. 35/3).

Yabancı uyruklu gerçek kişiler ile yabancı ülkelerde kendi ülkelerinin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketleri dışındakiler Türkiye’de taşınmaz edinemez ve lehlerine sınırlı aynî hak tesis edilemez (m. 35/4).

Tapu Kanununun 35. maddesinde, 2005 tarihli 5444 sayılı Kanun ile yapılan bu değişiklik, 2007 yılında Anayasa Mahkemesinin kararı ile iptal edilmiştir³. Sonrasında ise Tapu Kanununun 35. maddesi, 2008 tarihli 5782 sayılı Kanun ile yeniden düzenlenmiştir⁴. Yeni düzenleme ile yabancı gerçek kişilerin, karşılıklı olmak ve kanuni sınırlamalara uymak kaydıyla taşınmaz edinebileceği kabul edilmiştir. Ek olarak Bakanlar Kuruluna tanınan 30 hektara kadar arttırma yetkisi kaldırılmış, yabancıların ülke çapında edinebilecekleri taşınmazların miktar sınırlaması belirtilmiştir.

¹ AYM., T. 14.03.2005, E. 2003/70, K. 2005/14.

² RG. 07.01.2006 – 26046.

³ AYM., T. 11.04.2007, E. 2007/48. RG. 16.01.2008 – 26758.

⁴ RG. 15.07.2008 – 26937.



Tapu Kanununun 35. maddesindeki son büyük deęişiklik, 2012 tarihli 6302 sayılı Kanunla getirilmiştir⁵. Bu düzenlemeyle birlikte, 1934 yılından 2012 yılına kadar yabancıların taşınmaz mal ediniminde aranan karşılıklı muamele (karşılıklılık) şartı kaldırılmıştır. Ancak kaldırılan söz konusu karşılıklılık ilkesi, 6302 sayılı Kanunun Bakanlar Kuruluna verdiği geniş takdir yetkisi nedeniyle kanunen kaldırılmış olsa da uygulamada gündeme gelebilecek bir nitelik arz etmeye devam etmiştir (Çelikel ve Öztekin Gelgel, 2021: 312). Netice itibarıyla, Türkiye’de yabancıların taşınmaz mal ediniminde tek yetkili mercii haline gelmiştir. Getirilen bu düzenlemenin iptali nedeniyle ana muhalefet partisi tarafından Anayasa Mahkemesi’nde iptal davası açılmış ancak Mahkeme itirazları reddederek düzenlemenin Anayasa’ya uygun olduğuna karar vermiştir⁶. 2012 tarihli 6302 sayılı Kanun ile Bakanlar Kuruluna verilen yetki, 2017 referandumunu sonucu yönetim sisteminin deęişmesiyle birlikte, 02.07.2018 tarihli ve 698 sayılı KHK’nın 9. maddesiyle Cumhurbaşkanına devredilmiştir. Sonuç olarak hükmün son hali şu şekildedir (Tapu Kanunu m. 35):

Kanuni sınırlamalara uyulmak kaydıyla, uluslararası ikili ilişkiler yönünden ve ülke menfaatlerinin gerektirdiği hallerde Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen ülkelerin vatandaşı olan yabancı uyruklu gerçek kişiler Türkiye’de taşınmaz ve sınırlı ayni hak edinebilirler. Yabancı uyruklu gerçek kişilerin edindikleri taşınmazlar ile bağımsız ve sürekli nitelikteki sınırlı ayni hakların toplam alanı, özel mülkiyete konu ilçe yüz ölçümünün yüzde onunu ve kişi başına ülke genelinde otuz hektarı geçemez. Cumhurbaşkanı kişi başına ülke genelinde edinilebilecek miktarı iki katına kadar artırmaya yetkilidir (m. 35/1).

Cumhurbaşkanı, ülke menfaatlerinin gerektiği hallerde yabancı uyruklu gerçek kişiler ile yabancı ülkelerde kendi ülkelerinin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketlerinin taşınmaz ve sınırlı ayni hak edinimlerini; ülke, kişi, coğrafi bölge, süre, sayı, oran, tür, nitelik, yüzölçüm ve miktar olarak belirleyebilir, sınırlandırabilir, kısmen veya tamamen durdurabilir veya yasaklayabilir (m. 35/3).

Yabancı uyruklu gerçek kişiler ve yabancı ülkelerde kendi ülkelerinin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketleri, satın aldıkları yapısız taşınmazda geliştireceği projeyi iki yıl içinde ilgili Bakanlığın onayına sunmak zorundadır. İlgili Bakanlıkça başlama ve bitirilme süresi belirlenerek onaylanan proje tapu kütüğünün beyanlar hanesine kaydedilmek üzere taşınmazın bulunduğu tapu müdürlüğüne gönderilir. Onaylanan projenin süresi içinde gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği ilgili Bakanlıkça takip edilir (m. 35/4).

Bu madde hükümlerine aykırı olarak edinilen, edinim amacına aykırı kullanıldığı ilgili Bakanlık ve idarelerce tespit edilen, süresi içinde ilgili Bakanlığa başvurulmayan veya süresi içinde projeleri gerçekleştirilmeyenler ile bu maddenin birinci fıkrası kapsamındaki sınırlamalar dışında miras yoluyla edinilen taşınmazlar ve sınırlı ayni haklar, Maliye Bakanlığınca verilecek bir yılı geçmeyen süre içinde maliki tarafından tasfiye edilmediği takdirde tasfiye edilerek bedele çevrilir ve bedeli hak sahibine ödenir (m. 35/6).

II. YABANCILARIN TAŞINMAZ MAL EDİNİMİNDE KANUNİ SINIRLAMALAR

1982 Anayasasına göre, herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir (m. 35/1). Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir (m. 35/2). Benzer hükümler Anayasanın “Temel Haklar ve Ödevler” başlıklı ikinci kısmında da düzenleme alanı bulmuştur. Buna göre, temel hak ve hürriyetler ancak kanunla sınırlandırılabilir (m. 13). Bu konuda yabancılar da vatandaşlar ile eşit tutulmuş ve aynı hüküm onlar da için de düzenleme alanı bulmuştur; yabancılar için temel hak ve hürriyetler, milletlerarası hukuka uygun olarak kanunla sınırlandırılabilir (m. 16). Dolayısıyla, söz konusu sınırlandırmaların, yabancılar hukukunun en üst basamakta yer alan norm kaynağı olan Anayasaya uygun olması gerekmektedir.

Türk hukukunda, yabancıların taşınmaz mal edinimine ilişkin Tapu Kanunu haricinde çeşitli kanunlarda da düzenlemeler bulunmaktadır. 2565 sayılı Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanununa bakacak olursak; Cumhurbaşkanı kararı ile askeri yasak bölgeler kurulabilir veya kaldırılabilir. Askeri yasak bölgeler 1’inci ve 2’nci derece askeri yasak bölge olmak üzere ikiye ayrılır (m. 2/1). Birinci derece kara askeri yasak bölgeleri; yurt savunması bakımından hayati önem taşıyan askeri tesis ve bölgelerin, çevre duvarı, tel örgü veya benzeri engel veya işaretlerle belirlenen dış sınırlarının en az yüz, en fazla dört yüz metre uzağından alınan noktaların birleştirilmesi suretiyle meydana gelen alanlarda ve kara sınır hattı boyunca ve lüzum görülen kıyılarda otuz ila altı yüz metre derinlikteki sahalarda tesis edilir (m. 5). Birinci derece kara askeri yasak bölgelerine yabancıların geçici olarak bölgeye girmeleri ve oturmaları Genelkurmay Başkanlığının

⁵ RG. 18.05.2012 – 28296.

⁶ AYM., T. 10.07.2013, E. 2012/75, K. 2013/88.



iznine bağlıdır (m. 7/1-c). İkinci derece kara askeri yasak bölgeleri ise birinci derece kara askeri yasak bölgeleri çevresinde veya yurt savunması bakımından gerekli görülen diğer bölgelerde tesis edilir (m. 8/1). İkinci derece kara askeri yasak bölgelerde yabancı gerçek ve tüzelkişiler taşınmaz mal edinemezler. Yabancılara ait bölgedeki taşınmaz malların tasfiyesine karar vermeye, tasfiye şekil ve şartlarını tespit Cumhuriyet başkanı yetkilidir (m. 9/1-b). Ek olarak, yabancılar izin almadan geçici dahi olsa ikinci derece kara askeri yasak bölgesine giremezler, oturamazlar, çalışamazlar ve taşınmaz mal kiralayamazlar (m. 9/1-c). Askeri yasak bölgelere yakınlığı veya diğer stratejik nedenlerle tespit edilecek bölgelerde yabancıların taşınmaz mal edinemeyeceklerine ve izin alınmadıkça kiralayamayacaklarına, Cumhurbaşkanınca karar verilebilir (m. 28). 28'inci madde kapsamına giren bölgeler içerisinde taşınmaz malı bulunan yabancı uyruklu gerçek ve tüzelkişilere ait taşınmaz malların tasfiyesine karar vermeye, tasfiye şekli ve şartlarını belirlemeye Cumhurbaşkanınca yetkilidir (m. 29).

1927 tarihli 1062 sayılı Mukabele-i Bilmisil Kanununda yabancıların taşınmaz mal edinimine ilişkin bazı düzenlemeler mevcuttur. Öncelikle mukabele-i bilmisil kavramını izah etmekte fayda vardır. Mukabele-i bilmisil (karşı işlem), bir devletin, yabancı bir devlet ülkesinde bulunan vatandaşına karşı söz konusu yabancı ülkenin adil olmayan eylem ve davranışlarda bulunmasına karşı kendisinin veya vatandaşlarının haklarını korumak amacıyla, aynı şekilde karşılık vererek gereken kararları aldığı bir tedbir olarak nitelendirilir (Çelikel ve Öztekin Gelgel, 2021: 68). İdari bir karar veya olağandışı tedbirlerle veya istisnai kanunlarla Türk vatandaşlarının mülkiyet hakkını kısmen veya tamamen tahdit eden devletlerin Türkiye'deki vatandaşlarının mülkiyet hakkı, Cumhurbaşkanınca kararıyla, misilleme olarak kısmen veya tamamen tahdit edilebilir ve taşınır ve taşınmaz mallarına el konulabilir (m. 1/1). Karşı işlem ilkesi uyarınca devlet tarafından yapılan işlemler yargısal denetimin dışındadır (Ekşi, 2018: 284).

Yabancıların taşınmaz mal edinimine ilişkin Tapu Kanununun 35. maddesinde düzenleme alanı bulan sınırlamalar şunlardır;

- Yabancıların taşınmaz mal edineceği, özel mülkiyete konu alanların toplam yüz ölçümü ilçe yüz ölçümünün %10'unu aşamaz.
- Yabancılar ülke genelinde kişi başına 30 hektardan fazla alanda taşınmaz ve sınırlı ayni hak tesis edemezler. Bu miktar Cumhurbaşkanınca tarafından iki katına kadar arttırılabilir.
- Cumhurbaşkanınca ülke menfaatlerinin gerektirdiği hallerde yabancıların taşınmaz ve sınırlı ayni hak edinimlerini ülke, kişi, coğrafi bölge, süre, sayı, oran, tür, nitelik, yüzölçüm ve miktar olarak belirleyebilir, sınırlayabilir ve yasaklayabilir.
- Yabancılar Türkiye'de bir proje gerçekleştirme amacı ile yapısız taşınmazlar edinmişler ise bu taşınmaz üzerinde geliştirilecek proje iki yıl içinde ilgili bakanlığın onayına sunulmalıdır.
- Kanunda belirtilen bu sınırlamalara uyulmaması halinde ilgili taşınmaz veya sınırlı ayni hak Hazine ve Maliye Bakanlığınca verilecek bir yılı geçmeyen süre içinde maliki tarafından tasfiye edilmez ise re'sen tasfiye edilecek ve bedeli hak sahiplerine verilecektir.

Yabancıların taşınmaz mal ediniminin sınırlandırılmasına ilişkin diğer bir düzenleme de 1982 tarihli 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanununda bulunmaktadır. Kanuna göre, kültür ve turizm koruma ve gelişim bölgeleri ve turizm merkezlerinde bulunan, Bakanlık tarafından turizm amaçlı değerlendirilmesinde yarar görülen ve ilgili Bakanlığa bildirilen taşınmazlar ile turizm yatırımı yapılması amacıyla, diğer gerçek ve tüzelkişiler ile vakıflara ait olup turizm işletmesi belgesine sahip olmayanlar, Bakanlıkça kamulaştırılarak, Hazine adına tapuya tescil ve tescil tarihinden başlayarak en geç 1 ay içinde Bakanlığa tahsis edilir (m. 8).

Yabancıların taşınmaz mal edinimi ile ilgili olarak özel bir duruma değinmek gerekir. 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun 28. maddesinde ifade edilen, "Mavi Kartlılar" olarak da anılan, doğumla Türk vatandaşı olup da çıkma izni almak suretiyle Türk vatandaşlığını kaybedenler ve üçüncü dereceye kadar olan altsoyları, milli güvenlik ve kamu düzenine ilişkin hükümler saklı kalmak üzere, belirli istisnalar haricinde Türk vatandaşlarına tanınan haklardan aynen yararlanabileceklerdir. Bu kişilerin seçme ve seçilme hakkı, muaf araç veya ev eşyası ithal etme hakları ile askerlik yapma yükümlülükleri bulunmamaktadır. Bu kişiler söz konusu istisnalar haricindeki diğer haklardan Türk vatandaşları gibi yararlanabileceklerdir. Dolayısıyla Mavi Kart sahipleri, milli güvenlik ve kamu düzenine ilişkin hükümler saklı kalmak kaydıyla, yabancıların taşınmaz mal edinimine ilişkin sınırlandırmalara tabi olmadan, Türkiye'de gayrimenkul edinebileceklerdir.

III. YABANCILARIN MİRAS YOLUYLA TAŞINMAZ MAL EDİNİMİ

Yabancı gerçek kişilerin miras yoluyla taşınmaz mal edinimi Tapu Kanunundaki şartlara bağlıdır. Buna göre; kanuni sınırlamalara uyulmak kaydıyla, uluslararası ikili ilişkiler yönünden ve ülke menfaatlerinin



gerektirdiği hallerde Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen ülkelerin vatandaşı olan yabancı uyruklu gerçek kişiler Türkiye’de taşınmaz ve sınırlı aynı hak edinebilirler. Yabancı gerçek kişilerin edindikleri taşınmazların toplam alanı, özel mülkiyete konu ilçe yüz ölçümünün yüzde onunu ve kişi başına ülke genelinde otuz hektarı geçemez (m. 35/1). Bu madde hükümlerine aykırı olarak edinilen, edinim amacına aykırı kullanıldığı ilgili Bakanlık ve idarelerce tespit edilen, süresi içinde ilgili Bakanlığa başvurulmayan veya süresi içinde projeleri gerçekleştirilmeyenler ile bu maddenin birinci fıkrası kapsamındaki sınırlamalar dışında miras yoluyla edinilen taşınmazlar ve sınırlı aynı haklar, Maliye Bakanlığınca verilecek bir yılı geçmeyen süre içinde maliki tarafından tasfiye edilmediği takdirde tasfiye edilerek bedele çevrilir ve bedeli hak sahibine ödenir (m. 35/6).

Yabancıların miras yoluyla taşınmaz mal edinimleri sınırlandırılabilir veya kaldırılabilir. Mukabele-i Bilmisil Kanunu uyarınca, Cumhurbaşkanının, karşı işlem uygulanması kararı almasıyla yabancıların miras yoluyla taşınmaz mal edinimi engellenebilecektir (Ekşi, 2018: 286).

SONUÇ

Yıllardan beri ciddi tartışmalara neden olan, sıklıkla mevzuat değişikliğine uğrayan, yabancıların taşınmaz mal edinimi hususu, nihayet 6302 sayılı Kanun ile 2012 yılında son haline bürünmüştür. 6302 sayılı Kanunun getirdiği en önemli değişiklik, 1934 yılından bu yana kabul edilen, Kanunda yer alan karşılıklılık ilkesinin kaldırılması olmuştur. Konu ile ilgili tek yetkili mercii, tek güç Bakanlar Kurulu olmuştur. 2018 yılında ise bu yetki 698 sayılı KHK ile Cumhurbaşkanına devredilmiştir. Her ne kadar karşılıklılık ilkesi kaldırılrsa da Mukabele-i Bilmisil Kanunu uyarınca Cumhurbaşkanı vereceği kararla yabancıların taşınmaz mal edinimlerini yasaklayabilecektir.

Tapu Kanununun yanında çeşitli kanunlarda da yabancı gerçek kişilerin taşınmaz mal edinimleri düzenlenmiştir. Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu uyarınca askeri bölgelerde yabancıların, taşınmaz mal edinmesi yasak kılınmıştır. Mukabele-i Bilmisil Kanunu ise başlı başına devletin egemenlik yetkisini kullanacağı bir durumu arz ettiği için Cumhurbaşkanı vereceği kararla, ilgili devletlerin vatandaşlarının Türkiye’de taşınmaz mal edinimini engelleyebilmesine imkân veren bir düzenlemedir. Son olarak Turizmi Teşvik Kanununda da turizm yatırımları yapılması adına yabancıların taşınmazlarının kamulaştırılabileceği ifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Çelikel, A., Öztekin Gelgel, G. (2021). *Yabancılar Hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
2. Ekşi, N. (2018). *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
3. Yarar, G. (2018). *Yabancıların Türkiye’de Taşınmaz Mal Edinimleri*. Oniki Levha Yayıncılık.



TESİS YERİ VE YERLEŞİMİ - EKONOMİK DEĞERLENDİRMESİ

DOÇ. DR. MEHMET ŞAHİN GÖK,
CEMAL ASILTÜRK
Gebze Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi

GİRİŞ

Yaşamımız için gerekli olan bütün ihtiyaçların ve bugün kullandığımız ürünlerin neredeyse hepsi endüstriyel ürünlerdir. Endüstrinin yokluğunda insan ihtiyaçlarına yönelik gerekli üretim yapılamaz ve ihtiyaçlar karşılanamaz. Başka bir deyişle endüstri yaşadığımız çağın olmazsa olmazıdır. Geçmişten günümüze gelişen süreçler incelendiğinde ürün miktar ve çeşitliliğinin hızla arttığı görülmektedir. Nüfusun hızla artması ile bağlantılı olarak taleplerin artması, ekonomik olarak en karlı şekliyle nasıl elde edileceği bilgisi, hangi miktarlarda üretileceği ve nasıl dağıtılacağı sanayide yaşanan sorunlardan sadece birkaçıdır. Bu sorunlar içerisindeki en önemli sorun ise yer problemidir (Krausmann, ve diğerleri, 2009)

Kuruluş yeri genel ifadeyle, işletmelerin üzerinde kurulu buldukları belirli bir arazi parçasını ifade etmektedir. Yeni işletmelerin kuruluş yeri çalışmalarında sürdürülen ekonomik analiz sırasında dikkat edilmesi gereken konulardan biri de işletmenin üretim çalışmalarını yürüteceği kuruluş yerinin coğrafi konumun belirlenmesidir. Bu aynı zamanda tesis yeri değişikliğine girecek olan işletmeler içinde önemli konulardan biridir (Mugan Ertuğral, 1998).

Kuruluş yeri, bir işletmenin tedarik, üretim, depolama ve dağıtım gibi temel fonksiyonlarını ve bunlara bağlı ekonomik amaçlarını gerçekleştireceği yerdir. İşletmenin amaçlarına en kolay şekilde ulaşabileceği yer en uygun kuruluş yeri olarak ifade edilmektedir. En uygun kuruluş yeri, işletme maliyetlerini minimum kılan yerdir (Lee & Yang, 1997). Uygun kuruluş yeri seçimi ile hammadde, malzeme tedarik ve pazarlama problemleri azalır, maliyet kontrolü kolaylaşır, devlet teşviklerinden azami ölçüde faydalanılır ve birim üretim maliyetleri minimuma indirgenerek rekabet avantajı elde edilir (Birsal & Cerit, 2009). (Elgün, 2011). Bu verilerden de anlaşılacağı üzere kuruluş yeri kararı; girdileri temin etme, üretim ve dağıtım maliyetlerini etkileyebilir. Bu da verimliliği etkilediğini göstermektedir. Sabit maliyetleri ve de değişken maliyetleri etkileyebilir. Aynı zamanda da gelir üzerinde etkisi vardır. Görüldüğü gibi kuruluş yeri seçimi uzun dönemli ve stratejik kararlardan biridir. Belirtildiği gibi uzun dönemli bir yatırım kararı olduğundan değiştirilmesi güç ve maliyetlidir. Ancak yine de dinamik bir karardır. Bazı durumlarda tesis yeri değişikliğine ihtiyaç duyulabilir (Meller & Gau, 1996).

Kuruluş yeri kararı sadece yeni kurulacak işletmelerde değil aynı zamanda bir tesisi kapatıp yeni bir yerde tesis açma, genişletme, yeni ürün üretme ya da işletmeye yeni bir bölüm ekleme gibi kararlarda da söz konusudur.

Karlı bir şekilde büyüyen ve dışarıdan gelen talepleri karşılama kaygısı olan her organizasyon için yer değişikliği belli bir zaman sonra zorunlu duruma gelmektedir. Organizasyonlar sektörlerinde rekabete katılmak için en az maliyetle üretim kapasitesini arttırmak, ürettiği ürünlerin dağıtımını en hızlı, en az maliyetli ve doğru şekilde yapabilmek için tesisin yerleşim sorunu ile ilgilenmek zorundadır.

Büyük ölçekli işletmelerde bu durum planlı olarak çalışma yapılmasını gerektirmektedir. Tesis yerleşiminin yeniden düzenlenmesi, yeni düzenlemeyi zorunlu kılan nedenlerin ve bu nedenler ışığında yeni tesisin yerinin belirlenmesi, belirlenen yere göre tesisin taşınma planının yapılması ve uygulanmasını içermektedir.

Tesis yeni yerine taşındıktan sonra karşılaşılabilecek bütün zorluklar yer değiştirme sorununun bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Çünkü yer değişikliği bazı sorunların çözüme kavuşturulması için gerekli iken bazı yeni sorunlarla tesisi karşı karşıya bırakabilir. Bu nedenle detaylı bir inceleme ve plan gerektirmektedir.

Bu çalışma kapsamında, mevcut olarak gıda işleme tesisi olan bir fabrikanın yer değiştirmesi sorunu kuramsal olarak ele alınacaktır. Mevcut yerleşim yeri tasarımları, üretim maliyetleri ve kapasitesi, iş gücü kapasitesi, hammadde ve diğer gider maliyetleri, depolama ve transfer maliyetleri kıyaslanarak gerçekleştirilen uygulamaların olumlu ve olumsuz yönleri irdelenecektir.

Yerleşim yeri değişikliği ve tasarım problemleri stratejik bir konu olmakla beraber üretim sisteminin hızlı ve verimli çalışmasında önemli etkilere sahiptir. Bu etkinliğin hesaplanabilmesi adına tez çalışmasında karşılaştırma analizine dayalı vaka analizi yöntemi kullanılacaktır. Tez çalışmasında bir gıda işleme tesisinin yeni tesis yeri seçim sürecinin



tesis deęişimi sonrasında ki eski ve yeni durumunun karşılaştırmalı analizi yapılacaktır. Eski ve yeni tesis yerleri ve yerleşimleri ile üretim, lojistik ve dięer parametrelerle kıyaslama yapılarak verimlilik incelemesi de gerçekleştirilerek vaka analizi tamamlanacaktır.

LİTERATÜR

Tesis Yeri ve Tesis Yer Problemleri

Tesis kuruluş yeri ile ilgili birçok çalışma gerçekleştirmiş olan Alfred Weber kuruluş yerini, 'istihlak alanı', 'hammadde alanı' ve 'iş alanı' gibi ifadeleri kapsayan, üretimin yer bakımından dağılışı veya bir yerde toplanması ile ilgili ekonomik, sosyolojik ve kültürel belirtileri de içine alan yer olarak tanımlamaktadır (Weber & Friedrich, 1929). Başka bir ifadeyle bir işletmenin, tedarik, üretim, depolama ve dağıtım gibi temel bileşenlerini ve bunlarla bağlantılı ekonomik hedeflerini gerçekleştirebileceği en uygun yer kuruluş yeri olarak tanımlanmaktadır (Çınar, 2010). Ekonomik konumdan zirveye ulaşmak için uğraşan bir işletme için gerekli şartların en önemlisi, iyi seçilmiş optimum bir kuruluş yeridir (Weber & Friedrich, 1929).

Tesis planlaması son 10 yılda yepyeni bir yön kazanmıştır. Geçmişte, tesis planlaması öncelikle bir bilim konusu olarak düşünölmekteydi. Ancak günümüzün rekabetçi küresel pazarında tesis planlaması bir strateji olarak görölmektedir (Tompkins, ve dięerleri, 2010). Bir organizasyonun etkili ve verimli bir üretim sistemine sahip olması için, tesis yerleşimine özel ilgi verilmesi önemlidir. Tesis yerleşimi, istenen üretim sonuçlarına ulaşmak için uygun bir şekilde imalatın farklı yönlerinin bir düzenlemesidir. Tesis yerleşimi, mevcut alanı, nihai ürünü, kullanıcıların ve tesisi güvenliğini ve operasyonların kolaylığını dikkate alır. Etkili bir tesis yerleşimi, minimum maliyetle sorunsuz ve istikrarlı bir üretim malzemesi, ekipman ve insan gücü akışı olmasını sağlar. Tesis yerleşimi, tesisteki ekonomik faaliyet için fiziksel alan oluşturulmasıyla ilgilendir. Bu nedenle, tesis yerleşim planlamasının temel amacı, ekipmanı ve çalışanları daha verimli hale getirmek için etkili iş akışı tasarlamaktır.

Tesislerin gelişen çaęa ayak uydurması er ya da geç karşılaşılan bir sorundur ve en önemli kısım ise bu problemi en mükemmel şekilde yönetmeleridir. Bunun içinde öncelikle sorunun ne olduęu teşhis edilmesi gerekmektedir. Tesisin yerinin belirlenmesi şirketler için oldukça önemli stratejik bir karardır ve genellikle uzun vadeli olması gerekmektedir (Erkut & Baskak, 1997).

Tesislerin kurulacak alana yerleştirilmesi genellikle 'tesis yerleşim problemi' olarak adlandırılmaktadır ve bunun üretim maliyetleri, süreçteki çalışmaları ve üretkenlik üzerinde önemli bir etkisi olduęu bilinmektedir (Drira, Pierreval, & Hajri-Gabouj, 2007). Tesislerin iyi yerleştirilmesi operasyonların genel verimliliğine katkıda bulunur ve toplam işletme giderlerini %50'ye kadar azaltabilir (Tompkins, ve dięerleri, 1996). Buda iyi bir tesis planlaması ile gerçekleştirilebilir.

Tesis konum kararları, çok çeşitli özel ve kamu firmaları için stratejik planlamada kritik bir unsurdur. Tesis yerleştirmenin sonuçları geniş tabanlı ve uzun ömürlüdür ve aynı zamanda çok sayıda operasyonel ve lojistik kararları etkiler. Mülk edinimi ve tesis inşası ile ilişkili yüksek maliyetler, tesis yeri veya yeniden yerleşim projelerini uzun vadeli yatırımlar haline getirir (Owen & Daskin, 1998). Ancak organizasyonlar, dışardan gelen talepleri karşılamamaya başladığında uzun ömürlü olan bu yerleşim projeleri deęiştirilmek zorundadır. Taleplerin karşılanması, iş gücünün konumlandırılması, üretim ve etkinliğin artırılması ve depolamaya duyulan ihtiyacın artması gibi nedenlerle yeni bir tesis kurma veya yenileme gibi tesis yerleşim projeleri ortaya çıkabilir. Bu projelerin ortaya çıkış nedenleri genellikle kar artışına odaklanmaktadır (Batta & Mannur, 1990).

Son yıllarda tesis yerleşim sorunları (FLP), üretim sistemlerinin yapısı ve etkinlięi üzerindeki etkileri nedeniyle araştırma ve uygulamada büyük ilgi görmüştür (Singh & Sharma, 2005). Tesis yerleşim sorunu, bir veya daha fazla performans hedefini optimize etmeyi ve kısıtlamalar yerine getirilecek şekilde bir tesis alanındaki konumlara birimlerin (örneğin makineler, hücreler, depolar veya departmanlar) yerleştirilmesinin sağlanmasını içerir. Tesis yerleşim sorunlarında, alan özellikleri, yerleştirilecek tesisler, iyileştirilecek hedefler, yerine getirilmesi gereken kısıtlamalar ve dikkate alınacak deęerlendirme tarihi dahil olmak üzere çeşitli özelliklere baęlı olarak deęişkenlik gösterir. Yerleşim tasarımları, çeşitli üretim sistemi özelliklerinin dikkate alınmasına izin verir. Bu özellikler arasında ürün çeşitlilięi ve hacmindeki deęişiklik ve deęişkenlik, tesis şekillerinin çeşitlilięi, karmaşıklığı ve boyutları, malzeme taşıma sistemlerinden kaynaklanan kısıtlamalar, alma ve bırakma konumları bulunmaktadır. Yerleşim tasarımları ayrıca, geri izleme, baypas etme ve yedekli üretim olasılıklarının veya alternatif rotaların varlığı gibi

parça/ürün yönlendirme ile ilgili esnekliklerin ve gereksinimlerin varlığı veya yokluğu ile başa çıkmayı sağlamaktadır. Drira ve arkadaşları, FLP türlerinin kapsamlı bir tanımını ve farklı çözüm metodolojilerinin yakın tarihli bir araştırmasını sağlamıştır (Drira, Pierreval, & Hajri-Gabouj, 2007). Singh ve Sharma, FLP'lerin farklı modelleme ve çözüm yaklaşımlarının bir incelemesini sunmuştur (Singh & Sharma, 2005).

Makalelerde bulunan konuların çeşitliliği nedeniyle, araştırmacılar, düzen problemlerinin ortak ve kesin bir tanımını yapamamışlardır. En sık karşılaşılan formülasyonlar statik yerleşim problemleriyle ilgilidir. Beckman ve Koopmans, yaygın bir endüstriyel problem olarak yerleşim probleminin amacını, tesislerin aralarında malzeme taşımak ve tesislerin maliyetini en aza indirecek şekilde yapılandırmak olarak tanımlamıştır (Koopmans & Beckmann, 1957). Meller, Narayanan ve Vance 1999, tesis yerleşim sorununu, belirli bir dikdörtgen alan sahasında n dikdörtgen tesisin üst üste binmeyen düzlemsel ortogonal düzenlenmesinin bulunmasında mesafeye dayalı ölçüyü en aza indirmek olarak ifade etmişlerdir (Mellera, Narayanan, & Hance, 1998). Azadivar ve Wang, tesis yerleşim problemini, belirli sayıda tesis arasındaki mevcut alan için göreceli konumların belirlenmesi ve tahsisi olarak tanımlamışlardır (Azadivar & Wang, 2010). Lee ve Lee, tesis yerleşim probleminin, toplam malzeme işlemeyi en aza indirecek şekilde saha alanının uzunluğuna veya genişliğine sınırlandırılabilen, durgun alan maliyetlerini azaltabilen, belirli bir toplam alan içinde farklı boyutlarda eşit olmayan alanlı tesislerin düzenlenmesinden ibaret olduğunu bildirmişlerdir (Lee & Lee, 2002). Shayan ve Chittilappilly, 2004, tesis yerleşim problemini, yerleşim planlarını tasarlarken, tesisler ve malzeme taşıma sistemleri arasındaki etkileşimleri, çeşitli düzenleri dikkate alarak düzenleri daha verimli hale getirmeye çalışan bir optimizasyon problemi olarak tanımlamıştır (Shayan & Chittilappilly, 2007). Ele alınan bütün bu yerleşim problemleri, atölye özellikleri, sorunun tam olarak ne olduğu ve ele alınan ve onu çözmek için kullanılan yaklaşımlara bağlı olarak değişkenlik göstermektedir (Drira, Pierreval, & Hajri-Gabouj, 2007).

Literatürde tesis yerleşim sorunlarına yönelik olarak da pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar dikkatli şekilde incelendiğinde tesis yerleşim problemlerine yönelik geliştirilmiş modeller şu şekilde özetlenebilir:

İkinci dereceden atama problemi: Koopmans ve Beckman 1957 yılında, ilk olarak aralarında malzeme akışı olan yerleşim alanlarının problemlerini modellemişlerdir. Bu problemi ikinci dereceden bir atama problemi olarak modellemişlerdir (QAP) (Koopmans & Beckmann, 1957).

İkinci dereceden küme kaplama problemi: Genel tesis yerleşim problemi için ikinci formülasyon, ikinci dereceden bir kümeyi kapsayan problemdir (QSP) (Bazaraa, 2007). Bu formülasyon da tüm tesislerin işgal ettiği toplam alan birkaç bloğa bölünmüştür.

Doğrusal tamsayı programlama problemi: QAP ve QSP'ye ek olarak, tesis yerleşim problemi için birkaç tamsayı programlama formülasyonudur. Lawler, tesis yerleşim problemini doğrusal olarak tamsayı programlama problemi ile formüle eden ilk kişidir (Lawler, 1963).

Karışık tamsayı programlama problemi: Karışık tamsayı programlama problemleri Kaufman ve Broeckx 1978 yılında, en küçüğü olan doğrusal bir karma tamsayı programı geliştirmiştir (Kaufman & Broeckx, 1978).

Grafik teorem problemi: Grafik teorik formülasyonlarda her bir tesis çiftinin birbirine bitişik konumlandırılmasının istenebilirliğinin bilindiği varsayılr (Foulds & Robinson, 1976).

Tesis Yer Değişikliği

Organizasyonlar zaman içerisinde dışarıdan gelen talepleri karşılayamamaya başladıklarında üretim kapasitesini ve insan gücünü artırması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Tüm bunların artırılması ile ortaya daha büyük ve doğru bir tesis yerleşimi gereksinimi oluşmaktadır. Öte yandan diğer sorun ise üretim kapasitesinin artmasına bağlı olarak hammadde girdisinin artması ve hammadde lokasyonlarının belirlenmesi olacaktır. Üretim girdisinin ve üretim alanının planlanmasından sonra, son ürünlerin stoklanması ve dağıtım sorunu oluşmaktadır. Son ürün stoğunun tutulması da tutulmaması da ayrı ayrı birer maliyet oluşturmaktadır. Bu maliyetten kaçınmak için satış noktalarına ya da genel depolara üretim yerinin yakın olması gerekliliğini doğurmaktadır (Madavi & Sangode, 2019).

İş dünyasındaki dinamik değişikliklere ve tedarik zinciri operasyonlarını çevreleyen ortama ayak uydurabilmek için güç olsa da tesis yeri değişikliğine karar verilebilir. Müşteri tabanları, dağıtım ağları, kurumsal mühendislik ve iş ortamındaki bu tür değişiklikler tesis yeri değişiminin alt basamaklarını oluşturmaktadır. Verimli ve etkili bir yer değiştirme stratejisi formüle edilerek, tedarik zinciri ağı ve coğrafik alan belirlenebilir.



Tedarik zinciri, depolama ve üretim kapasitesi gibi rekabet edilebilirliği arttıracak faktörler için üretim tesisleri (veya depolar) bulma sorunu son birkaç yılda akademisyenler ve uygulamacılar tarafından da ilgiyle karşılanmakta ve araştırma konusu olarak kendine yer bulmaktadır (Aikens, 1985). Genel olarak, üretim (veya depolama) tesis yerlerinin bulunması sorunu, optimum sayının, boyutun ve müşteri talep ve gereksinimlerinin karşılanması adına tedarik zinciri operasyonları ile ilgili toplam maliyeti (örneğin, başlangıç yatırımı, malzeme temini, nakliye, depolama ve üretim maliyeti gibi) en aza indirecek şekilde coğrafi yapılandırmanın belirlenmesi ile ilgilidir.

Konum kararı genellikle firmanın kurulan tesise uzun süreli taahhüdünü gerektirir ve bu nedenle hızlı bir şekilde değiştirilmesi amaçlanmamıştır. Bununla birlikte, hem iç hem de dış iş koşullarındaki öngörülemez değişiklikler nedeniyle, bazı firmalar mevcut üretim ve depolama tesis yerlerini değiştirme kararı ile karşı karşıya kalabilirler. Bu tür değişiklikler, müşteri ve tedarikçilerdeki dağıtım ağlarını, yeniden yapılanmayı ve iş ortamı ve hükümet mevzuatlarındaki değişimleri temel alır. Tipik tesis yeri sorununun aksine, yer değiştirme kararı, mevcut tesis yerinden yeni belirlenen alana geçiş sırasında olası kesintileri en aza indirmek amacıyla aşamalı olarak gerçekleştirilmeli ve yumuşatılmalıdır (Min & Melachrinoudis, 1999).

Bu tür girişimleri karlı hale getirmek için firmalar, uzun süre yerinde çalışır durumda kalacak yeni tesisler planlamaktadır. Bu nedenle karar vericiler, yalnızca mevcut koşullara göre iyi performans gösterebilecek yerleri seçmek yerine çevresel faktörler, nüfus ve pazar değişimi bile tesisin ömrü boyunca karlı olmaya devam edeceği yeni yeri seçmek zorundadırlar. Yeni bir tesis yerinin belirlenmesi ve kurulması zamana yayılması gereken bir projedir ve aynı zamanda maliyetlidir. Ancak değişen şartlar mevcut tesis yeri ile karşılanamıyor ve pazardaki rekabet gücü sağlanamıyorsa yer değişikliği kaçınılmaz bir sondur (Alberto, 2000).

Çoğu üretim tesisinin temel amacı, üretim maliyetlerini minimize etmek ve ürünlerinin kalitesini, çeşitliliğini ve sürdürülebilirliğini arttırmaktır. Bir üretim ortamında üretim boyutları, rotalar ve birim işleme maliyetleri genellikle teknolojiye bağlıdır ve sistemdeki herhangi bir değişiklik pahalı olabilmektedir. Bir tesisteki toplam malzeme taşıma maliyetleri, genellikle müşteriye, teknolojik parametrelere ve tesis yerleşimiyle birlikte etkilenmektedir (Ulutaş & Islier, 2015).

Risklerin Sınıflandırılması

Birçok yazar, bir üretim sistemini tehdit edebilecek çeşitli risk türleri için sınıflandırmalar önermiştir. Yerleşim çözümleri üzerindeki etkileri nedeniyle tesis yerleşim sorunlarıyla yakından ilgili olan risklerle özellikle ilgilenilmiştir (Darmoul, Pierreval, & Hajri-Gabouj, 2013). Bu riskler temel olarak tedarik zinciri risklerini, üretim kaynaklarıyla ilgili riskleri ve kalite, sağlık, güvenlik ve çevre ile ilgili riskleri içermektedir.

Tedarik Zinciri Riskleri

Tedarik zinciri riskleri, kuruluşların üretim parçalarının ve ürünlerinin iç ve dış akışlarının yönetimi ile ilgilidir. Bir üretim sistemi ile tedarikçileri, taşeronları ve/veya müşterileri arasında oluşabilecek operasyonel, taktik ve stratejik problemlerle ilgilidir. Bu tür problemlere, taleplerde dalgalanmalar ve belirsizlikler, rotalar, işlem süreleri ve devam eden işler hakkında belirsizlik, zamansız teslimatlar, aşırı maliyetler ve kalite, sağlık, güvenlik ve/veya çevresel gereklilikleri karşılamayan teslimatlar örnek olarak verilebilir (Zsidisin, 2003). Tedarik zinciri risk yönetimi (SCRM), tedarik zincirindeki riskleri tanımlamak, analiz etmek, kontrol etmek için araçlar, yöntemler ve çerçeveler öneren yerleşik bir disiplindir (Tang & Musa, 2011).

Kuruluş Yeri Seçimini Etkileyen Faktörler

Kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörler iki ana grup altında incelenebilmektedir. İlki kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörler olurken ikincisi, kuruluş konumunu etkileyen faktörlerdir.

Bölge Faktörü

Yeni tesisin ya da tesis değişikliğinin gerçekleştirileceği sırada irdelenmesi gereken en önemli konulardan biri de tesisin kurulacağı bölgenin seçimi olacaktır. Tesisin kurulacağı bölgenin analizi yapılırken aşağıda sıralanan faktörler göz önüne alınabilir.

- Talep ve dağıtım olanakları açısından pazar elverişliliği,
- Hammadde ve yardımcı madde kaynaklarının şimdiki ve gelecekteki durumu,
- Yan sanayi kuruluşları,
- Çeşit, yoğunluk ve maliyetler açısından ulaşım olanakları,



- Enerji ve yakıt kaynaklarının yoğunluk ve maliyetleri açısından ulaşım olanakları,
- Miktar, kalite ve ücret açısından işgücü kaynakları,
- Fabrikanın faaliyetlerini ve personelin yaşantısını etkileyebilecek iklim koşulları,
- Su ve atıkları giderme tesisleri,
- Devletin yasalarla belirlediği kısıtlayıcı veya teşvik edici faktörler.

Pazar Faktörü

Üretim biriminin veya işletmenin kuruluş yerini etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Zira her üretim faaliyeti, bir pazardaki gereksinimi karşılamak için yapılmaktadır. Özellikle ulaştırma sisteminin yetersiz ve taşıma ücretlerinin yüksek olması durumunda, işletme kuruluş yerinin pazarlara yakın olması gerekmektedir. Üretilecek ürünün türüne göre, işletmenin tüketicilerin yoğun bir biçimde toplandığı bir bölgede kurulması uygun olacaktır. Üretilen ürün büyük bir kitle durumunda ise veya ürünün taşınması, gösterilmesi gereken dikkat ve ulaştırma giderleri bakımından önemli bir ağırlık taşıyorsa, pazara yakınlık, taşıma maliyeti giderlerini azaltmaktadır (Eguchi, Matsuda, Souda, & Sakai, 2001).

Hammadde ve Yardımcı Madde Faktörü

Kuruluş yeri seçimini etkileyen önemli faktörlerden birisi de, hammadde ve yardımcı maddeye yakınlık ve bunların tedarik olanağıdır. Hammadde, fiziki ve kimyasal nitelikler yönünden uygun olmalı, sürekli olarak tedarik edilebilmeli, fiyatı elverişli olmalı ve iyi bir ulaştırma sisteminin yakınında bulunmalıdır.

Maden işletmeleri, ağır sanayi işletmeleri, döküntüleri veya yan ürünleri işleyen işletmeler, termik santraller, sebze, meyve ve balık konserve fabrikaları, genellikle, hammadde faktörüne yönelirler. Hammaddenin fiyatı düşük fakat ürününki yüksek olursa veya hammaddenin mamul duruma gelmesinde büyük hacim ve ağırlık kaybı olursa, işletmenin hammadde yakınına kurulması uygun olur. Eğer hammadde mamul durumuna geldiğinde ağırlığından hiç yitirmiyorsa ve öteki faktörlerin etkileri önemsiz ise işletme, hammaddeye yakın veya pazara yakın veya ikisi arasında bir yerde kurulabilir. Öte yandan hammaddesi her yerde bulunan ürünlerin tüketim alanı içerisinde üretilmesi uygun olur.

Taşıma Faktörü

Ulaştırma giderleri, ulaşım olanak ve araçları kuruluş yerleri faktörleri arasında en genel olan faktördür. Bununla birlikte, bu faktörü yalnız başına göz önüne almak zorunda olan işletmeler de vardır. Ulaştırma olanaklarının elverişli olması nedeniyle, deniz ve nehir kıyılarına, demiryolu kavşaklarına ve karayollarının yakınlıklarına kurulmuş pek çok işletme vardır. Örneğin, rafineriler ve petrol dağıtım merkezleri, genellikle, liman bölgelerinde kurulurlar.

Son yıllarda ulaştırma maliyetlerinde görülen büyük artışlar hammadde ve yardımcı maddeleri büyük ölçüde doğadan temin eden işletmelerin, uygun ulaştırma sistemine sahip ve uygun ulaştırma düzeni bulunan bölgelerde kurulmasını zorlamaktadır. Diğer faktörler aynı olduğunda, toplam taşıma giderlerinin en düşük olduğu yer, ekonomik açıdan en uygun kuruluş yeridir. Büyük ölçüde tüketici pazarına yönelik işletmeler, tüketicinin yoğun olduğu bölgelerde, il ilçe veya yakın çevrelerinde kurulmalıdır.

İş Gücü Faktörü

Kuruluş yeri seçilirken işgücünün nitelik ve nicelik yönünden yeterli olup olmadığına da dikkat edilmelidir. Büyük ölçüde işgücü yoğun üretim yöntemi uygulayan işletmeler, işgücünün kolayca temin edilebileceği bölge veya yerlerde kurulmalıdır. Belirli bir konuda uzmanlaşmış veya kalifiye işgücüne gereksinimi olan işletmeler, bu nitelikteki işgücünün var olduğu yakın yerlerde kurulmalıdır. Oyuncak, porselen, müzik aletleri, cam eşya ve halı dokuma endüstrilerinin uzmanlaşmış işgücüne gereksinimleri vardır. Bu nedenle, uzmanlaşmış işgücünün bulunduğu yerlere yönelirler.

Yakıt ve Enerji Faktörü

Su, kömür ve elektrik enerjisi kaynaklarının bulunduğu yerler de kuruluş yerinin seçimini etkileyen önemli faktörler arasındadır. Çimento, şeker, kâğıt hamuru üreten ve bıçkı işletmeleri gibi enerji gereksinimi fazla olan işletmeler ucuz su ve elektrik enerjisi elde edilebilen akarsu dolaylarında kurulurlar. Kömür enerjisinin çok kullanıldığı işletmelerin kömür madenleri yakınında kurulduğuna rastlanır.

Teşvik Edici Faktörler



Geri kalmış bölgeler, alt yapı tesisleri yönünden fakir oldukları gibi, yer açısından da tüketim merkezlerine uzaktırlar. Buralara endüstriyel tesis kurulabilmesi için yol, enerji, su, personelin sağlık, kültürel ve diğer gereksinimlerinin karşılanması için ayrıca yatırımlar yapılması gerekmektedir. Gelişmiş bölgelerde kurulan endüstriye göre, bölgenin geri kalmışlığı nedeniyle, projenin kuruluş ve işletme dönemi boyunca yüklenecek külfetleri hafifletici önlemler devlet tarafından alınmadığı sürece, geri kalmış bölgelerde endüstri kurulması ve geri kalmışlıktan kurtulma olanağı yoktur.

METODOLOJİ

Bu uygulamada temel amaç, gıda sektöründe hizmet veren bir fabrikanın taşınmasına sebep olan gerekçelerin ortaya konması, taşınma kararının verilmesinin ve taşınacak yerin seçiminin yapılması sırasında hangi parametrelerin göz önünde bulundurulduğunun açıklanmasıdır. Aynı zamanda taşınma için uygun zamanın ticari menfaatlerde göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi, taşınma işlemini gerçekleştirecek ekibin belirlenmesi, taşınma sonrasında yapılacak işlemlerin belirlenmesi, karşılaşılabilecek sorunların ve çözüm yöntemlerinin bulunmaya çalışılması da diğer amaçlardandır.

Bu çalışmada, hali hazırda bir gıda işleme tesisi olarak çalışmaya devam eden bir fabrikanın İstanbul'dan Ankara'ya taşınması sırasında izlenen yollar ortaya konulmaktadır. Taşınmayı zorunluluk haline getiren etmenlerin neler olduğu ve bu etmenlerin nelere sebep olabileceği incelenmiştir. Taşınacak yer olarak belirlenen Ankara ilinin hangi nedenlerden dolayı seçildiği irdelenmiştir. Seçilen yere taşınma süreci, bu süreçte karşılaşılan sorunlar ve çözüm yolları açıklanmıştır. Taşınma sonrasında hedeflenen değerlere ulaşıp ulaşılmadığı ölçülerek değerlendirilmiştir.

BULGULAR

Mevcut Durumun Değerlendirilmesi

Ürün yönüyle zenginleşen pazarın ihtiyaçlarını karşılayabilmek, yıldan yıla gelişen sektöre ayak uydurabilmek ve artan nüfus yoğunluğuna ve talebe cevap verebilmek sadece ileri teknolojiye sahip, büyük ve gelişmiş fabrikalarla mümkün olduğu görülmektedir. Yukarıda verilen veriler incelendiğinde her geçen yıl artan bir eğriyle koşulların hızla değiştiği görülmektedir. Değişen ve gelişen yeni koşullar; daha yüksek üretim, lojistik ve depo gibi teknik kapasiteli tesisleri gerekli kılmaktadır. Yüksek teknik kapasiteli tesisler ise yeni ve istenen koşullara uygun yerlerde konumlandırılabilirliğinden, taşınma olgusunun gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Tesisin İstanbul'daki mevcut yeri gereken gelişmeye ve büyümeye olanak sağlayamayacağından dolayı taşınma tam bir mecburiyet durumuna gelmiştir. Diğer bir ifadeyle tesis, sürekli gelişen piyasanın hızına ayak uydurabilmek amacıyla büyük ölçekte yeni bir yere taşınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda İstanbul'daki lojistik, depo, servis ve iş gücü maliyetlerinin de çok yüksek olması tesisin taşınmasını zorunlu hale getirmiştir ve yeni yer arayışına itmiştir.

Mevcut tesis yerinin gereksinimlere yanıt verememe nedenleri incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Tesisin binası İstanbul'da bulunmaktaydı ve herhangi bir organize sanayi bölgesinde konumlandırılmamıştı. Uygun bir alanda bulunmamasıyla birlikte üretim alanı da oldukça küçük bir alana konumlandırılmıştı. 2,200 m²'lik alan üretim kapasitesinin karşılanması için yeterli değildi.
- Üretimin dar bir alana konumlandırılmış olması üretim hatlarının ve personelin hareket kabiliyetini kısıtlamaktaydı. Buda iş yapış hızını azaltmakta ve iş gücü maliyetini arttırmaktaydı. Maliyetin artması da tüketiciye yansıtıldığından dolayı istenmeyen sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.
- Hammadde ve yarı mamullerin saklanması için yeterli miktarda alan yoktu (Toplam depo alanı: 700m²). Ayrıca dış depolardan hizmet alımı da oldukça pahalıya mal oluyordu (senelik ortalama 580.000 TL).
- İşlenen ürünlerin belirtilen şehirlere ulaştırılması amacıyla çeşitli firmalardan lojistik hizmet alımı sağlanıyordu. İstanbul'da bu kalemde azımsanamayacak derecedeydi.
- Yeni ürün ve kalite kontrol çalışmalarının devam ettirilebilmesi için çalışmanın gerçekleştirileceği alanlar yetersiz olduğundan istenilen ekipmanlar bu alanda konumlandırılmıyordu. Alanın yetersiz olması da yine iş gücü maliyeti ve son maliyetinin artmasına neden oluyordu.
- Personelin iş yerine gidiş dönüşünün sağlanması amacıyla dışarıdan servis hizmeti alınıyordu. Ancak bu kalemde oldukça yüksek bir gider kalemi içermekteydi.
- Departmanların birbirinden ayrı olarak konumlandırılması için de mevcut tesiste yeterli alan bulunmamaktaydı. Bu da artı olarak tesis yeri maliyetine neden olmaktadır.

- Mevcut tesis yerinde atık yönetiminin sağlanması da oldukça zor ve maliyetli bir işlem olarak ortaya çıkmaktadır. Belirtilen tüm bu nedenlerden taşınma işlemi kaçınılmaz bir son olmuştur ve planlanarak gerçekleştirilme kararı verilmiştir.

Seçim Aşaması ve Taşınmanın Planlanması

Yukarıda belirtilen taşınma sebepleri irdelenerek tesisin mevcut yerleşim yeri ile ilgili bir SWOT analizi gerçekleştirilmiştir. SWOT analizine ilişkin bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Firma SWOT Analiz Sonuçları

Güçlü Yönler:	Zayıf Yönler:
<ol style="list-style-type: none">Yerleşim yerinin İstanbul olmasından kaynaklı olarak bazı ihtiyaçların ve bakım desteklerinin hızlı karşılanması,Oturmuş ve tecrübeli kadroyla çalışma imkânının olması.	<ol style="list-style-type: none">Üretim alanının dar olması, personelin hareket yeteneğini sınırlandırması ve yeni donanım için alana müsaade etmemesi,Hammadde ve stok tutma olanağının oldukça kısıtlı olması,Birimlerin birbirinden ayrılması için yeterli alanının olmaması.
Fırsatlar:	Tehditler:
<ol style="list-style-type: none">Genel Müdürlüğe yakın olması, organizasyonları ayarlanmasında ve iletişimde kolaylık sağlanması (toplantı vb.).	<ol style="list-style-type: none">Gelişen ve artan taleplerin karşılanması için yeterli alan ve olanak tanınmaması,Personelin iş yerine ulaşmasında trafik sorunsalının ve buna bağlı olarak ulaşım maliyetinin fazla olması,Yeni ürün ve kalite çalışmalarının gerçekleştirilmesi için sahip olunan alanın oldukça yetersiz olması,Üretim ve diğer birimlerin genişleyecek alanının kalmaması, taleplerin karşılanmasında yetersiz kalınması.

Yukarıdaki tabloda verilen SWOT analizi incelendiğinde kayıp/kazanç dengesine bakılarak yer değişikliğinin zorunlu bir hal olduğu görülmektedir.

Belirlenen tehditler ışığında yer değişikliğini gerçekleştirebilmek için alternatif seçenekler belirlenmiştir. Alternatif seçeneklerin görüşülmesindeki amaç maliyet analizi ile finansal ve finansal olmayan etmenler göz önünde bulundurularak en uygun seçimin yapılmak istenmesidir.

Yeni yerin seçimi sırasında göz önünde bulundurulacak ve dikkat edilmesi gereken finansal olmayan etmenler şunlardır:

- Altyapısının olması,
- Çalışmaların gerçekleştirilebilmesi adına yeterli alanın sağlanması,
- Ulaşım kolaylığı ve trafik sorunsalının bulunmaması,
- Güvenli ve organize sanayi bölgesi içinde bir yerde olması.

Taşınma Sonrası Durum

Taşınma sonrasında yeni yere uyum sağlayabilmek en az taşıma sorunu kadar önemlidir. Tesisin yeni yerinde uygun yerleşimin yapılamaması işleyişi engelleyerek hedeflere ulaşmanın uzağında kalınmasına neden olacaktır.

Yeni tesise yerleşimin yapılmasıyla birlikte stok sayımı yapılarak taşınma öncesi ve sonrası durum kıyaslanarak mutabakat sağlanmıştır. Yeni tesiste stok için ayrılmış alan daha büyük olduğu için ekstra olarak raflar temin edilerek mevcut tesis stoğu artırılmış ve daha düzenli bir hale getirilmiştir. Ancak bununla birlikte bazı sıkıntılar da ortaya çıkmıştır.

Eski çalışanların tümü yeni yerleşim yerine gelmediğinden projenin ilerletilmesi sırasında yeni eleman arayışı ve iş alımı gerçekleştirilmiştir. Ancak tecrübeli personelin kaybı ise yaşanan ve oldukça önemli bir sıkıntı olarak proje notlarına düşülmüştür.

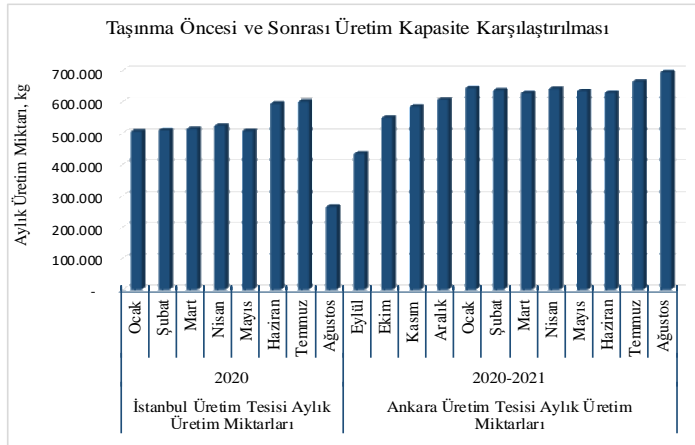
Üretimde kullanılan, tanklar, teraziler, dolum pompaları vb. İstanbul’dan Ankara’ya nakledilmiş olup aynı zamanda, taşınma projesinde yer aldığı gibi kapasiteyi arttırabilmek ve uygun yerleşimin sağlanabilmesi adına ihtiyaç dâhilindeki yeni ekipmanlar ve hatlarda eklenmiştir. Ancak taşınma ile getirilen bazı dolum pompaları ve terazilerde

arızalar tespit edilmiş olup doğru çalışmadıkları teyit ettirilmiştir. Yaşanan bu arızalarda özellikle ilk taşınma sonrası ilk zamanlarda kapasite kaybı olarak hedeflere yansımıştır.

Ayrıca yeni bir binaya taşınma, binanın yeniliği nedeniyle de ekstra sorunlarla karşılaşılmasına neden olmuştur. Servis güzergâhları gelen eski ve yeni işe alınan personellerin yerleşim yerlerine göre tekrardan düzenlenmiş ve maliyet karşılaştırması da yapılmıştır. Aşağıda konuyla ilgili olarak detaylı bilgiler yer almaktadır.

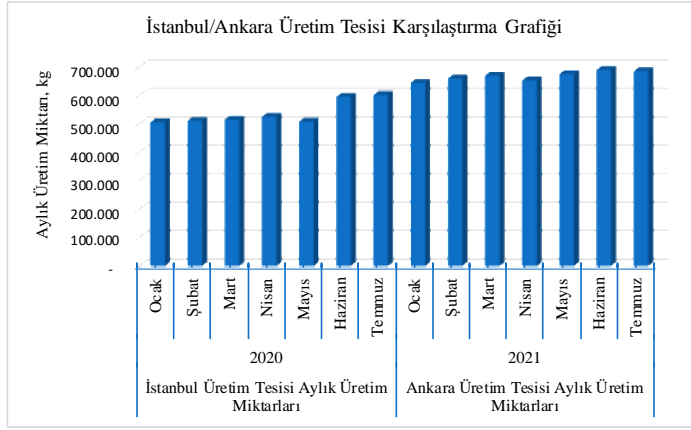
Taşınma işlemi, üretim, depo, lojistik, personel ve servis gibi açılardan getirdiği değişikliklerle birlikte organizasyonel yapıda da bazı değişikliklere neden olmuştur. Genel Merkez'den ayrıldıktan sonra hem çalışanlar için hem de işletmenin hukuki işlemlerinin ve ihtiyaçlarının daha hızlı karşılanabilmesi adına yeni pozisyonların gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Genel Merkez'de bulunan İnsan Kaynakları Departmanı'na bağlı olarak İnsan Kaynakları ve İdari İşler Uzmanı unvanları ile üç yeni personel istihdam edilmiştir. Bu pozisyonlardaki kişiler, personel ve idari hizmetlerle birlikte endüstriyel hizmetlerin, ilgili yasa ve yönetmelik gereğince uygulanmasından sorumlu olacaklardır. Özlük işlerinin yapılması, ilgili resmi ve özel kurumlar nezdinde gerekli her türlü yazışma ve işlemlerin yerine getirilmesinden de aynı şekilde sorumlu olacaklardır. Ayrıca artan üretim kapasitesi ve diğer operasyonel işlerden kaynaklı olarak her birim için ekstra personel alımları gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda ki bölümlerde verildiği gibi taşınma nedeni, firmanın pazar taleplerini net olarak karşılayamamasından yani üretim ve yeni ürün kapasitesini arttıramamasından ve depo, lojistik gibi maliyetlerinin oldukça yüksek olmasından dolayı gerekli görülmüştür. Taşınma sonrasında düzenin kurulması ile birlikte yeni ve eski durumda gerçekleştirilen üretim, depo, lojistik, ar-ge, kalite ve personel gibi giderlerin nasıl değiştiği aşağıda açıklanmalı olarak verilmiştir.



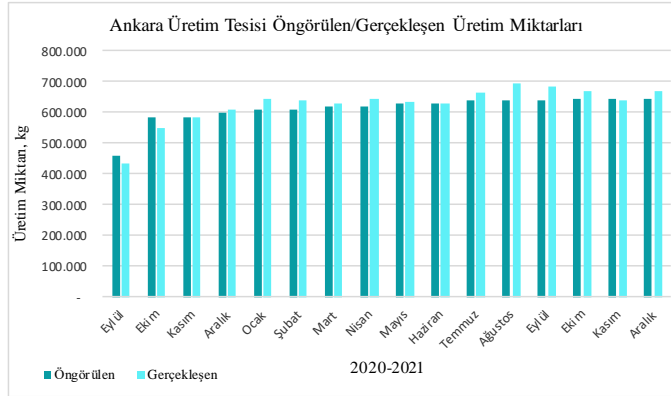
Şekil 1: Taşınma öncesi ve Sonrası Kapasite Karşılaştırması

Taşınma öncesi ve sonrası üretim durumunu gösteren yukarıdaki grafik incelendiğinde taşınma öncesinde fazla mesai yapılarak stok sağlanması amacıyla 2020 Temmuz ve Ağustos aylarındaki üretimlerin diğer aylardan daha fazla miktarda olduğu görülmektedir (ay bazında ortalama %14,34 oranında daha yüksek). 2020 yılı ağustos ayının 11'i itibariye taşınma başladığı için aylık tabanda üretim miktarı da düşük seyretmiştir (265.220 kg). Taşınma sonrası ilk iki ayda ki üretim miktarları ortalamasının oldukça düşük olduğunun görülmesine rağmen takip eden sonraki aylarda bu değerlerin yükseldiği görülmektedir (Eylül, 435.000 kg, Ekim, 550.000 kg). Bunun nedeninin ise yeni tesise adaptasyon süreci sırasında yaşanan tecrübesiz personel vb. gibi sıkıntılar olduğu söylenebilir.



Şekil 2: Taşıma Öncesi ve Sonrası Dönem Kapasite Karşılaştırması

Rutin üretimin devam ettiği taşınma öncesi ve sonrası üretim tonajlarına ait karşılaştırma grafiği Şekil 2’de verilmektedir. Bu grafik incelendiğinde 2020 yılının Haziran ve Temmuz aylarında ki üretimin, yılın diğer aylarına oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun sebebi ise taşınma öncesi fazla mesailer yapılarak taşınma sırasında ve sonrasında yeni tesise adaptasyonun sağlanması esnasında pazar talebinin karşılanması adına fazla üretimin stok amacıyla yapılmış olmasıdır. Verilen değerler incelendiğinde Ankara üretim tesisinin İstanbul üretim tesisine oranla toplam kapasitesinin %19,65 oranında arttığı görülmektedir. Buda kapasitenin artırılması adına hedeflerin gerçekleştirildiğini göstermektedir.



Şekil 3: Ankara Üretim Tesisi İçin Ay Bazında Öngörülen ve Gerçekleşen Üretim Miktarları

Şekil 3’te Ankara üretim tesisine yerleştikten sonra tesiste aylık bazda üretilen ürün miktarı ile proje aşamasında hedeflenen/öngörülen üretim miktarlarına ait kıyaslama grafiği verilmiştir. Grafik incelendiğinde taşınma sonrası Eylül ve Ekim aylarında gerçekleştirilen üretim miktarlarının öngörülen üretim miktarlarına oranla daha düşük kaldığı, Kasım ayında ise birbirine çok yakın olarak gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu 3 aylık dönemde öngörülen üretim değerlerine ulaşamamasının nedenleri arasında yeni tesis yerine adaptasyonun sağlanamaması ve tecrübesiz personeller gösterilebilir. Takip eden sonraki aylarda ise gerçekleşen üretim miktarlarının öngörülen üretim miktarlarından ay bazında ve toplamda yıl bazında daha yüksek olduğu görülmektedir. Yani üretimin ve çalışanların yeni yere uyum sağlamanın tamamlanması ile beklenen sonuca ulaşılmış ve öngörülenden daha yüksek oranda üretim miktarlarına ulaşılarak hedefler gerçekleştirilmiştir.



Tesis yeri deęişiklięi sırasında önümüze bir dięer maliyet kalemi olarak çıkan konu ise personel ve personel servis maliyetidir. Bu maliyetler ařaęıdaki tabloda detaylı olarak irdelenmektedir.

Tablo 2: 2020 yılı İstanbul üretim tesisine ait personel servis maliyeti (İstanbul'da 2020 yılı ilk 6 ayı ortalama benzin fiyatı 6,13₺)(turkiyeshell.com).

Yıl Tanım	2020	Aylar/İř Günü						Aylık Maliyet, ₺
		Ocak/ 26 gün	Şubat/ 26 gün	Mart/ 26 gün	Nisan/ 26 gün	Mayıs/ 26 gün	Haziran/ 26 gün	
Konum 1	Günlük Maliyet, ₺	290	290	290	290	290	290	45.820
Konum 2		250	250	250	250	250	250	40.540
Konum 3		250	250	250	250	250	250	40.540
Konum 4		260	260	260	260	260	260	41.860
Konum 5		260	260	260	260	260	260	41.860
Konum 6		260	260	260	260	260	260	41.860
Konum 7		220	220	220	220	220	220	36.580
Toplam Maliyet, ₺								289.060

Tablo 3: 2021 yılı Ankara üretim tesisine ait personel servis maliyeti (Ankara'da 2021 yılı ilk 6 ayı ortalama benzin fiyatı 7,41₺)(turkiyeshell.com)

Yıl Tanım	2021	Aylar/İř Günü						Aylık Maliyet, ₺
		Ocak/ 26 gün	Şubat/ 26 gün	Mart/ 27 gün	Nisan/ 26 gün	Mayıs/ 27 gün	Haziran/ 26 gün	
Konum 1	Günlük Maliyet, ₺	280	280	280	280	280	280	44.500
Konum 2		260	260	260	260	260	260	41.860
Konum 3		260	260	260	260	260	260	41.860
Konum 4		300	300	300	300	300	300	47.140
Konum 5		240	240	240	240	240	240	39.220
Konum 6		250	250	250	250	250	250	40.540
Konum 7		270	270	270	270	270	270	43.180
Konum 8		210	210	210	210	210	210	35.260
Toplam Maliyet, ₺								333.560

Tablo 2 ve 3'te İstanbul ve Ankara üretim tesislerine ait personel servis maliyetleri verilmiştir. Tablolar incelendiğinde İstanbul için 7, Ankara için 8 olmak üzere farklı servis güzergâhları ve bu konulardan iş yerine hareket eden farklı servis araçlarının olduğu görülmektedir. Maliyetler incelendiğinde, yılların farklı olmasından kaynaklı olarak akaryakıt fiyatlarının da farklı olmasına rağmen (İstanbul'da 2020 yılı ilk 6 ay ortalama 6,13₺, Ankara'da 2021 yılı ilk altı ay ortalama 7,41₺) Ankara üretim tesisine ait kişi başı personel servis maliyetlerinin İstanbul'a oranla daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun nedeni olarak servis güzergâhlarının iş yerine daha yakın olması ve trafik sorununun ortadan kalkmasından dolayı kaynaklanmaktadır.

Tesis yeri değişikliği ile incelenmesi gereken bir diğer maliyet kalemi olarak karşımıza personel maliyeti çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda iki ayrı üretim tesisi için birim başına çalışan personel sayısı ve maliyetleri verilmektedir.

Tablo 4: 2020 yılı İstanbul üretim tesisi personel sayısı ve maliyeti

Personel Sayısı	Ay						
	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz
Yönetim	18	18	18	18	18	18	18
Üretim	21	22	22	22	21	21	21
Lojistik	28	25	25	25	25	25	25
Mavi Yaka Diğer	7	7	6	6	6	6	6
Birim Başına Aylık Maliyet, ₺	92.088	93.616	106.886	91.341	96.202	103.098	102.781
Toplam Maliyet, ₺							686.011

Tablo 5: 2021 yılı Ankara üretim tesisi personel sayısı ve maliyeti

Personel Sayısı	Ay						
	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz
Yönetim	21	22	21	22	23	22	23
Üretim	26	26	28	28	28	28	28
Lojistik	33	34	34	34	35	37	37
Mavi Yaka Diğer	6	6	6	6	6	8	9
Birim Başına Aylık Maliyet, ₺	106.668	112.802	116.545	120.145	127.173	138.868	145.975
Toplam Maliyet, ₺							868.177

Tablo 4 ve 5'deki tablolarda İstanbul ve Ankara üretim tesislerine ait birim başına toplam personel sayısı ve maliyetleri verilmektedir. Tablolar incelendiğinde İstanbul'daki personel sayısının ortalama 71 olduğu görülürken, Ankara'da ise bu sayının 91'e çıktığı görülmektedir. Bunun nedeni Ankara üretim tesisindeki üretim ve lojistik kapasitesinin yaklaşık olarak %20 oranında artmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ankara'da personel sayısının yaklaşık %22 oranında ve asgari ücretin işverene maliyetinin 2021 yılında 2020 yılına oranla %17,74 oranında artış gösterdiği görülmektedir (Asgari ücret işveren maliyeti 2020 yılında 3.458,03 ₺, 2021 yılında ise 4.203,56 ₺ olarak belirlenmiştir). Buradan yola çıkarak kişi başı maliyetler kıyaslandığında İstanbul üretim tesisinin Ankara üretim tesisinden %1,1 oranında daha fazla olduğu görülmektedir. Personel maliyetlerinin kıyaslanması ile de tercih edilen yeni tesis yerinin ne kadar doğru olduğu görülmektedir.

Tablo 6: 2021 yılı Ankara üretim tesisinde kullanılan enerji miktarları ve maliyetleri

Yıl	2021						
	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz
Ay							

<i>Fatura Cinsi</i>	<i>Elektrik</i>						
Aylık Kullanım, KWH	80.356	83.239	82.359	86.218	84.768	86.196	89.739
Birim Fiyat, ₺	0,50	0,48	0,53	0,56	0,64	0,63	0,72
Aylık Maliyet, ₺	40.178	39.955	43.650	48.282	54.252	54.303	64.612
<i>Fatura Cinsi</i>	<i>Su</i>						
Aylık Kullanım, m ³	390	412	435	424	394	440	407
Birim Fiyat, ₺	4,98	4,99	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00
Aylık Maliyet, ₺	1.942	2.056	2.175	2.120	1.970	2.200	2.035
<i>Fatura Cinsi</i>	<i>Doğalgaz</i>						
Aylık Kullanım, KWH	32.431	26.956	35.969	25.590	16.359	9.882	9.361
Birim Fiyat, ₺	0,14	0,14	0,15	0,15	0,15	0,15	0,18
Aylık Maliyet, ₺	4.540	3.774	5.395	3.839	2.454	1.482	1.685

Tablo 6'da Ankara üretim tesisinde kullanılan enerji miktarı ve birim fiyatları, tablo 3.6.6.'da ise İstanbul üretim merkezinde kullanılan enerji miktarları ve birim fiyatları verilmiştir. Verilen değerler incelendiğinde Ankara'da özellikle elektrik ve sudaki birim fiyatların İstanbul'a oranla çok daha düşük olduğu görülmektedir. Özellikle elektrikteki kullanımlar İstanbul'da ortalama aylık kullanım 88.000 kwh değerinde iken, Ankara'da bu değer yaklaşık 85.000 kwh değerinde seyretmektedir. Ankara'da özellikle soğuk depo kullanım alanının yaklaşık olarak %53'lük bir artış göstermesine rağmen (Tablo 7'de detaylı verilmiştir.) taşınma ile yenilenen alt yapı verimliliği artırarak maliyet anlamında %39'luk bir getiri sağlamıştır. Depo sayısının ve alanının artması ile dış depoya olan bağımlılık ve bunun için ayrılan bütçede aynı oranda azalmıştır. Ayrıca tablolar incelendiğinde enerji birim fiyatlarının Ankara'da yaklaşık %18 oranında daha düşük olduğu görülmektedir. Su kullanımları ve birim fiyatları kıyaslandığında ise Ankara'da su birim fiyatının İstanbul'a oranla yarı yarıya oranda daha az olduğu görülmektedir.

Tablo 7: 2020 yılı İstanbul üretim tesisi kullanılan enerji miktarları ve maliyetleri

Yıl Ay	2020						
	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz
<i>Fatura Cinsi</i>	<i>Elektrik</i>						
Aylık Kullanım, KWH	85.670	88.223	90.680	84.124	85.326	89.663	93.452
Birim Fiyat, ₺	0,69	0,70	0,70	0,70	0,72	0,73	0,73
Aylık Maliyet, ₺	36.742	35.127	34.995	34.764	37.622	46.621	45.051
<i>Fatura Cinsi</i>	<i>Su</i>						
Aylık Kullanım, m ³	300	322	314	290	342	336	306
Birim Fiyat, ₺	10,97	10,97	10,97	10,97	10,97	10,97	10,97
Aylık Maliyet, ₺	3.291	3.532	3.445	3.181	3.752	3.686	3.357
<i>Fatura Cinsi</i>	<i>Doğalgaz</i>						
Aylık Kullanım, KWH	25.143	21.845	25.714	25.590	13.002	8.063	6.691
Birim Fiyat, ₺	0,14	0,14	0,14	0,14	0,14	0,14	0,14
Aylık Maliyet, ₺	3.520	3.058	3.600	3.583	1.820	1.129	937

Tablo 8: Ankara ve İstanbul üretim tesisleri için kullanılan dış depo maliyetleri

Yıl Ay	2020-2021							Toplam Maliyet, ₺
	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	
Ankara, ₺	23.000	23.000	17.250	35.190	17.250	17.250	31.250	164.190
İstanbul, ₺	40.000	40.000	46.200	46.600	46.600	46.500	25.875	291.775

Yukarıda verilen Tablo 8'de eski ve yeni üretim tesisleri için destek alınan dış depolara ait maliyet bilgileri verilmektedir. Bu değerler kıyaslandığında yeni tesiste depo kullanım alanının daha büyük olması ve şehir farklılığından kaynaklı olarak maliyetlerin neredeyse yarı yarıya oranla düştüğü gözlenmektedir.

2020-2021 yıllarına ait ocak-temmuz dönemlerinde eski ve yeni üretim tesisleri için lojistik maliyetleri karşılaştırıldığında İstanbul'da bu değer kg/0,86 tl iken Ankara için bu değer kg/0,99 tl olarak maliyetlendirilmiştir. Değerler göz önünde bulundurulduğunda Ankara'nın lojistik maliyetleri açısından İstanbul'a oranla yaklaşık %15 daha pahalı olduğu görülmektedir. Türkiye'nin dört bir yanına dağıtım yapan gıda işleme tesisi için İstanbul'un Ankara'ya oranla tersine lojistik imkânının daha fazla olması maliyet açısından katkı sağlamaktadır. Bu ise Ankara üretim tesisi için bir dezavantaj olarak görülmektedir.

Eski ve yeni tesislerde kalite departmanına ayrılan alanlar kıyaslandığında, eski tesiste bu alan 29m² iken, yeni tesiste bu birim için ayrılan alan 51m²'dir. Bu da üretimin devamlılığı ve tekrarlı birliği açısından gerçekleştirilecek çalışmalar için uygun ve yeterli alan sağlamaktadır.

Eski ve yeni üretim tesislerinde karşılaştırılması gereken bir diğer parametre ise yeni ürün geliştirilmesinin sağlanabilmesi adına Ar-Ge birimi için ayrılan alan olacaktır. Bu alan eski tesiste 31m² iken, yeni tesiste 58m² olarak belirlenmiştir. Buda yeni ürün geliştirme çalışmaları ve gerçekleştirilecek çalışmalar için yeni cihaz alımlarını yapabilecek alan yaratmaktadır.

Yeni ve eski tesiste birimler için ayrılan alanların ne kadar olduğu bilgisi aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 9: Eski ve yeni üretim tesisleri alan karşılaştırma tablosu

<i>Birimler</i>	<i>Eski Tesis, m2</i>	<i>Yeni Tesis, m2</i>
<i>Üretim</i>	2200	3410
<i>Kalite</i>	29	51
<i>Arge</i>	31	58
<i>Depo</i>	700	1071
<i>Ofisler</i>	512	926
<i>Yemekhane ve diğer</i>	410	747

Tabloda verilen değerler kıyaslandığından yeni tesisin eski tesise oranla %38,5 daha büyük olduğu görülmektedir. Bu da kapasitenin artırılması, işleyişin kolaylaştırılması ve sosyal alanın artırılması anlamlarına gelmektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Kar amacı güden bir sektörün, pazardaki rekabet ortamı içinde ürünlerini daha az maliyetle hangi miktarlarda üreteceği, nasıl depolayacağı ve dağıtımını nasıl yapacağı konusu projelendirilirken karşımıza yer ve yerleşim sorunu çıkabilir. Yer ve yerleşim sorunları en kritik sorunlar olup planlaması yapılırken artı maliyet getireceğinden dolayı çok uzun yıllık olarak değerlendirilirler. Ancak bir tesis üretimine devam ederken istemese de yer değiştirmek zorunda da kalabilir. Bunun en önemli nedenlerinden biri ise pazarın ihtiyacına ve artan nüfusa bağlı olarak talebin artması ve eğilimin yönünün yeni ürün ve çeşit isteğinin doğmasından kaynaklanmaktadır. Bu talebi karşılarken maliyetlerin belirli seviyelerde tutulması ise en önemli hedeflerden biri olarak göz önüne bulundurulmaktadır. Bu nedenlerden dolayı bu çalışmada, piyasadaki değişen koşullara ve taleplere ayak uydurmak ve bunu yaparken de maliyeti kontrol altında tutmak isteyen bir gıda işleme tesisinin üretim merkezinin başka bir şehre taşınması ve yerleştirilmesi, taşınma sürecinin tamamlanmasından sonra incelenmiştir.

Gerçekleştirilmiş bir taşınma projesi ile; taşınmayı gerekli hale getiren sebepler, taşınma öncesi, sırası ve sonrasında karşılaşılan zorluklar üzerinden taşınma tekniği, sonrasında karşılaşılan sorunlara geliştirilen çözüm teknikleri ve yaşanan sorunların arkasında yatan temel etmenler aktarılmıştır.

Taşınma faaliyetleri gerçekleştirilirken tesis genel merkezi, eski yerleşim yeri ve yeni yerleşim yerinde ilerlemeler koordineli olarak gerçekleştirilmiş olup, öncelikle işe taşınmanın projelendirilmesi adımı ile başlanmıştır. Bu projenin ilk adımı ise yukarıda bahsedildiği gibi bütün birimlerin koordinasyon içinde taşınması gerekliliğini ortaya koymuş olmasıdır. Bu yöntemle en üst kademeden en alt kademeye kadar bütün birimlerin ve personellerin sorumluluğu paylaşması sağlanmıştır. Taşınma projesi ilerlerken her adımda üst kademe yöneticilerin onaylarına sunulmuş ve alınan onaylar ile proje devam ettirilerek tamamlanmıştır.

Yapılan literatür taramaları ile aktarılan veriler ışığında ve uygulama esnasında da görüldüğü gibi taşınma ve yeni yerleşim yerine yerleşme çalışması, ancak her ayrıntısı ayrı ve iyi derecede planlanmış bir proje ile



gerçekleştirilebileceği görülmektedir. Plansız ve projersiz olarak yapılan bir taşınma çalışması, ticari olan ve kar amacı güden bir kuruluş için büyük zararlara ve çok büyük maliyetlere sebep olacak bir işlem olarak ortaya çıkmaktadır. Projenin başlangıç ve sonuç aşamaları da dâhil olmak üzere her adımda yaşanabilecek bir aksiliğinde ortaya çıkabileceği hesaba katılmalıdır.

Taşınmada önemli noktalardan biride, taşınma zamanının iyi belirlenmesidir. Taşınma sırasında, üretimin tümüyle durdurulması ya da kapasitenin yarıya düşürüleceği göz önüne alınarak planlamalar yapılmalıdır. Üretimin durdurulması ya da kapasitenin düşürülmesi, stok ve talepleri karşılayamama gibi sorunları beraberinde getirmektedir. Bu nedenle doğru bir planlama yapılarak üretimin durdurulması gereken zamanı minimize tutulmalı ve taşınma öncesinde bu durum göz önüne alınarak yeterli stok bulundurulmalıdır. Bu durum satış taleplerinin karşılanması adına yararlı olmaktadır. Bu aşamada taşınma süresinin uzamamasına dikkat edilmelidir. Taşınma süresinin uzaması, yapılan planlamanın dışına çıkılarak üretime başlanma süresinin uzaması ve taleplerin karşılanmasında sıkıntı oluşabileceği anlamını taşımaktadır. Bu nedenle her ihtimal göz önüne alınarak taşınma işlemi satış taleplerinin düştüğü döneme denk getirilmelidir.

Taşınma projesinin sorunsuz olarak tamamlanması için bu işlemin profesyoneller tarafından gerçekleştirilmesi oldukça önemlidir. Dezavantajı olarak maliyeti arttırması gösterilebilir, ancak taşınmanın en iyi şekilde tamamlanabileceği açısından deneyimli lojistik şirketleriyle çalışmak izlenecek en mantıklı yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada da deneyimli lojistik firması ile çalışılarak araç kiralama ve nakliye işlemlerinin gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Ayrıca taşınacak bütün araç gereçler için sigortalama işlemi yapılarak yaşanacak olumsuzlukların önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı deneyimli lojistik firmalarıyla çalışmanın ne derece önemli olduğu görülmektedir.

Taşınma işlemi, yalnızca taşınma öncesi yapılan planlar ve nakliyeden oluşmamaktadır. Taşınmanın ardında yeni yerleşim yerine yerleşmek ve taşınılan yere adaptasyon da taşınmanın içerisinde yer almaktadır. Taşınma sonrasında yaşanan bu zorluklar, tesisin kısa ve uzun vadede faaliyetlerini etkileyen kritik konulardandır. Bu gibi durumlar ne kadar az yaşanırsa organizasyonun bu durumlardan etkilenmesi, zaman ve iş gücü kaybı da o derece az olacaktır. Bu nedenle yeni yere yerleştikten sonra geri bildirimler alarak yaşanan sıkıntıların erken saptanması oldukça önemlidir. Bu saptamaların yapılarak erken çözümlerin üretilmesi uygun ve güvenilir bir çalışma ortamının sağlanmasında da oldukça önemli olacaktır.

Bu çalışmada yer değişikliği ve taşınma sürecini başından geçirmiş olan gıda işleme tesisi, yaşadığı birkaç sıkıntı haricinde bu süreci başarılı bir şekilde atlatmıştır. Bu başarının yakalanmasında, taşınmanın bir proje formatında yapılmasının ve planlı bir şekilde gerçekleştirilmesinin payı oldukça büyüktür. Bu nedenle, çalışmanın plan dâhilinde yapılmasının gerektiği durumlarda, işi bilen uzman kişiler tarafından danışmanlık hizmeti alınabilir.

Bu çalışmadaki amaç, bir üretim merkezinin taşınması gerçekleştirilerek; taşınmanın öncesinde, sırasında ve sonrasında karşılaşılan tüm olumlu ya da olumsuz durumların incelenmesi ve kendisinden sonraki bu tür çalışmalar için ışık tutmasıdır.

Bu çalışmada üretim merkezi farklı bir şehre taşınan gıda işleme tesisinde taşınmadan sonra üretim, depo, lojistik, personel, personel servis ve kullanılan enerji maliyetleri iki farklı şehirde yer alan üretim merkezleri için karşılaştırılmıştır. Bir önceki bölümde verilen değerler incelendiğinde yeni yerleşim yeri için maliyetlerin eski yerleşim yerine oranla daha düşük olduğu ve bununla beraber üretim kapasitesi arttırılarak talebin karşılanmasının kolaylaştırıldığı gözlenmiştir.

Taşınma öncesi ve sonrası için üretim bazında durumlar incelendiğinde taşınma sonrası ilk iki ay için belirlenen hedeflerin altında kalınmış olmasına rağmen sonrasında kapasitenin yaklaşık olarak %19,65 oranında arttırıldığı görülmektedir. Taşınma sonrasında ilk iki ay hedeflerin tutturulamamasının nedeni olarak yeni yerleşim yerine adaptasyon ve tecrübesiz personel gösterilebilir. Aydan aya gelişen üretim incelendiğinde yeni yere adaptasyonun erken sağlandığı ve hatta hedeflerin üzerinde gerçekleşen üretim miktarlarının olduğu görülmektedir. Bunun nedeninin ise daha geniş alan, daha fazla ekipman ve kaynakların yeni yerleşim yerine daha yakın olması gibi yeni yerleşim yerinin sağladığı avantajlar gösterilebilir. Buradan yola çıkarak üretim kapasitesi için taşınma projesinde belirlenen hedeflere ulaşıldığı görülmektedir.

Taşınma sonrası depo ve lojistik maliyetleri de iki üretim merkezi için karşılaştırılmıştır. İstanbul üretim tesisi için ayrılan depo alanı 700m² iken, Ankara üretim tesisi için bu değer 1071m² olduğu görülmektedir. Ankara'da ayrılan alanın daha yüksek olması dış depo maliyetlerinin azaltılmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca İstanbul ve Ankara şehirleri için destek alınan dış depo kiralama maliyetleri kıyaslandığında ise Ankara'da kg başına bu işlemin daha ucuz olduğu görülmektedir. Türkiye'nin dört bir yanına işlediği ürünleri pazarlayan gıda işleme tesisimiz için İstanbul ve Ankara'da gerçekleşen lojistik maliyetleri kıyaslandığında Ankara'da kg başına 0,99TL ile bu işlemin %15 daha pahalıya yapıldığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak üretim kapasitesi arttırarak pazar talebinin karşılanması sağlanırken dağıtım işlemlerinin de daha maliyetli olduğu görülmektedir. Bunun nedeninin ise yukarıda belirtildiği gibi Ankara için tersine lojistik imkânının daha sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Taşınma öncesi ve sonrası için kıyaslanan bir başka parametrede personel ve personel servis maliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul'da çalışan personel sayısı 2020 yılı 7. Aya kadar ortalama olarak 71 iken, Ankara'da bu sayı 91'e ulaşmıştır. Artan kişi sayısının sebebi olarak artan üretim kapasitesi ve buna bağlı olarak depo ve lojistik



kapasitesi gösterilebilir. Çalışan personel sayısı Ankara'da İstanbul'a oranla yaklaşık %22 oranında artmış olmasına ve asgari ücretin işverene maliyetininin 2021 yılında 2020 yılına oranla %17,74 oranında artış gösterdiği görülmektedir (Asgari ücret işveren maliyeti 2020 yılında 3.458,03 ₺, 2021 yılında ise 4.203,56 ₺ olarak belirlenmiştir). Çalışan kişi başı personel maliyetleri kıyaslandığında İstanbul üretim tesisinin Ankara üretim tesisinden %1,1 oranında daha fazla olduğu görülmektedir.

Personel servis maliyeti açısından incelediğimizde, İstanbul'da 7 farklı konum ve servis aracı mevcutken, Ankara'da bu sayının 8 olarak güncellendiği görülmektedir. Bunun nedeni ise artan kapasitelere bağlı olarak çalışan personel sayısının artmasından kaynaklanmaktadır. Kişi başı personel servis maliyeti kıyaslandığında Ankara'da akaryakıt fiyatlarının değişen yıllara bağlı olarak artış göstermesine rağmen %10 oranında maliyetlerin daha az olduğu görülmektedir.

Yine taşınma öncesi ve sonrası durumun doğru olarak kıyaslanabilmesi adına karşılaştırılması gereken bir diğer maliyet kalemi de kullanılan enerji maliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Kullanılan elektrik kwh ve maliyetleri kıyaslandığında, Ankara'da kullanılan kwh ortalama değerinin 85.000, İstanbul'da ise 88.000 olduğu görülmektedir. Ankara'da özellikle soğuk depo kullanım alanının yaklaşık olarak %53'lük bir artış göstermesine rağmen taşınma ile yenilenen alt yapı verimliliği arttırarak maliyet anlamında %39'luk bir getiri sağlamıştır. Ayrıca Ankara'da birim maliyetin daha düşük olduğu da göz önüne bulundurulması gereken ayrı bir kalemdir. Aynı şekilde bu saptamalar doğalgaz ve su içinde geçerli olmaktadır.

Yukarıda verilen tüm bu parametrelerin ışığında tesis yeri değişikliğinin ne kadar doğru bir karar olduğu ve belirlenen hedeflerin hepsine ulaşılarak projenin başarılı bir şekilde sonlandığı görülmektedir.

Literatür araştırmalarında, bulunduğu yerin yetersizliği ve ekonomik nedenlerden dolayı, işletmelerin yerleşim yerlerini, daha iyi olanakların sunulması adına başka bir bölgeye ya da deniz aşırı başka bir ülkeye taşınmaları ile ilgili bilgilere ve örnek vakalara ulaşılmıştır. Yer değişikliğine karşıt bir seçenek olarak da teknolojik gelişmelerden yararlanılarak tesis yerini daha verimli kullanması önerilmektedir. Bunun içinde öncelikli olarak bu teknolojiye yatırım yapılması gerekmektedir. İleriki çalışmalar içinde tesis yeri değişikliğinin mi yoksa bulunduğu yerin sahip olduğu koşullar doğrultusunda yeni teknikler geliştirilerek kapasite artırımının sağlanmasının mı daha doğru olacağı çalışılabilir.

KAYNAKÇA

1. Krausmann, F., Gingrich, S., Eisenmenger, N., Erb, K., Haberl, H., & Fischer-Kowalski, M. (2009). Growth in global materials use, GDP and population during the 20th century. *Ecological Economics*, 2696-2705.
2. Mugan Ertuğral, S. (1998). Otel işletmelerinde kuruluş yeri seçimi:İstanbul'daki beş ve dört yıldızlı oteller ile ilgili bir alan araştırması. *Anatolia:Turizm Araştırmaları Dergisi*, 33-38.
3. Lee, H., & Yang, J. (1997). An AHP decision model for facility location selection. MCB University Press, 241-254.
4. Birsnel, A., & Cerit, A. (2009). Lojistik işletmelerin kuruluş yeri seçiminde arazi faktörü. *İzmir Ulaşım Sempozyumu*. İzmir.
5. Elgün, M. (2011). Ulusal ve uluslararası taşıma ve ticarete lojistik köylerin yapılanma esasları ve uygun kuruluş yeri seçimi. *İİBF Dergisi*, 203-226.
6. Meller, R., & Gau, K.-Y. (1996). The Facility Layout Problem: Recent and Emerging Trends and Perspectives. *Journal of Manufacturing Systems*, 351-366.
7. Weber, A., & Friedrich, C. J. (1929). Alfred Weber's theory of the location of industries. Chicago: The University of Chicago Press.
8. Çınar, N. T. (2010). Kuruluş Yeri Seçiminde Bulanık TOPSIS Yöntemi ve Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 37-45.
9. Tompkins, J., White, J., Bozer, Y., Frazelle, E., Tanchoco, J., & Trevino, J. (1996). *Facilities Planning*. New York: John Wiley.
10. Erkut, H., & Baskak, M. (1997). *Establishment Design From Strategy to Application*. İstanbul.
11. Drira, A., Pierreval, H., & Hajri-Gabouj, S. (2007). Facility layout problems: A survey. *Annual Reviews in Control*, 255-267.
12. Tompkins, J., White, J., Bozer, Y., Frazelle, E., Tanchoco, J., & Trevino, J. (1996). *Facilities Planning*. New York: John Wiley.
13. Owen, S. H., & Daskin, M. (1998). Strategic facility location: A review. *European Journal of Operational Research*, 423-447.
14. Batta, R., & Mannur, N. (1990). Covering-Location Models for Emergency Situations That Require Multiple Response Units. *Management Science*, 16-23.
15. Singh, S., & Sharma, R. (2005). A review of different approaches to the facility layout problems. *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 425-433.
16. Koopmans, T., & Beckmann, M. (1957). Assignment Problems and the Location of Economic Activities. *Econometrica*, 53-76.
17. Meller, R., Narayanan, V., & Hance, P. (1998). Optimal facility layout design. *Operations Research Letters*, 117-127.



18. Azadivar, F., & Wang, J. (2010). Facility layout optimization using simulation and genetics algorithms. *International Journal of Production Research*, 4369-4383.
19. Lee, Y. H., & Lee, M. H. (2002). A shape-based block layout approach to facility layout problems using hybrid genetic algorithm. *Computers & Industrial Engineering*, 237-248.
20. Shayan, E., & Chittilappilly, A. (2007). Genetic algorithm for facilities layout problems based on slicing tree structure. *International Journal of Production Research*, 4055-4067.
21. Bazaraa, M. S. (2007). Computerized Layout Design: A Branch and Bound Approach . *AIIE TRANSACTIONS* , 432-438.
22. Lawler, E. L. (1963). The Quadratic Assignment Problem. *Management Science* , 586-599.
23. Foulds, L., & Robinson, D. (1976). A Strategy for Solving the Plant Layout Problem. *Journal of the Operational Research Society*, 845-855.
24. Madavi, S., & Sangode, P. (2019). Exploring the Influence of Facility Location on the Operations of Service Organizations. *Journal of Engineering*, 45-51.
25. Aikens, C. (1985). Facility location models for distribution planning. *European Journal of Operational Research*, 263-279.
26. Min, H., & Melachrinoudis, E. (1999). The relocation of a hybrid manufacturing/distribution facility from supply chain perspectives: a case study. *The International Journal of Management Science*, 75-85.
27. Alberto, P. (2000). The Logistics of Industrial Location Decisions: An Application of the Analytic Hierarchy Process Methodology. *International Journal of Logistics: Research and Applications*, 273-289.
28. Ulutaş, B., & Islier, A. (2015). Dynamic facility layout problem in footwear industry. *Journal of Manufacturing Systems*, 55-61.
29. Darmoul, S., Pierreval, H., & Hajri-Gabouj, S. (2013). Handling disruptions in manufacturing systems: An immune perspective. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 110-121.
30. Zsidisin, G. A. (2003). A grounded definition of supply risk. *Journal of Purchasing and Supply Management*, 217-224.
31. Tang, O., & Musa, S. (2011). Identifying risk issues and research advancements in supply chain risk management. *International Journal of Production Economics*, 25-34.
32. Eguchi, K., Matsuda, S., Souda, S., & Sakai, A. (2001). *Factory Layout*. United States Patent Application Publication.



Yönetim Muhasebesi Alanında 1991-2021 Yılları Arasında Hazırlanmış Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi

Dr. Öğr.Gör. Burcu DOĞAN
Öğr. Gör. Erdem HİLAL

Adıyaman Üniversitesi Besni Meslek Yüksekokulu, Yönetim Organizasyon Bölümü,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2857-4335>, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3716-3041>

ÖZET

Küreselleşmenin etkisi ile birlikte yaşanan gelişmeler muhasebe bilgi kullanıcıları açısından yönetim muhasebesine duyulan gereksinim ve önem giderek artmaktadır. Bu sebeple yönetim muhasebesi alanında hazırlanmış olan yüksek lisans ve doktora tezlerine yönelik içerik analizini gerçekleştirerek, hazırlanan tezlerin içeriği hakkında bilgi sunmaktır. Çalışma, 1991-2021 yılları arasında yönetim muhasebesi konusu ile ilgili olarak Yükseköğretim Kurulu Tez Dokümantasyon Merkezi (YÖK TEZ) veri tabanına kayıtlı lisansüstü tezleri içermektedir. Çalışma 2022 Şubat ayında tamamlanmıştır. Çalışmada içerik analizi yapılmıştır. Yönetim Muhasebesi ile ilgili hazırlanan lisansüstü tezler YÖK Tez merkezinden "Yönetim Muhasebesi" anahtar kelimesi ile taratılmıştır. Araştırma sonucunda 24 doktora tezi, 37 yüksek lisans tezi olmak üzere toplamda 61 adet tez yazıldığı belirlenmiştir. Yönetim muhasebesi konusunda en çok tezin 2019 yılında yazıldığı, en çok tezin İstanbul Üniversitesi'nde tamamlandığı tamamlanan tezlerin en fazla devlet üniversitesinde bitirildiği ve tez danışmanlarının Prof. Dr. unvanına sahip olduğu belirlenmiştir. Tezlerin en fazla Yönetim muhasebesi bilgi ve uygulamaları konusunda hazırlandığı, tezlerde en fazla kullanılan yöntem olarak sektörlere anket uygulaması yapıldığı, Sosyal Bilimler Enstitüsü ve İşletme Ana Bilim Dalı'nda tamamlandığı, tezlerin ağırlıklı olarak Türkçe yazıldığı ve birçoğuna erişimin olduğu elde edilen bulgulardır.

Anahtar Sözcükler: Yönetim Muhasebesi, Bibliyometrik Analiz, Lisansüstü Tez

ABSTRACT

Developments with the effect of globalization are increasing the need and importance of management accounting in terms of accounting information users. For this reason, it is to provide information about the content of the theses by performing the content analysis for the master's and doctoral theses prepared in the field of management accounting. The study includes postgraduate theses registered in the database of the thesis documentation center of the Council of Higher Education (YÖK TEZ) related to the subject of management accounting between the years 1991-2021. The work was completed in February 2022. Content analysis was carried out in the study. Postgraduate theses prepared on management accounting were searched with the keyword "management accounting" from YÖK Thesis records. As a result of the research, it was determined that a total of 61 theses, 24 doctoral theses and 37 master's theses, were written. The most thesis on management accounting was written in 2019, the most theses were completed at Istanbul University, the most completed theses were completed at a state university, and the thesis advisors were prof. Dr. determined to have the title. The findings are that the theses are mostly prepared on Management accounting knowledge and applications, surveys are applied to the sectors as the most used method in the theses, they are completed in the social sciences institute and the department of business administration, the theses are mostly written in Turkish and most of them are accessible.

Keywords: Management Accounting, Bibliometric Analysis, Graduate Thesis

GİRİŞ

Küreselleşme ile birlikte teknolojinin hızlı ilerlemesiyle birlikte işletmelerin faaliyet alanlarında sınırlar aşılmış, rekabet uluslar boyuttan uluslararası arenaya taşınmıştır. Yaşanan yoğun rekabet ortamından tüm sektörler nasibini almıştır. Yoğun kullanılan teknoloji ile birlikte otomasyon sistemleri üretim işletmelerinde hız kesmeden kullanımının artması ile devam etmektedir. İşletmeler bu dönemde kaynaklarını daha etkin ve verimli kullanabilmek, planlı, doğru, zamanında sağlıklı kararlar alabilmekte geniş bir perspektiften bakış açısıyla kararlar almaları daha da önem kazanmıştır. Bu noktada yönetim muhasebesi sektörler açısından başrol oyuncularından birisi haline gelmiştir. İşletmelerin örgütlenme biçimleri içerisinde yönetim muhasebesinin önemini anlaşılması ile birlikte, bilgi ve tecrübe konusunda deneyim sahibi bireylerin varlığında yönetim muhasebesinin varlığının kaçınılmaz olduğu gerçeğini anlamışlardır. İşletme yöneticilerinin ihtiyaç duyduğu şeffaf, güvenilir, doğru bilgilere ulaşmaları ve işletme başarısını



sağlayacak teknik ve yöntemlere duyulan ihtiyaç artmıştır. Yönetim muhasebesi işletmelerin gelecekte alacakları kararlarda bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yönetim muhasebesi, işletme yöneticilerinin sağlıklı kararlar alabilmesi için ihtiyaç duydukları bilgileri, ham veri olarak toplayıp işletme yönetiminin ihtiyacı olan raporlar haline getiren ve işletmelerdeki yöneticilerin ilgi alanına giren muhasebedir. İşletme yöneticilerini hedef alarak Yönetim muhasebesi işletme yönetiminin karar alma sürecinde önem arz eden bir muhasebe yaklaşımıdır. (Büyükmirza, 2016: 30).

Bu çalışmanın amacı zamanın hızlı ve geri dönülmez bir biçimde hızla aktığı dünyamızda, yaşanan her gelişmenin takip edilerek hızlı bir karar alma sürecine dönüştüğü günümüzde işletmeler için önem arz eden alanlardan birisi olan yönetim muhasebesi alanında tamamlanmış yüksek lisans ve doktora tezleri çeşitli değişkenler açısından incelenerek bundan sonraki yapılacak çalışmalara katkı sunması amaçlanmaktadır.

LİTERATÜR

Gümrah (2020) çalışmasında yönetim muhasebesi ile ilgili olarak lisansüstü tezlerini 1985-2020 yılları arasında incelemiştir. Araştırma sonucunda yönetim muhasebesi alanında yazılan lisansüstü tezler farklı parametreler açısından incelenmiş ve en fazla tezin Marmara üniversitesinde tamamlandığı belirlenmiştir.

Akyüz ve Yeşil (2019) çalışmalarında yönetim muhasebesi alanında yazılmış ulusal ve uluslararası kitapları incelemiştir. Çalışmaları sonucunda, yönetim muhasebesi ile ilgili yazılacak kitapların içeriğinin ya da yeni kitap bölümlerinin neler olabileceği ile ilgili öngörülerde bulunmuşlardır.

Kırılıoğlu ve Doğan(2016) çalışmalarında 2000-2014 senelerinde hizmet sektöründe yer alan konaklama işletmelerinde yönetim muhasebesi ile ilgili olarak lisansüstü tezlerini incelemiştir. Araştırma sonucunda konaklama işletmelerinde yönetim muhasebesi alanında yapılan lisansüstü tez çalışmasının yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Erserim (2016) çalışmasında muhasebe alanındaki işletme dergilerini incelemiştir. Araştırma sonucunda, muhasebenin alt dallarından birisi olarak yönetime muhasebesi alanında yazıların arttığını ve hedef kitle olarak yöneticilerin ağırlıklı ilgili alanında girdiği sonucuna ulaşmışlardır.

Tanç (2012) çalışmasında otel işletmelerinde yönetim muhasebesi uygulamaları ile ilgili araştırma yapmıştır. Araştırma sonucunda yönetim muhasebesi uygulamalarının yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

METODOLOJİ

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemi ile birlikte verilere tarama modeli ile ulaşılmıştır. "Yönetim Muhasebesi" konusunda hazırlanan lisansüstü tezler, YÖK Tez merkezinden "Yönetim Muhasebesi" anahtar sözcüğü ile araştırılarak, tez başlığında yönetim muhasebesi kavramı geçen tezler araştırmaya dâhil edilmiştir. Bu anahtar sözcük ile tezlere ulaşılmış ve tezlerin; türleri, tamamlandıkları yıllar, üniversiteler, temaları, yazarın cinsiyeti, tez danışmanları, kullanılan dil, kullanılan metodoloji, enstitüleri, anabilim dalları ve erişim iznine ilişkin veriler elde edilmiştir.

Elde edilen verilere içerik analizi yöntemiyle belirlenmiştir. İçerik analizi yöntemi ile birlikte ulaştığımız verileri, istediğimiz formda kullanarak, karşılaştırma, verileri özetleme ve tasnifleme imkânı sağlamaktadır. Bu sayede nitel veriler nicel terimlere indirgemektedir (Öğülmüş, 1991: 215).

Araştırmanın Amacı Ve Yöntemi

Bu çalışmada YÖK tez merkezine kayıtlı 1991-2021 seneleri arasında tamamlanmış olan yüksek lisans ve doktora tezlerini "Yönetim Muhasebesi" anahtar kelimesi ile taratarak lisansüstü tezlerin farklı ölçütler ile incelenmeye çalışılmış olup, aşağıda belirtilen sorulara cevaplar bulunmaya çalışılmıştır.

- ✓ Toplamda kaç lisansüstü tez çalışması tamamlanmıştır?
- ✓ Tamamlanan tezlerin kaç yüksek lisans tezi iken, kaç doktora tezidir?
- ✓ Tamamlanan tezlerin yıllara dağılımı ne şekildedir?
- ✓ En fazla hangi üniversite/enstitü/anabilim dalı/bilim dalında "Yönetim Muhasebesi" konusu üzerine çalışılmış ve en çok hangi konu üzerine odaklanılmıştır?
- ✓ Tamamlanan tezlerin danışmanlarının unvanı, tez yazarlarının cinsiyeti, özgün dili nedir?

✓ Tamamlanan tezlere erişim izni var mıdır?

Son yıllarda yaşanan gelişmeler ile birlikte küresel salgın sonucunda işlemlerin karar alma süreçleri de değişiklik göstermek zorunda kalmıştır. İşletme yöneticilerinin sağlıklı kararlar alıp uygulayabilmesinde yönetim muhasebesi önemli bir rol oynamaktadır. Bu açıdan işletmeler için önemli bir konu haline gelen yönetim muhasebesi alanında yazılan lisansüstü tezler bu çalışmanın önemini belirlemektedir.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Çalışmanın evrenini 1991-2021 yılları arasında yönetim muhasebesi ile ilgili yazılan lisansüstü tezler oluşturmaktadır. YÖK tez tarama merkezi kullanılarak, yönetim muhasebesi alanındaki tezlerin tamamına erişilmiştir. YÖK tez tarama veri tabanında "Yönetim Muhasebesi" anahtar kelimesi ile taranmıştır. Çalışmanın veri setini, veri tabanının sunduğu 61 lisansüstü tezi kapsamaktadır.

Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bu kısmında elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlar, belirli bölümlere ayrılarak tablolar şeklinde hazırlanıp aşağıda sunulmuştur. .

Tablo 1. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılmış Tezlerin Türlerine Dağılımı

Tez Türü	N	%
Doktora	24	39,34
Yüksek Lisans	37	60,66
Toplam	61	100

Tablo 1’de görüldüğü gibi, Yönetim Muhasebesi konu başlıklı lisansüstü tez çalışmalarının 24’ü doktora tezi, 37’si yüksek lisans tezi olmak üzere toplamda 61 çalışma olduğu belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle, yazılan tezlerin %60,66’sını yüksek lisans tezleri, %39,34’ünü ise doktora tezleri oluşturmaktadır.

Tablo 2. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılmış Tezlerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Tez Yazarının Cinsiyeti	Yüksek Lisans		Doktora		Toplam	
	N	%	N	%	N	%
Kadın	18	48,65	7	29,17	25	40,98
Erkek	19	51,35	17	70,83	36	59,02
Toplam	37	100	24	100	61	100

Tablo 2’deki verilere göre, Yönetim Muhasebesi ile ilgili yüksek lisans tez yazarlarının 18 kadın (%48,65) ve 19 erkek (%51,35) olduğu tespit edilmiştir. Doktora tez yazarının 7’si kadın (%40,98) ve 17’si erkek (%59,02) olduğu görülmektedir. Sayıca erkek tez yazarlarının kadın tez yazarlarından fazla olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılmış Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Y. Lisans		Doktora		Toplam	
	N	%	N	%	N	%
2021	-	-	2	8,33	2	3,28
2020	-	-	2	8,33	2	3,28
2019	6	16,22	1	4,17	7	11,48
2018	1	2,70	6	25	7	11,48
2017	2	5,41	-	-	2	3,28
2016	1	2,70	2	8,33	3	4,92
2014	2	5,41	-	-	2	3,28
2012	4	10,81	2	8,33	6	9,84
2011	1	2,70	-	-	1	1,64
2010	4	10,81	-	-	4	6,56
2009	2	5,41	-	-	2	3,28

2007	1	2,70	1	4,17	2	3,28
2008	-	-	1	4,17	1	1,64
2006	1	2,70	1	4,17	2	3,28
2005	-	-	3	12,5	3	4,92
2004	2	5,41	-	-	2	3,28
2003	1	2,70	-	-	1	1,64
2002	1	2,70	-	-	1	1,64
2001	1	2,70	1	4,17	2	3,28
2000	1	2,70	-	-	1	1,64
1999	1	2,70	-	-	1	1,64
1998	1	2,70	-	-	1	1,64
1996	3	8,11	-	-	3	4,92
1994	1	2,70	-	-	1	1,64
1992	-	-	1	4,17	1	1,64
1991	-	-	1	4,17	1	1,64
TOPLAM	37	100	24	100	61	100

Tablo 3'teki verileri incelediğimizde toplamda en fazla lisansüstü tez çalışmasının tamamlandığı yıllar % 11,48 ile 2018 ve 2019 yıllarında tamamlanmıştır. 2012 yılı %9,84 ile ikinci olarak en fazla lisansüstü tez çalışmasının tamamlandığı yıl olmuştur. 2010 yılı %6,56 ile üçüncü olarak en fazla lisansüstü tez çalışmasının tamamlandığı yıl olmuştur. Yönetim muhasebesi konu başlığı olarak ilk olarak 1991 yılında tez çalışmasının tamamlandığı belirlenmiştir. 2018 yılında doktora tezlerinin en fazla çalışıldığı yıl olduğu belirlenmiştir. 2019 yılı ise en fazla yüksek lisans tez çalışmasının tamamlandığı yıl olmuştur. Yönetim muhasebesi konu başlığı olarak ilk doktora tezi 1991 ve ilk yüksek lisans tezi 1994 yılında çalışıldığı belirlenmiştir. 2022 yılının ilk çeyreğinde herhangi bir lisansüstü tez çalışmasının tamamlanmadığı belirlenmiştir.

Tablo 4. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılmış Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Üniversite	Tez Sayısı		
	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Hasan Kalyoncu	-	1	1
Muğla Sıtkı Koçman	1	4	5
Necmettin Erbakan	1	2	3
Uşak	-	1	1
İstanbul	5	3	8
Kütahya Dumlupınar	-	1	1
Okan	-	1	1
Mersin	1	1	2
Aksaray	-	1	1
Marmara	3	4	7
Selçuk	2	1	3
Dokuz Eylül	-	1	1
Ankara	-	1	1
Afyon Kocatepe	-	1	1
Gazi	1	1	2
Hatay Mustafa Kemal	1	-	1
İstanbul Gelişim	1	-	1
Sakarya	4	-	4
Sivas Cumhuriyet	1	-	1
Manisa Celal Bayar	2	-	2

Başkent	1	-	1
Namık Kemal	1	-	1
Abant İzzet Baysal	1	-	1
Gümüşhane	1	-	1
İnönü	1	-	1
Zonguldak Karaelmas	1	-	1
Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü	1	-	1
Atatürk	1	-	1
Uludağ	1	-	1
Akdeniz	1	-	1
Trakya	1	-	1
Çukurova	1	-	1
Yıldız teknik	2	-	2
Toplam	37	24	61

Tablo 4'teki veriler incelendiğinde, İstanbul Üniversitesi'nde toplamda 8 çalışma ile en fazla tezin yayın kaynağı olduğu görülmektedir. 7 tez çalışması ile Marmara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi akabinde ikinci en fazla yayın yapılan üniversitedir. Üçüncü sırada olan Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nde ise 5 tane "Yönetim Muhasebesi" konusunda tez yazıldığı görülmektedir. Doktora tezinin en fazla yazıldığı üniversite, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'dir. En fazla yüksek lisans tezinin yazıldığı üniversite, İstanbul Üniversitesi'dir.

Tablo 5. Tezlerin Üniversite Türü Göre Dağılımı

Üniversite	Yüksek Lisans		Doktora		Toplam	
	N	%	N	%	N	%
Devlet	35	94,59	22	91,67	57	93,44
Vakıf	2	5,41	2	8,33	4	6,56
Toplam	37	100	24	100	61	100

Tablo 5'de ki verilere göre, yazılan yüksek lisans tezlerinin %94,59'u devlet üniversitelerinde, %5,41'i vakıf üniversitelerinde tamamlanmıştır. Yazılan doktora tezlerinin %93,44'ü ise devlet üniversitelerinde, %6,56'sı vakıf üniversitelerinde tamamlanmıştır.

Tablo 6. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılan Tezlerin Hazırlanmasına Katkıda Bulunan Danışmanların Unvanı

Tez Danışmanının Unvanı	Yüksek Lisans		Doktora		Toplam	
	N	%	N	%	N	%
Profesör Dr.	14	37,84	18	75	32	52,46
Doçent Dr.	13	35,14	3	12,5	16	26,23
Dr. Öğretim Üyesi	10	27,02	3	12,5	13	21,31
Toplam	37	100	24	100	61	100

Tablo 6 incelendiğinde, yüksek lisans tezlerinin %37,84'ü Profesör Dr. unvanına sahip danışmanlar tarafından,%35,14'ü Doçent Dr. unvanına sahip danışmanlar tarafından ve %27,02'si Dr. Öğretim Üyesi unvanına sahip danışmanlar tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Doktora tezlerinin % 52,46'sı Profesör Dr. unvanına sahip danışman tarafından, %26,23'ü Doçent Dr. unvanına sahip danışmanlar tarafından ve %21,31'i Dr. Öğretim Üyesi unvanına sahip danışmanlar tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Tablo 6'daki verilere göre lisansüstü tez çalışmalarının en çok Profesör Dr. unvanına sahip danışmanlar tarafından yürütüldüğü belirlenmiştir.

Tablo 7. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılan Tezlerin Yazım Diline Göre Dağılımı

Kullanılan dil	Yüksek lisans	Doktora	Toplam	
			N	%

	Türkçe	İngilizce	Başka bir dil	Toplam
Türkçe	37	21	58	95,08
İngilizce	-	3	3	4,92
Başka bir dil	-	-	-	-
Toplam	37	24	61	100

Tablo 7’de görüldüğü gibi Yönetim Muhasebesi ile ilgili olarak 1991-2021 yılları arasında tamamlanan doktora ve yüksek lisans tezlerinin %95,08’i Türkçe, %4,92’si İngilizce dilinde yazıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 8. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılan Tezlerin Hazırladığı Enstitülere Göre Dağılımı

Tezin Hazırladığı Enstitü	Yüksek Lisans		Doktora	
	N	%	N	%
Sosyal Bilimler Enstitüsü	35	94,59	22	91,67
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	-	-	2	8,33
Sağlık Bilimleri Enstitüsü	1	2,70	-	-
İşletme	1	2,70	-	-
Toplam	37	100	24	100

Tablo 8’deki bilgilere göre; Yönetim Muhasebesi ile ilgili olarak yazılan doktora tezlerinin %91,67’si Sosyal Bilimler ve %8,33’ü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nde tamamlanmıştır. Yüksek lisans tezlerinin %94,59’u Sosyal Bilimler, %2,70’i Sağlık Bilimleri ve İşletme Enstitüsü’nde tamamlandığı belirlenmiştir. Başka bir ifade ile Yönetim Muhasebesi alanında tamamlanan tezler yüksek oranda Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamlandığı belirlenmiştir.

Tablo 9. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılan Tezlerin Hazırladığı Anabilim Dallarına Göre Dağılımı

Bölüm	Yüksek Lisans		Doktora		Toplam	
	N	%	N	%	N	%
İşletme	28	75,68	17	70,83	45	73,77
İşletme (İngilizce)	-	-	1	4,17	1	1,63
Turizm İşletmeciliği	1	2,70	2	8,33	3	4,92
Muhasebe Ve Finansman	1	2,70	1	4,17	2	3,28
Beden Eğitimi Ve Spor	1	2,70	-	-	1	1,63
Yönetimde Muhasebe Ve Finansal Kontrol Bilim Dalı	1	2,70	-	-	1	1,63
Muhasebe Denetim	1	2,70	-	-	1	1,63
Belirtilmemiş	4	10,81	3	12,5	7	11,48
Toplam	37	100	24	100	61	100

Tablo 9’deki veriler incelendiğinde; doktora tezlerinin 73,77’si İşletme Ana Bilim Dalı’nda, %4,92’si Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı’nda, %3,28’i Muhasebe ve Finansman Anabilim Dalı’nda tamamlanmıştır. Hazırlanan doktora tezlerinin %1’lik diliminin, İşletme(İngilizce) Anabilim Dalı’nda, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı’nda, Yönetimde Muhasebe Ve Finansal Kontrol Bilim Dalı’nda ve Muhasebe Denetim Ana Bilim Dalı’nda tamamlanmıştır. Hazırlanan doktora tezlerinin %7’lik kısmında ise ana bilim dalının belirtilmediği tespit edilmiştir. Hazırlanan yüksek lisans tezlerinin %75,68’si İşletme Ana Bilim Dalı’nda ve %10,81’inde ise ana bilim dalının belirtilmediği tespit edilmiştir. %2,70’i Turizm İşletmeciliği, Muhasebe ve Finansman, Beden Eğitimi ve Spor, Yönetimde Muhasebe ve Finansal Kontrol Bilim Dalı, Muhasebe Denetim Ana Bilim Dalı’nda tamamlanmıştır. Başak bir ifadeyle, hazırlanan tezlerin büyük bir çoğunluğu İşletme Ana Bilim Dalı’nda tamamlanmıştır.

Tablo 10. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılan Tezlerin Konulara Göre Dağılımı

Konu	Yüksek Lisans		Doktora	
	N	%	N	%
Yönetim Muhasebesi Bilgi ve Uygulamaları	30	81,08	15	62,5
Karbon Yönetimi, İklim Değişikliği- Yönetim Muhasebesi Uygulamaları	-	-	1	4,17
Stratejik Yönetim Muhasebesi Araçları Ve Uygulamaları	3	8,11	5	20,83
Yönetim Muhasebesinde Yapay Sinir Ağı	-	-	1	4,17

Uygulamaları				
Yönetim ve Maliyet Muhasebesi Sisteminin Oluşturulması	2	5,41	1	4,17
Örgüt Kültürü İle Yönetim Muhasebesi İlişkisi	-	-	1	4,17
Yönetim Muhasebesi Aracı Olarak Süreç Katkı Muhasebesinin Kullanımı	1	2,70	-	-
İletişim ve Yönetim Muhasebesi İletişimi	1	2,70	-	-
Toplam	37	100	24	100

Tablo 10'daki verileri incelediğimizde doktora tezlerinin %62,5'i "Yönetim Muhasebesi Bilgi ve Uygulamaları" konusunda, %20,83'ü "Stratejik Yönetim Muhasebesi Araçları ve Uygulamaları" konusunda çalışma yaptıkları belirlenmiştir. %4,14'si "Karbon Yönetimi, İklim Değişikliği- Yönetim Muhasebesi Uygulamaları", "Yönetim Muhasebesinde Yapay Sinir Ağı Uygulamaları", "Yönetim ve Maliyet Muhasebesi Sisteminin Oluşturulması" ve "Örgüt Kültürü İle Yönetim Muhasebesi İlişkisi" konularını tez çalışmalarında inceledikleri belirlenmiştir. Yüksek lisans tez konularının %81,08'inin "Yönetim Muhasebesi Bilgi ve Uygulamaları" konusunu ele aldıkları belirlenmiştir. %8,11'i "Stratejik Yönetim Muhasebesi Araçları ve Uygulamaları" konusunu, %5,41'i "Yönetim ve Maliyet Muhasebesi Sisteminin Oluşturulması" konusunu incelemişlerdir. %2,70'i "Yönetim Muhasebesi Aracı Olarak Süreç Katkı Muhasebesinin Kullanımı" ve "İletişim ve Yönetim Muhasebesi İletişimi" konularını inceledikleri belirlenmiştir.

Tablo 11. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılan Tezlerin Kullanılan Metodoloji Göre Dağılımı

Metodoloji	Yüksek Lisans		Doktora	
	N	%	N	%
Seçilmiş Sektörlere Anket Uygulaması	11	29,73	12	50
Örnek Olay Yöntemi	13	35,14	5	20,83
Yönetim Muhasebe Teknikleri İle Hesaplama Yapma	2	5,41	2	8,33
İlişkisel (Bağlantısal Ya Da Korelasyonel Araştırma) Araştırma Yöntemi	-	-	3	12,5
Seçilmiş Sektöre Anket Uygulaması Ve Performans Karnesi Uygulama Örneği	1	2,70	2	8,33
Spor Genel Müdürlüğünün Faaliyet Raporları İncelemesi	1	2,70	-	-
Otel İşletmesinde Maliyet -Kar- Hacim Analizi	1	2,70	-	-
Muhasebe Paket Programlarının Yönetim Muhasebesi Açısından İncelenmesi	1	2,70	-	-
Konaklama İşletmelerinin Finansal Analiz Ve Yönetim Muhasebesi Açısından İncelenmesi	1	2,70	-	-
Seçilmiş Konaklama İşletmelerinde "Görüşme" Ve "Doküman İncelemesi" İle Yönetim Muhasebesi Sistemi İncelemesi	1	2,70	-	-
Merkezi Yönetim Muhasebesi Uygulamaları Mali Tablolar Analizi	1	2,70	-	-
Genel Üretim Maliyetleri Ve Karşılaştırma Yaparak İnceleme	2	5,41	-	-
Otel İşletmelerinde Yönetim Muhasebesi Ve Örnek Faaliyet Bütçesi Uygulaması	1	2,70	-	-
Yönetim Muhasebesi Uygulamalarında Ülke Karşılaştırması	1	2,70	-	-
Toplam	37	100	24	100

Tablo 11'deki verileri incelediğimizde doktora tez çalışmalarının %50'si "Seçilmiş Sektörlere Anket Uygulaması" yöntemini, %20,83'ü "Örnek Olay Yöntemi Yönetim Muhasebe Teknikleri İle Hesaplama Yapma", %12,5'i "İlişkisel (Bağlantısal Ya Da Korelasyonel Araştırma) Araştırma Yöntemi" ve %8,33'ü "Seçilmiş Sektöre Anket Uygulaması Ve Performans Karnesi Uygulama Örneği" yöntemini kullandıkları belirlenmiştir. Yüksek lisans tez çalışmalarının %35,14'ü "Örnek Olay Yöntemi", %29,73'ü "Seçilmiş Sektörlere Anket Uygulaması", %5,41'i "Yönetim Muhasebe Teknikleri İle Hesaplama Yapma" ve "Genel Üretim Maliyetleri Ve Karşılaştırma Yaparak İnceleme" yöntemini kullandıkları belirlenmiştir. %2,70'inde "Seçilmiş Sektöre Anket Uygulaması Ve Performans Karnesi Uygulama

Örneği”, “Spor Genel Müdürlüğünün Faaliyet Raporları İncelemesi”, “Otel İşletmesinde Maliyet -Kar- Hacim Analizi”, “Muhasebe Paket Programlarının Yönetim Muhasebesi Açısından İncelenmesi”, “Konaklama İşletmelerinin Finansal Analiz ve Yönetim Muhasebesi Açısından İncelenmesi”, “Seçilmiş Konaklama İşletmelerinde (Görüşme ve Doküman) İncelemesi” ile “Yönetim Muhasebesi Sistemi İncelemesi”, “Merkezi Yönetim Muhasebesi Uygulamaları Mali Tablolar Analizi”, “Otel İşletmelerinde Yönetim Muhasebesi ve Örnek Faaliyet Bütçesi Uygulaması” ve “Yönetim Muhasebesi Uygulamalarında Ülke Karşılaştırması” yöntemini kullandıkları belirlenmiştir.

Tablo 12. 1991-2021 Yılları Arasında Yazılan Tezlerin İzin Durumuna Göre Dağılımı

İzin Durumu	İzinli		İzinsiz	
	N	%	N	%
Yüksek Lisans	30	81,08	7	18,92
Doktora	19	79,17	5	20,83
Toplam	49	80,33	12	19,67

Tablo 12’deki veriler incelediğinde doktora tezlerinin %79,17’si izinli iken, %20,83’üne erişim izninin olmadığı belirlenmiştir. Yüksek lisans tezlerinin %81,08’i izinli, %18,92’sine erişim izninin olmadığı belirlenmiştir. 1991-2021 yılları arasında yönetim muhasebesi alanında tamamlanan tezlerin %80,33’üne erişim izni olduğu ve %19,67’sine erişim izninin olmadığı belirlenmiştir.

3. SONUÇ

İşletmelerin rekabet edebilmesi ve teknolojik anlamda üstünlük elde edebilmeleri açısından karar alma süreçlerinde yönetim muhasebesine ihtiyaç duymaktadırlar. Özellikle büyük ölçekli işletmelerin sağlıklı ve isabetli karar alma süreçlerinde yönetim muhasebesi önemli bir katkı sunmaktadır. İşletmelerin muhasebe sistemlerinin karar alma süreçlerine katkısı sağlayan yönetim muhasebesi ile üst kademe yöneticilerinin karar alma süreçlerine katkı sağlayan yönetim muhasebesi konusunu kapsayan lisansüstü tezlerin incelenmesi bu çalışmada araştırılmıştır.

Bu çalışmada, yönetim muhasebesini konu alan yüksek lisans ve doktora tezleri araştırma kapsamında incelenmiştir. Yönetim muhasebesi ile ilgili olarak incelenen tezlerin, tez içerikleri ve başlıkları ile birlikte yapılacak çalışmalara yol gösterici nitelikte olmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, YÖK TEZ veri tabanında “Yönetim Muhasebesi” anahtar kelimesi ile tez başlıklarında taratılan kelimeler sonucunda ulaşılan 61 tane lisansüstü tez olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bulgular aşağıda özetlenmiştir.

- Çalışma sonucunda; yönetim muhasebesi ile ilgili olarak yazılan tezlerde, erkek tez yazarlarının kadın tez yazarlarından fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
- Çalışma sonucunda; yönetim muhasebesi kelimeleri tez başlığında geçen 24 doktora ve 37 yüksek lisans tezi yazıldığı tespit edilmiştir. En çok tezin İstanbul Üniversitesi’nde ve akabinde Marmara Üniversitesi ve üçüncü sırada Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi’nde yazıldığı görülmektedir. Doktora tezinin en fazla yazıldığı üniversite, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi’dir. En fazla yüksek lisans tezinin yazıldığı üniversite, İstanbul Üniversitesi’dir. En fazla yüksek lisans tezlerinin üretildiği devlet üniversitesi olarak Marmara Üniversitesi ve özel üniversite olarak Okan Üniversitesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
- Lisansüstü tez çalışmasının en fazla tamamlandığı yıllar 2018 ve 2019 yılları olmuştur. İlk doktora tezi 1991 ve ilk yüksek lisans tezi 1994 yılında çalışıldığı tespit edilmiştir.
- Lisansüstü tezlerin en çok Prof. Dr. Unvanına sahip danışmanlar ile tamamlanmıştır. Lisansüstü tezlerde büyük bir çoğunluğunun erişim izninin olduğu, tezlerin ağırlıklı olarak Sosyal Bilimler Enstitüsü Ana Bilim Dalı ve İşletme Anabilim Dalı’nda tamamlandığı sonucuna ulaşılmıştır.
- En çok “Yönetim Muhasebesi Bilgi ve Uygulamaları” ile ilgili konuların araştırma konusu yapıldığı görülmektedir. Yönetim muhasebesine ilişkin olarak yazılan doktora tezlerinin çoğunluğu “Seçilmiş Sektörlere Anket Uygulaması ” yöntemini benimsedikleri görülmektedir. Yönetim muhasebesine ilişkin olarak yazılan yüksek lisans tezlerinin çoğunluğu “Örnek Olay Yöntemi”, metodolojisini benimsedikleri görülmektedir.

Çalışmada, yönetim muhasebesine ilişkin şu ana kadar yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri inceleme kapsamındadır. Tez başlığında yer alan kelimeler ışığında konunun daha popüler hale gelmesi ile birlikte bu çalışma alanında daha fazla araştırma olabileceği açısından önemli bir konu haline gelmektedir. Araştırma sonucunda ortaya



çıkan veriler sonraki çalışmalar için katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Konunun popüler ve önem arz eden noktaları neticesinde daha fazla araştırmacının ilgisini çekeceği ve bu alan ile ilgili ilerleyen dönemlerde çalışmaların artacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Akyüz, F. Ve Yeşil T. (2019). Reviewed Of National And International Printed Books Written In Management Accounting, muhasebe ve finansman dergisi , ağustos özel sayısı. **ISSN: 2146-3042 DOI: 10.25095/mufad.606005.101-114.**
2. Büyükmirza, K. (2016). Maliyet ve Yönetim Muhasebesi (20. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
3. Erserim, Alper. (2016), "Türkiye'de Muhasebe Disiplininin Gelişimi: İlk İşletme Dergileri Üzerine Bir İnceleme", Istanbul University Journal of the School of Business, 45(Özel Sayı), ss.70-80. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/327572> 23.02.2022
4. Gümrah A.(2020) türkiye'de yönetim muhasebesi ile ilgili hazırlanan tezlerin bibliyometrik analizi. Journal of academic value studeis.research article.6(3).244-253.
5. https://javstudies.com/index.jsp?mod=makale_tr_ozet&makale_id=44081 21.02.2022
6. Kırılıoğlu, Hilmi- Doğan, Özlem. (2016), "Konaklama işletmeleri Yönetim Muhasebesi'nin 2000-2014 Yılları Arası Akademik Gelişim Süreci. https://jafas.org/articles/2016-2-1/9_Konaklama_Yonetim_FULL_TEXT.pdf 21.02.2022
7. Öğülmüş, S. (1991). İçerik Çözümlemesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 24(1), 213-228.
8. Tanç,Ş. (2012). Otel İşletmelerinde Yönetim Muhasebesi Uygulamalarını Tespit Etmeye Yönelik Araştırma: Kapadokya Bölgesi Örneği. *Nevşehir Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2, Sayı.1, s.170-182. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184907> 21.02.2022
9. Yüksek öğretim kurumu, ulusal tez merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> 01.02.2022



Pandemi Dönemi (Covid-19) Türkiye'de Ekonomik Güven Endeksi Değişimleri

Dr. Öğr.Gör. Burcu DOĞAN
Öğr. Gör. Erdem HİLAL

Adıyaman Üniversitesi Besni Meslek Yüksekokulu, Yönetim Organizasyon Bölümü,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2857-4335>, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3716-3041>

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK) tarafından aylık olarak 2007 yılından itibaren yayınlanmakta olan Ekonomi Güven Endeksi'nin (EGE) ve Ekonomik Güven Endeksi'nin alt bileşenleri olan Tüketici Güven Endeksi, Reel Kesim Güven Endeksi, Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi, Hizmet Sektörü Güven Endeksi ve İnşaat Sektörü Güven Endeksi değerleri ele alınacaktır. Bu değerlerin, 2020 yılının başlarında tüm dünyayı saran COVID-19 salgını döneminde yaşanan ekonomik kapanma ve kısıtlamalardan nasıl etkilendiğini ve göstergeler içerisindeki dalgalanma hareketlerini incelemektedir.

ABSTRACT

In this study, Consumer Confidence Index, Real Sector Confidence Index, Retail Trade Sector Confidence Index, Service Sector Confidence Index, which are the sub-components of Economy Confidence Index (EGE) and Economic Confidence Index published monthly by Turkish Statistical Institute (TUIK) since 2007. Confidence Index and Construction Sector Confidence Index values will be discussed. It examines how these values were affected by the economic shutdowns and restrictions experienced during the COVID-19 epidemic that swept the world in the beginning of 2020, and the fluctuation movements in the indicators.

GİRİŞ

2019 yılının sonlarında Çin'de baş gösteren Covid-19 salgını, dünyanın her tarafını sarmış ve salgınla mücadele tedbirleri tüm dünya ülkeleri tarafından uygulanmaya konulmuştur. Bu tedbirlerin uygulanmasıyla tüm dünya gibi Türkiye'de olumsuz bir çok etkiye maruz kalmıştır. Alışlagelmişin dışında uygulanan salgın tedbirleri özellikle ekonomik faaliyetlerin gerilemesine, sosyal yaşam alanlarının daralmasına, üretim ve tedarik zincirlerinin bozulmasına sebep olmuştur.

Araştırma konusu olarak ele alınan Ekonomik güven endeksi ve alt bileşenleri TUIK verileri'ne göre Covid-19 salgın döneminin başları sayılan 2020 yılı ocak ayından itibaren alınarak 2022 yılı Şubat aylarını içerecek şekilde incelenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası ve TUIK kaynaklarına göre ele alınan Ekonomik güven endeksi şu şekilde tanımlanmıştır.

“Ekonomik güven endeksi, tüketici ve üreticilerin genel ekonomik duruma ilişkin değerlendirmelerini, beklenti ve eğilimlerini özetleyen bir bileşik endekstir. Endeks, mevsim etkilerinden arındırılmış tüketici güven endeksi, reel kesim (imalat sanayi), hizmet, perakende ticaret ve inşaat sektörleri güven endekslerinin alt endekslerinin ağırlıklandırılarak birleştirilmesinden oluşmaktadır”.

2007 yılından beri TUIK hesaplanarak yayınlanan Ekonomik güven endeksinin alt endeksleri birleştirilirken Avrupa Birliği Uyumlulaştırılmış İşyeri ve Tüketici Anketleri Ortak Programı tarafından kullanılan sektörel ağırlık katsayıları kullanılmaktadır. Alt endeks olarak ele alınan Tüketici güven endeksi, Reel kesim güven endeksi, Hizmet Sektörü Güven endeksi, Perakende ticaret güven endeksi ve İnşaat sektörü güven endeksinin Ekonomik güven endeksi içerisindeki payı aşağıdaki oranlarda katkı sağladığı belirtilmektedir.

- Tüketici : %20
- Reel kesim (imalat sanayi) : %40
- Hizmet : %30
- Perakende ticaret : %5
- İnşaat : %5

TUIK, Ekonomik güven endeksinin hesaplanmasında izlemiş olduğu yöntemi aşağıdaki gibi tanımlamaktadır.

“Yöntem: Ekonomik Güven Endeksi, Avrupa Birliği Uyumlaştırılmış İşyeri ve Tüketici Anketleri Ortak Programı kullanıcı kılavuzunda açıklanan hesaplama yöntemine uygun şekilde hesaplanmaktadır.

Ekonomik Güven Endeksi; mevsim etkilerinden arındırılmış tüketici (4), reel kesim (imalat sanayi) (8), hizmet (3), perakende ticaret (3) ve inşaat (2) sektörlerine ait toplam 20 alt endeksin normalleştirilmiş denge değerlerinin ağırlıklı ortalamasıdır.

Normalleştirme işlemi için kullanılan ortalama ve standart sapma değerlerinin hesaplandığı dönem yıl boyunca sabit tutulmaktadır. 2022 yılı için sabit dönem Ocak 2007 - Aralık 2021'dir. Denge serilerinin uzun dönemli hareketleri istikrarlı olmasına rağmen ekonomideki en son gelişmeleri kapsamı için sabit dönem yılda bir defa bir önceki tamamlanan yılı kapsayacak şekilde genişletilmektedir. Bu genişletme işlemi sonucunda tüm seride yılda bir kez yapılan revizyon, rutin revizyonun nedenini oluşturmaktadır.

Ekonomik güven endeksi, alt endekslerden oluşturulan denge matrisi temel alınarak aşağıda açıklanan şekilde hesaplanmaktadır:

Öncelikle denge matrisindeki her bir alt endeksin her dönem değeri, sabit dönem ortalama ve standart sapması kullanılarak normalleştirilmektedir. İkinci olarak normalleştirilmiş denge değerlerinin ağırlıklı ortalaması alınarak bir bileşke seri elde edilmektedir. Bileşke seri, ortalaması 0 ve standart sapması 1 olacak şekilde normalleştirilmektedir. Son aşamada ise normalleştirilmiş bileşke serinin ortalaması 100'e ve standart sapması 10'a getirilerek ekonomik güven endeksi elde edilmiş olmaktadır.

Ekonomik güven endeksinin 100'den büyük olması ortalama üzeri güveni, küçük olması ise ortalama altı güveni göstermektedir.”

Tablo 1'de, Türkiye'de Covid-19 salgınının baş gösterdiği 2020 yılı Ocak ayından itibaren aylık veriler halinde 2022 Şubat ayına kadar olan süreyi kapsayan Ekonomik Güven Endeksi değerlerini içermektedir.

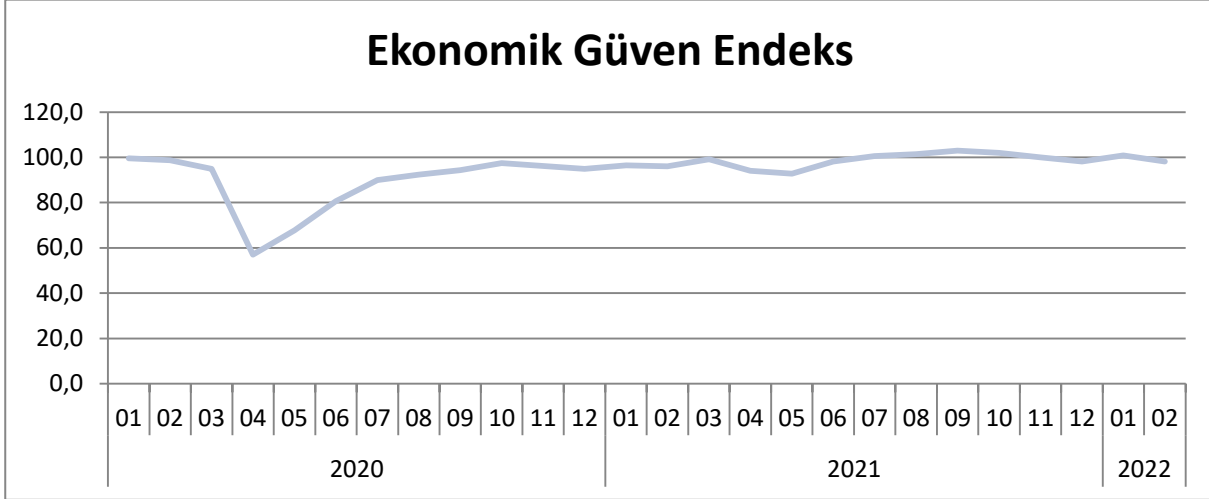
Tablo 1: Pandemi Dönemi Türkiye'de Ekonomik Güven Endeks Verileri

Ekonomik Güven Endeksi					
Yıl	Ay	Değer	Yıl	Ay	Değer
2020	01	99,7	2021	02	96,0
2020	02	98,8	2021	03	99,2
2020	03	94,9	2021	04	94,1
2020	04	57,0	2021	05	92,8
2020	05	67,8	2021	06	98,2
2020	06	80,6	2021	07	100,6
2020	07	90,0	2021	08	101,4
2020	08	92,4	2021	09	103,0
2020	09	94,4	2021	10	102,0
2020	10	97,4	2021	11	100,0
2020	11	96,1	2021	12	98,2
2020	12	94,9	2022	01	100,8
2021	01	96,5	2022	02	98,2

Tablo 1'deki verilere göre; Türkiye'de 2020 Ocak ayından 2022 yılı Şubat ayını kapsayan 26 aylık dönemde Ekonomik Güven Endeksi'nin 2020 Ocak ayındaki değeri 99,7' dir. Bu değerler pandemi vakalarının görüldüğü Mart ayında kısmen düşüşe geçmiş ve 2020 Nisan ayında 57,0 değerine kadar düşmüştür. 2020

Mayıs ayında bu değer 67,8 olarak gerçekleşmiş ve ilerleyen Haziran ayında 80,6 ve Temmuz ayında 90,0 değerini alarak tekrar yükselmeye başlamıştır. Bu yükseliş bazı aylarda göreceli olarak düşüş gösterse de 2021 Temmuz ayında 100,6 değeri ile psikolojik sınır olan 100 değerini geçmiştir. 2021 yılı ikinci yarısında Aralık ayı hariç tüm değerler psikolojik sınır olan 100 değerinin üzerinde seyretmiştir.

Grafik 1: Pandemi Dönemi Türkiye’de Ekonomik Güven Endeks Verileri



Grafik 1’deki göstergeler incelendiğinde, Türkiye’de Ekonomik Güven Endeksinin, Covid-19 salgınının başladığı 2020 yılının 3. Ayından itibaren aşağı yönlü hareketinin Nisan ayında dip yaptığını ve en düşük değerden 2021 yılı Kasım ayına kadar tekrarda eski seviyesine kadar yükseldiğini görülmektedir. Bundan sonraki süreçteki dalgalanmaların göreceli olarak hafif dalgalanmalar şeklinde gerçekleştiğini anlaşılmaktadır. 2021 yılı ikinci çeyreğinde ise güven endekslerinin orta sınırı olan 100 puanın üzerinde 2022 Ocak ayı dahil 6 ay kaldığı anlaşılmaktadır.

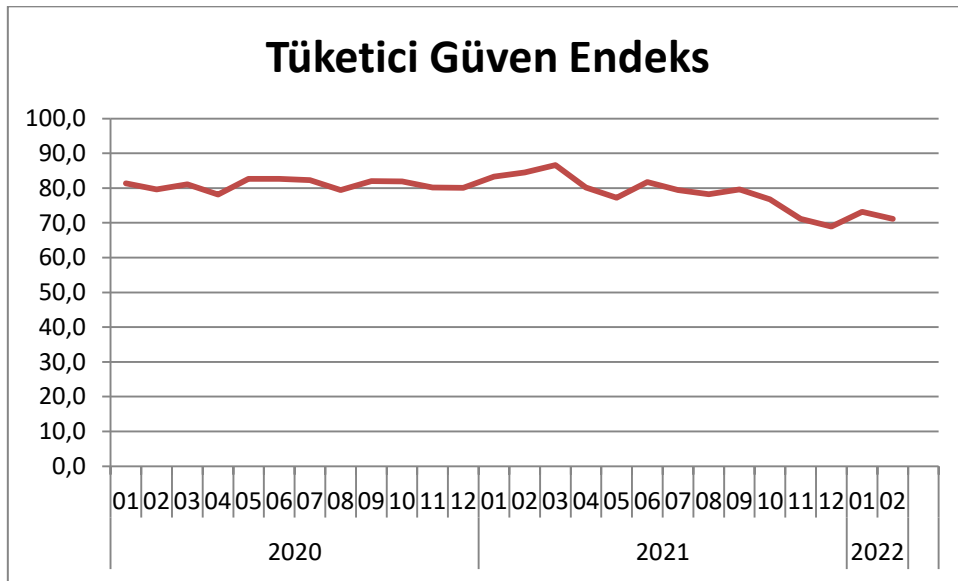
Tablo 2’de; Pandemi sonrasında 2020 Ocak-2022 Şubat aylarını kapsayacak şekilde Türkiye’de Tüketici Güven Endeksi TÜİK verileri yer almaktadır.

Tablo 2: Pandemi Dönemi Türkiye’de Tüketici Güven Endeks Verileri

Tüketici Güven Endeksi					
Yıl	Ay	Değer	Yıl	Ay	Değer
2020	01	81,4	2021	02	84,5
2020	02	79,6	2021	03	86,7
2020	03	81,1	2021	04	80,2
2020	04	78,1	2021	05	77,3
2020	05	82,7	2021	06	81,7
2020	06	82,7	2021	07	79,5
2020	07	82,3	2021	08	78,2
2020	08	79,4	2021	09	79,7
2020	09	82,0	2021	10	76,8
2020	10	81,9	2021	11	71,1
2020	11	80,1	2021	12	68,9
2020	12	80,1	2022	01	73,2
2021	01	83,3	2022	02	71,2

Tablo 2'deki verilere göre; Pandemi dönemi olarak nitelendirilen 2020 yılı Ocak ayından itibaren Tüketici Güven endeksi verileri 81,4 değer ile başlamıştır. Bu dönem içerisinde 2021 Aralık ayında 68,91 ile en düşük değere sahip ay olarak kayıtlarda yer almaktadır. Bunun yanı sıra 2021 Kasım ayı ve 2022 yılı Ocak ve Şubat aylarındaki Tüketici güven endeksi değerleri en düşük seviyede yer almaktadır. Tüketici Güven Endeksinin en yüksek olduğu zamanlar ise 2021 yılı Mart ve Şubat aylarıdır. 2021 Mart ayında 86,65 değer ile pik yaparken 2021 Şubat ayında 84,52 değer ile incelenen dönem içerisinde en yüksek değere sahip ikinci aydır. Ancak bu pik değerlerinin hemen ardında 2021 yılı Haziran ve Eylül ayları haricinde düzenli olarak düşüş gerçekleşmiştir.

Grafik 2: Pandemi Dönemi Türkiye'de Tüketici Güven Endeks Verileri



Grafik 2'de ki göstergelere bakıldığında; Türkiye'de hesaplanan Tüketici Güven Endeksinin 2020 yılında baş gösteren Covid-19 salgınına yönelik tedbirlerin alındığı dönemlerde bile fazla etkilenmediği görülmektedir. Bunun yanı sıra salgının önlenmesine yönelik 2021 yılı başlarındaki aşılmanın en yoğun olduğu dönemlerde pik yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak bu pik değerinden sonra düzenli olarak değer azaldığı tespit edilmiştir.

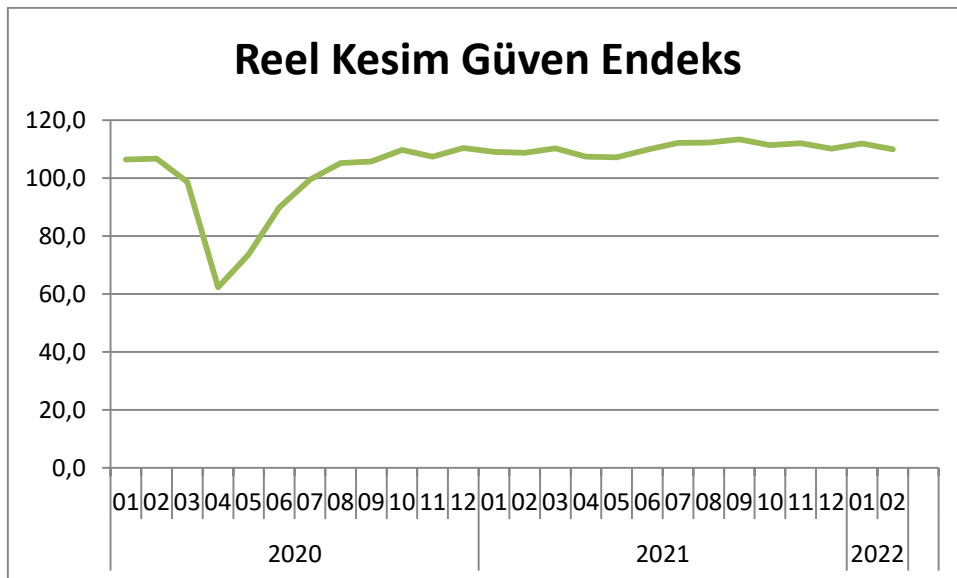
Tablo 3'de TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanan Türkiye'de Covid-19 salgınının baş gösterdiği 2020 Ocak ayından 2022 Şubat ayını kapsayacak şekilde toplamda 26 aylık Reel Kesim Güven Endeksi değerleri yer almaktadır.

Tablo 3: Pandemi Dönemi Türkiye’de Reel Kesim Güven Endeks Verileri

Reel Kesim Güven Endeksi					
Yıl	Ay	Değer	Yıl	Ay	Değer
2020	01	106,4	2021	02	108,7
2020	02	106,7	2021	03	110,2
2020	03	98,6	2021	04	107,4
2020	04	62,3	2021	05	107,1
2020	05	73,5	2021	06	109,8
2020	06	89,8	2021	07	112,1
2020	07	99,4	2021	08	112,2
2020	08	105,2	2021	09	113,3
2020	09	105,7	2021	10	111,3
2020	10	109,7	2021	11	112,0
2020	11	107,4	2021	12	110,1
2020	12	110,4	2022	01	111,9
2021	01	109,0	2022	02	109,9

Tablo 3’deki verilere göre; tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemi sürecinin Türkiye’de Reel kesim Güven Endeksine etkisini incelenebilir. 2020 yılı Ocak ayında 106,4 ve Şubat ayında 106,7 değerlerine sahip Reel Kesim Güven Endeksi, özellikle Türkiye’de ilk Covid-19 vakasının görüldüğü Mart ayında düşüşe geçerek 2020 Nisan ayında dip yaparak 62,3 değerine kadar düşmüştür. Bu ani düşüş 2020 Mayıs ayında 73,5 değer ile en düşük değere sahip ikinci ay olmuştur. Bundan sonraki takip eden aylarda 2020 Aralık ayına kadar düzenli artışlar ile 110,4 değerine kadar ulaşmıştır. 2021 yılının Haziran ayına kadar göreceli olarak küçük artış ve azalmalar görülsede 107-110 değerleri arasında gidip gelmiştir. Türkiye’de Reel Kesim Güven Endeksi 2021 yılı ikinci yarısında pik yaparak art arda 7 ay boyunca 110 değerinin üzerinde olduğu görülmektedir. 2021 Eylül ayında 113,3 ve 2021 Ağustos ayında ise 112,2 değer ile en yüksek değere sahip aylar arasında ikinci sıradadır.

Grafik 3: Pandemi Dönemi Türkiye’de Reel Kesim Güven Endeks Verileri





Grafik 3'te; Covid-19 sonrası Türkiye'de 2020 Ocak-2022 Şubat ayları arasında Reel Kesim Güven Endeksi değerlerinde oluşan göstergeler bulunmaktadır. Grafik incelendiğinde salgın dönemi ilk tedbirlerin alındığı ve kapanmaların başladığı 2020 yılı Mart ayından itibaren sert bir değer kaybı yaşandığını ve bu sert düşüşün ardından düzenli bir şekilde Reel Kesim Güven Endeksinin psikolojik sınır olan 100 değerinin üzerine 4-5 ay gibi kısa sürede geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle 2021 yılı beşinci ayından sonra ise pandemi öncesi değerlerin üzerine çıkarak 2021 Temmuz-2022 Ocak döneminde 110 değerinin üzerinde bulunduğu görülmektedir.

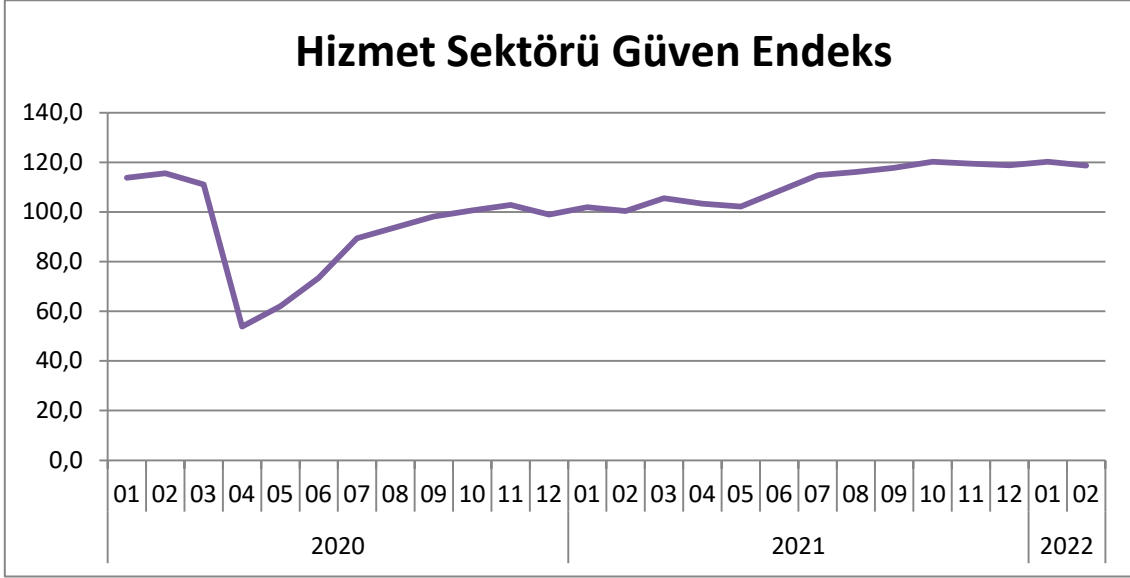
Tablo 4'de; TÜİK verilerine göre, Covid-19 salgınının başladığı 2020 yılı Ocak ayından itibaren 2022 yılı Şubat ayına kadar Türkiye'de Hizmet Sektörü Güven Endeksine ait veriler bulunmaktadır.

Tablo 4: Pandemi Dönemi Türkiye'de Hizmet Sektörü Güven Endeks Verileri

Hizmet Sektörü Güven Endeksi					
Yıl	Ay	Değer	Yıl	Ay	Değer
2020	01	113,7	2021	02	100,4
2020	02	115,6	2021	03	105,5
2020	03	111,1	2021	04	103,3
2020	04	53,8	2021	05	102,2
2020	05	62,1	2021	06	108,5
2020	06	73,5	2021	07	114,8
2020	07	89,4	2021	08	116,1
2020	08	93,8	2021	09	117,8
2020	09	98,2	2021	10	120,3
2020	10	100,7	2021	11	119,4
2020	11	102,8	2021	12	118,8
2020	12	99,0	2022	01	120,2
2021	01	101,9	2022	02	118,7

Tablo 4'deki veriler incelendiğinde, Covid-19 salgınının Türkiye'deki Hizmet Sektörü Güven Endeksini 2020 yılı Nisan ayında önceki aylara göre %60'ın üzerinde negatif yönde etkileyerek 53,8 değer ile en dip noktaya taşıdığı görülmektedir. 2020 Nisan ayından sonra en düşük değerler 2020 Mayıs 62,1 ve 2020 Haziran ayında 73,5 değerinde gerçekleşmiştir. Bu dip noktadan pandemi tedbirlerinin başladığı döneme kadar yükselmesi yaklaşık 15 aylık süreci kapsamaktadır. 2021 yılı ikinci yarısında pandemi öncesi değerleri gören Hizmet Sektörü Güven Endeksi 2021 Ekim ve 2022 Ocak aylarında 120 değerini aşarak pik yaptığı anlaşılmaktadır.

Grafik 4: Pandemi Dönemi Türkiye’de Hizmet Sektörü Güven Endeks Verileri



Grafik 4’de; 2020 yılı Ocak-2022 Yılı Şubat ayları dönemini kapsayan Covid-19 salgını sonrası Türkiye’de Hizmet Sektörü Güven Endeksi değerlerinin göstergeleri bulunmaktadır. Grafiğe göre pandemi tedbirlerinin ve kapanma sürecinin başladığı 2020 Mart ayından sonra Türkiye’de Hizmet Sektörü Güven endeksi sert bir düşüşle dik bir çizgi şeklinde grafikte kendini göstermektedir. 2020 Temmuz ayına kadar dip noktadan bir önceki aya göre % 20 üzerindeki artışlar göstererek V şekli diyebileceğimiz bir iyileşme gözükmektedir. Sonraki dönemlerdeki iyileşmeler devam etmiş ve ancak 2021 yılı ikinci yarısından sonra pandemi dönemi öncesi değerleri yakalamıştır.

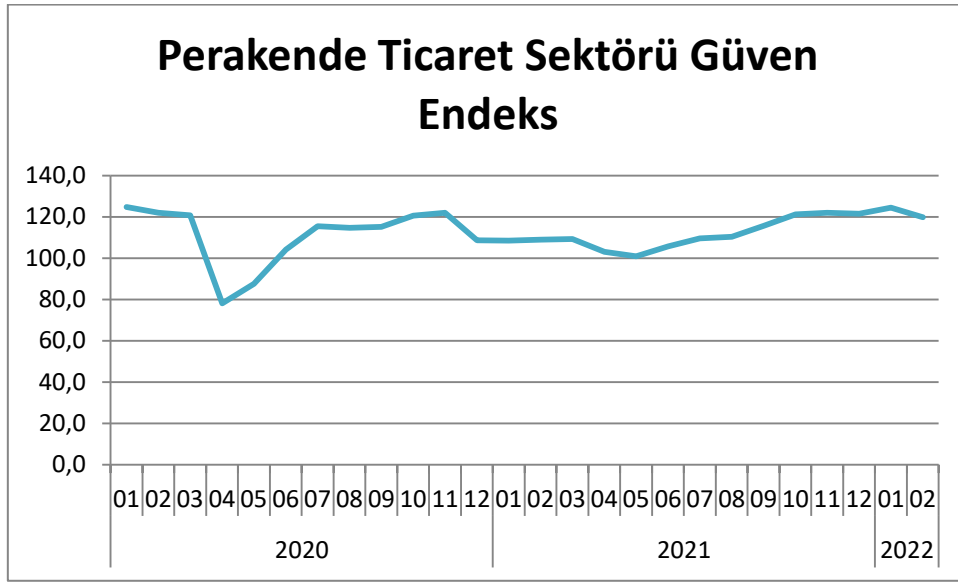
Tablo 5’de, Türkiye’de Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksine ait verilerin Covid-19 Pandemi başlangıcı kabul edilen 2020 yılı Ocak ayından 2022 yılı Şubat ayı arasındaki değerleri bulunmaktadır.

Tablo 5: Pandemi Dönemi Türkiye’de Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeks Verileri

Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi					
Yıl	Ay	Değer	Yıl	Ay	Değer
2020	01	124,8	2021	02	108,9
2020	02	122,0	2021	03	109,2
2020	03	120,7	2021	04	103,1
2020	04	78,2	2021	05	100,9
2020	05	87,6	2021	06	105,7
2020	06	104,1	2021	07	109,6
2020	07	115,5	2021	08	110,3
2020	08	114,7	2021	09	115,6
2020	09	115,1	2021	10	121,1
2020	10	120,7	2021	11	121,9
2020	11	122,0	2021	12	121,5
2020	12	108,7	2022	01	124,4
2021	01	108,5	2022	02	119,8

Tablo 5'deki verilere göre, Covid-19 salgın döneminin başlangıcı kabul edilen 2020 yılından itibaren Türkiye'de Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi değerlerinin 2020 Ocak ayında 124,8 ile en yüksek değere sahip ay olarak karşımıza çıkmaktadır. Perakende Ticaret Güven endeksinin en yüksek olduğu ikinci ay ise 124,4 değer ile 2022 Ocak ayıdır. 26 aylık dönem içerisinde Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi 9 ay aldığı değer 120'nin üzerinde gerçekleşmiştir. Salgınla mücadelenin resmen başladığı 2020 Mart ayının akabinde 2020 Nisan ayında 78,2 değer ile Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi en düşük seviyede dip yapmıştır. Bu değeri bir sonraki ay olan 2020 Mayıs ayı 87,6 değeri takip etmektedir. Bu iki ay dışında Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksinin almış olduğu tüm değerler 100 puanın üzerinde yer almıştır.

Grafik 5: Pandemi Dönemi Türkiye'de Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeks Verileri



Grafik 5'de, Türkiye'de 2020 yılı Ocak-2022 Şubat ayları arasında Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi değerleri gösterilmektedir. Grafik incelendiğinde Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi grafiğinin 2020 Mart ayı ve Haziran ayları arasında V şeklinde olduğu ve endeks değerinin Nisan ayında dip gördüğü söylenebilir. 2020 yılında yaşanan düşüştten sonra Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi değerleri 2020 Kasım ayına kadar düzenli bir artış göstermiş akabinde yatay bir seyir ile 2021 yılı 3 ayına kadar devam etmiştir. 2021 yılı 5 ayında ikinci dip değeri görerek yay şeklinde tekrardan yükselişe geçtiği söylenebilir. Bu durum 2021 yılı 9. Ayından sonra pandemi öncesi döneme yakın değerler olan 120 değerinin üzerine çıktığı görülmektedir.

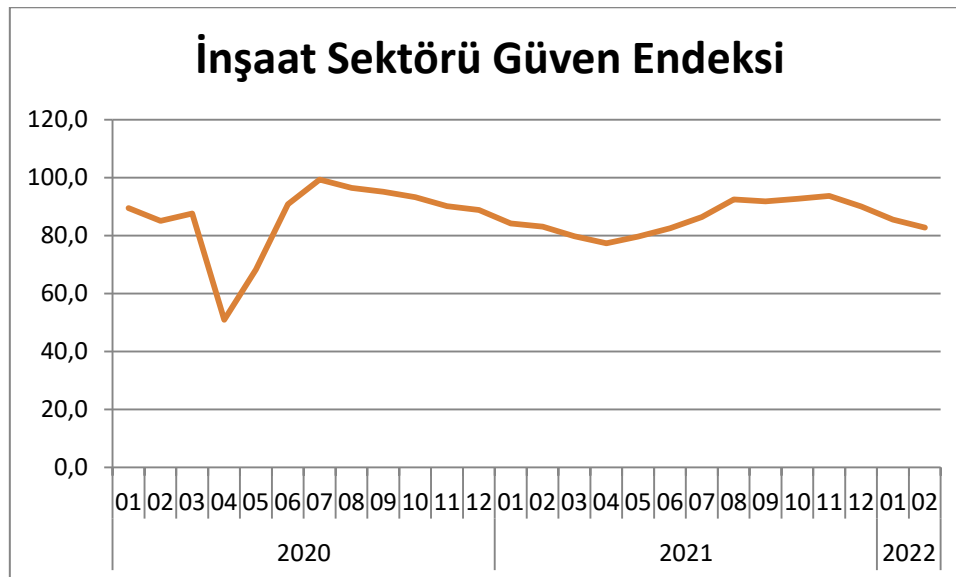
Tablo 6'da, Pandemi Dönemi Türkiye'de İnşaat Sektörü Güven Endeks verileri yer almaktadır.

Tablo 6: Pandemi Dönemi Türkiye'de İnşaat Sektörü Güven Endeks Verileri

İnşaat Sektörü Güven Endeksi					
Yıl	Ay	Değer	Yıl	Ay	Değer
2020	01	89,5	2021	02	83,1
2020	02	85,0	2021	03	79,8
2020	03	87,5	2021	04	77,3
2020	04	50,9	2021	05	79,6
2020	05	68,3	2021	06	82,4
2020	06	90,8	2021	07	86,3
2020	07	99,3	2021	08	92,4
2020	08	96,4	2021	09	91,8
2020	09	95,1	2021	10	92,7
2020	10	93,2	2021	11	93,6
2020	11	90,1	2021	12	90,0
2020	12	88,8	2022	01	85,5
2021	01	84,2	2022	02	82,7

Tablo 6'daki verilere göre; Pandemi Dönemi Türkiye'de İnşaat Sektörü Güven Endeks verilerinin incelendiği 2020 Ocak ayında 89,5 değerinde bulunmaktadır. 2020 Nisan ayında 50,9 değer ile incelenen dönemin içerisinde en düşük değeri alarak 2020 Mayıs ayında 68,3 değer ile en düşük ikinci ay olmuştur. Bundan sonrasında ise 2020 Temmuz ayında İnşaat Sektörü Güven Endeks verileri 99,3 değeri ile pik yaparak en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu en yüksek değerden sonra düzenli olarak azalma trendine giren İnşaat Sektörü Güven Endeks değeri 2021 Mart ayında 77,3 değerine kadar gerileyerek en düşük 3. Ay olmuştur. Mevsimsel etkiler dolayısı ile oluşan bu dalgalanmalar 2021 11. Ayına kadar yükselişe geçmiştir ve 2021 Kasım ayında 93,6 değeri ile incelenen dönem içerisinde 4. en yüksek değere ulaşarak, dalgalanmalar içerisinde 2. zirveyi oluşturmuştur.

Grafik 6: Pandemi Dönemi Türkiye'de İnşaat Sektörü Güven Endeks Verileri



Grafik 6'da; Covid-19 salgınının başladığı 2020 yılından sonra 2022 yılı Şubat ayına kadar geçen sürede Türkiye'de İnşaat Sektörü Güven Endeks verilerinin grafiksel gösterimi mevcuttur. Grafik analizinde İnşaat

Sektörü Güven Endeks verilerinin 2020 yılının 3. ve 7. Aylarında V şeklinde dip gördüğü ve 2020 Temmuz ayında yakalamış olduğu zirveden 2021 yılı Mayıs ayına kadar düzenli bir şekilde düştüğü ve beşinci aydan itibaren 2021 Kasım ayına kadar tekrardan yükselişe geçerek yarım ay şeklinde bir şekil oluşturduğu görülmektedir.

SONUÇ

2020 yılında tüm dünyada salgın haline dönüşen Covid-19 sürecinde Türkiye’de TÜİK tarafından her ay düzenli bir şekilde yayınlanan; Ekonomik Güven Endeksi ve alt bileşenleri olan Tüketici Güven Endeksi, Reel Kesim Güven Endeksi, Hizmet Sektörü Güven Endeksi, Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi ve İnşaat Sektörü Güven Endeksinde oluşan değişimlerin incelendiği bu çalışmada kısaca aşağıdaki bulgular tespit edilmiştir.

- Türkiye’de TÜİK tarafından hesaplanan; Ekonomik Güven Endeksi ve alt bileşenleri olan Tüketici Güven Endeksi, Reel Kesim Güven Endeksi, Hizmet Sektörü Güven Endeksi, Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi ve İnşaat Sektörü Güven Endeks değerlerinin tamamı Covid-19 salgını nedeniyle negatif yönde olumsuz etkilenmiştir.
- Türkiye’de TÜİK tarafından hesaplanan; Ekonomik Güven Endeksi ve alt bileşenleri olan Reel Kesim Güven Endeksi, Hizmet Sektörü Güven Endeksi, Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi ve İnşaat Sektörü Güven Endeks değerlerinin tamamı Covid-19 salgını nedeniyle meydana gelen olumsuz etkilerin en şiddetlisi, salgın tedbirlerinin başladığı 2020 Mart, Nisan ve Mayıs ayında dip yaparak en düşük değerler bu aylarda kaydedilmiştir.
- Tüketici Güven Endeksi, diğer endeks türlerinden farklı olarak pozitif ayrılmış ve 2020 Mart, Nisan ve Mayıs aylarındaki düşüşler sınırlı biçimde kalmıştır. Diğer güven endekslerinden farklı olarak en düşük endeks değeri 2021 Kasım- 2022 Şubat ayları arasında gerçekleşmiştir.
- Ekonomik Güven Endeksi; analiz edilen 2020-Ocak, 2022 Şubat arası dönemde pandemiyle mücadele tedbirlerinin başladığı 2020 Mart ayından sonra yaklaşık %34 düşüş göstererek 94,9 değerinden 57 değerine kadar düşmüştür. Ayrıca endekslerde güven sınırı olan 100 değerinin üzerine sadece 6 ayın değeri çıkmıştır.
- Reel kesim Güven Endeksi; pandemi döneminde en düşük noktayı 2020 Nisan ayında 62,3 değeri ile görmüştür. Bunun yanı sıra 2020 Mart, Nisan, Mayıs ve Haziran ayları dışında güven sınırı olan 100 değerinin üzerinde yer almaktadır. 2021 yılı Temmuz-Kasım ayları arasında ise en yüksek değerlere ulaşmıştır.
- Hizmet Sektörü Güven Endeksi; 2020 yılı Mart ayında 111,1 değerinden 2020 yılı Nisan ayında ise 53,8 değeri alarak diğer endeksler içinde en fazla düşüş görülen endeks olmuştur. Bununla beraber Hizmet Sektörü Güven Endeksinin salgınla mücadele tedbirlerin alınmaya başlandığı 2020 Nisan ayından başlayarak 2020 Eylül ayı ve Aralık ayları haricinde güven sınırı olan 100 değerinin üzerinde seyretmiştir.
- Perakende Ticaret Sektörü Güven Endeksi; 2020 yılı Ocak ayında 124,8 ile pik seviyesinde iken, salgınla mücadele sonucu 2020 Nisan ve Mayıs aylarında en düşük seviyeyi görmüştür. Ayrıca diğer endeks değerine göre en yüksek değerlere sahiptir. Sadece 2020 Nisan ve Mayıs aylarında 100 değerinin altını görmüştür.
- İnşaat Sektörü Güven Endeks değerleri, salgınla mücadele tedbirlerinin yanında mevsimsel değişimlerden de etkilenerek en fazla oynaklığın olduğu sektördür. Bu süreçte iki defa dip seviyeyi görmüştür. Ve diğer endekslerin içerisinde en düşük değer olan 50,9 değeri İnşaat Sektörü Güven Endeksine aittir.

KAYNAKÇA

1. Türkiye İstatistik Kurumu, <https://www.tuik.gov.tr/>
2. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/>



Punktuasiyanın üslubi imkanları və müəllif punktuasiyası

GÜLNAR ƏSGƏROVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı, Bakı Mühəndislik Universiteti,

XÜLASƏ

Bədii mətndə punktuasiya sisteminin funksiyaları daha geniş və çoxaspektlidir. Digər mətnlərdən fərqli olaraq bədii mətnə ekspressivlik və emosionallıq daha çox ifadə olunur. Bu məqamda nöqtə işarəsi ilə müqayisədə nida işarəsinin bədii mətnə funksiyaları daha genişdir və əhatəlidir. Buna görə də bədii mətnə müəllif ustalığı durğu işarələrinin işlənmə məqamlarının üslubi cəhətlərində də özünü göstərir. Və yaxud bədii mətnə üç nöqtə işarəsi bir çox üslubi məqamların ifadəsinə xidmət edir. Hətta bəzən dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı *müəllif punktuasiyası* terminindən də istifadə olunur. Müəllif punktuasiyası termini daha çox bədii üslubla bağlıdır. Müəllif punktuasiyası o deməkdir ki, yazıçı və ya şair yazdığı bədii əsərdə bir çox halda durğu işarələrinin ənənəvi işlənmə qaydalarına əməl etmir, qəsdən müəyyən məqamlarda durğu işarələrindən özünəməxsus şəkildə istifadə edir.

Dilin punktuasiya sistemi həm semiotik mahiyyətlidir, həm də yazılı diskursda önəmli rol oynayır. Yazılı mətnə durğu işarələri üslubi məqamların ifadəsi üçün mühüm rola malikdir. Parselyasiya zamanı durğu işarələri nitqin ritmik-melodik parçalanmasını əks etdirə bilər.

Məlumdur ki, bədii üslub ədəbi dilin digər üslublarından funksional - semantik cəhətdən fərqlənir. Ona görə də bədii üslubda durğu işarələri çox zaman ekspressivliyin, emosionallığın yazılı nitqdə ifadəsində mühüm rol oynayır.

Bədii üslub adı danışmaq nitqindən fərqli olaraq ekspressiv cəhətləri daha çox əks etdirir. Burada obrazlı nitq aparıcı mövqeyə malikdir. Bədii nitqin poetik aspektləri onu daha cəlbedici edir. Bəlağətli nitq forması olan bədii nitq, ilk növbədə, sintaktik fiqurlar və bədii təsvir vasitələri ilə gerçəkləşir.

Nitqin konnotativ funksiyasının yerinə yetirilməsində durğu işarələri bir növ semiotik mahiyyət daşıyır. Mətnin qurulmasında, parselyasiya hadisəsinin yaranmasında yazılı nitqdə durğu işarələrinin mühüm aspektlərinə nəzər salmaq lazımdır. Müasir dünya dilçiliyində punktuasiya sisteminə yalnız durğu və ayırıcı funksiyalar daşıyan şərti işarələr sistemi kimi deyil, mətn sintaksisinin, yazılı diskursun əsas elementləri kimi baxılır və bu istiqamətdə müxtəlif tədqiqatlar aparılır.

Açar sözlər: punktuasiya, bədii üslub, müəllif punktuasiyası

SUMMARY

The functions of the punctuation system in the literary text are broader and more multifaceted. Unlike other texts, expressiveness and emotionality are more expressed in the literary text. At this point, the functions of the exclamation mark in the literary text are broader and more comprehensive than the full stop. Therefore, the author's skill in the literary text is also reflected in the stylistic aspects of the development of punctuation. Or a three-dot sign in a literary text serves to express many stylistic points. Even the term author's punctuation is sometimes used in linguistics. The term author's punctuation is more related to artistic style. The author's punctuation means that the writer or poet often does not follow the traditional rules of punctuation in his work of art, and deliberately uses punctuation in his own way at certain points.

The punctuation system of language is both semiotic in nature and plays an important role in written discourse. Punctuation plays an important role in the expression of stylistic points in the written text. Punctuation during parse can reflect the rhythmic melodic fragmentation of speech.



It is known that the artistic style differs from other styles of literary language functionally and semantically. Therefore, punctuation marks in the artistic style often play an important role in the expression of expressiveness, emotionality in written speech.

Artistic style is more expressive than ordinary speech. Figurative speech has a leading position here. The poetic aspects of artistic speech make it more attractive. Artistic speech, which is a form of eloquent speech, is realized primarily through syntactic figures and means of artistic description.

Punctuation in the performance of the connotative function of speech has a kind of semiotic nature. It is necessary to look at the important aspects of punctuation in written speech in the construction of the text, in the emergence of the phenomenon of parse. In modern world linguistics, the punctuation system is considered not only as a system of conventional signs with punctuation and distinguishing functions, but also as the main elements of text syntax, written discourse, and various studies are conducted in this direction.

Keywords: punctuation, artistic style, author's punctuation

ÖZET

Noktalama sisteminin edebi metindeki işlevleri daha geniş ve çok yönlüdür. Diğer metinlerden farklı olarak, edebi metinde anlatımcılık ve duygusallık daha fazla ifade edilir. Bu noktada ünlem işaretinin edebi metindeki işlevleri, noktadan daha geniş ve kapsamlıdır. Bu nedenle, yazarın edebi metindeki becerisi, noktalama işaretlerinin gelişiminin stilistik yönlerine de yansır. Veya edebi bir metindeki üç noktalı bir işaret, birçok üslup noktasını ifade etmeye hizmet eder. Yazarın noktalama işaretleri bile bazen dilbilimde kullanılır. Yazarın noktalama işaretleri terimi daha çok sanatsal üslupla ilgilidir. Yazarın noktalama işaretleri, yazarın veya şairin eserinde çoğu zaman geleneksel noktalama kurallarına uymaması ve belirli noktalarda noktalama işaretlerini bilinçli olarak kendine göre kullanması anlamına gelir.

Dilin noktalama sistemi hem göstergebilimsel niteliktedir hem de yazılı söylemde önemli bir rol oynar. Noktalama işaretleri, yazılı metindeki üslup noktalarının ifadesinde önemli bir rol oynar. Parselleme sırasındaki noktalama işaretleri, konuşmanın ritmik-melodik parçalanmasını yansıtabilir.

Sanatsal üslubun diğer edebi dil biçimlerinden işlevsel ve anlamsal olarak farklılaştığı bilinmektedir. Bu nedenle, sanatsal üsluptaki noktalama işaretleri, yazılı konuşmada ifadenin, duygusallığın ifadesinde genellikle önemli bir rol oynar.

sanatsal tarz, sıradan konuşmadan daha etkileyicidir. Figüratif konuşma burada lider bir konuma sahiptir. Sanatsal konuşmanın şiirsel yönleri onu daha çekici kılmaktadır. Güzel bir konuşma biçimi olan sanatsal konuşma, öncelikle sözdizimsel figürler ve sanatsal tanımlama araçları aracılığıyla gerçekleştirilir.

Konuşmanın çağrışımsal işlevinin performansındaki noktalama işaretleri, bir tür semiyotik yapıya sahiptir. Metnin kurgulanmasında, ayrıştırma olgusunun ortaya çıkmasında yazılı konuşmada noktalama işaretlerinin önemli yönlerine bakmak gerekir. Modern dünya dilbiliminde noktalama sistemi, yalnızca noktalama ve ayırt edici işlevlere sahip geleneksel işaretler sistemi olarak değil, aynı zamanda metin sözdiziminin, yazılı söylemin ana unsurları olarak kabul edilmekte ve bu yönde çeşitli çalışmalar yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: noktalama işaretleri, sanatsal üslup, yazarın noktalama işaretleri

GİRİŞ

Bədii dil daha çox müəllif dili kimi səciyyələndir. Çünki bu üslubda fərdi üslubun imkanları daha genişdir. Yazar öz əsərində emosional vəziyyətləri oxucuya çatdırmaq üçün durğu işarələrinin imkanlarından maksimum şəkildə yararlanmağa çalışır. Yəni digər funksional üslublarla müqayisədə bədii üslubda

puntuasiya sisteminin funksional imkanları çox genişdir. Yazar bu üslubda özünün ideyasını, bədii mətnin üslubi çalarlarını ifadə etmək üçün durğu işarələrindən hər zaman maksimum çəkildə yararlanmağa çalışır və çox zaman adi haldan fərqli olaraq durğu işarələrindən özünəməxsus şəkildə, yaradıcı formada istifadə etməyə çalışır.

Durğu işarələrinin funksional imkanlarından, üslubi çalarları ifadə etmək nüanslarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bədii mətnədə hər bir durğu işarəsinin, yəni nöqtənin, defisin, tirenin, nidanın, üç nöqtənin, sual işarəsinin, mötərizənin öz potensial tətbiq sahələri mövcuddur.

Mikayıl Müşfiqin “Bizim otaqda” şeirinə nəzər salmaq:

*Almışdı gözləri bir dərin baxış,
İçində yatağan, dilində qarğış,
Üzünü turşutdu, qaşını çatdı,
“Eh!” ... deyib yıxıldı, yatdı (1, s. 85).*

Burada *eh* nidasının həm dırnaqda, həm nida işarəsi ilə, həm də ondan sonra üç nöqtə işarəsinin qoyulması adı çəkilən obrazın yaşadığı psixoloji anları ifadə edir. Bədii ədəbiyyatda bu tərzdə durğu işarələrinin tətbiqi məhz emosional, emotiv, ekspressiv çalarların yazılı nitqdə aktuallığını şərtləndirir. Durğu işarələri üslubi cəhətdən sintaktik konstruksiyaların qurulmasında və əlaqələnməsində mühüm rol oynayır.

Professor Zərifə Budaqova düzgün olaraq qeyd edir ki, “*durğu işarələri fikrin aydın başa düşülməsində, yazının düzgün, ifadəli tələffüzündə çox mühüm və əhəmiyyətli qrafiki vasitədir. Bunları yerində işlətmədikdə, fikirdə dolaşıqlıq yaranır, şifahi nitqlə yazılı nitq arasında məzmun eyniliyi pozulur*” (2, s.3). Yazılı nitq şifahi nitqin paralel variantıdır. Şifahi nitqdə ifadə olunan intonasiya, səsin tembri, prosodiya, şifahi nitqin melodikası, emosional çalarlarını yazıda düzgün əks etdirmək üçün durğu işarələrinin funksional imkanlarını düzgün qiymətləndirmək və onları yerində işlətmək vacib faktorlardan biridir.

Dünya dilçiliyində durğu işarələrinin üslubi imkanları haqqında A.B.Şapiro, və S.İ.Abakumovun nəzəri fikirləri var. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində Zərifə Budaqova, Qəzənfər Kazımov, Nərgiz Hacıyeva və digərləri durğu işarələrinin üslubi imkanlarından bəhs etmişlər. Zərifə Budaqova “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı” (oçerklər) kitabında durğu işarələrinin üslubi funksiyalarından bəhs etmişdir (2, s.343-356). O, üç nöqtə, mötərizə, tirenin üslubi imkanlarından söhbət açmışdır. Zərifə Budaqova qeyd edir ki, “*durğu işarələri yazıda yalnız qrammatik ayrılmaya xidmət etmir, ifadə və cümlənin emosional – ekspressiv rəngarəngliyini təzahür etdirir. Məsələn, üç nöqtə, sual, nida işarələri, mötərizə, dırnaq – bunların hamısı rəngarəng nitqi təsvirdə, hiss-həyəcanı, danışqdakı müxtəlif əlamətləri, psixoloji xarakteri, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmaq məqsədilə işlədilir*” (2, s. 343).

Bədii üslub adı danışq nitqindən fərqli olaraq ekspressiv cəhətləri daha çox əks etdirir. Burada obrazlı nitq aparıcı mövqeyə malikdir. Bədii nitqin poetik aspektləri onu daha cəlbedici edir. Bəlağətli nitq forması olan bədii nitq, ilk növbədə, sintaktik fiqurlar və bədii təsvir vasitələri ilə gerçəkləşir.

Nitqin konnotativ funksiyasının yerinə yetirilməsində durğu işarələri bir növ semiotik mahiyyət daşıyır. Mətnin qurulmasında, parselyasiya hadisəsinin yaranmasında yazılı nitqdə durğu işarələrinin mühüm aspektlərinə nəzər salmaq lazımdır. Müasir dünya dilçiliyində puntuasiya sisteminə yalnız durğu və ayırıcı funksiyalar daşıyan şərti işarələr sistemi kimi deyil, mətn sintaksisinin, yazılı diskursun əsas elementləri kimi baxılır və bu istiqamətdə müxtəlif tədqiqatlar aparılır.

Professor İsmayıl Kazımovun fikrincə, “*durğu işarələrinin vəzifəsi nitq axınının məna kəsiklərə (parçalara) bölünməsinə (mənalı hissələrini) göstərməkdən və onların tanınmasını təmin etməkdən, habelə*



danışıqda gerçəkləşən sintaktik strukturun ritmik -melodik əlamətlərini əks etdirməkdən ibarətdir. Punktuaşyanın bunu özündə əks etdirən özünəməxsus normaları vardır. Bu normalar yazı sistemində, xüsusən də, mətbuatda çox vaxt pozulur” (3, s.5).

Nərgiz Hacıyeva “Durğu işarələrinin üslubi təbiəti” adlı yazısında qeyd edir ki, “*mötərizədən nitq prosesində nəzərə çarpmayan gizli, izaha ehtiyacı olan cəhətləri, fikirləri nəzərə çatdırmaq, diqqəti yönəltmək, mənasını bir qədər də konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədilə istifadə olunur. Söylənilən fikrə müəyyən çalarlıqlar vermək məqsədilə tiredən üslubi vasitə kimi istifadə olunur. Yazıçı əşyanı ümumiləşdirici sözlər adlandırır, sonra onun ayrı-ayrı detallarından, tərkib hissələrindən söhbət açır, həmçinin üzvlər sadalanır. Dırnağın üslubi imkanları: söz öz həqiqi mənasında işlənmədiyi hallarda dırnaq arasına alınır, bəzən alınma sözlər dırnaqda verilir, şərti anlayışı bildirən sözlər bəzən dırnaqda verilir, şəxs adlarının ləqəblə işlənməsi və vokativ sözlər dırnaqda verilir, frazeoloji ifadə işləndikdə dırnaq qoyulur və s.” (4, s.96, 118, 144). Göründüyü kimi, yazıda hər bir durğu işarəsi üslubi baxımdan fərqli mövqelərdə işləyə bilər.*

Adətən, bədii nitqin emosionallığını, ekspressivliyi yazıda inikas etmək üçün durğu işarələrinin variantivliyindən geniş istifadə olunur. Poetik dil özünəməxsus məcazlar sistemi, tropları ilə spesifik mahiyyət kəsb edir. Poetika nəzəriyyəsi ritorika ilə sıx bağlıdır. Qeyd edək ki, bədii dilin nəzəri konsepsiyaları ilə bağlı dünya dilçiliyində Roman Yakobson, Vladimir Vinqradov, Karl Fossler, Aleksandr Potebnyanın mühüm nəzəri müddəaları vardır.

Bədii dildə həm sual, həm də nida intonasiyası ilə deyilən cümlədə həm nida, həm də sual işarəsi eynizamanda qoyulur. Məsələn:

*Siz,
Sabah yenidən doğacaq ulduzlar kimi
töküldünüz dənizə-
hansı fırtınadır,
qüdrəti tay ola sizin iradəniyə?! (5, c.2, s. 95).*

Durğu işarələri sistemə müasir nəzəri dilçilik aspektindən baxsaq, ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq müasir dilçiliyin bir çox innovativ sahələrinin tətbiqindən söhbət gedə bilər. Belə ki, müasir punktuaşya sistemə yazılı diskurs, mətn dilçiliyi, pragmatik dilçilik aspektlərindən də baxmaq mümkündür.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də sual və nida işarələrinin kompleks variantları yazılı nitqin emosional cəhətləri ifadə etmək imkanlarını göstərir.

Türk yazısında apastrof işarəsi çox zaman defis işarəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, bəzən xüsusi isimləri ayırmaq üçün apastrofdan, türkcə desək, kesme işarəsindən istifadə edilir.

Müqayisə üçün qeyd edirik ki, ingilis yazısında defis (hyphen (-) işarəsinin işlənməsinin tarixi XVI əsrdən başlayır. Yunan mənşəli *hyphen* sözünün anlamı “birlikdə” deməkdir (6, s.85).

Nöqtəli vergül bəzən mətnə işlənən ifadənin mənasının açılmasına, izahına xidmət edir.

Tire işarəsi adi mətndən fərqli olaraq bədii mətnə çox zaman özündən əvvəlki sözün ifadə etdiyi mənanı aydınlaşdırmaq, baş verən situasiyanı, hal-vəziyyəti göstərmək üçün də istifadə edilir.

İndiyə qədər aparılan araşdırmalar sübut edir ki, bədii üslubda durğu işarələrinin xüsusi mövqeyi və “xüsusi çəkisi” var. Hər hansı bir şair və yazıçının, və yaxud dramaturqun işlətdiyi ifadələrdəki ekspressivliyi, emosionallığı ifadə etmək üçün durğu işarələrinin məqamında tətbiq olunmasının əhəmiyyəti olduqca böyükdür.



Məlumdur ki, üç nöqtə (...) işarəsi çox zaman fikrin yarımçıq qalmasını, cümlədə müəyyən hissənin buraxılmasını bildirir. Bədii mətnədə isə üç nöqtə daha çox ekspressivliyin, emosionallığın, hissiyatın ifadəsinə xidmət edir:

Mənim könlüm deyir ki,

Hələ bunlar nədir ki...

Böyük günlər, şanlı günlər, şən günlər,

Yoluna düşən günlər,

Hələ qarşımızdadır! (8, s.155).

Burada *Hələ bunlar nədir ki...* cümləsində üç nöqtənin qoyulması lirik qəhrəmanın gələcək arzularının yaratdığı pafos ifadə olunmuşdur. Yəni Mikayıl Müşfiq bu durğu işarəsini qoymaqla əsərin poetik pafosunu, lirizmini gücləndirmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov, A.A. Bir daha durğu işarələri haqqında // – Bakı: Dil və mədəniyyət, – 1992, – s.181-189.
2. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. – Bakı: Maarif, – 1989. – 364 s.
3. Ağasıoğlu, F. Apostrof lazımdır mı? – Bakı: Azər xalqı, – 2005. – s. 195-196.
4. Adilov, V. Mirzə Məhəmməd Əfşar. Fənni-sərfü nəhvi-türki / V.Adilov, R.Babazadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 260 s.
5. Axundzadə, M.F. Bədii və ədəbi-fəlsəfi əsərləri // M.F.Axundzadə. – Bakı: Çarşıoğlu, –2004, – 280 s.
6. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər) / Red. M.Ş.Şirəliyev, Z.İ.Budaqova. –Bakı: Elm, –1970. – 356 s.
7. Axundov, A.A. Bir daha durğu işarələri haqqında // – Bakı: Dil və mədəniyyət, – 1992, – s.181-189.



Feili tərkiib və budaq cümlə problemi
(Phrasal verbs and subordinate clause problem)

Şəhla Əliyeva Qəhrəman qızı

Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı, ADU Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi

ORCID NO: 0000-0001-5875-3636

ÖZƏT:

Türkologiyada feili birləşmələrlə tərkiiblər kimi, çox vaxt tərkiiblərlə budaq cümlələr də eyniləşdirilir. Bir sıra türkoloqlar tərkiiblərin sintaktik quruluşunu nəzərə almadan, onun formasına əhəmiyyət vermədən ifadə etdiyi məzmunu ön plana çəkmiş, beləliklə də, onları geniş fikir ifadə edən budaq cümlələrlə eyniləşdirmişlər.

Prof. A.Babayev fikrini davam etdirərək bunun bir səbəbini də tərkiiblərə türk dilinin qrammatik quruluşundan deyil, rus dilinin qrammatik quruluşu mövqeyindən yanaşmaqda görür. Məsələn: feili sifət tərkiibləri çox vaxt təyin budaq cümləsi ilə eyniləşdirilmişdir.

1950-ci illərdə N.Hacıyeva, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev və başqaları tərkiibləri budaq cümlə hesab edirdilər. Buna əsas verən nə idi? Hər şeydən əvvəl, dilimizin qrammatik quruluşundan doğan sintaktik formaları nəzərə almamaq, ikincisi, cümlənin məntiqi məzmununu rus dili konstruksiyası əsasında ifadə edərək onu qrammatik cəhətdən təhlil etmək. Bu cəhəti dilimizə gətirmək olmazdı. Buna görə də 1950-ci ildən başlayaraq tərkiiblərlə budaq cümlələr fərqləndirilməyə başlandı.

Prof. A.Babayevin bu fikri ilə biz də razıyıq ki, feili tərkiiblərin tədqiqində də dilçilərimiz rus dili nümunəsində paralellər aparmağı metodologiyaya çevirmişlər. Belə bir yolun, dövrün, zamanın ideoloji ruhuna uyğun əsaslandırılmalarının olması da məlumdur. İlk təhsilini rus dilində alanların – rus-tatar məktəbində oxuyanların üslubi-qrammatik cəhətdən cümlələri belə idi. O zamanlar bir sıra təsviri ekvivalentlik yazılı ədəbiyyatımızın müəlliflərinin ədəbi dilində də az işlənmədiyindən dilçilərimiz də belə konstruksiyalardan istifadə etmişdilər.

Tərkiiblərin budaq cümlə ilə müqayisə olunmasını doğuran səbəblər tədqiqatçıların əksəriyyətinin diqqətində olmuşdur. Y.Seyidov, V.Əliyev, Ə.Abdullayev, Z.Tağızadə, A.Babayev, M.Həmzəyev, K.Abdullayev, B.Xəlilov və başqa dilçilər bu məsələni müxtəlif aspektlərdən şərh etməyə çalışmışlar.

Hazırkı dərslik və proqramlarda feili tərkiiblər cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil olunsa da, bir sıra görkəmli alimlər tərkiibləri bir üzv yox, budaq cümləyə bərabər götürürlər. Ona görə də daxilində tərkiib olan sadə cümlələr tabeli mürəkkəb cümlə kimi təhlil edilir. Deməli, bu mübahisələrə hələ son qoyulmamışdır və tərkiibləri budaq cümlə hesab edənlər eyni istiqamətdə axtarışlarını da davam etdirirlər.

Tərkiib və budaq cümlə məsələsi ətrafında türkologiyada geniş elmi mübahisələrin getməsi ilə bağlı məsələnin müxtəlif münasibətləri qruplaşdıraraq şərh etmək və son qərarı vermək və ya sadəcə, bu fikirləri qruplaşdırmaq cəhdləri çox olmuşdur.

Açar sözlər: tərkiib, budaq cümlə, feili birləşmə, feil

ABSTRACT:

In Turkology, phrasal verbs are often identified with the subordinate clauses. A number of Turkologists, without taking into account the syntactic structure of the components, without paying attention to its form structure, brought to the fore the content, and identified them with subordinate clauses expressing a broad idea.

Continuing his opinion, prof. A.Babayev sees one of the reasons for this in the approach to the components not from the grammatical structure of the Turkish language, but from the grammatical structure of the Russian language. For example, phrasal verbs are often equated with a attributive clause.



In the 1950s, N. Hajiyeva, A. Demirchizada, M. Huseynzada, M. Shiraliyev and others considered the phrases as a subordinate clause. What was the basis for this? First of all, to ignore the syntactic form arising from the grammatical structure of our language, and secondly, to analyze it grammatically, expressing the logical content of the sentence on the basis of the the Russian language construction. It was not necessary to bring this aspect to our language. Therefore, starting from 1950, subordinate clause began to be distinguished by the phrasal verbs.

We also agree with prof. A.Babayev's opinion saying in the study of verbs, our linguists have turned the methodology of drawing parallels in the Russian language into a methodology. It is also known that there are grounds for such a path, in accordance with the ideological spirit of the time. Such were the stylistic and sentences who received their first education in Russian, who studied in the Russian-Tatar school. At that time, our linguists also used such constructions, as the authors of a number of descriptive equivalents of our written literature were not less developed in the literary language.

The reasons for comparing the phrasal verbs with a subordinate clauses have been the focus of most researchers. Y.Seyidov, V.Aliyev, A.Abdullayev, Z.Taghizade, A.Babayev, M.Hamzayev, K.Abdullayev, B.Khalilov and other linguists tried to interpret this issue from different aspects.

Although phrasal verbs in modern textbooks and programs are analyzed as a compound part of a sentence, a number of prominent scholars have taken these constructions as a subordinate clause. Therefore, simple sentences with phrasal verbs are analyzed as subordinate compound sentences. So, these disputes are not over yet, and those who consider the phrasal verbs as a subordinate sentence continue to search in this direction.

There have been many attempts to group and interpret the various approaches to the issue of composition and subordinate clause in Turkology, and to make a final decision or to group these ideas.

Keywords: composition, subordinate clause, phrasal verbs, verb

GİRİŞ

Tərkib və budaq cümlə məsələsi ətrafında türkologiyada geniş elmi mübahisələrin getməsi ilə bağlı məsələnin müxtəlif münasibətlərini qruplaşdıraraq şərh etmək və son qərarı vermək və ya sadəcə, bu fikirləri qruplaşdırmaq cəhdləri çox olmuşdur. Bununla bağlı Z.Budaqova, Y.Seyidov, Ə.Abdullayev, Q.Kazımov, B.Xəlilov, son dövrlərdə isə S.Zeynal öz fikirlərini söyləmişlər.

Türkologiyada bu problemin tədqiqinin çox uzun bir tarixi vardır.Bu məsələ vaxtilə bir sıra geniş mübahisələrin obyektinə çevrilmişdir. Prof. A.Babayev yazır:” Türkologiyada tərkiblər üzrə mübahisələr özündə çox geniş məsələləri əhatə etmişdir.Bunlar tərkibdəki sözlərin quruluşu,əlaqələri üzərində deyil,daha çox tərkiblərin sintaktik mövqeyi üzərində getmişdir. [2] Bir daha aydın görünür ki,tərkiblərin cümlədəki sintaktik mövqeyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu cəhət tərkiblə feili birləşmə arasındakı fərqin məğzini təşkil edir.

Z.Budaqova birinci tərəfi feili bağlamalı feili birləşmələrdən bəhs edərkən, birinci tərəfə münasibətdə üç nöqtəyi-nəzərin olduğunu göstərmiş və məsələyə münasibətə görə dilçilərin üç qrupunu ayırmışdır. Birinci qrupa M.Şirəliyevi, M.Hüseynovu, A.N.Baskakovu, Z.Tağızadəni, Ə.Abdullayevi, Y.Seyidovu və adlarını çəkmədiyi başqalarını daxil edən Z.Budaqova bu qrupun təmsilçilərinin feili birləşmələrin mürəkkəb quruluşa malik olan birinci tərəfini tərkib adlandırdıqlarını yazmışdır. Bu fikirdən dərhal sonra M.Şirəliyev və M.Hüseynovun birgə yazdıqları “Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında (1947-1950) birinci tərəfi feili bağlama tərkibi ilə ifadə olunan feili söz birləşmələrinin birinci tərəfinin



budaq cümlə kimi izah edilməsi qeydini vermişdir. Yenə də Z.Budaqovaya görə ikinci qrup türkoloqlar – N.K.Dimitriyev N.Z.Hacıyeva və İ.P.Pavlov tərkibində adlıq halda işlənən sözlə ifadə olunan feili birləşmənin birinci tərəfini budaq cümlə adlandırmışlar. Nəhayət, üçüncü qrup dilçilər (Ə.Dəmirçizadə, V.L.Qordlevski, İ.Əfəndiyev) belə birləşmələrin birinci tərəfini təşkil edən feili bağlama tərkiblərini budaq cümlə hesab etmişlər [3, s. 60]. Z.Budaqova özü nə feili sifət, nə də feili bağlama tərkibli birləşmələrin birinci tərəfini budaq cümlə hesab etməyi doğru saymamışdır.

Türkologiyada tərkib və budaq cümlə problemi

Ə.Abdullayev feili tərkib və budaq cümlə probleminə çox zaman məsdər tərkibinin unudulduğunu qeyd etmiş, məsələyə münasibət bildirən türkoloqları aşağıdakı fikirlərə görə üç qrupa ayırmışdır: 1) bütün tərkibləri budaq cümlə hesab edənlər; 2) yalnız ayrıca subyekt olan tərkibləri budaq cümlə sayanlar; 3) tərkibləri budaq cümlə hesab etməyənlər [1, s.8]. Ə.Abdullayevin 1964-cü ildə söylədiyi və 1974-cü ildə təkrarladığı bölgü isə Z.Budaqovanın verdiyi bölgü arasında bəzi fərqlər vardır. Z.Budaqova istər 1958, istərsə də 1960-cı ildə yazdığı məqalələrdə feili söz birləşməsinin birinci tərəfindən danışır. 1958-ci ildə bu birinci tərəf feili sifət, 1960-cı ildə isə feili bağlamadır. Səbəb məlumdur. 1958-ci ilin məqaləsi birinci tərəfi feili sifət, 1960-cı ilin məqaləsi isə birinci tərəfi feili bağlama olan feili söz birləşmələrinə həsr olunmuşdur. Belə çıxır ki, Z.Budaqova feili tərkibli birinci tərəfi olan feili söz birləşmələrinin ikinci tərəfini mütləq təsriflənmiş feil götürüb mürəkkəb cümlə ilə eyniləşdirir. Çünki qeyri-peredikativ feili birləşmədə birinci tərəfin budaq cümlə olması fikri yanlışdır. Budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı anlayışdır. Sintaksisdə yalnız tabeli mürəkkəb cümlədən sonra budaq cümlə anlayışı təyin olunur. Onu da qeyd edək ki, Z.Budaqova tərkib və budaq cümlə məsələsini 1963-cü ildəki monoqrafiyasında şərh edərkən əvvəlki fikirlərini dəyişmiş feili söz birləşməsinin birinci tərəfini qeyd etməmişdir. Ancaq söz birləşməsinin cümlə və ya budaq cümlə hesablanması barədə söz açılmışdır [4]

Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində tərkiblər və budaq cümlə problemi türkoloji kontekstdə, o cümlədən, Azərbaycan dilşünaslığında geniş araşdırılsa da, habelə alimlərin məsələyə yanaşmalarında fikirlər ən azı üç prinsip üzrə qruplaşdırılmış olsa da, dil faktlarının təhlili bu istiqamətdə tədqiqatlar aparmağı zəruri etmişdir. Dilçilərin müzakirəsində yeni fikirlər bunlardır:

1. Feili tərkiblərin mənə və funksiyası mürəkkəb söz birləşmələrinin mövcud statusundan kənara çıxmır; odur ki, bunlara söz birləşmələrinin cümlə ilə müqayisəsi kimi baxmaq olar.
2. Feili tərkiblərin budaq cümləyə ekvivalent sinonimliyindən danışmaq ismi birləşmələrlə ekvivalentliyi isə nəzərə almamaq düzgün deyildir. Çünki tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə cümləyə transformasiyası mürəkkəb ismi birləşmələrlə də mümkündür.

Y.Seyidovun budaq cümlə və tərkib haqqında tarixi xülasələri daha aydın şərhlərlə diqqəti çəkir. O, göstərir ki, türkoloji ədəbiyyatda adlıq hallı qeyri-predikativ birləşmələrin birinci tərəflərində duran sözləri söz birləşməsinə məxsus terminlərlə deyil, cümləyə məxsus terminlərlə qeyd edərək “mübtəda”, bəzən də “subyekt” adlandırırlar. Bunu N.K.Dimitriyevin, Q.D.Sanyeyevin, A.N.Kononovun, N.P.Direnkovanın və ümumiyyətlə, bu tərkiblərdən bəhs edən bütün türkoloqların əsərlərində görürük [6, s. 237].

Görkəmli tədqiqatçının fikrincə, həmin birləşmələrin daha çox mənə cəhətinə əsaslanmaq onların birinci tərəflərində olan adlıq haldakı birləşmələrinə bəhs edərkən belə adlardan istifadə etmək o qədər də sərfəli deyildir, bəlkə də, elmi cəhətdən uyğunsuzdur. Professor yazır “M.Şirəliyevin bu haqdakı fikirləri ilə tamamilə razılaşmaq olar ki, “sadə cümlə üzvü kimi çıxış edən feili bağlama, feili sifət, feili isim və məsdər tərkibləri içərisində adlıq halında olub, feili bağlamaya, feili sifətə, feili ismə və məsdərə aid olan sözü mübtəda hesab etmək də doğru deyildir” (4, s. 34). Bu sözlərin mübtəda adlandırılması səhv olduğu kimi subyekt adlandırılması da həm səhv, həm də məhduddur, çünki belə sözlərin heç də həmişə subyektiv ifadəsi olmur. Məsələn, mən gələndə, Əli yazan (zaman) birləşmələrindəki mən və Əli sözləri subyektin ifadəsində, kitab yazılanda, məktub gətirilən (zaman) birləşmələrindəki kitab və məktub sözləri subyekt ifadə etmir. Bəlkə də bu sözlərdə (onlar adlıq halda olsa da obyekt ifadə olunmuşdur. Bizə belə gəlir ki, ümumiyyətlə, söz birləşmələrini, eləcə də qeyri-predikativ feili birləşmələrin komponentlərini ya oradakı sözlərin morfoloji mənsubiyyətinə uyğun olaraq adlandırmaq, ya da “Azərbaycan dili” dərslərində təyini söz birləşmələri üçün işlədilən birinci və ikinci tərəflər deyərək qeyd etmək lazım gəlir [6, s. 238].



Ayrıca subyektı olan tərkipləri budaq cümlə adlandırmaq fikri N.K.Dmitriyevə aid edilir və bəzi tədqiqatçılar onun mövqeyini müdafiə etmişlər. Ə.Abdullayev N.K.Dmitriyevin mövqeyini müdafiə edənlərin onun rəhbərliyi altında çalışan türkologiyalar olduğunu söyləmişdir [6, s. 10].

N.K.Dmitriyev budaq cümlə üçün xəbərin şəxslı formada olmasını qəbul etmişdir. Lakin nədənsə o, feili sifət və feili bağlama formalarını da xəbər hesab etmiş, eyni zamanda, onları xəbər hesab etməyin uyğunsuzluğunu da özü etiraf etmiş, “forma ilə məzmun arasında qırılma” baş verdiyini söyləmişdir .

N.K.Dmitriyevin mövqeyini çox müdafiə edən və Azərbaycan dili materiallarına əsaslanan tədqiqatçılardan biri N.Z.Hacıyeva olmuşdur. Onun fikrinə görə, budaq cümlənin xəbərinin həmişə feil olmasını tələb etmək olmaz. Belə olduqda feili sifət və feili bağlama tərkipləri budaq cümlə olmaq imkanını itirir. Belə çıxır ki, N.Hacıyeva feili tərkipləri ismi xəbərlı budaq cümlə hesab etmişdir .

Feili sifət və feili bağlama tərkiplərini cümlə hesab edənlərin fikrini rədd etmək sahəsində prof. M.Ş.Şirəliyevin mürəkkəb cümləyə aid yazdığı elmi-tədqiqat işlərinin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur.

Prof.M.Ş.Şirəliyev budaq cümlələrin aşağıdakı əlamətlərini göstərmişdir:

1. Budaq cümlə bir fikir ifadə edir;
2. Budaq cümlələrin şəxs-predikativ göstəricisi olur;
3. Baş cümlə ilə budaq cümlə bir-birinə bağlayıcı, bağlayıcı sözlər forması və sual ədatları ilə bağlanır [7, s.84].

Dilçilikdə tərkib və budaq cümlələrin komperavistik təhlili

Əlavə edək ki, hazırkı dərslık və proqramlarda feili tərkiplər cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil olunsada, vaxtilə bir sıra görkəmli alimlər tərkipləri bir üzv yox, budaq cümlə hesab etmişlər. Ona görə də, daxilində tərkib olan sadə cümlələr tabeli mürəkkəb cümlə kimi təhlil edilmişdir. Bu mübahisələrə hələ son qoyulmamışdır və tərkipləri budaq cümlə hesab edənlər eyni istiqamətdə axtarışlarını da davam etdirirlər. Ona görə də, türk dilləri tədqiqatçıların tərkiplərə münasibətlərini nəzərə alınaraq onları üç qrupda birləşdirmək olar.

Türkoloqların bir qisminin (V.A.Qordlevski, A.N.Kononov, Ə.M,Dəmirçizadə və b.) fikrinə görə əgər cümlədə feili sifət,feili bağlama və məsdər tərkiplərindən biri varsa,həmin cümlə quruluşca mürəkkəb,tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Feili tərkib budaq cümlə, qalan hissə isə baş cümlədir.

Q.Kazımov, N.A.Baskakov, M.Ş.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Z.Abdullayevin fikrinə görə, feili birləşmənin – tərkibin daxilində az və ya çox söz olsa da, tərkibin ayrıca subyektı olub-olmamağından asılı olmayaraq onu budaq cümlə hesab etmək olmaz. Feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkipləri həcmindən asılı olmayaraq, cümlənin mürəkkəb üzvü hesab olunmalıdır.

Bu qrupun fikrinə görə, feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkipləri ona görə budaq cümlə ola bilmir ki, onların (birləşmələri) əsas komponentini təşkil edən sözlər, yəni feili sifət, feili bağlama və məsdərlər zaman, forma və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişə bilmir, təsriflənmir və subyekt bildirən sözlə uzlaşmır. *Sən oxuyan kitabı mən də oxumuşam* – cümləsində *sən* sözünün yerinə *o, siz, onlar, Əhməd* sözlərini də qoymaq olar və cümlənin qrammatik semantikasında heç bir dəyişiklik yaranmaz. Əvvəlki qrupların nümayəndələri bir sıra dəlillərlə yanaşı, bu fikrə qarşı yalnız mübtədə zonasından ibarət olan xəbərsiz formalaşan adlıq cümlələri misal göstərmişlər. Ona görə də, adlıq cümlələr bir müddət qeyd etdiyiniz üçüncü qrupun bəzi nümayəndələri tərəfindən “anormal cümlələr” kimi izah edilmişdir [7, s. 263]

Türkoloq alimlərin başqa bir qrupu (N.K,Dimitriyev,N.Z.Hacıyeva,T.A.Bertaqev) bütün feili birləşmələri-tərkipləri budaq cümlə saymağı düzgün hesab etmişlər.Onların fikrinə görə o tərkibi budaq cümlə hesab etmək olar ki,onun ayrıca subyektı,yəni mübtədəsı vardır.Əgər ayrıca subyektı yoxdursa,həmin tərkib budaq cümlə deyil,cümlənin genişlənmiş üzvüdür.

Nəticə

Fikrimizcə, feili tərkiplər və budaq cümlələri müqayisə müstəvisinə gətirmək olar və lazımdır. Çünki dilin bu ayrı-ayrı vahidlərini birləşdirən cəhətlər də var. Onları linqvistik eksperimentdən keçirərək elmi-tədqiqatlarda geniş yer tutmalıdır.

1. Feili tərkiplər, əslində, söz birləşmələridir və ona görə də, başlanğıc formaya malik olur, budaq cümlə qrammatik əsasa malikdir – yəni feili tərkiplər normativ vahid, budaq cümlələr predikativ vahiddir.



2. Bu iki ayrı-ayrı kateqoriyanı eyniləşdirmək cümlə ilə sözü, söz birləşməsini və tərkibləri eyniləşdirmək olardı; halbuki bunların hər birinin dildə, nitqdə yeri və rolu fərqlidir.
3. Fikri ifadə edərkən həm budaq cümlədən və tərkiblərdən istifadə məsələsi sadə və mürəkkəb cümlələrin dildə və nitqdəki rolu ilə bağlıdır.
4. Budaq cümlə ilə feili tərkiblərin qarşılaşdırılması süni transformasiya amili ilə əlaqədardır.
5. Tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə konstruksiyaya çevrilməsi nitqin təbiiliyini pozmamalı, ədəbi dilin qrammatik normalarına uyğun səslənməlidir.
6. Budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan fikrin ya haqqında danışılanı, ya xəbər verəni, ya obyekt, ya zaman və s. dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Feili tərkiblər isə sadə cümlədə zaman, obyekt, kəmiyyət, şəxs və s. təsriflənməyən kateqoriyal mövqeləri ifadə edir.

Tərkiblərin cümlə üzvü funksiyası ilə konsepsiyalar çoxdan yaranmışdır. Məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkiblərinin cümlədəki yeri, rolu və funksiyası ilə bağlı elmi fikirlərdə ziddiyətlər var. Nəticə olaraq deyək ki, tərkiblər sadə geniş cümlə komponentləridir, fikrə aydınlıq, dəqiqlik gətirir. Mövcud dərlək və proqramlarda tərkiblər cümlənin bir üzvü kimi təhlil edilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, Ə . Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə/ Ə.Abdullayev.- Bakı: Maarif, -1974. - 417s.
2. Babayev, A. Dilçiliyə giriş. Dərslük / A. Babayev. -Bakı: Maarif nəşriyyatı, -1992. - 504s.
3. Budaqova , Z. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə / Z.Budaqova. – Bakı: E.A nəşri, -1963 -. 222s.
4. Budaqova, Z.İ Birinci tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan feili söz birləşmələri Dilçilik məcmuəsi, Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XIV cild / Z.Budaqova. – Bakı: E.A nəşri, –1960. – s.59-71.
5. Kazımov, Q. Türk dili / Q.Kazımov, Y.Seyidov – Bakı: öyrətmən, – 1994. – 254 s.
6. Seyidov, Y Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / Y.Seyidov. – Bakı: BDU-nun nəşri, – 2000. – 327 s.
7. Şirəliyev, M. Azərbaycan dilinin qrammatikası.II h, Sintaksis / M.Şirəliyev, M Hüseynzadə - Bakı: Maarif, - 1953. - 236 s.



MAHMUD KAŞQARLININ "DİVANÜ LUGAT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ TENĞRİ//TANRI ADININ
TEOQONİK MƏNA BAXIMINDAN TƏHLİLİ
(MAHMUD KAŞQARLI'NIN "DİVANU LUGAT-İT TÜRK" ÜNDEKİ TENĞRİ ADININ İLAHİ ANLAMININ
İNCELENMESİ)
(ANALYSIS OF THE THEOGONIC MEANING OF THE NAME OF TENGRİIN MAHMUD KASHGARLI'S
"DIVANU LUGAT-IT TURK")

Aynur Aydın qızı FƏRƏCOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı

XÜLASƏ

Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqi baxımından Tanrıçılıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tanrı obrazının tədqiqi baxımından Mahmud Kaşqarlı'nın "Divanü lüğət-it türk" və "Kitabi-Dədə Qorqud" abidələrinin xüsusi yeri vardır. Təhlildən aydın oldu ki, bu materiallar iki cəhətdən xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir:

Birincisi, abidədə təqdim olunmuş materiallar XI əsrdə qeydə alınmışdır. XI əsr isə türklərin islamlaşma prosesinin hələ də başa çatmadığı, onların öz əski Tanrıçı görüşlərini adət-ənənələrində, mərasimlərində, mifoloji inanclarında canlı şəkildə yaşatdıqları dövrdür. Bu da həmin materialların teoqonik görüşlərin araşdırılması baxımından əhəmiyyətini xüsusilə artırır.

İkincisi, Mahmud Kaşqarlı'nın "Tengri" sözü ilə bağlı verdiyi nümunələrin, bir-iki istisna ilə, türk feillərinə aid nümunələr olması Tanrının funksional xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verdi.

Tədqiqatdan o da aydın oldu ki, Tenqri//Tanrı obrazı türk Tanrıçılıq inanc sisteminin mərkəzi fiqurudur. Təbiət stixiyalarını təmsil edən digər tanrılar zamanla ona konsentrasiya olunmuş, bəziləri onun içərisində əriyərək Tanrı obrazının semantik tutumunu daha da genişləndirmişdir. Türklərin İslam dininin qəbul etməsi ilə Tenqri//Allah paralelizmi yaranmış və Tenqri obrazı Allaha daha çox oxşamağa başlamışdır. Lakin "Divan"da verilmiş nümunələr Tenqri obrazının ibtidai xüsusiyyətlərini də aşkarlamağa imkan vermişdir.

Açaar sözlər: Teqoniya, teoqonik obrazlar, Tenqriçilik, Tenqri, Tanrı, Allah, Mahmud Kaşqarlı

SUMMARY

Divinity is of special importance in the study of the system of theogonic images in Azerbaijani folklore. Mahmud Kashgarli's "Divanu lugat-it turk" and "Kitabi-Dada Gorgud" monuments have a special place in terms of studying the image of God. It became clear from the analysis that these materials are especially important in two ways:

First, the materials presented at the monument were recorded in the 11th century. The 11th century is a time when the process of Islamization of the Turks is not over yet, they live their ancient divine views in their traditions, ceremonies and mythological beliefs. This increases the importance of these materials in terms of the study of theological encounters.

Second, the examples given by Mahmud Kashgarli in connection with the word "Tengri", with a few exceptions, are examples of Turkish verbs, which allowed us to study the functional features of God.

It became clear from the research that the image of Tengri // God is the central figure of the Turkish theological belief system. Other gods representing the elements of nature have concentrated on it over time, and some have melted into it, further expanding the semantic capacity of the image of God. With the adoption of Islam by the Turks, the parallelism of Tengri // Allah was created and the image of Tengri became more like God. However, the examples given in the Divan also revealed the primitive features of the image of Tengri.

Keywords: Tegony, theogonic images, Tengriism, Tengri, God, Allah, Mahmud Kashgarli

ÖZET

Azərbaycan folklorundakı teoqonik imgələr sisteminin incelenmesinde tanrısallık özel bir öneme sahiptir. Mahmud Kaşqarlı'nın "Divanu Lugat-it Turk" ve "Kitabi-Dede Korkut" anıtları, Tanrı suretini incelemek açısından özel bir yere sahiptir. Bu malzemelerin özellikle iki açıdan önemli olduğu analizden açıkça anlaşıldı:



İlk olarak, anıtta sunulan malzemeler 11. yüzyılda kaydedilmiştir. 11. yüzyıl Türklerin İslamlaşma sürecinin henüz bitmediği, geleneklerinde, törenlerinde ve mitolojik inançlarında kadim ilahi görüşlerini yaşadığı bir dönemdir. Bu durum, bu malzemelerin teolojik karşılaşmaların incelenmesi açısından önemini artırmaktadır.

İkincisi, Kaşgarlı Mahmud'un birkaç istisna dışında "Tengri" kelimesiyle ilgili verdiği örnekler, Tanrı'nın işlevsel özelliklerini incelememizi sağlayan Türkçe fiil örnekleridir.

Tengri // Tanrı imgesinin Türk teolojik inanç sisteminin merkezi figürü olduğu araştırmadan açıkça anlaşıldı. Doğanın unsurlarını temsil eden diğer tanrılar zamanla onun üzerinde yoğunlaşmış ve bazıları onun içinde eriyerek Tanrı imgesinin anlamsal kapasitesini daha da genişletmiştir. Türklerin İslam'ı kabul etmesiyle birlikte Tengri // Allah paralelliği yaratıldı ve Tengri'nin imajı daha çok Tanrı'ya benziyordu. Ancak Divan'da verilen örnekler de Tengri imajının ilkel özelliklerini ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Tegoni, teogonik imgeler, Tengricilik, Tengri, Tanrı, Allah, Mahmud Kaşgarlı*

GİRİŞ

“Divanü Lugat-it Türk” ümumtürk mədəniyyəti tarixində müstəsna yeri olan abidədir. Mərhum prof. Cəlal Qasimov abidəni Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş Xalid Səid Xocayev haqqındakı monoqrafiyasında ensiklopedik alim Mahmud Kaşqarlının yazdığı bu lüğətə belə qiymət verir: “*XI əsrdə Mahmud Kaşqarının ərəb dilində yazdığı “Divanü lugat-it türk” (“Türk dillərinin qamusu”) türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi*” [9, s. 229].

Abidənin türk mədəniyyət tarixi üçün fundamental və əvəzsiz əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən faktlardan biri də odur ki, Mahmud Kaşqarlı onda bir xəritə də vermişdir. Əzizxan Tanrıverdi göstərir ki, ““*Divan*”da verilmiş *xəritə ilk türk xəritəsi hesab olunur*” [10, s. 53].

Mahmud Kaşqarlı bu xəritədə lüğəti üçün materiallar topladığı türk ellərini əks etdirmək istəmişdir. Bu cəhətdən, həmin xəritə həm də Tanrıçılığın və buna uyğun olaraq Tanrı anlayışının yayıldığı tarixi coğrafiyanı da özündə inikas edir.

“Divanü Lugat-it Türk” abidəsində paremioloji vahidləri (xalq deyimlərinin) struktur-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmış Ağaverdi Xəlil yazır ki, “*M.Kaşqarlı lüğəti struktur-əlifba prinsipi əsasında leksik vahidlərin nitq hissələrinə görə bölgüsünü (adlar və feillər), sözlərin heca ölçüsünü də nəzərə alaraq tərtib edib*” [5, s. 20].

Mahmud Kaşqarlı özü əsərin tərtib prinsipləri əsasında yazır: “*Mən bu kitabı hikmət, səci (qafiyəli nəsr – A.Fəracova), atalar sözü, şeir, rəcaz, nəsr kimi şeylərlə süsləyərək heca hərfləri sırası ilə tərtib etdim*” [11, s. 5].

V.V.Bartold belə hesab etmişdir ki, Mahmud Kaşqarlı lüğətdə verilmiş çoxlu tarixi və coğrafi məlumatları özünə qədərki alimlərin əsərlərindən də götürmüşdür [15, s. 97].

Bütün bu məlumatları verməkdə əsas məqsədimiz ondan ibarətdir ki, Mahmud Kaşqarlının “Divan”ında “Tengri” adına geniş şəkildə rast gəlinir. O, bu addan həm isim kimi bəhs etmiş, həm də müxtəlif feillərə dair nümunə verərkən Tengri adının keçdiyi cümlələr, deyimlər, şeir parçaları və s. təqdim etmişdir.

“Divan”da Tengri adına 40-dan yuxarı yerdə rast gəlinir. Bunlardan biri yalnız “Tengri” isminə verilmiş izahdır. Qalan halların hamısında Tengri adı bu və ya digər nümunənin içərisində işlənmişdir. Qeyd edək ki, elə bu cəhət, yəni Tengri adının müxtəlif feillərlə birgə işlənməsi bizə bu obrazın teoqonik semantikasını araşdırmağa, onun türk epik-mifoloji dünya modelində yerini və funksiyalarını öyrənməyə geniş imkanlar açır.

Məhəmməd Məmmədli Orxon-Yenisey kitabələrində (yazılarında) Göğ Tenqri adı altında keçən obrazın beş funksiyasının – Yaradılış; Xaqana hakimiyyət bəxş etmə; Hamilik; İnsan talelərinin müəyyənləşdirilməsi; Cəza vermə olduğunu müəyyənləşdirmişdir [18, s. 81-85].



"Divan"da müəllifin qeyd etdiyi bu funksiyalara geniş şəkildə rast gəlirik. Fikrimizi nümunələr əsasında¹ şərh etməyə çalışaq.

Mahmud Kaşqarlı "agır" sözünə yazdığı izahda belə bir nümunə verir:

"Tengri meni ağırladı"
(Tanrı bana ikram etdi) [11, s. 53].

"Ağırlamaq" müasir türk dilində qonaq etmək mənasında işlənir. Yəni Tanrı bir şeyi mənə kərəm etdi, bağışladı. Bu nümunə teoqonik baxımdan Tanrı-insan münasibətlərinin bir-birinə bağlılığını göstərir. Nümunədə Tanrı – kərəm edən, bəxş edən, insan – bəxş olunan, kərəm olunandır. Buradan aydın olur ki, Tanrı ilə insan arasında bağlılıq var. Göydə var olan, bütün kainata sahib olan, onun yaradıcısı olan Tanrı sanki bir ata, valideyn, ulu əcdad kimi öz yaratdığı insanın qayğısına qalır. Bu da teoqonik baxımdan insanın nə qədər uzaq planda olursa-olsun Tanrı ailəsinə hər hansı şəkildə bağlılığından soraq verir.

Mahmud Kaşqarlı "etti" sözünə yazdığı izahda belə bir nümunə verir:

"Tengri mening işim etti"
(Tanrı menum işimi iyiliğe koydu) [11, s. 171]

"Bayuttı" sözünə yazılmış izahdakı nümunə də yuxarıdakı nümunələrlə eyni mənə sırasını təşkil edir:

"Tengri meni bayuttı"
(Tanrı beni zenginketti) [12, s. 325]

Bu nümunədəki mənə yuxarıdakı ilə yaxınlıq təşkil edir. Başqa sözlə, Tanrının insana nəyi isə ikram etməsi – bəxş etməsi, qismət etməsi onun elə insana yaxşılıq etməsi deməkdir. Bu, teoqonik mənə baxımından Tanrının cəza və mükafat funksiyalarını ifadə edir.

Lakin Tanrı təkcə mükafatlandırmır, o həm də pis əməllərə görə cəza verir. Mahmud Kaşqarlının "uya" sözünə verdiyi izahda deyilir:

Tavar uçun Tengri odhlamadhıp,
Uya kadaş oğlını çınla boğar.
(Mal için, Tanrıyı aklına getirmeyip,
Kardeş oğlunu gerçekten boğar) [11, s. 86]

Bu şeir parçasında, göründüyü kimi, mal-dövlət hərisliyi gözünü tutmuş, gözünə var-dövlətdən başqa heç nə görünməyən, bu istəyinə çatmaq üçün öz doğma qardaşının oğlunu belə öldürməyə hazır olan insanın obrazı verilmişdir. Nümunədə verilmiş "Tanrını ağına götürməyib" ifadəsi Tanrını insanların fəvqündə olan, onların əməllərinə nəzarət edən, etdikləri pis əməllərinə görə – cəza, yaxşı əməllərinə görə – mükafat verən varlıq kimi təqdim edir. Bu təqdim Tanrının teoqonik baxımdan insan talelərinin sahibi olduğunu göstərir. Yəni insanın son aqibəti Tanrıya bağlıdır.

Mahmud Kaşqarlı "akıttı" sözünə yazdığı izahda belə bir nümunə verir:

"Tengri akın akıttı"
(Tanrı sel akıttı) [11, s. 212].

Bu nümunə Tanrının teoqonik əlaqələr sisteminin təkcə insanla deyil, bütün təbiət ünsürləri ilə bağlı olduğunu göstərir. Sel su stixiyası ilə bağlı təbiət hadisəsidir. Tanrıçılığa görə, sel özü-özünə yaranmır, onu yaradan, başqa sözlə, hərəkətə gətirən, qarşısı alınmaz qüvvəyə çevirən Tanrıdır. Bu nümunə teoqonik obrazlar sisteminin ilkin obrazlarını üzə çıxarmağa imkan verir. İbtidai mifologiyada Tanrı – göyü, onun övladları – təbiət ünsürlərini təmsil edir. "Oğuznamə"nin uyğur versiyasında Günəşi, gündüzü təmsil edən Oğuz kağanın Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz adlı altı oğlunu xatırlamaq kifayətdir [2, s. 125-126, 126-127]. Oğuz kağan tanrı Ağ kağanın oğlu kimi *tanrı oğlu* statusundadır. Bu halda Oğuzun su stixiyasını təmsil edən Dəniz adlı oğlu tanrı Ay kağanın nəvəsidir. Yəni Tanrı ilə su arasında baba-nəvə münasibətlər modelinə görə, su Tanrının ailəsinə aiddir. Bu teoqonik münasibətlər modelini "Tengri akın akıttı" (Tanrı sel akıttı) nümunəsinə tətbiq etdikdə görürük ki, Tanrının sel axıtmağı onu öz nəvəsi olan suyu qarşısı alınmaz selə çevirmək üçün suya güc, qüvvə verməsi mənasındadır.

¹ Biz bu tədqiqatımızda Mahmud Kaşqarlı "Divan"ının Besim Atalay nəşrindən istifadə etmişik. Müəllifin fikrinin dəqiq çatdırılmasından ötrü nümunələri tərcümənin dilində (Türkiyə türkcəsində) verməyi məqsədauyğun hesab etdik.



Qeyd edək ki, Tanrının təbiət ünsürləri ilə belə teoqonik əlaqələrinin “Divan”da verilmiş başqa nümunələrdə də əks olunduğunu görürük. Məsələn, Mahmud Kaşqarlı “**esnetti**” sözünü izah edərkən belə bir nümunə verir:

“Tengri esin esnetti”
(Tanrı yel estirdi) [11, 266].

Göründüyü kimi, yeli – küləyi əsdirən Tanrıdır. Külək//Yel//Hava Azərbaycan mifik inanclar sistemində hava ünsürünü təmsil edən obrazdır. Ona biz Yel baba adı altında əkinçilik nəğmələrində rast gəlirik:

Taxılıımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A Yel baba, Yel baba,
Qurban sənə gəl, baba [1, s. 244].

Yel//Hava ünsürü Azərbaycan mifik inanclar sistemində tək-cə Yel obrazı ilə təmsil olunmur. Ramazan Qafarlı əski mifik təsəvvürlərlə bağlı olan Bulud və Duman obrazlarının da Yel baba obrazı ilə eyni mənə sırasında durduğunu göstərmişdir [8, s. 49].

Beləliklə aydın olur ki, Tanrı teoqonik qohumluq, nəsil şəcərəsi baxımından Tanrı oğlu statusunda olan Su//Selə güc verib onu axıtdığı kimi, Tanrı oğlu statusuna aid olan Yelə də əsmək üçün güc-qüvvət verir.

Mahmud Kaşqarlı “**tapuğ**” sözünə yazdığı izahda belə bir nümunə verir:

“Tengri tapuğı” (Tanrıya tapma) [11, s. 373].

Göründüyü kimi, türklər öz Tanrısına tapınır, ona səcdə edir, onun varlığını, güc-qüdrətini qəbul edir və öz həyatlarını onun iradəsinə uyğun qururlar. Tanrı yaratdığı aləmdə nizam-intizamı özü ciddi şəkildə qoruyur.

Lüğətdə “**kargış**” sözünə verilmiş izahda oxuyuruq:

“Lanet, ilenmə. “**Tengri** kargışı anıñ üze” denir ki, “Tanrının laneti onun üzerine” demektir. Bazı kere bu kelime sıfat olaraq kullanılır ve “kargış kişi” denir, “lanetleme olmuş adam” demektir” [11, s. 461]

Tanrının qarğışına, lənətinə uğrama, başqa sözlə, “kargış kişi”yə çevrilmə türklərdə çox böyük bir cəza, insanın düşdüyü ən pis durumdur. Bu durum “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Dirsə xan oğlu Buğac” adlı birinci boyunda Dirsə xanın nümunəsində geniş şəkildə təsvir olunmuşdur. Boyda deyilir ki, Bayındır Tanrının adından əmr edərək ağ, qırmızı və qara çadırlar qurdurur, oğlu olanı – ağ çadıra, qızı olanı – qırmızı çadıra, oğlu-qızı olmayanı qara çadıra yerləşdirtdirir: Bildirir ki, kim qara çadıra yerləşdirilməkdən incisə, ona deyin ki, “oğlu-qızı olmıyanı Allah-Təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız; bəllü bilsün” – demiş idi” [7, s. 34].

Göründüyü kimi, əgər bir kəsin oğlu-qızı yoxdursa, demək, o, hansısa günahına görə Tanrı tərəfindən cəzalandırılıb və bu cəza Tanrının qarğışına uğramaq şəklində həyata keçib. Oğuzlarda Tanrının iradəsinə Oğuzun başçısı Bayındır xan həyata keçirir. Bayındır xanın Qam Ğanın oğlu olması bir xan kimi onun vəzifəsinə uyğun statusdur. N.Kradin xunnulara aid tədqiqatında deyir: “*Müqəddəs hesab olunan hökmdar tanrılarla ona tabe olan təbələri arasında əlaqə yaradır, malik olduğu möcüzəli qabiliyyətlərin köməyi ilə cəmiyyətdə sabitliyi və inkişafı təmin edirdi*” [17, s. 238]. N.V.Braginskayanın da mifik düşüncədəki çar – hökmdar obrazı haqqında yazdıqlarından məlum olur ki, o, ilkin icmanın başçısı, ilkin əcdadı və mədəni qəhrəmanıdır. Çar dünyanın mərkəzidir: kosmik və sosial elementləri onun varlığında bir-biri ilə qovuşur [16, s. 614]. Qeyd edək ki, Atif İslamzadə də oğuzşünaslıq araşdırmalarında xaqanı Tanrı ilə insanlar arasında vasitəçi kimi səciyyələndirmişdir [6, s. 192].

Dirsə xan Oğuz elinin hörmətli bəylərindən olsa da, onun nə oğlu, nə də qızı olmadığı üçün qara çadıra aparırlar. Dirsə xan bu qarşılınmadan möhkəm qəzəblənir. Evə gedib, arvadı ilə danışib, vəziyyətdən çıxış yolu istəyir. Dirsə xanın arvadı ona ulu toy etməyi, Oğuz bəylərini qonaq çağırmağı, aclara, yalınlara (paltarı olmayanlara), boru olanlara kömək etməyi məsləhət görür. Beləliklə, Dirsə xan bol ehsan vermək, ehtiyacı olanlara kömək etmək yolu ilə “karqış kişi” durumundan çıxır və “alqış kişi” statusunu qazanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Dirsənin oğul övladı ilə mükafatlandırılması onun Tanrı buyruğuna, əmr və hökmlərinə uyması, əməl etməsi nəticəsində mümkün olur. Mahmud Kaşqarlı “Divan”ında verilmiş aşağıdakı nümunələrdən aydın olur ki, Tanrı onun alqışını qazanmış insanların qayğısını çəkir, onları cürbəcür təhlükələrdən qoruyur:

“Tengri meni ködhezdi”



(Allah beni korudu) [12, s. 162]

Mahmud Kaşqarlı'nın verdiyi nümunələrdən aydın olur ki, Tanrının ölü diriltmə funksiyası da var. Onun **"tirgürdi"** sözünə yazdığı izahlarda verilmiş nümunələrdə deyilir:

"Tengri ölüğ tirgürdi"

(Tanrı ölü diriltti) [12, s. 179]

Tanrıçılıq inancına görə, insanlar arasında sevgi, məhəbbətin özü də Tanrının iradəsi ilə baş verir. Yəni Tanrı həm də yaratdığı insanların hiss və duyğularına hakim olub, onları yönləndirir. "Divan"da **"sevtirdi"** sözünə yazılmış izahda belə bir nümunəyə rast gəlirik:

"Ol Tengri seni manğa sevtirdi"

(O Allah seni bana sevtirdi) [12, s. 185]

Mahmud Kaşqarlı'nın **"nom"** sözünə yazdığı izahdan aydın olur ki, İslam dinində Allahın şəriəti olduğu kimi, Tanrıçılıqda da onun öz qayda-qanunları olmuşdur:

"Millet, şariat, yasa. Buradan alınaraq "Tengri nomi" denir ki, "Allahın dini ve şəriati" demektir. Bütün dinlere de "nom" denir; bi, Çince bir kelimedir" [13, s. 137]

Mahmud Kaşqarlı'nın **"idhti"** sözünə yazdığı izahda verilmiş nümunədə Tanrının yer üzündə ölçilərinin olduğu göstərilir:

"Tengri yalavaç idhti"

(Tanrı Peygamber göndərdi) [13, s. 438]

Bu cümlənin iki məna səviyyəsi var:

Üst məna səviyyəsi: Allah peyğəmbər yolladı;

Alt məna səviyyəsi: Tanrı özünə yer üzündə nümayəndə kimi xaqan seçdi.

Əlbəttə, bu izahımız bir ehtimaldır. Ancaq Tanrıçılıqda Göy Tanrının yer üzündə xaqanlarla əlaqə saxlaması, onlara müxtəlif vasitələrlə xəbər yollaması faktları da məlumdur. Yakut türklərinin inancına görə, şamanları yer üzünə Ulu Toyon (Böyük Hökmdar) yollamışdır. N.A.Alekseyevin yazdığı kimi, Ulu Toyon atropomorf (insan görkəmli – **A.Fərəcova**) tanrı, böyük ailə başçısı kimi təsəvvür olunmuşdur [14, s. 546]. Bu cəhətdən, şamanlar həm də Tanrının yer üzündəki nümayəndələri hesab olunurlar. Onlar qamlama ritualında ruhən göyə qalxır, Tanrı ilə görüşür və ondan öyrəndiklərini (Tanrının hökmlərini) insanlara çatdırırlar.

Mahmud Kaşqarlı'nın "Divan"da Tengri adına verdiyi izah teoqonik obrazlar sisteminin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O yazır:

"Tengri: Ulu Tanrı. Şu savda dahi gelmişdir:

"Toyın tapuğsak, Tengri sevinçsiz"

(Toyın tapmaq ister, Tanrı memnun değıl).

Mahmud Kaşqarlı nümunəni sonra daha geniş şəkildə belə izah edir: "Müsliman bulunmayan Türklərin din ulusu Tanrıya tapınır: fakat Yüce Tanrı onun yaptığı işten hoşnut değıldir" [13, s. 377].

Göründüyü kimi, böyük dilçi nümunədəki Toyın sözünü müsəlman olmayan türklərin din ulusu, yəni din böyüyü, imamı, rəhbəri, ağsaqqalı kimi izah etmişdir. Lakin biz hesab edirik ki, burada adı çəkilən Toyın bir sıra türk xalqları arasında Tanrı statusunda olan Ulu Toyondur. Yəni Mahmud Kaşqarlı'nın Tengri adına verdiyi nümunə sərbəst bir cümlə yox, xalq arasında işlənmiş deyim, başqa sözlə, paremioloji vahiddir.

Deyimlər – paremilər özlərində çox əski təsəvvürləri qoruya bilir. Bəzən uzun dövr keçdikdən sonra insanlar deyimlərdə adları çəkilən obrazların kimliyini unudurlarsa da, deyimi olduğu kimi işlətməkdə davam edirlər.

Nümunədən aydın olur ki, o – bir xalq deyimidir və məzmunu baxımdan Toyın//Toyon ilə Tanrı arasındakı münasibətlərdən bəhs edir. Toyın Tanrıya tapınmaq, ona tabe olmaq istəyir, lakin Tanrı bunu qəbul etmir. Bu cəhətdən biz Toyın ilə Tanrı arasında bir ziddiyyət görürük. Bəs bu qarşıdurma haradan qaynaqlanır?

Əvvəlcə Toyın//Toyon obrazının mifoloji-teoqonik kimliyinə diqqət edək. N.A.Alekseyev bu obraz haqqındakı ensiklopedik oçerkdə verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, "böyük ağa" mənasında olan Toyon yakut mifologiyasında yuxarı dünyanın şər ruhlarının başçısı, böyük abaası tayfasının əcdadıdır. O, insanlara "sür" adlanan can vermiş, qarğanın vasitəsilə od göndərmişdir. Ulu Toyon bir sıra yakut nəsilələrinin hamisi, qarğaların və bir sıra qüdrətli şamanların atası və ruhu hesab olunmuşdur. Ulu Toyonu ali hakim kimi qəbul edən şamanlar insanların pis hərəkətlərindən ona şikayət edir, yaxud bu və ya digər mübahisəli məsələnin həlli üçün müraciət ona edirlər. Ulu Toyonun məhkəməsi çox ciddi, verdiyi qərarlar çox sərt olsa da,



ədalətlidir. Ulu Toyon antropomorf obrazlı, yəni insan görkəmli tanrı, böyük ailə başçısı kimi təsəvvür olunmuşdur [14, s. 546].

Verilmiş məlumatdan aydın olur ki, Ulu Toyon da Tenqri kimi bir tanrıdır. İnsanların ruhunu (canını) onlara Ulu Toyon bəxş etmiş, onlara od verərək həyatlarını asanlaşdırmışdır. O, Tenqri kimi, insanları pis hərəkətlərinə görə cəzalandırır, yaxşı hərəkətlərinə görə mükafatlandırır. Bəs bu halda Mahmud Kaşqarlının verdiyi deyimdə Tenqri/Tanrı Ulu Toyonun ona itaət etmək istəməsini nəyə görə qəbul etmir?

Bu sualın cavabı Ulu Toyonun yuxarı dünyanın şər ruhlarının başçısı olması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, Ulu Toyon həm də şər qüvvələrə başçılıq etdiyi üçün Tenqri//Tenqri//Tanrı onu qəbul etmir. Buradan aydın olur ki, Tenqri/Tanrı türklərdə ən ali valıq hesab olunmuşdur. Ulu Toyon isə yakutlarda böyük ağa, insan görkəmli tanrı hesab edilsə də, o, başqa türker tərəfindən əsas tanrı kimi qəbul olunmamışdır. Bu cəhətdən, "Toyın tapuğsak, Tenqri sevinçsiz" (Toyın tapmaq ister, Tanrı memnun deqil) deyimində Tenqri-Toyın qarşdurması məhz teoqonik gerçəkliyi özündə əks etdirir. Başqa sözlə, Toyın//Toyon Tenqriyə tapınmaq, sitayiş, itaət etməklə onun teoqonik sisteminə (Tanrı ailəsinə, nəslinə, şəcərəsinə) daxil olmaq istəyir, lakin Tenqri onu şər mənşəli qüvvələrlə bağlılığına görə qəbul etmir.

Yakutlarda Ulu Toyonun tanrı hesab olunması və bir tanrı kimi də bir sıra yakut nəsillərinin və qüdrətli şamanların əcdadı olması bizə teoqonik obrazlar sisteminə daxil olan obrazlar arasındakı münasibətləri öyrənməyə imkan verir. Belə ki, Cəlal Bəydili (Məmmədov) da yazır ki, "göyün yeddinci qatında yaşayan Ulu Toyon bir çox yakut soylarının, qüvvətli şamanların da hami-ruhudur. Bu üzdəndir ki, özünü ruhların mənavu oğulları sayan şamanlar həmçinin "Mən Ulu Toyonun yaratdığıyam" – deyərdilər" [4, s. 376].

Bu iki tanrı – Tenqri və Ulu Toyonu bir-biri ilə müqayisə etməklə teoqonik sistemin Tanrıçılıqda hansı quruluşa malik olduğunu öyrənmək olar:

Tenqri də, Toyon da tanrı keyfiyyətlərini nümayiş etdirilər: hər ikisi göydə yaşayır və insan talelərini sahibidir. Teqri də, Toyon da insanların əməllərini mühakimə edir, yaxşılara – mükafat, pislərə – cəza verirlər.

Tenqri ilə Toyon arasında olan ən böyük fərq Tenqrinin get-gedə mücərrədləşməsi, insanlardan tam fərqli bir varlığa olmasıdır. Biz bunu Toyonda görmürük. Toyon insan görkəmli tanrıdır. O, daha çox insani xarakterlidir. Bu cür insani keyfiyyətləri isə Tenqridə görmürük. Tenqri xüsusilə islami görüşlərin təsiri altında qeyri-adi bir varlığa çevrilmişdir. O, daha çox İslam dinindəki Allaha bənzəyir. Ulu Toyon isə Tenqridən fərqli olaraq, göydə yaşayan tanrı kimi insanların əcdadı, atasıdır. Yakutların müəyyən nəsilləri, qüdrətli şamanlar onun övladları, oğullarıdır. "Tanrı oğlu" terminin mənası da elə bundan ibarətdir: Tanrının nəslindən olmaq. Yəni "Tanrı oğlu" olmaq yakutlarda birbaşa Ulu Toyonun nəvə-nəticəsi olmaq deməkdirsə, Tanrıçılıqda Tenqri ilə ilahi mənşə baxımından bağlı olmaq deməkdir.

Bu müqayisə bizə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, yakutların Ulu Toyonu ibtidai mifoloji keyfiyyətlərini qoruyub saxlasa da, Tenqri zamanla dəyişmiş, ibtidai keyfiyyətlərindən məhrum olaraq, mürəkkəb dini cizgilər qazanmışdır. Burada səmavi dinlərin rolunu qeyd etməmək olmaz. Qədim türklərin Yəhudilik, Xristianlıq, İslam kimi səmavi dinlərlə təması Tenqri obrazının mürəkkəbləşməsinə, daha dəqiq desək, konkret maddi şəkllə malik olan obrazdan mücərrəd varlığa doğru inkişafına səbəb olmuşdur.

Mahmud Kaşqarlının verdiyi nümunədə Toyın (Toyon) və Tenqri//Tenqri obrazları arasındakı məna qarşdurması, bizcə, bununla bağlıdır. Unutmaq olmaz ki, XI əsrin bu böyük dilçisi özü mömin müsəlman idi. Elə ona görə də, Tanrıçılıqla bağlı bir sıra görüşləri küfr, yəni günah, bidət, dinə zidd olan görüş hesab etmişdir. Bizcə, "Toyın tapuğsak, Tenqri sevinçsiz" (Toyın tapmaq ister, Tanrı memnun deqil) deyimi də bu görüşlər zəmində yaranmışdır. Belə hesab edirik ki, bu deyim yakut türklərinin dini-mifoloji görüşlərini deyil, Mahmud Kaşqarlının ünsiyyətdə olduğu başqa Tanrıçı türklərin görüşlərini özündə əks etdirir.

Mahmud Kaşqarlının Tenqri haqqında həmin beytin altında verdiyi məlumatlar Tanrıçılıq inanc sistemindəki Tanrının Allahdan fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir:

"Yere batası kafirler göqe "..... Tenqri" derler. Yine bu adamlar böyük bir dağ, böyük bir ağac gibi gözlerine ulu görünen her şeye "..... Tenqri" derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye "..... Tenqriqen" derler. Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız" [13, s. 377-378].

Bu məlumat Tenqri obrazının teoqonik mahiyyəti və mənası haqqında zəngin bilgi verir. Buradan aydın olur ki, türklər Tanrını onun yaratdıqlarından ayırmamışlar. Yəni Tanrı türklərdə böyük, əzəmətli, nəhəng olan hər bir şeydə təsəvvür olunmuşdur. Böyük və uca dağ, hündür ağac, nəhəng bir relyef obyektı Tanrı kimi təsəvvür olunmuşdur.



Bizcə, bu təsəvvürün əsasında Tanrının güc, qüvvət kultu dururdu. Qədim türklər Tanrını insan gücü xaricində olan bütün fəvqəladə gücün, qüvvətin mənbəyi hesab edirdilər. Hər şeyi ağzına alıb apararı sel, qaranlıq gecədə çaxıb dünyanı ani olaraq işıqlandıran ildirim Tanrının gücünün, qüvvəsinin təzahürü hesab olunurdu.

Əlbəttə, bu təsəvvürü əsasında ibtidai türk insanının fəhmi, dünyanı, gerçəkliyi sadələşv şəkildə olsa da, intuitiv şəkildə duyması, hiss etməsi dururdu. Totemizm dediyimiz inanc sisteminin əsasında elə bu durur. S.A.Tokarev və Y.M.Meletinskiyin səciyyələndirdikləri kimi, totemizm insanla totem hesab olunan heyvan və bitki növləri arasındakı qohumluq haqqında təsəvvürlərdir [19, s. 637; 20, s. 522]. Füzulu Bayat da totemizmi insanlarla quşlar, heyvanlar, bitkilər arasında qohumluq əlaqəsinə inamı özündə əks etdirən bir düşüncə sistemi kimi səciyyənləndirmişdir [3, s. 99].

Verilmiş fikirlərdən aydın görünür ki, insanın təbiət ünsürləri ilə qohumluğunu özündə əks etdirən totemçilik düşüncəsinin əsasında ibtidai insanın özü ilə təbiət arasında doğmalığı hiss etməsi durmuşdur. Bu cəhətdən, qədim türklər Tanrını dünyanın fəvqəladə duran varlıq kimi təsəvvür etsələr də, onu eyni zamanda dünyadan ayırmır, təbiətin insana fəvqəladə dərəcədə nəhəng təsir bağışlayan obyektlərini Tanrı hesab edirdilər. Yəni onlar düşündülər ki, Tanrı bu nəhəng obyektlərdə də mövcuddur.

Ə D Ə B İ Y Y A T

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan folkloru antologiyası [2 kitabda] / Toplayıcı və tərtibçi Əhliman Axundov / – Bakı: Elm, – II kitab, – 1968
2. Bayat, F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı / F.Bayat. – Bakı: Sabah, – 1993. – 194 s.
3. Bayat, F. Folklor dərsləri / F.Bayat. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 424 s.
4. Bəydili (Məmmədov), C. Türk mifoloji sözlüyü / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Elm, – 2003, – 418 s.
5. Xəlil, A. Əski türk savlının semiotikası / A.Xəlil. – Bakı: Səda, – 2006, – 164 s.
6. İslamzadə, A. Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturu / A.İslamzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 232 s.
7. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. – Bakı: Yazıçı, – 1988, – 265 s.
8. Qafarlı, R. Mifologiya [2 cildə]. Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – II cild, – 2019, – 432 s.
9. Qasımov, C. Xəlid Səid Xocayev / C.Qasımov. – Bakı: Şirvanəşr, – 2021, – 320 s.
10. Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: 2010, s. 38

Türk dilində

11. Mahmud Kaşqarlı. Dövanü Luğat-it Türk / Çeviren Besim Atalay. Bileştirilmiş birinci Baskı (Cilt I-II-III). – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2013, – I cild, – 530 s.
12. Mahmud Kaşqarlı. Dövanü Luğat-it Türk / Çeviren Besim Atalay. Bileştirilmiş birinci Baskı (Cilt I-II-III). – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2013, – II cild, – 366 s.
13. Mahmud Kaşqarlı. Dövanü Luğat-it Türk / Çeviren Besim Atalay. Bileştirilmiş birinci Baskı (Cilt I-II-III). – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2013, – III cild, – 452 s.

Rus dilində

14. Алексеев Н.А. Очерк «Улу Тойон» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 546
15. Бартольд, В.В. Сочинения / В.В.Бартольд. – Москва: Наука, – 1968, – Том V, – 757 с.
16. Брагинская, Н.В. Очерк «Царь» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 614-616
17. Крадин, Н.Н. Империя Хунну / Н.Н.Крадин.Н. Империя Хунну. Москва: Логос, 2002
18. Мамедли, М. Парадигмы тюркского мифа / М.Мамедли. – Киев: Панорама, – 2018, – 192 с.
19. Мелетинский, Е.М. Общее понятие мифа и мифологии // Мифологический словарь. – Гл. ред. Е.М.Мелетинский. – Москва: Советская энциклопедия, – 1990, – с. 634-640
20. Токарев, С.А. Очерк «Тотемические мифы» // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. – Москва: Советская энциклопедия, – 1980, – с. 522-523



MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNİN TERMINOLOJİ LEKSİKASI

(Kaşğarlı Mahmud'un "Divanu luğat-it-türk" eserinde terminolojik söz varlığı)
(Terminological lexicon of M.Kashgari's "Divanu Lugat-it-Turk")

Sayılı Sadıqova

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor

XÜLASƏ

XI əsr türk tarixinin ən sivilizasiyalı dövrlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə türkologiya aləmində ensiklopedik əsərlər, türk xalqlarının dastanları, poemaları, lüğətləri yaranmışdır. Mahmud Kaşğari "Divanü luğat-it-türk" (1072-1074) əsəri ilə türk leksikoqrafiyası tarixinin təməlini qoymuşdur. "Divan" XI əsr türk dillərinin leksik tərkibini özündə ehtiva edən dəyərli bir ensiklopedik abidədir. Məqalədə abidədə işlənən xalqın məşğuliyyətini, həyat tərzini əks etdirən zəngin leksika təhlil edilmişdir. Divanın lüğət tərkibində terminoloji leksika ilə bağlı leksik vahidlər də əsas yerlərdən birini tutur. Təbii ki, qədim türk yazılı abidələrində qeyd alınmış musiqi, hərbi, təsərrüfat, təsviri sənət, zərgərlik bildirən terminlər, ifadələr dövrün inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq işlənmişdir. Başqa sahə terminologiyası ilə müqayisədə kulinariya terminləri daha sabit qalması müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, əksər hallarda qida məhsullarının yeni-yeni növləri milli kulinariyanın özünəməxsusluğunu inkişaf etdirir. "Divan"da verilmiş yemək-icmək adlarının ən mühüm xüsusiyyəti həmin sözlərin qədim türk abidələrindəki, lüğətlərindəki (DTS) eyni sözlərlə səsləşməsi təhlil edilmişdir. M. Kaşğarının "Divan"da qədim tibbi, etnoqrafik, hərbi leksikanı, ərzaq, xörək, içki adlarını tarixi-millî səpkidə araşdırılmışdır. Türk xalqlarının dilinin qədimliyini, etnik mədəniyyətini, etnogenezini, adət-ənənələrini, digər qonşu xalqlarla iqtisadi və mədəni bağlılığını, xalqların təsərrüfat həyatını, birgə fəaliyyət sahələri haqqında zəngin məlumat verən leksik təbəqə şərh edilmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, "Divanü luğat-it-türk"ün söz varlığı əslində türk mədəniyyətinin, türk dilinin tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Beləliklə, "Divan"dakı terminoloji leksikasının dildaxili və dildənkənar təhlili qədim türklərin həyat təzi, etnogenezi, məişəti, maddi mədəniyyəti, dilinin tarixi və s. haqqında dəyərli məlumatlar şərh edilmişdir. Həmin sözlərin bir çoxu hazırda türk dillərində arxaikləşmiş, bir hissəsi isə əvvəlki semantikasını dəyişib türk dillərinin dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Bu sözlər əslində türk mədəniyyətinin tarixi inkişafını özündə qoruyub saxlayır. Min illər ərzində qohum dillərin lüğət tərkibində, fonetik sistemində və qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişmələr baş verməsi və bu inkişaf xəttinin terminoloji leksikanı da əhatə etməsi dəqiqləşdirilir. Göstərilir ki, bu vahidlər də əsrdən-əsrə keçdikcə cilalanmış və vahid ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: termin, terminoloji leksika, Türk dilləri, arxaik sözlər, etnoqrafiya, semantika.

Summary

The 11th century was one of the most civilized periods in Turkish history. During this period, encyclopedic works, epics, poems and dictionaries of the Turkic peoples were created in the world of Turkology. Mahmud Kashgari laid the foundation of the history of Turkish lexicography with his work "Divanu lugat-it-turk" (1072-1074). Divan is a valuable encyclopedic monument containing the lexical structure of the 11th century Turkic languages. The article analyzes the rich vocabulary reflecting the occupation and lifestyle of the people working on the monument. Lexical units related to terminological vocabulary also occupy one of the main places in the dictionary of Divan. Of course, the terms and expressions denoting music, military, economy, fine arts, jewelry, recorded in ancient Turkish written monuments, were developed in accordance with the level of development of the period. Culinary terms are found to be more stable than other field terminology. It is noted that in most cases, new types of food develop the uniqueness of national cuisine. The most important feature of the names of food and drink given in "Divan" is the analysis of the harmony of these words with the same words in ancient Turkish monuments and dictionaries (DTS). In M. Kashgari's "Divan" ancient medical, ethnographic, military vocabulary, names of food, food, drink were studied in historical-national style. The lexical layer, which provides rich information about the antiquity of the language, ethnic culture, ethnogenesis, customs, economic and cultural ties with other neighboring peoples, economic life of the peoples, areas of joint activity, was commented. It was determined that the existence of the word "Divanu lugat-it-turk" in fact allows to clarify the history of Turkish culture, the Turkish language, the path of its development. Thus, the intra-linguistic and non-linguistic analysis of the terminological lexicon in "Divan" reveals the way of life, ethnogenesis, life, material culture, history of language, etc. of

the ancient Turks. provides valuable information about. Many of these words are now archaic in the Turkic languages, and some have changed their previous semantics and are used in dialects and dialects of the Turkic languages. In fact, these words preserve the historical development of Turkish culture. It is clarified that over the millennia, certain changes have taken place in the vocabulary, phonetic system and grammatical structure of related languages, and this line of development also covers terminological vocabulary. It is shown that these units have also been polished over the centuries and have become a single means of communication.

Key words: term, terminological lexis, Turkish languages, archaic words, ethnography, semantics.

ÖZET

11. yüzyl Türk tarihinin en uygar dönemlerinden biridir. Bu dönemde Türkoloji dünyasında Türk halklarının ansiklopedik eserleri, destanları, şiirleri ve sözlükleri oluşturulmuştur. Kaşğarlı Mahmud, "Divanu luğat-it türk" (1072-1074) adlı eseriyle Türk sözlükçülüğü tarihinin temellerini atmıştır. Divan 11. yüzyl Türk dillerinin sözlük yapısını içinde barındıran değerli bir ansiklopedik eserdir. Makale, sözlükte insanların mesleklerini ve yaşam tarzlarını yansıtan zengin kelime dağarcığını analiz etmektedir. Sözlükte terminolojik birimler de önemli yerlerden birini işgal eder. Elbette eski Türk yazılı eserlerinde kayıtlı müzik, askerlik, ekonomi, güzel sanatlar, mücevherat gibi terim ve ifadeler dönemin gelişmişlik düzeyini yansıtmaktadır. Mutfak terimlerinin diğer alan terminolojilerine göre daha kararlı olduğu tespit edilmiştir. Çoğu durumda, yeni yemek türlerinin ulusal mutfağın benzersizliğini geliştirdiği belirtilmektedir. "Divan"da verilen yiyecek ve içecek adlarının en önemli özelliği, bu kelimelerin eski Türk anıt ve sözlüklerinde (DTS) aynı kelimelerle uyumunun incelenmesidir. M. Kaşğari'nin "Divan"ında eski tıbbi, etnografik, askeri terimler, yiyecek, yiyecek, içecek adları tarihi-millî tarzda incelenmiştir. Dilin tarihi, etnik kültürü, etnogenezi, gelenekleri, diğer komşu halklarla ekonomik ve kültürel bağları, halkların ekonomik hayatı, ortak faaliyet alanları hakkında zengin bilgiler veren sözlük katmanı yorumlanmıştır. "Divanu luğat-it-türk" kelimesinin varlığının aslında Türk kültür tarihine, Türk diline, gelişim yolunun açıklığa kavuşturulmasına imkan verdiği belirlendi. Böylece "Divan"daki terminolojik söz varlığının intralinguistik ve ekstralinguistik analizi eski Türklerin yaşam biçimini, etnogenezi, yaşamını, maddî kültürünü, dil tarihini vb. ortaya koymaktadır. Bu kelimelerin birçoğu artık Türk dillerinde eskidir ve bazıları önceki anlamlarını değiştirerek Türk dillerinin ağız ve şivelerinde kullanılmaktadır. Aslında bu sözler Türk kültürünün tarihsel gelişimini muhafaza etmektedir. Bin yıl boyunca sözkonusu dillerin söz varlığı, fonetik sistemi ve gramer yapısında bazı değişikliklerin meydana geldiği ve bu gelişim çizgisinin terminolojik kelime dağarcığını da kapsadığı açıklığa kavuşturulmuştur. Bu birimlerin de yüzyıllar içinde cilalanarak tek bir iletişim aracı haline geldiği gösterilmektedir.

Anahtar sözcükler: terminoloji, terminolojik söz varlığı, Türk dilleri, arkaik kelimeler, etnografya, anlambilim.

GİRİŞ

XI əsr türk tarixinin ən sivilizasiyalı dövrlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə Mahmud Kaşğari tərəfindən yazılmış "Divanu luğat-it türk" (1072-1074) əsəri ilə türk leksikoqrafiyası tarixinin təməli qoyulmuşdur. Görkəmli türkoloq T. Hacıyevin fikrincə, "Mahmud Kaşğarinin "Divanü lüğat-it-türk" kitabı həm həcm, həm məzmun, həm də yazılma tarixi etibarilə türkologiyanın ən böyük, ən qiymətli, ən qədim əsəridir. "Divanü lüğat-it-türk" min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir" (3,s.7)

"Divan"da 7500-də artıq sözün izahını verən M.Kaşğari yazırdı ki, həmən bütün türk boylarının dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım. Alınma sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lüğətə daxil edən M.Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuş, kəlmələri sözdə işlənən hərflərin sayına görə qruplaşdırmışdır.) "Divan" ərəblərin türk dilini, məhz türkün ana sözlərini öyrənmək arzusu ilə yazılmışdır. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar M.Kaşğari "Divan"ında Azərbaycan dili elementlərinin bütöv sistemini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Göstərilmişdir ki, M.Kaşğarinin "Divan"ı müxtəlif türk ədəbi dillərinin sistemi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin sistemini də əks etdirir, lakin bu xüsusi şəkildə fərqləndirilmir.(10) N.Cəfərov yazır: "Qədim türkcəni yekunlaşdıraraq orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektlərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşğari "Divan"ı ümumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək



normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, “türk dili ilə ərəb dilinin atbası bərabər yürüdüklərini” göstərir.”(1, s.)

M.Kaşğarının “Divan”da qədim tibbi, etnoqrafik, hərbi leksikanı, ərzaq, xörək, içki adlarını tarixi-millî səpkidə öyrənmək türk xalqlarının dilinin qədimliyini, etnik mədəniyyətini, etnogenezini, adət-ənənələrini, digər qonşu xalqlarla iqtisadi və mədəni bağlılığını, xalqların təsərrüfat həyatını, birgə fəaliyyət sahələri haqqında zəngin məlumat verilir. “Divanü lüğət-it-türk”ün söz varlığı əslində türk mədəniyyətinin, türk dilinin tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. A. Rəhimovun yazdığı kimi, “Mahmud Kaşğari “Divan”ında işlədilən və Azərbaycan dili ilə bağlılığı olan 5000-dən artıq sözün 250-yə qədəri müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmişdir, lakin onların da böyük əksəriyyəti Azərbaycan dili dialektlərində qorunmaqdadır. Azərbaycan dili üçün artıq “ölü” olan, yəni nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də dialekt və şivələrdə rast gəlinməyən sözlər cüzi miqdardadır” (7, s.61)

“Divan” XI əsr türk dillərinin leksik tərkibini özündə ehtiva edən dəyərli bir ensiklopedik abidədir. Bu abidədə xalqın məşğuliyyətini, həyat tərzini əks etdirən zəngin leksika öz əksini tapmışdır. Məsələn, arğaq- balıq ovlamaq üçün istifadə olunan ucu əyri dəmir, qarmaq (R.Ə. DLT, I, s.197), börk – papaq. Bu sözü izah edən zaman yazılır: Tatsız türk bolmas, başsız börk olmaz (R.Ə. DLT, I, s.357) Çörəyin bir çox növlər haqqında məlumat verilir. Məsələn, əsbəri- küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir. Üstünə şəkər tökülür. (R.Ə. DLT, I, s. 97), avzuri- buğda və arpa unu qarışdırılaraq hazırlanan çörək (R.Ə. DLT, I, s. 201), köməç- külə basdırılaraq bişirilən çörək (R.Ə. DLT, I, s.366), sinçü-lavaşla kömbə arasında bir növ çörəkdir (R.Ə. DLT, I, s.414). Yaxud “top” yemək növü ilə bağlı yazılır:” Bu yeməkdə buğda suda qaynadılır, arpa xəmiri ilə yoğrularaq keçəyə sarınır, isti yerə qoyulur, yetişdikdən sonra yeyilir (R.Ə. DLT, I, s.335)”. Z. A. İslamova “Divan”dakı yemək adları haqqında yazır ki, xörək adları ictimai tarixi prosesin məhsuludur. Yeyinti məhsullarının adları cəmiyyətin formalaşması ilə üst-üstə düşür. M. Kaşğarının “Divan”ında xeyli miqdarda yeyinti məhsulları adları işlənmişdir ki, bu türk xalqlarının kulinariya sənətinin tarixini öyrənməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (11, s. 89).

“Divan” da türklərin yeməkləri haqqında geniş məlumat verilir. Qeyd edilir ki, türklər öz həyat tərzlərində qida məhsullarından ətli və xəmirli, yoğurtlu yeməklərə üstünlük vermişdir. *Lüğətdə komaç, aş, mün, basan, atmək, əpmək, sarmaçuk, kuput, talkan, buşkəl, buğday, çağmur, tarıq* və s. toy və yas mərasimlərində hazırlanan yeməklərin adları çəkilir. Xüsusilə, yas mərasimində, yəni əzizlərinin ölümündən sonra onların ardından müəyyən günlərdə yemək verilməsi, süfrə qurulması adəti haqqında məlumat verilir. Bu barədə Mahmud Kaşğari belə yazır: ***Ol ölügə yoğladı. O ölü üçün yemək verdi*** (R.Ə. DLT, III, s. 115). Bu zaman ***yoğladı*** sözündən istifadə olunmuşdur. Yaxud, ***bazlamac*** yeməyi haqqında yazır: “Ölülərin ardından verilən yemək”. Yaxınlarını itirən türklərin ölünün ardından müəyyənləşdirilmiş günlərdə yemək verməsi, süfrə qurması göstərilir. Bu adət bu gün də türklər arasında davam etdirilir. Mahmud Kaşğari hər bir sözün etimologiyasını, tarixini aydınlaşdırır və necə yarandığını təhlil edir. Yaxud yemək adlarını izah edəndə onların türklərə məxsus olduğunu qeyd edir. Məsələn, “tutmac” sözünü izah edəndə yazır ki, tutmac türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, cətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir (R.Ə. DLT, I, s.442).“Divan”da verilən sözlərin müəyyən hissəsini yemək və içmək adları təşkil edir. Mehmet Altay Köymen “Divan”dakı yemək adlarından bəhs edərkən yazır ki, türklər XI əsrdə yeməkləri başlıca olaraq iki mənəbdən alırdılar: heyvanlardan; bitkilərdən. (6, s.15)

Xüsusilə, xörək, müxtəlif çeşidli çörək, içki adları türklərin yaşayış tərzini əks etdirən kulinariya terminləri geniş izah edilmişdir. İçki adlarından *çağır-çaxır, şərab çaxırgöz*. (R.Ə. DLT, I, s.368), *kımız* - qımız Qırsaq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir (R.Ə. DLT, I, s. 370), *süçük* kızıl - şərab (yağma, tuxsi, cigil ləhcələrində), qırmızı şərab (digər türklərdə) (R.Ə. DLT, I, s. 202), *“buxsum”* (darıdan düzəldilən bir içki, darı pivəsi adlanırdı (R.Ə.DLT, I, s.466), *“kəstəm”* (gecələr dəvətsiz gələn adamlara verilən içki ziyafətləri adlanırdı (R.Ə. DLT, I, 467) içki adları çəkilir və onların izahı verilir. Ş.Həsənli-Qəribovanın tədqiqatlarında XI-XII əsr türk dillərində işlənən qida adlarının etimoloji tədqiqinə geniş yer vermişdir. (8, s.92-99). Başqa sahə terminologiyası ilə müqayisədə kulinariya terminləri daha sabit və uzun ömürlüdür, ona görə ki, əksər hallarda yeyinti məhsullarının yeni-yeni növləri milli kulinariyanın özünəməxsusluğunu aradan qaldırmır, ənənəvi olaraq yeniləri yaransa da əvvəlkilər də qorunub saxlanılır. Yeyinti məhsullarının adlarının bu cür nisbi sabitliyini həm də tarixi-coğrafi şəraitlə, təbiət, iqlim və təsərrüfat faktorları ilə bağlıdır. “Divan”da verilmiş yemək-içmək adlarının ən mühüm xüsusiyyəti həmin sözlərin qədim türk abidələrindəki, lüğətlərindəki (DTS) eyni sözlərlə səsləşməsidir. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən -aş, yemək (T 26, vb), *azuk –azık* (KTD 39), *mün –yiyəcək* (İB 31), *yağlıq –yağlı* (İB 13) kimi adlar eyni ilə Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da işlənmişdir. Xalqın istifadə etdiyi qida məhsulları onların həyatında özünə möhkəm yer tutmuş, hətta insanların məişətində köklü dəyişikliklər olduqda belə aradan çıxmamışdır. Türk dillərinin müxtəlif dialekt və şivələrində işlənən leksik vahidləri əhatə edən bu əsərdə Mahmud Kaşğari X-XI əsrlərdə və ondan öncəki



dövlərdə işlənmiş yemək adlarının izahını vermiş, ayrı-ayrı vahidlərin etimologiyasını, müxtəlif türk ağzlarındakı variantlarını göstərmiş, bir sıra söz yuvalarını müəyyənləşdirmiş, bununla da ilk türk ensiklopediyasının əsasını qoymuşdur.

Kulinariya terminlərinin bir çoxu indi türk dillərində arxaikləşmiş, digər bir hissəsi isə öz semantikasını dəyişərək türk dillərinin dialekt və şivələrində işlənir. Bu sözlər türk dillərinin qədim leksik qatını özündə əks etdirir. Şükrü Haluk Akalın Orxon-Yenisey abidələrindəki söz varlığı ilə "Divan"dakı sözləri qarşılaşdıraraq yazır ki, "Divanü lüğət-it-türk"ün söz varlığı bitki adlarından yemək adlarına, insanın bədən üzvlərinin adlarından heyvan adlarına kimi böyük söz xəzinəsini əhatə edir, demək olar ki, bütün ad layını özündə birləşdirir. (9, s. 69)

Türk dillərinin zəngin və qədim lüğət tərkibi Mahmud Kaşğarının "Divan"ında toplanmışdır. "Divan"ının lüğət tərkibi dövrün özünəməxsus cəhətlərini özündə əks etdirir. Bu cəhətlərdən biri də lüğət tərkibində terminoloji leksika ilə bağlı leksik vahidlərin də üstünlük təşkil etməsidir. Təbii ki, qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmış musiqi, hərbi, təsərrüfat, təsviri sənət, zərgərlik bildirən terminlər, ifadələr dövrün inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq işlənmişdir. Məsələn, ok, sü (qoşun, ordu), bolun (əsir), tuğ (bayraq), yancı (sərkərdə), akın (hücum), sülət (qoşun çəkmək), udiş (qələbə) tipli leksik vahidlər dildə birdən-birə yaranıb və sabitləşə bilməzdi. Yaxud sözlərin izahını verəndə türklərə məxsus xüsusiyyətləri də izah etmişdir. Məsələn, "qalxan (kalkan) terminini izah edəndə nümunə verilir:

Kikrip atığ kəmşəlim,
Kalkan, sünqün şumsalım,
Kaynap, yana yumşalım,
Katğı yağı yuwılsun.

Burada yazılır ki, biz atımıza suvar olub düşmənin üstünə qışqırtı-bağırtı ilə hücum edir, süngü və qalxanla vuruşuruq. Düşmənlə üz-üzə gələndə qaynayırıq, sonra barışmaq istəyirlərsə, dururuq, qatı düşmən yumşalana qədər gəzləyirik. (R.Ə.DLT, Ic.s.433). Yəni türk xalqının öz torpağı uğrunda axıra qədər mübarizə aparması, eyni zamanda qan tökməyin qarşısını alan, humanist bir xalq olduğu da nəzərə çatdırılır. Buna görə də qədim türk yazılı abidələrində işlənən bu tipli sözlərin istifadəsi, onların müxtəlif leksik-qrammatik vəzifələr yerinə yetirməsi bir daha sübut edir ki, türk dillərində termin səciyyəli leksik vahidlər daha əvvəllər formalaşmış, cəmiyyətimizin tarixinin daha qədim dövrlərindən yaranmışdır.

Mahmud Kaşğari öz dövrünün bütün elm sahələrini dərinlən öyrənmiş, lüğətində onların hər birinin təsvirini vermişdir. Həmin terminoloji leksika qədim türklərin yaşayış tərzini, qohumluq münasibətlərini, əski və yeni inanclarını, iqtisadi vəziyyətini, sənətini, yeməklərini ortaya qoyan əvəzsiz bir qaynaqdır. Ramiz Əskər yazır: "Əsərdə onlarca siyasi, iqtisadi, hərbi termin, ad, ünvan, məişət əşyalarından, ətriyyat və ipək növlərindən tutmuş palto, pləş, əlcək, hətta ütü barədə ən müxtəlif məlumatlara, yüzlərcə heyvan və bitki, silah və çalğı alətlərinə rast gəlirik. Kitabda 200-dən artıq dərman növü, 30-dan çox xəstəlik adı, təqribən 40 yemək resepti öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar türk mədəniyyət tarixi və etnoqrafiyası baxımından böyük dəyər daşıyan bilgilərdir" (3, s.27). "Divan"da tibb sahəsi ilə bağlı terminlər də geniş şəkildə şərh edilir. Məsələn, *arkacaq*-ağıza dərman tökmək üçün işlənən içi deşik bir alət (R.Ə.DLT, I, s.200) Müasir dövrdəki pipetka anlayışını bildirir. *Etilğən*- atlarda olan çiban xəstəliyi (R.Ə.DLT, I, s.212), *bars*-bədəndə birə, bit dişləməsindən, yaxud çiban başlamasından irəli gələn şiş (R.Ə.DLT, I, s.356), *sorğu*- qan alan şüşə, qan alanların aləti (R.Ə.DLT, I, s.420), *kanağu-neştər*, qan almaq üçün işlənən alət (R.Ə.DLT, I, s.27). Bununla yanaşı bədən üzvləri, dərman, xəstəlik adları, onların xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir.

Bu baxımdan lüğətdə işlənən terminoloji leksikanı aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Kulinariya terminləri : Üğüt-içki çəkilən xəmir növünü bildirir (R.Ə.DLT, I, s.123) mənasında işlənmişdir. Lüğətdə bu içkinin çəkilməsinin resepti də verilmişdir; Ağuc- ağız südü, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd (R.Ə.DLT, I, s.127); uva- düyünü bişirib soyuq suya qoyur, suyunu süzüb içinə şəkər qatır, boyat halda yeyilən yemək adı (R.Ə.DLT, I, s.154); ikdük- süd və qatıqdan hazırlanan yemək adı (R.Ə.DLT, I, s.167).

Etnoqrafik terminlər: İçük- samur kimi heyvanların dərisindən tikilən kürk (137); izlik- türk çarığı (R.Ə.DLT, I, s.167), ömzük-yəhərin ucu (R.Ə.DLT, I, s.167), əskü-ələk, xəlbir (R.Ə.DLT, I, s.187); əgətlik-sağdış (R.Ə.DLT, I, s. s.206), ögrəyök—adət-ənənə (R.Ə.DLT, I, s.213), tin-yüyən (R.Ə.DLT, I, s. 350), kürk (R.Ə.DLT, I, s.360), kidhiz-keçə, kiviz-xalı (R.Ə.DLT, I, s.370), çaruq-çarıq (R.Ə.DLT, I, 382), çomak-çomaq, əsa, dəyənək (R.Ə.DLT, I, s.383).

Tibbə aid terminlər: Öz-ürək və qarın bölgəsindəki bütün orqanlar mənasında, (R.Ə.DLT, I, s.119), um- qarın şişliyi, mədə pozğunluğu; kəm-xəstəlik (R.Ə.DLT, I, s.347), kulak (R.Ə.DLT, I, s.383), kirpik, sulaq (dalaq)



(R.Ə.DLT, I, s. 478), bilək (R.Ə.DLT, I, s. 385), boyun (R.Ə.DLT, I, s. 169), burun (R.Ə.DLT, I, s. 398), sinir, şiş, tamar, ilik; aşuk- insanın topuq sümüyü (R.Ə.DLT, I, s.135); özək- belin iç qismində olan damar (R.Ə.DLT, I, s.139); ağruğ- onurğa sümüyünün ilk fəqərəsi (R.Ə.DLT, I, s.162); iprük - dərman (R.Ə.DLT, I, s.164);

Hərbi terminlər: Kalkan- qalxan (R.Ə.DLT, I, s.432), aşuk-dəbilqə, dəmir başlıq (R.Ə.DLT, I, s.136); ulun-ucluğu olmayan ox (R.Ə.DLT, I, s.145); ok kəzi-oxun arxa tərəfi, (R.Ə.DLT, I, s.341), kılıç-kos kilic kinka sığmaz (qoşa qılınc qına sığmaz) (R.Ə.DLT, I, s.365), tokiş-cəng, savaş (R.Ə.DLT, I, s.371), başak-ox və nizənin ucuna keçirilmiş dəmir (R.Ə.DLT, I, s.380).

İqtisadiyyat terminləri: Alış-borclunu borcundan dolayı sorğuya çəkmə (R.Ə.DLT, I, s.132); ülüş- pay, hissə, (R.Ə.DLT, I, s.132), ülük- payın qarşılığı (R.Ə.DLT, I, s.132), alım-alacaq borc (R.Ə.DLT, I, s.143); Bu sözlə bağlı misal da işlənmişdir. Alımçı arslan, berimçi siçğan, yəni alıcı aslan, borcu olan isə siçandır (R.Ə.DLT, I, s.143) ötnü, ötünc-borc (R.Ə.DLT, I, s.188,) berim-borc (R.Ə.DLT, I, s.406), tavar-mal , aşya (R.Ə.DLT, I, s.409).

Texniki terminlər: Bakır-mis((R.Ə.DLT, I, s.366), təmür-dəmir((R.Ə.DLT, I, s.367), kümüş-gümüş((R.Ə.DLT, I, s.373), burta-qızıl qırıntıları ((R.Ə.DLT, I, s. 413).

Kənd təsərrüfatı terminləri: Çigit- bambuq çiyidi ((R.Ə.DLT, I, s.363), butar—pambıq ip((R.Ə.DLT, I, s.366),təbiz-şoran yer((R.Ə.DLT, I, s.369), sağız toprak- yapışkan torpaq ((R.Ə.DLT, I, s. (R.Ə.DLT, I, s.369).

Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: Ötük –hekayə, ((R.Ə.DLT, I, s.136), koşuğ-şeyr, qəsidə ((R.Ə.DLT, I, s.377), tabuzğuk-tapmaca, (R.Ə.DLT, I, s.479), “yır -“şer”, “mahını”.

Dilçilik terminləri: Ün –səs qısa və uzun tələffüz oluna bilər(R.Ə.DLT, I, s.122), til-sözü Divanda üç mənada işlənmişdir.1. Til-söz mənasında işlənmişdir Məsələn Ol anqar til təgürdi- o ona dil toxundurdu, yəni sözlə incitdi); 2. Til- dil Ərdəm başlı dil, yəni dil ərdəmin, fəzilətin başıdır ,3. Til-lüğət və dil mənasında işlənmişdir. Məsələn oğuz tili, yabaku tili və s. ((R.Ə.DLT, I, s.347).

Riyaziyyat terminləri: Üçgül- üç bucağı olan nəsənə-üçbucaq((R.Ə.DLT, I, s.168,); türk-hər cismin uzunluğuna türk deyilir, yəni bir sünqü türki- bir süngü uzunluğunu qədər mənasında işlənmişdir. ((R.Ə.DLT, I, s.357), batman, çevrə, verst (çevrə 30 fersahtir, MK,III), arşın, nöqtə, uzunluq, dairə (MK,III), buçğak- bucaq ((R.Ə.DLT, I, s.453), çəkik-nöqtə (R.Ə.DLT, II, s.282).

Heyvandarlıq terminləri: Kunduz (R.Ə.DLT, I, s. 458), keçi (R.Ə.DLT, I, s. 219), katır (R.Ə.DLT, I, s. 364), tavar, ağıl, şişək, qulan, töl (döl), qoç, erkəc, sığır-camış, katır-qatır((R.Ə.DLT, I, s.369), kələr-kərtənkələ, tüküz-qaşqa at (R.Ə.DLT, I, s. 369), kutuz-vəhşi öküz, çəpiş- çəpiş (R.Ə.DLT, I, s.372), bulak at- boyu qısa at((R.Ə.DLT,I,s.381), çibək-laçın quşu (R.Ə.DLT, I, s.388).

Titul adları: Bəkəc-təkinlərin titulu (R.Ə.DLT, I, s.364), tüksin- xalq içindən çıxan, xaqandan üç dərəcə aşağı olan adam (R.Ə.DLT, I, s.429).

Musiqi terminləri: İkamə-saz, qopuz kimi çalınan musiqi aləti (R.Ə.DLT, I, s.193), kubuz-qopuz, uda bənzər bir çalğı aləti(R.Ə.DLT, I, s.370), topik cövkanla vurulan top (R.Ə.DLT, I, s.381), tütək-tütək, tasal-çövkan oyununda cızılmış sahə (R.Ə.DLT, I, s.392), çögən-çövkan (R.Ə.DLT, I, s.400), buşğut-şeyird, sənətkar şeyirdi (R.Ə.DLT, I, s.441), tümrük-dəf (R.Ə.DLT, I, s.s.462), küvrüç- davul (R.Ə.DLT, I, s.s.463).

Kargüzarlıq leksikası: Alımğa- xaqanın məktublarını türk yazısı ilə yazan sirr katibi (R.Ə.DLT, I, s.199), bitik-yazı (R.Ə.DLT, I, s.385), tamğa- xaqanın və başqasının damğası, möhürü (R.Ə.DLT, I, s.419), tuğrağ-tuğra, tura, xaqanın möhürü (R.Ə.DLT, I, s. 450) və s.

Dini terminlər: Bitik-cadu, tilsim (R.Ə.DLT, I, s.385), bacmaq- xristianların orucu (R.Ə.DLT, I, s.410), tümsə- minbər , arğuca (R.Ə.DLT, I, s. 419), irk-kahinlik (R.Ə.DLT, I, s.116) və s.

Maişətlə bağlı terminlər: Tiküç- çörəkçilərin çörək üzərinə naxış vurmaq üçün işlədikləri nəsənə, quş lələyi (R.Ə.DLT, I, s.364), kamic- çomçə (R.Ə.DLT, I, s. 365), közəç-parç, piyalə (R.Ə.DLT, I, s.365), kaşiq (R.Ə.DLT,I,s.504), canak (R.Ə.DLT, I, s. 381), çanak-çanax, kasa (R.Ə.DLT, I, s.383), kətmən, boyunduruk, körük və s.

Coğrafiya terminləri: Oğruğ-dərənin döngəsi (R.Ə.DLT, I, s.162), tarım- göllərə, qumsallara tökülən çay qolları(R.Ə.DLT, I, s.395), sirğa-iki dağ arasında geniş vadi ((R.Ə.DLT, I, s.718), toğsuğ-şərq, batsıq—qərb ((R.Ə.DLT, I, s.450), talkıç- dağların birləşdiyi yer (R.Ə.DLT, I, s. (R.Ə.DLT, I, s.450).



Astronomiya terminləri: ölkər, bakırsokum-mərrix ulduzunun adıdır, qızıl rənginə görə misə bənzədilir (R.Ə.DLT, I, s.366), bürc, buzluq, yulduz və s.

Divanda təqvim adları da verilmişdir Məsələn, ud yılı- sığır (inək) ili, pars ili-qaplan ili, tavışğan ili-dovşan ili, nək yılı-timsah ili, yılan yılı—ilan ili, yund yılı- at ili, koy yılı-qoyun ili, biçin yılı- meymun ili, takağu yılı- toyuq ili, it yılı-it ili, tonquz yılı- donuz ili, siçqan ili- siçan ili. (R.Ə.DLT, I, s.355) M. Kaşğari türklərin təqviminin on iki heyvanın adı ilə adlandırmasının tarixini də vermişdir. Onu da qeyd edir ki, bu illərin heyvan adları ilə adlandırmasında bir hikmət var.

S.İbrahimovla M.Asamuddinova “Divan”da işlənən “1651 professional terminin kartotekası”nı hazırlamışlar. Burada elmi, ictimai-siyasi həyatla, təsərrüfatla bağlı olan anlayışlar daha çox işlənmişdir. “Divan”da müxtəlif sahələrə aid terminlər nisbətən təkmilləşmiş, sabitləşmişdir. Lüğətdə işlənən örtük//ötküncə “hekayə”, “yır” “şer”, “mahni”, “koşuq”// “şer”, “yırağu” “şərqici”, şer oxuyan mənasında işlənmişdir. Məsələn, Ol bir yır yırladı (MK III; 3) Ol yır koşqu düzdü (MK, II 14). Lüğətdə “çalğıcı”, sərgici, müğənni mənasında yıradu (yırağu) termini də işlənmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu termin Azərbaycan dilində arxaıkləşmişdir. Eləcə də koşuq: sür kasidi (MK I, 276). Burada “kosuq” şer, qəsidə mənasında işlənir və müxtəlif dialektlərdə qorunub saxlanılır. Omonim terminlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, boğmaq- həm köynək düyməsi, həm də boyunbağı, sinəbəd (R.Ə.DLT, I, s 454) toğril-yırtıcı bir quş (min qaz öldürüb birini yeyir),həm də ət və ədviyyat doldurulan bağırsağ; kolbasa, kənçəkə (R.Ə.DLT, I, s.465), soğut-turşumuş süddən hazırlanan pendir, həm də düyü, ət və ədviyyatla doldurulmuş bağırsağ yeməyi, bumar dolması mənasında işlənmişdir (R.Ə.DLT, I, s.363). “Tanğut” sözünün “Divan” da iki mənası verilmişdir: 1) çövkən oyununda yarışda qalib gələnə hədiyyə olaraq, tanğut deyilən bir ipək qumaş verilir; 2) tanğut eyni zamanda xaqanların səfərə çıxışında onlara verilən yemək və buna bənzər ərnməğan anlamını da ifadə edir (R.Ə.DLT, I, s.162).

“Divan”da bir sıra terminlər var ki, onlarda mənə daralması müşahidə edilir. Məsələn, abidələrdə “cerik” termini qoşun, ordu mənasını verirə “Divan”da ancaq düzülmüş ordu hissəsi mənasını verir və onun semantik mənə tutumu daha da konkretləşir. Elə sözlər var ki, onların mənaları sonradan genişlənərək terminoloji mənə ifadə etmişdir. Məsələn, tufək söyüd qabığından yaxud, yaş süy qabığından hazırlanmış boru, lülə, onunla yumru daş atıb sərçə ovlayırlar (R.Ə.DLT, I, s. 388). Odlu silah ixtira edildikdən sonra zahiri bənzəyişə və funksiya oxşarlığına görə “tufək” sözü olan odlu silahı bildirmişdir.

Bəzən də “Divan”da bir söz müxtəlif mənalar daşıyır. Məsələn, bilgə -sözü həm hakim, filosof, həm alim, həm də ağıllı (R.Ə.DLT, I, s. 422) mənasında işlənmişdir. Lüğətdə atış, uruş, keriş, atım, pusuq, yızık (öndə gedən əsgər bölüyü), akuncu kimi düzəltmə terminlər üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, M.Kaşğarinin “Divanü lüğət it-türk”ü XI əsrdə türk dillərinin funksional-tarixi mənzərəsini kifayət qədər dolğun şəkildə əks etdirir. Görkəmli türkoloq türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə özünəməxsusluğunu göstərmək üçün ərəb əlifbasının və dilçiliyinin “standartlar”ına heç də həmişə riayət etməmiş, müəyyən çıxış yolları, qanunauyğunluqlar axtarıb tapmışdır. Ərəb əlifbası türk dillərinin fonetikasına yaradıcı surətdə tətbiq edilmişdir.(2) Yazılı ədəbi dilimizin və terminologiyanın ilkin inkişaf dövrünün leksikasını və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından bu abidə əvəzsiz mənbədir. Mahmud Kaşğari öz dövrünün bütün elm sahələrini dərinlən öyrənmiş, eləcə xalqın mədəniyyətini mükəmməl mənimsəmiş, türkün istifadə etdiyi yeyinti məhsullarının adlarını, hazırlanma qaydalarını öyrənmiş və lüğətində onların hər birini şərh etmişdir. Beləliklə, “Divan”dakı terminoloji leksikasının təhlili göstərir ki, qədim türklərin həyat tərzi, etnogenezi, məişəti, maddi mədəniyyəti, dilinin tarixi və s. haqqında dəyərli məlumatlar verilmişdir. Həmin sözlərin bir çoxu hazırda türk dillərində arxaıkləşmiş, bir hissəsi isə əvvəlki semantikasını dəyişib türk dillərinin dialekt və şivələrində işlənəməkdədir. Bu sözlər əslində türk mədəniyyətinin tarixi inkişafını özündə qoruyub saxlayır. Min illər ərzində qohum dillərin lüğət tərkibində, fonetik sistemində və qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişmələr baş vermişdir ki, bu inkişaf xətti terminoloji leksika da öz əksini tapmışdır. Bu vahidlər də əsrdən-əsrə keçdikcə cilalanmış və vahid ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002.
2. Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı, “Azərbaycan”, 2003, səh.90.
3. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it -türk. I, Bakı, 2006 (Azərbaycan dilinə tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
4. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it -türk. II, Bakı, 2006 (Azərbaycan dilinə tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
5. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it -türk. III, Bakı, 2006. (Azərbaycan dilinə tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).



6. Mehmet Altay Köymen. Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi. Selçuklu Araştırmaları Dergisi. Sayı III, Ankara, 1971, s. 15-30).
7. Rəhimov A.R. M. Kaşğarının "Divanü-lügat-it-türk" əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1985, s. 61, 62)
8. Şəbnəm Həsənli - Qəribova. XI-XII əsr türk dillərində işlənən qida adlarının etimoloji tədqiqi; Terminologiya məsələləri, 2012.s92-99).
9. Şükrü Haluk Akalın. Kaşğarlı Mahmud ve Divanü lügat-it-türk. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2008. s. 69 (160s.)
10. Асланов Б.И. «Дивани-лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык. – СТ, 1972, №1, с.61-74.
11. Исламова З.А. Названия продуктов питания в словаре Махмуда Кашкарского «Дивану лугат-ит-тюрк» «Вопросы тюркского языкознания» Изд-во «Наука», Алма-Ата, 1985, с. 89-91).



M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində vokativlər və təqlidi sözlər
(Vocatives and imitative words in Kashgari's “Divani-luğət-it türk”)

Hacıyeva Nərgiz Musa qızı

İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, dosent

XÜLASƏ

Azərbaycan xalqının möhtəşəm abidələrindən və türkcə yazılan ilk lüğətlərdən biri olan “Divani-lüğət-it türk” əsəri görkəmli türkoloq Mahmud Kaşğari tərəfindən IX əsrdə tərtib olunmasına baxmayaraq, bu gün də öz qiymətini və əhəmiyyətini itirməmiş, bir çox alim və tədqiqatçılar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün bu lüğətə istinad etmişlər. Lüğətdə diqqətimizi cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri çox yerdə nida və ədat kimi işlədilən və “çıxarılan səs” kimi verilən sözlərdir ki, bunlar artıq elm aləmində vokativ və təqlidi sözlər, imperativ sözlər adı ilə tanınır.

M.Kaşğari “Divan”da daha çox türk sözlərindən istifadə etmiş, ərəb sözlərinə az yer vermişdir. Lüğətdə insanlara müraciətlə işlədilən vokativ sözlər çağırış ədatı kimi işlənmişdir. “Divani-lüğət-it türk” əsərində qohumluq terminləri verilir və mənaları izah olunur. Divanda morfoloji yolla qohumluq bildirən sözlərdən düzələn vokativ sözlər göstərilməsə də, onların kiçiltmə-əzizləmə şəkilçiləri ilə işləndiyi qeyd olunur. Lüğətin yalnız bir neçə yerində morfoloji şəkilçi ilə düzələn vokativ söz işlənmişdir. “Kiyə” – kiçiltmə ədatı. Kiyə, ginə. IV cildə ata sözünün ka, ki şəkilçisi ilə düzəldiyi göstərilir və mənası belə verilir – atacan; “ulıç” – oğlan uşaqlarına bəslənən sevgini bildirmək üçün söylənən bir sözdür. Məsələn: “ulıçım” – oğlum (karluq dilində). Lüğətdə deyilir: “Xaqaniyyə türkləri böyük qardaşı “açıkım” deyə çağırırlar....Digər şəxslərdə isə “açıkınq” deyilməz”..

“Divani-lüğət-it türk”ün I, II və IV cildlərində heyvanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlərin verildiyini görürük. M.Kaşğari tərkibində *h* səsi olan vokativ sözləri lüğətinə daxil etsə də, onları türk əsilli hesab etmir, ərəb və hind dilləri ilə əlaqələndirməyə çalışırdı. M.Kaşğari dəfələrlə qeyd edir ki, türk dillərində *h* səsi yoxdur.

Təqlidi sözlərdə işlənən səsləri tədqiq etməklə onlarda daha çox hansı səsin üstünlük təşkil etdiyini və daha qədimə getdiyini aydınlaşdırmaq olar ki, bu da bilavasitə dilin özünün yaranması ilə bağlı məsələlərdəndir. Protohinavropa mərhələsində sait və samitlərdən danışarkən bir çox dilçilər F.Sössürün saitlərin tarixən xüsusi samitlərin, “larinqallar”ın təsiri ilə meydana çıxdığı fikrinə əsaslanırlar. Qeyd edək ki, larinqallar ptohindavropa saitlərinin fonemləşmə prosesində həlledici rol oynamışdır. Xet dilində bir larinqalın (*h*) olması tədqiqatçılara ikinci larinqalın olması fikrini söyləməyə imkan verir. Bu dildə həm *h*, həm də *h.h* pozisiyalarının olması bu səslərdən birinin palatal, digərinin velyar olmasını göstərir. Larinqalların palatal və velyar olması semit və Qafqaz dillərinə aid yazılmış əsərlərdə geniş şəkildə şərh və sübut olunmuşdur.

Lüğətdə uşaq sözlərinin işlənməsi də maraq doğurur. Məsələn: “əbək” – uşaq dilində çörəyin adı. Müasir dilimizdə “əppək”dir. Lüğətdə nida sözləri də göstərilir. Məsələn: a: – çaşqınlığı bildirir. Ol məni a kıldı – o məni çaşdırdı.

SUMMARY

Although “Divani-luğət-it türk”, is one of the greatest monuments of the Azerbaijani people and one of the first dictionaries written in Turkish, was compiled by the prominent turkologist Mahmud Kashgari in the 9th century, it has not lost its value and importance today, many scientists and researchers referred to this dictionary to justify their views. One of the features that attracted our attention in the dictionary is the words that are used as an exclamation and a particle and an “extracted sound”, these are now known as vocational and imitated words and imperative words in the world of science.

M. Kasgarhari mostly used the Turkish words in the “Divan” and gave little place to Arabic words. In the dictionary, vocative words used to address people are used as a particle for calling. In the work “Divani-lüğət-it türk” the terms of kinship are given and their meanings are explained. Although there are no



morphologically related vocabulary words in "Divan", it is noted that they are used with diminutive suffixes. In only a few places in the dictionary vocative word formed with a morphological suffix is used. "Kiyə" – the particle of reduction. *Kiyə, ginə*. Volume IV shows that the word father is formed with the suffix *ka, ki*, and its meaning is given as father; "ulıç" is a word used to express love for boys. For example: "ulıçım" - my son (in karluq language). The dictionary says: "Khaganian Turks call their elder brother "açıkım" ... Other people do not call him "açıkınq".

We see that in volumes I, II and IV of "*Divani-lügət-it türk*" the vocative words addressed to animals are given. Although M.Kashgari included in his dictionary vocative words with h sound, he did not consider them of Turkish origin and tried to connect them with Arabic and Hindi languages. M.Kashgari repeatedly states that there is no h sound in Turkish languages.

By studying the sounds used in imitation words, it is possible to find out which sound predominates in them and which is more ancient, which is one of the issues directly related to the origin of language itself. Speaking of vowels and consonants in the Proto-Indo-European stage, many linguists are based on F.Saussure's opinion that vowels historically appeared under the influence of special consonants, "larynxes".

It should be noted that larynxes played a decisive role in the process of phonemization of vowels in Indo-European sounds. The presence of one larynx (h) in the Hittite language allows researchers to suggest the existence of a second larynx. The presence of both *h* and *h.h* positions in this language indicates that one of these sounds is palatal and the other is velar. The palatal and velar structure of the larynx has been extensively commented on and proven in Semitic and Caucasian works.

The development of children's words in the dictionary is also interesting. For example: "əbək" – the name of bread in children's language. In our modern language it is "əppək". The dictionary also shows exclamation marks. For example: a: – means confusion. *Ol məni a kıldı* – he confused me.



KAŞĞARDA AZIX ŞƏHƏRİ
(KAŞĞARDA AZIŞ ŞEHİRİ)
(THE CITY AZYKH IN KASHGAR)

İlhami Cəfərsəy

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Qədimdillər və mədəniyyətlər şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru

XÜLASƏ

Azərbaycan ictimai düşüncəsində ümumiləşməkdə olan bir fikrə görə Azix mağarası ayı mağarası deməkdir. Düzdür, azıq türk dillərində ayının altı-yeddi adından biridir, ancaq mağaranın adı birbaşa ayı sözü ilə bağlı deyil. Azix kəndinin adı ilə bağlıdır.

Totemi ayı olduğuna görə qırğızların bir qəbiləsi özünü *Azıq* adlandırır. Hələ eradan əvvəl I minillikdə Azıq, Azuq, Ayu, Ayup adlı türk etnosları Kaşğardan Misirə qədər dünyanın neçə-neçə ölkələrinə yayılmışdır.

Azix alpları yunanlardan qabaq Nil vadisini tutmuş, Misirlə Fələstin arasında Azux şəhərini salmışdır. Yunan tarixçiləri *Azux* şəhəri *Azoxis* adlandırır. II əsrdə yaşamış Ptolomey yazır ki, Azov dənizinin sahilində Yazıq adlı etnos yaşayır.

Azix alpları romalılarla vuruşa-vuruşa Yerusəlimdən Qafqaz dağlarının ətəklərinə çəkildilər. Eranın 87-103-cü illərində çoxtayfa İberianın hakim nəslı oldular. IV-V əsr xristian salnamələrində onların adı Azuk və Arzuk formalarında yazıya alınmışdır.

Bizim üçün xüsusilə, maraqlıdır ki, "Divanü-luğatit-türk" əsərinin yazarı Mahmud Kaşğari Kaşğar yaxınlığındakı Azix şəhərində anadan olmuşdur. Həmin şəhər islamiyyətdən öncə totemi ayı olan bir türk nəslı tərəfindən salınmışdır.

Rusiyanın qafqazşünas tədqiqatçıları XIX əsrin sonlarında Qarabağda etnoqrafik bilgiler toplayarkən görmüşdülər ki, Azix kəndinin əhalisi özünü həm də *Azux* adlandırır. Onların mifik təxəyyülünə görə ayı dəyirmançı imiş. İnsanların çörəyə hörmətsizliyini görüb azıxmış, yəni heyvana dönüb meşəyə qaçmışdır. Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilində *azıxmış* sözü vardır. Ev heyvanları aylarla çöldə qalıb vəhşiləşəndə deyirik heyvan azıxıb.

Assuriya hökmdarı III Tiqlatpalasarın kitabəsində deyilir ki, Suriya ilə Türkiyə arasında *Ayup* adlı ölkə var. Bir Urartu qaya yazısında isə qeyd olunur ki, *Ayup* Urartu tayfa ittifaqına daxil olan etnoslardan biridir. Ayın zamanı Ayup etnosunun tanrısına bir dana qurban kəsərdilər. Bu məlumatları Qapançı soyadlı erməni Qraçik etiraf edir. Qədim slavyan salnamələrində isə göstərilir ki, *Ayepa* peçenq və ya berendey tayfalarından biridir. *Ayepa* ayı eba, yəni ayı oba deməkdir. Xitayların, başqurdların, qırğızların Ayu, Ayuçi adlı oymaqları var idi.

Bir sıra türk dillərində, o cümlədən Kumık dilində ayıya *ayup* deyilir. Totemi ayup, yəni ayı olan etnosun yurd yerləri Ayıp, Ayıplı formalarında xəritəmizə daxil edilmişdir.

Azix mağarasından başqa Laçında Azix qəbiristanı var idi. Çox ehtimal ki, həmin məzarlıqda xristianlaşmamış, yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən tərəkəmə Azix alpları dəfn olunmuşdur.

Henrix Qrets "Yevreylərin tarixi" kitabında yazır ki, Avraam Kənan əsgərləri ilə döyüşdən çəkinərək onların torpaqlarından cənub-şərq, *Ayi* və *bet-El* vilayətlərinin arasına köçdü. Bibliyadakı Avraam müqəddəs Quranımızdakı İbrahim peyğəmbərdir. Nəzərə alsaq ki, İbrahim Əleyhissəlam e.ö. 1775-ci ildə vəfat etmiş və Şumerin Ur şəhərində dəfn olunmuşdur. Deməli, ayı, ayup, azix etnonimlərinin azı 4 min illik tarixi vardır.

Açar sözlər: Kaşğar, Azix, xristian dini abidələri, Suriya salnamələri

ÖZET

Azərbaycan sosial düşüncəsində genelleşməkdə olan bir görüşə görə Azix mağarası ayı mağarası demək. Azix Türk dillərində ayının altı yedi adından biri olsa da mağaranın adı doğrudan ayı sözcüğü ilə bağlantılı deyil. Azix köyünün adı ilə ilişkilidir.

Totemi ayı olduğu için Kırğızların bir kabilesi kendine *Azık* adı vermişti. Daha milattan önce I. binyılda Azık, Azuk, Ayu, Ayup isimli Türk etnik grupları Kaşğar'dan Mısır'a kadar dünyanın birçok ülkelerine yayılmışlardı.



Azıh alpleri Yunanlardan önce Nil vadisini tutmuş, Mısır'la Filistin arasında Azuh şehrini kurmuşlardır. Yunan tarihçileri *Azuh* şehrine Azohis adı vermişlerdir. II. yüzyılda yaşamış Batlamyus'un yazdığına göre Azov denizinin sahilinde Yazık isimli bir etnik grup yaşar.

Azıh alpleri Romalılarla çarpışarak Kudüs'ten Kafkas dağlarının eteklerine doğru çekildiler. Milattan sonra 87-103 yıllarında çokboyulu İberya'nın hakim nesli oldular. IV.-V. yüzyıl Hristiyan yıllıklarında onların adı Azuk ve Arzuk şekillerinde yazıya geçmişti.

Bizim için özellikle ilgi çeken konu "Dîvânü Lugâti't-Türk"ün yazarı Kaşgarlı Mahmud Kaşgar yakınlığında Azıh şehrinde dünyaya gelmiştir. O şehir İslamiyetten önce totemi ayı olan bir Türk nesli tarafından kurulmuştur.

Rusya'nın Kafkasyayı öğrenen araştırmacıları XIX. yüzyılın sonlarında Karabağ'da etnografik bilgileri toplayarken görmüşler ki Azıh köyünün sakinleri kendilerine *Azuh* adı da verdiler. Onların mitolojik düşüncesine göre ayı değirmenciymiş. İnsanların ekmeğe saygısızlığını görerek azıhmış yani hayvana dönüşerek ormana kaçmış. Buna uygun olarak Azerbaycancada *azıhmış* sözcüğü vardır. Evcil hayvanlar aylarla dışarıda kalarak vahşileşince hayvan azıhmış deriz.

Asur hükümdarı III. Tiglat-Pileser'in kitabesinde yazar: Suriye ile Türkiye arasında *Ayup* isimli ülke var. Bir Urartu kaya yazısına göre *Ayup* Urartu tayfa birliğine dahil olan etnik gruplardan biridir. Âyin zamanı *Ayup* etnik grubunun tanrısına bir adet dana kurban kesilirdi. Bu bilgileri Kapançı soyadlı Ermeni Graçik itiraf eder. Eski Slav yıllıklarında gösterildiğine göre *Ayepa* Peçenek veya Berendi tayfalarından biridir. *Ayepa* ayı eba yani ayı oba demektir. Hıtaayların, Başkurtların, Kırgızların *Ayu*, *Ayuçi* adlı oymakları vardı.

Bazı Türk dillerinde, aynı zamanda Kumukçada ayıya *ayup* denir. Totemi ayup yani ayı olan etnik grubun yaşam yerleri *Ayıp*, *Ayıplı* şekillerinde haritamızda yer almıştır.

Azıh mağarasından başka Laçın'da Azıh mezarlığı vardı. Büyük ihtimalle o mezarlıkta hristiyanlaşmış, yazın yaylağa, kışın kışlağa göçen göçebe Azıh alpleri defnedilmiştir.

Heinrich Graetz "Yevreylerin Tarihi" kitabında yazar: Avraam Kenan askerleri ile dövüşten çekinerek onların topraklarından Güneydoğuya, *Ayi* ve *bet-El* vilayetlerinin arasına göç etti. Bibliya'daki Avraam kutsal Kur'an'ımızdaki İbrahim Peygamberdir. İbrahim Aleyhisselam'ın milattan önce 1775 yılında vefat etmiş ve Sümer'in Ur şehrinde defn edilmiştir. Demek ki ayı, ayup, azıh etnonimlerinin en az 4 bin yıllık geçmişi vardır.

Anahtar kelimeler: Kaşgar, Azıh, Hristian dinî anıtları, Suriye yıllıkları

SUMMARY

According to an idea that is going to be common in Azerbaijan social thought, the Azykh cave means the cave of bear. Although *azig* is one of the six or seven names of bear in the Turkic languages, the name of the cave is not directly connected to the word *ayi* 'bear'. It is connected to the name of the village Azykh.

A tribe of Kyrgyz named themselves *Azig* because bear was their totem. Even in the 1st century B.C., the Turkic ethnic groups called *Azig*, *Azug*, *Ayu*, *Ayup* were spread to various countries of the world from Kashgar to Egypt.

The alps of Azykh had captured the Nile Valley much before the Greeks, and had built the city Azykh between Egypt and Palestine. The Greek historians called the city *Azukh* Azokhis. Ptolemy who lived in the 2nd century writes that there was an ethnic group called *Yazug* in the coast of the Aral Sea.

While fighting with the Romans, the alps of Azykh retreated from Jerusalem to the foothills of the Caucasus Mountains. They became the ruling dynasty of the multiracial Iberia in 87-103, A.D. Their name was registered in the forms *Azuk* and *Arzuk* in the 4-5th century Christian chronicles.

It is especially interesting for us that Mahmud Kashgari, the author of the book *Dîwân Lughât al-Turk* was born in the city Azykh near Kashgar. That city had been built by a Turkic ethnic group whose totem was bear.

When gathering ethnographical information at the end of the 19th century, the Russian researchers of the Caucasian studies saw that the inhabitants of the village Azykh also called themselves *Azukh*. In their mythic imagination the bear was a miller. He *azikhmish* 'has turned into an animal and has run to the forest' as he saw the disrespect of the people toward bread. Likewise, there is the word *azikhmish* in the Azerbaijani language. When domestic animals stay outside for months and become wild, we use the word *azikhib* for them.



The inscription of Tiglath-Pileser III, the Assyrian king states that there is a country called *Ayup* between Syria and Turkey. And a rock inscription of Urartu notes that *Ayup* is one of the ethnic groups included in the tribal confederation of Urartu. During the rite, they used to sacrifice a calf to the deity of the ethnic group *Ayup*. This information has been acknowledged by Grachik, the Armenian whose surname was Gapanchi. And the old Slavic chronicles show that *Ayepa* is one of the Pecheneg or Berendei tribes. The name *Ayepa* means *ayi eba*, i.e. *ayi oba* 'the village of bears'. The Khitai, Bashkirs and Kyrgyz had villages called *Ayu*, *Ayuchi*.

In several Turkic languages, as well as in Kumyk, bear is called *ayup*. The place of residence of the ethnic group whose totem was *ayup*, i.e. bear was included into our map in the forms *Ayip*, *Ayiply*.

Beside the *Azykh* cave, there is also a cemetery called *Azykh* in Lachin. Most probably, the nomad alps of *Azykh* who were not Christianized and who moved to the summer pastures in summer and to the wintering places in winter were buried in this cemetery.

In his book *History of the Jews* Heinrich Graetz writes that in order to avoid the battle against the soldiers of Canaan, Abraham moved from their land to the South-East, between the provinces *Ayi* and *bet-El*. Abraham in the Bible is the Prophet Ibrahim in our sacred Quran. Noting that Ibrahim died in 1775, B.C., and was buried in the city Ur of Sumer, it means that the ethnonyms *ayi*, *ayup*, *azykh* have a history at least 4000 years.

Keywords: Kashghar, *Azykh*, Christian religious monuments, Syrian chronicles

GİRİŞ

Azərbaycanın arxeoloqları qazıntılara başlayana qədər erməniləri nə Azıx kəndi maraqlandırır, nə Azıx mağarası. Onlar hələ Məmmədəli Hüseynovun adını eşitməmişdilər, Mingəçevirdən tapılan yazılı şamdana görə arxeoloq Vahidovun kölgəsini qılınclayırdılar.

Erməniləri Cin atına mindirən o idi ki, bürünc şamdan üzərində Alban əlifbasının Bərdə xətti ilə *Tanqri* sözü aydın oxunurdu.

Danoslar danos dalınca yazıldı. Su-elektrik stansiyasının tikintisi sürətləndirildi. Erkən xristianlıq dövrünün mədəniyyət abidələri Kür çayının suları altına qərq olundu.

Mingəçevir abidələrini sular altında qoyan qonşularımızın hikkələri yenicə soyumuşdu. Onlar təzəcə toquş deyib, Cin eşşəyindən düşmüşdülər ki, arxeoloq Məmmədəli Hüseynov Azıx mağarasının səkkizinci qatından ilk insan tipinin çənə sümüklərini tapıb, elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim etdi.

Qırmızı Bazardan İrəvan çuxuruna qədər aləm bir-birinə dəydi. Bu tapıntı Aşxalusun göbəyindən çıxanların beyinlərini 9,9 bal zəlzələ kimi titrətdi. Hansı müdirin kabinetinə girirdin, stolların üstündə qalaq-qalaq kitab görürdün. Ermənilər məmə yeyəndən pəpə deyənə qədər dilçi olmuşdular. Elliklə Azıx adının anlamını axtarırdılar.

Uzun çabalardan sonra dizaxlı bir qoca müəllim sanskrit dilində zoğ, yaşıl budaq anlamında *a-zox* sözünü tapdı. Ancaq mənə uyğun gəlmirdi, zoğ hara, daş-qaya hara?

Azərbaycan ictimai düşüncəsində ümumiləşməkdə olan bir fikrə görə Azıx mağarası ayı mağarası deməkdir. Düzdür, azıq türk dillərində ayının altı-yeddi adından biridir (МК II. 1940.s.32; Радлов т.2, ч.1, 1893.s.129), ancaq mağaranın adı birbaşa ayı sözü ilə bağlı deyil. Azıx kəndinin adı ilə bağlıdır.

Totemi ayı olduğuna görə qırğızların bir qəbiləsi özünü *Azıq* adlandırır (Шаниязов 1974.s.129; Бартольд 1965.s.533,536). Hələ eradan əvvəl I minillikdə Azıq, Azuq, Ayu, Ayup adlı türk etnosları Kaşğardan Misirə qədər dünyanın neçə-neçə ölkələrinə yayılmışdılar. Azıx alpları yunanlardan qabaq Nil vadisini tutmuş, Misirlə Fələstin arasında Azux şəhərini salmışdılar. Yunan tarixçiləri *Azux* şəhəri *Azoxis* adlanırdılar. Həmin şəhər Ptolomey dövrünə - e.ö. III əsrə qədər qalırdı (Иосиф Флавий 1991.s.413).

Bizim əcdadlarımız qədim Misir və Ön Asiya mədəniyyətlərinin yaradıcılarıdır. Ermənilər deyirlər ki, türklər Anadoluya XI əsrdə gəliblər.

Azıx alpları romalılarla vuruşa-vuruşa Yerusəlimdən Qafqaz dağlarının ətəklərinə çəkildilər. Eranın 87-103-cü illərində çoxtayfalı İverianın hakim nəslə oldular. IV-V əsr xristian salnamələrində onların adı Azuk və Arzuk formalarında yazıya alınmışdır.

L.M.Meliksetbekov yazır: - İveriya hakimi I Parsmanın nəslindən çar Arzukun əsil adı *Azuk* olmuşdur (Меликсетбеков 1938.s.29).

Azıx nəslinin bir hissəsi xristianlıqdan sonra erməniləşmiş, bir hissəsi gürcüləşmişdir. Erməniləşmiş Azıx nəslindən filosof və tarixçi Asoxik çıxmışdır. Erməni mətnşünasları Asoxikin türk mənşəyi barədə



sussalar da, onun VII əsrdə yaşadığını, dövrünün tanınmış elm və din xadimi olduğunu təsdiq edirlər (Абегян 1975.s.139-140).

Bizim üçün maraqlıdır ki, "Divanü-luğat-it-türk" əsərinin yazarı Mahmud Kaşğari Kaşğar yaxınlığındakı Azıx şəhərində anadan olmuşdur (Ибрагимов, Османов 1987.s.81). Həmin şəhər islamiyyətdən öncə totemi ayı olan bir türk nəslə tərəfindən salınmışdır.

Aylara totemik münasibət nə ilə bağlıdır? Dünyanın bir çox qədim xalqları kimi türklər də həm ayını sevirlər, həm də ondan qorxurdular. Ona görə qorxurdular ki, aylar mağarada yaşayırdı. Onları öldürmədən mağaralarda məskunlaşmaq olmurdu. Ona görə sevirdilər ki, ayı onların azuqəsi idi. Qış düşəndə meşədəki yabanı meyvələr yox olur, insanlar mağaralarda qış yuxusuna gedən ayları tutub ətinə yeyirdilər. Ayı ibtidai insanlar üçün soyuducuların buxanasında saxlanan ət idi.

Mahmud Kaşğarının və V.V. Radlovun lüğətində azuq sözü iki mənada verilmişdir: ayı və azuqə (MK I. 1939.s.32; Радлов т.1, ч.1 1914.s.489). Bundan əlavə, Fəzlullah Rəşidəddinin qələmə aldığı "Oğuznamə"də *Azuk bolsun* mərasim adı var. İrkıl Xoca Gün xanın oğlanlarının onqonunu müəyyən edir. Həmin mərasim *Azuk bolsun*, yəni var-dövlət qazansın (Fəzlullah Rəşidəddin 1992.s.39) adlanır.

Rusiyanın qafqazşünas tədqiqatçıları XIX əsrin sonlarında Qarabağda etnoqrafik bilgilər toplayarkən görmüşdülər ki, Azıx kəndinin əhalisi özünü həm də *Azux* adlandırırdı. Onların mifik təxəyülünə görə ayı dəyirmançı imiş. İnsanların çörəyə hörmətsizliyini görüb azıxmış, yəni heyvana dönüb meşəyə qaçmışdır (Серал 1902. s. 272).

Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilində *azıxmış* sözü vardır. Ev heyvanları aylarla çöldə qalıb vəhşiləşəndə deyirik heyvan azıxıb. "Əmrah" dastanında belə bir epizod var. Xidmətçi qız həyətdə çıxanda görür ki, üz-gözünü tük basmış, cındırından cin hürkən bir qoca kişi bağdakı almaları yeyir. Qorxaraq evə qaayıb deyir:

Xanım, bağa bir azıxmış giribdi,
Yeyib qurtarıbdı yar almasını.

Ermənilər Qazaxıstanın keçmiş prezidenti Nursultan Nazarbayevdən 3 milyon dollar pul alıb, XI əsrdən sonrakı sənədləri Almatıya göndərdilər. Əslən Azov urumlarından olan A.N.Qarkavetsə 3 kitab yazdırdılar. Həmin kitablarda xristian qırpaqların erməni qırpaqlar kimi təqdim edilməsinə nail oldular (Гаркавец 1979.s.100; Гаркавец 1987.s.225; Гаркавец 1988.s.3-176). IV-VII əsrlərdə yazılan kilsə salnamələrini isə Qazax alimlərinə göstərmədilər.

Əgər II əsrdə yaşamış Ptolomey yazırsa, Azov dənizinin sahilində *Yazıq* adlı etnos yaşayırdı (Волкова 1973.s.102), azıxların şimali və cənubi Qafqazda varlığını hansı əsasla XI əsrə çəkirlər?

İveriyada 87-103-cü illər arasında çar *Azuq* hakim olubsa (Меликсетбеков 1938.s.29), qırpaqları hansı niyyətlə Qazaxıstana, Qırğızıstana qovurlar?

Yalnız qırpaqlar yox, oğuzlar, peçeneqlər, berendeylər Qafqazın və Ön Asiyanın qədim mədəniyyətinin yaradıcılarıdır. Bu barədə e.ö. II minilliyə aid Misir papirus mətnlərində, e.ö. IX əsrə aid Assuriya kitabələrində, e.ö. VIII əsrə aid Urartu qaya yazılarında qiymətli bilgilər vardır (Пиотровский 1944.s.273).

Assuriya hökmdarı III Tiqlatpalasarnın kitabəsində deyilir ki, hardasa Suriya ilə Türkiyə arasında *Ayup* adlı ölkə var. Bir Urartu qaya yazısında isə qeyd olunur ki, *Ayup* Urartu tayfa ittifaqına daxil olan etnoslardan biridir. Ayın zamanı Ayup etnosunun tanrısına 1 dana qurban kəsərdilər. Azıx, Ayup, Ayı etnoslarının mənşəyi barədə sussa da, mixiyazılı mətnlərdəki bu faktları Qapançı soyadlı erməni Qraçik etiraf edir (Капанцян 1985.s.46). Qədim slavyan salnamələrində isə göstərilir ki, *Ayepa* peçeneq və ya berendey tayfalarından biridir. *Ayepa* ayı eba, yəni ayı oba deməkdir. Xitayların, başqurdların, qırğızların *Ayu*, *Ayuçi* adlı oymaqları var idi (Шаниязов 1974.s.135).

Bir sıra türk dillərində, o cümlədən Kumık dilində ayıya *ayup* deyilir (Список описание местностей и племен Кавказа т. XVII, ч.3, 1893.s.20). Totemi ayup, yəni ayı olan etnosun yurd yerləri Ayup, Ayıplı formalarında xəritələrmizə daxil edilmişdir. İndi kiməsə Aşağı Ayıplı, kiməsə Çaxırlı kəndinin adı xoş gəlmişdir. Çakır qartalın bir növünün adıdır. Onun çaxıra heç bir aidiyyəti yoxdur.

Yerlərdən gələn təqdimatlar əsasında Milli Məclisdə şəhər, kənd adları dəyişdirilir. Deputatlarımız özləri də bilmədən tarixi toponimiyamızın qiymətli nümunələrini xəritədən silirlər. Azıx mağarasından başqa Laçında Azıx qəbiristanı var idi. Çox ehtimal ki, həmin məzarlıqda xristianlaşmamış, yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən tərəkəmə Azıx alpları dəfn olunmuşdur. Həmin məzarlığı tapmaq, arxeoloji qazıntılar aparmaq, salamat qalan epitafiya mətnlərini oxumaq lazımdır.



Kiməsə Ayı, kiməsə Ayıbasanlı kəndinin adı xoş gəlmirsə, onları dəyişmək lazım deyil. Henrix Qrets "Yevreylərin tarixi" kitabında yazır ki, Avraam Kənan əsgərləri ilə döyüşdən çəkinərək onların torpaqlarından cənub-şərqə, *Ayi və bet-El* vilayətlərinin arasına köçdü (Генрих Грець II. 1907.s.144).

Bibliyadakı Avraam müqəddəs Quranımızdakı İbrahim peyğəmbərdir. Nəzərə alsaq ki, İbrahim əleyhissəlam e.ö. 1775-ci ildə vəfat etmiş və Şumerin Ur şəhərində dəfn olunmuşdur (Библейская Энциклопедия т.1, 1891.s.14; Эрнст Ренан т.1, 2750.s.78). Deməli, ayı, ayur, azıx etnonimlərinin azı 4 min illik tarixi vardır. Türk xalqları Kaşğardan Suriyaya, Azov dənizindən Misirə qədər dünya mədəniyyətinin yaradıcılarıdır. Onlar Kaşğar şəhərinin birini şərqə Türkünstanda, birini Türkiyə ilə Suriya arasında salmışdılar. Yeqişeyə (V əsr) görə *Kaşkar* Suriyanın şimalında isti ölkədir (Егише 1971.s.262; Yusifov 1993.s.343).

İ.Y.Dyakonova görə eradan öncə I minilliyə aid qaya yazılarındakı *Kaşqar* ölkəsi indiki Tur Abdindir (Дьяконов 1951.s.293). İbn Xordadbeh yazır ki, Kaşqar Dəclə və Fərat çayları arasında suvarılan bol məhsullu mahalın adıdır. Həmin ölkənin və şəhərin əhalisi xristian idi. Kaşqar kilsəsi VII əsrə qədər yepiskopluq mərkəzi olmuşdur (Ибн Хордадбех 1986.s.148).

Kaşqar yalnız şəhər və ölkə adı deyildir. Qədim, çox qədim bir türk etnosunun adıdır. Onlar Ön Asiyada xristian dinini qəbul edib qonşu xalqlar arasında assimilyasiya olundular. Şərqi Türkünstanda, Dağlıq Bədəxşanda, Qazaxıstanda uzun illər öz etnik kimliklərini qoruyub saxladılar. Onların bir oymağı XVII əsrdə Dağlıq Bədəxşanda yaşayırdı (Письменные памятники Востока 1979.s.21). Onların 2 oymağı isə XIX əsrdə özünü Kaşğaray adlandırdı, qazaxların Orta Yüz və Dulat tayfaları ilə birlikdə köçəri həyat tərzini keçirirdi (Чокан Валиханов I. 1984.s.182).

Kaşqayların bir oymağı isə Qızıl Ordanın süqutundan sonra Rusiyaya köçmüşdür. Rusiya zadəganlarının "Məxmər kitabı"nda onlar Kaşkarev adlandırılır (Баскаков 1979.s.218).

Nəticə. Bir çox türk nəsilləri kimi kaşqarlar da ölüb getmiş, yer üzündən silinmişdir. Bəziləri isə yad dinlərin, mədəniyyətlərin təsiri altında başqa millətlərə çevrilmiş, tarixi mənbələrdə yalnız adları qalmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Fəzullah Rəşidəddin 1992 – Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 1992.
2. МК I. 1939 - Mahmud Kaşğari. Divanü-luğat-it-türk. С. I, Ankara, 1939.
3. МК II. 1940 – Mahmud Kaşğari. Divanü-luğat-it-türk. С. II, Ankara, 1940.
4. Yusifov 1993 - Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 1993.
5. Абебян 1975 – Абебян М.Х. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975.
6. Бартольд 1965 – Бартольд В.В. Сочинение. т. 2, ч 1, М, Наука, 1965.
7. Баскаков 1979 – Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Москва. Наука, 1979.
8. Библейская Энциклопедия. Т. 1, Санкт-Петербург, 1891.
9. Гаркавец 1979 – Гаркавец А.Н. Конвергенция армяно - кипчакского языка с славянским в XVI-XVII вв. Киев, Наукова Думка, 1979.
10. Гаркавец 1987 – Гаркавец А.Н. Кипчакские языки. Киманский и армяно-кипчакский. Алма-Ата, 1987.
11. Гаркавец 1988 – Гаркавец А.Н. Тюркские языки на Украине. Киев, Наукова Думка, 1988.
12. Генрих Грець 2. 1907 - Генрих Грець. История евреев. т. 2. Одесса, 1907.
13. Дьяконов 1951 - Дьяконов И.М., Саркисян Г.Х., Яковлев Е.Ф. Указатель собственных имен и географических названий. Вестник древней истории, № 4 (38), М.-Л., 1951.
14. Егише 1971 - Егише. О Вардане и войне армянской. Ереван. 1971.
15. Эрнст Ренан 2750 - Эрнст Ренан. История первых веков христианства. Антихрист. т. IV, СПб, 310 с. (nəşr ili göstərilməyib).
16. Ибн-Хордадбех 1986 - Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986.
17. Ибраимов, Османов 1987 – Ибрагимов М, Османов М. О родине, жизни и гробнице Махмуда Кашкарского. Тюркология, Баку, 1987, №4, с. 79-89.
18. Иосиф Флавий 1991 - Иосиф Флавий. Иудейская Война. Минск, 1991.
19. Меликсетбеков 1938 – Меликсетбеков Л.М. Армази. Историко-археологический очерк. Вып. 2, Тбилиси, 1938.
20. Пиотровский 1944 - Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944.
21. Письменные памятники Востока. Москва, 1979.
22. Радлов Т. 2, ч. 1. 1893 – Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2, ч.1. Санкт-Петербург, 1893.
23. Радлов Т. 2, ч. 1. 1914 - Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1, ч. 1, Санкт-Петербург, 1914.
24. Сегал 1902 – Сегал И.А. Сборник сведений о Елизаветпольской губернии. Тифлис, 1902.
25. Список местностей и племен Кавказа. Т. XVII, Ч. III, Тифлис, 1893.
26. Чокан Валиханов I, 1984 – Чокан Валиханов. Собрание сочинений. Т.1, Алма-Ата, 1984.
27. Шаниязов 1974 – Шаниязов К.Ш. К этнической истории Узбекского народа. Ташкент, ФАН, 1974.



M. Kaşğari "Divan" ında tibbi leksikanın leksik-semantik xüsusiyyətləri
(Lexical-semantic features of medical lexicon in M. Kashgari "Divan")

QÜDSİYYƏ QƏMBƏROVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XÜLASƏ

Bütün türk dünyasının ortaq yazılı mədəniyyət nümunəsi olan M.Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk" əsərində təbabət leksikası tədqiqat üçün xüsusi mahiyyət kəsb edir. Qədim təbabət təcrübəsini dünya tibb elminə bəxş etmiş türk dünyasının bu böyük abidədəki səciyyəsinə leksik-semantik aspektdən öyrənmək bir neçə cəhətdən aktualdır. "Divan"da həm ənənəvi, həm də elmi təbabətə dair xeyli söz toplanmışdır. Bu leksik vahidlər tibbin müxtəlif sahələrini - anatomiya, fiziologiya, patologiya, terapiya, profilaktika, gigiyena, fitoterapiya, farmakologiya və s. əhatə etməklə, müxtəlif türkdilli tayfalara mənsubdur.

Araşdırmadan belə məlum olur ki, sözlərin leksik-semantik cəhətlərini müasir ədəbi dilə nəzərən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- "Divan"dakı mənasını və fonetik tərkibini əsasən saxlayan sözlər: bağır, ilik, öfgə, sayru

- "Divan"dakı mənasını saxlamaqla cüzi fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər: oğla (gənc), bağırsuk (bağırsağ), sigil (ziyil), singir (sinir), yüzərlək (üzərlək), öt (öd)

- "Divan"dakı mənasına yaxın olan sözlər: tamar (sinir), böğür (böyrək), çəkək (çiçək), teşik (qırja, yırtıq)

"Divan"da tibbi leksikanın semantik məsələləri əsərin yazıldığı zaman çərçivəsində və həmçinin müasir Azərbaycan dili aspektində tədqiqata cəlb olunur. Burada tibbi leksikanın semasioloji tədqiqinə - çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik xüsusiyyətlərinə dair araşdırmalar aparılır. Burada çoxmənalılığın səbəbləri öyrənilməklə, əsas faktlar və vasitələr də tədqiqata cəlb olunur. Araşdırmada "Divan"dakı tibbi leksikanın omonimlik məsələsinə və omonimlərin növlərinə də nəzər yetirilir. Tibbi leksikanın sinonimiya cəhətdən öyrənilməsində türk tayfa dil faktlarına xüsusi diqqət verilir. Tibbi leksikanın antonimliyi barədə tapılan dil nümunələri tədqiqat üçün yenilik hesab oluna bilər. Məqalədə, həmçinin, tibbi leksikanın sabit birləşmələrin formalaşma mənbələrindən biri olması frazeoloji birləşmələr üzərindən tədqiq edilir. Burada bədən üzvlərinin adlarının – somatizmlərin baza məsələsinin öyrənilməsi diqqət mərkəzində dayanır. Yeri gəldikcə, təbabət leksikasının bəzi nümunələrinin etimologiyasına dair verilən elmi yozumlar məsələnin mahiyyətini açmağa yönəlmişdir. "Divan"da tibbi terminologiyanın derivatoloji aspektləri də araşdırılır. Təbabət terminlərinin yaranmasında leksik, morfoloji və sintaktik üsullara diqqət verilir. Müəllifin bu mənada türk tayfa dillərinin dil faktlarına xüsusi önəm verməsini tibbi terminologiyanın milliləşməsi yolunda örnək qoyduğunu əsaslandırır.

"Divan"da həmçinin dövr üçün səciyyəvi olan alınma tibbi terminlərin mənşəyi məsələsinə, həmçinin tibbi terminologiyanın milliləşməsi yolunda edilən ilk cəhdlər də maraq doğurur. Bu məsələdən bəhs edərkən "Divan"da tez-tez adı çəkilən Çin və Hindistana məxsus dərman vasitələri, həmçinin tibbi alət və avadanlıqların adları da araşdırmaya cəlb olunur.

Açar sözlər: M.Kaşğari, "Divani-lüğət-it-türk", tibbi leksika, leksik-semantik xüsusiyyətlər, semasioloji tədqiqat, derivatoloji üsul, terminologiya, etimologiya

SUMMARY

The medicine lexicon in M.Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk", a common example of written culture of the whole Turkic world, is of special importance for research. It is important to study the lexical-semantic aspect of the character of this great monument of the Turkic world, which gave the practice of ancient medicine to the world medical science, in several ways. Divan contains a lot of words on both



traditional and scientific medicine. These lexical units belong to different Turkic-speaking tribes, covering various fields of medicine - anatomy, physiology, pathology, therapy, prevention, hygiene, phytotherapy, pharmacology and others.

It is clear from the research that the lexical-semantic aspects of words can be grouped in the following way in relation to modern literary language:

- Words that keep their meaning and phonetic structure in "Divan": bağır, ilik, öfgə, sayru
- Words that have few phonetic change, keeping their meaning in "Divan": oğla (gənc), bağırsuk (bağırsağ), sigil (ziyil), singir (sinir), yüzərlük (üzərlük), öt (öd)
- Words close to the meaning in "Divan": tamar (sinir), bögür (böyrək), çəkək (çiçək), teşik (qırja, yırtıq)

In "Divan" the semantic issues of medical lexicon are involved in the research at the time of writing and also in the aspect of modern Azerbaijani language. Research is carried out on the semantic study of medical lexicon, as well as the features of polisemy, homonymy, synonymy, antonymy. Here, by studying the reasons for polisemy, the main facts and tools are also involved in the research. The study also looks at the issue of homonymy and types of homonyms in the medical lexicon in Divan. In the study of medical lexicon in terms of synonymy, special attention is paid to the facts of the Turkic language. Language examples found about the antonym of medical lexicon can be considered a novelty for research. The article also examines the fact that medical lexicon is one of the sources of the formation of stable compounds through phraseological compounds. The focus here is on the study of the names of body parts - the basic issue of somatisms. By the way, the scientific interpretations of the etymology of some examples of medical lexicon are aimed at revealing the essence of the problem. "Divan" also examines derivative aspects of medical terminology. Lexical, morphological and syntactic methods are considered in the formation of medical terms. In this sense, the author argues that the emphasis on the linguistic facts of the Turkic tribes is an example of the nationalization of medical terminology.

"Divan" is also interested in the origin of medical terms of the period, as well as the first attempts to nationalize medical terminology. In this regard, the names of Chinese and Indian medicines, as well as medical instruments and equipment, which are often mentioned in the Divan, are involved in the study.

Keywords: M.Kashgari, "Dīwān Lughāt al-Turk", medical lexicon, lexical-semantic features, semasiological research, derivatological method, terminology, etymology.



Azərbaycan ədəbi dilində qalın saitlərin akustik xüsusiyyətləri
(Azerbaijani literary language thick vowels acoustic features)
(Acoustic features of thick vowels in the Azerbaijani literary language)

Abbasova Aytən Tofiq qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Eksperimental Fonetik Araşdırmalar laboratoriyasının kiçik elmi işçisi

XÜLASƏ

Biz nitq zamanı yüzlərlə fizioloji və akustik keyfiyyətli danışq səslərindən istifadə edirik. Bu səslərin fonetik quruluşunun təcrübi yolla öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, fonemlərin variantları və variasiyaları məsələsi məhs fizioloji-akustik cəhətin öyrənilməsi nəticəsində müəyyənləşdirilib aşkar edilə bilər. Buna görə də daha real nəticələrin əldə olunması üçün bu eksperimentin aparılmasını vacib hesab etdik.

Qalın saitlərin zəngin akustik xüsusiyyətləri vardır. Biz bu səslərin akustik xüsusiyyətlərini araşdırarkən həm kişi, həm də qadın səslərini tədqiqatə cəlb etmişik. Apardığımız tədqiqatlara əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, qadın və kişi səslərində qalın saitlərin uzunluqları ayrı-ayrı şəxslərin nitqinin sürətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Eksperiment zamanı qalın saitlər söz əvvəli, vurğulu və vurğusuz hecada, burun samitindən əvvəl, kipləşən samitdən əvvəl, novlu samitdən əvvəlki fonetik mövqələrdə tədqiq edilmiş və təcrübi nəticələr əldə edilmişdir.

Həmçinin qalın saitlərdə əsas tonun tezliyi (ƏTT) də müəyyən edilmişdir. Bu özünü müxtəlif kəmiyyətlərdə göstərir. Belə ki, kişi və qadın səslərində ƏTT bir-birindən kəmiyyətcə fərqlənir. Ümumiyyətlə, hər bir natiq üçün ƏTT fərdi xüsusiyyətlər və qırtlağın struktur xüsusiyyətləri ilə təyin edilir. Əsas tonun tezliyi, orta hesabla, kişi səsi üçün 80 ilə 210 Hs, qadın üçün 150 ilə 320 Hs, uşaq səsi üçün isə 160 ilə 600 Hs arasında müəyyən olunmuşdur.

Ossiloqramlar həm də səslərin filoloji göstəricilərini (F₁, F₂, F₃) müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Bunlar obertonlar hesab olunur və formant göstəriciləri adlanır. Burada F₁ saitənin açıq və ya qapalı, F₂ dilönü və ya dilarxası, F₃ isə dodaqlanan və ya dodaqlanmayan olduğunu bildirir.

Açar sözlər: sait səslər, akustik xüsusiyyətlər, əsas tonun tezliyi, filoloji göstərici, eksperiment.

ÖZET

Biz konuşma sırasında yüzlerce fizyolojik ve akustik konuşma sesi kullanıyoruz. Bu seslerin fonetik yapısını deneysel olarak incelemek önemlidir. Fizyolojik-akustik yönün incelenmesi sonucunda fonemlerin varyantları ve varyasyonları sorununun tanımlanabileceği ve ortaya çıkarılabileceği de dikkate alınmalıdır. Bu nedenle, daha gerçekçi sonuçlar elde etmek için bu deneyi gerçekleştiriminin önemli olduğunu düşündük.

Kalın ünlüler zengin akustik özelliklere sahiptir. Bu seslerin akustik özelliklerini incelerken hem erkek hem de kadın sesleri inceledik. Araştırmamıza dayanarak, kadın ve erkek seslerinde kalın ünlülerin uzunluklarının bireylerin konuşma hızlarına bağlı olarak değişebileceğini not edebiliriz. Deney sırasında kalın ünlüler, kelimenin başında, vurgulu ve vurgusuz hecelerde, burun ünsüzünden önce, sürtünmeli ünsüzden önce, sürtünmesiz ünsüzden önce fonetik konumlarda incelenmiş ve deneysel sonuçlar elde edilmiştir.

Kalın ünlülerde temel ses frekansı (TSF) da belirlendi. TSF kendini farklı miktarlarda gösterir. Dolayısıyla erkek ve kadın seslerinde TSF niceliksel olarak birbirinden farklılık göstermektedir. Genel olarak, her konuşmacı için TSF, gırtlığın bireysel özellikleri ve yapısal özellikleri ile belirlenir. Temel ses frekansı ortalama olarak erkek sesleri için 80 ile 210 Hz, kadın sesleri için 150 ile 320 Hz ve çocuk sesleri için 160 ile 600 Hz arasındadır.

Osilogramlar ayrıca seslerin filolojik göstergelerini belirlemeye de izin verir (F₁, F₂, F₃). Bunlar ek tonlar olarak kabul edilir ve formant göstergeleri olarak adlandırılır. Burada F₁ sesli harfin açık mı yoksa kapalı mı olduğunu, F₂ ince veya kalın, F₃ ise dudaklı veya dudaksız olduğunu gösterir.

Anahtar kelimeler: ünlüler, akustik özellikler, temel ton frekansı, filolojik indeks, deney.

SUMMARY

We use hundreds of physiological and acoustic speech sounds during speech. It is important to experimentally study the phonetic structure of these sounds. It should also be taken into account that as a result of the study of the physiological-acoustic aspect, the problem of variants and variations of phonemes



can be defined and revealed. Therefore, we thought it important to perform this experiment in order to obtain more realistic results.

Thick vowels have rich acoustic properties. When examining the acoustic properties of these sounds, we examined both male and female voices. Based on our research, we can note that the length of the vowels in female and male voices may vary depending on the speaking rate of individuals. During the experiment, the thick vowels were examined in phonetic positions at the beginning of the word, in stressed and unstressed syllables, before the nasal consonant, before the dense consonant, and before the novel consonant, and experimental results were obtained.

Also the fundamental sound frequency (FSF) was determined for the thick vowels. FSF manifests itself in different amounts. Therefore, FSF quantitatively differs from each other in male and female voices. In general, the TSF for each speaker is determined by the individual characteristics and structural features of the larynx. The fundamental frequency range is, on average, between 80 and 210 Hz for male voices, 150 to 320 Hz for female voices, and 160 to 600 Hz for children's voices.

Oscillograms also allow to determine the philological indicators of sounds (F1, F2, F3). These are considered additional tones and are called formant indicators. Here, F1 indicates whether the vowel is open or closed, F2 is thin or thick, and F3 is with or without lips.

Keywords: vowel sounds, acoustic characteristics, fundamental tone frequency, philological index, experiment.

GIRIŞ

Eksperimental fonetika dilçiliyin səs sistemini cihazlarla öyrənən bir bölməsidir. Burada dillərin artikulyator və akustik xüsusiyyətləri öz elmi həllini tapır. Fonetika sahəsində daha real nəticələrin əldə edilməsi üçün elmi eksperimentin aparılması vacib şərtidir.

Fəxrəddin Veysəlli (1993) bu haqda yazır: "Dünya dilçilik elmində bir bütöv kimi yaranan milli dillərin az-çox dərəcədə öyrənilməsi təcrübəsindən asılı olmayaraq, təcrübə fonetik tədqiqat üsulları ümumbəşəridir, texniki cəhətdən bütün dillərin səs qurumunun və fonoloji sistemlərinin öyrənilməsinə eyni dərəcədə tətbiq edilə bilər" (səh.157).

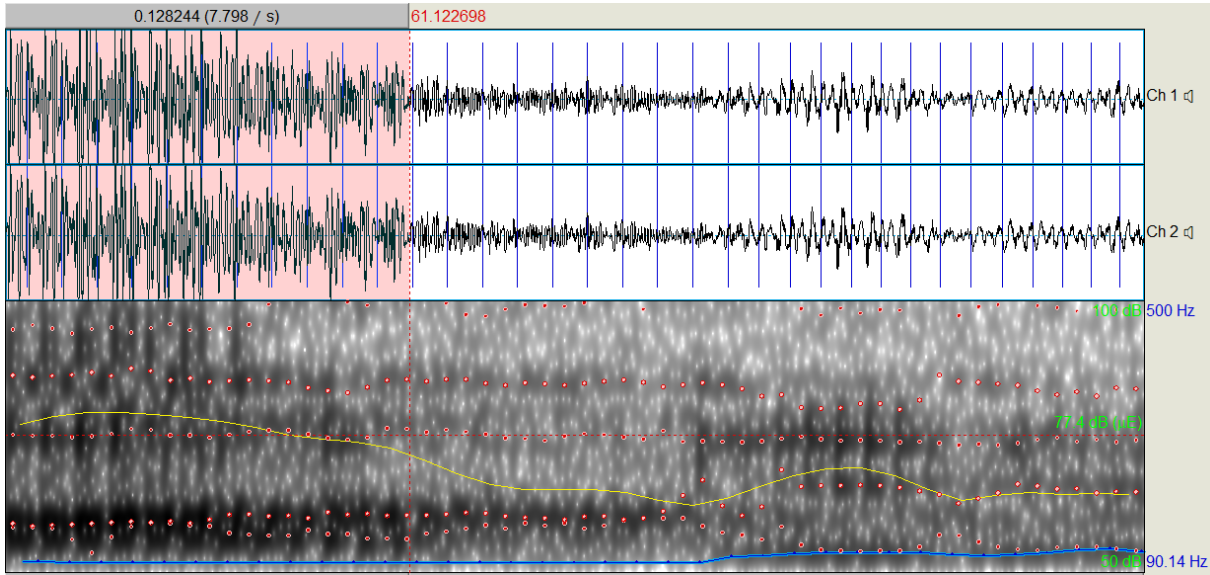
A.Axundov (1988) isə elmdə təcrübənin rolunu belə ümumiləşdirmişdir: "Təcrübə öyrənilən hadisə üzərində qurulan elmi sınaq deməkdir. Müşahidə nəticəsində toplanmış material məhs elmi cəhətdən sınaqdan keçirildikdən sonra öz elmi izahını tapır" (səh. 196).

Dilin fonetik quruluşunun təcrübə yolla öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu cəhətdən R.İ.Avanesovun (1956) aşağıdakı fikri çox əhəmiyyətlidir: "...fonetikanın qarşısında iki cür vəzifə qoyulur – bir tərəfdən, danışq səslərinin yaranması üsullarının, habelə onların akustik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, digər tərəfdən də dilin strukturunda səs cəhətinin rolunun öyrənilməsi, danışq səslərinin sözlərin cildinin dəyişilməsi vasitələri kimi öyrənilməsi. Prinsip etibarı ilə fərqli olan bu hər iki vəzifə, eyni zamanda istər nəzəri cəhətdən, istərsə də tədqiqat prosesində bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır" (səh. 10). Ağamusa Axundov (1973) özünün "Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi" adlı əsərində sait fonemlərin fizioloji-akustik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən aşağıdakı məsələni qeyd edir: "Fonemlərin variantları və variasiyaları məsələsi məhs fizioloji-akustik cəhətin öyrənilməsi nəticəsində müəyyənləşdirilib meydana çıxarıla bilər" (səh.74).Bütün bu deyilənlərə əsaslanaraq daha real nəticələrin əldə olunması üçün saitlərin akustik xüsusiyyətləri üzərində eksperimentin aparılmasını vacib hesab etdik.

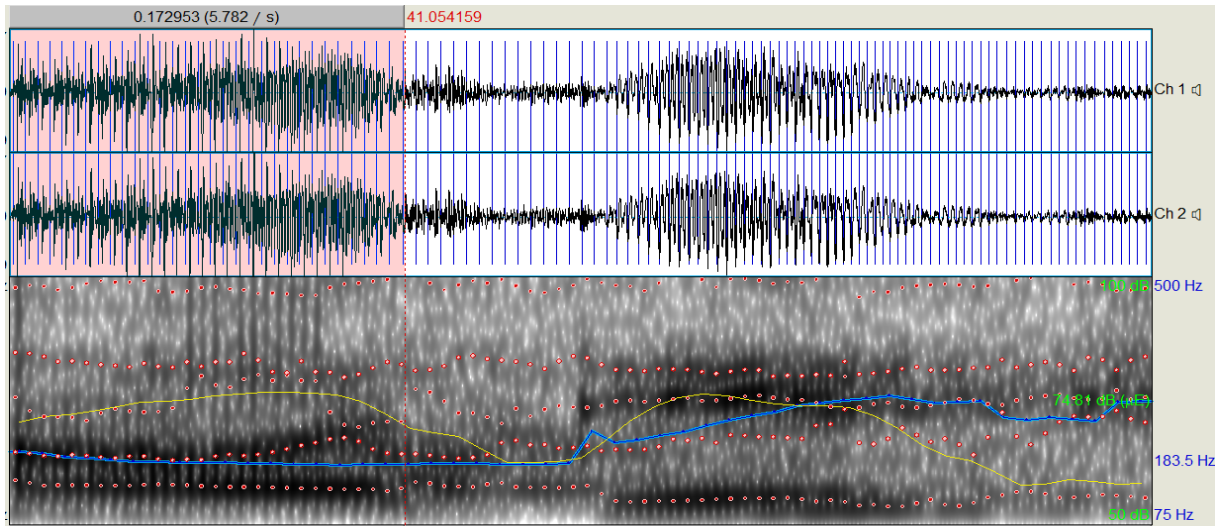
Əsas mətn. Bilirik ki, dilimizdə dörd qalın (arxa sıra) sait vardır. Bunlar a, ı, o, u-dur. Bunların hər birinin akustik xüsusiyyətlərinə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirək.

A saiti. A saitin zəngin akustik xüsusiyyətləri vardır. Apardığımız tədqiqatlara əsaslanaraq, ilk olaraq onu qeyd edə bilirik ki, qadın və kişi səslərində a saitin uzunluğu ayrı-ayrı şəxslərin nitqinin sürətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Eksperiment zamanı a saiti söz əvvəli, vurğulu və vurğusuz hecada, burun samitindən əvvəlki, kipləşən samitdən əvvəlki, novlu samitdən əvvəlki fonetik mövqələrdə tədqiq edilmiş, aşağıdakı ümumi nəticələr alınmışdır.

Söz əvvəli mövqedə [a] səsi kəmiyyətcə digərlərindən daha uzundur. Buna misal olaraq, kişi (şəkil 1) və qadın (şəkil 2) nitqində *Adil* sözündəki sözüvvəli a saitin ossiloqramına nəzər yetirək.



Şəkil 1.



Şəkil 2.

Təsvirlərdən də göründüyü kimi, saitlərin əyrisi çox aydın seçilir, onlarda enib-qalxan dalğalar mütəmadi olaraq təkrar olunur. Həm də onların amplitudası daha böyükdür. a saitinin tələffüzü zamanı ossiloqramın əyriyələri daha yüksəkdən gedir. Kişi səsinin uzunluğu 128 m.s., ƏTT 90 Hs, qadın səsinin uzunluğu 172 m.s., ƏTT 183 Hs-dir. Bizim əldə etdiyimiz nəticələrdə ən yüksək göstərici 202 m.s.-dir. Bu özünü kişi səsinin göstərir.

A saitində əsas tonun tezliyi (ƏTT) də özünü müxtəlif kəmiyyətlərdə göstərir. Belə ki, kişi və qadın səslərində ƏTT bir-birindən kəmiyyətcə fərqlənir. Ümumiyyətlə, hər bir nətiq üçün ƏTT fərdi xüsusiyyətlər və qırtlağın struktur xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Müşahidələrimizə görə, orta hesabla, kişi səsi üçün 80 ilə 210 Hs, qadın üçün 150 ilə 320 Hs, uşaq səsi üçün isə 160 ilə 600 Hs arasında dəyişir. A səsinin isə ƏTT-nin kişi səsi üçün ortalama qiyməti 118, qadın səsi üçün 240 Hs-dir.

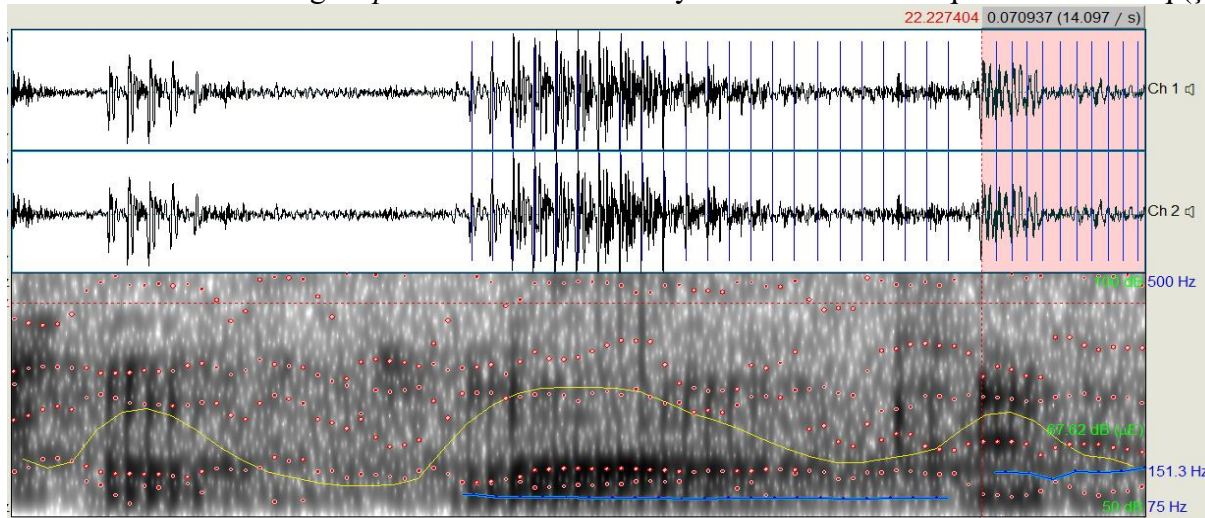
Ossiloqramlar həm də səslərin filoloji göstəricilərinin müəyyənlişdirməyə də şərait yaradır. Kişi nitqində a saitinin filoloji göstəricilərinin (F_1, F_2, F_3) ortalama qiymətlərinə nəzər salaraq: $F_1=651$ Hs, $F_2=1207$ Hs, $F_3=2486$ Hs. Bunlara formant göstəricilər də deyilir. “Nitiq akustikasında rezonans maksimumlarına formantlar deyilir” (Кодзасов и Кривнова, 2001, с.119). Burada F_1 saitinin açıq və ya qapalı, F_2 dilönü və ya dilarxası, F_3 isə dodaqlanan və ya dodaqlanmayan olduğunu bildirir. “Kişi səsləri üçün formant göstəricilər arasındakı orta məsafə 1000 Hs, qadın və uşaqlar üçün bundan bir az daha çoxdur. Bununla belə, əksər hallarda ilk iki formant göstərici saitləri ayırd etmək üçün kifayətdir. F_1 -in ortalama qiyməti 150–850 Hs diapazonunda dəyişir (açıq saitlər üçün F_1 dəyəri yüksək, qapalı saitlər üçün aşağıdır); F_2 -nin qiyməti isə 500–2500 Hz diapazonunda dəyişir (önsıra saitlər üçün F_2 dəyəri daha yüksək, arxa saitlər üçün aşağıdır)” (<https://www.booksite.ru>).

Ümumiyyətlə, dilimizdəki a saiti kəmiyyətcə çox müxtəlif növlərə malikdir. “[a] fonemi dilimizin ən işlək saiti olub, heç bir fonetik və morfoloji məhdudiyyəti yoxdur. Dilimizin ilkin saitlərindən olan bu fonem saitlər sisteminin çox mühüm halqalarından birini təşkil edir” (Axundov A., 1984, səh.65).

I saiti. “I saitinin tələffüzü zamanı dil geri çəkilir. Lakin başqa arxa sıra saitlərindən fərqli olaraq, dilin ucu aşağı enmir, ağız boşluğunun, demək olar ki, ortasında hamar şəkildə qalır. I saiti tələffüz edilərkən, dodaqlar bir qədər küncələrə doğru dartılır” (Axundov, 1984, səh.51).

I saiti dilimizin çox işlək fonetik vahidlərindən biridir. İşlənmə tezliyinə görə digər qapalı saitlərdən heç də geri qalmasa da, digər bütün saitlərdən fərqli olaraq, sözəvvəli mövqedə işlənmir. Bu barədə Ağamusa Axundov yazır: “[1] foneminin söz tərkibində işlənməsində fonetik cəhətdən ciddi məhdudiyyət vardır. Belə ki, sözün əvvəlində [1] foneminə təsadüf etmirik” (Axundov, 1984, səh.52).

I saitinin öz fonetik mövqeyindən asılı olaraq, müxtəlif zəngin akustik xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Bu saitin dilimizdə qalın saitlər içərisində ən qapalı sait olması onun qısa tələffüz olunmasına səbəb olur. Başqa saitlər kimi, 1 saitin əsas xüsusiyyətləri də vurğulu hecda öz əksini tapır. Məsələn, vurğulu hecda 1 saitin uzunluğu *toplantı* sözündə 70 m.s.-yə bərabərdir. Ossiloqrama nəzər salmaq (şəkil 3):



Şəkil 3.

Burada əsas tonun tezliyi 151 Hs-ə bərabərdir. Filoloji göstəricilərin dəyərləri isə bu şəkildədir: $F_1=505$ Hs, $F_2=1434$ Hs, $F_3=2423$ Hs.

PRAAT proqramında saitlər və cingiltili samitlərin spektroqrafik təsvirində mavi xətt əsas tonun tezliyini göstərir, kar samitlərdə isə bu göstərici olmur. Bu nümunədə əsas tonun tezliyi 150 Hs-ə bərabərdir. Kəsilməmiş hissəyə diqqət etsək, görürük ki, kəsilməmiş hissənin əvvəlində bu xətt yoxdur. Buna səbəb 1 saitdən əvvəl gələn kar t samitidir.

Digər mövqələrdə [1] səsinin uzunluğu belədir: vurğusuz hecda 59m.s., burun samitindən əvvəl 50m.s., kipləşən samitdən əvvəl 72m.s., novlu samitdən əvvəl isə 99 m.s.

İndi isə *toplantı* sözündəki 1 saitin formant göstəricilərinə nəzər salmaq: $F_1=492$ Hs, $F_2=1408$ Hs, $F_3=2382$ Hs.

O saiti. “Dodaqların iştirakına görə bu sait a saitindən fərqlənən arxa sıra saitlərindən biridir. Həmin səsin tələffüzü zamanı dil geri çəkilir. Dilin arxa hissəsi bir qədər yuxarı qalxmış, dilortası çökək, nəhayət, dilönü də bir qədər yuxarı qalxmış vəziyyətdə olur. Sanki həmin səs iki fokuslu məxrəci olan spesifik bir sait səciyyəsinə malikdir. Bütün digər saitlərdən fərqli olaraq, bu saitin tələffüzündə dilin ucu bir az gərginləşmiş olur.

O saitin tələffüzündə dodaqlar da fəal iştirak edir. Ü saitindən fərqli olaraq, o saitin tələffüzü zamanı dodaqlar o saitində olduğu kimi, demək olar ki, gərginləşmiş” (Axundov, 1973, səh.58).

Azərbaycan dilində o saiti müxtəlif fonetik mövqələrdə işləyə bilər və maraqlı akustik xüsusiyyətləri vardır. Əlimizdə olan nəticələrə əsaslanaraq o saiti üçün ortalama uzunluğa (tələffüz müddətinə) nəzər yetirək: kişi səsinə 109 m.s., qadın səsinə isə 88 m.s. Bu göstəricilər səsin sözdə və cümlədə yerləşdiyi mövqedən, hecanın növündən və tipindən, özündən əvvəl və sonra gələn sait və samitlərin növlərindən asılı olaraq az və ya çox da ola bilər.

O saitin filoloji göstəriciləri üçün orta statistik dəyər isə bu şəkildədir: kişi səsi üçün $F_1 = 582$, $F_2 = 1380$, $F_3 = 2378$; qadın səsi üçün $F_1 = 607$ Hs, $F_2 = 1309$ Hs, $F_3 = 2376$ Hs.

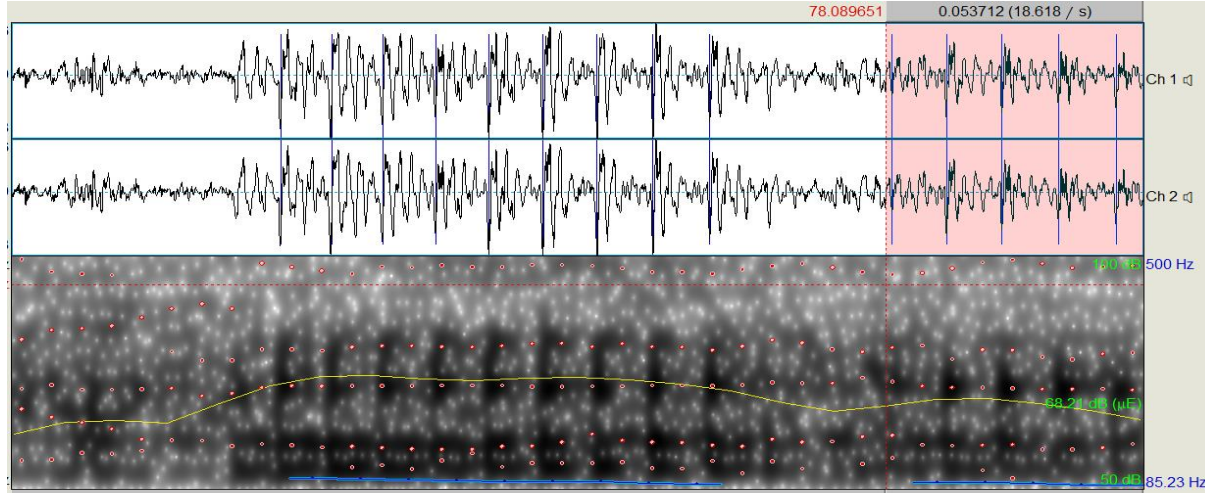
O saiti bəzi mövqələrdə, xüsusilə də y samitindən sonra bir qədər diftonqlaşmış vəziyyətdə tələffüz olunur. Buna misal olaraq, *yox*, *yovşankimi* sözləri göstərə bilərik.

U saiti.“Başqa arxa sıra saitlərində olduğu kimi, u saitinin tələffüzündə də dil bütün gövdəsi ilə geri çəkilir. Dilin arxa hissəsi yumşaq damağa doğru qalxıb, ağız rezonatorunun həcmi böyüdür. Lakin alt çənə az aşağı endiyindən o saitində olduğundan daha kiçik boşluq əmələ gəlir.

Alt çənənin aşağı düşmə dərəcəsi təxminən u saitindəki qədər olur. Başqa dodaqlanan saitlərdə olduğu kimi, u saitinin tələffüzündə də dodaqlar fəal iştirak edir. Lakin dodaqlar o saitinin tələffüzündə olduğundan daha çox irəli uzanır və gərginləşir” (Axundov, 1984, s.54).

U saitinin akustik təhlilinə nəzər yetirək. Akustik cəhətdən u saitinin bəm tembri vardır, yəni aşağı, yoğun, qalın səs tonuna malikdir. Əslində isə bəm tembri daha çox açıq saitlər üçün səciyyəvidir. Bu saitin akustik xüsusiyyətlərini ossiloqram əyriləri vasitəsilə nəzərdən keçirək.

Qorusözünün ossiloqramına nəzər yetirək (şəkil 4). Görürük ki, vurğulu hecada olan u saitində əsas tonun tezliyi yüksəkdir (bunu seçilmiş hissənin altından keçən mavi xətt vasitəsilə müəyyən etmək olur; şəkildə bu, aydın görünür). Buradakı u saitinin davamlılıq müddəti 53 m.s.-dir.



Şəkil 4.

Nümunədə əsas tonun tezliyi 85 Hs-ə bərabərdir. Filoloji göstəricilərin qiymətləri isə bu şəkildədir: F1=724 Hs, F2=1622 Hs, F3=2562 Hs.

Digər qalın saitlərlə tutuşdurduqda isə, u saitinin davamlılıq müddəti azdır. Dilimizdə [u] fonemi bütün samitlərdən sonra işlənə bilər. Onun ən qısa variantına isə üçhecalı sözlərin ikinci açıq hecasında rast gəlirik. Məsələn: *kolunun*.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dilində u saiti geniş dairədə istifadə olunan və sözün hər yerində işlənən bir səssizdir: *uca, uzun, yuva, yun, qoyun, quzu, su, qurşun, hücum* və s.” (Dəmirçizadə, 2007, səh.48).

Nəticə. Məqalədə kişi və qadın nitqi əsasında sait səslər tədqiqat obyektinə çevrilmiş və aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir.

Danışq səslərinin yaranması üsullarının, habelə onların akustik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi fonetikanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bu cəhətdən səslərin akustik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi çox vacib məsələdir və nəzərə almaq lazımdır ki, fonemlərin variantları və variasiyaları məsələsi məhs fizioloji-akustik cəhətin öyrənilməsi nəticəsində müəyyənləşdirilib aşkar edilə bilər. Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, akustik cəhətdən qapalı saitlər zil, açıq saitlər isə bəm tembrə malikdir və Azərbaycan dili sait fonemləri üçün güclü mövqe söz köküdür.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki:

- Qadın və kişi nitqində sait səslərin kəmiyyətə uzunluğu şəxsən (fərdin) nitqinin surətindən asılı olaraq dəyişə bilər;
- Sait səslərin kəmiyyətə ən davamlı olduğu mövqe sözcüvvəli və vurğulu hecadadır;
- Vurğulu hecalarda işlənən saitlər vurğusuz hecalarda işlənən saitlərdən kəmiyyətə daha uzundur;
- Saitlərin akustik keyfiyyətləri vurğulu hecalarda daha qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Başqa sözlə, Azərbaycan dilinin bütün saitləri üçün qüvvətli mövqe vurğulu hecadır;
- Qapalı saitlər (ı və u) vurğulu hecadan əvvəlki hecada bir qayda olaraq qısalır və hətta bəzən bu qısalma düşmə dərəcəsinə çatır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. (1973). Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif.
2. Axundov A. (1984). Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif.



3. Axundov A. (1988). Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif.
4. Dəmirçizadə Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Şərq-Qərb.
5. Yədigar F. (1993). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, "Maarif".
6. Аванесов Р.И. (1956). Фонетика современного русского литературного языка. Москва.
7. Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. (2001). Общая фонетика. Москва.
8. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/117/002.htm>



QAZI BÜRHANƏDDİN YARADICILIĞINDA “OYNAMAQ” VƏ “DÜŞMƏK” FEİLLƏRİ

(Gâzi Bürhâneddin eserlerinde “oynamaq” və “düşmək” fiilləri)

(The verbs “oynamaq” (to play) and “düşmək” (to fall) in the works of Gazi Burhaneddin)

Rəxşanə Babazadə

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

XÜLASƏ

Doğma dilimizdə yazılan və günümüzə qədər bütöv şəkildə gəlib çatan ilk şeir divanı, XIV yüzillikdə yaşamış qüdrətli hökmdar-şair Qazi Bürhanəddinin “Divan”ıdır. Qazi Bürhanəddin divanı qəzəl, rübai, tuyuq və müfrəd – tək misra kimi klassik şeir şəkillərindən ibarətdir. Divanda klassik divan tərtibi prinsipi gözlənilməmiş, şeirlər əlifba sırası ilə yazılmamış, qəzəllərdə təxəllüs verilməmişdir. Milli bədii-poetik ənənələrdən faydalanan Qazi, ana dilində ilk dəfə olaraq tuyuq şəklində şeirlər yazmışdır.

Başlıca mövzusu məhəbbət olan şeirlərindən şairin sözü bədii imkanlarından, “söz oyunu”ndan istifadədə necə mahir olduğunu görürük. Dilin bütün poetik imkanlarının sərgiləndiyi şeirlərdə müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdə olan bəzi feillər bilinən həqiqi mənasından əlavə fərqli anlamlarda da çoxca işlənməmişdir. Bu cəhətdən, “oynamaq” və “düşmək” feilləri xüsusi diqqət çəkir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “oynamaq” feilinin 8, “düşmək” feilinin isə 43 mənə çaları qeyd olunsada, “Divan”da işlənən mənayı tam qarşılayan nümunələr verilməmişdir. Məsələn, “oynamaq” feilinin lüğətdə verilən “bir şeylə oynucaq kimi rəftar etmək, bir şeyi məqsədsiz olaraq əlində oynatmaq, fırlatmaq və s.” mənası ilə bir az yaxınlıq olsa da, “Divan”da daha çox “qurban vermək, fəda etmək, fəda etməyə könüllü olmaq” mənasında işlənməmişdir. Eləcə də, “düşmək” feilinin lüğətdə verilmiş “bu və ya digər bir hissə qapılmaq, onun həvəsində olmaq, bir şeyin xəyalında olmaq. Niyətə düşmək. Həvəsə düşmək. Eşqə düşmək (aşiq olmaq, vurulmaq)” mənası “Divan”dakı mənaya nisbətən daha yaxın olsa da, “Divan”da “düşmək” feili mücərrəd anlayışlarla (eşqə, sevdaya, müşkilə, dilə, qana və s.-ə düşmək) yanaşı, konkret nəsnələrlə (gözə, qaşa, zülfə, nigara, dilbərə və s.-ə düşmək) də işlənir. Onu da qeyd edim ki, “düşmək” feilinin bu şəkildə işlənməsi son zamanlarda müasir Türkiyə türkcəsində gənclər arasında geniş yayılmışdır. Bu xüsusiyyətləri “Divan”dan seçdiyimiz nümunələr əsasında daha yaxşı görə bilərik.

Açar sözlər: Qazi Bürhanəddin, oynamaq, oynatmaq, düşmək, çoxmənalılıq.

ABSTRACT

The first divan of poetry written in our native language and preserved in its entirety to this day is “Divan” by the powerful ruler-poet Gazi Burhaneddin, who lived in the XIV century. Gazi Burhaneddin's divan consists of classical poems such as ghazal, rubai, tuyug and mufrad – a single line. The principle of classical divan design was not expected in this “Divan”; poems were not written in alphabetical order, and pseudonyms were not given in ghazals. Benefiting from the national artistic and poetic traditions, Gazi wrote poems in the form of tuyug for the first time in his native language.

From his poems, the main theme of which is love, we see how skillful the poet is in using the artistic potential of the word, “word play”. In the poems in which all the poetic possibilities of the language are exhibited, some verbs that continue to be used in our modern literary language have been used in many different senses in addition to their known real meanings. In this regard, the verbs “oynamaq” (to play) and “düşmək” (to fall) are of particular interest.

Although the explanatory dictionary of the Azerbaijani language mentions 8 shades of meaning of the verb “oynamaq” and 43 shades of the verb “düşmək”, there are no examples that fully meet the meaning used in “Divan”. For example, the verb “oynamaq” in the dictionary means “to treat something as a toy, to play something aimlessly, to spin, and so on”. Although somewhat similar in meaning, the “Divan” is more developed in the sense of “sacrificing, sacrificing, volunteering to sacrifice”. Although meaning “to catch this or that part, to be in his passion, to dream of something. Intend to fall. Falling in love” of the verb “düşmək” which is given in the dictionary is closer to the meaning in “Divan”, the verb “düşmək” in Divan, along with abstract concepts (falling in love, trouble, language, blood, etc.), is also used with concrete objects (eye, eyebrow, hair, nigar, dilbar, etc.). I would also like to note that the use of the verb “düşmək” in this way has recently become widespread among young people in modern Turkish. We can see these features better with the examples we have selected from Divan.

Key words: Gazi Burhaneddin, to play, to make play, to fall, polysemia.

ÖZET

Anadilimizde yazılan ve günümüze ulaşan ilk şiir divanı, 14. yüzyılda yaşamış güçlü hükümdar-şair Gâzi Burhâneddin'in "Divan"ıdır. Gâzi Burhâneddin'in divanı gazel, rubai, tuyuğ ve tek satırlık müfred gibi klasik şiirlerden oluşmaktadır. Divanda klasik divan tasarımı ilkesi gözetilmemiş, şiirler alfabetik sıraya göre yazılmamış, gazelerde mahlas verilmemiştir. Ulusal sanat ve şiir geleneklerinden yararlanan Gâzi, ilk kez ana dilinde tuyuğ şeklinde şiirler yazmıştır.

Ana teması aşk olan şiirlerinden şairin kelimenin sanatsal potansiyelini, yani "kelime oyunu"nu kullanmakta ne kadar usta olduğunu görüyoruz. Dilin tüm şiirsel olanaklarının sergilendiği şiirlerde modern edebi dilimizde kullanılan bazı fiiller bilinen gerçek anlamının yanı sıra farklı anlamlarda da kullanılmıştır. Bu bağlamda, " oynamak" ve " düşmek" fiilleri özellikle ilgi çekicidir.

Azerbaycan Türkçesinin açıklayıcı sözlüğünde " oynamak" fiilinin 8 ve " düşmek" fiilinin 43 farklı anlamı zikredilmesine rağmen, "Divan"da kullanılan anlamı tam olarak karşılayan örnek bulunmamaktadır. Örneğin, sözlükteki " oynamak" fiili "bir şeye oyuncakmış gibi davranmak, bir şeyle amaçsızca oynamak, döndürmek vb." anlamına gelir. Anlam olarak biraz benzer olsa da Divan'da daha çok "kurban etmek, feda etmeye gönüllü olmak" anlamında kullanılmıştır. Ayrıca, " düşmek" fiilinin sözlükteki "herhangi bir hisse kapılmak, tutkusunda olmak, bir şeyi hayal etmek; niyyet etmek; heveslenmek; aşka düşmek (aşık olmak)" anlamı "Divan"daki anlamına daha yakın olmakla birlikte, " düşmek" fiili Divan'da, soyut kavramların (aşk, sevdâ, dert, müşkül, dil, kan vb.) yanı sıra, somut nesnelere de (göz, kaş, zülf, nigâr, dilber vb.) kullanılır. "Düşmek" fiilinin bu şekilde kullanımının modern Türkçede son zamanlarda gençler arasında yaygınlaştığını da belirtmek isterim. Divan'dan seçtiğimiz örneklerden hareketle bu özellikleri daha iyi görebiliriz.

Anahtar kelimeler: Gâzi Bürhâneddin, oynamak, oynatmak, düşmek, polisemi.

GİRİŞ

Doğma dilimizdə yazılan və günümüzə qədər bütöv şəkildə gəlib çatan ilk şeir divanı, XIV yüzillikdə yaşamış qüdrətli hökmdar-şair Qazi Bürhanəddinin "Divan"ıdır. Qazi Bürhanəddin divanı qəzəl, rübai, tuyuq və müfred – tək misra kimi klassik şeir şəkillərindən ibarətdir. Divanda klassik divan tərtibi prinsipi gözlənilməmiş, şeirlər əlifba sırası ilə yazılmamış, qəzəllərdə təxəllüs verilməmişdir. Milli bədii-poetik ənənələrdən faydalanan Qazi, ana dilində ilk dəfə olaraq tuyuq şəklində şeirlər yazmışdır.

Başlıca mövzusu məhəbbət olan şeirlərindən şairin sözün bədii imkanlarından, "söz oyunu"ndan istifadədə necə mahir olduğunu görürük. Dilin bütün poetik imkanlarının sərgiləndiyi şeirlərdə müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdə olan bəzi feillər bilinən həqiqi mənasından əlavə fərqli anlamlarda da çoxca işlənməmişdir. Bu cəhətdən, " oynamaq / oynatmaq" və " düşmək" feilləri xüsusi diqqət çəkir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində " oynamaq" feilinin 8 (2, 540-541), " düşmək" feilinin isə 43 (1, 723-727) məna çaları qeyd olunsada, "Divan"da işlənən mənanı tam qarşılayan nümunələr verilməmişdir. Məsələn, " oynamaq" feilinin lüğətdə verilən "bir şeyle oyuncaq kimi rəftar etmək, bir şeyi məqsədsiz olaraq əlində oynatmaq, fırlatmaq və s." (2, 540) mənası ilə bir az yaxınlıq olsa da, "Divan"da daha çox "qurban vermək, fəda etmək, fəda etməyə könüllü olmaq; heçə sayıb təhlükəyə atmaq, bir növ, canı ilə qumar oynamaq" mənalarında işlənməmişdir. Eləcə də, " düşmək" feilinin lüğətdə verilmiş "bu və ya digər bir hissə qapılmaq, onun həvəsində olmaq, bir şeyin xəyalında olmaq. Niyyətə düşmək. Həvəsə düşmək. Eşqə düşmək (aşiq olmaq, vurulmaq)" (1, 727) mənası "Divan"dakı mənaya nisbətən daha yaxın olsa da, "Divan"da " düşmək" feili mücərrəd anlayışlarla (eşqə, sevdaya, müşkilə, dilə, qana və s.-ə düşmək) yanaşı, konkret nəsnələrlə (gözə, qaşa, zülfə, nigara, dilbərə və s.-ə düşmək) də işlənir. Onu da qeyd edim ki, " düşmək" feilinin bu şəkildə işlənməsi son zamanlarda müasir Türkiyə türkcəsində gənclər arasında geniş yayılmışdır.

Bu xüsusiyyətləri "Divan"dan seçdiyimiz nümunələr əsasında daha yaxşı görə bilərik:

"Düşmək":

Qara könjül gisularına düşər isə, Kirpigün aruları aña üşər isə (3, 62);

Dil gərçi dəlüdür bu gözə-qaşa düşəli, Sanma anuñ ki, məscid ü mehrabı yoxdurur (3, 78);

Bən belinə düşəli ol dilbər, Bənzədə başladı tənümi qıla (3, 94);

Belün ilə ağzuña düşdi bu dəlü könjülüm, Hiç kişinün canı halı qıl ü qalə düşməsün (3, 103);

Yuların başına tola eşəkdür, Könjül ki düşmədi sahibcəmalə (3, 110);

Sevdayiyəm saçı ilə nola müfərrih, Sorar isəm çü şol ləb ü dəndana düşmişəm (3, 142);



Dam ilə danəyə düşər uçan həvada quş dəxi,
Düşdüm isə dəpələgil zülfi ilə xalə, eyləmi? (3, 184);
Bir dilbəri-biqərə düşdüm, Gisuyi-siyahkara düşdüm (3, 187);
Qan yaşum ilə nigar oldum, Çün sənciləyin nigara düşdüm (3, 188);
Əsrüdüm anuñ ləbi meyindən, Şol nərgisi-pürxumara düşdüm;
Ağzuna düşən zəhi mühəqqəq, Belünə can verən zəhi müvəffəq (3, 199);
Gözünə xətə eyləyibən düşdüm isə bən, Alduñ axı əql ü dil ü canımı bu cürmə (3, 200);
Zülfünə düşəli bildim ki, xətə düşdi köñül,
Tolaşuğa saldı ol dəmdən bərü canımı çin (3, 214);
Şundan ki, gözi, gəməzəsi, qaş yasına düşdüm,
Bilün ey yaranlar ki, köñül yasına düşdüm (3, 277);
Bir neçəyə bir incəyə düşmək qayusu yox, Ol incə belindən canuma barı sevərəm (3, 315);
Gözləri ilə qaşına düşdi isə köñül nola, Düşdi isə xətə dəgül ox ilə yaya gözlərüm (3, 316);
Qiyamətün günüdür eşqi-dil ki düşdi anə, Nə iltifat edə ayrux oğula-ataya (3, 342);
Zülfünə düşən köñül sərdən keçər, Xam ola şol söz ki, ənbərdən keçər (3, 373);
Köñül düşəli ağzuna oldı key diltəng, Tənüm xəyalı ilə belünün xəyal olısar (3, 419);
Anə düşəli dünyada düşdüm ü bilürəm Gündüz yüzi günəş ü gicə mah olıсарdur (3, 467);
Köñül ki düşə gözün ilə zülfünə, ya Rəbb, Nedə bu qamu cadu vü bimar arasında?! (3, 468);
Düşdi köñül gözlərinə, şimdi oxından uçınur (3, 495);
Dil ü can zülfünə düşibən olur sərgəştə, Zülümət içrə ayıblamañ əgər azar isəm (3, 496);
Köñül ki düşdi saçuna dəxi qaçan çıxıсар, Mədaxil anlamayana necə məxaric olur (3, 602);
Can eylə düşdi hüsninə şol bədr yüzünün, Günəşdən edinürsə qına'ını, yox tanum (3, 609);
Düşdi köñül incə bilünə, ya qıla bari, Filcümlə nə sevda qıla ya nə qıla bari (3, 611);
Köñül yüzünə zənəxdan varursa, çaha düşər, Dəxi nə yol var isə bir siyahkara düşər (3, 632) və s.
Verilən nümunələrə diqqət etdikdə bir çoxunda "düşmək" feilinin eyni beytin bir misrasında həqiqi, digər misrasında isə məcazi mənada işləndiyini görə bilərik.

"Oynamaq" / "Oynatmaq":

Qət'i-bədguyun dilində qət' edərəm bən sözü,
Əhli-dil başların oynar, hüsni-inəqtə görsələr (3, 24);
Necə sər sərvün için oynamışlar, Saña layiq durur sərvər der isəm (3, 32);
Bən varlığımı oynamışam külli yoluña, Yoxlıxmıdurur uş bəndə qalan baqi, nə dersin?;
Şah yoluna can oynayana lütf gərəkdür, Can oynamışam, bozma bu yasaqi, nə dersin? (3, 51);
Ruhi-rəvan sun rəvan əlümə, ey ruhum, K' oynayayum yoluña bu ruhi-rəvanı (3, 65);
Əl-ayağ ilə baş ü can oynamayan Eşqi yolında, dəst ü pası qanı? (3, 83);
Can oynamağ imiş yenə həm canı bu dərdün,
Dərd isdəmək imiş yenə dərmanı bu dərdün (3, 160);
Ayrığa canı Həqq verür ta ki cəhana gətürə,
Bən canum oynamağ için işbu cəhana gəlmişəm (3, 167);
Pərvanə verür isə ki, şəm olam öñində, Can varlığını oynaya fərraşa gərəkdür (3, 170);
Yolunda yalın əyağ ü sərbaz olıсарam, Can oynayıban eşqinə sərbaz olıсарam (3, 171);
Şol gözünün kəmalinə irübən oynadum köñül,
Ah irər isə gözlərüm şöylə ki, var cəmalinə (3, 181);
Dedüm aşiqünəm, dedi canun oynar, Rəvadur, bu də'viyə gərək şəhadət (3, 183);
Dayım bu miyanda oynadum can, Pəs şimdi neçün kənara düşdüm? (3, 188);
Sevüb səni can oynaya mərhum ol kişi, Dünyada görməyən səni məhrum ol kişi (3, 204);
Belündə özün oynadı canum zimühəqqiq, Zira ki, gözün açdı bəqa gördi fənadə;
Köñül görəli lə'lini oynadı canını, Can səhl ola şunuñ kibi bir rəza irişdi (3, 205);
Yar gisusi ucları ilə oynaya aşiq, Başın neçün oynamaya, sərbaza irişdi?! (3, 206);
Kimün k'ola cismində can diri vü əql ölü, Oynayan ilə canın meydana gəlmiş ol (3, 207);
Necə bir qarşumuza göz ilə qaş oynadıсар, Qaçan isə bu yola can ilə baş oynadıсар;
Şol məhəldə ki baş oynaya quluñ, yola gedə,
Qaydadur görəlüm ol kişi ki, şaş oynadıсар? (3, 212);
Can oynamayınca necə canan ələ gəlür?! Can yerinə gör ki necə biñ can ələ gəlür (3, 215);



Fitnə gözinə canı könül oynaya dilər, Tez tuta gərək, zira ki, tə'xir ola afət (3, 260);
Gisularunun biñ başı var naz ilə oynar, Bən bir başımı oynadam uş badi-həvaya (3, 269);
Can ü əql ü könül ü tən oynamışam bu yola, Özini bizdən əsirgər şeyxi-novamuza bax;
Görəli qaşılı hilalin ruzə tutdum özgədən, Canımı oynamışam bu eydi gör ol ruza bax (3, 274);
Saşa oynamağa canı tapuğa layiq at olsa,
Qəddünə qaşlarıñ kibi bu qəddüm iki qat olsa (3, 280);
Bən bər dəvam işvəñ için canı oynaram, Zira ki, dərdünə yanaram, ol dəvam olur;
Sən hüsn içində adlusın u kim ki yoluğa Canını oynaya, sənəma, niknam olur (3, 282);
Zülfi kibi kəməndi ilə başum oynamax Gösdərayüm, əcəldən əgər başa məhəl ola (3, 309);
Nə xoş naz olur ü nazük kirişmə, Canuñı oynayımazsan, girişmə! (3, 316);
Varum oynayayum yar varlığına, Bunı ögrənmişəm adab içində (3, 328);
Aşiq ki oynayımaya canını, xam ola, Verməsə ay varın günəşə, natəmam ola (3, 345);
Ey səba, dəprətməgil zülfi qılın, Dəxi can oynamağa car olmadı (3, 355);
Dil ü əql ü can ilə tən qamusını oynamışuz, Gəl axı yaz assımuñu bu xəsarətün içində (3, 368);
Bən gərək ki can ü əqli oynayam yar yolına
Ki, görən deyə ki, böylə toğsa bir mərd anadan (3, 369);
Nigar yolına can tərək qılmağ ərligdür, Can oynamax tonı bənüm boyuma tərlikdür (3, 377);
Hər dəm bu könül quşını bu şəhbaza oynaram, Mə'zur tut həvadan əgər aza oynaram;
Zülfi həvaya oynar isə başını, nola, Bən bir qıl ilə canımı sərbaza oynaram (3, 384);
Vəslində əql ü can ü dil oynamayam demə, Hicrində çün qamusını bir naza oynaram.
Anı sevən yolına oynasa gərək canı, Bu yasağı xu eşitdi gərək yasana könül (3, 397);
Canı ortaya qoyarlar, vəli könülə uyar can,
Canı oynar ol ki, gəlür könül ilə, könül ilə (3, 398);
Aşiq ki oynayımaya canını xam ola, Verməsə ay varın günəşə, natəmam ola (3, 401);
Saçınun hər qılı için bən eylə oynaram can ki,
Fələklər derlər əhsəntüm, mələklər afərin söylər (3, 416);
Can ü könül ü baş ərə gərəkmez illa yar için
Biz qamusını oynadux yar yolına, Həqq başara (3, 443);
Hüsn carı bu ki, aşiq yolına can oynaya, Sən dəxi oyna canuñ yaruñ carını carı qıl (3, 457);
Nola canum oynar isəm sən dilbəri-mövzun için,
Ya qan edərsəm yaşımı lə'li-ləbi pürxun için?! (3, 495);
Baş oynayan yolına ad alur bu dünyada, Bən can ü əqlüm oynayayım ta ki, adanam (3, 513);
Bən əql ilə can ü dili zülfün için oynamışam,
Dinün var isə, gör bəni, imana gəl, imana gəl (3, 515);
Can mülkinə sənün kibi məxduın olmaya, Baş oynayan eşigünə məhrum olmaya (3, 520);
Can ol ola ki, dilini oynayub İriməyə qəddinün imkanına (3, 580);
Yüzünü gördün isə, canuñ oynağıl yolına, Ki gayəti var axir bu cəhanda ən'amun (3, 583);
Dil oynayalum yar yolına canı dəgülmi, Ol dil ki canın oynamaya canı dəgülmi? (3, 596);
Cəma'atun yoluna canın oynadüğünmi, Ya qoşa qaşuğa gözün imamətinmi deyəm? (3, 600) və s. və i.

Qeyd edək ki, "oynamaq" feilinin ifadə etdiyi bu mənə "Divan"da başqa formalarda da qarşımıza çıxır. Məsələn:

a) "Candan / Özündən və s. keçmək":

Bənüm kibi məstə ki, keçər əql ilə candan, Məstanə gözün rəsminə xəmmar gərəkdür (3, 308);
Can özindən geçə bilə, vəli ondan geçməz, İncə yoldur, bu həva yolu cəvaz ola gərək (3, 591);

b) "(Yoluna / ayağına / canana və s.) can, baş, ... qoymaq":

Bən ayağına fəda baş qoymuşam xeyli durur,
Sən bu halumi bənüm bəs anlamağıl sərsəri (3, 25);
Cananı cana tərək qılan müşkilə düşər, Canana canımı qoyub asan düşmüşəm (3, 142);
Girdi könül qanına, şəha, ləblərün vəli, Baş qoyub anlarıñ qanına qana düşmüşəm;
Anca yüzümü qılmışam toprağ ayağun tozına
Ki, başını qoyanlara yoluğa bən baş olmuşam (3, 396);
Tən ü can ü əql ü elmi qodı ləblərün yolına,
Dəxi qiymətin yetürməz bu könül ki, cövhəridür (3, 499);



Gərək ki arizona can ü əql dil qoyıla, Ki sərhəd anı bilürüz Rum ilə Şamun (3, 583);
Sərvi-azad kibi hər ki qoyub bar ü bərin, Baş qoya yar yolına, ömri diraz ola gərək (3, 591);

c) “*Yoluna (can, dil) vermək*”:

Canımı eşqünə satdum dəxi bəha nə gərək?!
Başa xo yoluña can verməgə bəhanə gərək (3, 26);
Yoluna can ü dil vermək nigarına, ibadətdür,
Can alub eşq verməklilik bu yolda xərqi-adətdür (3, 314);
Bən yoluña can verəm ü can ütəm, Adəmiyə dünyada yetər bir ad (3, 379);

ç) “*Fəda qılmaq*” / “*Qurban qılmaq*”; “*Fəda bolmaq /olmaq*” / “*Qurban olmaq*”:

Nigara, qamətünə qılmışuz köñüli fəda (3, 26);
Gər aña olmaya fəda, bəs nəmüz ola can bizüm?! (3, 44);
Varluğumuz necə ki var hüsnünədür fəda sənün,
Yaxşı, yaman deyüməzüz, yaxşı sizün, yaman bizüm (3, 45);
Şunda ki, qıldum fəda küllümü əñ küllünə, Tən tənə vü can cana, dil dilə dəprətməgil (3, 48);
Tən ilə əql ü köñüldür, şəha, fəda yoluña, Arada can xəbəri yox, nə gəldi bu canə? (3, 82);
Bən canı fəda qılır isəm baxmağa bir göz Hüsnünə sənün, şər‘ilə qanə verələrmə? (3, 84);
Ləbüñi qanlı görəli can oldı aña fəda, Bu necə qanlı tutax, xunbəha içün ölürəm (3, 95);
Vücudı külli fəda gər qıla kişi yoluña, Ömür yoluña köyiməyə bir nəfəs əyyam (3, 135);
Üşdi şəkər ləblərinə misk ü xütən qarıncası,
Oldı aña cümlə fəda əql ü köñül varıncası (3, 142);
Can u dil ilə əql fədadur qaşınə, leyk Xəstə dəxi məqbul ola qurbanə der isən (3, 179);
Bən can ü dil ü əql ü tən ilə köñülümü Mə‘şuqə fəda qılmağa bünyad olısaram (3, 220);
Bən çü Təbrizi-vücudumu fəda qıldum aña,
Gözlərim yaşını yüz vəch ilə ol eylədi şətt (3, 225);
Bir göz diləram odağına ündəyə bəni, Biñ göz qılam fəda yoluña pəs yüzüm nədən? (3, 231);
Bən yaxınmadın həzaran canı qıluram fəda, İncə belinə ki, canını ya canı dəprədür (3, 250);
Kişində eşqinün, sənəma, tir olmuşam, Qurban olam qaşınə kəmanı dəgülmidür? (3, 360);
Can fəda qıldı dil dedüm neyiçün, Dedi sayru məgər irişə əmə (3, 534);
Bən vücudı ol nigara qılmağum gərək fəda,
Ol səbəbdən çünki vəhdət yar ilə məsduddur (3, 563);
Görmədüm sən tək lətif, nazik cəvan, Tapuña olsun fəda can ü cəhan (3, 678);
Tapuña olsun fəda tən ü canum, Yoluña qıldum qurban it ü xanum;
Görəli saçunı bulmadum qərar, Yüzünə bolsun fəda gül, ey nigar! (3, 696) və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, 1-ci c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 744 s.;
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, 3-cü c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 672 s.;
3. Qazi Bühranəddin, Divan, Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2005, 728 s.;



Azərbaycan, türk və ingilis dillərində tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bir-birinə bağlayan vasitələr

(Azerice, Türkçe ve İngilizce`de bağımsız birleşik tümceler taraflarını birbirine bağlama araçları)
(Means of connecting the sides of disobedient complex sentences in Azerbaijani, Turkish and English languages)

Elnurə Hüseynova

AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsi, elmi işçi, əyani doktorant

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda iki sintaktik konstruksiya var. Bunlardan *söz birləşməsi nominativ, cümlə isə predikativ* xarakterlidir. Mürəkkəb cümlələrdə predikativlik özünü mühafizə edir. Mürəkkəb cümlənin tərkib komponentləri olan sadə cümlə predikativ vahid, predikativ konstruksiya adlanır. Mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlər arasında bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna və qrammatik əlaqənin xüsusiyyətləri nəzərə almaqla cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlə və tabeli mürəkkəb cümlə olmaqla iki yerə ayrılır.

Tərəflər arasında bərabər hüquqlu münasibətlər olan *tabesiz mürəkkəb cümlələr* iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində meydana gəlir. Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələri bir-birilərinə bağlayan vasitələr aşağıdakılardır:

İntonasiya;

Tabesizlik bağlayıcıları;

Məna əlaqələri.

Məna əlaqələri bağımından Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

Sadalama;

Aydınlaşdırma;

Qarşılaşdırma;

Səbəb-nəticə;

Bölüşdürmə;

Qoşulma.

Öz növbəsində Türkiyə türkcəsində yer alan bağımsız birləşik tümceler bir-birilərinə *intonasiya* və ya *bağlayıcıların* köməyi ilə bağlanır. Türk dilində yer alan tabesiz mürəkkəb cümlələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

zaman ilişkili bağımsız birləşik tümceler (zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr);

sıra ilişkili bağımsız birləşik tümceler (ardıcillıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr);

neden sonuç ilişkili bağımsız birləşik tümceler (səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr);

açıklama ilişkili bağımsız birləşik tümceler (aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr);

karşılaştırma ilişkili bağımsız birləşik tümceler (qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr);

üleştirme ilişkili bağımsız birləşik tümceler (bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr).

İngilis dili qrammatikalarına nəzər yetirdikdə tabesiz mürəkkəb cümlələri bir-birilərinə bağlayan bağlayıcıların müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırılmadığı, ümumi olaraq tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələri bir-birilərinə bağlayan bağlayıcılar olaraq qeyd edildiyini görmək mümkündür. Bu bağlayıcıların iştirak etdiyi sadə cümlələr arasında Azərbaycan və türk dilinin qrammatikalarında yer aldığı kimi birləşdirmə, aydınlaşdırma, bölüşdürmə, inkarlıq və s. münasibətlər vardır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türk dili, ingilis dili, tabesiz mürəkkəb cümlələr, bağlayıcı vasitələr

ÖZET

Azərbaycan dilinin qramer yapısında iki sözdizimsel yapı vardır. Bunlardan kelime kombinasyonları yalın, cümleler ise yüklem niteliğindedir. Karmaşık cümlelerde, yüklem kendini korur. Karmaşık tümcenin bir bileşeni tümceye bir yüklem birimi, bir yüklem yapısı denir. Karmaşık tümceleri oluşturan bileşenler arasındaki bağlantının derecesi değişir. Birlleşik tümcenin bileşenleri arasındaki anlam ve dilbilgisel



bağlantının özellikleri dikkate alınarak tümceler, yan birleşik tümce ve yan birleşik tümce olmak üzere iki kısma ayrılır.

Taraflar arasında eşit bir ilişkinin olduğu ikincil birleşik cümleler, iki veya daha fazla basit tümcenin anlamsal ve dilbilgisel birleşiminin sonucudur. Azerbaycan dilinde bağımsız birleşik tümceleri bağlamanın yolları şunlardır:

- 1) Tonlama;
- 2) Bağımsızlık bağlaçları;
- 3) Semantik bağlantılar.

Azericede anlamsal bağlantılar bakımından aşağıdaki yan birleşik cümle türleri vardır:

- 1) Numaralandırma;
- 2) Açıklama;
- 3) Karşılaştırma;
- 4) Sebep ve sonuç;
- 5) Dağıtım;
- 6) Bağlantı.

Türkçedeki bağımsız birleşik isimler ise tonlama veya bağlaçlarla birbirine bağlanır. Türkçede yan birleşik tümceler şu şekilde gruplandırılabilir:

- 1) zamana bağlı bağımsız bileşik düğümler (zamana bağlı alt bileşik cümleler);
- 2) seri ile ilgili bağımsız bileşik düğümler (diziye bağlı alt bileşik cümleler);
- 3) neden sonuçla ilgili bağımsız bileşik düğümler (sebep-sonuç bağıllığı) karmaşık cümleler);
- 4) Açıklayıcı ilgili birleşik isimler (açıklama ile ilgili alt karmaşık cümleler);
- 5) karşılaştırmayla ilgili bağımsız bileşik düğümler (karşılaştırmaya bağlı alt karmaşık cümleler);
- 6) dağıtımla ilgili bağımsız bileşik düğümler (dağıtımla ilgili alt düğümler) karmaşık cümleler).

İngilizce gramerlere bakıldığında bağımsızlık birleşik tümceleri birbirine bağlayan bağlaçların çeşitli özelliklerine göre gruplandırılmadığını, genellikle bağımsızlık birleşik tümceleri oluşturan basit tümceleri birbirine bağlayan bağlaçlar olarak adlandırıldığını görmek mümkündür. Bu bağlaçların kullanıldığı basit tümceler arasında Azerbaycan ve Türk dillerinin gramerlerinde olduğu gibi birleşimler, açıklamalar, dağıtımlar, inkarlar vb. ilişkiler vardır.

Anahtar kelimeler: Azerice, Türkçe, İngilizce, bağımsız birleşik tümceler, bağlaçlar

SUMMARY

There are two syntactic constructions in the grammatical structure of the Azerbaijani language. The combination of words is nominative and the sentence is predicative. In complex sentences, predicativeness is self-preserving. A simple sentence that contains the components of a complex sentence is called a predicative unit, a predicative construction. The degree of connection between the components that make up complex sentences varies. Taking into account the characteristics of the meaning and grammatical connection between the components of a compound sentence, sentences are divided into two parts, a subordinate coordinate sentence and a subordinate compound sentence.

Subordinate compound sentences, in which there is an equal relationship between the parties, are the result of a semantic and grammatical combination of two or more simple sentences. The means of connecting disobedient compound sentences in the Azerbaijani language are as follows:

- intonation;
- disobedience connectors;
- semantic connections.

There are the following types of subordinate compound sentences in the Azerbaijani language in terms of semantic connections:

- enumeration;
- clarification;



comparison;
cause and effect;
distribution;
connection.

The independent compound nouns in Turkish are connected to each other by intonation or conjunctions. Subordinate compound sentences in Turkish can be grouped as follows:

time-dependent;
series-related;
result-related;
descriptive related;
comparison-related;
independent.

Sentences are grammatically divided into simple sentences, compound sentences and complex sentences. In English, disobedient compound sentences are a combination of two or more simple sentences, called compound sentences in which the parties have an equal relationship. Compound sentences connect the components of each other with the help of connectors. In English, the main conjunctions that connect disobedient compound sentences are: and, but, because, then, as well, so, or, either... or, neither... nor, not only... but conjunctions. At English grammars, it is possible to see that the conjunctions that connect disobedient compound sentences are not grouped according to various characteristics, but are generally referred to as the conjunctions that connect simple sentences that form disobedient compound sentences. Among the simple sentences in which these conjunctions are present, there are connections, clarifications, distributions, denials, and other relations, as in the grammars of the Azerbaijani and Turkish languages.

Keywords: Azerbaijani, Turkish, English, disobedient complex sentences, conjunctions

GİRİŞ

Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlayan bağlayıcılar bəzən qruplaşdırılır, bəzənsə quraşdırılmadan verilir. 2007-ci ildə təkrar nəşr edilmiş "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis" kitabında Ə.Abdullayev, Y. Seyidov, A.Həsənovun tərtibatında tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan bağlayıcılar qruplaşdırılmamışdır [1, s.14]. B.Xəlilovun "Müasir Azərbaycan dili" kitabında tabesiz mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlayan bağlayıcılar *birləşdirmə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə və aydınlaşdırma* olmaqla dörd növdə quraşdırılmışdır [5, s.20]. Lakin ümumi qəbul olunmuş prinsiplərə əsasən bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən bağlayıcılar aşağıdakı formada qruplaşdırılır:

birləşdirmə bağlayıcısı: *və (bəzən həm, həm də, da, də, nə, nə də bağlayıcıları birləşdirmə bağlayıcıları qəbul edilir);*

qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma, ancaq, lakin (fəqət, halbuki, isə bağlayıcıları da qarşılaşdırmaq bağlayıcılara olaraq qəbul edilir);*

3) iştirak bağlayıcıları: *həm, həm də, həm də ki, hətta, da, də;*

4) inkar bağlayıcıları: *nə, nə də, nə də ki;*

5) bölüşdürmə bağlayıcıları: *ya, ya da, ya da ki, gah, gah da.*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr əsasən *qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, intonasiya və ya vergüllər* bir-birinə bağlanır.

Türk dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bir-birinə bağlanması asılı olaraq bağımsız bəşlik tuncələr iki yerə ayrılır:

Bağlaçsız bağımsız bəşlik tuncələr – bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr;

Bağlaçlı bağımsız bəşlik tuncələr – bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr [2, s. 30].

Türk dilinin qrammatikasına nəzər yetirdikdə tabesiz mürəkkəb cümləni bir-birinə bağlayan bağlayıcıların saylarının çoxluğu ilə qarşılaşırıq. Onların bəziləri Azərbaycan dilində işlənən bağlayıcılarla qismən bənzərlik təşkil edib eyni təsnifə daxil edilsə də, bəzi bağlayıcılar heç bir təsnifə daxil edilmədən tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayır [6, s.25]. Tarixi aspektdən nəzər etdikdə dilçilikdə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri intonasiya ilə bir-birilərinə bağlanmışdır. Türkiyə türkcəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan bağlayıcılar aşağıdakılardır:

1) birləşdirmə bağlayıcıları: *ve, da, de (intonasiyadan və sözün son samitinin kar samit olmasından asılı olaraq ta, te forması da işlənir);*



- 2) fərqləndirmə bağlayıcıları: *ya, ya da, ve yahut, veyə*;
- 3) qarşılaşdırma bağlayıcıları: *ama, fakat, lakin, yalnız, ancak*;
- 4) qüvvətləndirmə bağlayıcıları: *de, hatta, bile, üstelik, hem de, zaten, kaldı ki, nasıl ki*;
- 5) alternativ bağlayıcıları: *bir, bir bir, kimi kimi, gah gah, bazan bazan*;
- 6) aydınlaşdırma bağlayıcıları: *yani, demek ki, öyle ki, başka*;
- 7) güzəşt bağlayıcıları: *gerçekten, nitekim, halbuki, oysa*;
- 8) səbəb bağlayıcıları: *çünkü, zira ki, bu sebeple, bundan dolayı, bunun için*;
- 9) ardıcılıq bağlayıcısı: *buna göre, bundan dolayı, bunun üzerine, bunun için, bu sebeple, o zaman*;
- 10) məqsəd bağlayıcıları: *taki, diye, için, yeter ki, ki*;
- 11) şərt bağlayıcıları: *şayet, yoxsa, o taktirdə, illa, aksi halde*;
- 12) *bir* bağlayıcısı;
- 13) *öyleyse* bağlayıcısı [3, s.114].

Türk dilində *bir* sözü həm say, həm də bağlayıcı qismində işlənir:

Bir bana bakıyor, bir deniz dalgaları savuruyor, bir de ortalık kaynıyor.

İngilis dilində isə *compound sentences*in tərkib hissələri bir-birilərinə conjunctionların köməyi ilə bağlanır [4, p. 101]. Lakin ingilis dilinin qrammatiklərində bu bağlayıcılar ayrıca olaraq qruplaşdırılmamışdır [7]. İngilis dilində cümlələr qrammatik baxımdan *simple sentences*, *compound sentences* və *complex sentences* ayrılır. İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir, tərəflər arasında bərabər hüquqlu münasibətlər olan mürəkkəb cümlələrə deyilir [8, c.85]. *Compound sentences* ingilis dilində bağlayıcıların – *coordinate conjunction*, *subordinate conjunction* iştirakı ilə əmələ gəlir. *Compound sentences* tərkib hissələri bir-birilərinə bağlayıcıların köməyi ilə bağlanır. İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlayan başlıca bağlayıcılar: *and, but, because, then, as well, so, or, either... or, neither... nor, not only... but* conjunctionlarıdır [9, c.63].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / A. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. – Bakı: Şərq-qərb, – 2007. – 424 s.
2. Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri – T. Banguoğlu. – Ankara: TDK, – 1990. – 450 s.
3. Gencan, T. Dilbilgisi / T. Gencan. – İstanbul: TDK, – 1966. – 301 s.
4. Huddleston, R. Introduction to the Grammar of English / R. Huddleston. – New York: Cambridge University Press, – 1984. – 483 p.
5. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili / B. Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2017. – 428 s.
6. Musayev, M. Türkoloji dilçilik / M. Musayev. – Bakı: Nurlan, – 2012. – 441 s.
7. www.iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH6747a0d07baf3ecccfee67
8. Фирсова, Н. Социолингвистические и лингвистические аспекты в изучении иностранных языков / Н. Фирсова. – Москва: РУДН, – 1992. – 111 с.
9. Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса / Н. Хомский. – Москва: РУДН, – 1972. – 129 с.



İngilis dilində işlənən söz birləşmələrinin struktur-semantik aspektləri
(Структурно-семантические аспекты словосочетаний, употребляемых в английском языке)
(Structural and semantic aspects of phrases used in English language)

Aytac Baba qızı Məhərrəmli
Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı

XÜLASƏ

Bu tezisdə əsas məqsədimiz müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin struktur-semantik aspektlərini təhlil etmək, ingilis dilindəki söz birləşmələrinin funksional cəhətlərini təsbit etməkdir. İngilis dilində mövcud olan sintaktik konstruksiyalar sistemində söz birləşmələri özünəməxsus yer tutur. Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri, ilk növbədə, ingilis dilinin tipoloji xarakteri və analitikliyi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində köməkçi sözlər də söz birləşmələrinin təşəkkülündə mühüm rol oynayır. Bu məsələdə ingilis dilinin analitik quruluşunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki məhz analitik quruluş köməkçi vasitələrin söz birləşmələrinin yaranmasındakı rolunu fəallaşdırır.

Açar sözlər: sintaksis, sintaktik funksiya, ingilis dili, söz birləşmələri, struktur-semantik aspekt

РЕЗЮМЕ

Основной целью тезиса является анализ структурно-семантических аспектов словосочетаний, используемых в современном английском языке, определение функциональных аспектов словосочетаний в английском языке. Словосочетания занимают особое место в системе синтаксических конструкций английского языка. Структурно-семантические особенности словосочетаний, употребляемых в современном английском языке, в первую очередь связаны с типологической и аналитической природой английского языка. В отличие от азербайджанского языка, вспомогательные слова в современном английском языке также играют важную роль в образовании словосочетаний. В связи с этим необходимо подчеркнуть аналитическую структуру английского языка. Поскольку именно аналитическая структура активизирует роль вспомогательных слов в образовании словосочетаний.

Ключевые слова: синтаксис, синтаксическая функция, английский язык, словосочетания, структурно-семантический аспект

SUMMARY

The main purpose of this thesis is to analyze the structural and semantic aspects of phrases used in modern English language, to determine the functional aspects of phrases in English language. Phrases occupy a special place in the system of syntactic constructions of the English language. Structural and semantic features of phrases used in modern English language are primarily associated with the typological and analytical nature of the English language. Unlike the Azerbaijani language, auxiliary words in modern English language also play an important role in the formation of phrases. In this regard, it is necessary to emphasize the analytical structure of the English language. Since the analytical structure activates the role of auxiliary words in the formation of phrases.

Keywords: syntax, syntactic function, English language, phrases, structural-semantic aspect

GİRİŞ

Təsadüfi deyil ki, dünya dilçiliyində sintaksis “dilin onurğa sütunu” hesab olunur. Çünki hər bir dilin alt qatında və ümumi strukturunda sintaktik quruluş öz mühafizəkarlığı ilə seçilir. Hər bir dilin fonetik, leksik və morfoloji sistemi ilə müqayisədə sintaktik sistemi daha az təsirlərə məruz qalır. Bu fakt da sintaktik quruluşun bir daha dilin strukturunda tutduğu mövqenin necə möhkəm olduğunu sübut edir.

Söz birləşməsi problemi hər zaman dünya dilçiliyinin ən aktual problemlərindən biri olmuşdur. İndiyə qədər dünya dilçiliyində L.Blumfeld, J.Deni, V.Vinoqradov, S.S.Mayzel, İ.İ.Meşşaninov, R.Budaqov, Y.Kuriloviç, B.Serebrennikov, V.N.Yartseva, F.F.Fortunatov, B.Delbryuk, C.Layonz, A.Şaxmatov, M.N.Peterson, L.E.Lopatina və digərlərinin yaradıcılığında söz birləşmələri müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir.



Azərbaycan dilçiliyində Yusif Seyidovun, Əlövsət Abdullayevin, Muxtar Hüseynzadənin, Əbdürrəhman Cavadovun, Qəzənfər Kazımovun, Kamal Abdullayevin araşdırmalarında söz birləşmələri ilə bağlı müxtəlif konsepsiyalar, nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan dilində bəzən analoji tərkibə malik mürəkkəb sözlə söz birləşməsini yalnız vurğu ilə fərqləndirmək mümkün olur. Məsələn, *boş qab* dedikdə, I növ təyini söz birləşməsi nəzərdə tutulur, çünki bu iki söz ayrı-ayrı vurğu altında deyilir. Eyni zamanda, *boşqab* dedikdə isə bir leksik məna ifadə edən mürəkkəb söz anlaşılır, həm də burada əvvəlkindən fərqli olaraq iki söz yalnız bir vurğu altında deyilir. Bu xüsusiyyət analitik tipli dillərdə daha çox müşahidə olunur. Analitik dillərdən ən fəal olan müasir ingilis dilində bu cür hallarda vurğu əsas fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Məsələn, ingilis dilində *black - cock* “qaratoyuq”, *ise - cream* “dondurma” mürəkkəb sözləri ilə *black cock* “qara xoruz” və *ise cream* “buz krem” söz birləşmələri vurğu ilə fərqlənir. Yəni onlardan əvvəlcilər leksik vahidlərdir, sonuncular isə sintaktik vahidlərdir.

Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin bir qisminin formalaşmasında bir əsas feil iştirak edir və həmin əsas feilə qoşulan sözləri və digər söz qrupları fərqli söz birləşmələrinin təşəkkül tapmasına səbəb olur. Bu əsas feil söz birləşməsində nüvə rolunu oynayır və müxtəlif söz birləşmələrinin təşəkkülündə aparıcı mövqeyə sahib olur.

Müasir ingilis dilində söz birləşməsi anlayışı, əsasən, *phrase* termini ilə ifadə olunur. Ancaq bu terminlə yanaşı olaraq, ingilis dilində söz birləşməsi anlayışı *word cluster, a cluster of words, word group* terminləri də ifadə olunur.

İngilis dilində işlənən söz birləşmələri funksional-semantik cəhətdən rəngarənglik təşkil edir. Belə ki, ingilis dilində eyni söz müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibində tamamilə fərqli mənalar ifadə edə bilər. Məhz bu cəhətinə görə, müasir ingilis dilindəki söz birləşmələri spesifiklik təşkil edir. Məsələn, *green fruit* birləşməsində *green* təyini həmin meyvənin yetişmədiyini bildirir. *Green Christmas* birləşməsində isə *green* təyini yeni il bayramında qar olmadığını bildirir.

Söz birləşməsi problemi ilə bağlı fərqli müddəalar mövcuddur. Məsələn, V.H.Yartseva və başqaları belə düşünürdülər ki, sözlərin hər cürə birləşməsi söz birləşməsi adlana bilməz. Bu dilçilərə görə, ancaq ən azı iki əsas nitq hissəsinin birləşməsindən ibarət olan tərkiblər söz birləşməsi adlandırıla bilər. Digər qrup dilçilər, xüsusən qərb dilçiləri sözlərin hər cürə birləşməsini söz birləşməsi olaraq adlandırırlar. V.Burlakovun dediyi kimi, qərb dilçiləri *wise men* söz birləşməsi ilə *to the light house* birləşməsi arasında heç bir fərq görə bilmirlər. Baxmayaraq ki, *wise men* söz birləşməsinin tərəfləri iki əsas nitq hissəsindən (sifət+isim), *to the light house* isə bir əsas (isim) və iki köməkçi nitq hissəsindən (sözlənü+müəyyən artıqlıq) ibarətdir, qərb dilçiləri hər iki birləşməni söz birləşməsi olaraq görür. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, deyilən bu fikirlər yalnız qərb dilçiləri deyil, hətta bəzi sovet dilçilərini belə, söz birləşmələrini eyni olaraq dəyərləndirməyə vadar etmişdir. Məsələn, müasir sovet dilçisi bu haqqında belə yazır: “Biz iki və daha çox sözdən ibarət olaraq gördüyümüz bütün birləşmələri söz birləşmələri kimi qiymətləndirəcəyik, hansı ki sözün analitik deyil, qrammatik üzvüdür. (məsələn, feilin bitmiş formalarını misal olaraq göstərə bilərik.) Söz birləşmələrinin tərkib hissələri istənilən nitq hissəsinə aid ola bilər. Misal üçün, onların hər ikisi isim də, və yaxud da onlardan biri *sifət+isim* də, yenidən onlardan biri *feil+isim, sözlənü+isim, sözlənü+isim+sözlənü* ola bilər” (2, s. 227).

Beləliklə, söz birləşməsi elə bir sintaktik vahiddir ki, o ən azı iki əsas nitq hissəsindən ibarət olub hissələrinə bölünə bilən vahid bir məfhumu ifadə edir, məsələn: *stone wall, to go home, life in London, the question of the teacher* və s.

Hər bir söz birləşməsində müəyyən bir əsas söz olur, qalan söz və ya sözlər onun ətrafında birləşir. İngilis dilində söz birləşmələrinin növləri bunlardır:

Aparıcı sözü isim olan söz birləşmələri: *a short story*;

Aparıcı komponenti sifət olan söz birləşmələri: *big in size*;

Aparıcı komponenti feil olan söz birləşmələri: *to read a book*;

Aparıcı komponenti əvəzlik olan söz birləşmələri: *all of you*;

Aparıcı komponenti zərf olan söz birləşmələri: *badly hurted* (2, s. 228).

Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin komponentləri arasında həm substantiv, həm adverbial, həm adyektiv, həm də atributiv əlaqələr mövcuddur.

Dünya dilçiliyində söz birləşməsi ilə bağlı olan bir sıra problemlər mövcuddur. Bunların sırasında, ilk növbədə, cümlə ilə söz birləşmələrinin sərhədlərinin müəyyən edilməsidir. Söz birləşməsi anlayışı



müxtəlif dillərdə fərqli terminlərlə ifadə edilir. Məsələn, rus dilində bu anlayış *словосочитание*, polyak dilində *skupienie*, ingilis dilində *phrase* və s. sözlərlə ifadə edilir.

İngilis dilində söz birləşmələrinin böyük bir qismi atributiv birləşmələrdir. Adətən ingilis dilində frazeoloji birləşmələr *phrasal verbs* olaraq tanınır. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi *feil+sözünü* və ya zərfdən ibarət olub bir məna bildirir. Məsələn, *look at* frazasında da tərəfləri parçalasaq, ayrı- ayrı məna ifadə etdiyini görə bilərik. Bütün sabit birləşmələr heç bir dəyişikliyə uğramadan dildə hazır şəkildə mövcuddur. Bu hal Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələr ilə eynilik təşkil edir. *Look up, look at, look through, look like, look for, look after, look into, look around* və s. kimi birləşmələrdə biz feilin eyni olaraq qaldığını, sözünülərin isə dəyişib bütövlükdə tamamilə ayrı məna ifadə etdiyini görə bilərik.

Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Look up- (*look-* baxmaq, *up-*yuxarı) “sözü lüğətdən axtarmaq”:

She looked up the word and smiled at me.

Look through- (*look-*baxmaq, *through-* ilə, -la, -lə) “nəzərdən keçirmək”:

I have looked through book, but I didn't get it.

Look at- (*look-*baxmaq, *at-*da, *də*) “baxmaq”:

They are looking at several possibilities.

Look around - (*look -* baxmaq, *around -* ətrafa) “ətrafa baxmaq”:

You must look around and find the kid!

Look like - (*look-*baxmaq, *like-*kimi) “xarici görünüşcə bənzətmək”:

Molly just look like her mother;

Look for- (*look-*baxmaq, *for-*üçün) “axtarmaq”:

He spent his life looking for happiness.

Yuxarıdakı faktlardan göründüyü kimi, müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin bir qisminin formalaşmasında bir əsas feil iştirak edir və həmin əsas feilə qoşulan sözünüləri və digər söz qrupları fərqli söz birləşmələrinin təşəkkül tapmasına səbəb olur. Bu əsas feil söz birləşməsində nüvə rolunu oynayır və müxtəlif söz birləşmələrinin təşəkkülündə aparıcı mövqeyə sahib olur

Söz birləşmələri hər bir dilin sintaktik strukturunda mühüm komponentlərdən biri kimi, nitqin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Söz birləşməsi bir məna yükü daşıyır. Söz birləşməsi də ümumiləşdirir (siqnikativ funksiya), adlandırır, işarə edir (nominativ funksiya), məlumat verir (kommunikativ funksiya), danışan və dinləyənin müəyyən hissələrini ifadə edir (praqmatik xüsusiyyət) (4, s. 201).

İngilis dilində frazeoloji birləşmələr tez-tez aşağıdakı sözlərin iştirakı ilə düzəlir:

In, on, up, away, by, out, off, down, back, through, about over, along forward, round və ya *around* və s.

Biz feillərin qarşısında bu sözləri istifadə etsək, frazeoloji birləşmə yarada bilərik.

İngilis dilində *on // off // out* sözünüləri hərəkət feilləri ilə işlənir.

Get on - “minmək” (avtobus, qatar, təyyarə və s.)

My sister wanted to get on bus, but she could not.

Go on - “davam etmək”:

Sarah go on her reading when it rains;

Come back - “geri qayıtmaq”:

Taylor is going to come back to the restaurant.

Frazeoloji birləşmələrdə ikinci tərəfdəki sözlər feilə xüsusi bir məna qatır.

Get by - “idarə etmək”:

Though it is too difficult for learning language try to get by.

Break down - “xarab olmaq, sıradan çıxmaq”:

My car engine has already broke down because of electricity;

Bəzən biz bu birləşmələrdə frazeoloji birləşmə+sözünü modelini görə bilərik (*phrasal verb+ preposition*).

Məsələn, *to run* feilini biz *away* sözünü ilə birlikdə işlədə bilərik:

Martha wanted to run away for wolves, but she failed.

Digər bir misal: *look forward* frazeoloji birləşməsini *to* sözünü ilə işləndiyini görə bilərik: *Are you looking forward to go to Paris?*

Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismi məhz infinitivlərin köməyi ilə təşəkkül tapır. Məsələn: *to give it a go* “nəsə eləməyə çalışmaq” və s.



İngilis dilində söz birləşmələrində ən çox müşahidə edilən əlaqələrdən biri də atributivlik əlaqəsidir. Məsələn, *his hat* (“onun şlyapası”), *his singin* (“onun oxumağı”) tipli birləşmələrdə atributivlik əlaqələri ifadə olunur.

Söz birləşmələrində çox zaman nüvə, yəni əsas, aparıcı semantikanı ifadə edən söz olur. Məsələn, *very young* söz birləşməsində *young* sifəti nüvə semantikasının əsasını təşkil edir,

İngilis dilində frazeoloji birləşmələr struktur-semantik cəhətdən çox zəngin və çoxçalarlıdır. Belə ki, ingilis dilində fərqli nitq hissələri sabit söz birləşmələrinin yaranmasında fəal iştirak edir. Məsələn:

To make splash “diqqəti cəlb etmək”;

After the fact “toydan sonra nağara”;

Get over “sağalmaq”;

To cross his mind “ağlından keçmək” və s.

Dilçilik ədəbiyyatlarında bəzən frazeoloji birləşmələri *idiomlar* da adlandırırlar. Müasir ingilis dilində işlənən idiomatik ifadələr çoxanlamlıdır. Bu idiomların bir qismi sırf ingilis xalqının fərdi mentaliteti, etno xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bir çox frazeologizmlər məhz İngiltərənin tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlıdır. Məsələn, *it is raining cat`s and dogs*. Bu frazeologizmi hərfi tərcümə etsək, “göydən pişik və itlərin yağması” anlamına gələr. Halbuki müasir dövərdə bu idiom “*güclü yağış, leysan*” anlamındadır. Hələ XVI əsrdə İngiltərədə belə bir hadisə baş vermişdi. O zamanlar İngiltərədə evlərin üstünü samanla örtürdülər. Buna görə də pişik və itlər evlərin üstünə qızınmaq üçün çıxırdılar. Ancaq qızınmaq üçün evlərin damına çıxan pişik və itlər qəfil leysan nəticəsində evlərin damından aşağı düşürdülər. Buna görə də ingilis mentalitetində bu tipli frazemlər yaranmışdır. Frazeoloji birləşmələr hər bir dildə və nitqdə emosionallığı, ekspressivliyi artırır, nitqin dinamikliyini sürətləndirir, bədiiliyin, yəni poetikliyin güclənməsinə xidmət edir.

Müasir ingilis dilində **feil+zərf** (*go quickly, speak fast*), **zərf+sifət** (*incredibly beautiful, terribly cold*), **isim + sözünü+ isim** (*the door of the house*), **sifət+ sözünü+ isim** (*afraid of dogs, famous for beer*), **feil+ sözünü + isim** (*object to work, care for child*) strukturlu birləşmələr də mövcuddur.

Müasir inilis dilində işlənən söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Bu birləşmələr arasında *isim + feil* strukturunda olan birləşmələrə nəzər salaq: Bu birləşmənin digər adı predikativ birləşmədir. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu barədə bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlərdən biri *isim + feil* strukturunda söz birləşməsinin mövcudluğu faktının qəbul olunmasıdır və bu birləşmənin digər birləşmələrdən fərqlənmədiyini iddia edənlər də var. Digər bir fikrə əsasən, *isim+ feil* quruluşunda söz birləşməsi yoxdur, çünki *isim+ feil* birləşməsi bir çox halda söz birləşməsindən daha çox özündə cümlə anlayışını təşkil edir. Əgər biz bu birləşməni cümlə kimi götürsək, biz onu artıq cümlə səviyyəsində tədqiq etməli olacağıq və cümlə səviyyəsində araşdırdığımız söz birləşməsi səviyyəsindəki təhlilə təsir etməyəcək. Zidd bir fikir olaraq, bu birləşməni söz birləşməsi kimi qəbul etsək, komponentlərin hər biri qarşılıqlı şəkildə əlaqəyə girə biləcək, eyni zamanda paradigmaya uyğun olaraq istənilən yolla dəyişilə biləcək.

Misal üçün, *a woman runs*. Birinci komponentdə *woman* saya, əsasən, cəmlənə bilər, ikinci tərəf isə öz növbəsində feilin növünə, şəklinə, zamanına uyğun şəkildə dəyişilə biləcək. *A woman runs, women run, women are running, a woman has run, women have run* – bütün bu nümunələrdə eyni ismin bütün variantları öz əksini tapır, eyni qayda *woman* və *women* sözləri üçün də keçərlidir, çünki eyni ismin müxtəlif formalarıdır. *Runs, run, has run* və s. kimi feillər eyni feilin müxtəlif formalarıdır. Cümlə səviyyəsində olan ifadələr müxtəlifdir. *A woman runs* – ifadəsini cümlə kimi götürsək, *women have been running* cümləsi ilə bir səviyyədə olmadığını görə bilərik.

Biz bu nəticəyə gəlirik ki, ingilis dilində mövcud olan sintaktik konstruksiyalar sistemində söz birləşmələri özünəməxsus yer tutur. Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri, ilk növbədə, ingilis dilinin tipoloji xarakteri və analitikliyi ilə bağlıdır. Müasir ingilis dilində təşəkkül tapan bir çox frazemlər birbaşa ingilis mentaliteti, ingilis etnokulturoloji təfəkkürü ilə bağlı formalaşmışdır. Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələri funksional-semantik baxımdan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə qeyd edək ki, ingilis dilində eyni söz müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibində tamamilə fərqli mənalar ifadə edə bilər. Həmin cəhətinə görə, müasir ingilis dilindəki söz birləşmələri orijinallıq kəsb edir.



Ədəbiyyat siyahısı:

1. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 944 s.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1986, 365 s.
3. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1992, 408 s.
4. Veysəlli, F.Y, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov [və b.]. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sinqmatika, söz birləşmələri və sadə cümlə sintaksisi: [4 cildə] .Bakı: Prestij çap evi, 2014. C.3, 530 s.
5. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. М.: Издательство «Высшая школа», 1966.- 200 с.
6. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. Москва: Высшая школа, 1983, 384 с.
7. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Л.: 1975.
8. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: 1957.
9. Современные методы и технологии преподавания иностранных языков. Чебоксары: 2019, 448 с.
10. Francis W. The Structure of American English. N. Y.: 1958.



WHAT WE LEARNT FROM STUDENTS' AND TEACHERS' FEEDBACK ON HOME-BASED LEARNING

Vienny Balakrishnan

Keningau Vocational College, Research and Innovation Unit

ABSTRACT

When schools were closed nationwide in early 2021, Malaysian school students and teachers plunged into another wave of home-based learning which, despite its advantages, proved to be challenging for the students as well as for the teachers. In fact, the school closure was longer than the year the pandemic started which was 2020. Thus, this research was intended to explore students' home-based learning experience and teachers' opinions on the approach. The rationale of this study was to improve the school's approach in coping with the declining students' attendance as well as their lack of engagement in learning. The findings revealed that majority of the students and teachers preferred the combination of asynchronous and synchronous learning. It was also discovered that the students requested for more teachers' support and assistance throughout their learning while teachers wanted the students to take their study more seriously. Although home-based learning might continue to change and schools might permanently return to full face-to-face learning in the future, this research is still vital in providing insights that can help to improve teaching and learning process.

Keywords: home-based learning, asynchronous, synchronous



THE EVALUATION OF CHILDREN'S MOTHER TONGUE ACQUISITION BASED ON DEVELOPMENTAL THEORIES

Prof. Dr. Abdülkadir KABADAYI

Necmettin Erbakan University, A.K. Faculty of Education

ABSTRACT

Language development has an important place in affecting the social, emotional and cognitive development of the child. In addition, it is known that language development affects the child's socialization, thinking skills, concept development process, and is a factor in problem-solving and relationship building and cognitive development. In other words, language development interacts with other development areas and progress is achieved together. Theorists on mother tongue acquisition in early childhood have different views on the process of mother tongue acquisition. When these theories are considered separately, it is striking that they have some shortcomings. Although these theories have different views on mother tongue acquisition, it is seen that the theories complete each other's deficiencies in this process. In this study, the views of Behavioral, Social, Biological, Cognitive and Psycholinguistics mother tongue acquisition theories on language acquisition were examined and the results obtained from different views on mother tongue acquisition were reached.

Keywords: Language acquisition, mother tongue, theories, Psycholinguistics, Behaviorist, Biological theories

INTRODUCTION

The most important ability of human beings is to speak. Language is the most important tool for people to communicate with each other. Language is an institution that cannot be considered separately from people and society, has relations with all fields such as science, art, technique and culture, and also creates them (Aksan, 1998). Language is the most important phenomenon that determines the value of man in the world and distinguishes him from other living things. The ability to speak, that is, language, is one of the most important qualities of human beings. It makes it possible for a person to reveal his feelings, thoughts, wishes in all details and to continue his life. This language capacity, which a speaking being child has with his language, is one of the most prominent language determinants in the birth of languages and the examination of language foundations. Studies on children's language give clearer information about the birth of language (Aksan, 1998). Along with thinking, language also includes related processes such as memory, reasoning, problem-solving and planning. It is also inevitable, especially for people's social lives. Language is an area of development related to both equipment and acquisition. A person has much innate equipment related to language. Linguist Hugo Moser states that language combines physiological, psychological and cognitive fields. Basing sounds on physiological foundations, he says that different organs play a role in the formation of sounds. Language is a skill found only in human societies with its meaning, production and usage features. Animal species also communicate with each other with the help of sounds and body movements, and they can even learn to understand human language up to a point, but no species other than humans has been able to turn their sounds into a productive and creative system that is as clear and internally consistent as in human language (Hall et al., 1986).

Language has two main components:



Receptive Language (Receptive Language, Comprehension Language): It is defined as the reception and understanding of verbal stimuli through the sensory-neural network and auditory-perceptual processes (Behrman and Vaugan 1987, Smolak 1982).

Expressive Language (Narrative Language): It is the expression of sensory-nerve and motor nerve functions (such as breathing, vocalization, resonance, articulation mechanisms) and mental concept through a sound image (Behrman and Vaugan 1987, Smolak 1982). "Phonology", sound system or phoneme (basic sounds of language), a morpheme (meaningful phonemes made up of phonemes) and sound structure of words; "Syntax" means noun, verb, sentence categories, syntax or grammar; The meaning of "semantic" words and sentences and their relationship with each other; "Pragmatic", on the other hand, is used for the use of language in providing social communication (Lewis, 1982).

LANGUAGE DEVELOPMENT THEORIES

The language development process is a difficult road that starts with the baby's first cry and extends to proper sentences. There are many different views on language development theories. Within all these views on language development, perhaps a complete and universally accepted theory of language development has not yet been reached. Within the framework of the theories, there are "behavioral view theory", "theory based on biological foundations", "social learning theory" and "cognitive development theory" (Demirel, 2016).

BEHAVIORAL THEORY

In the behaviorist view, language is human behavior and cannot be explained by mental processes. The main process of language development is based on a simple stimulus-response-reinforcing relationship. Language is a response to certain stimuli. When children react to the language spoken around them and are reinforced by a response in response, it becomes a behavior. According to this view, children imitate what they see and hear in their environment, and learn language through punishment and reinforcement. It is adults who direct language development by reacting to the sounds babies make. According to behavioral theory, the child does not have an innate capacity to learn the language. According to this view, children are shaped only by the environment at the stage of learning the language. "The extreme behaviorist view is that; Children come into the world with a blank slate called 'tabula rasa', which does not contain any information about the world or language, and these children are then slowly conditioned by different reinforcers and shaped by the environment (Brown, 2007, p. 26). This view generally only deals with the observable part of language development and is insufficient to explain language development only by reinforcement. It does not provide any information about the unobservable part of the language development process or what kind of changes occur in the language development process in the mind (Kol, 2011). The behavioral approach advocates examining the observable and therefore measurable behavior of the individual as the only scientific method of psychology. Babies learn language by repeating the sounds that lead them to the desired result, and language development occur through "Imitation". Reinforced sounds are learned, non-reinforced sounds are extinguished. The reactions of the family or other people with whom the child spends a long time are translated into language by the child over time. This development is sustained through reinforcements such as rewards and punishments. Finally, the conversation takes shape. In addition to reinforcement, babies' imitation of the sounds they hear frequently plays an important role in the acquisition of language (Dağabakan, 2008). Behaviorists were not concerned with mental processes that cannot be directly observed and measured, and the development of internal processes such as consciousness, unconscious behavior, and



the development of emotions; instead, they studied behaviors that they could observe, such as speech, aggression, and motor responses..

BIOLOGICAL THEORY

Language acquisition is a mental process. Proponents of the theory seek to find deeper answers to questions rather than viewing this process as a mystery. While theorists such as Chomsky and Lenneberg connect language development to biological foundations, they also consider the effects of environmental conditions on language development (Demirel, 2016). Biologically based theory suggests that children are born with an inherent capacity to acquire language. This idea of innate capacity may illuminate much more than behaviorists reveal. "According to Chomsky, this innate capacity is found in a small kind of 'black box' – the language acquisition mechanism called LAD (Language Acquisition Device) (Brown, 2007, p. 28)." Thanks to this language mechanism, children perceive, interpret, internalize the language they hear from the environment, and then, when they reach physiological and biological maturity, they can use that language, that is, they can speak it. According to Chomsky, this mechanism is present in every individual from birth and contains the common rules of all languages. In this way, it enables children to perceive all the languages they listen to. Contrary to differences such as age, race, social and cultural background, all children learn their mother tongue without being exposed to any teaching. This leads us to an innate capacity designed to learn languages. The fact that children can learn their language naturally, regardless of the environmental factor, supports this idea. Chomsky also mentioned two basic and superficial structures related to this language mechanism. Children use both of these structures when learning the language. The superficial structure is the spoken words, and the basic structure is the meaning that these words contain.

SOCIAL LEARNING THEORY

"Social learning theorists accept that the child also learns to speak through observation and imitation in the process of socialization (Yeşilyaprak, 2002, p. 97)." According to the social learning theory, the child takes as a model, observes and imitates whoever is around. Since those around the child set a model in this sense, they are of great importance in the child's language development. Social learning theorists argue that language development is both biological and social. According to this view, babies are born with a strong brain that can enable language acquisition, and they provide language development as a result of interaction with the environment (Demirel, 2016). Vygotsky; Contrary to behaviorist theorists such as Pavlov and Skinner, claimed that language development did not occur as a result of conditioning. Vygotsky's view can be explained as the child's internalization of language in the cultural development process. Language is also based on mental processes, but the shaping of the mind takes place with the social and cultural processes involved. "The 'natural line' is dominant in the cognitive development of the child until the age of 2, but then the natural line leaves its place to the 'cultural line'. The child's mind is not only the result of his discoveries, the knowledge and conceptual tools he acquires from the environment provide great convenience to his mental development. (Ergün and Özsür, 2006)." This view also shows that language goes from the universal to the specific. Vygotsky states that language learning is not done alone, on the contrary, it is transferred as a result of interaction with other people around the child. Unlike Piaget, he gives importance to cultural and social factors. Cooperative learning, based on Vygotsky's idea, is also based on what people at different levels learn from each other.

PIAGET'S THEORY OF COGNITIVE DEVELOPMENT

This view examines language more profoundly. It includes the study of language and the mind from both cognitive and affective perspectives. Also, memory, thought, meaning, emotion, etc. are the fields of study



of this theory. "Piaget defined all development as the result of complementary interaction of children's developing cognitive capacities and language experiences with their environment (Brown, 2007, pp. 33-34).

Stages of language development according to Piaget:

- Talking
- Crying (0-2 months)
- Babbling (2-5 months)
- Spoken-spelling (6-12 months)
- One word (12-18 months)
- Telegraphic speech (18-24 months)
- First Grammar process (24-60 months) (Yeşilyaprak, 2002, pp. 99-101)
- Crying (0-2 months)

The first stage is predominantly crying and generally reflex-based sounds... During these first weeks, some non-reflex-based sounds also emerge (Ingram, 1991, p. 106). In a short time, babies find a way to communicate with the people around them in some way. These are primarily to meet the need and then to socialize. In the beginning period, crying is used as a means of communication, an example of this is that babies cry in different tones and different melodies. While the cries that start in a simple sense are motivated by the anxiety of transmitting a message, these cries become different and become a communication tool later on.

- Babbling (2-5 months)

In this period, it can be thought that babies try their language skills to see what sounds they can make. Contrasting shouts and whispers, as well as murmurs and grunts, are common during this period. During this period, vowels and consonants begin to appear together. Gleason (2005, p. 74) also mentions the use of vowels and consonants during this period. It was understood that the sounds and syllables produced in this period were universal and not specific to the mother tongue (Yeşilyaprak, 2002, p. 99).

- Spoken-spelling (6-12 months)

It is the period when unused voices begin to disappear and voices used and reinforced by parents become more dominant. In the period between 6-15 months, babies concentrate on sound sequences such as father, mama (silent-voiced-quiet-voiced), which are still meaningless but suitable for a certain pattern. Yule (1996, p. 178) also mentions that the baby can use vowels and consonants after 6 months.

One word (12-18 months)

During this period, the baby starts to use some words that are used frequently in daily language. "Single words that children say at first are very meaningful and they try to say a lot with one word... Children combine special sounds to form meaningful units by using a single word. These are called morgems (Yeşilyaprak, 2002, p. 100)".

Telegraphic speech (18-24 months)

During this period, babies' vocabulary develops rapidly. Babies can use two-word phrases. Yule (1996, p. 180) mentions that the baby acquires a set of two-word phrases around the age of two. These clauses have different meanings in different contexts according to place, time and place. A single phrase like "mother water"; can be used in different meanings such as "Mom, I want water", "Mom is drinking water", "Mom, I have run out of water" and the meaning can only be deduced from the context.

First Grammar process (24-60 months)



There are different views on grammar acquisition. Taylor (1990) mentions that meaning is first based on language acquisition and development, and then it is rejected for a pure language basis. Another view rejects the view that the meaning comes first and argues that children learn gender, number/mass differences from the very beginning, not as a semantic distinction, but as a sentence structure distinction (Taylor, 1990).

PSYCHOLINGUISTICS THEORY

Psycholinguistics or the psychology of language is the discipline that studies the communication between psychological processes and linguistic factors (Field, 2003). This discipline is primarily concerned with how language is processed and represented in the mind and brain; that is, it explains the psychological and neurobiological factors that enable people to acquire, use, understand and produce language (Houston & Jusczyk, (2000). Psycholinguistics emerged from philosophical and educational fields. Modern research draws on biology, neuroscience, cognitive science, linguistics, and information science to examine how the mind-brain processes language. In addition, it has interactions with some fields such as social sciences, human development, communication theories and infant development. There are several sub-disciplines with non-invasive techniques for studying the neurological functioning of the brain. For example, neurolinguistics has become a field in its own right; Developmental psycholinguistics, as a branch of psycholinguistics, deals with the child's ability to learn the language. Psycholinguistics is an interdisciplinary field of study made up of researchers from a variety of different backgrounds, including psychology, cognitive science, linguistics, speech and language pathology, and discourse analysis. Psycholinguists study how people acquire and use the language according to the following main areas:

language acquisition: how do children acquire language?

language understanding: how do people understand language?

language production: how do people produce language?

second language acquisition: how do people who already know one language acquire another?

Psycholinguistics further divides its work into the different components that make up human language. A researcher interested in language production can examine how words are prepared to be pronounced, starting at the conceptual or semantic level. Alongside these, Developmental Psycholinguists study the ability of infants and children to learn and process language.

CONCLUSION

Tongue; It is a tool used to share ideas, express oneself and simply communicate with the environment. Language is acquired from the need to exchange information and control the environment as a result of the maturation of the brain, mental development and interaction with the environment. Without words, it is almost impossible to communicate accurately and properly and express what you want to say. Language development is a long and tiring process that all children go through. Language development occurs in different ways according to different approaches, views, linguists and theorists. One view, ignoring mental processes, speaks of language as 'behavior' and the role of the environment in acquiring this behavior. Another view explains the effect of the environment on language acquisition by basing it on biological grounds. On the other hand, some argue that the socialization process, observation and imitation are the most effective foundations. It is possible to say that each individual acquires the language, since each view has certain foundations and foundations in its way, and without the need for other competencies other than the obvious basic minimum requirements. Although there have been different foundations, different



explanations and grounds, one thing is certain; is language development occurs as a result of constant repetition and practice.

REFERENCES

1. Aksan, D. (1998). Her yönüyle dil ana çizgileriyle dil bilim, Ankara: TDK Yayınları.
2. Bacanlı, H., (2002). Gelişim ve öğrenme. Ankara: Nobel Yayınları.
3. Behrman RE, Vaugan VC (1987) Developmental Pediatrics Nelson Textbook of Pediatrics. 2. Bölüm, 13. Baskı, USA, WB Saunders Company, s. 6-35.
- a. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching*. White Plains, NY: Pearson Longman.
4. Çiçek, A., (2002). 0-6 yaş grubu çocuklarda dil gelişimi, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:4, Cilt:1.
5. Dağabakan, D. (2008) Dil ve Çocukta Dil Gelişim Kuramları, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, www.meb.gov.tr
6. Demirel, E. E. E. (2016). Dil gelişimi ve kuramları. İçinde, N. Sargın, S. Avşaroğlu & A. Ünal(Ed.), Eğitimden Psikolojik Yansımalar, (ss.125-134). Konya: Çizgi Kitabevi
7. Ergün, M. ve Özşür S. (2006) Vygotsky'nin yeniden değerlendirilmesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 8(2), 269-292.
8. Field, John (2003) *Psycholinguistics: A Resource Book for Students*. Routledge,
- a. Hall, W. S., White, T G., & Guthrie, L. (1986). Skilled reading and language development. In J. Orasanu (Ed.), Reading comprehension (pp. 89-111). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- b. Houston, D. M., & Jusczyk, P. W. (2000). The role of talker-specific information in word segmentation by infants. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 26(5), 1570–1582. <https://doi.org/10.1037/0096-1523.26.5.1570>
9. Kayaalp, İ. (1998). Dil ve iletişim, Ankara: TDV Yayınları.
10. Kol, S. (2013). Erken çocuklukta bilişsel gelişim ve dil gelişimi . Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21 (21), 1-21 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/sakaefd/issue/11217/133954>
11. Lewis M (1982) Clinical Aspects of Child Development. 2. Baskı, USA, Lea & Febiger.
12. Smolak L (1982) Cognitive precursors of receptive vs. expressive language. *J Child Lang*, 9: 13-22.
13. Taylor, I.. (1990). Psycholinguistics Learning and Using Language. United States of America: Prentice-Hall.
14. Thomas, L& Wareing, S. (1999). Language, Society and Power. London:Routledge.
15. Yavuzer H (1999) Çocuk Psikolojisi. 18. Baskı, Remzi Kitabevi.
16. Yeşilyaprak, Binnur (2002) Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
17. Yule, G. (1996). Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.



İLKOKUL ÖĞRETMENLERİNİN AKADEMİK ÖZYETERLİK ALGILARININ ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ
(INVESTIGATION OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS' PERCEPTIONS OF ACADEMIC SELF-EFFICACY INTERMS OF SEVERAL VARIABLES)

Dr. Öğr. Gör. Serkan GÖKALP

Mersin Üniversitesi, ORCID No: 0000-0001-9946-3280

ÖZET

Bu araştırmanın amacı; ilkokullarda çalışan sınıf öğretmenleri ve branş öğretmenlerinin akademik öz yeterlik algılarını tespit etmek ve bu öğretmenlerin akademik öz yeterlik algılarında çeşitli değişkenler açısından anlamlı farklılık olup olmadığını tespit etmektir. Betimsel nitelikte olan bu çalışmada genel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, Mersin İli merkez ilçelerinde bulunan ilkokullarda 2021-2022 eğitim-öğretim yılında görev yapan 4211 öğretmen oluşturmuştur. Araştırmanın örneklemini belirlemede basit seçkisiz örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemi 714 öğretmenden oluşmuştur. Veri toplama aracı olarak; Akademik Özyeterlik Ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde ortalama ve t-Testi analizi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda öğretmenlerin akademik öz yeterlik algılarının yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Cinsiyet değişkeni açısından öğretmenlerin akademik öz yeterlik algılarında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Erkek öğretmenlerin kadın öğretmenlere göre akademik öz yeterlik algılarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Eğitim düzeyi değişkeni açısından öğretmenlerin akademik öz yeterlik algılarında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Yüksek lisans mezunu olan öğretmenlerin, lisans mezunu olan öğretmenlere göre akademik öz yeterlik algılarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Branş değişkeni açısından öğretmenlerin akademik öz yeterlik algılarında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Branş öğretmenlerinin, sınıf öğretmenlerine göre akademik öz yeterlik algılarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. İlkokul öğretmenlerinin akademik öz yeterlik algılarının artırılması için öğretmenlere hizmet içi eğitim verilmelidir. Öğretmenlerin yüksek lisans yapması teşvik edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Akademik öz yeterlik, ilkokul, öğretmen, algı

ABSTRACT

This research aims to determine the level of primary school teachers' perceptions of academic self-efficacy and determine whether there is a significant difference among the primary school teachers' perceptions about their academic self-efficacy in terms of various variables. It is a descriptive research. General survey model is used. This research's population consisted of 4211 teachers working at the primary schools in central districts of Mersin Province in the 2021-2022 academic year. The sample of the study included 714 teachers who were selected by simple random sampling method. Academic Self-Efficacy Scale was used to collect the data of the study. Mean and t-test were used to analyse the data. According to the results of the research, it was determined that the teachers' perceptions of self-efficacy were at a high level. It was determined that there was a significant difference among the primary school teachers' perceptions about their academic self-efficacy in terms of the variable of gender. The perceptions of male teachers were higher than female teachers in terms of teachers' perceptions about their academic self-efficacy. It was determined that there was a significant difference among the primary school teachers' perceptions about their academic self-efficacy in terms of the variable of education level. The perceptions of the teachers having masters' degree were higher than the teachers having bachelor's degree in terms of teachers' perceptions about their academic self-efficacy. It was determined that there was a significant difference among the primary school teachers' perceptions about their academic self-efficacy in terms of the variable of branch. The perceptions of branch teachers were higher than the classroom teachers. It is suggested that the primary school teachers should receive in-service training to increase their perceptions of academic self-efficacy. The teachers should be encouraged to have master's degree.

Keywords: Academic self-efficacy, primary school, teacher, perception



İLKOKUL ÖĞRETMENLERİNİN KULLANDIKLARI ÇATIŞMA ÇÖZÜM STRATEJİLERİ (CONFLICT RESOLUTION STRATEGIES WHICH PRIMARY SCHOOL TEACHERS USE)

Dr. Öğr. Gör. Serkan GÖKALP

Mersin Üniversitesi, ORCID No: 0000-0001-9946-3280

ÖZET

Bu araştırmanın amacı; ilkököl öğretmenlerinin kullandıkları çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışları ne düzeyde gerçekleştirdiklerini tespit etmek ve bu öğretmenlerin çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışlarını gerçekleştirme düzeylerinde çeşitli değişkenler açısından anlamlı farklılık olup olmadığını tespit etmektir. Betimsel nitelikte olan bu araştırmada genel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, Mersin İli merkez ilçelerinde bulunan ilkökullarda 2021-2022 eğitim-öğretim yılında görev yapan 4211 öğretmen oluşturmuştur. Araştırmanın örneklemini belirlemede basit seçkisiz örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemini 714 öğretmenden oluşmuştur. Veri toplama aracı olarak; Çatışma Çözüm Stratejileri Anketi kullanılmıştır. Verilerin analizinde ortalama ve t-Testi analizi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda öğretmenlerin çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışlarını gerçekleştirme düzeylerinin orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Cinsiyet değişkeni açısından öğretmenlerin çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışları gerçekleştirme düzeylerinde anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Erkek öğretmenlerin kadın öğretmenlere göre çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışları gerçekleştirme düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Eğitim düzeyi değişkeni açısından öğretmenlerin çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışları gerçekleştirme düzeylerinde anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Yüksek lisans mezunu olan öğretmenlerin, lisans mezunu olan öğretmenlere göre çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışları gerçekleştirme düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Branş değişkeni açısından öğretmenlerin çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışları gerçekleştirme düzeylerinde anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Branş öğretmenlerinin, sınıf öğretmenlerine göre çatışma çözüm stratejilerine ilişkin davranışları gerçekleştirme düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. İlkokul öğretmenlerinin çatışma çözüm stratejilerini daha etkin kullanabilmesi için bu öğretmenlere hizmet içi eğitim verilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Çatışma çözüm stratejileri, ilkököl, öğretmen, davranış

ABSTRACT

This research aims to determine the level of primary school teachers' using the conflict resolution strategies in their behaviours and determine whether there is a significant difference at the level of teachers' using conflict resolution strategies in their behaviours in terms of various variables. It is a descriptive research. General survey model is used. This research's population consisted of 4211 teachers working at the primary schools in central districts of Mersin Province in the 2021-2022 academic year. The sample of the study included 714 teachers who were selected by simple random sampling method. The Conflict Resolution Strategies Questionnaire was used to collect the data of the study. Mean and t-test were used to analyse the data. According to the results of the research, it was determined that the level of teachers' using conflict resolution strategies in their behaviours was at a medium level. It was determined that there was a significant difference at the level of teachers' using conflict resolution strategies in their behaviours in terms of gender. The level of male teachers' using conflict resolution strategies in their behaviours was higher than female teachers. It was determined that there was a significant difference at the level of teachers' using conflict resolution strategies in their behaviours in terms of education level. The level of teachers having master's degree was higher than the teachers having bachelor's degree in terms of using conflict resolution strategies in their behaviours. It was determined that there was a significant difference at the level of teachers' using conflict resolution strategies in their behaviours in terms of branch. The level of branch teachers was higher than the classroom teachers in terms of using conflict resolution strategies in their behaviours. It is suggested that the primary school teachers should receive in-service training to use the conflict resolution strategies more efficiently.

Keywords: Conflict resolution strategies, primary school, teacher, behaviour



ÜNİVERSİTELERİN GİRİŞİMCİ VE YENİLİKÇİ PERFORMANSLARI İLE AKADEMİSYEN
BAŞARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ
(THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ENTREPRENEUR AND INNOVATIVE PERFORMANCE OF THE
UNIVERSITY AND ACADEMIC SUCCESS)

Arş. Gör. Tuğkan ARICI, Dr. Erşan CİĞERİM, Prof. Dr. Hakan KİTAPCI,
Doç. Dr. M. Şahin GÖK

Gebze Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi.
ORCID: 0000-0002-3640-247X, ORCID: 0000-0002-7352-5313,
ORCID: 0000-0001-6378-7240, ORCID: 0000-0003-4072-2641

ÖZET

Ülkemizdeki üniversitelerin girişim ve yenilik odaklı çalışmalarının sonuçları TÜBİTAK tarafından 2012 yılında geliştirilmiş olan Girişimci ve Yenilikçi Üniversiteler Endeksi (TÜBİTAK – GYÜE) ile ilan edilmektedir. Ancak bazı araştırmacılar, girişim ve yenilik odaklı üniversitelerin temel amaçları olan araştırma odağından kayarak akademik çalışma sayısında ve kalitesinde düşüşler meydana geldiğini söylemektedir. Bu çalışma kapsamında; TÜBİTAK GYÜE’de 2018-2021 yılları arasında üst üste ilk 4’de yer almış üniversiteler ile AD Scientifics Index tarafından yayınlanan Türkiye Akademik Performans Analizi – 2021 sonuçları teorik olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelime: TÜBİTAK, Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi, AD Scientifics Index, i10 Endeksi, h10 Endeksi.

ABSTRACT

The TUBITAK Entrepreneurial and Innovative Universities Index (TUBITAK GYUE), was developed by TÜBİTAK in 2012 and shows the results of universities' initiative and innovation-oriented work. However Few researchers argue that entrepreneurial and innovation-oriented studies affect academic achievement. In this study, universities that took place in the top 4 consecutively between 2018-2021 in TÜBİTAK GYUE and Turkey Academic Performance Analysis – 2021 results published by AD Scientifics Index were analyzed theoretically.

Keywords: TUBITAK, Entrepreneurial and Innovative University Index, AD Scientific Index, i10 Index, h10 Index.

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden tarım ve hayvancılık odaklı büyüme stratejileri yerini, teknoloji odaklı gelişme stratejilerine bırakmaya başlamıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan teknolojik değişimler ülkelerin kalkınma stratejilerini etkileyerek hem bilgi birikimlerinin gelişmesinin hem de ekonomik kalkınmalarının önünü açmıştır. Günümüzde ülkelerin kalkınma planları detaylı şekilde incelendiğinde ileri teknoloji odaklı sektörlerin desteklenerek geliştirilmesinin ve katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesinin öncelikli hedef olduğu görülmektedir.

Ülkelerin bu ekonomik ve stratejik hedefleri gerçekleştirebilmesi için ise toplumdaki bilgi düzeyinin artırılarak entelektüel sermaye adı verilen örtük bilginin gün yüzüne çıkartılması gerekmektedir. Günümüzde bilgiye dayalı ekonomi ve mevcut teknolojinin geliştirilmesinde entelektüel sermaye, kuruluşların sürekli olarak yararlanması gereken kritik bir faktör haline gelmiştir (Yüksel, 2021). Bu sayede toplum genelinde bilgi düzeyi arttırılacak, nitelikli ve katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesi gerçekleştirilebilecek ve ülke kalkınma hedefleri başarılabilecektir.

Toplumdaki entelektüel sermayenin ortaya çıkartılması ve ülke gelişimlerine katkı sağlanması için atılması gereken en önemli adım, hiç şüphesiz ki, toplumu oluşturan tüm bireylere eğitim hizmetinin ulaştırılmasıdır (Gündüz, 2017). Topluma sunulacak eğitimler sonucunda toplumsal bilinç geliştirilmekte, karmaşık sorunlara çözümler üretilebilmekte ve insanların gizli yetkinlikleri keşfedilebilmektedir. Topluma sunulacak



nitelikli eğitimler sonucunda bireylerin yetkinlikleri gün yüzüne çıkartılabilecek ve hedeflenen ileri teknolojilerin üretimi/geliştirilmesi mümkün olabilecektir. Toplumdan geliştirmesini beklediğimiz ileri düzey teknolojiler ancak onlara sunulacak üst düzey eğitimler ile mümkündür.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre üniversiteler, "*Bilimsel özerkliğe ve kamu tüzel kişiliğine sahip, yüksek düzeyde eğitim, öğretim, bilimsel araştırma ve yayın yapan fakülte, enstitü, yüksekokul vb. kuruluş ve birimlerden oluşan öğretim kurumu*" olarak tanımlanmıştır (TDK, 2022). Tanımdan da anlaşılacağı üzere üniversiteler ileri düzeyde eğitim veren, kamu-sanayi ihtiyaçlarına çözüm üreten, bilimsel araştırmalar yapan ve yayımlayan kurumlardır. Üniversiteler bu çalışmalar sonucunda gerek kamu gerekse de sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu teorik ve pratik bilgileri geliştirmekte, elde ettiği bilimsel sonuçları kamu ve özel sektöre aktarmakta ve diğer bilim insanları ile ortaklaşa çalışmalar yürüterek katma değeri yüksek çalışmaları hayata geçirmektedir.

TÜBİTAK tarafından ilk kez 2012 yılında geliştirilen ve her yıl yayınlanan Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi (TÜBİTAK-GYÜE), üniversitelerin hem bilimsel hem de sanayi iş birliklerine ilişkin verimlilik puanlarını ortaya koymaktadır (TÜBİTAK, 2022). Geliştirilen bu endeks, ülkemizde üniversitelerin daha yenilikçi ve girişimci odaklı olmalarını sağlamaya yardımcı da olmaktadır. Üniversitelerin ortaya koyduğu her türlü akademik ve sektörel başarı, akademisyenlerin ortaya koyduğu çalışmalar ile doğrudan ilişkilidir. Üniversitelerin akademisyen ve öğrencilerine sunduğu imkanlar arttıkça yürütülen bilimsel çalışmalar ve bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan üniversite-sanayi iş birlikleri de artmaktadır.

Literatürde girişimciliğin akademik faaliyetleri olumsuz etkilediğine dair ortak karşıt görüşler de mevcuttur (Tekin, 2021). Özellikle akademisyenlerin girişimcilik yönündeki çalışmalara yoğunlaştıkça eğitim ve araştırma performanslarında düşüşler yaşanacağı fikri savunulmaktadır (Kirby, 2006). Benzer şekilde Hu (2009) çalışmasında girişimci üniversitelerin ortaya çıkmasıyla uluslararası endekslerdeki akademik çalışmalarda azalma meydana geldiğini tespit etmiştir. Bu perspektif ile bu çalışma kapsamında, TÜBİTAK Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi'nde son 4 yılda da yer almış olan üniversitelerin akademik başarıları, AD Scientific Endeks ile karşılaştırılarak teorik olarak incelenmiştir. Bu araştırma ile üniversite ve akademisyenlerin elde ettiği başarılar ile endeks sonuçları arasındaki ilişki ortaya konulmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Küreselleşme, bilgi ve teknolojiye yaşanan ilerlemeler ile ekonomik, politik, sosyal ve kültürel alanlarda yaşanan değişimler her kurumu etkilediği gibi üniversitelerinde süreç, yapı, amaç ve işleyişlerini etkilemiştir (Tekin, 2021). Üniversiteler, tarihin her döneminde zamanın sosyal gereksinimleri ve toplumsal beklentilerine bağlı olarak değişim içerisinde olmuştur (Ağçay ve Dalkılıç, 2019). Bu değişim süreçleri ise literatürde üç nesil şeklinde sınıflandırılmıştır (Wissemma, 2009).

Birinci Nesil Üniversiteler, Ortaçağ toplumunda kilise ve kentlerin örgütlenmesiyle eğitimin daha sürdürülebilir kılınması amacıyla ortaya çıkmıştır (Rukancı ve Anameriç, 2004; Wissemma, 2009). Günümüzde Avrupa'daki Bologna, Paris ve Oxford gibi üniversiteler ile Arap-İslam Dünyası'ndaki medreseler ilk nesil üniversitelere örnek olarak verilebilir. Bu üniversitelerin ortak noktaları ise devlet yönetimi ve dini otoritelerin koruması altında eğitim çalışmalarını sürdürmüş olmasıdır (Ağçay ve Dalkılıç, 2019).

İkinci Nesil Üniversiteler, Rönesans ve Reform başta olmak üzere dönemin aydınlanma çağı sonucunda ortaya çıkan sosyal değişimler ile coğrafi keşifler sonucunda refah seviyesi iyice artan Avrupa'da ortaya çıkmıştır (Ağçay ve Dalkılıç, 2019). Bu gelişmeler sonucunda toplumda bilimsel ilerlemeler hızlanmaya başlamış; akılcılık, deneyci yaklaşım ve uzmanlaşma konuları ön plana çıkmıştır (Kyrö ve Mattila, 2012). Bu üniversiteler, günümüzdeki üniversitelerin temelini de oluşturmaktadır.

Üçüncü Nesil üniversiteler, 20'nci yüzyılın ikinci yarısından sonra kendisini iyice gösteren hızlı ve dinamik değişim sonucunda ortaya çıkmıştır. Dünya genelinde yaşanan teknolojik ilerlemelere ek olarak küreselleşmenin etkisiyle ikinci nesil üniversiteler gerek toplumların gerekse de ülkelerin taleplerine cevap



veremez noktaya gelmiştir (Çitfçi, 2010; Scott, 2002; Skribans vd., 2013; Wissema, 2009). Zaman içerisinde üniversitelerin Ar-Ge, inovasyon ve bilimsel tabanlı çalışmalara daha fazla ağırlık vermek zorunda oluşu yenilikçi ve bütünsel düşünce sistemlerine dayanan yapıların kurulması gerekliliğini doğurmuştur. Bu dönemde küresel, girişim ve yenilik temalı, global iletişim ve iş birliklerinin ön plana çıktığı yapılar daha da önemli hale gelmiştir. Öte yandan bu çalışmaların yürütülmesi için üniversitelere ek kaynak yaratılması gerekmiştir. İkinci nesil üniversitelerin hükümet tarafından fonlanmasına karşı artan üniversitelerin artan finansman ihtiyacı sanayi ile iç içe bir yapının kurulmasına zemin hazırlamıştır (Ağçay ve Dalkılıç, 2019). İçerisinde bulunduğumuz 21'nci yüzyılda bilgi temelli üretim ve hizmet süreçleri daha da ön plana çıkmıştır. Ülkelerin dünya arenasındaki rekabetleri ve üstünlükleri Ar-Ge ve yenilik üretme ile girişimciliği destekleme derecesi ile ölçülmeye başlamıştır. Bilginin egemen olduğu ve yenilik sistemlerinin önemli hale geldiği dünyamızda, gelişmenin ve ekonomik büyümenin itici gücünü yeni nesil üniversiteler üstlenmeye başlamıştır (Guerrero ve Urbano, 2010; Ağçay ve Dalkılıç, 2019). Öte yandan üniversite bünyesinde gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların sanayiye transfer edilmesi konusu günümüzde daha da önemli hale gelmiştir (Tekin, 2021). Bu da üniversitelerin girişimci bir bakış açısıyla yollarına devam etme gerekliliğini doğurmuştur. Nitekim ülkemizdeki misyon ve vizyonlarını incelediğimizde girişimcilik ve yenilikçilik konu başlıklarının çokça vurgulandığını görmekteyiz (Yıldız, 2016).

Üniversitelerin değişimlere cevapsız kalmaması ve değişen toplumsal talepleri karşılayabilmesi için Ar-Ge ve inovasyon odaklı bilimsel çalışmalara daha fazla yoğunlaşması gerekmektedir. Bu durum ise Ar-Ge harcamalarının gittikçe artmasına ve hükümetlerin ayırdığı bütçelerin yetmemesine neden olmaktadır. Bu nedenle üniversiteler, çalışmalarını sürdürülebilir kılmak için alanın en başarılı akademisyenlerini ve en yetkin öğrencileri bünyesine katmayı hedeflemektedir. Bu sayede üniversiteler orta ve uzun vade de farklı fon kaynaklarından ek bütçe yaratmayı hedeflemektedir (Uslu vd., 2020). Öte yandan yenilik ve girişim temasını kendisine hedef edinmiş üniversiteler, sundukları eğitimler sayesinde öğrencilerine hem yenilikçi bakış açısı kazandırmakta hem de dinamik piyasa yapısına uygun yetkinlikleri sunmaktadır (Tekin, 2021). Üniversiteler gerek alanlarındaki başarılı akademisyenleri gerekse de öğrencileri bünyelerine çekebilmek için başarılarını gösteren ve bağımsız kurumlarca yapılan çeşitli endeks sonuçlarını kullanmaktadır (Uslu vd., 2020). Bu endekslerden en çok tercih edilenleri ise CWTS Leiden Sıralaması, Şangay Academic Ranking of World Universities Sıralaması (ARWU), Times Higher Education Dünya Üniversite Sıralaması, QS Dünya Üniversite Sıralaması ve US News Sıralamasıdır. Ancak literatürde bu endekslerin ortaya koyduğu sonuçların hem birbirleriyle tutarsız hem de endeks içerisinde kullanılan parametrelerin eksik olduğuna dair pek çok eleştiri bulunmaktadır (Altbach ve Salmi, 2011; Uslu, 2017a; Uslu, 2017b). Ülkemizde en kapsamlı üniversite sıralaması ise ODTÜ tarafından gerçekleştirilen URAP Sıralamasıdır. Ancak bu endeks içinde yine benzer eleştiriler yapılmaktadır (Uslu vd., 2020).

Literatürde hem endekslere yönelik eleştirilerin artması hem de zaman içerisinde üçüncü nesil üniversitelerin hayatımıza girmesiyle endeks değerlendirme kriterleri farklılaşmaya başlamıştır. Geliştirilen alternatif kriterlerin başında ise girişimcilik ve yenilikçilik yaklaşımlarını bünyesinde barındıran endeksler gelmektedir. Bu alandaki en kapsamlı araştırma ise Thomson Reuters tarafından yapılan The World's Most Innovative Universities (Dünyanın En Yenilikçi Üniversiteleri) sıralamasıdır (Uslu vd., 2020). Ülkemizde ise bu alanda araştırmayı TÜBİTAK yapmaktadır.

Ülkemizdeki girişimcilik ve yenilik odaklı faaliyetlerin artması sonucunda 2012 yılında TÜBİTAK tarafından Girişimci Yenilikçi Üniversite Endeksi (TÜBİTAK-GYÜE) geliştirilmiştir. Bu endeks 23. Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu toplantısı sonucunda "üniversitelerde yenilikçiliğin ve girişimciliğin tetiklenmesi amacıyla politikalar geliştirilmesi" kararınca oluşturulmuştur (Er ve Yıldız, 2018).

TÜBİTAK tarafından her yıl açıklanan endeks, o yılın en verimli ilk 50 üniversitesini listelemektedir. 2018-2021 yılları arasında GYÜE Endeksinde 4 yılda üst üste ilk 50 içerisinde yer alan üniversitelerin başarı sırası Tablo 1'de sunulmuştur (TÜBİTAK, 2022).

Tablo 1: 2018 – 2021 Yılları Arasında TÜBİTAK GYÜE Endeksinde Yer Almış Üniversite ve Sıralamaları

#	ÜNİVERSİTE	2021	2020	2019	2018
1	Orta Doğu Teknik Ün.	1	1	1	1
2	Sabancı Ün.	2	4	2	3
3	İstanbul Teknik Ün.	3	2	4	2
4	İhsan Doğramacı Bilkent Ün.	4	2	3	4
5	Yıldız Teknik Ün.	5	6	7	6
6	Koç Ün.	6	7	6	11
7	Gebze Teknik Ün.	7	8	11	7
8	Boğaziçi Ün.	8	5	5	5
9	İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü	9	10	12	9
10	Özyeğin Ün.	10	9	9	14
11	Hacettepe Ün.	11	12	8	8
12	Erciyes Ün.	12	15	15	17
13	Gazi Ün.	13	18	16	13
14	Ege Ün.	14	11	10	10
15	Ankara Ün.	15	13	17	18
16	Dokuz Eylül Ün.	16	17	18	16
17	İstanbul Ün.	18	14	14	12
18	Bursa Uludağ Ün.	20	19	21	22
19	Sakarya Ün.	21	27	25	21
20	Marmara Ün.	22	26	37	33
21	TOBB Ekonomi Ve Teknoloji Ün.	23	16	13	15
22	Yaşar Ün.	23	43	49	38
23	Yeditepe Ün.	25	42	23	31
24	Çukurova Ün.	26	28	44	27
25	Akdeniz Ün.	27	23	26	24
26	Kocaeli Ün.	28	21	22	25
27	Selçuk Ün.	30	22	19	19
28	Karadeniz Teknik Ün.	31	33	39	35
29	Atılım Ün.	33	30	24	26
30	Hasan Kalyoncu Ün.	34	31	27	42
31	İstanbul Medipol Ün.	35	34	31	29
32	Atatürk Ün.	36	36	34	34
33	Pamukkale Ün.	37	41	33	32
34	Bahçeşehir Ün.	38	35	45	44
35	Süleyman Demirel Ün.	39	46	29	30
36	Abdullah Gül Ün.	40	39	28	28
37	Fırat Ün.	41	38	35	36
38	Anadolu Ün.	44	25	20	20

Tablo 1 incelendiğinde, ilk 50’de 4 yıl üst üste 38 üniversitenin yer aldığı ve bu üniversitelerden %30’unun Vakıf Üniversitesi statüsünde olduğu görülmektedir. Ayrıca ilk 5 içerisinde 2, ilk 10 içerisinde ise 4 vakıf üniversitesi listede kendisine yer bulmuştur. Endekste dört yıl üst üste yer almış olan üniversitelerden ilk 10’u, sıralamadaki yerleri değişse de başarılarını korumuş ve her yıl ilk 10 içerisinde kendilerine yer bulmuştur. Ancak bu noktada en dikkat çeken konu, ilk 4’de yer alan üniversitelerin sıralamasıdır. Bu sıralama, her yıl kendi içinde değişmiş olsa da başka hiçbir üniversite ilk 4 arasına girememiştir. Öte yandan Yıldız Teknik Üniversitesi ile Koç Üniversitesi 5’ncilik ve 6’ncılık için kendi aralarında bir rekabet içerisindeydi. Boğaziçi Üniversitesi ise endekste en dramatik düşüşü gösteren üniversite olmuştur. 2018, 2019 ve 2020 yıllarında üst üste 3 yıl 5’nci sırada yer alan Boğaziçi Üniversitesi 2021 yılında 3 sıra birden gerileyerek 8’nci sırada yer almıştır.

TÜBİTAK tarafından geliştirilmiş olan Girişimcilik ve Yenilikçi Üniversite Endeksi, her yıl üniversitelerin verimlilik puanlarını 4 boyut ve 23 alt başlıktan oluşan kriterlerle ölçmektedir ve bu boyutlar TÜBİTAK tarafından belirlenmiştir. Endeksin metodolojisine göre her üniversite, ilgili değişkenin ağırlık puanına göre puanlanmaktadır. Puanların toplamı ise üniversitelerin sıralamasını belirlemektedir (TÜBİTAK, 2022). GYÜE boyutları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: TÜBİTAK Girişimci ve Yenilikçi Üniversiteler Endeksi Boyut ve Alt Başlıkları (TÜBİTAK, 2022)

#	BOYUT	ALT BAŞLIKLAR
1.1	Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Yetkinliği	Bilimsel Yayın Sayısı
1.2		Atıf Sayısı
1.3		Proje Sayısı
1.4		Projelerden Elde Edilen Fon Tutarı
1.5		Ulusal ve Uluslararası Bilim Ödülü Sayısı
1.6		Doktora Mezun Sayısı
2.1	Fikri Mülkiyet Havuzu	Ulusal Patent Belge Sayısı
2.2		Uluslararası Faydalı Model Belge Sayısı
2.3		Uluslararası Patent Başvuru Sayısı
2.4		Uluslararası Patent Belge Sayısı
3.1	İşbirliği ve Etkileşim	Sanayi İşbirlikleriyle Yapılan Proje Sayısı
3.2		Sanayi İşbirlikleriyle Yapılan Projelerden Elde Edilen Fon Tutarı
3.3		Uluslararası İşbirliğiyle Yapılan Proje Sayısı
3.4		Uluslararası İşbirliğiyle Yapılan Projelerden Elde Edilen Fon Tutarı
3.5		Dolaşımdaki Öğretim Elemanı/Öğrenci Sayısı
3.6		Sanayi Doktora Programına Kayıtlı Öğrenci Sayısı
4.1	Ekonomik ve Toplumsal Katkı	Akademisyen Firma Sayısı
4.2		Öğrenci Mezun/Firma Sayısı
4.3		Akademisyen Firmaların Net Satış Geliri
4.4		Öğrenci / Mezun Firmaların Net Satış Geliri
4.5		Lisanslanan Patent /Faydalı Model / Endüstriyel Tasarım Sayısı
4.6		BİGG Firma Sayısı
4.7		4004 – 4005 Proje Sayısı

Tablo 2’de görüldüğü üzere, TÜBİTAK tarafından geliştirilmiş Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi boyutlarından ilki *Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Yetkinliği* boyutudur ve üniversitelerin akademik başarılarını ölçmektedir. İlgili boyut üniversitelerin; bilimsel yayın sayısı, atıf sayısı, proje sayısı, projelerden elde edilen fon tutarı, ulusal ve uluslararası bilim ödülü sayısı ile mezun doktora öğrencisi parametreleri ile ölçümlenmektedir. Ortaya çıkan ilgili boyut puanı ise, toplam puan üzerinde sadece %15’lik önem taşımaktadır.

Tablo 2’de görüldüğü üzere hem ölçüm değişkenleri içerisinde akademisyenlerin H ve İ Endeks skorlarına yer verilmemiş olması hem de ortaya çıkan puanın toplam içerisinde sadece %15’lik ağırlığa sahip olması girişim odaklı üniversitelerin akademisyenlerin araştırma yetkinliği üzerindeki etkilerine yönelik net sonuçları ortaya koymamaktadır.

AD Scientific Index, 2021 yılında Türkiye ve KKTC’deki üniversitelerde görev alan akademisyenlerin Google Scholar profilleri inceleyerek, akademisyenlerin son 5 yıldaki atıf, i10 Endeksi ve H Endekslerini baz alarak bir sıralama yapmıştır. Hazırlanan çalışma 2021 yılında Türkiye Akademik Performans Analizi ismi ile yayımlanmıştır (AD Scientific Index, 2021). Tablo 3’de TÜBİTAK GYÜE’de üst üste 4 yıl ilk 4’de yer almış Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Sabancı Üniversitesi (SAÜ), İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) ve İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi (İDBÜ)’nin AD Scientific Index kriterlerine göre başarı sıralamaları detaylıca gösterilmiştir.

Tablo 3: GYÜE Endeksi’nde Yer Alan Üniversitelerin AD Scientific Index Sıralamasındaki Yerleri

#	AD SCIENTIFICS INDEX	ODTÜ	SAÜ	İTÜ	İDBÜ
1	Toplam H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000’e giren akademisyenlerin kurumlarda görev yapan toplam akademisyen sayılarına oranları dağılımı (%)	5	1	7	3
2	Eğitim gören toplam lisans ve önlisans öğrenci sayılarının toplam H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000’e giren akademisyen sayılarına oranlarının kurumlara göre dağılımı (%)	7	3	-	-
3	Eğitim gören toplam doktora ve yüksek lisans öğrenci sayılarının toplam H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000’e giren akademisyen sayılarına oranlarının kurumlara göre dağılımı (%)	-	-	-	-
4	Fen Bil ve Matematik Temel Alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000’e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	2	-	4	10
5	Kimya bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000’e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	7	-	1	-
6	Fizik bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000’e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	1	7	2	6



7	Biyoloji bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	7	-	-	-
8	Matematik bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	-	-	-	7
9	Moleküler Biy. ve Genetik bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	3	9	6	-
10	Mühendislik Temel Alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	2	8	1	6
11	Elektrik-Elektronik Müh. bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	1	8	2	4
12	Makine Müh. bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	4	9	3	-
13	Bilgisayar Bilimleri ve Müh. bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	1	6	4	3
14	İnşaat Müh. bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	1	-	2	-
15	Malzeme ve Metalurji Müh. bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	2	5	1	-
16	Sosyal-Beş, İdari Bil. Temel Alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	5	7	-	10
17	Yönetim ve Strateji bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	-	-	-	-
18	Makro İktisat bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	2	-	-	10
19	Turizm bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	-	-	-	-
20	Finans bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	-	-	-	2
21	Pazarlama bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	-	-	-	-
22	Uluslararası İlişkiler bilim alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	6	1	-	-
23	Mimarlık-Planlama-Tasarım Temel Alanında toplam ve son 5 yıldaki H indeksi, i10 indeksi ve atıf sayısı açısından ilk 10.000'e giren akademisyenlerin kurumlara göre dağılımı	4	-	2	1

ODTÜ, SAÜ, İTÜ ve İDBÜ 23 farklı kriterin 19'tanesinde sıralamaya girebilmiştir. Tabloyu detaylı incelediğimizde ise ODTÜ'nün 17, İTÜ'nün 12, SAÜ ve İDBÜ'nin 11 sıralamada yer aldığı görülmektedir. Bilim dalları özelinde incelediğimizde ise Temel Bilimler alanında Fizik, Moleküler Biyoloji ve Genetik Bilim Dallarında; Mühendislik alanında Elektrik – Elektronik, Makine, Bilgisayar, İnşaat Bilim Dallarında; Sosyal ve Beşeri Bilimler alanında ise en çok Makro İktisat ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dallarında başarılı olduğu görülmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Eğitim, bireysel ve toplumsal gelişimin öncülerinden biridir. Bu nedenle de ülkeler, gelecekte daha fazla gelir, refah seviyesi ve rekabetçilik elde etmek için eğitime önemli yatırımlar yapmaktadır. Bireyin eğitimin başlamasından sonuna kadar yapılan tüm harcamalara eğitim harcaması denmektedir ve bu harcamalar uzun vade de toplumların milli gelirleri üzerinde de önemli etkilere sahiptir. Bu nedenle eğitimi geleceğin planlanmasında bir yatırım aracı olarak da kabul edebiliriz (Gölpek, 2012).

Ülkeler topluma ve toplumu oluşturan her bir ferde, gelecekteki ihtiyaçlara bağlı olarak eğitim vermektedir. Üniversiteler ise bu eğitimlerin en üst basamağı olan yüksek düzey eğitim ve bilimsel araştırma yapan kurumlardır (TDK, 2022). Bilimin çekirdeğini oluşturan üniversiteler, son dönemlerdeki gelişmelerle birlikte araştırma ve yenilik odaklı çalışmaları yürütmektedir (Gündüz, 2017). Üçüncü nesil üniversite kavramı ile hayatımıza girmiş olan Ar-Ge, inovasyon ve sanayi iş birlikleri odaklı üniversite çalışmaları ülkemizde de hızla önem kazanmaya başlamıştır.

Üniversitelerin ortaya koymuş olduğu çalışmaların sonuçları/başarıları endeksler aracılığı ile ilan edilmektedir. Bu nedenle de üniversiteleri bir çok açıdan değerlendiren dünya genelinde pek çok endeks



bulunmaktadır. Ülkemizde ise TÜBİTAK - Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi (TÜBİTAK-GYÜE) ile girişimci ve yenilikçi üniversiteler 2012 yılından beri sıralanmaktadır (TÜBİTAK, 2022). TÜBİTAK tarafından geliştirilmiş olan bu endeks ile üniversitelerin girişimcilik ve yenilikçilik yetkinlikleri analiz edilmektedir. Ancak literatürde bazı araştırmacılar girişim ve yenilik odaklı üniversitelerin temel amaçları olan araştırma ekseninden kaydığını ve ortaya konulan akademik çalışmaların kalitesinde düşüşler meydana geldiğini ifade etmiştir (Kirby, 2006; Hu, 2009). Bu nedenle bu çalışma kapsamında TÜBİTAK GYÜE’de 2018-2021 yılları arasında üst üste ilk 50 arasında yer almış üniversitelerin başarı sıralaması ile AD Scientifics Index (2021)’de çeşitli kriterlerde ilk 10.000’e girmiş akademisyenlerin kurumlarının başarı sıraları karşılaştırılmıştır.

Yapılan incelemede TÜBİTAK GYÜE’de ilk 4’e 4 yıl üst üste girmiş üniversiteler ile AD Scientific Index’de farklı kriterlerde ilk 10’a girmiş üniversiteler arasında doğru bir orantı olduğu tespit edilmiştir. TÜBİTAK GYÜE’de 4 yıl üst üste ilk 4’te yer almış ODTÜ, SAÜ, İTÜ ve İDBÜ’nin Temel Bilimler, Mühendislik ve Sosyal ve Beşeri Bilimler alanlarında hem akademik hem de yenilikçi çalışmalar yürüttüğü tespit edilmiştir. Fen Bilimleri ve Matematik temel alanının alt dalları olan Kimya, Fizik ve Moleküler Biyoloji ve Genetik Bilim Dalları’nda bu üniversiteler önemli başarılar ortaya koymuştur. Bu durum TÜBİTAK GYÜE ile tutarlıdır ve üniversitelerin yenilikçi yetkinliklerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Mühendislik temel alanının alt dallarını oluşturan Elektrik-Elektronik, Makine Mühendisliği ve Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Bilim Dalları’nda da bu üniversiteler girişim ve yenilikçi odaklı çalışmalarının sonuçlarını net bir şekilde uygulamıştır.

Öte yandan bu üniversitelerin bazı kriterlerde AD Scientific Index’te ilk 10 içerisinde yer alamadığı da tespit edilmiştir. Öncelikle üniversite bünyesinde eğitim gören lisansüstü öğrenci sayılarının, ilk 10.000’e giren akademisyen sayılarına oranlarının kurum dağılımı (Tablo 3, 3’ncü madde)’nda bu üniversiteler ilk 10’a girememiştir. Bu üniversitelerin lisansüstü öğrenci sayıları ile doğrudan ilgilidir. Her alanda ülkemizin en başarılı üniversiteleri olarak gösterilen bu üniversitelerin lisansüstü öğrenci sayılarını arttırması, nitelikli ve yüksek eğitim almış kişilerin ülkemize kazandırılması açısından önem arz etmektedir.

Üniversitelerin yer alamadığı bir diğer kriter ise Sosyal ve Beşeri Bilimler temel alanını oluşturan Turizm, Finans ve Pazarlama Bilim Dalları’ndaki sonuçlardır. Turizm Bilim Dalı spesifik bir uzmanlık alanı olması nedeniyle ülkemizin bu alanda ihtisaslaşmış üniversiteleri sıralamada yer almıştır. Öte yandan ODTÜ ve İTÜ’nün teknik üniversite olması ve ana ihtisaslaşma konusunun teknik alanlar olması ile Sabancı ve Bilkent Üniversitelerinin mühendislik alanlarında ihtisaslaşmış olması Pazarlama ve Finans alanında sıralamada yer alınmamasına neden olmuştur. Bu nedenle TÜBİTAK GYÜE’deki ilk 4 üniversitenin bu alanlarda yer alamaması normal bir sonuç olarak değerlendirilmelidir.

Bu sonuçlar ile Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) tarafından açıklanan Araştırma Üniversitelerinin başarıları karşılaştırıldığında ODTÜ, Bilkent, Sabancı, İTÜ ve Boğaziçi Üniversitelerinin sonuçlarının tutarlı olduğu gözükmemektedir (YÖK, 2022). Bu sonuçlardan da anlaşılacağı üzere girişimci ve yenilikçi üniversite vizyonu üniversitelerin araştırma başarılarını ve araştırma kalitesinde herhangi bir olumsuz sonuçlar doğurmamaktadır. Aksine yenilikçi ve girişimci bakış açısıyla çalışmalarını yürüten üniversitelerin gerek sanayi gerekse de akademik performanslarının daha iyi olduğu görülmektedir.

Çalışma kapsamında ortaya konulan sonuçlar göz önüne alındığında öncelikle giriş ve yenilik odaklı üçüncü nesil üniversitelerin, akademisyenlerin akademik çalışmalarına ve akademik çalışmaların kalitesine olumlu etkiler yaptığını görmekteyiz. Literatürde Kirby (2006) ve Hu (2009)’un çalışmalarında ortaya koyduğu sonuçların aksine girişim ve yenilik odaklı çalışmaların gerek akademik gerekse de sanayi odaklı sonuçlarda daha verimli ve efektif olduğu tespit edilmiştir.



Bu çalışma kapsamında ortaya konulan sonuçlara bağlı olarak girişim ve yenilik odaklı üniversitelerin akademik alanda da başarılarının geliştiği ve sanayi ile iç içe geçmiş çalışmaların zincirleme bir yapı ile hem yenilikçiliğe hem de akademik başarıları desteklediği tespit edilmiştir.

Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da bazı sınırları bulunmaktadır. Öncelikle çalışma kapsamında TÜBİTAK GYÜE’de 2018-2021 yılları arasındaki verileri seçmemizin nedeni TÜBİTAK tarafından 2018 yılında endeks kriterlerinin değişmiş olmasıdır. Bu nedenle 2017 ve öncesindeki endeks sonuçları, endeks kriterleri farklılığı nedeniyle çalışmaya dahil edilmemiştir. Çalışmanın bir diğer kısıtı ise AD Scientific Index’te yer alan başlıkların seçiminde olmuştur. AD Scientific Index, 16 boyut 95 kriterde sınıflandırılmıştır. Biz çalışma kapsamında çalışma alanlarının ana başlıklarını temsil eden Fen Bilimleri ve Matematik, Mühendislik, Sosyal Bilimler ve bu başlıkların ilk 5 sırasında yer alan Bilim Dallarını inceleme kapsamına aldık. Bu kriterlere ek olarak ise 5’nci boyut olarak Mimarlık-Planlama-Tasarım başlığı da değerlendirme kapsamına dahil edilmiştir.

REFERANSLAR

1. AD Scientifics Index. (2021). *Türkiye Akademi Performans Analizi - 2021*. Doi: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.35576.37127/3>
2. Ağçay, F., Dalkılıç, O.S. (2019). “Üçüncü Nesil Üniversiteler”, *Social Sciences Studies Journal*, 5(49), ss: 6314-6322. Doi: <http://dx.doi.org/10.26449/sssj.1898>
3. Altbach, P.G., Salmi, J. (2011). *The Road to Academic Excellence: The Making of Worldclass Research Universities*. Washington, DC: The World Bank.
4. Çiftçi, M. (2010). “Girişimci Üniversite ve Üçüncü Kuşak Üniversiteler”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, ss: 341-348
5. Er, F., Yıldız, E. (2018). “Türkiye Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi 2016 ve 2017 Sonuçlarının ORESTE ve Faktör Analizi İle İncelenmesi”, *The Journal of Operations Research, Statistics, Econometrics and Management Information Systems*, 6(2), ss: 293-310.
6. Gölpek, F.(2012), “Eğitim Getirilerinin Özel ve Sosyal Açısından İncelenmesi”, *Afyonkocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), ss: 43-53.
7. Guerrero, M., Urbano, D. (2010). “The Development of An Entrepreneurial University”, *The Journal of Technology Transfer*, 37(1), pp: 43-74
8. Gündüz, A.Y. (2017). “Ülke Kalkınmasında Üniversitelerin Rolü: Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Üniversiteleri Örneği”, *Sakarya İktisat Dergisi*, 6(1), ss: 56-69
9. Hu, C. M. (2009). “Developing Entrepreneurial Universities In Taiwan: The Effects of Funding Sources”, *Science Technology & Society*, 14(1), pp: 35-57
10. Kirby, D. A. (2006). “Creating Entrepreneurial Universities In The UK: Applying Entrepreneurship Theory to Practice”, *The Journal of Technology Transfer*, 31(5), pp: 599-603
11. Kyrö, P. ve Mattila, J. (2012). *Towards Future University by Integrating Entrepreneurial and the 3rd Generation University Concepts*. E.A.: <http://pyk2.aalto.fi/ncsb2012/Kyro.pdf> E.T.: 11.01.2022
12. Rukancı, F. ve Anameriç, H. (2004). “Ortaçağda İlk Üniversiteler: Studium Generale”, *Felsefe Dünyası*, 39, ss: 170-186
13. Scott, J. C. (2006). “The Mission of the University: Medieval to Postmodern Transformations”, *The Journal of Higher Education*, 77(1), pp: 1-39
14. Skribans, V., Lektavers, A., Merkuryev, Y. (2013). *Third Generation University Strategic Planning Model Development*. Riga Technical University. E.A.: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/49168/> E.T.: 9.01.2022
15. TDK. (2022). *Türk Dil Kurumu*. E.A.: <https://sozluk.gov.tr> E.T.: 24.01.2022
16. Tekin, E. (2021). “Girişimcilik ve Yenilikçiliğin Üniversitelerin Akademik Performansı Üzerindeki Etkisi”, *Yükseköğretim Dergisi*, 11(2), ss: 297-308
17. TÜBİTAK. (2022). *Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu. Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi*. E.A.: <https://www.tubitak.gov.tr/tr/icerik-2021-girisimci-ve-yenilikci-universite-endeksi> E.T.: 26.01.2022
18. Uslu, B. (2017a). “The Influence of Organisational Features in High-Ranked Universities: The Case Of Australia”, *Journal of Higher Education Policy and Management*, 39(5), pp: 471-486.
19. Uslu, B. (2017b). “Appearing in International Rankings: How Do Academics From High-Ranked Universities Comment?”, *The II International Higher Education Studies Conference*, 12-14 Ekim, Antalya.
20. Uslu, B., Çalıkoğlu, A., Seggie, F.N., Seggie, S. H. (2020). “TÜBİTAK Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi Kriterlerinin Girişimci Üniversitelerde Öne Çıkan Faaliyetler Açısından Değerlendirilmesi”, *Yükseköğretim Dergisi*, 10(1), ss: 1-11
21. Wissema, J.G. (2009). *Üçüncü Kuşak Üniversitelere Doğru Geçiş Döneminde Üniversiteleri Yönetmek*. İstanbul: Özyeğin Üniversitesi Yayınları
22. Yıldız, R. (2016). “Üniversitenin Misyonu, Yeni Kurulan Üniversiteler ve Yerel Kalkınma Önceliği”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 47, ss: 65-84



23. Yüksel, A., Gök, M.Ş., Özer, G., Ciğerim, E. (2021). "A New Theoretical Approach To Intellectual Capital: Meta-Synthesis Definitions of Innovative Literacy", Journal of Intellectual Capital, Doi: <http://dx.doi.org/10.1108/JIC-12-2020-0379>
24. YÖK. (2022). Yüksek Öğretim Kurumu. E.A: <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2021/arastirma-universiteleri-ile-toplanti.aspx> E.T.: 26.01.2022



KAF DAĞI'NIN ARDI: SİRÂCÜ'L KULÛB VE VARYANTLARININ DİLİ ÜZERİNE

Araş. Gör. Dr. Ümran ERDOĞAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı.

ÖZET

Türklerin İslâmiyet'i kabulünün ardından özellikle Arapça ve Farsçadan birçok eser tercüme yoluyla Türk edebiyatına kazandırılmıştır. Bu eserlerden bazıları çok sevilmiş ve okunmuş, bunun sonucu olarak Türk edebiyatının gelişme gösterdiği sahalarda çeşitli nüshaları tespit edilmiştir. Türk dilinin farklı tarihî lehçeleri ile kaleme alınan eserler, ait oldukları dönemin dil gelişimini, fonetik-morfolojik değişimlerini, söz varlığını ve sözcüklerin anlam alanını belirleme bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Eldeki nüshalar arasında yapılacak karşılaştırmalar sözü edilen dil olaylarını tespit edebilmek için yararlı bir metottur.

İslâmî edebiyat kapsamında kaleme alınan ve Arapçadan Farsça ile Türkçeye tercüme edilen eserlerden biri de Sirâcü'l-Kulûb'dur. Sirâcü'l-Kulûb, Musevî ve Hristiyanların İncil ve Tevrat'ta da bulunan bazı konular hakkında Hz. Muhammed'e sordukları sorular ve bu soruların cevaplarını ihtiva etmektedir. Dünyanın, cennet ile cehennem, arş ile kürsînin, Tuba ağacının, Kevser ırmağının, Sûr'un, meleklerin ve diğer canlıların nasıl yaratıldıkları ve özelliklerinin neler olduğu hakkında bilgiler veren, bununla birlikte bazı peygamber kıssalarını da barındıran bu eserin, konu bakımından Kısasü'l-Enbiyâ türü ile de benzerlik gösteren yönleri mevcuttur.

Sirâcü'l-Kulûb'un gerek Doğu gerek Batı Türkçesiyle yazılmış birçok nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar aynı kaynak esere bağlı olarak yazılmıştır, ancak içerik ve elbette ki dil özellikleri açısından birtakım farklılıklar göstermektedir. Soru-cevap şeklinde hazırlanmış olan bu eserin nüshalarında soru sayısı da değişiklik arz etmektedir. Bu bildiride eldeki nüshalarda ortak bir konu olarak yer alan "Kaf Dağı" üzerinden sözü edilen biçim ve içerik karşılaştırması yapılacak, özelde Sirâcü'l-Kulûb, genelde ise kaleme alındıkları tarihî lehçelerin metne yansıyan özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.



ERZURUM HALK MASALLARINDA YER ALAN KIRK (40) SAYISI VE KULLANIM
ALANLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
(AN INVESTIGATION ON THE NUMBER FORTY (40) IN ERZURUM FOLK TALES AND THEIR USAGE
AREAS)

Uzm. Phd. Yaşar SÖZEN

*Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı,
ORCID İD: 0000-0002-6801-6442*

ÖZET

Sayılar, günlük hayatımızda nicel değerlendirmenin yanı sıra nitel olarak da önemli bir yere sahiptirler. Sayı sembolizmi insanoğlunun sadece günlük yaşamında değil, ait olduğu kültürel değerler başta olmak üzere sözlü ve yazılı edebiyat alanlarında da sıkça kullanıldığı için insanlar tarafından sayıların sembolik değerlerine her zaman farklı anlamlar yüklenmiştir. İnsanlar tarafından farklı anlamlar yüklenip kökenleri mitolojiye, dinî inanışlara ve kültürel farklılıklara dayandırılarak izah edilmeye çalışılan sayılardan biri de kırktır. Kırk sayısı, Türk kültür dairesi içerisinde ve bu daire çerçevesinde meydana gelen halk edebiyatı ürünlerinde sıkça kullanılır. Mitolojiden destanlara, masallardan efsanelere, halk hikâyelerden modern edebiyat ürünlerine, dinî inanışlardan gelenek ve göreneklere, büyü ve sihir gibi halk inanışlarından günlük hayata, deyim ve atasözlerinden batıl inanışlara kadar kırk (40) sayısının yoğun bir kullanımını görmekteyiz. Çalışmamızda kırk sayısının hem Türk kültürü hem de halk edebiyatındaki yeri ve kullanım alanı hakkında bilgi verildikten sonra, Bilge Seyidoğlu tarafından derlenen 72 Erzurum halk masalı metinlerinde yer alan kırk sayısı tarama yöntemiyle tespit edilerek, kırk sayısının bu masallardaki yeri ve kullanım alanları incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Sayı, Kırk (40), Erzurum Masalları.

ABSTRACT

Numbers have an important place in our daily life, not only quantitatively but also qualitatively. Since number symbolism is frequently used not only in the daily life of human beings, but also in oral and written literature, especially in the cultural values to which it belongs, different meanings have always been attributed to the symbolic values of numbers by people. Forty is one of the numbers that people try to explain based on mythology, religious beliefs and cultural differences. The number forty is frequently used within the Turkish cultural circle and in folk literature products that take place within the framework of this circle. We see an intense use of the number forty (40) from mythology to epics, from tales to legends, from folk tales to modern literary products, from religious beliefs to traditions and customs, from folk beliefs such as magic and magic to daily life, from idioms and proverbs to superstitions. In our study, after giving information about the place and usage area of the number forty in both Turkish culture and folk literature, the number forty in 72 Erzurum folk tale texts compiled by Bilge Seyidoğlu was determined by scanning method and the place and usage areas of the number forty in these tales were examined.

Keywords: Number, Forty (40), Erzurum Tales.

1. GİRİŞ

1. 1. Türk Kültüründe ve Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kırk (40) Sayısı ve Kullanımı

Sayılar, günlük hayatta nicel değerlendirmenin temel elemanı olarak yer alan bir işaretler sistemidir. Nicelik yönünden, zaman ve mekân üzerinde konumlandırılan bu sistem, günlük hayatta matematiksel kullanımlarının dışına çıkarak kazandıkları değerlerle yeni bir kimliğe bürünür. Bu kimliğin belirleyicileri, her toplumun az çok alışverişte bulunduğu diğer toplumların kültürleri ve sosyal yaşantılarıdır. Temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış dinî inançlar, tecrübeler, esinlenmeler, sayılar etrafında gelişen ve nitel denilebilecek değerlerin kaynağı olarak gösterilebilir (Bozkurt vd., 2012: 717).

Batıl inançlardan bilimsel çalışmalara kadar pek çok alanda karşımıza çıkan sayılar, matematiğin yanı sıra sosyal bilimlerde de başvurulan temel bir kaynaktır. Temelde evrensel geçerliliğe sahip anlamları olmasına rağmen bazı sayılar, bazı kültürlerde daha sık bir şekilde işlenirken bazı sayıların ise daha az ele alındığı görülür (Bozkurt vd., 2012: 718). Bunun için herhangi bir sayı, bir kültürden bir kültüre değişen anlamlar taşıyabileceği gibi, aynı anlamları da taşıyabilir (Gökbulut, 2006: 902).



Tarihsel arařtırmalar toplumların çok eski dönemlerden itibaren sayı ile ilgilendiklerini gösterir (Atabek, 1987: 10). Eşyaların niceliklerini belirtmek için kullanılan sayılar çağlar boyunca sembolik anlamlar kazanmış ve bunlar günümüze taşınmıştır (Keleş, 2019: 563). Hangi sisteme dâhil olursa olsun bir yandan yaşamı sembolize eden sayılar, diğer yandan onlara yüklenen gizil manalarla, yaşamın mistik ve metafizik yönüne ilişkin anahtar simge rolünü üstlenmişlerdir. Bu sayılar, rastlantısal ve gelişigüzel değil, insanoğlunun binlerce yıldır gözlem, deneyim ve birikimlerinin sonucunda elde edilmiş kayıtların birer göstergeleridir. Bu açıdan bakıldığında coğrafya ve kültürel farklılıklara bakılmaksızın rakamlara yüklenen ortak ya da benzeri anlamlar söz konusu olmuştur (Kılıç, 2016: 733).

Türkler için önemli sembolik sayılar hiç kuşkusuz diğer milletlerden farklı değildir (Atabek, 1987: 15-16). Türk kültüründe sayılara yüklenen anlamlar dinî inanmalardan kaynaklanmakla beraber İslamiyet öncesi yaşıttan da izler taşır. Buna göre geleneksel kültürde sayılar üzerine kurulan inançların kaynakları hem İslam dinine hem de Orta Asya yaşayışına ve Şamanizm'e dayanır (Coşar, 2011: 116). Bunun yanında sayıların gizli anlamı ve bilgisi halk kültürüne, edebiyata, mimari ve müziğe yansımıştır (Keleş, 2019: 564). Özellikle anonim halk edebiyatı mahsulleri olarak adlandırdığımız masal, halk hikâyeleri, destan, türkü ve atasözlerinde sayıların çok değişik fonksiyonlar üstlendiklerini görürüz (Rayman, 1991: 393). Kısaca Türk kültüründe sayılar çok önemli bir yere sahiptir. Bunların büyük bir bölümü dinî inanmalardan kaynaklanır. İnançlar yaşam biçimimizi doğrudan doğruya etkiler ve bu etki; edebiyatımızda, sanatımızda, müziğimizde, halk oyunlarımızda kendini gösterir (Yardımcı, 1999: 636).

Temeli mitoloji ve dine dayandığı için özel anlamlar yüklenen bazı sayılar vardır. Simgesel değeri olan ve her birine özel anlamlar yüklenen bu sayılardan en çok kullanılanlar; üç, beş, yedi, dokuz ve kırktır. Bu sayılardan kırk sayısı yüklendiği çeşitli anlamlar bakımından dikkat çekicidir. Bu özelliğiyle kırk, çeşitli amaçlarla günlük yaşamda ve edebî ürünlerde formüle dayalı bir sayı olarak sıklıkla kullanılır. Halk edebiyatı ürünlerinde de formülistik motif olarak değerlendirilen çeşitli sayılar vardır. Kırk sayısı bu sayılardan biridir. Bu sayı; deyimler, atasözleri, efsane, masal, halk hikâyesi ve şiirlerde olduğu kadar ritüel törenler ve yer adlarında da kullanılır. Bütün bunlara ek olarak günlük yaşamda bekleme süresi olarak gösterilen ve çabukluk bildirmek amacıyla kullanılan kırk, yuvarlama sayısı olarak da karşımıza çıkar (Güvenç, 2009: 85-86).

Schimmel (2020: 236) tarafından hazırlanma ve tamamlanma sayısı olarak kabul edilen kırk, büyük sayılar arasında en büyüleyici sayı olarak Ortadoğu'da, özellikle de İran ve Türkiye'de yaygın biçimde kullanılır. Başlangıçtan beri kırk, yazgıyla ve çok sık olarak da ciddi durumlarla bağlantılı bir sayı olmuştur. Matematiksel olarak ise 40 bir '*numerus abundans*', '*bereketli sayı*' dir. Daha genel olarak söylersek 40, kutsal metinlerde geçen 40 gün ya da 40 gün gibi gruplandırmaların kanıtladığı üzere bekleme ve hazırlanma süresidir. (Schimmel, 2020: 237-238).

İslami gelenekte ise kırkın önemi, hem Kur'an'dan hem de ilk vahyini 40 yaşlarında alan Hz. Muhammed'in sözlerinden açıkça anlaşılır. Müslüman folklor baştanbaşa 40'lı gruplarla doludur. 40 sütunlu saraylar, 40 atlı kahramanlar, masallarda bir batında 40 oğlan ya da 40 kız doğuran anneler. Kahramanlar 40 macera ya da sinema yaşarlar, 40 düşman öldürürler ya da 40 hazine bulurlar. Çok sık 40 şehitten söz edilir (Bu Hristiyan gelenek için de, özellikle Anadolu'da geçerlidir) ve Peygamberlerin Medine'deki mezarı başında 40 cesur adam katledilmiştir. Muhammed'in yeğeni ve damadı ve Şii İslam'ın ilk imamı Ali'nin 40 müridi vardır. Gizemci İslam'da 40 (*Arapça erbain, Farsça çihil, Türkçe kırk*) ermiş önemli bir rol oynar; Türkiye'deki Kırklareli bu ermişlerle ruhsal ilişkiden dolayı bu adı almıştır ve kırklara karışmak Türkçede '*görünmez olmak*' ya da tamamen ortadan yok olmak anlamına gelir. Kırk, günlük olaylarda kullanılan önemli bir yuvarlak sayıdır ve aynı zamanda: Türk ve İran folklorunda kahramanların şenlikleri genellikle 40 gün 40 gece sürer. Kırk gün kırk gece, deyimlerde ve yaygın adetlerde de çok sık görülür (Schimmel, 2020: 238-240).

İslami gelenekte kırkın başka bir önemli işlevi daha vardır: Hz. Muhammed'in adının başında ve ortasında bulunan '*mim*' harfinin sayısal değeri 40'tır. Bu nedenle Peygamber'in kendisine has bir sayı olduğu düşünülür, ayrıca cennetsel adı Ahmed'de bulunur ve -sufilerin keşfettiği gibi- adındaki *mim*'ler atıldığında '*Ahad*' sözcüğü kalır ki bu da, Tanrı'nın asıl adlarından '*Bir*' anlamına gelir. İlahi Bir ile insanlığın temsilcisi olarak yaratılan peygamber arasındaki fark, ölümleri Tanrı'dan ayıran ve insanlığın gelişiminde geçilmesi gereken 40 basamağa işaret eder. Bu dinsel bağlantılar, Müslümanları deyişleri ve Peygamber'in sözlerini 40'lı gruplar halinde toplamaya teşvik etmiştir: hadisler (Peygamber'in sözleri) genellikle bu



biçimde toplanır ve bu hadislerden birisine göre Peygamber, ‘‘Halkım arasında her kim din hakkındaki 40 hadisi ezberlerse Kıyamet Günü din bilginlerinin ve hukukçuların yanı sıra yeniden dirilecektir.’’ demiştir (Schimmel, 2020: 241).

Kırk sayısı; hazırlanma, sınama, bekletme ve ceza gibi uygulamaların temel rakamı olarak dikkat çeker (Küçük, 2013: 105). Halk edebiyatından tasavvufa, deyim ve atasözlerinden halk inançlarına kadar birçok alanda kullanılan kırk sayısı, bu yönüyle araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Sayının niçin yaygın bir şekilde kullanıldığı sorusunun cevabı olarak akla ilk gelen düşünce, dinsel inanışlara bağlı olan ya da başka bir ifadeyle dinsel değerler yüklenen sayı ve simgelerin hayata yansımalarıdır. Bu inanışlar insanların günlük yaşamda yaptığı birçok pratikte hayata geçer (Güvenç, 2009: 86).

Kırk sayısı hakkında şu ana kadar hiç şüphesiz birçok bilimsel yazı ve makale kaleme alınmıştır. Bunlar içerisinde çalışmamızın konusuyla paralellik gösteren Ahmet Özgür Güvenç’in kaleme aldığı ‘‘Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme’’ adlı makalesidir. Güvenç’in kaleme aldığı bu yazı, kırk sayısının Türk kültürü, halk bilimi ve halk edebiyatı alanlarına yansımalarını inceleyen en kapsamlı yayınlardan biridir. Güvenç çalışmasında Kutadgu Bilig’ten Dîvânu Lugâti’t-Türk’e, halk inanışlarından eser, yer ve bölge adlarına, kutsal kitaplardan dinî inanışlara, masal, efsane ve destanlardan halk hikâyelerine, Dede Korkut Hikâyelerinden âşıkların söylemlerine kadar kırk sayısının Türk kültürü ve halk edebiyatı ürünlerindeki kullanımını ayrıntılı olarak ele alır.

Yüklendiği anlamlarla birlikte kullanılan ve taşıdığı çeşitli değerleri mitolojik dönemlerden ve kutsal dinlerden alan kırk, hazırlanma ve tamamlanma sayısı göreviyle karşımıza çıktığı gibi aynı zamanda çokluk bildirme ifadesi olarak da kullanılır. Hayatın her safhasına giren kırk sayısının çeşitli ritüellerde, büyü ve sihir yapımında kullanıldığı da göze çarpar. Türk kültüründe yaygın olarak görülen sayı simgeciliklerinin temeli mitolojiye ve kutsal dinlere dayanır. Mitolojik ve dinî değerler taşıyan kırk sayısı, yüklediği bu özel anlamlarla halk inançlarında da etkin bir role sahip olmuştur. Toplumun duygu ve düşüncelerini, hayallerini, inançlarını, gelenek ve göreneklerini, dünya görüşlerini, ideallerini yansıtan mitoloji, efsane, destan, masal, halk hikâyesi ve halk şiiri gibi halk edebiyatı türlerinde ‘‘kırk’’ın formülistik bir sayı olarak sıklıkla kullanıldığını görürüz (Güvenç, 2009: 95).

2. ARAŞTIRMA VE BULGULAR

2. 1. Erzurum Halk Masallarında Kırk (40) Sayısı ve Kullanım Alanları

Sözlü anlatım geleneğinin ve halk edebiyatının bir türü olan masalarda anlatıcı masalın muhtelif yerlerine sayı ve renk bildiren, zaman ve yerle ilgili formelleri de ekleyerek ifadeye kuvvet kazandırmaya çalışır. Saim Sakaoğlu, Gümüşhane ve Bayburt Masalları adlı kitabında motif incelemelerinde masalardaki formülistik sayılar üzerinde durmuş ve kırk sayısının geçtiği yerleri, ne ile alakalı olduklarını belirlemiştir (Güvenç, 2009: 91).

Sakaoğlu eserinde kırk sayısını; ‘‘zamanla ilgili olanlar (40 gün, 40 gece, 40 yıl), insanla ilgili olanlar (40 harami, 40 vezir, 40 şehzade, 40 kız, 40 cariye), para ile ilgili olanlar (40 altın, 40 lira, 40 beşik), mekân ile ilgili olanlar (40 oda, 40 göze, 40 basamak), eşya ile ilgili olanlar (40 cezve, 40 anahtar)’’ şeklinde tasnif eder (Sakaoğlu, 2002: 263). Bilge Seyidoğlu’nun Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar adlı çalışmasının motif incelemeleri bölümünde kırk sayısının masalardaki yaygın kullanımını dikkat çeker ve kırk sayısı formülistik sayılar arasında gösterilir. Ahmet Ali Arslan ise Kuzey Doğu Anadolu (Kars) Türk masallarıyla Kuzey Britanya halk edebiyatındaki masalları karşılaştırdığı çalışmasında kırk sayısının ne kadar kullanıldığını formülistik unsurları mukayese cetvelinde gösterir (Güvenç, 2009: 91).

Çalışmamızda Dergâh Yayınlarının Erzurum Kitaplığı kapsamında okuyucuya sunduğu Erzurum Masalları adlı eserdeki Erzurum yöresine ait olan ve Bilge Seyidoğlu tarafından derlenen 72 masalda, kırk sayısının Türk kültüründe ve halk edebiyatındaki yeri ve kullanımını örneklerle tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespitlerimize göre eserdeki 72 masalda ‘‘bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, on iki, on üç, on dört, on beş, on altı, yirmi, yirmi dört, otuz, otuz yedi, otuz dokuz, kırk, kırk bir, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan dokuz, yüz, yüz on beş, iki yüz, üç yüz, bin, seksen bin’’ sayıları kullanılmıştır. Bu sayılardan ‘‘bir, iki, üç, yedi, kırk’’ sayıları en çok; ‘‘dört, beş, altı, sekiz, dokuz, on, on beş, yirmi, otuz dokuz, kırk bir’’ orta düzey; ‘‘on iki, on üç, on dört, on altı, yirmi dört, otuz, otuz yedi, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan dokuz, yüz, yüz on beş, iki yüz, üç yüz, bin, seksen bin’’ sayıları ise en az kullanılan sayılardır.



Masallarda kullanılan bu sayılar içerisinde kırk sayısı da önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızda kırk sayısı incelenirken Saim Sakaoğlu'nun Gümüşhane ve Bayburt Masalları eserinde yaptığı tasnif kullanılmıştır. Sakaoğlu'nun yaptığı tasnife ek olarak incelediğimiz masallarda kırk sayısı, hayvan adları ile birlikte kullanıldığı ve hayvanların sayısını da sembolik olarak belirttiği için çalışmada "*Hayvanlarla İlgili Olanlar*" başlığı da açılmıştır. Bundan dolayı Sakaoğlu'nun tasnifine göre incelediğimiz 72 masalda geçen kırk sayısı; "*zamanla ilgili olanlar, insanla ilgili olanlar, parayla ilgili olanlar, mekânla ilgili olanlar, eşyayla ilgili olanlar ve hayvanla ilgili olanlar*" olmak üzere altı başlık altında tasnif edilmiştir.

2. 1. 1. Zamanla İlgili Olanlar

Altı başlık altında tasnif edilerek kırk sayısının kullanımının incelediği masallarda kırk sayısının en çok kullanıldığı alan, zaman kavramı ile ilgili olan bölümlerdir. Diğer beş başlığa göre kırk sayısı zaman kavramı çerçevesinde yoğun bir kullanıma sahiptir. 72 masalın tamamında kırk sayısının geçtiği her cümlede verildiği çalışmada, kırk sayısı zaman başlığı altında daha çok "*gün, gece ve yıl*" sözcükleri ile kullanılmıştır. Kırk sayısı yıl sözcüğüyle (kırk yıl) masallarda sadece bir defa geçer. Ancak gün ve gece sözcükleriyle çok yoğun bir kullanıma sahiptir. Kırk sayısının zaman kavramı ile ilgili kullanımı şu şekildedir:

1. Kırk gün kırk gece düğün yapar (s. 14).
2. Padişahın konağında kırk gün kırk gece düğün yapılır (s. 18).
3. Kıza kırk gün kırk gece beşik düğünü yaparlar (s. 24).
4. Kırk gün kırk gece hizmet eder (s. 26).
5. Kırk gün, kırk gece gezip beni bulamayacaksın (s. 28).
6. Kırk gün, kırk gece ağlayıp gözünün yaşını kurutur (s. 28).
7. Ve kırk gün, kırk gece düğün yaparlar (s. 31).
8. Leylek buna kırk gün kırk gece düğün yapar (s. 38).
9. Kırk gün kırk gece padişah, kızına toy düğün yapar (s. 42).
10. Evin hanımı da yeniden kırk gün kırk gece Hüsnü Yusuf'la nişanlısına toy düğün yapar (s. 46).
11. Bu kıza kırk gün kırk gece toy düğün yapar (s. 55).
12. Oğluna kırk gün kırk gece düğün yaptırır (s. 70).
13. Kırk gün yasını tutarlar (s. 71).
14. Sana kırk gün zaman veriyorum. Kırk gün içerisinde filan ülkenin padişahının dünya güzeli kızını bana getirirsen, burada kırk kız var onları kardeşlerine veririm. Kırk günü sayarım kırk birinci günü kardeşlerini yerim. Sizi bu deve teslim edeceğim, kırk gün kırk gece sonra geleceğim (s. 73).
15. Onlar geldikleri zaman devin vermiş olduğu kırk günlük süre de dolmuş olur (s. 75).
16. Ben kırk günlük yiyecek hazırlayayım, gittiğim yerden dönüp gelmem. Küçük kız kırk günlük yiyecek hazırlar. Kız tam kırk gün böyle yapar. Kırk birinci gün kızın yemeği biter. Kız: Ben yiyeceğimi kırk günlük getirmiştim, der. Kız, kırk günlük yiyecek getirmiş. O kırk gündür bize sabrediyor şimdi bizden yiyecek istiyor. Peki, kırk günlük yiyecek götür mağaraya bırak gel (s. 90-91).
17. Bunlar kırk gün kırk gece toy düğün yaparlar ve yer içer muratlarına geçerler (s. 93).
18. Bu mevtanın başında kırk gün bekleyeceksin. Bir tek evladımızı büyüttük de nasıl olur bir mevtanın başında kırk gün bekler. Kırk günün dolmasına az bir zaman varken kız pencereden, çingenelerin gelip çadır kurduklarını görür. Bakalım kırk gün dolunca ne olacak? Nihayet kırkıncı gün tamam olur. Kırk gün tamam olunca delikanlı uyanır. Sen miydin kırk günden beri beni bekleyen? Kırk günden beri burada seni bekliyorum. Kırk gün bir yiğidin başını bekledim (s. 94-95-96).
19. Gül Sinan'la oğluna padişah kırk gün kırk gece düğün yapar ve evine götürür (s. 117).
20. Çocuğu kırk günlük olmadan odada yalnız kalır (s. 121).



21. Ben de duymamış gibi bilmiyormuş gibi aradan kırk elli gün geçmemiş gibi gittim (s. 128).
22. Bana dediler ki bunu kırk gün babasına göstermeyeceksin. Otuz gün kırk güne tamam olacak ki sana göstereyim. Kırk gün tamam olmadan bunu görmek yasaktır. Peki, kırk gün olmadan görmeyeyim (s. 130-131).
23. Kırk gün kırk gece düğün yapar, yemekler yedirir, açları doyurur, çıplakları giydirir (s. 136).
24. Kırkıncı gün küçük kardeş parmağını keser, kesik yere de tuz basar. (s. 144-145).
25. Kız dirilince kırk gün kırk gece toy düğün yaparlar (s. 147).
26. Kırk gün kırk gece düğün olacak (s. 154).
27. Bunlar kalkıp kırk gün kırk gece toy düğün yaparlar (s. 168).
28. Melikşah'ın kaybolmasının üzerinden kırk gün geçer. Kırk gün sonra konuşmaya başlar (s. 172-173).
29. Kırk gün toy düğün yaparlar (s. 188).
30. Anne kırk gün yemek vereceksin ve onların başından geçenleri dinleyeceksin (s. 203).
31. Huri kızıyla kırk gün kırk gece toy düğün yaparlar (s. 211).
32. Kırk gün kırk gece toy düğün ederler (s. 214).
33. Sırma saçı bana kırk günde getirebilirsen getir, getiremezsen boynunu vurdururum (s. 215).
34. Sırma saç ile oğluna da kırk gün kırk gece toy düğün yaparlar (s. 217).
35. Kırk gün kırk gece toy düğün ederler (s. 225).
36. Padişah da kırk gün düğün yapar (s. 232).
37. Kırk gün kırk gece toy düğün ederler. Kırk gün kırk gece düğün yaparlar (s. 238-239).
38. Bu kırk gün böyle devam eder (s. 253).
39. Önce Köroğlu'yla annesinin kırk gün kırk gece düğünleri olur (s. 269).
40. E baba öyleyse bana kırk gün izin ver çeyizimi tamamlayayım ondan sonra (s. 270).
41. Kırk elli günlük de yiyecek alsın. İşte sana bir avuç altın daha fakat otuz dokuz veya kırkıncı gün tamam olacak. Öyle bir şamdan yapar ki içine bir insan ve kırk günlük yiyecek sığar. Baba bana kırk gün müsaade et, seyahate gidip geleyim (s. 271).
42. Ama padişah oğlunun da kırk günlük izni vardır. Kırk günden sonra ne olacak? Kırk gün dolunca gitmesi gerekiyor. Kırk gün tamam olunca padişah oğlu vezir vüzeraya tembih eder (s. 272).
43. Bunlara da kırk gün toy düğün ederler (s. 273).
44. Padişah'tan kırk gün mühlet alarak evine gelir (s. 274).
45. Bu kadın ölür kırkını bekleyip bu padişahı evlendirmeye çıkarlar (s. 288).
46. Benim kırk gün kırk gece düğünüm tutulacak. Kırk gün kırk gece toy düğün edilir (s. 291).
47. Bu kız kalkıp bir tane de nineyi yanına alır, nine ile kırk gün dünürcü gezer. Kırk gün bulamazlar. Kırk gün sonra kız kalkıp toz almaya başlar (s. 292).
48. Kız babasından yakasını kurtaramaz. Kırk gün izin ister. Kırk günlük de yiyecek yeri olsun. Kırk günlük yiyeceğimi koyayım. Bir eve kırk günlük yiyecek ne lazımsa hepsini alır (s. 293).
48. Kırk gün buna getirilen yemeklerin birazını yer. Sen burada kırk gündür yemeğimi yiyip buraya giriyorsun (s. 294-295).
49. Bu kız da kırk gün kuyuda kalır. Kırk gün sonra bezirgân başı geçer. Altın verip kırk gün doktor tutar bunu iyileştirmeye başlar (s. 296-297).
50. Düğün tutulur bu kıza kırk gün kırk gece düğün yaparlar. Bu da kıızı alır kırk gün kırk gece toy düğün yaparlar (s. 299).



51. Kırkinci gün olur açlar doyurulur, çıplaklar giydirilir (s. 304).
52. Kırk gün kırk gece padişahın damadına toy düğün yaparlar (s. 305).
53. Sana kırk gün izin, ya Ahmedî Dürre'yi kızama gösterirsin ya da boynunu keserim. Padişahım sağ olsun, kızımı bana ver kırk gün de izin ver belki gösteririm (s. 307).
54. Kırk gün kırk gece toy düğün tutarlar (s. 309).
55. Hanımına kırk gün kırk gece yeniden düğün yapar, mutlu olurlar (s. 320).
56. Padişahın kırk elli yıl sonra bir oğlu dünyaya gelmiş (s. 358).

2. 1. 2. İnsanla İlgili Olanlar

İkinci başlık kırk sayısının insan kavramı ile ilgili kullanımınıdır. Zamanla ilgili olanlardan sonra, ikinci en yoğun kullanım alanı insanla ilgili kullanımınıdır. Kırk sayısının masal metinlerinde insanla ilgili kullanımları daha çok "kız, oğul, oğlan, kardeş, cariyeye, harami, adam ve besleme" sözcükleri etrafında yoğunlaşmıştır. Kırk sayısının masal metinlerindeki insan kavramı ile ilgili kullanımı şu şekildedir:

1. Yataklar hazırlanır, kırk tane kız da bütün odayı süslüyorlar (s. 28).
2. Bir varmış bir yokmuş zamanın birinde bir padişah varmış. Padişahın da kırk oğlu varmış (s. 71).
3. Kırk oğul yerler içerler fakat küçük oğlan yemez. Kırk kardeş küçük kardeşlerine: "Sen çocuksun ne diye geldin sen her şeyden korkarsın." derler. Kırk kardeş sabah olunca bakarlar ki, Beyböyük'in rengi kaçmış (s. 71-72).
4. Ben seni öldürmem, kırk kardeşini de öldürmem. Kırk gün içerisinde filan ülkenin padişahının dünyaya güzeli kızını bana getirirsen, burada kırk kız var onları kardeşlerine veririm (s. 73).
5. Seni deve götürmezsem kırk kardeşimi ve kırk kızını yiyecek. Dev içer kırk oğlanın her birine bir kız verir (s. 75).
6. Peki, kalk kırk tane cariyeyi yanına al, kırk günlük yiyecek götür mağaraya bırak gel (s. 91).
7. Akşam olunca kırk tane harami gelir. Kırkı da birbirinden iri yarı. Kırk haramiler yiyip içtikten sonra odalarına çekilip uyurlar (s. 144).
8. Kırkı da bunu kendilerine kardeş edinirler ve onu çok severler (s. 145).
9. Kırk cariyesinden her gün odayı birisi temizlemiş (s. 147).
10. Meğer burası kırk haramilerin yeriymiş. Gürültü patırtı ile kırk tane haraminin içeri girdiğini görür (s. 152).
11. Nardanesi kırk harami kız kardeşi bacısı oldu. Kamçısını da alarak gelip kırk harami başının evlerinin önüne iner. Benim kırk tane kardeşim var. Kırk harami başı gelir bakar ki Nardanesi evde yok (s. 153).
12. Benim kırk tane kardeşim var (s. 154).
13. Oturur kızların hepsi kırk tane olurlar (s. 199).
14. Kırk cariyenin eline çivili sığır kuyruğu verir (s. 217).
15. Ey! Benim güzel seccadem beni kırk kız bulunan bir bahçeye götür. Otuz dokuz olsa istemem. Kırk kız padişahın kızını eğleniyorlar (s. 222-223).
16. Odada kırk tane güzel kız var (s. 230).
17. Kırk adamın yedi çeşit yemeğini yiyeceksin (s. 232).
18. Kırk tane kızını bu kız yan yana toplar. Kızlar kırk tane olunca padişahın kızını iyice delirir. (s. 253).
19. Kırk tane de cariyesi var. Kırkınız da kırk değnek alıp merdivenin başında bekleyin. Kırk tane cariyeye kırk merdivenin başına otururlar. (s. 258).
20. "Saraydan iner naz ile / Kırk ince belli kız ile / Eli sedefli saz ile / Bahtına düştüm Telli Hanım" (s. 262).



21. Bunlar kırk tane imişler Hasan Beyle kırk bir olurlar (s. 264).
22. Padişah sarayından kırk kız, bir de terzi kızı kırk bir kız olur, toplanıp giderler (s. 280).
23. Koca bir bina kırk adam bir masanın başına oturmuş, pilav et yemekle meşguller. Kırk harami yiyip içtikten sonra odalarına çekilirler (s. 280).
24. Kırk kız toplanıp haramilerin yuvasına gelirler (s. 282).
25. Sabah kalkıp kırk cariyesini dayaktan geçirir (s. 289).
26. Kırk cariye ile oğlanın annesi ağlarlar (s. 290).
27. Bu çadırların birinde kendisi, birinde de kırk tane cariyesi kalır (s. 303).
28. Otuz dokuz beslemem var, bir de bunu al kırk olsun (s. 307).

2. 1. 3. Parayla İlgili Olanlar

Masal metinlerindeki kırk sayısının en az kullanımı aşağıda da görüldüğü gibi para ile ilgili olan kullanımdır. Para kavramıyla ilgili olarak kırk sayısı sadece dört kullanıma sahiptir. Kırk sayısının bu başlık altındaki kullanımı "akçe ve kese altın" sözcüklerinden ibarettir:

1. Kırk kat elbise alır, kırk akçe altın alır (s. 293).
2. Birisi kırk kese altın verir bu şamdanı satın alır. Anne kırk kese altına satılıyordu bunu aldım geldim (s. 294).

2. 1. 4. Mekânla İlgili Olanlar

Masal metinlerindeki kırk sayısının mekân olarak kullanımı çok yoğun değildir. Masallarda kırk sayısı mekân olarak orta düzeyde kullanılmıştır. Kırk sayısı, mekân olarak "oda, yer, merdiven ve basamak" sözcükleriyle birlikte kullanılmıştır:

1. Kız bir gün anahtarları alır ve kırk oda görür. Bu kırk odanın her birinde türlü şeyler vardır (s. 49).
2. Orada kırk oda serilirdir (s. 86).
3. Tekrar söyleyince Gülanber Hanım salınarak ve kırk yerinden kırılarak çekmeceyi getirir (s. 105).
4. Kırk odam var kırk birincisi onun olsun (s. 151).
5. Kırkinci odaya geldiklerinde kız bu odayı açmak istemez (s. 230).
6. Kırk odaya gidersin, kırk birinci odayı açarsan benim orada zincirden bir urganım vardır (s. 236).
7. Kırk tane cariye kırk merdivenin başına otururlar (s. 258).
8. Ayvaz kırkinci odayı açmak istemez (s. 260).
9. Celali Ahmet kırk basamaklı merdivenden aşağı düşer (s. 312).

2. 1. 5. Eşyayla İlgili Olanlar

Masallarda kırk sayısının eşya kavramı ile ilgili kullanımı çok yoğun olmamakla birlikte, kullanıldığı sözcük sayısı bakımından önemli bir yere sahiptir. Sözcük sayısı bakımından kırk sayısı diğer başlıklara göre en yoğun şekilde eşya kavramı ile kullanılmıştır. "At derisi, inek derisi, yatak, kundak, bez, parça (motor parçası), araba, iğne, ayakkabı, örük saç, satır, kazan, elbise, kına, değnek ve anahtar" sözcükleriyle zikredilen kırk sayısının bu başlık altındaki kullanımı şöyledir:

1. Yine vezirin karısından kırk tane at, kırk tane deve, kırk at derisi, kırk inek derisi alınsın (s. 67).
2. Bunlar kırk yatağa girip yatarlar (s. 71).
3. Bir tane yumurta alır ve onu kırk tane kundağa sarar. Kırk kat bezden sonra bir yumurta çıkar (s. 130-131).
4. Bu motoru kırk parça edip bana yollayacak yoksa harp ederim. Padişah motoru alır parçalarlar otuz dokuz parça kırkinciyi bulamazlar. Kırk parçaya ayırıp yollasın demiş. İngiliz kralı motor yollamış kırk parça edip



yollasınlar. Parçaları biriktirirsen otuz dokuz tane eder, bir de kendisi olur kırk parça bunları toplasın yollasın (s. 138).

5. Dondum kırk araba daha odun getirin (s. 141).

6. Zorlanarak kıza kırk iğne sokunca kız kuş olur. Çıkardığı otuz dokuz iğneyi yanına yığar. Bir daha okşayınca kırkıncı iğneyi alıp çıkarır (s. 148-149).

7. Kapıyı açar ki içeride kırk çift ayakkabı var (s. 152).

8. Kırk örük saç da salım salım salınmakta (s. 152).

9. Babanın evine kırk katırla mı gitmek istersin kırk satırla mı? Kırk satır sevgililerin bağrına batsın, kırk katırla gitmek isterim (s. 179).

10. Kırk kazan pilav pişireceğim, sen onları yiyeceksin. Adam kırk kazanı da yiyip bitirir (s. 216).

11. Kırk elbise ve kınayı alır gelir (s. 253).

12. Kırkınız da kırk değnek alıp merdivenin başında bekleyin. Ellere kırk tane değnek alırlar (s. 258).

13. Köroğlu da Ayvaz'a kırk tane anahtar verir (s. 260).

14. Kırk kat elbise alır, kırk akçe altın alır (s. 293).

2. 1. 6. Hayvanla İlgili Olanlar

Sakaoğlu'nun yaptığı tasniften farklı olarak eklenen bu başlıkta kırk sayısı az bir kullanıma sahiptir. Bu başlık altında kırk, 'at, deve, inek ve katır' hayvan adlarıyla anılır. Sayının hayvan adları ile birlikteki kullanımını şöyledir:

1. Hemen kızın saçlarını eline dolar, sürükleye sürükleye getirip kırk tane atın gübresinin bulunduğu yere atar (s. 153).

2. Yine vezirin karısından kırk tane at, kırk tane deve, kırk at derisi, kırk inek derisi alınsın (s. 67).

3. Kırk deveyi de aynı şekilde alır, boğar atar (s. 68).

4. Beybörek kırk katır şarap ve kırk katır et hazırlatır bunları kaplara doldururlar (s. 75).

5. Babanın evine kırk katırla mı gitmek istersin kırk satırla mı? Kırk satır sevgililerin bağrına batsın, kırk katırla gitmek isterim. Cadı ile kızını kırk katırın kuyruğuna bağlarlar (s. 179).

3. SONUÇ

Erzurum Halk Masalarında Yer Alan Kırk (40) Sayısı ve Kullanım Alanları Üzerine Bir İnceleme adlı çalışmada, Bilge Seyidoğlu tarafından derlenen ve Erzurum Kitaplığı serisinin on birinci kitabı olarak okuyucuya sunulan Erzurum Masalları adlı eserde yer alan kırk sayısı ve kullanım alanları incelenmiş ve şu bulgular tespit edilmiştir:

1. Çalışma "Türk Kültüründe ve Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kırk (40) Sayısı ve Kullanımı, Erzurum Masallarında Kırk (40) Sayısı ve Kullanım Alanları" adlı iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci başlıkta, kırk sayısının Türk kültüründe ve halk edebiyatı ürünlerindeki kullanımını ve anlamları hakkında bilgi verilmiştir.

2. Çalışmanın esasını "Erzurum Masallarında Kırk (40) Sayısı ve Kullanım Alanları" başlıklı ikinci bölüm oluşturmaktadır. Bu bölümde Erzurum Masalları adlı eserde yer alan 72 halk masalı ayrıntılı olarak incelenmiş, kırk sayısının kullanımını tarama yöntemi ile tespit edilmiştir. Tarama yöntemi sonunda sadece kırk sayısı değil, masal metinlerinde geçen bütün sayılar çıkarılmıştır. Ancak çalışma kırk sayısı ile sınırlandırılmıştır. Masal metinlerinde kırk sayısının yoğun bir şekilde kullanıldığı açıkça görülmektedir. Kırk sayısının kullanıldığı her cümle, Saim Sakaoğlu'nun Gümüşhane ve Bayburt Masalları adlı eserinde yaptığı tasnif esas alınarak ve bu tasnife bir madde daha eklenerek "Zamanla İlgili Olanlar, İnsanla İlgili Olanlar, Parayla İlgili Olanlar, Mekânla İlgili Olanlar, Eşyayla İlgili Olanlar ve Hayvanla İlgili Olanlar" başlıkları altında tasnif edilmiş ve incelenmiştir.

3. Yapılan araştırmalar sonucunda kırk (40) sayısının Türk kültürü ve buna bağlı olarak ortaya çıkan halk edebiyatı havzası içerisinde mitolojilerden efsanelere ve masallara, destanlardan Dede Korkut Boylarına,



halk hikâyelerinden modern edebiyat ürünlerine, gelenek ve göreneklerden dinî inanışlara, batıl inanışlardan atasözü ve deyimlere kadar ciddi bir kullanımının olduğu tespit edilmiştir. Bu kullanım, doğal olarak halkın yaşayışı içerisinde oluşan ve sözlü kültür aracılığıyla günümüze kadar gelen masallarda da kendini yoğun bir şekilde göstermiştir. Bu masal metinlerinden biri de Erzurum yöresine ait halk masallarıdır.

4. Tespitlerimize göre Erzurum halk masallarında özellikle ‘‘bir, iki, üç, yedi ve kırk’’ sayılarının yoğun kullanım ve anlam alanları vardır. Kırk sayısı bu masallarda ‘‘zaman (gün, gece, yıl), insan (kız, oğul, oğlan, kardeş, cariye, harami, adam, besleme), para (akçe altın, kese altın), mekân (oda, yer, merdiven, basamak), eşya (at derisi, inek derisi, yatak, kundak, bez, parça (motor parçası), araba, iğne, ayakkabı, örük saç, satır, kazan, elbise, kına, değnek, anahtar), hayvan (at, deve, inek, katır)’’ gibi altı kavram dahilinde, yaklaşık kırk sözcükle birlikte kendine ciddi bir kullanım alanı bulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Arslan, A. A. (1998). *Kuzey-Doğu Anadolu (Kars) Türk ve Kuzey Britanya Halk Edebiyatlarında Masallar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
2. Atabek, R. (1987). *Sayı Sembolizmine Genel Bakış*. İstanbul: Mimar Sinan Yayınları.
3. Bozkurt, K., Bozkurt, H. (2012). Sayıların Gizemli Dünyası: Kültür ve Edebiyatta Sayı Sembolizmi. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 717-718.
4. Coşar, M. (2011). Alevî-Bektaşî Kültüründe Sayılara Yüklenen Terim Değeri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 60, 113-128.
5. Gökbulut, B. (2006). Kıbrıs Türk Halk Masallarında Yer Alan Sayılar ve Motifler Üzerine Bir İnceleme, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı* içinde (901-910. ss.), İzmir.
6. Güvenç, A. Ö. (2009). Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, 41, 85-96.
7. Keleş, R. (2019). Ahmet Yesevî'nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 561-586.
8. Kılıç, S. (2016). Eski Türk Topluluklarında Sayı Sembolizmi ve Türkmen Takılarına Yansıması. *Turkish Studies*, 11(2), 733-754.
9. Küçük, M. A. (2013). Destanlarda ‘‘Sayı’’ Motifinin Dinî Yansımaları. *Gazi Türkiyat*, 13, 91-109.
10. Rayman, H. (1991). Yunus Emre’de Sayısal Formeller. *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 5(2), 393-407.
11. Sakaoğlu, S. (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
12. Schimmel, A. (2020). *Sayıların Gizemi*. (Çev.: Mustafa Küpüşoğlu), İstanbul: Alfa Araştırma.
13. Seyidoğlu, B. (1975). *Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar - Metin ve Açıklamalar*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
14. Seyidoğlu, B. (2016). *Erzurum Masalları / Erzurum Kitapları-Erzurum Kitaplığı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
15. Yardımcı, M. (1999). Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Sayılar, *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu* içinde (636-647. ss.), Adana Valiliği Çukurova Üniversitesi Yayınları, Adana.



ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA HEKİMLİK VE TERCÜMEDE ZİRVE ŞAHSİYETLERDEN
HUNEYN B. İŞHÂK'IN (Ö. 260/872) YÜZYILLAR SONRASINA IŞIK TUTAN ESERLERİNDEN
ÖRNEK YANSIMALAR

(REFLECTIONS ON THE WORKS OF HUNEYN B. İSHÂK (D. 260/872), ONE OF THE MOST PROMINENT
FIGURES OF MEDICINE AND TRANSLATION WORKS OF THE MEDIAEVAL ISLAMIC WORLD)

Dr. Abdurrahman BAŞCI

Gülay Kanatlı Ortaokulu, ORCID: 0000-0003-2964-5761

ÖZET

Abbâsiler döneminde eski Arap Hristiyanların yaşadığı Hîre (Irak) mevkiinde 'h. 193/m. 809'da doğan Huneyn b. İshâk'ın ailesi Süryânî'dir. İlk çocukluk yıllarını Hîre'de geçirmiş olan Huneyn, dinî açıdan ilk eğitimini de burada almıştır. Pek çok Hîreli gibi onun babası da esnaflıkla meşgul olan bir eczacıydı. Bundan dolayı atttâriye veya bitki temelli ilaçlara karşı merakı, onun hekimliğe alaka duymasına sebep olmuştur. Bu hedefine varmak amacıyla Bağdat'ta meşhur bir hekim olan Yûhannâ b. Mâseveyh'in ders halkasına dahil olmuştur. Kısa süren bu tahsilinin hemen akabinde Yunancayı iyice öğrenmek, eski tıp kitaplarının mahiyetini kavramak ve o eserlerin içindeki bilgileri elde etmek için Bizans (Rum) diyarlarına seyahatler etmiştir. Böyle bir eğitimden geçtikten sonra, gayet yahşi ve teşhizatlı malumatla dönen, tıp sanatında uzmanlaşan Huneyn, Yunancayı, Süryaniceyi ve Arapçayı pekiştirerek Bağdat şehrinde kayda değer tercüme gerçekleştirmiştir. Yine Abbâsî halifeleri tarafından taltif edilerek Bizans beldelerindeki eski kitapları incelemek ve onları getirmek amacıyla içinde ulemanın bulunduğu bir heyet ile vazifelendirilmiştir. Halife Me'mûn döneminde mütercim grubunun Beytü'l-hikme'deki sorumlusu, Mütevekkil'in de itimat ettiği bir tabip olan Huneyn, 'h. 260/m. 872' de ölmüştür. Bu bildiride Abbâsiler devrinde doruğa ulaşan, yaşadığı zamanlarda ve istikbalde mütercimliği, dilciliği ve hekimliği cihetinden hakikaten zengin bir kaynak olarak kabul gören Huneyn'in hayatı özetle gözden geçirilecektir. Ayrıca ilim camiasında çok yönlü kişiliği bünyesinde barındıran ilmi şahsiyetinin yansımaları ifade eden eserlerinden bazı örnekler kısaca ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Huneyn, Abbâsiler, Beytü'l-hikme, Mütercim, Hekimlik

ABSTRACT

Hunayn b. Ishaq was born in 193/809 into a family of Syrian origin in the region of Hira (Iraq), where Arab Christians were largely concentrated during the Abbasid period. Having spent his early years in Hira, Hunayn received his first religious education here. Like many Hiralians, his father was an apothecary who dealt in medicinal herbs. Thanks to his interest in herbalism, i.e. herbal medicines, he developed an interest in medicine. To achieve this goal, he began to attend the lectures of Yûhannâ b. Mâseveyh, a well-known physician in Baghdad. After this short period of training, he travelled to Byzantine (Greek) areas to master the Greek language, understand the nature of ancient medical books and gather all the information accessible in these works. Thanks to his extensive training and specialisation in the field of medicine, as well as his profound knowledge of the Greek, Syriac and Arabic languages, he was able to produce remarkable translations when he was back in Baghdad. Moreover, Hunayn, who was complimented by the Abbasid caliphs, was commissioned with a delegation, including a group of Islamic scholars, to examine and bring back the ancient books available in the Byzantine cities. Hunayn, a physician who headed the translation committee at Bayt al-Hikma during the caliphate of Me'mûn and won the confidence of Mutawakkil, died in 260/872. This study gives a brief overview of the life of Hunayn, who rose to prominence in the Abbasid period and was considered a truly rich source in the fields of translation, linguistics and medicine. In addition, some of his works are briefly examined to demonstrate his scholarly personality, which encompasses his versatility in the scientific world.

Keywords: Hunayn, Abbasids, Bayt al-Hikma, Translator, Medical Science.

GİRİŞ

Abbâsî Devletinin ilk dönemleri; bilhassa halife Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809), Me'mûn (ö. 218/833) ve Mütevekkil-Alellah (ö. 247/861) devrinde İslam ilim tarihi, altın çağını yaşamıştır. Zira Me'mûn, "Beytü'l-hikme" ismindeki ilim ve araştırma merkezini kurmakla her türlü bilim faaliyetine devletin kapılarını açmıştır. Bu müessesede başta tıp olmak üzere astronomi, felsefe, tabiat, dil bilimi, lügat, biyografi, dini bilimler vb. dallarda kayda değer çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Beytü'l-hikme'nin yoğun faaliyeti içindeki asıl hedefi, bilhassa eski klasik kitapların Arapçaya tercümesiydi. Bundan dolayı burada görev yapan uzmanlar, yalnızca Müslümanlardan seçilmemiş, inancına bakılmadan sahasında mahir olması ve liyakati esas alınmıştır. Bu kuruma gönül veren şöhretli mütercimlerden birisi olan Huneyn b. İshâk (ö.h. 260/m. 872), hekimlik ve çeviri alanında yaşadığı asra damgasını vurmuştur.



Irak toprakları içindeki Hîre bölgesinde 'hicri 193/miladi 809' tarihinde doğan Huneyn b. İshâk, aslı Arap olan Hristiyan bir ailedendir. ('Âyid, 'Umer, Yahyâ, 'Abde, Ta'me ve Mar'aşlî, 2003: 360; İbn Ebî Uşaybi'a, 2008: 263; Selâme, 1998: 18; Serkîs, 1339/1919: 1/801). Onun kabilesi, daha önce şuraya buraya dağılmış iken sonradan Hîre'de birleşen ve burada ikamet eden Arap Hristiyanlarıdır. (İbn Cülcül, 1955: 68). Hîre, şehri o zaman bazı bölgeleri birbirine bağlayan merkez bir konuma sahip bölgedeydi. Bazı ticaret kervanlarının uğrağı, mola verip ayrıldığı bir mevki olması yüzünden halkı ticaretle meşguldü. Kaynak kitaplarda onun çocukluk devresiyle ilgili bilgiler mahdut ve gayet azdır. Babası atfâr veya eczacıydı. Yani yeşillik türü bazı otlar, esans, parfüm, güzel koku, aroma vb. malzemeleri satan atfârcılık mesleğini yürütüyordu. (Dübyân, 1414/1993: 76). Bu meslek, Huneyn için ilaç ve tıpla, bilhassa göz hekimliği ile erken yaşta ilgilenmek fırsatını verdi. (Selâme, 1998: 18).

Ayrıca tercüme-i hal kitapları (tabakatçılar/biyograficiler) onun oğullarından bahseder. Huneyn'in her iki oğlu da babalarının mesleğini tercih edip tabiplikle meşgul olmuştur. Bilhassa İshâk b. Huneyn (ö. 298), pederi gibi tercümeğe yönelerek meşhur olmuştur ve bu alanda mesafe almıştır. (İbn Cülcül, 1955: 69, 71; İbnü'l-Kıfî, 2005: 66). İshâk, Abbâsî halifeleri zamanında tıp ile hikmet eserlerini Yunancadan ve Süryaniceden, Arapçaya tercüme yapan, meşhur tabiplerdendir. Aslen Süryani olup muhtelif lisanlarda edebiyat, hikmet ve tıbaa ait ilimleri babasından almıştır. Bu bağlamda gayet donanımlı ve teçizatlı olarak Aristo'nun ekser eserlerini, bazı tıp kitaplarını Arapçaya tercüme etmiş, sahasında isim yapmıştır. (Sami, r. 1308/m. 1891: 2/901).

HUNEYN'İN İLMİ KİŞİLİĞİ

Huneyn, babasının eczacılık sanatına yakın bir meslek olması yönünden, hekimlik ilmini tercih etmiştir. Bu amaçla da Bağdat şehrinde sahasında mahir bir hekim olan Yûhannâ b. Mâseveyh'in (ö.m. 777/857) ders meclisinde ilk eğitimini almıştır. (Selâme, 1998: 19). Lakin bu ilk tahsil zannedildiği gibi uzun sürmemiştir. Zira Huneyn, çok merak ettiği soruları sormakla adeta hocasını yormuştur. Ayrıca sorularını cevaplamak zor gelmiş olmalıdır ki hocası da artık onu ders ve ilim halkasına dahil etmemiştir. (İbn Ebî Uşaybi'a, 2008: 257; Sami, r. 1308/m. 1891: 3/1994).

Hocasının tavrı yüzünden eğitimini yarıda kesen Huneyn, içindeki tıbaa ait olan merakını ve hevesini söndürememiş, bu defa tıp ilmine ait kitapların tercümeleriyle alakadar olmaya karar vermiştir. (İbnü'l-Kıfî, 2005: 133; Sami, r. 1308/m. 1891: 3/1994). Hayatından bahseden birtakım kaynaklara göre Huneyn, edebî ve belîğ¹ Arapça lisanını öğrenmek için bir müddet Basra ve Bağdat'ta ikamet etmiştir. (Serkîs, 1339/1919: 1/801). Ayrıca İran diyarına ve Bizans (Rum) beldelerine Yunancayı öğrenmek gayesiyle sefer (yolculuk) yapmıştır. (Selâme, 1998: 19; Ziriklî, 2002: 2/287). Süryaniceyi kendi şehri Irak Hîre'de ve Yunancayı İskenderiye'de tahsil eden Huneyn ayrıca Farsçaya da öğrenmişti. (Sami, r. 1308/m. 1891: 3/1993).

Huneyn, mevcut tıp kitaplarını kâfi görmeyerek hekimliğe ait asıl eserleri tahkik ve onları Arapçaya çevirmek için o kadar uzak mesafelere seyahati göze almıştır. Yine konu hakkındaki bir kısım bilgiler çerçevesinde onun Basra'ya sefer ettiği, orada bir müddet ikamet ettiği, hocası Halil b. Ahmet'ten Arapça dersleri alıp bu alanda ihtisaslaştığı ve uzmanlaştığı, ondan sonra Bağdat'ta tercümeğe yöneldiği de nakledilir. (İbn Cülcül, 1955: 69; İbn Ebî Uşaybi'a, 2008: 257; Ziriklî, 2002: 2/287).

İşte Huneyn, Bizans şehirlerinde Yunancayı iyice pekiştirip, dil konusundaki noksanlarını tamamladıktan sonra Bağdat'ta hekimlik ya da tıp sanatındaki tercümelede şahikaya yükselerek yetkin bir konuma sahip olmuştur. Bilhassa Yunancayı iyice muhkem eden (sağlamlaştırın) Huneyn, Süryanice ile Farsça dillerinde de zamanının emsalleri içinde mümtaz (seçkin) bir makam elde etmiştir. (İbnü'l-Kıfî, 2005: 133; Serkîs, 1339/1919: 1/801).

Huneyn, eğitim seferlerinden sonra, Bağdat'ta Benî Mûsâ olarak da isimlendirilen Şakir kardeşlerle tanışmıştı.² Onun da dahil olduğu heyet, ilme destek olan bu Şakir kardeşler tarafından Bizans diyarına gönderilmiştir. Bu ilim heyeti, felsefe, hendese (geometri), musiki, matematik (hesap) ve tıp ile ilgili mühim ve nadir kitapları yanlarında getirmişti. Huneyn, yine Şakir kardeşler tarafından ilmi kitapların tercümesiyle vazifelendirilmiştir. Zengin olan bu üç kardeş, alimleri korur ve gözetirdi. Bunlar, riyaziyyat, matematikçi ve mütercim ulemaydı. Ayrıca bu aile Huneyn'in Yunancadan Arapçaya tercümelelerinde daima onu teşvik etmiştir. (Selâme, 1998: 20). Bu bağlamda Huneyn, Benî Mûsâ kardeşlere de nakillerde bulunmuş, çeviriler yapmıştır. (İbnü'n-Nedîm, 1417/1997: 409).

Huneyn'in asıl hekimliği (tabipliği), mütercimliği veya tercümede bir şahika olması, Abbâsî halifesi Me'mûn ile tanışmasıyla başlar. İlme merak duyan ve bu meselede alimleri teşvik eden Me'mûn, hilafeti döneminde kurdurduğu Beytü'l-hikme'nin bünyesinde tercümelelerin daha sağlıklı yürümesi gayesiyle bir mütercim heyeti görevlendirmişti. O heyet, antik, eski yazma metinlerin tercümesini yapıyordu. Halife, Huneyn'in de bu tercümelelerde aktif olarak

¹ Belîğ: Belâgate göre etkili ve güzel söz söyleyen. Belâgat: Muktezâ-yı hâle göre bir kelamı ifade ve beyan sanatı. "'Âyid vd. (2003): 174".

² Şakir Kardeşler veya Benî Mûsâ konusunda tafsilatlı bilgi için bk. İbn Hâlikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/161-163; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 378-379.

bulunmasını istedi. Onun görevi, mütercim grubunun tercümelerinin kontrolünü yapmaktı. Diğer bir ifadeyle çeviri hususunda daima müracaat edilen uzman bir şahsiyet olması itibarıyla, Huneyn'in ismi ve namı Abbâsî dönemi ilim camiasında yayılmış ve mesleğinde doruğa ulaşmıştır. Huneyn'in bilhassa Mütevekkil döneminde, saraydaki konumu seçkindi ve yine onun nezdinde güvenilir hekimlerdendi. (Selâme, 1998: 18, 20).

Huneyn'in ilimde doruk noktasına ulaşması sadece yaşadığı sırada takdir edilmemiştir. İstikbalde de onun ismi kabul görmüştür. Bu bağlamda şarkiyat alimleri (müsteşrikler) Fransa'da 1973' tarihinde bir kongre tanzim etmiştir. Kongrede, Huneyn b. İshâk'ın çok yönlü kültürel yaklaşımı çerçevesinde, tabipliği, dil ve tercümesi, bilhassa ilim dünyasında itibar edilen mütercimliği konuları esas alınmıştır.

Hulasa; Huneyn, mütercim ve dilcidir. Huneyn'in tercümede müracaat edilen zengin bir kaynak olduğu ve tabiplik alanındaki kayda değer başarıları, yüzyıllardır ilmî çevrelerde kabul görmüştür. (Selâme, 1998: 17, 18).

HUNEYN'İN ÇOK YÖNLÜ ESERLERİ

Muhtelif ilimlere dair eserleri kaleme alan Huneyn'in kitaplarının bir kısmı matbu, diğerleri yazmadır.³ Huneyn, eski Yunan tabibi Galen'in telif ettiği '35' eseri Arapçaya nakletmiştir. Ayrıca '100' kitabı da kendi telif etmiştir. Tercümelerinin çoğu, Yunancadan Süryaniceyedir. (Selâme, 1998: 21). Onun eser sayısı hakkında farklı nakiller olmasına rağmen telif ve tercüme olarak iki grupta incelenen ve kategorilerine göre yaklaşık üç yüz '300' civarında olan bazı eserleri aşağıdadır:

Tıp Kitapları

Eser İsmi	Açıklama
Cümelü kitâbi Câlînûs fil-evrâm	Bu eser, tümör ve çiban gibi hastalıkları ve tedavisini konu edinir. (Dübyân, 1414/1993: 133).
Esâsü't-tıbbi li-Câlînûs	Câlînûs'un telif ettiği ve Huneyn tarafından çevrilen bu eser, tıp sanatının esaslarını ve usullerini kapsar. (Dübyân, 1414/1993: 145).
Kitâb fi tedbîrin nêkîhîn	Eser, nekahet döneminin (iyileşmeye yüz tutan hastaların) tedbirlerini konu edinir. (İbn Cülcül, 1955: 69).
Kitâbu's-sınâati't-tıbbiyeti li-Câlînûs	Bu eser "es-Şinâati't-tıbbiye" olarak da isimlendirilir ve tıp sanatıyla ilgili belli başlı konuları ihtiva eder. (Dübyân, 1414/1993: 149, 159).
Kitâbü fi medhâli't-tıbbi	Bu eser "ve'l-medhâli't-tıbbi" olarak da isimlendirilir. Huneyn'in en önemli telifatından olan bu iki kitap, tıp ilmine giriş konularıyla ilgilidir. (Âyid, v.d., 2003: 360; Dübyân, 1414/1993: 139).
Kitâbü'l-ağziye	Gıdaların insan sağlığındaki önemiyle ilgili olarak daha önce emsali yazılmamış olan bu eser, Huneyn'in en önemli teliflerindedir. Ayrıca bu eserin -biyografik kitaplarda- şu farklı isimleri de kaydedilmektedir: "el-Ağziye"; "Ağziye alê tedbîri's-şihha"; "Kitâbü kaviyyi'l-ağziyeti li Câlînûs"; "Cevâmiu kitâbi kaviyyi ağziyeti li Câlînûs"; "Tefsîru kitâbi'l-ğizâi"; "Şerhu kitâbi'l-ğizâi li-Ebukrât." (Âyid, v.d., 2003: 360; Dübyân, 1414/1993: 129, 137, 143, 151, 157; İbn Cülcül, 1955: 69; Keĥhâle, 1414/1993: 1/662).
Kitâbü't-tiryâk	Ayrıca 'Kitâbü't-tiryâk li-Câlînûs' olarak da isimlendirilen bu eser, tiryak (panzehir, ilaç) ve zehirlenmelere karşı tedavinin usullerinden bahsetmektedir. (Dübyân, 1414/1993: 147; Sami, r. 1308/m. 1891: 3/1994).

³ Huneyn'in eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Dübyân, *Huneyn* Huneyn b. İshâk: *Dirâse Târîhiyye ve Luğaviyye*, 117-178, Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 112; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 410; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâi bi-İhbâru'l-hukemâ'*, 99; Sami, *Kâmûsü'l-a'lâm*, 3/1994-1995. Ziriklî, *el-A'lâm*. 2/287.



Târihul eṭṭbbâi ve'l-hukemâi	Eser, tıbbın sureti, zuhuru hekimlerin ve hukema (hikmet sahiplerinin ve filozofların) tarihini, biyografilerini beyan eder. (Keḥḥâle, 1414/1993: 1/662).
Terkîbü'l-edviye	Deva ve ilaç tedavisini konu alan eserin şu farklı isimleri de vardır: "Tefsîru kitâbi'l-edviyeti'l-mektûmeti li Câlînûs"; "İhtisâru kitâbi Câlînûs fi'l-edviyeti'l-müfrade"; "İhtisâru Kitâbil edviyeti'l-müfradeti li Câlînûs"; "Kitâbu'l-edviyeti'l-müfradeti li Câlînûs"; "Kitâbu'l-edviyeti'l-müfradeti"; "Kitâbu'l-ebdël (Ebdëlü'l-edviye)". (Dübyân, 1414/1993: 128, 131, 137, 143, 144, 154, 156; Sami, r. 1308/m. 1891: 3/1994). Hüneyn ayrıca yukarıdaki eserlerle benzerlik gösteren ve müşhil ilaçlarını konu edinen "Kitâbu fi'l-edviyeti'l-müşhile" isimli bir kitabı telif etmiştir. (İbn Cülcül, 1955: 69).

Felsefe-Mantık-Ahlak

Eser İsmi	Açıklama
Cevâmi'u Hüneyn b. İshâk fi'l-âşâri'l-'ulviyye li-Aristûṭâlîs	Bu her iki eser, filozofların en meşhurlarından Aristo ve felsefesinin esaslarını muhtevirdir. (Dübyân, 1414/1993: 162; Sâlihiyye, 1992: 2/235).
Kitâbü âdâbi'l-felâsifeti	
Nevâdiru'l-felâsifeti ve'l-hukemâ'	Bu eser, hikmet sahibi seçkin hekimler ve filozofların isimlerinden bahseder. (Keḥḥâle, 1414/1993: 1/662).
Nevâdiru elfâzi'l-felâsifeti'l-hukemâ' ve âdâbü'l-mu'allimîne'l-ḳudemâ'	Hüneyn'in kaleme aldığı eski filozofların, hekimlerin (hikmet sahibi bilgelerin) ve ibret mahiyetindeki ayrı ayrı sözlerin toplandığı eseridir. (Dübyân, 1414/1993: 124).
Kitâbu ârâi Ebuḳrât ve Eflâtun	Eser, eski Yunan tabiplerinden ve tıbbın babası olarak kabul gören Hipokrat ve yine meşhur eski Yunan filozofu Eflatun'un görüşlerini içine alır. (Dübyân, 1414/1993: 154).
Kitâb fi'l-mantık	Bu her iki eser de mantık sanatıyla ilgilidir. Ayrıca ikincisi "Şinâatu'l-mantık", daha önce telif edilmeyen, emsali bulunmayan bir mantık kitabıdır. (Dübyân, 1414/1993: 163; İbn Cülcül, 1955: 69).
Şinâatu'l-mantık	
Kitâbü'l-aḥlâḳ li-Câlînûs	Câlînûs'un ahlak konulu eserinin Hüneyn tarafından yapılmış olan tercümesidir. (Dübyân, 1414/1993: 164).

Tabiat

Eser İsmi	Açıklama
Kitâbu fi'l-meddi ve'l-cezri	Hüneyn'in coğrafya alanında kaleme aldığı, med ve cezir konulu eseridir. (Dübyân, 1414/1993: 168).
Fi'd-ḳav'i ve ḥaḳîḳatihî, maḳaletün li-Hüneyn ibni İshâk naḳlen an kütübi Aristûṭâlîs	Bu eser, Aristo'nun kitaplarından derlemedir. Hüneyn, burada ışığın cisim değil, araz (cevherin varlığında zâtî ve zaruri olmayan vasıf) olduğunu on üç delil ile ispat etmiştir. (Dübyân, 1414/1993: 123).



Fihrist, İndeks ve Kitapları

Eser İsmi	Açıklama
Kitâbü zikri mâ türçime mine'l-kütübi	Her iki eser, tabakâtı veya hal tercümesini konu edinir. Diğer bir ifadeyle Huenyn'in biyografiyle ilgili eseridir. (Dübyân, 1414/1993: 121, 129).
Risâletü Huneyn b. İshâk ilâ 'Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlmûs bi-'ilmihî ve ba'dı mâ lem yütercem	

Dini Kitaplar

Eser İsmi	Açıklama
Kitâb ilâ 'Alî b. Yahyâ cevâbü kitâbihî fimâ de'âhü ileyhi min dîni'l-İslâm	Bu eser, İslam dinine davet hususlarını içine alır. (Dübyân, 1414/1993: 173).
Risâle fî delâlati'l-kaderi alâ't-tevhîd	Bu risale, tevhit ile kader konusunu kapsar. (Dübyân, 1414/1993: 173).
Kitâbü 'an Mehâfetullah	Eser, Allah korkusunu konu edinen bir kitabıdır. (Dübyân, 1414/1993: 173).
Kitâb fî idrâki haqîqati l-edyân	'Risâle fî keyfiyyeti idrâki'd-diyâne' olarak da isimlendirilen eser teolojik, ilahiyat ya da dine müteallik matbu bir risaledir. Eski Nasrânîyât alimlerinden dinî, felsefik bahisleri içine alır ve aklî deliller kullanır. (Dübyân, 1414/1993: 124, 173).
Tercümetü'l-ahdi'l-kadîm mine'l-kitâbi'l-muqaddes	Huneyn, Tevrat'ın İbranice'den Yunancaya çevrilen bir nüshasını Arapçaya nakletmiştir ki bu, çoğuna göre en sahih (doğru) olarak kabul gören nüshasının tercümesidir. (Dübyân, 1414/1993: 174; Mes'ûdî, 1938/1357: 98).

Luğavî (Dil ve Lisan Konulu) Kitaplar

Eser İsmi	Açıklama
Kitâbü fi'n-naḥvi	Huneyn'in Arap dili gramerinin esasları olan nahiv ilmine ait bir eseridir. (Dübyân, 1414/1993: 178).
Kitâbü'n-naḥḥ	Naḥḥ (harfe nokta koymak, harfleri noktalamak) ile ilgili bir eseridir. (Dübyân, 1414/1993: 178).
Risâle 'ani'l-müterâdife	Müteradif (aynı anlama gelen, eş manalı) kelimeleri konu edinen Huneyn'in eseridir. (Dübyân, 1414/1993: 177).

Muhtelif İlimlere Dair Kitaplar

Eser İsmi	Açıklama
Kitâbü'l-bayṭara	Bu eser, baytarlık sanatı veya veterinerlik mesleğiyle ilgilidir. (Dübyân, 1414/1993: 170).
Kitâbü'l-filâḥati	Bu eser, ziraat veya çiftçiliği konu edinmektedir.



	(Dübyân, 1414/1993: 171).
Risâle fi'l-evzâni ve'l-ekyâl	Eser, ölçü ve tartularla ilgili konuları kapsar. (Dübyân, 1414/1993: 171).
Kitâbü'l-'usûli li-İklîdis	Hüneyn'in Yunancadan Arapçaya naklettiği bu eserde eski Yunan matematikçisi meşhur Öklid veya Öklîdis'in usul ve metodu belirtilmektedir. (Dübyân, 1414/1993: 171; İbn Hâllikân, 1398/1978: 217).

Tarihi kaynaklara bakıldığında Öklid (Euclide), iki farklı şahıs olarak kaydedilmektedir. Onlardan biri m.ö. 400'de Yunanistan'da doğmuş, Sokrat'ın da talebesi olan eski Yunanlıların hekimlerindedir. Diğeri de İslam kaynaklarında genel olarak "Öklîdis" olarak kaydedilen ve Hüneyn'in de kitabını çevirdiği, matematikçilerin piri olarak itibar edilen eski Yunanlıların meşhur bilginidir.⁴ Hatta matematik konulu ilimleri ilk bulan ve m.ö. 320 de matematiği tahsil ettiği belirtilen meşhur matematikçidir. (Sami, r. 1308/m. 1891: 2/1093).

Pek çok ilim alanında kitap telif eden Hüneyn'in tıbbaya ait çalışmalarıyla, tercümelerinin birbirlerinden ayrılması kolay değildir. Zira yukarıda bir kısmı zikredildiği gibi sadece hekimliğe ait kitaplarının sayısı "100: yüz" den fazladır. (Dübyân, 1414/1993: 91).

Yukarıda belirtilen kitaplarda görüldüğü üzere, Hüneyn'in gayretleri yalnızca Hipokrat ve Câlînûs'un eserlerini tercümeyle münhasır değildir. Tıbbaya ait çok sayıda eseri bulunmakla birlikte Hüneyn b. İshâk felsefe, hikmet, metafizik, jeofizik, meteoroloji, zooloji, lengüistik (dilbilimi), tabiat tarihi, veterinerlik, nahve ait (Arap dili gramerinin) tarihi ve Hıristiyan teolojisine ait çok yönlü kişiliğini yansıtan eserleri kaleme almıştır. (Sami, r. 1308/m. 1891: 3/1995, 1996). Tabipler ve hikmet sahibi hekimler arasında eserlerine itibar edilen Hüneyn, "Tabakâtü'l-eṭṭibbâ ve'l-hukemâ" adlı eserinde yaşadığı o dönemdeki hekimlerin biyografisini yazmıştır. Esasen kaleme aldığı kitaplar; ilmî açıdan İslam alemleri ile batıda bıraktığı izlerden de anlaşıldığı üzere Hüneyn'in konumu ve makamı en uç, zirve olarak kabul edilmektedir. (Selâme, 1998: 18).

SONUÇ

Hüneyn, Arapça ve Yunancada fasih, belîğ gayet mahir, muhteşem şair ve hatiplerdendir. (İbnü'l-Kıftî, 2005: 132). Arap dili ve edebiyatında fesahatte ileri ve belîğ bir şair olmasına rağmen Hüneyn'in şiirlerinden çoğu günümüze ulaşmamıştır. (Hamevî, 1424/2002: 2/283). Onun hakkındaki bilgiler ve nakillerde Arap tarihçilerinin önemli rolü vardır. Biyografik kitaplarda genellikle Hüneyn'in yerine ve konumuna göre tabipliği, dilciliği, mütercimliğine itibar edilir. Bazen o, İslam filozofları arasında zikredilir. Yine Hüneyn'in ister Yunanca'da ister Arapça lisanında aynı seviyede, yüksek bir dilcilik kîfayetini ve kabiliyetini itiraf etmek hususunda tarihçiler ittifaka varmışlardır. Bu bağlamda belirtmek gerekirse, önce tabiplik yönü kabul gören Hüneyn'in sonradan tercümelerdeki faaliyetlerini çoğalttığı belirtilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Hüneyn, mütercim vasfıyla Yunancadan Süryanice ve Arapçaya isabetli tercüme yapımıştır. (Selâme, 1998: 17, 18). Hüneyn'in bu konudaki metodu, genellikle Yunancadan Süryaniceyedir. Talebeleri veya mütercim grubu ise onun çevirilerini Arapçaya nakletmiştir. (Sami, r. 1308/m. 1891: 3/1995, 1996).

Kıscacası; Yunancaya tam manasıyla vakıf olan, devrinin ilim camiasında mahir hekim olarak kabul gören Hüneyn, yaşadığı asırdaki halifelerin sağladığı imkanlarla tercümede söz sahibi olmuştur. Halife Me'mûn ile başlayan bu çalışmalar, Mütevekkil zamanında zirve yapmış ve taçlanmış. Çünkü o, Halife Mütevekkil'in güvenilir kabul ettiği tabiplerdendir. Ayrıca yine onun devrinde Beytül-hikme'nin faaliyetleri çerçevesinde mütercim grubunun baş sorumlusu olarak görev yapmıştır. Hüneyn, zamanında tıp sanatının imami, Abbâsîler döneminde şahikaya yükselen meşhur hekimlerdendir. (İbn Hâllikân, 1398/1978: 217). Tıp sanatı ve tercümede isim yapmış olan Hüneyn, alanında gerçekten zengin bir kaynak olarak dünya ilim tarihinde kabul görmüştür. (Selâme, 1998: 18).

KAYNAKÇA

1. 'Âyid, A., 'Umer, 'A.M., Yahyâ, C., 'Abde, D., Ta'me, S.C. ve Mar'aşlı, N. (2003). *el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-esâsi*. Tunus: Lârûs.
2. Dübyân, A. (1414/1993). *Hüneyn Hüneyn b. İshâk: Dirâse Târîhiyye ve Lugaviyye*. Riyad: Mektebetü'l-melik Fehd el-vaṭaniyye.
3. Hamevî, Y. (1424/2002). *Mu'cemü'l-üdebâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

⁴ Öklîdisî hakkında daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Kıftî, *İḥbâru'l-ulemâi bi-İḥbâru'l-hukemâ'*, 54-56.



4. İbn Cülcül, S. (1955). *Tabakâtü'l-Eṭṭibbâ' ve'l-hukemâ li'b-ni Cülcül*. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mıṣriyye.
5. İbn Ebî Uṣaybi'a, M. (2008). *Uyûnü'l-enbâi fi tabakâti'l-eṭṭibbâi*. Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayâti.
6. İbn Ḥallikân, Ş. (1398/1978). *Vefeyâtü'l-A'yân*. Beyrut: Dâr-u Sâdır.
7. İbnü'l-Kıfî, A. (2005). *İhbâru'l-ulemâi bi-ihbâru'l-hukemâ'*. (1. Baskı). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
8. İbnü'n-Nedîm, M. (1417/1997). *el-Fihrist*. (2. Baskı). Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
9. Kehhâle, Ö. R. (1414/1993). *Mu'cemu'l-muellifîn*. Dimaşk: Müessesetu'r-Risâle.
10. Mes'ûdi, A. (1938/1357). *et-Tenbih ve'l-İşrâf*. Bağdat: el-Mektebetü't-târihiyye.
11. Sâlihiyye, M. (1992). *el-Mu'cemu's-Şâmil li't-turasi'l-Arabiyyi'l-maṭbû'*. Kahire: Ma'hedü'l-maḥḥtûṭâti'l-'Arabiyye.
12. Sami, Ş. (r. 1308/m. 1891). *Kâmûsü'l-a'lâm*. İstanbul: Mihrân matbaası.
13. Selâme, M. (m. 1998). *et-Tercümetü fi'l-asri'l-Abbâsî*. Dimeşk: Menşûrâtü vizâreti's-sekâfe.
14. Serkîs, Y. İ. (1339/1919). *Mu'cemü'l-maṭbûâti el-Arabiyyeti ve'l-Mu'arrabe*. Kahire: Mektebetüs sekafeti d-diniyyeti.
15. Zirikî, H. (2002). *el-A'lâm*. (15. Baskı). Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn.



DÎVÂNU LÛGÂTİ'T-TÛRK ve KUTADGU BİLİG'DEKİ BEYİTLERİN İÇERİK BAKIMINDAN
KARŞILAŞTIRILMASI
(A COMPARISON OF THE POEMS IN DÎVÂNU LÛGÂTİ'T-TÛRK AND KUTADGU BİLİG IN TERMS OF
CONTENT)

Dr. Öğr. Üyesi, Aslı Zengin

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili ABD,
ORCID ID: 0000-0002-0892-9880*

ÖZET

Karahanlı Devletinin dil yadigarlarından olup günümüze ulaşan *Kutadgu Bilig*, aruz vezniyle kaleme alınmış altı bin altı yüz kırk beş (6645) beyitten oluşmaktadır. Bir yönüyle ideal devletin nasıl olması gerektiği hakkında bilgi veren eser, bir yönüyle de ideal insanı öğütler. Bu bağlamda siyasetnâme ve pendnâme niteliğindedir. Eser taşıdığı evrensel nitelikler dolayısıyla bugün dahi değerini muhafaza etmektedir. İdeal insana verilen öğütler noktasından ele alındığında eserin taşıdığı değişmez ilkeler, kendisinden önce ve sonra yazılmış ve yazılacak eserlerle dahi benzerlikler göstermiştir ve göstermeye devam edecektir.

Dönemin bir diğer eseri olan *Dîvânu Lügâti't-Türk* de Türk dilinin ilk sözlüğü olmasının yanı sıra içerdiği şiir parçaları, atasözleri gibi malzemelerle de önem arz etmektedir. *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te çoğu dördlük tarzında olmak üzere aruzla yazılmış altmış dört (64) tane beyit bulunmaktadır. Bu beyitleri konu bakımından ele alırsak *bilginin önem ve değerini bilme, dost, akraba ve komşulara iyi davranma, konukseverlik, cömertlik, işlerinde temkinli davranma, anne-babaya saygı, öfke ve intikam duygusuna hâkim olma, az ve öz konuşma, düşmana karşı tedbirli olma, felâketlere karşı sabırlı olma, gururlanmama, böbürlenmeme, yumuşak huylu olma* şeklinde öğütlerle karşılaşırız.

Bu öğütlerin içeriğine ve üslûbuna bakıldığında özellikle Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'de sıraladığı beyitlerle büyük benzerlik taşıdığı görülür. Bu çalışmada beyitler arasındaki benzerlikler tespit edilmeye çalışılacaktır.

ABSTRACT

Kutadgu Bilig, which is one of the language heirlooms of the Karakhanid State and, consists of six thousand six hundred and forty-five (6645) couplets written in aruz meter. The work, which gives information about how the ideal state should be, on the one hand, advises the ideal person on the other. In this context, it has the characteristics of a *politics book* and an *advise book*. The work contains such universal qualities that it preserves its value even today. Considered from the point of advice given to the ideal person, the unchanging principles of the work showed similarities with the works written before and after it and will continue to show.

Dîvânu Lügâti't-Türk, another work of the period, is not only the first dictionary of the Turkish language, but also important with the materials such as poems and proverbs it contains. There are sixty-four (64) couplets in *Dîvânu Lügâti't-Türk* written in prosody, most of them in quatrain style. If we consider these couplets in terms of subject, there are subject as *knowing the importance and value of information, being nice to friends and neighbors, hospitality, generosity, being cautious in one's work, respect for parents, mastery of anger, short talk, being wary of the enemy, being patient with calamities, not to be arrogant, being gentle*

When we look at the content and style of these advices, it is seen that there is a great similarity with the couplets that Yusuf Has Hacib listed in *Kutadgu Bilig*. In this study, the similarities between the couplets will be tried to be determined.



ÇETİN ÖNER'İN PORTAKAL ADLI KİTABININ METİNLERARASILIK KAPSAMINDA
İNCELENMESİ
(AN EXAMINATION OF CETIN ONER'S BOOK TITLED ORANGE WITHIN THE SCOPE OF
INTERTEXTUALITY)

Öğretmen Çiğdem Şimşek Doç. Dr. A. Derya ESKİMEN

Adnan Menderes Ortaokulu,

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9155-9971>

“Şimdi, kitapların oldukça sık başka kitaplardan söz ettiklerini ya da sanki kendi aralarında konuştuklarını fark ediyordum.” Umberto Eco, Gültün Adı, s. 402.

ÖZET

Her metnin başka metinlerden izler taşıdığı görüşüyle ifade edilen metinlerarasılık kavramı, çocuğun önceki öğrenmeleriyle yeni bilgilerini bağdaştırması açısından son derece önemlidir. Buna yönelik olarak çalışmada, çocuk edebiyatımızda verdiği eserlerle önemli bir yere sahip olan Çetin Öner'in "Portakal" adlı çocuk kitabı, metinlerarasılık bağlamında incelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle metin ve metinlerarasılık kavramları, eserde kullanılan metinlerarasılık yöntemleri açıklanmıştır. Eserde; yazarın gönderme, alıntı, anıştıma gibi teknikler uyguladığı saptanmıştır. Çetin Öner'in Portakal adlı eserinde kullanılan metinlerarasılık tekniklerinin ardından okuma, yazma, konuşma ve dinleme beceri alanlarına yönelik hazırlanan çeşitli etkinliklere yer verilmiştir. Böylelikle Türkçe öğretim programında da belirtilen öğrencilerin metin dışı ve metinler arası okuma yoluyla anlam oluşturmasının gerçekleştirilebilmesinde bu ve buna benzer çalışmaların uygulanabilirliğine işaret edilmiştir. Tüm bunlardan hareketle çalışmada amaç, Gülibik Adlı eseriyle ulusal ve uluslararası birçok ödül kazanan Çetin Öner'in diğer çocuk kitaplarından birisi olan Portakal adlı eserinin, Türkçe dersi kapsamında metinlerarası bir bakış açısıyla ele alınmasıdır. Araştırmada doküman incelemesi gerçekleştirilmiş; elde edilen bulgulardan hareketle yorum ve öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Metinlerarasılık, Çetin Öner, Portakal.

ABSTRACT

The concept of intertextuality, expressed in the opinion that each text bears traces from other texts, is extremely important for the child to reconcile his previous learning with his new knowledge. In this study, the children's book "Orange" by Çetin Öner, which has an important place in our children's literature with the works he gave, was examined in the context of intertextuality. In this context, first of all, the concepts of text and intertextuality and the methods of intertextuality used in the work are explained. In the work; it has been determined that the author applies techniques such as sending, quoting, and telling. After the intertextuality techniques used in Çetin Öner's work Orange, various activities prepared for the areas of reading, writing, speaking and listening skills were included. Turkish language teaching program also mentioned that students can decipher the meaning of non-text and inter-text reading in order to indicate the applicability of these and similar studies. Based on all this, the aim of the study is to examine the work of Çetin Öner, one of the other children's books of Çetin Öner, whose work Gülibik has won many national and international awards, Orange, from an intertextual perspective within the scope of the Turkish course. In the research, document review was carried out and comments and suggestions were presented based on the findings obtained.

Keywords: Intertextuality, Çetin Öner, Orange

GİRİŞ

Bir kavram olarak metin, tarihte çeşitli araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde ele alınmış ve açıklanmıştır. Metin hakkında zaman zaman fikir ayrılıkları da yaşanmıştır. Bunun sebebi ise bilimin her



alanında olduğu gibi kavrama yönelik bakış açısı farklılıklarıdır. Bazı araştırmacılar metne dilbilimsel bakış açısıyla yaklaşırken bazıları da metnin iletişim boyutunu göz önüne alarak çalışmalar yapmışlardır. Bazıları yapısalci yaklaşımda olduğu gibi metne bir bütün olarak bakmış bazıları da metnin oluşum basamaklarını ve parçalarını ilk inceleme aşamasına alarak sonuca ulaşmıştır. Bu durum metnin ne olduğu hakkında farklı yorumların oluşmasına yol açarken aynı zamanda metin inceleme ve metin çözümleme konusunda da görüş ayrılığının ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Kolcu,2017).

Aksan'a (1998: 49) göre metin, iletişim sırasında gerçekleşen bir sözce ya da dil dışı etkenlere bağlı sözceler bütünüdür. Günay'a (2003: 46) göre "metin, okuyucunun okumak istediği anlamlı bir bütündür". Akbayır (2007: 219) ise metni "dilsel açıdan, birbirini izleyen sıralı ve anlamlı bütünler oluşturan cümleler dizisi; bir bildirişim işlevine sahip olan; bir ya da daha fazla kişi tarafından sözlü veya yazılı olarak üretilen; başı sonu kapalı dilsel göstergelerin art arda geldiği anlamlı yapı" olarak tanımlamıştır. Türkçe Sözlük'te metin, "bir yazıyı biçim, anlatım ve noktalama özellikleriyle oluşturan kelimelerin bütünü, tekst"tir (TDK, 2011: 1667).

Metinlerarasılık iki veya daha fazla metin arasındaki her türden paylaşımı ifade eder. Buna göre hiçbir metnin saf değildir ve metinlerde ilk metni aramak anlamsızdır. Metinler önceki metinlerle kurdukları biçimsel ve anlamsal ilişkiler kurarak var olurlar (Kristeva, 1980; Aktulum, 2000; Allen, 2000; Kristeva, 2002; Ögeyik, 2008; Aktulum, 2011; Aktulum, 2013; Eliuz, 2016; akt. Büyükçam ve Zorlu, 2018: 481). Her metin başka metinlerden izler taşır. Hiçbir metin tek başına bir anlam ifade edemez. "Her metin kendisinden önce yazılmış olan metinlerden biçim ve içerik olarak değişik oranlarda etkilenecek bir durumu ifade etmeye çalışır. Bunu yaparken önceki metinlerin etki gücünden yararlanarak ele alınan bilgilerin üzerine yeni bilgiler kurmaya çalışır" (Günay, 2007: 211).

Metnin metinlerarasılık özelliğinin ortaya çıkması okuyucuda bir ön birikimi gerektirir ve alıcının ön bilgileriyle yeni edindiği bilgiler ne derece birbirini destekler nitelikte bütünlük sağlarsa bu özellik o derece etkili olur. Bu bağlamda, öğrencilere okuma kültürü ve eleştirel-çok yönlü düşünebilme kabiliyeti kazandırmanın en önemli halkalarından biri olan Türkçe derslerinde, öğrencilere öğretmenlerinin rehberliğinde metinlerarası çalışmalar yaptırılmasına önem verilmiştir. Buna yönelik olarak; MEB 2015 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda- temel yaklaşımlardan biri olarak yer alan "Okuma ve yazma kazanımları metin içi, metin dışı ve metinler arası okuma yoluyla anlam oluşturmaya sağlayacak şekilde yapılandırılmıştır." (MEB, 2015: 4) maddesi; 5. ve 6. sınıf okuma-anlama kazanımları içerisinde yer alan "Metinler arası karşılaştırma yapar." kazanımı ve bu sayede "metinlerde temaları, konuları, olayları, karakterleri karşılaştırması sağlanır" (MEB, 2015: 27, 30) açıklaması; 7. sınıf yazma alanı kazanımlarında yer alan "Yazılı kaynaklar veya çoklu medya kaynaklarından görüşlerini destekleyecek gerekçeler ve kanıtlar toplar, bunları doğrudan alıntı veya atıf yaparak kullanır." ve "Görüşlerini destekleyen gerekçe/kanıtlar yanında, karşıt gerekçe/kanıtları da belirler ve bunlara atıfta bulunur." (MEB, 2015: 34) kazanımları; 8. sınıf kazanımlarında yer alan "İçeriğe uygun atasözleri, deyimler, özdeyişler kullanır." (MEB, 2015: 38) kazanımı, metinlerarasılığın Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde olması gerektiğini, bunun yanı sıra Türkçe ders kitaplarındaki metinler aracılığıyla işlenen Türkçe derslerinde öğrenciye metinlerarasılık kavramı ve kavramın getirilerinin kazandırılması gerektiğini açıkça vurgulamaktadır. Bahsi geçen kazanımların kapsamına ayrıntılı bakıldığında; metinlerin metinlerarasılık özelliğinin sağlayacağı faydaların eşdeğer içeriğine ulaşılabilir. Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin metinlerarasılık özelliği ne derece güçlü olursa öğrencilerde önceki öğrenmelerinin yeni bilgilerle daha sağlıklı bağdaştırılması, düşünsel seviyeyi artırarak yeni öğrenmelere açık ve yakın olması, yine aynı derecede güçlü olacaktır. Bununla birlikte metinlerarasılığın algılanmasının alıcıyla ve aynı zamanda alıcının kültürel seviyesiyle ilişkili olduğu, göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Metinlerarası okuma şüphesiz, öğrencinin yazma alanında da gelişmesini sağlayacaktır (Kolcu,2017).

Metinlerarasılık yöntemlerine bakacak olursak; Ögeyik (2008: 49-81) çalışmasında metinlerarasılığı beş ana başlık altında ele almıştır; yazarlar arası göndermeler -hem yazarın söylemine hem de kendisine veya tarzına yapılan gönderme-, eserler arası göndermeler -esere yapılan atıf, eserin ana kurgusu sabit kalarak yeniden yazılması-, türler arası göndermeler -farklı türlerin iç içe geçmesi; hikâyeden esinlenerek yazılan şiir gibi-, açık göndermeler -başka bir metinden belirli bir alıntı yapılması-, örtük göndermeler -aynı yazarın farklı eseri veya başka yazara yapılan göndermeler olarak ifade eder. Aktulum (2014) çalışmasında metinlerarası yöntemleri; ortakbirliktelik ilişkileri (alıntı ve gönderge, gizli alıntı-aşırma, anıştırma), türev ilişkileri (yansılama, alaycı dönüştürüm, öykünme), ana metinlerin ciddi düzende dönüşümü (biçimsel ve anlamsal dönüşümler), klişe-basmakalıp söz ve anlatı içinde anlatı olarak ele almıştır.

Yöntem

Bu çalışma, Çetin Öner'in Portakal isimli çocuk kitabının metinlerarasılık yönüyle ele almayı amaçlayan betimsel bir araştırmadır. Yıldırım ve Şimşek'e (2008) göre betimsel analizde, elde edilen veriler daha önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Çalışmada veri toplamak amacıyla doküman analizi tekniği kullanılmıştır. "Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır" (Yıldırım ve Şimşek 2008: 187). Çalışma dokümanını, Çetin Öner'in Portakal isimli kitabı oluşturmaktadır. Bu eserin metinlerarasılık bağlamında ele alınmasında Dilek Tüfekçi Can'ın Çocuk Edebiyatı kitabında, Çetin Öner'in Portakal metnini metinlerarasılık yönüyle işaret etmesinin etkili olduğu ifade edilmelidir. Çalışmada, Portakal metninde yer alan metinlerarasılığı sağlayan unsurlar ele alınarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Eser, Doğu Anadolu'da bir dağ köyü: Anitos. Ve bu köyde yaşayan iki arkadaş: Aşir ile İzbat. Bu iki arkadaşın düşleri, özlemleri... Daha doğrusu düşle gerçeğin iç içe, uç uca yaşandığı, kar altında geçen günler, geceler... İki çocuğun sınırsız bir portakal öyküsü bu. Hani, orda bir köy var uzakta, hani gitmesek de, gelmesek de bizim olan o köyde, öyle uzak, öyle yoksul, öyle soğuk bir köyde yaşayan bizim insanlarımız, bizim arkadaşlarımız, bizim yaşitlarımızın değişik bir öyküsüdür bu.

Kitapta birçok deyim alıntılanmıştır:

Soluğu kesilmek, yüreği cız etmek,boşa gitmek,yalvar yakar olmak,gık dememek,başını alıp gitmek,dil dökmek,can kulağı ile dinlemek,göz kulak olmak,bildiğini okumak,yenik düşmek, debelenip durmak, kan ter içinde kalmak, gün saymak, yorgun düşmek, demediğini koymamak, yenik düşmek, gün yüzü görmemek, için için gülmek, ciğerleri sökülme...

"Anıştırma, hem kültürel ve tarihsel okur-yazarlık hem de bir toplum içinde yaygın olarak kabul edilen veya gerekli olan bilgi ile ilgilidir (Epstein, 2011 akt. Tüfekçi Can, 2014: 281).**Eserde birçok yerde kültürel ve dinsel öğelere gönderme yapılmaktadır:**

"Yarı baygın iki çıplak çocuğu evlerine taşıdılar. Kat kat yorganlara serip terlettiler. Otlar kaynattılar,içirdiler.Kekik yağı sürdüler gövdelerine..."(s.14)

"Donunu çıkartırken dönüp: Bakma! Dedi."(s.13)

"Anası Kiraz, tüm çabalarına karşın... düşüremedi bu istenmeyen bebeğini." (s. 7)

"Kaçağa bile çıkamıyor kimse." (s. 15)

"Allah bu yüce dağları yaratırken ağlaştılar. Bizi böyle yüce, böyle sarp, böyle dik yaratma, diyeyalvardılar... Kimseler konmaz bize, etme, eyleme dediler... Biz insansızlıktan sıkılırız, diye ağlaştılar.Gözyaşları yağmur olup derelere doluştu. İçlerinin yangını duman olup doruklarını sardı. Yüceleri ağardı buzuldan kardan. Doğarken yaşlanır dağlar... Allah, onlara, susun, ağlaşmayın dedi. Size dekonacak insanlar bulunur, dedi. Biz bu dağlara konduk, dağlar şenlendi. Ağıdı kesip çiçeğe durduyamaçları, ota, sümbüle durdu... Ayıya in, cerene siper, koyuna kuzuya otlak, bizlere yaylak oldudağlar. Yurt oldu, ev oldu, mezar oldu... Allaha yakın, insandan uzak yaşamışım bu dağlarda... Nezaman bıksam, alıp başımı kaçağa gitmişim. Dağlar şenlensin diye sallamışım kurşunu... Vurmuşum,vurulmuşum... Çok tanış gömmüşüm mayınlı tarlalara." (s.15)

Yazar bu coşkun ve şiirsel ifadelerle halk şiirimize göndermeler yapmıştır:

Kalktı göç eyledi Aşar illeri

Ağır ağır giden eller bizimdir

Arap atlar yakın eder ırağı

Yüce dağdan aşan yollar bizimdir

Belimizde kılıcımız Kirmani

Taşı deler mızrağımın temreni

Hakkımızda devlet etmiş fermanı

Ferman padişahın dağlar bizimdir

Dadaloğlu yarın kavga kurulur

Öter tüfek davlumbazlar vurulur

Nice Koçyiğitler yere serilir

Ölen ölü kalan sağlar bizimdir

Dadaloğlu

Kitaptaki bir diğer gönderme ise çobanlık konusunun geçtiği bir paragrafta Hz.İsa,Hz.Musa ve Hz.Muhammed'in adının geçmesidir:

"Çobanlık ne onurlu ne kutsal bir iştir insanoğlu için.İsa efendimiz,Musa efendimiz hatta Muhammed efendimiz bile çoban değiller miydi?(s.30)"

Eserde bir dağ köyünde yaşanan yoksulluk, çaresizlik, açlık anlatılmaktadır. Bu köyde çocuklar kışın hastalıktan kurtulamaz, doktor-ilaç bulamaz ve gözgöre göre ölüme mahkum olur. Köyün yaşlılarının diline bir portakal hikayesi dolanmıştır ve anlatılır durur. Köyün yakınlarında devrilen bir portakal kamyonu o yıl köyün portakal ile tanışmasını sağlamış; tadı ve faydaları köylülerce efsaneleştirilmiştir.

"O kış bir tek bebe hastalanmamış...Bir tek kadının başı,bir tek erkeğin dişi ağrımamış...O kış...(s.40)"



Kitap bu bölümüyle Ferit Edgü romanı olan ve sonrasında filmi yapılan "**Hakkari'de Dört Mevsim**(1977)" eserini anımsatmaktadır. Bu eserde de Edgü, Hakkari'ye atanan bir öğretmenin gözünden bize doğuyu anlatmaktadır. Eser-filmdeki portakal sahnesi şu şekildedir:

"Hoca, benim kardeş hasta, diyor.

Nesi var? diyorum.

Ateşi çok var, diyor. Ölecek.

İlaç vereyim mi? diyorum.

Hayır, portakal ver, diyor.

Portakal yememiştir hiç.(s.178)"

Portakal adlı eserde iki çocuk kahraman su çiçeğine yakalanır. Çocukça bir hayalle bu yaraların çiçek açacağına inandıkları için toprak yemeye başlarlar. Bu davranış öyle bir hal alır ki yetişkinler çocuklardaki toprak yeme alışkanlığının önünü alamazlar. Toprak yeme alışkanlığının yerini zamanla tütün içmek almıştır. Çocuklar günden güne güçsüz düşer, gözlerinin ferri gider. Yazar burada "*Sigara içmek zararlıdır.*" iletisini bizlere örtük olarak vermektedir. İncelediğim makalelerde eserin bu bölümü bazı çocuk edebiyatçıları tarafından eleştirilere maruz kalmış; hitap ettiği kitle düşünüldüğünde bu yaş grubundaki çocukların bu mesajı algılamakta zorlanacakları belirtilmiştir.

"Anası yalvardı, babası dövdü, öğretmeni azarladıysa da vazgeçiremediler onu bu toprak yeme tutkusundan. Köyün imamına okuyup üflettiler. Muskalar yazdırıp suyunu içirdiler,boynuna astılar baş edemediler.

Sonunda köyün kocamışlarından biri: 'Cigara içirin ona, cigara içerse toprak yemeyi bırakır.' der. Babası kalın bir cigara sarar İzbat'a: -'Al, iç,' 'İç boyu devrilesi.'" (Öner, 2010b: 26-27)."

"Portakal'da köy yaşamının gerçekleri, yapıtın her satırına sindirilmiştir. Eğitimsizlik, doğa – insan çatışması, yoksulluk gibi olumsuz koşulların yanı sıra doğa sevgisi, paylaşım gibi olumlu yanları ile de aktarılır köy yaşamı. Remo Dede'nin portakaldan ve dağlardan söz ettiği tümcelerde bu çatışmalar yazınsal bir anlatımla sezdirilmektedir:

"... Ne zaman ovaya insem, bir ağaç gövdesi, bir duvar dibi aramışım yaslanmak için. Hep sırtımı boş duymuşum, dayanıksız, güvensiz bulmuşum dağ olmayınca..." (Oner, 2010d: 17).

Gözyaşları yağmur olup derelere doluştu. İçlerinin yangını duman olup doruklarınsardı.Yüceleriağardı buzuldan kardan. Doğarken yaşlanır dağlar... Allah, onlara, susun, ağlaşmayın dedi. Size de konacak



insanlar bulunur, dedi. Biz bu dağlara konduk, dağlar şenlendi. Ağıdı kesip çiçeğe durdu yamaçları, ota, sümbüle durdu... Ayıya in, cerene siper, koyuna kuzuya otlak, bizlere yaylak oldu dağlar. Yurt oldu, ev oldu, mezar oldu... Allaha yakın, insandan uzak yaşamışım bu dağlarda... Ne zaman bıksam, alıp başımı kaçağa gitmişim. Dağlar şenlensin diye sallamışım kurşunu... Vurmuşum, vurulmuşum... Çok tanış gömmüşüm mayınlı tarlalara." (s.15)

Yazarın asıl dikkat çekmek istediği nokta, çocuk duyarlılığı ile bu gerçeklerin keşiştiği yerdir. Onların anlam evreni içinde yaşam gerçekliğini buluşturmasıdır. Bunu yoksulluk ve kişi- doğa çatışması ile yapar. Hastalıkların çözümü iyi beslenme ve eğitilmiş insanlar; engeller ise dağlar, iklim koşulları veyoksulluktur:

"Kış geldi. Dağların kürkü, yoksulun kefeni kış. Kış geldi. Yokluk, yoksulluk geldi. (...)" (Oner, 2010d: 19).

"Çocuklar yüklendiler çobanlık görevini zorunlu olarak." (Oner, 2010d: 30).

"Köyün öğretmeni, yalvar yakar oldu köylülere, dinlemedi. O eğitimin, öğretimin yararlıdansa söz edip ne kadar diller döktüyse de boşa gitti emekleri.

O anlattıkça kimileri başları ile onaylıyor, kimileri de,
'Doğrusun.'

...
'Öğrenmek gibi var mı canım.'

'Bal akıyor dilinden.'

...
Yine de bildiklerini okuyorlardı.

Sözleşmiş gibi bir tek çocuğu bile göndermediler okula.

Öğretmen de gençliğinin, inancının olanca içtenliği ile direndi, ama yenik düştü eğitim savaşında." (Oner, 2010d: 32).

Ayrıca eserde "Her canlı bir gün ölebilir." fikri örtük ileti olarak çocuklara sunulmakta ve bu durum karşısında onları hayata hazırlamaktadır.

"Oysa bıçak sırtındaydı ölümle yaşam ve İzbat ölüme daha yakındı." (s.10)

8.Sınıf MEB yayınlarına ait Türkçe ders kitabı (122-123) içerisinde yer alan Mustafa Çiftçi'ye ait Portakal metni de bizlere Öner'in eserini anımsatmaktadır. Küçük bir köyden şehire okumak için giden bir çocuğun portakal ile tanışma hikayesinin anlatıldığı bu metinde de çocuğun gözünde portakalın nasıl eşsiz bir yeri ve önemi olduğu sıcak bir öyküyle aktarılmaktadır.

Öneriler

a) Konuşma Becerisine Yönelik Soru Önerileri:

Portakal adlı kitapta; idealist bir köy öğretmeni çalıştığı köyde insanlardan umduğunu bulamayıp bazı problemler yaşar ve çocuklara eğitim vermek için direnip sonunda pes eder. Öğretmenin pes edişi şu cümlelerle dile getirilir: "Öğretmen de gençliğinin, inancının olanca içtenliğiyle direndi ama yenik düştü eğitim savaşımında. Bir rapor tuttu, Köy Yaşlılar Kurulu ile muhtara imzalattı, vurdu kilidi okulun kapısına. Odasına kapanıp tütün sarmasını, kıtlama çay içmesini, kendi başına dama oynamasını öğrendi." (Öner, 2016b: 32).

Toplumda çaba, emek, insan yetiştirmek ve sabır deyince şüphesiz herkesin aklına öğretmen ve öğretmenlik mesleği gelir. Portakal romanındaki öğretmenin yukarıdaki davranışı sergilemesi pek beklenen bir davranış değildir. Ancak çabalarına karşılık bulamayan bir insan zamanla mücadele azmini yitirebilir. Kendinizi bu öğretmenin yerine koyunuz. (Empatik konuşma)

✓ Siz öğretmenin yerinde olsaydınız azminizi ve hevesinizi hemen kaybeder miydiniz?

✓ Köylüleri çocuklarını okula göndermeye ikna etmek için neler yapardınız?

✓ Okulun kapısına kilit vurmak sizce doğru bir tavır mıdır?

✓ Soruları öğrencilere yöneltilerek konu hakkında konuşmalarına fırsat verilir.

b) Yazma Becerisine Yönelik Soru Önerileri:

Kitabın sonunda İzbat ve Aşır soğuk havada, kilometrelerce yürüyüp yoldan geçen kamyonlardan portakal almayı ve kaderlerini değiştirmeyi planlar. Çocukça bir hevesle kamyonların çarpışması için dua ederler. Uzun bir bekleyişin ardından soğuktan ve yorgunluktan karların üstüne yıkılır kalırlar. Issız bir dağ başında, iki küçük çocuk gökyüzüne bakmaktadır. Düşen kar tanelerini portakal sanmaktadırlar.



"Görüyor musun İzbat? Portakalları görüyor musun? Ne kadar çoklar... Ne güzel..."

İzbat, arkadaşının çıplak elini kavrayıp sıktı.

"Sus gardaş... Görüyorum.."

İki çocuk öylece el ele yatıyordu yağan karın altında. (s.45)

Kitap sanrı mı, hayal mi olduğu net olmayan bu satırlar ile bitmektedir. Çocuklara ne olduğu, ölüp ölmedikleri, portakallara kavuşup kavuşmadıkları belli değildir. Bu bağlamda öğrencilerden kitaba bir son yazmaları istenebilir.

c) Dinleme Becerisine Yönelik Soru Önerileri:

Etkinlikle İlgili Açıklama: Öğrencilere, kitaptan bir bölüm okunacağı ardından kendilerine bu metinle ilgili sorular sorulacağı söylenir. Daha sonra aşağıdaki metin öğretmen tarafından okunur. Metinle ilgili sorular sözlü veya yazılı olarak öğrencilere sorulabilir. Paragrafta verilen sıralama ile ilgili detaylara dikkat çekilir.

Şu suçiçeklerimiz çiçek açsaydı ne iyi olurdu,"

dedi İzbat "Hep arılar üstümüze konardı, çiçeklerimize..."

Aşir'in gözü arıdaydı.

"Ne dedin?"

"Diyorum ki çıkardığımız şu suçiçekleri... neden çiçek açmıyor biliyor musun?"

"Bilmem. Neden?"

"Sulamıyoruz da ondan. Ama sulamadan önce de azıcık mayıs sürsek her yanımıza, ha?"

"Doğru mu söylüyorsun be?"

"Kör olayım ki."

İzbat'ın inançlı tutumu karşısında allak bullak oldu düşünceleri Aşir'in. Arıyı mariyi unuttu.

"Nasıl yapsak peki?"

Bu soru İzbat'ın önerisine tam bir boyun eğişi.

İzbat, bir süre düşündü. Birden ayağa kalktı. Sendeleyip duvara tutundu. Gözünün önünde binlerce kargacık burgacık karaltı uçuştı. Kulakları çınladı.

"Nen var İzbat? Ne oldu?"

"Hiç... Başım döndü... Geçer."

Kimi kuru, kimi sulu cılk sivilce içindeydi bedenleri hâlâ. Kaşınmaktan sabahlara dek uyuyamıyorlardı. Kaşadıkça çoğalıyordu o pembe sivilceler. Ama çiçek açmıyorlardı. Çiçek açmayınca da iyileşemiyorlardı. Böyle diyordu İzbat. Aşir de katılıyordu onun düşüncelerine.

Birden yürüdü gitti İzbat. Aşir onu izledi. Ahırın kapısına gelince durdular. İzbat, kollarını çemreyip taze mayısı avuç avuç içeriye taşıdı. Karanlık bir köşeye yığı. Aşir de katıldı onun taşıma işine. Yeteri kadar taşıdıktan sonra,

İzbat, kapının içerden sürgüsünü kapatıp soyunmaya başladı. Donunu çıkartırken dönüp:

"Bakma!" dedi.

Bu uyarıyla birlikte Aşir de soyunmaya başladı. Bir yandan soyunuyor, bir yandan da söyleniyordu:

"Bakmaymış... Ne bakayım sana be? Sen de bana bakma!"

Sırtlarını birbirlerine dönüp taze mayısı avuç avuç sürdürdüler bedenlerine. Tepeden tırnağa yemyeşil mayısa bulandılar.

Ellerini samanla kurulayıp giysilerini aldılar. Kimselere gözükmekten dereye koştular. Su soğuktu. Aldırmadılar. Ağızlarına doldurdukları suları birbirlerine püskürterek bir güzel suladılar çiçeklerini. Sulama işi bitince İzbat:

"Uzan," dedi arkadaşına, "uzan da gün değsin çiçeklerine."

Yan yana uzandılar yere. Havada devinen renkten renge, biçimden biçime giren bulutları izlediler. Kimikez şaha kalkmış bir ata, kimi kez ilkel canavarlara, bir horoza, Remo Dedeye benzettiler bulutları.

Aşir ürperdi.

"Üşüdüm," dedi.

"Sus da bekle," karşılığını verdi İzbat.

Beklediler. (S.13-14)

✓ Metindeki çocuklar, su çiçeklerinin çiçek açması için sırasıyla neler yapmışlardır?

✓ İzbat ve Aşir'in davranışlarından hareketle yaşlarını tahmin edebilir misiniz?

✓ Siz de bulutları izleyip bu iki çocuk gibi çeşitli şekillere benzeter misiniz?



- ✓ Metinde geçen “mayıs” sözcüğü sizce ne demektir? Cümleden hareketle anlamını tahmin etmeye çalışınız.
- ✓ Suçiçeği hastalığını daha önce duymuş muydunuz? Bu hastalığa hiç yakalandınız mı ya da hastalanan birine rastladınız mı?

d) Okuma Becerisine Yönelik Soru Önerileri:

İyilik, Öner’in eserlerini kuşatan önemli bir unsurdur. Portakal romanındaki iki iyi arkadaş olan Aşir ve İzbat kabakulak, boğmaca gibi hastalıkları birlikte atlattılar. Birbirlerine destek olurlar. İlkokula başladıkları yıl ikisi de suçiçeği çıkarırlar. Ateşler içinde yatarlar. Aşir, bir hafta geçmeden ayağa kalkar ve dostu İzbat’ın evine koşar ve ona destek olur:

“Aşir, her gün yokladı İzbat’ı. Dut kurusu, kara üzüm boyalı şekerler taşıdı ona. Cevizleri başucunda kırıp ağzına verdi.” (Öner, 2016b: 10).

Aşir, hasta olan arkadaşını düşünmektedir ve onun iyileşmesi için çok çaba sarf etmektedir. Fedakârlık gösterip kendisinin olan şeyleri arkadaşıyla paylaşmaktadır. Arkadaşlığın önemi, zorluklara birlikte göğüs germenin önemi ön plana çıkarılarak iyilik teması başarılı bir biçimde sezdirilmiştir.

Metnin konusu ve ana fikri hakkında konuşulabilir.

İyilik ,arkadaşlık ve fedakarlık kelimeleri tahtaya yazılıp hep birlikte neler çağrıştırdığına yönelik bir kavram haritası çizilebilir.

Metindeki şahıs kadrosunu yazdırılıp, kişilerin fiziksel ve kişisel özelliklerini karşılaştırılabilir.

Metindeki hayal unsuru öğeler ve gerçek öğeler hakkında konuşulabilir.

Okunan metne kelime, kelime grubu ve cümle biçiminde üç farklı başlık bulunabilir.

Sonuç ve Öneriler

Hiçbir metin, başka yapıtlardan ya da sanatsal, bilimsel, kültürel, tarihsel, toplumsal, düşünsel vb. bağlamlardan tümüyle soyut olarak ortaya çıkmaz. Metnin türlü bağlamlarla kurulu bulunan ilişkilerini saptamak, bu ilişkilerin niteliğini ve işlevini ortaya koymak, edebiyat araştırmacılarının ödevlerinden biridir. Bu, hem “metin”in doğası, oluşumu ve sunuluş süreçleriyle ilgili somut verilerin elde edilmesi, hem de doğru anlaşılması açısından gereklidir. Bunlara yönelik olarak, çalışmada Çetin Öner’in eseri metinlerarasılık kapsamında ele alınmıştır. Eserde, edebiyat, sinema, resim, tiyatro, bilim, din gibi alanlarla ilgili kişi ve yapıta; tarihsel olaya; toplumsal âdet ve inanışlara; yapılan çok sayıda açık ve örtük gönderme dikkati çekmektedir. Böylelikle, disiplinlerarası ilişkilerle okurların önceki öğrenmeleri harekete geçirilmiştir. Böyle metinlerarasılık barındıran metinler öğrencilerin Türkçe Dersi Öğretim Programında belirtilen hedef ve kazanımlara erişmelerine ciddi şekilde hizmet edecektir. Bu metinler, öğrencilerin eleştirel ve yaratıcı düşüncelerine, derslerin aktif ve verimli bir şekilde geçmesine de katkı sunacaktır. Ayrıca okunan eserle ilgili dört temel beceriye yönelik uygulanacak etkinlikler kalıcı öğrenmeyi sağlayacak, açık ve örtük iletilerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Şunu da ifade etmek gerekir ki bu uygulamaların gerçekleştirilmesinde her bakımdan öğretmenin bilgi birikimi ve rehberliğine ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

1. Akbayır, S. (2007). Eğitim fakülteleri için cümle ve metin bilgisi (5. Basım). Ankara: Pegem A Yayıncılık.
2. Aksan, Y. (1998). Söylem ilkelerinin oluşumunda Türkçe sözdiziminin yönelimleri. *XII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 73-78.
3. Aktulum, Kubilay (2014). Metinlerarası İlişkiler, Öteki Yayınları, Ankara.
4. Büyükçam, S.F. ve Zorlu, T. (2018). Metinlerarasılık ve Mimarlık, *Art-Sanat 9*. Can Tüfekçi, D (2014) Çocuk Edebiyatı Kuramsal Yaklaşım, Konya: Eğitim Kitabevi.
5. Eco, U. (2019). Gülün Adı, İstanbul: Can Yay.
6. Erbek, İ. ve Eskimen, A.D. (2021). Orhan Hançerlioğlu’nun Eserlerinde Metinlerarası İlişkiler, *Ispac7. Ispac Uluslararası Sosyal Ve Beşeri Bilimler Kongresi*, 18-19 Eylül, s.393-413.
7. Eskimen, A.D. ve Erbek, İ. (2021). Türk Dili Ve Edebiyatı Öğretiminde Metinlerarası İlişkilerin Yeri Ve Önemi, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, Bilge Tonyukuk Anısına III. Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu, 20-21 Mayıs, s. 73-86.
8. Günay, V. D. (2003). *Metin bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları. Kolcu, S. (2017). *Ortaokul Türkçe ders kitaplarının metinlerarasılık niteliği üzerine bir değerlendirme*, Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay.
9. MEB, (2019). Türkçe Dersi Öğretim Programı, (İlkokul ve Ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar), Ankara
10. Ögeyik, M. C. (2008). *Metinlerarasılık ve yazın eğitimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
11. Öner, Ç. (2010). Portakal, Can çocuk
12. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (8. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.



MÜASİR ALMAN YAZIÇISI PATRİCK ZÜSKİNDİN YARADICILIĞI
(ПРОИЗВЕДЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ПИСАТЕЛЯ ПАТРИКА ЗЮСКИНДА)
(A WORKS BY THE MODERN GERMAN WRITER PATRIK SUSKIND)

Osmanova Mələhət Nazim qızı

Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Dillər kafedrasının baş müəllimi

XÜLASƏ

Məqələdə müasir alman yazıçısı Patrick Züskindin “*Cənab Zommer haqqında hekayə*” (Die Geschichte von Herrn Sommer) və “*Parfüm. Bir Qatilin Hekayəsi*” (Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders) adlı romanlarından bəhs olunur. Alman yazıçısının postmodern istiqamətində yaradıcılığı filoloji baxımdan təhlil olunur. Ekstremal şəraitdə insan davranışının tədqiqi psixologizmin dərinləşməsi ilə müşayiət olunur, montaj, çoxsaylı baxışlar, şərtlik, süjet natamamlıq prinsiplərindən geniş istifadə olunur.

Açar sözlər: alman ədəbiyyatı, yazıçı, roman, postmodern, personaj, davranış.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются романы современного немецкого писателя Патрика Зюскинда «История мистера Зоммера» и «Парфюм. История одного убийцы». Творчество немецкого писателя постмодернистского направления анализируется с филологической точки зрения. Изучение поведения человека в экстремальных условиях сопровождается углублением психологии, широко используются принципы монтажа, многоракурсности, условности, несовершенства сюжета.

Ключевые слова: немецкая литература, писатель, роман, постмодерн, персонаж, поведение.

SUMMARY

The article deals with the novels of the modern German writer Patrick Suskind "The Story of Mr. Sommer" and "Perfume. The Story of a Murderer". The work of the German postmodernist writer is analyzed from a philological point of view. The study of human behavior in extreme conditions is accompanied by a deepening of psychology, the principles of montage, multi-angle, conventionality, and imperfection of the plot are widely used.

Key words: German literature, writer, novel, postmodern, character, behavior.

GİRİŞ

Alman yazıçısı və ssenaristi Patrick Züskind (1949) 80-90-cı illərdə Almaniya yazıb yaranan tanınmış yazıçılardandır. Berlin divarının dağıdılmasından sonrakı dövrdə yaranan yeni alman ədəbiyyatı vahid Almaniya, multikultural cəmiyyət mövzuları ilə dramatik dəyişikliklərə məruz qalır. Həmin dövrdə yaşayan bir çox alman yazıçıları kimi, Patrick Züskind də Fransadan gələn postmodernist təsirlər altında yeni postmodernist alman ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynayır. O, "Kontrabas" (1981), "Parfüm. Bir Qatilin Hekayəsi" (1985), "Göyərçin" (1987), "Cənab Zommer haqqında hekayə" - 1991), "Üç hekayə" (1995) kimi maraqlı əsərlərin müəllifidir.

Patrick Züskindin "Cənab Zommer haqqında hekayə" (Die Geschichte von Herrn Sommer) adlı əsəri, avtobiografik bir əsərdir. Bu əsərdə, müəllif, kiçik bir alman kəndində yaşayan bir yeniyetmə oğlan uşağının həyatını təsvir edir. O, əsas obraz kimi, əsərdə öz yeniyetməlik xatirələrini rəvayət edir. Əsərin süjet xətti bu xatirələr üzərində formalaşır. Müəllifin ortaya qoyduğu bu yeniyetmə obrazı, tənha, məzlum və qapalı bir obrazdır. O, hər kəsə qapılı olan və realıqdan uzaq olan öz daxili aləmində yaşayır. Onun cəmiyyətdən təcrid olunmasının səbəbi, cəmiyyətin ona laqeyd münasibətindən irəli gəlir. Heç kim, bir vaxt ağacdan yığılaraq kəllə-beyin travması alan və öz üçün qapanan bu kimsəsiz yeniyetmə ilə maraqlanmır. Yalnız o, cəmiyyət üçün deyil, cəmiyyət də onun üçün qapalıdır. Buna görə də, əsərin əsas obrazı insanlar arasında yaşadığı halda tənhadır və bu dünyada yaşadığı halda, əslində, xəyallarında qurduğu qeyri-real bir dünyada yaşayır.



Əsərdə diqqəti cəlb edən ikinci obraz Cənab Zommerdir. Bəzi tədqiqatçılar bu obrazın müəllifin şəxsiyyəti ilə bağlı olduğunu iddia edirlər. O, yeniyetmənin daxili hissələrini ortaya çıxarmaq üçün, vasitəçi funksiyası daşıyır. Əslində, Zommer obrazı da rəvayətçi yeniyetmə obrazı kimi tənha və qəribədir. Eyni kənddə yaşayan bu iki şəxs arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Zommerin həyat yoldaşı olsa da, övladı yoxdur və klostrofobiya xəstəliyindən əzab çəkir. Günlərini məhəllələri gəzməklə keçirən bu insan insanlarla ünsiyyətdən qaçır. İnsanların ondan eşitdiyi yeganə ifadə belə olur: “*Nəhayət, məni rahat buraxın!*” Heç kimin diqqətini çəkməyən bu obraz, yeniyetmənin diqqətini çəkir və onun sonralar rəvayətinin əsas məzmununa çevrilir. Lakin, yeniyetmə Zommerin özünü boğmaq cəhdini görəndə, ona mane olmur və ona ölməsinə icazə verir.

Yazıçı bu əsərdə cəmiyyətin unudulmuş, tənha, kimsəsiz insanlarına diqqəti yönəldir. Bu insanlar həyat ilə ölümün sərhədində mövcud olduqları üçün, yanlarında dolaşan insanlardan əslində, çox uzaq məsafədədirlər. Bu uzaqlıq, cəmiyyətin gerçəkləri olduğu kimi görmək qorxusundan irəli gəlir.

Yazıçının "Parfum. Bir Qatilin Hekayəsi" (Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders - 1985) adlı romanı, onun məşhurlaşmasında mühüm rol oynamışdır. Əsərin əsas qəhrəmanı Jan Baptist Grenui ətirlərlə məşğul olan bir insandır. Əsər onun həyatından bəhs edir. Yazıçının bu obrazı da, onun digər obrazlarında az seçilir. Jan Baptist də, yazıçının digər obrazları kimi, cəmiyyətdən təcrid olunmuş, cəmiyyətə daxilində bir kin bəsləyən məzlum, qəribə və qəddar bir obrazdır. O, sanki həyatda hər bir kəsdən qisas almaq və özünün hamıdan üstün olduğunu sübut etmək üçün yaşayır. Çünki o, dünyaya hamı kimi gəlmədi. O, məsullar qəbiristanlığının yanında, üfunətli balıq dükanında anadan oldu və onun anası arzuolunmaz uşaqdan qurtulmaq istəyəndə, uşaq öldürməkdə ittiham olunaraq edam edildi. Sonra monastırın himayəsinə verilən və süd vermək üçün bir qadına tapşırılan körpə, növbəti dəfə haqsızlığa məruz qaldı. Çünki süd anası təyin olunan qadın körpəni şeytan əməli olduğunu iddia edərək ondan imtina etdi. Keşiş ortada qalan körpəyə sahib çıxdı və onu uşaq evinə yerləşdirdi. Səkkiz yaşa qədər uşaq evində yaşayan Grenui bu dəfə ilk qarşılaşdığı sosial mühit tərəfindən təcrid edildi. Uşaq evində olan uşaqlar onu ağıldan kəm hesab edərək ondan çəkildilər. Grenui cəmiyyətdən təcrid edən və onun həyata qəzəbli olmasına səbəb olan digər bir xüsusiyyət də, onun çirkin və qəribə olması idi.

Jan Baptist Grenuinin dünyaya gəlişi ilə bağlı olan hadisələr, sonralar uşaq evində üzləşdiyi haqsızlıqlar onun psixikasında öz rolunu oynadı. Doğulduğu andan ana mərhəmətindən və yaşamaq hüququndan məhrum edilən, uşaq evi timsalında ilk qarşılaşdığı cəmiyyət tərəfindən əzilən bu şəxsin şüurunda insanlara, xüsusilə, qadınlara qarşı bir qisas hissi formalaşdı. Çünki fərdin psixiki formalaşma dövrünün 7 yaşadək olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, Grenui artıq bu dövrdə ağır psixiki zərbə almışdı.

Grenui cəmiyyətdə özünü təsdiq etmək və özünün üstünlüyünü digərlərinə sübut etmək üçün heyratəmiz qabiliyyətlərə sahib idi. Bu gizli qabiliyyətlər, onu digərlərindən fərqləndirirdi. O, qaranlıqda gəzməkdən qorxmur və güclü iyilmə qabiliyyəti ilə diqqətləri özünə çəkirdi. Grenui, iyilmə sayəsində sığınacaq sahiblərinin gizlətdiyi pulu tapanda, sahibə ondan qurtulmaq qərarına gəlir. Lakin, Grenui tədricən anlayır ki, onda gizli şəkildə olan bu qabiliyyət, onun öz məqsədinə çatması üçün yeganə imkandır. Buna görə də, onu inkişaf etdirmək vacibdir.

Qrenui bir müddət çətin şəraitdə fəhlə işləmək, təhqir və xəstəliklərlə üzləşmək məcburiyyətində qalsa da, yeganə təsəllisi yeni qoxuların öyrənilməsi idi. O, hamını məftun edə bilən elə bir qoxu barədə düşündü ki, onunla insnları özünə məftun etsin. Çirkin, kimsəsiz, yoxsul və alçadılmış Qrenui yalnız bu yolla digərlərinə sübut edə bilərdi ki, o, digərlərindən ağıllı, dəyərli və kamil insandır. Bu məqsədə gedən yolda onu heç nə saxlaya bilməzdi. Hətta, qətil hadisələrinin törədilməsi belə, onun öz arzusuna nail olmaq üçün bir vasitə idi. Şizofrenik səviyyədə ideal ətir axtarışında olan Qrenui ilk dəfə bu qoxunun təsadüfi şəkildə gözəl bir qızdan gəldiyini kəşf edir. O, ətirə sahib çıxmaq üçün qızı boğur, onun qoxusundan həzz alır və gözə dəymədən gizlətir. Viedanı ona əzab vermir, əksinə, dünyanın ən qiymətli qoxusuna sahib olduğu üçün sevinir. Bu hadisədən sonra o başa düşür ki, qoxular haqqında hər şeyi öyrənib böyük ətriyyatçı olmalıdır [4, 33-34].

Qrenui məşhur ətriyyatçı olmaq üçün, özünü bütün varlığı ilə bu işə həsr edir. Digər tərəfdən, onun ilk qətlə də şüuraltı şəkildə ona təskinlik verir. Çünki şüurunun dərin qatlarında qadınlara qarşı gizlənen qisas hissi, onun psixikasını rahatlandırır. Lakin, bu qətl hadisəsi onun şüurunda gözəl ətir ilə assosiasiya təşkil edir. Ona elə gəlir ki, qurbana çevrilən gözəl qadınlar gözəl ətrin qurbanlarıdır. Əslində isə, onlar, Qrenuinin şüuraltı qisas obyektleridir. Onlardan qisas almaqla gözəl ətir aldığını zənn edən Qrenui, əslində, qisasını aldığı üçün rahatlıq hissəsinə qovuşur. Gözəl ətirli duymaq, özündəki qisas sindromundan



qurtulmaqla əldə olunur. Lakin, Qrenui şüur səviyyəsində bunu ideal ətir əldə etmək məharəti kimi dəyərləndirir.

Qrenui parfüm sənətini dərinlən öyrənmək üçün bir çox məşhur ustaların şagirdi olur, səyahətlər edərək bir çox məşhur ətirçilərlə tanış olur və onlardan çox şeylər öyrənir. Lakin, onun axtardığı ideal ətir metafizik bir xassəyə malikdir. Buna görə də o, özü, onun nə olduğunu axıra kimi anlaya bilmir. O, bu ideal ətri kəşf etmək üçün, hər bir şeyə hazırdır. Çoxsaylı qətilər törətmək onu bu yoldan çəkəndir. Hətta, o, ideal ətri tapmaq üçün, özünü kimsəsiz bir mağarada tapır və orada bir neçə il tənhalıqdan həzz alır. Təsədüfən o, öz qoxusunu da hiss etmir. Ona elə ətir lazımdır ki, insanlar ondan çəkinməsinlər və ona məftun olsunlar. Əslində, Qrenui axtardığı ideal ətir, həyatda məhrum olduğu şeyləri özünə qaytarmaq arzusu ilə yaşayır. O, buna əmin olduğu üçün, yorulmadan və çəkinmədən qeyri-real arzusuna doğru cəhd edir. Onun bu xəstə arzusu, yaşadığı Qrass şəhərində cinayətlərin sürətlə çoxalmasına səbəb olur. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə mənsub olan gənc və gözəl qızlar onun qurbana çevrilirlər. Qurbanlar cinsi zorakılığa məruz qalmırlar. Öldürülənlər arasında heç bir əlaqə yoxdur. Lakin, bütün qurbanlar çılpaq və qırılmış keçəl şəkildə tapılırlar. Lakin, heç kim Qrenuinin qatil olduğundan şübhələnir.

Qurbanlardan biri də gözəl Laura idi. Onun atası konsul Antuan Riçi anlayır ki, öldürülən qızları birləşdirən ümumi cəhət, onların hamısının gözəl olması idi. O, öz qızını xilas etməyə çalışsa da, buna nail olmur. Nəticədə, Qrenuinin qatil olduğu aşkar olur. Məhz bu ərəfədə Qrenui axtardığı ətri əldə edir. Amma işi bitən kimi onu həbs edib ölümə məhkum edirlər. Ölüm, artıq onun üçün əhəmiyyət daşıyır. Çünki o, bütün həyatını sərf etdiyi bir nəticəni əldə etmişdir. Əslində, bu nəticə onun həyatının mənası və yeganə təsəllisi idi. İdeal ətir, insanlar üzərində şeytani hakimiyyətin əldə olunmasını təmin edirdi. O, artıq, bu vasitə ilə insanları manipulyasiya etmək imkanlarını qazanırdı. O, edam olunmağa getməzdən əvvəl mühafizəçilərdən möcüzəvi şəkildə gizlədilmiş, tamamlanmış ətri olan bir flakon götürür. Bu ilahi qoxudan bir damcı ilə mühafizəçilər onu azad edirlər, cəllad isə, onu öldürməkdən vaz keçir. Qoxu, edamı seyr etmək üçün toplaşan tamaşaçı kütləsinin üzərinə uçur və onları özünə tabe edir. Ətir insanlarda cismani ehtirasları oyadır. İnsanlar elə orada məmnunluq axtarırlar, meydanda hər şey əsl ehtiraslı orgiyaya çevrilir. Qatil izdiham arasında dayanır və yaratdığı təsirdən həzz alır. Antuan Riçi platformaya qalxır və onu öz oğlu kimi tanıyır. O, bununla ölüm ayağında öz məqsədinə qovuşur.

Qrenui, ideal ətri ilə bütün insanları, hətta, öz düşmənlərini belə öz iradəsinə tabe edir və onların gözündə özünü ilahiləşdirir. Artıq, onun yolunu heç kim kəsə bilməz və onun qarşısında heç kimi dayana bilməz. Qrenui şəhəri tərk edərək Parisə qayıdır və doğulduğu məsumlar qəbiristanlığına yollanır. Burada odun ətrafına toplaşan oğru və avaralar onu əhatə edirlər. Qrenui tərədən dırnağa qədər ətir vurur və ona olan cazibədən kor olan insanlar onu parçalayır və böyük ətirçinin qalıqlarını yeyirlər. Göründüyü kimi, Qrenui məsumlar qəbiristanlığına gəlməklə öz keçmişinə, doğulduğu yerə qayıdır. Əslində, müəllif, bununla bildirmək istəyir ki, Qrenui buradan məzlum, kimsəsiz məsum bir körpə kimi çıxmışdırsa, bir neçə ildən sonra ora şeytani bir hakimiyyətə malik olan qatil və dahi kimi dönür. Yazıçı, yenə də bununla göstərmək istəyir ki, cəmiyyət və onun dəyərləri məsumlardan qatillər yaradır. Sonra bu insanlar həmin cəmiyyətdən qisas almaq üçün bütün varlıqlarını səfərbər edirlər. Lakin, Qrenui öz arzuna çatsa da, sonunda onun öz arzusu onu udur. O, öz arzularının, ideal ətirin qurbanına çevrilir.

Bir çox tədqiqatçılar Qrenui obrazının real olub olmaması barədə düşünmüşlər. Çünki yazıçının özü, hadisənin XVIII əsrin ortalarında Fransada baş verdiyini bildirir. Bəzi tədqiqatçılar onu, XIX əsrin ortalarında İspaniyada yaşamış Romasanta adlı şəxs ilə də əlaqələndirirdilər. O da, qadın və uşaqları Jan-Batist Qrenuy kimi qətl edirdi. Romasantana qurbanlarının dərisini soyub, meyitlərdən piy çıxarıb və ondan yüksək keyfiyyətli sabun istehsal edərək əcazılara satmışdır [5, 226]. Bu manyak psixopat 1853-cü ilin aprelində boğularaq ölümə məhkum edilməsinə baxmayaraq, İspaniya kraliçası II İzabella tərəfindən xilas edilmişdir [2, 22].

Zuskindin bu romanı üzrə tənqidi əsərlərin müəllifləri əsəri postmodernist adlandırırlar. Y. Ryana görə, bu əsər romantizm ənənəsinin parodiyası kimi başa düşülməlidir. Y. Ryan hesab edir ki, romanın sonunda Qrenuinin yırtılmış bədəninin adamyeyənlər tərəfindən yeyilməsi paradoksal olaraq onun həyatının son mərhələsinə çevrilir. Bu sonluq, Qrenuinin arzuları ilə üst-üstə düşür [3, 402]. Amerikalı ədəbiyyatşünas Manfred Jacobson isə hesab edir ki, romanın bu personajı, böyük ehtimalla, dünya fantastikasında iyibilmə dühasının yeganə obrazıdır [1, 202].

Patrik Züskindin "*Parfüm. Bir Qatilin Hekayəsi*" romanın böyük uğurunu izah etmək asan deyil. Müəllif oxucuların ən müxtəlif maraqlarını nəzərə alır. Onun hekayə üslubu çox ənənəvidir. Ədəbiyyatşünaslar müəllifin bu məharətini xüsusi qeyd edirlər.



Patrick Züskindin "*Parfüm. Bir Qatilin Hekayəsi*" romanı çoxjanrlıdır. Bu əsərdə dəhşət hekayələrinin pərəstişkarları da özləri üçün bir şey tapacaqlar. Çünki "qəhrəmanların" iyrənc, tük ürpədici qəribə xüsusiyyətləri var. Əsərdə erotizm elementlərinə də rast gəlmək olar. Çünki xüsusilə gözəl qızlar Qrenuilin qurbanına çevrilirlər. Romanın alt başlığı ("Qatilin hekayəsi") əsərin detektiv janrına aid olduğunu göstərir. Çünki əsərdə 26 qətl hadisəsi törədilir. Bu əsər bir səyahət romanıdır. Qəhrəman Parisi tərk edir, mərkəzi Fransadan keçərək Monpelye və Qrassa, daha sonra Parisə qayıdır. Bu həm də tarixi romandır. Müəllif sənətkarların işini, XVIII əsrdə gigiyena vəziyyətini təsvir edir. Bu həm də qəhrəmanın formalaşması romanıdır. Müəllif Qrenuilin doğulduğu andan ölümünə kimi həyatını izləyir.

Patrick Züskindin əsərlərinin qəhrəmanları daha çox tənhalıqları və qəribəlikləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Yazıcının gerçək şəxsiyyəti ilə onun təxəyyülünün göstəricisi olan əsərləri arasında birləşdirici element universal qorxu instinktidir. Müəllif və onun personajları ətraf aləmə məhz bu prizmadan nəzər salırlar.

Ədəbiyyat

1. Jacobson, Manfred R. "Patrick Süskind's Das Parfum: A Postmodern Künstlerroman." *The German Quarterly* 65.2 (Spring 1992): p. 201-211.
2. Malyszek, T. *Ästhetik der Psychoanalyse: die Internalisierung der Psychoanalyse in den literarischen Gestalten von Patrick Süskind und Sten Nadolny*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu, 2000. – 216 p.
3. Ryan, J. The Problem of Pastiche in Patrick Süskind's "Perfume," [Elektronische ressourcen] - *German Quarterly*, 63 (1990), 396-403. URL: https://www.academia.edu/4033536/The_Problem_of_Pastiche_in_Patrick_S%C3%BCskinds_Perfume_German_Quarterly_63_1990_396-403
4. Süskind, Patrick. *Das Parfum: Die Geschichte eines Mörders*. Zürich: Diogenes Verlag, 1985. - 295 p.
5. Whiting, R.G. and M. Herzog. "Hoffmann's Das Fräulein von Scuderi und Süskind's Das Parfum: Elements of Homage in a Postmodernist Parody of a Romantic Artist Story." [Elektronische ressourcen] - *The German Quarterly* 67.2 (Spring 1994): 222-234. URL: <https://www.jstor.org/stable/408409>



İSLAMİ FEMİNİST BİR PORTRE OLARAK NEVAL ES-SAADAVİ
(NEVAL ES-SAADAVİ AS AN ISLAMIC FEMINIST PORTRAIT)

Dr. M. Fatih DEMİRDAĞ
Hakkâri Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Heterojen toplumlarda çatışmanın olmaması imkansızdır. Bu açıdan primitif dönemden günümüze kadar pek çok düalite (ikililik) toplumlarda var olmuştur. Günümüzde popülerlik kazanan bu düalist hareketlerden biri de İslami feminizmdir. Özündeki, Müslüman toplumlarda kadının konumu, sosyal baskı, giyim, emirlerdeki ataerkil zihniyet gibi unsurlar, bu düşüncenin köruklenmesinde birer işlev kazanmıştır. Bu açıdan çalışmamızda Müslüman kadınların sesi, feminist sanat ve edebiyatın önemli yazarlarından biri olan Mısırlı Nevâl Es-Saadavi'nin hayatı ve görüşleri hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. İslam ve kadın ilişkisi üzerine birçok eser kaleme alan feminist yazar ayrıca bir aktivist ve psikiyatristtir. Özellikle Saadavi'nin eleştirel bir perspektifle Arap toplumunda kadının statüsünü irdelemesi ve bu alanda araştırmalar yapması, çalışmamızda Saadavi'yi ele almamızdaki amacı teşkil etmektedir. Bu doğrultuda çalışmamızda, onun hakkında ve onun düşünceleri ile ilgili kısa bilgiler sunmakla yetindik. Ayrıca çalışmada kısaca İslami feminizm kavramına da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nevâl Es-Saadavi, Kadın, Feminizm, İslam.

SUMMARY

In heterogeneous societies, the absence of conflict is impossible. In this respect, many dichotomy (duality) has existed in societies from the primitive period to the present day. One of these dichotomous movements gaining popularity today is Islamic feminism. In essence, factors such as the position of women in Muslim societies, oppression, clothing, and the patriarchal mentality in the emirs have all played a role in fueling this thought. For this reason, in our study, it is aimed to give information about the life and views of the Egyptian Nevâl Es-Saadavi, one of the important writers of the voice of Muslim women, feminist art and literature. The feminist writer, who has written many works on the relationship between Islam and women, is also an activist and psychiatrist. In particular, Saadavi's critical analysis of the status of women in Arab society and his research in this area constitute the purpose of our study of Saadavi. In this direction, in our study, we have been content with giving information about him and giving brief information about his thoughts. In addition, the concept of Islamic Feminism is briefly included in the study.

Keywords: Nevâl Es-Saadavi, Women, Feminism, Islam.

GİRİŞ

İslami feminizm, 1990'lı yıllarda ifade edilmeye başlanan ve entellektüel Müslüman kadınların birey olma çabaları nihayetinde doğan bir kavramdır (Badran, 2002). İslami feminizm, özellikle İslami kaynakların kadınlar tarafından ve kadınların lehine yeniden yorumlanmasını savunmaktadır (Bora, 2008: 65). Bu oluşum farklı toplumlardaki Müslüman kadınlar arasında büyümüş ve öncüleri yüksek eğitim düzeyine sahip orta sınıf kadınlar arasında görülmüştür. İslami feminizm hususunda bahsi geçen bazı isimler şöyledir; Hüda Şuravi, Amina Muhsin Wadud, Margot Badran, Asma Barlas, Mai Yamani Fatema Mernissi ve Afsaneh Najmabadi vs.

İslami feministlere göre İslam dini ataerkil zihniyetlerin hegemonyası altındadır (Güç, 2008: 654). Örneğin Arap feminist olarak isimlendirilen Kasım Emin, bir erkek olarak İslami feminizme yön vermede etkili olmuştur. Onun "Kadınların Özgürleşmesi" isimli eseri, kadınların eğitimini, çok eşli evliliği, boşanma yasalarını ve peçenin kaldırılması gibi muhtevaları kapsamaktadır. Ayrıca İslami feminizmde erkek egemen



bir Kur'an yorumuna itiraz edilmiş ve metnin bütünlüğüne aykırı olmadan Kur'an'ın "yeni" bir okumasının yapılması desteklenmiştir. (Korkmaz, 2017: 944-945).

Bizim çalışmamızda ele aldığımız Mısırlı bir aktivist olan Saadavi'nin, memleketindeki kadın sünnetinin önlenmesi için faaliyetlerde bulunarak hapse girmesi, onun feminist çevrede tanınmasında etkili olmuştur. Zira feminizmin pek çok sosyal değişimin başlatıcısı olduğu bilinmektedir (Öztürk, 2017: 5). Nitekim Saadavi, psikiyatri eğitimi aldıktan sonra memleketinin çeşitli bölgelerinde doktorluk yaparken bölgesi için radikal çıkışlara sahip yazı ve çalışmalar kaleme almıştır. Bu çalışmalar onun işinden atılarak bir süre hapiste kalmasına neden olmuştur. Başka bir ifadeyle Saadavi, eserlerinde ezilen Arap kadınların sosyal tabaka içerisindeki konumlarını ve kimliklerini bulma çabalarını ele almaktadır. Bu sebeple onun hayatını ve çalışmalarını incelemenin gerekli ve önemli olduğu düşünülmektedir.

Saadavi, genel olarak tüm dünyada aktivist ve feminist şahsiyeti ile ünlenmektedir. Bu nedenle Saadavi bir ses olarak düşünülmektedir. Başka bir deyişle, İslamiyet'te kadın konusu üzerinde birçok eser kaleme alan yazar, kendini anlatmak için pek de şansı olmayan bir zümrenin temsilcisi olarak kabul görmektedir. Ayrıca eserlerindeki karanlık göndermelerin hapis yıllarından kaldığı düşünülmektedir. Zira o, beyin, hücre, kafaya saplanan çivileriyle eserlerinde kendine özgü metaforlara sahiptir.

İSLAMİ FEMİNİZM

Feminizm, kısaca kadınların birey olma girişimlerini ifade etmektedir. Bu hususta, 18. yüzyıldaki felsefi tartışmaların feminist düşüncenin doğuşuna katkı sağladığını belirtebiliriz. İslami feminizm kavramı ise İslâm kültürü içinde gelişen bir olguya; Müslüman kadınların birey olma çabalarına işaret etmektedir (Güç, 2008: 649-650).

İslam ve feminizm kavramları yan yana geldiğinde, özellikle bazı temel pratikler göze çarpmaktadır. Örneğin bunlar arasında İslam'ın, kadın erkek eşitsizliğine dayandığını savunan görüşleri ve çok eşli evlilik (kadın eşin çok olması), örtünme, peçe, çarşaf gibi İslam pratiklerini sıralayabiliriz. Ancak İslamcı görüş ise İslam'da kadın erkek eşitliği gibi bir sorunun yaşanmadığını ifade ederek feminizmin İslam'a zarar vereceğini söylemektedir. Keza feminist düşünce Batı toplumunun bir ürünüdür (Sinkaya, 2010: 44). Örneğin bu konuda, Ortadoğu'daki Müslüman kadınlar üzerine makale ve eserleri bulunan Margot Badran'ın, Müslüman ülkelerdeki kadınların bazı sorunlar yaşamasının arka planını İslam'a değil bu ülkelerde aktif olan ataerkil zihniyete bağladığı görülmektedir.

İslami feminizm kavramının gelişimi, 1990'lı yıllarda dünyanın bazı bölgelerinde zemin bulmuştur. Örneğin İranlı bazı akademisyenler¹, bu ifadeyi ilk kez kullananların 1992 yılı Tahran'da "Zanan" gazetesinin kadın editörleri olduğunu söylemektedir. Suudi asıllı Mai Yamâni de bu ifadeyi "Feminism and İslam" isimli eserinde kullanmıştır. Ülkemizde ise bu kavram, 1990'lı yıllarda Yeşim Arat ve Feride Acar'ın makalelerinde ve Nilüfer Göle'nin "Modern Mahrem" isimli eserinde kullanılmıştır.

İslami feminizmin en genel amacını, Müslüman toplumlarda yaşayan Müslüman kadınların yaşam ve sosyal haklarının, İslamiyet ve İslamiyet'i yorumlayan ulemanın ataerkil yorumları ile kısıtlanmaması ve bu kısıtlamalara veyahut görmezden gelmelere karşı mücadele edilmesi olarak ifade edebiliriz (Ali, 2017: 16). Bu doğrultuda İslami feminizm, din ve gelenek içindeki kadının konumunu sorgulayan, toplumsal cinsiyet eşitliğini önemseyen (özellikle Müslüman toplumlarda), dinin yorumlanmasındaki eril izleri sorgulayan ve bunları yaparken dini kaynakları referans alan bir harekettir (Güç, 2008: 653- 654).

HAYATI ve GÖRÜŞLERİ

Nevâl Es-Saadavi, 1931 yılında Mısır'da Kahire'ye yakın küçük bir köyde hayata gözlerini açmıştır. O, örf ve adetlerine bağlı bir ailenin dokuz çocuğu içinde kızlardan en büyüğü idi. Kahire Üniversitesi'nin psikiyatri bölümünden 1955 yılında mezun olan Nevâl Es-Saadavi, mesleği sebebiyle psikolojik ve

¹Afsaneh Najmabadeh ve Ziba Mir-Housseini.



fizyolojik meselelerini yakinen ele alma fırsatı bulduğu kadınların, sınıfsal, emperyalist ve patriyarkal hegemonya altında ezildiği düşüncesine ulaşmıştır. Bu açıdan onun 1972 yılında yayımlanan ve Mısırlı feministlerce el kitabı olarak kabul gören “Kadın ve Cinsellik” isimli eseri resmi makamlar tarafından yasaklanmıştır. Ve bu yasaklanmadan sonra Saadavi Sağlık Bakanlığı’ndaki görevinden olmuştur.²

Saadavi, eserlerinin Mısır’da yayınlanması men edildiği için çalışmalarını diğer Arap ülkelerinde basmak zorunda kalmıştır. Ayrıca 1973-76 yıllarında Mısır’daki hastane ve hapishanelerdeki kadınlarla ilgili çalışmasını, “Kadınlar ve Mısır’da Nevroz” başlığı çerçevesinde yayınlamıştır. Yine yazarın Arapça yazdığı roman, araştırma ve denemeleri birçok yabancı dile çevrilmiştir. Bu çerçevede Saadavi, “Havva’nın Gizli Yüzü” ve “Arap dünyasında Kadınlar” isimleri eserlerinde görüldüğü gibi çalışmalarında kız çocuklarına yönelik taciz, kadın sünneti, cinsel ilişkiler, fahişelik, evlenme-boşanma ve köktendinci Müslümanlık gibi konuları ele almıştır.³ Bazı popüler kitapları arasında şunları sayabiliriz: “Sıfır Noktasında Kadın”, “Şeytanın Masumiyeti”, “Kahire Saçlarını Geri Ver”, Petrol Diyarında Aşk”, “Kadının Cennette Yeri Yok”, “Tanrı Nil Kıyısında Öldü”, “Havva’nın Örtülü Yüzü”, “İmamın Düşüşü”.

Nevâl Es-Saadavi, kadın haklarının savunucusu bir yazar olarak nitelendirilmektedir. Saadavi, yalnızca Arap kadınlarının hak ve hukuku ile ilgili çabalarıyla değil İsrail’in Filistin’i işgal etmesi ya da Irak’ın Amerika tarafından bombalanması gibi olaylara karşı tutumuyla da Mısır’daki muhafazakâr çevrelerce tanınmaktadır. Saadavi, eserlerinde güç, simgeler, değer, meta ve para gibi kavramlar üzerinde durmaktadır. Nitekim para, meta ve güç ilişkisi feminizm çerçevesinde ele alınan önemli konulardan biridir. Örneğin Saadavi, parayı gücü simgeleyen bir meta olarak ifade etmektedir. Zira insanî değerlerin tamamının dolar cinsinden terimlere indirgenmesi, “bir insanın değerini parasal bir ifadeye indirgeme eğilimi”dir (Simmel, 1907/1978: 356). Bu bağlamda Simmel’in de kültürel toplumlarında cinayetin parasal olarak tazmini konusunu ele aldığı görülmektedir. Fakat onun bu konudaki betimlemesi “seksin” para karşılığında alınıp satılmasıdır. Simmel (1978: 128) bu durumu şöyle ifade eder; “para... en nesnel pratikleri, en mantıksal, salt matematiksel normları, kişinin her şeyden kayıtsız şartsız özgürlüğünü... geliştirmiştir”.

Saadavi de “Sıfır Noktasında Kadın” isimli eserinde para ve güç ilişkisine dikkatleri çekmiştir. Eserde, hikâyenin baş kahramanı Firdevs için hayatının son dönemlerine kadar paranın sıradan bir meta olduğu görülmektedir. Ancak Firdevs, güçlü olmaya karar verdiği andan itibaren ele geçirmesi gereken yegâne unsurun para olduğunun farkına varmıştır. Ve daha sonra para Firdevs için gücü sembolize eden esas amaç konumuna yükselmiştir. Nitekim artık Firdevs parayla neler yapabileceğini öğrenmiştir:

“Bedenimi verdiğimde en yüksek fiyatı istiyordum. Elbiselerimi yıkamak ve ayakkabılarımı temizlemek için bir sürü hizmetçi tutabilir, onurumu koruması için ne kadar pahalıya patlarsa patlasın bir avukat bulabilir, kürtaj ve benzeri işler için doktorlara avuç dolusu para dönebilir, resmimi basması ve hakkımda yazı yazması için istediğim gazeteciyi satın alabilirdim” (Seddavi, 2020: 105).

SONUÇ

Girift toplumlarda çatışmanın, başka bir söylemle artı eksi mücadelesi gibi düalitelerin cereyan etmesi tabiidir. Örneğin K. Marx tüm toplumların tarihini Manifesto’unda çatışmalara bağlamaktadır. Bu açıdan feminizm kavramı da kadın ile erkek arasındaki eşit hakların mücadelesi anlamına gelen bir hareket ve bir çatışmadır. İslami feminizmde ise Müslüman kadınların beraberlik mücadelesinin, kaynakları yeniden yorumlama hareketi olarak başlamasının esasen tartışmanın ilah ile değil yorumlayıcı erkeklerle, başka bir ifadeyle ataerkil hegemonya ile olduğu ifade edilebilir.

Çalışmada ele aldığımız Saadavi, sanat ve edebiyat alanında bilhassa kadın ve din ilişkilerini ele alan feminist bir yazardır. Özellikle Arap toplumlarında kadının durumunu irdelemesi onu İslami feminizm açısından ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca Saadavi’nin Müslüman kadının bir haykırışı olarak düşünülmesi

²Ayrıntılı Bilgi için bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Nev%C3%A2l_es-Saadavi.

³Bkz. <https://www.milligazete.com.tr/haber/6799414/neval-es-saadavi-kimdir>.



de önemli görülmektedir. Bu bağlamda İslamiyet'te kadın konulu birçok çalışması bulunan yazar, kendini anlatamayan Müslüman kadın zümresinin bir temsilidir.

KAYNAKÇA

1. Ali, Zahra, (2017). "Giriş", İslami Feminizmler, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, (Der. Zahra Ali). İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 127-147.
2. Arıkan, S. Pınar, (2010). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Kadın Meselesi ve İslami Feminist Hareket", Akademik Orta Doğu: Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, ss. 43-63.
3. Badran, Margot, (2002). "Islamic Feminism: What's in a Name?" Al-Ahram Weekly, Sayı 569, <http://weekly.ahram.org.eg/2002/569/cu1.htm>
4. Bora, Aksu, (2008). "Ortadoğu'da Kadın Hareketleri: Farklı Yollar, Farklı Stratejiler", İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 39, Ekim, ss.55-69.
5. Güç, Ayşe, (2008). İslamcı Feminizm: Müslüman Kadınları Birey Olma Çabaları, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17 (2), s. 649-673.
6. Korkmaz, Arif, (2017). "Feminizmin Modern Dönem Kur'an Tefsirine Etkileri: Tefsir Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme" İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2.
7. Neva El Seddavi, (2020). Sıfır Noktasında Kadın, (Çev. Selma Demiröz), İstanbul: Metis Yayınları.
8. Öztürk, Emine, (2017). Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını, Ankara: Gece Yay.
9. Simmel, George, (1907/1978). *The Philosophy of Money*, Tom Bottomore and David Frisby (eds. And trans.), London: Routledge and Kegan Paul.



“Kodeks Kumanikus” abidəsinin quruluşu

Saydova Aynur Vilayət qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin elmi işçisi

XÜLASƏ

“Kodeks Kumanikus” XIII-XIV əsrlərə aid qıpçaq abidəsi hesab olunur. Əsər latın hərfləri ilə yazılmış ilk türk abidəsidir və İtaliyada San Marko Venesiya milli kitabxanasında mühafizə olunur. Məqələmizdə yalnız qıpçaq dilinin deyil, bütün türk dillərinin tarixi inkişafının izlənməsində böyük rolu olan bu əsərin quruluşundan bəhs edəcəyik.

Dəftər formasında olan abidənin üzünə qəhvəyi rəngli dəri ilə örtülmüş karton çəkilmişdir. Cildin üz qabığında bir pəncəsi ilə kitab, o biri ilə üzərində “custos velultor”, yəni “gözetçi” sözü yazılan qılnc tutmuş Venesiyanın rəmzi sayılan qanadlı aslan, yuxarısında insan başı, aşağısında kitabxananın adı yazılan lövhə, ətraflardan budaqlar təsvir olunmuş abidə şəkli yer alır.

Latın əlifbasının qotik hərfləri ilə yazılmış əsər bəzi tədqiqatçılara görə 3, bəzi tədqiqatçılara görə 2 dəftərin birləşdirilməsi nəticəsində ərsəyə gəlib ümumilikdə 82 vərəqdən ibarətdir. Əsərdə vərəqlər nömrələnmişdir və bu nömrələmə vərəqin ilk səhifəsinin sağ yuxarı küncündə verilmişdir. Sonradan bir-birinə tikilərək birləşdirildiyi güman olunan dəftərlərin birləşdirilmə ardıcılığı da bunun nəticəsində asanlaşmışdır deyə düşünürük. Bir hissəsinin italyan, bir hissəsinin isə almanlar tərəfindən yazıldığı üçün əsər şərti olaraq iki bölümə ayrılır: italyan bölümü və alman bölümü.

İtalyan bölümü latınca-farsca-kumanca lüğətdir və 55 vərəqi əhatə edir. Latınca beş sətirlik yazıdan sonra lüğət başlayır və bu lüğət paralel üç sütun şəklində olmaqla sistemli tərtib olunmuşdur. Buradakı xətt Alman bölümü ilə müqayisədə daha oxunaqlı, yazılar aydındır. Bu bölümü də şərti olaraq iki hissəyə bölə bilərik. Birinci hissə latınca sözlərin əlifba sırasına görə tərtib olunmuş, ikinci hissə isə tematik bölgü əsasında yazılmışdır.

Alman bölümü kumanca-almanca lüğətlər, kumanca tapmacalar, Xristianlığa aid ilahilər, dini mətnlərdən ibarətdir və 27 vərəqi əhatə edir. Bu bölümün lüğətlərində sözlərin düzülüşü qarışıqdır, burada əyri xətlərdən istifadə edilərək hissələr ayrılmış, müəyyən sistem yaratmağa çalışılmışdır. Alman bölümündə birdən çox xətt müşahidə edilir və bu da bölümün fərqli insanlar tərəfindən yazıldığını sübut edir.

Ümumilikdə türk dillərinin dil tarixinin, demək olar ki, hər bir sahəsinə aid qiymətli dil materiallarına sahib olan bu əsər quruluşu ilə də maraqlıdır. Məqələmizdə bu mövzu daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: “Kodeks Kumanikus”, quruluş, türk dilləri, kumanca.



KAŞĞARLININ “DİVANÜ LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ OV ADLARI VƏ OVÇULUQLA BAĞLI BİLGİLƏR

(KAŞĞARLININ “DİVANÜ LÜĞƏT-İT-TÜRK” ESERİNDE AV ADLARI VE AVCILIKLA BAĞLI BİLGİLER)
(HUNTING NAMES AND INFORMATION ABOUT HUNTING IN KASHGARLI'S "DIVANU LUGATI-IT-TURK")

Fil.ü.f.d.dos. Aynur Cəlilova

AMEA Folklor İnstitutu, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-3015-6412>

ÖZƏT

Türk millətinin yaratdığı ədəbi töhfələr içərisində “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin öz yeri var, onu türk dilinin ana kitabı adlandırmaq olar. Bu əsər “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Qutadqu-bilik” qədər dəyərlidir. Böyük türkoloq Mahmud Kaşğarlı min il bundan əvvəl türk dilinin izahlı lüğətini yaratmaqla türk mədəniyyətinə, türk adət-ənənəsinə, türk linqvistikasına işıq salmışdır, bu sahədə çox əhəmiyyətli addım atmaqla türk dilinə və türklüyə həqarətlə baxanlara tutarlı cavab vermişdir.

Kaşğarlı “Divan”ında ov və ovçuluqla bağlı bilgiler kifayət qədər çoxdur. Burada bugünkü dilimizdə işlənən və işlənməyən heyvan adları, ov silahları, ovlama üsulları, ovçuluqla bağlı atalar sözləri və məsəllər, ov oyunlarına da rast gəlmək olur. Bəzi heyvan adları arxaikləşmiş, bəziləri isə fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır, amma heyvanların orijinal adları türk dil quruluşuna tam uyğun formadadır. Lüğətdə ov heyvanlarının təsvirinə geniş yer verilmişdir; burada buynuzlu və buynuzsuz heyvanlar, başı və qanadlarında ağ-boz ləkəli heyvanlar, erkək və diş heyvanlar, ovçu dili ilə adlandırılmış qurtsal heyvanlar, totem heyvan və quşlar haqqında maraqlı bilgiler verilmişdir. Lüğətin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də izahlı verilmiş ad yaxud hansısa əşyanın təsvirində ovçuluq peşəsi ilə əlaqəsinə yer verilməsidir, məsələn, Kaşğarlı davul sözünün lüğəvi mənasını izah edərkən onun ov mərasimində istifadə olunan çalğı aləti olmasına diqqət çəkmiş, ov quşlarının uçurulmasında davuldan istifadə metoduna aydınlıq gətirmişdir. Kaşğarlı izahlı lüğətində həm islamdan öncəki, həm də islamiyyət dövrü ov adət-ənənələri haqqında müəyyən məlumat almaq olur. Yəni burada şahin, qırğı, tərhan, laçın kimi ov quşlarının ovlama texnikası, ovlaq, quşlaq yerlərinin izahlı dəqiqliklə tərif olunmuşdur. Lüğətdə həmçinin ov dəriləri və dəridən hazırlanan əşyalar haqqında bilgiler də şəhr olunmuşdur.

Açar sözlər: lüğət, folklor nümunələri, izahlar, ov heyvanları, türk dilçiliyi

ABSTRACT

Among the literary contributions established by the Turkish nation, the work "Divanu luğat-it-turk" has its own place, it can be considered a base of the Turkish language. This work is as valuable as "Kitabi-Dada Gorgud", "Gutadgu-bilik". The great Turkologist Mahmud Kashgarli, by creating an explanatory dictionary of the Turkish language a thousand years ago, shed light on Turkish culture, Turkish traditions, Turkish linguistics, and by taking the first and most important step in this field, he gave a consistent answer to those who insulted the Turkish language and Turkism. There is a lot of information about hunting in Kashgarli divan. Here you can find the names of animals, hunting weapons, hunting methods, proverbs and parables about hunting, hunting games, which are used and not used in our language today. Some animal names have become archaic, others have undergone phonetic changes, but the original names of animals are in full accordance with the Turkish language structure. The dictionary contains extensive descriptions of game animals; It contains interesting information about horned and non-horned animals, animals with white-gray spots on the head and wings, male and female animals, animals named in the language of the hunter, totem animals and birds. One of the important features of the dictionary is it includes the connection with the hunting profession in the description of the name or object, for example, when explaining the lexical



meaning of the word Kashgarli drum, in addition to its use as a musical instrument, clarified the method of using drums in hunting birds.

In Kashgarli's explanatory dictionary it is possible to get some information about hunting traditions in pre-Islamic and Islamic period. In other words, the hunting techniques of birds, such as falcons, hawks, and terns, and the hunting places are accurately described. The dictionary also contains information about hunt leather and leather goods.

Keywords: dictionary, folklore examples, explanations, hunt animals, Turkish linguistics

ÖZET

Türk milletinin yaratmış olduğu edebi katkılardan sayılan "Divanü lügət-it-türk" kendine ait yeri olan eserler sırasındadır, ona Türk dilinin ana kitabı diyebiliriz. Bu eser "Kitabi-Dede Korkut", "Kutadgu-bilik" kadar değerlidir. Büyük Türkolog Mahmud Kaşgarlı, bin yıl önce Türk dilinin açıklanmalı sözlüğünü oluşturarak Türk kültürüne, Türk geleneklerine, Türk dilbilimine ışık tutmuş ve bu alanda çok önemli bir adım atmakla Türk diline ve Türklüğe hakaretde bulunanlara tutarlı cevap verebilmiştir.

Kaşgarlı "Divan"ında av ve avcılıkla ilgili birçok bilgi bulunmaktadır. Burada günümüz Türkçesinde kullanılan ve kullanılmayan hayvan adlarına, av silahları adlarına, avlanma yöntemlerine, av ile ilgili atasözleri ve aforizmalara rastlayabiliyoruz. Bazı hayvan adları arkaik hale gelmiş, bazıları fonetik değişikliklere uğramış durumda, fakat hayvanların orijinal adları Türkçe dil yapısına tam olarak uygundur. Sözlük, av hayvanlarının kapsamlı açıklamalarını içerir, örneğin, boynuzlu ve boynuzsuz hayvanlar, baş ve kanatlarında beyaz-gri hayvanlar, benekli hayvanlar, erkek ve dişi hayvanlar, avcı dili ile isimlendirilmiş kutsal hayvanlar, totem hayvanlar ve kuşlar hakkında ilginç bilgiler içermektedir. "Divan"ın önemli özelliklerinden biri de, isim veya nesnenin tanımında avcılık mesleğine önerik bilginin verilmesidir, örneğin Kaşgarlı davul kelimesinin sözlük anlamını açarken, av töreni enstrümanı olmasına dikkat çekmiş, av kuşlarının uçurulmasında davul kullanımı yöntemine açıklama getirmiştir. Kaşgarlı'nın açıklanmalı sözlüğünde İslam öncesi ve İslamiyet zamanı avcılık gelenekleri hakkında yeterince bilgi almak mümkündür. Yani atmaca, şahin, doğan, laçın gibi av kuşların avlanma teknikleri, avlak ve kuşlak yerleri ayrıntılı açıklanmıştır. "Divan" da av derileri ve deriden üretilmiş eşyalar hakkında bilgilerin de yorumunun yapıldığını gözlemliyoruz.

Anahtar kelimeler: sözlük, folklor örnekleri, açıklamalar, av hayvanları, Türk dilbilimi

GİRİŞ

Türk dünyasının büyük şahsiyyətlərindən olan Kaşgar yurdunun türkoloq alimi Mahmud Kaşgarlı türk dilinin qayda-qanunlarından, quruluşundan bəhs edən "Divanü Lügət-it türk" əsərini yazmaqla bu sahədə çox əhəmiyyətli iş görmüşdür. Bəzi əsərlər var ki, onlar türk milləti üçün pasport rolunu oynayır: "Qutadqu-bilik" türkün konstitusiyası, "Kitabi- Dədə Qorqud" türkün qəhrəmanlıq eposu, "Divani lügət-it-türk" isə türkün sözü, dili, nəfəsidir. Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin yaranma tarixini 3-4 min il əvvələ aid edildiyini göstərmişlər (11, 5; 12, 35). Türk dillərinin tarixini, yaranmasını və keçdiyi inkişaf yolunu izləyən hər bir linqvist Kaşgarlının bu əsərinə müraciət edir və lazımı məlumat əldə edir.

Kaşgarlının "Divanü lügət it türk" əsərində türk sözlərinin izahı ilə yanaşı onların işlənmə yeri, sinonim sözlər, ədəbiyyatda və məişətdə istifadə qaydaları və s. məsələlərə də diqqət yönəldilmişdir. Bu mənada "Lügət" tək dilçilər üçün yox, bir çox elm sahəsi mütəxəssisləri üçün əvəzəlməz mənbədir.

Kaşgarlının tərtib etdiyi lügətdə bugünkü Azərbaycan türkcəsində işlənən, ya da çox az dəyişikliyə uğrayan sözlər çoxdur. Bu fakt onu göstərir ki, oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan türkcəsi o dövrdə geniş areala yayılmış dominant dil funksiyasını yerinə yetirmişdir. Kaşgardan Qafqaza, Anadoluya qədər



türkmənlərin, oğuzların, türklərin, uyğurların istifadə etdiyi dil hətta bugün də millətlər arasında asan anlaşılacaq ünsiyyət vasitəsi olaraq qalmaqdadır.

“Divan”da türk adət-ənənələri, peşələri, məşğuliyyətləri, onlarla əlaqəli adlar, əşyalar, aforizmlər əksini tapmışdır. Bunlardan biri də əsərdə geniş yer verilmiş ovçuluq peşəsi və onunla əlaqəli bilgilər, məlumatlardır. Kaşğarlı əsərdə ovlanan və ovlanmayan heyvanlar, ov silahları, ov qayda-qanunları, ov yeməkləri, qutsal və totem heyvanlar, ovçu dilindən alınmış adlar və s. haqqında izahlı bilgi verir. Bunlardan başqa ov peşəsi ilə əlaqədar atalar sözləri, məsəllər, şeir parçaları, xalq aforizmləri diqqəti cəlb edir. Kaşğarlının yaşadığı dövrdə ovçuluq peşəsi populyar və əsas məşğuliyyət növü idi, xüsusən ov quşları və ov tazıları ilə ovlamaq ənənə halı almışdı, buna görə də lüğətdə islamiyyət ovçuluğuna aid demək olar ki, bütün terminologiya əksini tapmışdır.

Ov sözünün semantikasi. Kaşğarlı “Divan”ında ov, ovlaq sözləri ilə yanaşı quş, quşlaq sözlərinə də rast gəlinir, ov sözü isə “**av**” və “**aw**” şəklində işlənmişdir. “**Aw**” sözünün o biri mənası ətrafında dövrə vurmaq, toplaşmaq deməkdir. Ov heyvanının ətrafında dövrə vurmaqla onu gücsüzləşdirmək, ovlamaq üsulu **aw** və **av**ın semantikasını açıqlayır. Güman etmək olar ki, bu ovlama üsulu sonradan inkişaf etdirilərək halqa, sürək ovunun meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Kaşğarlı halqa ovunun o dövrdə sığır adlandığını göstərir və ovun təsvirini verir (7, 369). Bu məlumat sığır ovunun islamiyyətdən əvvəl olduğu fikrini deməyə əsas verir.

Ov sözündən törəmiş ovçu sözü Musa Qalakətlinin “Alban tarixi” əsərində “**avçı**” şəklində verilmişdir. Kaşğarlıdan 400 il əvvəl yazılmış ilk türkdilli əsər kimi burada bir çox sözlərin, o cümlədən **avçı** sözünün semantikasına toxunulur. Müəllif o dövrdə Avçı adlı kişi adının olduğunu qeyd edir, bundan başqa türk ordu başçısının adının Apsix – Avsiy olduğunu bildirərək Avçının arxaik şəklinə diqqəti yönəltmişdir (11, 52). Müasir dilimizdə **av** – **ov**, **ovçu** – **avçı** sözləri türk dilində a-o, v-f əvəzlənməsi, yəni fonem dəyişikliyi kimi izah oluna bilər. İndi də Naxçıvan, Qarabağ bölgəsi dialektlərində ədəbi dildən fərqli olaraq av, avçı şəklində işlənir.

“Divan”da ov və ovçuluq haqqında bilgiləri bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Ovlanan və ovlanmayan vəhşi heyvan adları
2. Sakral heyvanlar
3. Ov predmetləri və terminləri
4. Ov oyunları
5. Ov motivli atalar sözləri və məsəllər, poetik parçalar.

Ovlanan və ovlanmayan vəhşi heyvan adları. “Divan”da bugünkü adla adlanmayan heyvan adlarına rast gəlirik, əlbəttə izahı olmazsa bunları ayırd etmək çətin olar. Burada türklərdə əti yeyilən ov quşları, ov heyvanları, dərisinə görə ovlanan qutsal olmayan xəzli heyvanlar, ovlanmayan və əti yeyilməyən heyvan və quşlar haqqında da məlumat verilmişdir. Kaşğarlının topladığı dilimizdə işlənməyən, qutsallığı olmayan vəhşi heyvan və quşlara ümumi nəzər yetirək:

Arju – çaqqal

Arsalık – həm erkək, həm dişiliyi olan heyvan

Bəçəl – axta heyvan (xədim, keçəl, tüksüz)

As – sincab

Biçin – meymun

Bodh – toy quşu, dovdaq

Boynak – ilana ağı verən kərtənkələ



Çəkün – adadovşanı balası

Çocuk – donuz balası

Kuzun – siçan növü

Ular – kəklik

Süğlin – qırqovul

Kuşğaç – sərçə

Sanduvaç – bülbül

Sundilaç – atquşu, çayır quşu

Çançarğa – sərçə

Alangir – əti yeyilən heyvan

Sarsal – dələ, samur

Kösürğə - köstəbək

Übgük – hop-hop quşu

Üge – bayquş

Çadhan – çayan

Kəkük – səksək quşu, sümüyündən əfsun və tilsim işində istifadə olunur.

Sakral heyvanlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “Divan”da adı arxaikləşmiş ov heyvanlarının adları çəkilir. “Divan”da sakral, fetişləşdirilmiş, vəhşi ovlanan və ovlanmayan heyvan adları diqqəti cəlb edir. Onlara da ümumi şəkildə nəzər salaq:

Adhiğ – ayı

Arslan – aslan

Asrı – qaplan

Aplan – siçan cinsindən heyvan

Yamlan – siçan növü

Sakırkan – siçovul

Tupulğan – polad qanadlı quş

Arkar – dişi dağ keçisi

Ar böri – kaftar

Bulan – ov heyvanı

Burslan – bəbir

Yılan – ilan

Qulan – çöl eşşəyi

Qutan – quş növü

Başğan – böyük balıq

Tavişğan – dovşan

Kuzğun – quzğun

Adhgırak – erkək keyik

Karsak – xəzli heyvan

Kızlak – qaraquş

Ingək – dişi tısbağa

Turumtay – yırtıcı quş adı, kişi adı

Korday – qu cinsindən quş



Toğrul – yırtıcı ov quşu

Çafli – şahin

Çağrı – şahin, laçın

Çibək – qırğı, laçın

Kuzkunək – laçına bənzər hava udan quş

Kargılaç – qaranquş

Tonqa – bəbir

Boka – buğa

Tənqil keyik – ayaqlarında zolaq olan keyik

Pars – qaplan, pələng

Bu heyvanlar türk və başqa xalqlarda totem sayılmış, ovlanması günah sayılmışdır. Ayı dünyanın bir çox xalqlarında ata, dədə, baba, ana, dayı, meşənin ağası, əcdad, ulu ruh hesab olunmuşdur. **Adhıg** ata sözünün arxaik forması olaraq qarşımıza çıxır. *Arslan, burslan, bükə, pars, böri, turumtay, toğrul, qaplan, bəbir, tonqa* kimi vəhşi heyvanlar hakimiyyət, qəhrəmanlıq, cəsurluq simvolu sayılırdı, kişi adları, xalq adları bu heyvanların adlarından götürülmüşdür. Türk xalqlarında vəhşi heyvanın adını daşımaq ənənə olmuşdur. Elxani hökmdarı Əhməd Təgüdər müsəlmanlığı qəbul etmiş moğollardan idi, amma o, türk sufiliyinə dəstək vermiş və onun təsiri altında oğlanlarına ərəb-fars adları yox, qədim türk ənənələrinə uyğun olaraq Aslançı, Qaplançı adları qoymuşdu, yəni aslan, qaplan ovçusu (13, 253). Barsil, barsğan türk xalqları adını **barsdan** götürmüşdür, bükə (ilan, əjdaha) türk bahadırı Bükə Budraçın adında qarşımıza çıxır, **tonqa** adı isə bizə məşhur türk sərkərdəsi Alp əl Tonqanı xatırladır, qaplan kimi cəld, qorxmaz, qorxunc olduğuna onu görə belə adlandırmışdılar. Farslar onun zəhmindən qorxub Əfrasiyab adını vermişdilər. Əfrasiyab pəhləvi dilində “frasiyaq” sözündən olub, qorxu saçan, heybətli adam anlamını ifadə edir. Kaşğarlı “Divan”da Tonqa xan, Tonqa tiginin qədim türk kişi adlarından olduğunu qeyd edir (9, 319). Türkoloq Əfrasiyabın qızının da qoçaq, ovçu olduğunu əsərində göstərir. Onun da adı ov semantikasına daxildir: gözəl, incə olduğuna görə Qaz adını vermişdilər. Müəllif Qəzvin şəhərinin türk şəhəri olduğu və Qazın adı ilə adlandırılması haqqında bilgi verir (7, 150). Ərbil atabəyi igid və uzaqgörən dövlət xadimi Müzəffərəddin Əbu Nasr Gökbörü qədim türk ənənələrinə sadiq qalaraq totem sayılan **göy qurd** adını daşıyırdı.

Diqqət edilərsə yuxarıda adları sadalanan heyvan adlarının bəziləri **an** şəklindəsi ilə qurtarır, bu sonluq sakral funksiya daşıyan tanrı inancını bildirir (3, 20). Qədim dünya insanların vəhşi heyvanları tanrı, hamı rolunda görməsinin başlıca səbəbi onlardan qorxmaları, onların gücü qarşısında aciz qalmalarıydı. Protoovçuların ova çıxanda totem heyvanın dərisinə bürünüb heyvan maskası taxması inancı eyni dünyagörüşünün, eyni mifoloji baxışın təsiri ilə formalaşmışdı.

Kaşğarlı “Divan”ında **ıq⁴ aq²** şəkilçisinin quş hə heyvan adları üçün daha xarakterik olduğunu müşahidə edirik. Müasir dilimizdə **ıq⁴ çin⁴ ız⁴ ar²** sonluğu ilə qurtaran kifayət qədər heyvan adları var, onlardan bəziləri Kaşğarlı lüğətində də səs fərqliliyi ilə yer almışdır. Dilimizdə bala heyvan adları da məhsuldar **ıq⁴ aq²** sonluqları ilə bitir: *balaq, hotaq, oğlaq, köşək, xötək, qoduq, küçük* və s. “Divan”da **ənük** sözünün vəhşi heyvanların balasına verilən ad olaraq göstərilir (7, 140). Qədim şumerlərdə **oyul/uqul** bala, oğul mənasında işlənirdi (3, 56). Türk xalqlarında bala heyvanlara verilən adların sonunda olan **ıq ik, uq, ük və aq, ək** suffiksləri prototürklərin dil predmeti olaraq dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. **ıq⁴** suffiksi gök (göy) sözündən törəmişdir, tenqriliyə bağlı olan sakral sonluqdur.

Kaşğarlı divanının başqa bir spesifik cəhəti sakrallıq daşıyan ağ və bədənində ağ işarə olan heyvanların seçilməsi və xüsusi adlarla adlandırılmasıdır. Ağ rəng türk mifologiyasında, şamanlıqda tanrı rəngi sayılmış,



ov tanrıları ağ rəngli heyvan, ağ marala minmiş ağ geyimli ağsaqqal qoca şəklində təsəvvür olunurdu. “Divan”dan seçilmiş nümunələrdə ağ rəng daşıyan qutsal heyvanların, əsasən, **ak** sonluqla bitməsinin şahidi oluruq. **Ak** ağ rəngi bildirməklə yanaşı kişilik, erkəklik əlaməti daşımışdır. **Aka** hissəciyinin qədim türk dillərində “kişi xətti ilə böyük olan” semantikasını ifadə etdiyini göstərmişlər(11, 49). Bir neçə nümunəyə baxaq:

Sukak – ağ maral, keyik

Adhğırak – qulaqları ağ, hər yeri qara erkək keyik, təkə

Çumğuk – başı, ayağı qırmızı, qanadında ağ tük olan qarğa

Başğıl – başı ağ heyvan

Tarğıl – belində ağı-qaralı zolaqlar olan heyvan

Boynul – boynunda ağ olan heyvan

Boymul – boynunda ağıq olan at

Böyrül – böyrü ağ olan heyvan

Yanqan – yalnız başı ağ olan alaca qarğa və s.

Sağızğan – sağsağan, ala qarğa

Heyvanların ağ əlamətlə adlandırılması ovçular üçün tabu praktikasını icra etməyə imkan verirdi, yəni ağ işarəli heyvan tanrı hədiyyəsi, tanrı simvolu sayıldığından ovlanmırdı. Ovçular bu heyvanları başqalarından ayırmaq üçün **ovçu dili** ilə adlandırırdılar. Kaşğarlı lüğətində ovçu dilindən alınmış bir çox quş və heyvan adlarına rast gəlirik, məsələn, *yabakulak* (bayquş), *tavşancıl* (şahin), *soğur* (dovşan), *balıqçın* (balıq yeyən quş), *tartar* (qumru) və s.

Sakral heyvan adları siyahısına **Barak** adını da əlavə etmək olar. Doğrudur, Kaşğarlı Barak adının izahını verərkən onun hansısa ağ əlamət daşdığını göstərmir, amma sakral sonluq daşdığına və ov quşu ilə əlaqəli olduğuna görə Barakın ağ heyvanlarla bir sırada durduğuna şübhə yeri yoxdur. Dilçi alim Barakın izahını verərkən onun kərkəs quşunun yumurtasından doğulan tüklü ov iti olduğunu göstərir (7, 379). Barakla bağlı əfsanə və rəvayətlər türk xalqlarında yayılmışdır. F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si bu rəvayətlərin yazılı mənbələrindən sayıla bilər. Burada Oğuz xanı Tuman xan heyvanların dilini bilən, ovçu, igid, qəhrəman sərkərdə kimi göstərilir. O, qonaq getdiyi evdə heyvanların söhbətini eşidir. Ev sahibi Göl Erki xanın vəfalı, qorxmaz iti Qara Barak yağışlı, çovğunlu gecədə sahibinin sürüsünü qurdların ağzından qurtarıb mal itkisinə yol vermir (14, 45). Bu əhvalatın başqa variantı Zəngəzur folklorunda Ovçu Pirimin əhvalatı olaraq verilmişdir (1, 171). İt Barak haqqında rəvayətlər dini folklorlarda da qarşımıza çıxır. Qarabağ bölgəsindən toplanmış rəvayətdə peyğəmbərin meraca gedəndə mindiyi mərkəbin it başlı qanadlı vəhşi olduğu deyilir (10, 20). Hədislərdə **Buraq** adlanan mərkəbin insan başlı qanadlı at olduğu deyilir. Quranda isə bu at haqqında hər hansı ayə yoxdur. Barak və Buraq adlarının eyni semantikalı məfhumdan törəməsi şübhəsizdir və Buraq obrazının qədim uyğur-türk mifologiyasında yer alan insan başlı heyvan bədənli mifoloji varlıqdan qaynaqlanması fikri təkzibedilməzdir. Buraq adı ərəbcədə “bərq” (şimşək, işıq) sözündən törədiyi deyilir, amma Buraq adının sonluğundakı **aq** (ak) şəkilçisi onun ərəb yox, türk mənşəli söz olduğunu göstərir, çünki atın ağ rəngli madyan olduğu bildirilir. İkincisi, *bur*, *buy* sözləri at adlarında qarşımıza çıxır, belə ehtimal etmək olar ki, bu, *bur*, *buy* kökü qədim türkcədə at məfhumunu bildirmişdir. Məs: Koblandı batırın atı Tayburul, Ural xanın atı Akbut, “Manas”da Ak Budun, Alpamışın atı Şubar və s. olmuşdur. Bundan başqa əski türklərdə xəyali Buyan, qanadlı Burşun adlı atlar olduğu mənbələrdə göstərilir (16). Buraq sürətli yel atıdır, Barak isə sürətli ov itidir, yəni burada atın bərraqlığı, işıq saçması deyil, sürətli olması, peyğəmbəri tanrı məqamına yel qanadlı atda bir günə aparıb gətirməsinə diqqət yönəldilir. Ehtimal



etmək olar ki, *bar*, *bor* söz kökləri it, köpək mənasını ifadə etmişdir, *böri* (qurd) sözü də eyni kökdən törəmişdir.

Ov predmetləri və terminləri. Ov predmetləri deyərəkən ovçuluqda istifadə olunan ov əşyaları, ov silahları, ov dərindən hazırlanan vasitələr nəzərdə tutulur. "Divan" da rast gəlinən ov predmetlərindən bir neçəsinə

baxaq:

1. *Kaftan*. İlk vaxtlarda ovçuların ov dərindən tikib geydikləri üst geyimi olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə də qaftan populyarlığını itirməmişdi, əynində qaftan olan ovçu ən yaxşı, mahir ovçu hesab olunurdu. Qaftan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında oğuz ərəlinin və qadınların geydiyi geyim kimi göstərilir. Osmanlı sultanlığında qızıl düyməli qaftanın dövlət səviyyəsində xələt, qiymətli hədiyyə olaraq vassallara, vəzifəyə gətirilən şəxslərə verildiyini görə bilirik (4, 277). Kaşgarlı qaftanın hissələri haqqında da izah verir: *sıdhıg* – qaftanın köksə qədər olan iki ətəyindən biri (7, 376), *kudurğak* – qaftanın arxa ətəyi (7, 489), *ör* – qaftanın qoltuq altı tərəfi (7, 118), *yalma* – qalın qaftan (9, 36)

2. *İçük*. Samur kimi heyvanların dərindən tikilən kürk (7, 137). Samur dərindən tikilmiş kürklər xanlara, bəylərə hədiyyə olunurdu, xüsusən qara samur dərisi az tapılan və çox qiymətli erməğan sayılırdı. Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərində xəzli heyvan dərilerinin həm mübadilə vasitəsi olduğunu, həm də xaqanlara, padşahlara verilən hədiyyələrin başında gəldiyi görünür.

3. *Buçğak*. Kəsilmiş heyvan dərindən hazırlanan çarıq (7, 453). Çarıq da qaftan kimi heyvan dərindən hazırlanırdı. Çarıq ayaq geyimi olduğuna görə davamlı olması üçün qalın heyvan dərindən hazırlayırdılar. Adətən öküz, buğa, at kimi heyvanların gönündən hazırlanan çarıq müasir ayaqqabıların sələfi sayılır. Azərbaycanda çarığın növləri olmuşdur (17). *İzlik* də eyni mənada işlənir (7, 167).

4. *Tovul*. Davul, nağara. Ov zamanı şahin üçün çalınan davul (9, 163). Davulla ov ovlamaq üsuluna islamiyyət dövrü ovçuluğunda rast gəlirik. Laçın, şahin, qırğı, şonqur kimi ov quşlarını uzun zaman təlim edib əhəlləşdirirlər, onlar şahin, xanın ov mərasiminin əsas hissəsi sayılır. Oyrədilmiş laçın, şahin davul çalınan kimi göyə qalxır, kəklik, qaz, bildirçin, qırqovul, qaşqaldaq quşlarını, tülkü, dovşan, cavan keyikləri ovlayırdı. Nizami "Xosrov və Şirin" əsərində Xosrovun ov mərasimini təsvir edərək laçın təbilinin ov mərasimində roluna aydınlıq gətirmişdir (6, 349).

5. *Tah-tah*. Şahini geri çağırmaq üçün işlənən söz (9, 127). Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi davulla uçurulan ov quşu təqlidi səslə geri çağırılırdı. Ov iti də eyni yolla kah-kah çağırmaqla qaytarılırdı.

6. *İN*. Aslanın, tülkünün, bütün yırtıcıların yuvası (7, 122). İN, yin adlanan vəhşi yuvaları müasir dilimizdə *hin* (toyuq-cücə, ev quşları üçün tikilən dam) şəklində qalmışdır.

7. *Arğaq*. Balıq ovunda işlənən qarmaq (7, 197)

8. *Yapğak*. Quş ovunda istifadə olunan tələ növü (9, 43)

9. *Saçratğu, saçrattı*. Quş tələsi (8, 318). Bu tələ haça ağac budağına ilgəklər salınaraq düzəldilmiş tələdir, sonralar buna *cələ* demişlər, quş ovunda istifadə olunan ən yaygın ov predmetidir. Keçən əsrin ortalarına qədər Naxçıvan MR kəndlərində quş ovlamaq üçün cələdən istifadə olunurdu.

10. *Əs*. Yırtıcı heyvanların payı, onlara verilən ət parçası (7, 110). Ət sözündən törəmiş sözcükdür. Adətən şahin, şonqar kimi ov quşları tülkü, qaz, qırqovul ovlayandan sonra onlara ovladığı heyvandan ət payı verilirdi. Eyni qayda tazılara da şamil olunurdu. Yeyib doyan heyvanlar ovladıqları başqa heyvanlara dəymirdilər.

11. *Kaltuk*. Çöl sığırının buynuzu dəlinərək şorba və buna bənzər şeylər içilirdi (7, 461). Buynuzda şərab içmək ənənəsi qədim ovçuluq adətlərindən bizə miras qalmışdır. Ov heyvanının dərisi və buynuzu uzun əsrlər boyu məişətdə geniş istifadə olunmuşdur.



“Divanda” isimlərdən başqa fellərin də izahında ov motivlərinin olduğunu görə bilirik. Məs: *sıkrışdı* – fitə bənzər səs çıxarmaq. Erkək kəkliklər hamısı fitə bənzər səs çıxardılar, ilan və başqa biri səs çıxarsa yenə belə deyilir (8, 220). Erkək kəkliklər son dərəcə qısqanc olur, ikisi bir yerdə olanda dişinin üstündə vuruşurlar. Ovçular kəkliklərin bu xasiyyətini bilir və ovlamada istifadə edirlər: onlar qəfəsdə erkək kəklik gətirib onu ağac budaqlarının arasına gizlicə yerləşdirirlər. Ətrafda olan erkək kəkliklər qəfəsdəki kəkliyin səsini eşidib vuruşmağa gəlirlər, kəkliklər toplaşan kimi ovçu pusqudan çıxıb onları ovlayır (5, 100). *Kərtildi, kərtişdi* – xətt, cızıq çəkmək (8, 239). Qədim adətlərə görə ovçular ovladıqları heyvanın sayını bilmək üçün ağaca kərt qoyurdular. İnanca görə ovlamada hədd gözlənilməliydi, həddi aşan ovçu ov tanrısının qəzəbinə uğrayıb bədbəxt ola və ölə bilərdi. Kərt qoymaq, kərtişmək min illər əvvəl yaranmış ov ənənələrindən biri olmuşdur, sonradan insanlar şəxsi təsərrüfatlarında da bu metoddan istifadə edərək qoyun quzunun satılmasına, kəsilməsinə nəzarət edirdilər.

Ov oyunları. Oyunlar qədim ovçuların keçirdikləri ilk rituallar olmuşdur. Kaşğarlı “Divan”ında ov oyunlarından bir nümunəyə rast gəlirik. Müəllif “*Munquz-munquz*”u (buynuz-buynuz) uşaq oyunu kimi göstərmişdir(9, 316). Oyunda 2 uşaq iştirak edir, uşaqlar ardıcıl olaraq buynuzlu heyvanların adını sadalayır, ardıcılığı pozaraq arada buynuzsuz heyvanın adını çəkən oyunçunun dediyini təkrar edən uşaq udmuş hesab olunur. Bu oyun uşaqlardan diqqət və bilik tələb edir; uşaqlar buynuzlu və buynuzsuz heyvanları tanımalı, düzgün adlandırılmalıdırlar. Kaşğarlı əsərdə buynuzsuz heyvanı “*tok*” adı ilə vermişdir(7, 345). Buynuzlu heyvanlar qutsal sayılmışdır, bu inanc buynuzun müqəddəsliyindən irəli gəlirdi. Orta əsrlərdə xalq arasında ov buynuzu salınan ev ocaq, ziyarətgah sayılırdı. Evi, həyatı bəd gözdən qorumaq və bərəkətli etmək üçün ov buynuzu asardılar. Maraqlıdır ki, *munquz-munquz* Azərbaycanın qədim yurdu Göyçədə oynanılan məşhur uşaq oyunlarından olmuşdur. Oyun “*mirt-mirt*” adı ilə Göyçə folklorunda qeydə alınmışdır, ikinci adı isə *buynuz-buynuzdur*(2, 658). Oyun qaydalarında cüzi dəyişiklik gözə çarpır, yəni burada buynuzlu heyvanların sırasına təkcə çöl, meşə yox, bütün heyvanlar daxil edilir.

Ovçuluqla bağlı atalar sözləri, məsəllər, poetik parçalar. Kaşğarlı “Divan”ı türk folklorunda orijinal sayılacaq atalar sözləri, məsəllərlə zəngindir. Bunlar forma və məzmun cəhətdən bitkin xalq ədəbiyyatı nümunələridir, yalnız ovla bağlı olan nümunələri vermək fikrimizə aydınlıq gətirər:

Tilkü öz yinığə ürsə udhuz bolur [Tülkü öz hininə hürsə qotur olar](9, 13). *Yasmas atım bolmas, yanqılmas bilgə bolmas [Çaşmayan ovçu, atıcı olmaz, yanılmayan alim olmaz]*(9, 59). *Kişi sözləşü, yilkı yıdhlaşu [İnsan söyləşərək, heyvan qoxlaşaraq]*(9, 114). *Tayvan yügrügün tilkü səwməs [Tazının yüyürənini tülkü sevməz]*(9, 171). *Alım arslan tutar, küçün kösgük tutulmaz [Hiylə ilə aslan tutular, güc ilə oyuq tutulmaz]*(8, 284). *Buşmasar boz kuş tutar, ewməsar ürinq kuş tutar [Ovçu bezməşə bozkuş tutar, tələsməşə ağ quş tutar]*(8, 40). *Kiçik uludka turuşmaz, kurquy şonqurka karışmaz [Kiçik böyüyə qarşı çıxma bilməz, qırğı isə şahinə qarışmaz]*(8, 126). *Awçı neçə al bilsə, adhiğ ança yol bilir [Ovçu neçə al bilsə, ayı onca yol bilər]*(7, 132). *Konu barır keyikning kozində adhin bası yok [Düz gedən keyikin gözündən başqa yarası yoxdur]*(9, 152). *Böri koşnısın yeməs [Qurd qonşusunu yeməz]*(9, 209). *Börining ortak, kuzğununq yığac başında [Qurdun ovu ortaqdır, quzğununku isə ağac başında]*(7, 431). *Kuş balası kusınçığ, it balası oxşançığ [Quş balası quşmalı, it balası oxşanmalı olur]*(9, 218). *Bir tilkü tərısın ikilə soyymas [Bir tülkünün dərisi iki dəfə soyulmaz]*(9, 230). *Yazıda böri ulisa əwdə it bağırtı tartışur [Çöldə qurd ulasa, evdə qurda acıyan itin bağırtı sızlar]*(9, 238). *Arslan karısa sıçğan ötin ködhəzür [Aslan qocalsa, sıçğan onu tutmaq üçün yuvasının ağzında gözləyər]*(9, 243). *Kuş tuzakka mənq üçün ılınur [Quş tələyə yem üzündən düşər]*(9, 312). *İki koçnqar başı bir aşıçta pişmas [İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz]*(9, 330). *Saçratğudan korkmuş kuş kırk yıl adhrı yığağ üzə konmas [Tələdən qorxan quş qırx il haça ağac üstünə*



qonmaz](8, 318). *Karğa karısının kim bilər, kişi alasının kim tapar [Qarğanın qocasını kim tanıya bilər, insanın içindəkini kim tapa bilər](7, 420) və s. Türk xalqlarında uşaq doğulanda kinayə ilə "tilkümü toğdı, azı börimi?" [Tülkü doğuldu, yoxsa qurd] – ifadəsini işlədirlər (7, 423). Aforizm qadın cinsinin tülkü kimi hiyləgər, fəndgir, qorxaq, oğlanın isə qurd kimi qorxmaz, mərd keyfiyyətli cinsə mənsub olduğunu bildirmək üçün işləndirdi. Türk folklorunda hiyləgər, aradüzəldən, evyıxan, min fənd işlədən, qurduğu kələkdən fələk də baş açmayan qadın obrazları kifayət qədər çoxdur. Nağıllarda, dastanlarda pul, qızıl qarşılığında hər cür pislik törədən, qarşıdakı təhlükəni gözə alıb qəhrəmanı sevgilisinə qovuşduran, yaxud qəhrəmanı tələyə salan qadın obrazları min illər ərzində türk təfəkküründən süzülüb gələn dünyagörüşünün məhsuludur. Türk mifologiyasında dünya da qadın, qarışığında təsəvvür olunur. Bunun bir tərəfi dünyanın artımlı, doğumlu olması ilə bağlıdırsa, ikinci tərəfi gözəl, cazibədar, ilk baxışda adamaldadan, insanı özünə bağlayan, əslində isə riyakar, rahatlıqdan çox narahatlıq, əzab-əziyyət verən, hiylə və məkrlərlə dolu olmasına işarə olaraq görülür. Əsərdə daha bir xalq inancı sağsağan quşu ilə bağlı deyilmiş fikirdir: müəllif sağsağanın ən pis quş olduğunu deyir (7, 431). Sağsağan – ona ala qarğa, qəcələ də deyilir – haqqında xalq arasında inanclar çoxdur, qanadında ağ rəng olduğu üçün qutsal sayılır. Sağsağanın xəbər gətirən olduğuna inanır və onu görəndə pis xəbər, bədbəxtlik gətirməməsi üçün mütləq ona pay verirlər və xeyir xəbər verməsini xahiş edirlər(15, 113).*

"Divan"da ov motivli poetik parçalarda orta əsr ənənəsinə uyğun ov mərasiminin təsvirini görmək olur:

*Çağrı berip kuşlatu,
Tayğan ıdhıp tışlatu,
Tilkü, tonquz taşlatu,
Ərdəm bilə ögləlim.
[Şahin verib quşladaq,
Tazı ilə dişlədək.
Tülkü, donuz daşladaq,
Ərdəm ilə oyünək](8, 327)*

Ova çıxmağa hazırlaşan ovçunun dilindən söylənən bu nəğmədə ov mərasiminin ümumi mənzərəsi açılır. Şahini və tazısı ilə ova çıxan ovçu daşı silah kimi işlədərək tülkü, donuz ovlayır, şahini isə quş ovlayır, usta ovçu olduğuna görə ərliyi, igidliyi ilə öyünür. Qəhrəmanlığın birinci şərti ovçuluqdur, ovda məharət göstərməyən dəliqanlı igid, bahadır sayıla bilməzdi. Buna görə də şahlar, sultanlar oğullarını uşaqlıqdan ova alışdırır, ovçuluğun sirlərini öyrədirdilər.

Başqa bir poetik nümunədə yenə eyni motiv işlənmişdir:

*Çağrı alıp, arkun minüp, arkan yetər,
Aqlar keyik, tayğan ıdhıp, tilkü tutar.
[Şahin alıb, ata minib dağ keçisinə çatar,
Keyik ovlar, tazı salıb tilkü tutar] (7, 417)*

Bu nəğmə at üstündə laçını və tazısı ilə ova çıxıb dağ keçisi, keyik, tülkü ovlayan ovçunun tərifinə həsr olunmuşdur. Dağ keçisini ovlamaq çətindir, onun üçün ovçuya laçını və atı kömək edir, tülkü ovu da çətindir, çünki, hiyləgər və cəlddir, amma keyik və dağ keçisi ilə müqayisədə tülkü ovu ovçuya asan başa gəlir, iti qaçan tazı onu ovlayır.

Lüğətdə verilmiş nəzm parçalarında ovda əli gətirməyən ovçudan da bəhs olunur:

Todhğurmadı itimni,



*Turğurğalır atımını,
Sürdi məninq kutumnu,
Kaz takı kordayımı.*
[Doyurmadı itimi,
Yordu mənim atımı,
O apardı qutumu,
Qazımı, kordayımı] (8, 190)

Burada ova qutsal gözlə baxan ovçunun uğursuzluğundan bəhs edir. Bəs onun uğursuzluğuna bais kimdir? Əgər bu nəğmə ovçunun özünün dilindən səslənirsə şübhəsiz, onun uğurunu təmin eləyən ov tanrısı nəzərdə tutulmuşdur. Ovçu atını boş yerə yorur, itini doyuracaq qədər nə qaz, nə korday vura bilmir, çünki ov tanrısı onun qutunu əlindən alıb, uğursuzluğa düşər eləmişdir. Şeirdə nəzərdə tutulan subyektin başqa biri, yəni ovçunun dostu, ya da yaxını olması ehtimalı zəifdir, çünki, ov tazısı, at, ov quşu, ov silahları ovçunun özünə məxsusdur, onların başqasına verilməsi ovçuluq qanunlarına ziddir, qadağandır. "Divan"da ov motivlərini əks etdirən başqa nümunədə ovçunun ram olunmuş atla ova çıxmasını, itini keyikin üstünə qısqırtmasını arzulayan və ov əti yeməyə ümidlənən nəğməkarın səsinə eşidirik(9, 370). Başqa bir poetik nümunədə ovçunun tələsinə düşən qarğanın tamahkarlığı məsəl olaraq çəkilir:

*Karğa kalı bilsə, munqın ol buz sukar,
Avcı yaşıp tuzak, taba mənqə bakar*

[*Qarğa başına gələni bilsə, dimdiyilə buzu dələr, ovçu gizlənər, qarğa tələdəki yemə baxar*](7, 421). Qarğa quşlar içərisində ağıllı və bacarıqlı quş hesab olunur, başına gələni bilsə, hətta buzu da dələr, özünə yem tapar, amma ovçunun kələyindən xəbərsizdir, ona görə də tələdəki yemə aldanıb məhv olur.

Kaşğarlı "Divan"ında ovçuluq məsələlərini əks etdirən sözlər kifayət qədər vardır, biz onlardan misallar gətirməklə mümkün qədər mövzunu açmağa çalışdıq. Əsər türk həyatı, mədəniyyəti, dünyagörüşü, məşğuliyyətini öyrənmək üçün zəngin qaynaqdır və daha geniş miqyasda öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Nəticə. Kaşğarlının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri islamıyyət dövrü türk ovçuluğunun öyrənilməsi baxımından ən yaxşı türkcə yazılmış mənbələrdən biridir. Burada izahı verilmiş isim, sifət, fel və feli birləşmələrdə ov adları, ovçuluqla bağlı terminologiya, ov predmetləri əskini tapmışdır. Kaşğarlı xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə edərək ov adət-ənənələrini, ov motivlərini kifayət qədər əhatəli şəkildə izah edə bilmişdir.

"Divanü lüğət-it türk" əsərində sakral heyvanlar, ovlanan və ovlanmayan, buynuzlu və buynuzsuz heyvanlar, ov silahları, ovlama üsulları, ov oyunları, ovçuluqla bağlı atalar sözləri və məsəllər, ov predmetləri, ov geyimləri haqqında məlumatlar yer almışdır. Kaşğarlının tez-tez xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət etməsi və onları misallarla, şeir nümunələri ilə zənginləşdirməsi onun türk mifologiyasını, türk adət-ənənəsini, ədəbiyyatını, eləcə də dilini mükəmməl bilməsindən irəli gəlir. Kaşğarlı dilini və millətini hər şeydən üstün tutmuş və türk millətinə belə qiymətli ərməğan bəxş etmişdir. Onun bu sözləri türk milləti üçün şüar sayılacaq qədər dəyərlidir: "*Kılıç tatıksa iş yunçır, ər tatıksa ət tunçır*" [*Qılnc paslansa iş pisləşər, adam farslaşsa əti qoxar*] (8, 277).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab (Zəngəzur folkloru), Bakı, Səda, 2005, 463 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, III kitab (Göyçə folkloru), Bakı, Nurlan, 2009, 683 s.
3. Бакиров Марсель. Прототюрки: изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура: монография/ Казань: 2019, 463 с.
4. Çoruhlu Yaşar. Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi. İstanbul, 2019, 456 s.
5. Demiri Kemaleddin. Hayat ul Hayvan. İstanbul, Meral yayınevi, 1973, 411 s.



6. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 392 s.
7. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. I cild, Bakı, Ozan, 2006, 512 s.
8. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. II cild, Bakı, Ozan, 2006, 400 s.
9. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. III cild, Bakı, Ozan, 2006, 400 s.
10. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX kitab (Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə və Cəbrayıl rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2014, 401 s.
11. Qukasyan V.L. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Elm, 1983. 1983-cü ilin tematik planı. s. 35-63.
12. Məmmədov A.M. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə aid materiallar. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Elm, 1983. 1983-cü ilin tematik planı. s. 4-24.
13. Mustafa Uyar. Moğolların İslam'a Girmə Süreçlerinde Türk Katalizör Şahsiyyətlərin Rolü. Orhon Yazıtları və Türk-Moğol İlişkileri. İstanbul, 2021, s. 247-260.
14. Rəşidəddin Fəzlullah. Oğuznamə. Bakı, 1992, 72 s.
15. Şərur folkloru örnəkləri. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 348 s.
16. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_rax/N_272.pdf
17. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ar%C4%B1q>



MAHMUD KAŞĞARI SÖZLÜYÜ "DƏDƏ QORQUD KİTABI" NDA İŞLƏNMİŞ BƏZİ SÖZLƏRİN
AÇIQLANMASINDA MÜHÜM MƏNBƏ KİMİ
(СЛОВАРЬ МАХМУДА КАШГАРИ КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК В РАСКРЫТИИ НЕКОТОРЫХ СЛОВ
РАЗРАБОТАННЫХ В «КНИГЕ ДЕДЕ ГОРГУД»)
(MAHMUD KASHGARI DICTIONARY AS AN IMPORTANT SOURCE IN THE DISCLOSURE OF SOME WORDS
USED IN "THE BOOK OF DADA GORGUD")

ASİF XATABALA oğlu HACIYEV (ŞİRVANELLİ)

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

ABSTRACT

"The Book of Dada Gorgud" is based on the stories (in the original it is called "boy", which has the same meaning as story) formed in a long historical process, which is reflected in the way of life of the ancient Oguzs, their beliefs, as well as the language of the epos, especially the vocabulary. The analysis shows that although most of the stories were composed by Dada Gorgud, a great connoisseur of the pre-Islamic Oghuz world, they were adapted to the spirit of the time by the next generation of poets and even enriched by adding new stories. It is obvious from the context of the epos that the stories were written from the performance of the narrator at a scene organized by an Oghuz khan. Although the Dresden manuscript, which has survived to the present day, dates back to the 15th century, it is a copied version of the original, dating to the 11th century. Thus, these stages, which cover different periods, have left certain traces in the language of the epos which can be the reason why the reading and interpretation of many words and expressions are controversial. One of the sources that plays an important role in explaining such points is the work of the great linguist Mahmud Kashgari "Divanu lugat-it-turk". The both works being written in the same century, ie in the XI century, created a scientific basis for comparative analysis and at the same time the regular occurrence of words related to the lexicon of the Oghuz language determines the objectivity of the dictionary in this direction.

It is known that a word is the most agile unit of language which can become active under the influence of various factors and gain new meanings, or it can become passive, inactive or completely out of use. "The Book of Dada Gorgud" is rich in such archaic ancient words, and therefore opened the way for ambiguous interpretations in the study of Gorgud. Although researchers working on the context of the epos have clarified many controversial points by referring to ancient dictionaries, including the dictionary of M. Kashgari, there are still points that need to be resolved. Therefore, based on such facts on the basis of concrete linguistic facts, it is re-confirmed that M. Kashgari's encyclopedic dictionary is an irreplaceable source.

Keywords: Dada Gorgud, Mahmud Kashgari, dictionary, archaic words, comparison, meaning

РЕЗЮМЕ

«Книга Деде Горгуда» разработана на основе дастанов, сформировавшихся в длительном историческом процессе, что нашло отражение в образе жизни древних огузов, системе верований, а также в языке произведения, особенно в лексическом составе. Анализ показывает, что хотя большинство дастанов сочинено Деде Горгудом, большим знатоком доисламского огузского мира, они были адаптированы к духу времени следующим поколением озанов (певцов) и даже обогащены добавлением новых дастанов. Из текста памятника видно, что дастаны записаны с выступления сказителя на празднестве, организованном огузским ханом. Хотя дрезденская рукопись, дошедшая до наших дней, датируется XV веком, она является копией оригинала, датированного XI веком.

Таким образом, эти этапы, охватывающие разные периоды, оставили определенные следы в языке памятника, от которого происходят многие слова и выражения, прочтение и толкование которых вызывает споры. Одним из источников, играющих важную роль в объяснении таких моментов, является труд великого языковеда Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит-турк». Подобно тому, как написание обоих произведений в одном веке, т. е. в XI веке, создало научную базу для сопоставительного анализа, регулярность появления слов, относящихся к лексике огузского языка, определяет объективность работы в данном направлении.

Известно, что слово является наиболее подвижной единицей языка, оно может активизироваться под влиянием различных факторов и приобретать новые значения, а также становиться пассивным, бездействующим или вовсе выходящим из строя. «Книга Деде Горгуда» богата такими



архаичными древними словами, а по этой причине открыла путь для появления различных интерпретаций в изучении эпоса «Деде Горгуд».

Несмотря на то, что исследователи, работающие над текстом памятника, прояснили многие спорные моменты, обратившись к древним словарям, в том числе к словарю М. Кашгари, все же остаются вопросы, требующие решения. Следовательно, опираясь на конкретные языковые факты, в статье подтверждалось, что словарь М. Кашгари является бесценным источником, имеющим энциклопедическую ценность.

Ключевые слова: Деде Горгуд, Махмуд Кашгари, словарь, архаические слова, сравнение, значение.

ÖZƏT

“Dədə Qorqud kitabı” uzun bir tarixi prosesdə formalaşmış boylar əsasında tərtib olunmuşdur ki, bunu qədim oğuzların həyat tərzi, inanclar sistemi ilə yanaşı, əsərin dili, xüsusən də lüğət tərkibi daha qabarıq əks etdirir. Təhlil göstərir ki, boyların əksəriyyəti islamaqədərki oğuz dünyasının böyük bilicisi Dədə Qorqud tərəfindən düzülüb-qoşulsa da, sonrakı nəsil ozanları tərəfindən yaşadıqları zamanın ruhuna uyğunlaşdırılmış və hətta yeni boylar əlavə edilməklə zənginləşdirilmişdir. Abidənin mətnindən aydın görünür ki, boylar hansısa bir oğuz xanının təşkil etdiyi məclisdə söyləyici ozanın ifasından yazıya alınmışdır. Dövrümüzə gəlib çatmış Drezden əlyazması XV əsrə aid edilsə də, o, ilkin yazıya alınma tarixi XI yüzillik kimi götürülən həmin nüsxənin üzü köçürülmüş variantıdır. Beləliklə, müxtəlif zamanları əhatə edən bu mərhələlər abidənin dilində müəyyən izlər buraxmışdır ki, oxunuş və mənalandırılması mübahisə doğuran çoxsaylı söz və ifadələr buradan qaynaqlanır. Belə məqamların açıqlanmasında mühüm rol oynayan mənbələrəndən biri ulu dilçi Mahmud Kaşğarının “Divanü luğat it-türk” əsəridir. Hər iki əsərin məhz eyni əsrdə, yəni XI əsrdə yazıya alınması müqayisəli təhlil üçün elmi zəmin yaratdığı kimi, oğuz dilinin leksikasına aid sözlərə müntəzəm şəkildə rast gəlinməsi bu istiqamətdə aparılan işlərin obyektivliyini şərtləndirir.

Məlumdur ki, söz dilin ən çevik vahidi olub, müxtəlif amillərin təsiri ilə fəallaşaraq yeni mənalara qazanır, yaxud passivləşərək işləklidən düşə və ya tamamilə sıradan çıxıb bilər. “Dədə Qorqud kitabı” arxaikləşmiş belə qədim sözlərlə zəngindir və bu səbəbdən qorqudsünəşlikdə fərqli yozum variantlarının meydana gəlməsinə imkanlar açmışdır. Abidənin mətni üzərində işləyən tədqiqatçılar qədim lüğətlərə, o cümlədən M.Kaşğarının sözlüyünə müraciət etməklə bir çox mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmişlərsə də, hələ də sual doğurub həllini gözləyən məqamlar qalmaqdadır. Odur ki məruzədə konkret dil faktları əsasında belə məqamlar üzərində dayanılaraq, M.Kaşğarını ensiklopedik mahiyyət daşıyan lüğətinin əvəzsiz mənbə olduğu bir daha təsdiq edilmişdir.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, Mahmud Kaşğari, sözlük, arxaik sözlər, müqayisə, mənə

GİRİŞ

XI əsr türk tarixində müstəsna yer tutan bir yüksəliş mərhələsidir ki, bu, siyasi və hərbi sahə ilə yanaşı, elm və ədəbiyyatın inkişafını da özündə ehtiva edirdi. Məhz bu yüzillikdə Mahmud Kaşğarının “Divanü luğat it-türk” (1072-1074) kimi ensiklopedik mahiyyət daşıyan sözlüyü və Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” (1069-1070) adlı məşhur poeması yazılıb tamamlanmışdır. Lakin hər iki əsərin dövrümüzə gəlib çatmış nüsxələri sonrakı əsrlərə aiddir. Belə ki, elm aləminə ulu dilçi M.Kaşğari sözlüyünün daha qədim əlyazmadan 200 il sonra üzü köçürülmüş yeganə nüsxəsi məlumdur (Nəcib 1989: 32) və bütün tədqiqatlar həmin nüsxə, yaxud onun XX-XXI əsrlərdə tərcümə edilmiş variantları əsasında aparılır. Y.Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” poemasının mövcud Herat, Fərqanə və Misir nüsxələrinin də sonrakı yüzilliklərlə bağlı olduğu bildirilir (Has Hacib 2006: 7, 37-44).

Türk bədii düşüncəsinin ən möhtəşəm əsərlərindən sayılıb müqəddimə və 12 boydan ibarət “Dədə Qorqud kitabı”nın da eyni mərhələlərdən keçdiyi üzə çıxır. Lakin adı çəkilən əsərlərdən fərqli olaraq, bu folklor abidəsinin Drezden nüsxəsinin XIV-XV, yarımqıç Vatikan nüsxəsinin isə XVI əsrlərdə yazıya alındığı göstərilir (KDQ 1988: 18). “Kitab”ın Azərbaycan nəşrlərindən H.Araslı, Ş.Cəmşidov və S.Əlizadə bu mülhizəyə tənqidi yanaşaraq, mövcud nüsxələrin XI əsrə aid qədim əlyazmadan üzü köçürüldüyü fikrini irəli sürürlər (Cəmşidov 1999: 57; Əlizadə 1999: 42; KDQ 1978: 6). İlk iki əsəri türk dilinin təşəkkül dövrü ilə əlaqələndirən N.Cəfərov də “Kitabi-Dədə Qorqud”un məhz XI yüzillikdə yazıya alındığı qənaətinə gəlir (Cəfərov 1999: 56) ki, bu da bizim istinad edəcəyimiz bəzi dil faktları ilə təsdiqini tapmış olur.

ARAŞDIRMA VƏ TƏQDİMATLAR

“Kitab”ın mətni üzərində araşdırmalar göstərir ki, bu bənzərsiz folklor nümunəsi bir neçə mərhələdən keçməklə sonuncu şəklini almışdır. Birinci mərhələ islamaqədərki türk-oğuz dünyasının böyük bilicisi, ozanlar ozanı Dədə Qorqudun adı ilə bağlıdır ki, o, özünəqədərki rəvayətlərdən, dastanlardan və yaşadığı dövrdə birbaşa şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələrdən ilhamlanaraq yeni boylar – dastanlar düzüb-qoşmuş, bununla da oğuz bəylərini, igidlərini bədii sözün qüdrətilə əbədiləşdirmişdir. Sonrakı mərhələdə, yəni VII-XI əsrlərdə Dədə Qorqud irsinin davamçıları olan ustad ozanlar, onun vəsiyyəti etdiyi kimi, “bəgdən bəgə, eldən elə gəzməklə” bu boyları yaşadıkları zamanın ruhuna uyğunlaşdırmış və hətta yeni boylar əlavə etməklə zənginləşdirmiş və nəhayət, bir oğuz xanının qurduğu məclisdə ifa edilərkən onun göstərişi ilə yazıya alınmışdır. Həmin ilkin nüsxə və ya nüsxələr dövrümüzə bir neçə əsr sonra üzüköçürülmüş variantda gəlib çıxmışdır ki, bunu yerinə yetirən nasix də boyların məzmununa bəzən əl gəzdirərək dövrü üçün səciyyəvi faktlar daxil etmiş, dili üzərində işləməklə oxucu üçün anlaşılıq hala salmağa çalışmışdır. O, işləklidən düşmüş bəzi sözləri ya müasir qarşılığı ilə əvəzləmiş, yaxud saxlamaqla qarşılığı ilə birgə vermiş, ya da heç bir dəyişiklik etmədən ilkin nüsxədəki variantı eynilə köçürmüşdür. İlkin əlyazmalara bu cür yanaşma orta əsrlərin formalaşmış ənənəsindən irəli gəlirdi ki, bu, sonradan üçü köçürülüb dövrümüzə çatan əksər əsrlərin mətnində müşahidə olunur.

“Dədə Qorqud kitabı”nın XI əsrdə yazıya alındığını göstərən başlıca faktlardan biri onun dilində M.Kaşğarının “Divanü lüğət it-türk” əsərində qeydə alınmış qədim sözlərin yetərinə işlənilməsidir ki, O.Ş.Gökyay, S.Əlizadə, S.Tezcan kimi əsərin tanınmış nəşrləri sonrakı dövrlər üçün arxaikləşərək sıradan çıxan həmin sözlərin izahında digərləri ilə müqayisədə daha ardıcıl müraciət etmişlər. Bundan əlavə, “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənilmiş bəzi söz və ifadələrin açımında M.Kaşğari sözlüyünün müstəsna əhəmiyyəti ilə bağlı araşdırmalar da aparılmışdır ki, bunlar içərisində A.Rəhimoğlunun “Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğət-it türk” əsəri və “Kitabi-Dədə Qorqud”, M.Yıldız və G.Ölkerin “Dîvânü Lugâti’t-Türk’teki Oğuzca Kelimelerin Dede Korkut Hikâyelerindeki Durumu” məqalələrini xüsusi qeyd etmək istərdik (Rəhimoğlu 1999; Yıldız 2009).

A.Rəhimoğlunun fikrincə, abidənin dilində işlənən leksik vahidlərdən təxminən üç yüzdən bir qədər artığı çağdaş Azərbaycan türkcəsi üçün arxaikləşmişdir və onların əslinə uyğun mənalandırılmasında “Divanü lüğət it-türk” əsəri mütləq nəzərə alınmalıdır (Rəhimoğlu 1999: 300). Bu yanaşmadan çıxış edən dilçi alim konkret faktlar üzərində dayanmaqla bir çox mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirir.

M.Yıldız və G.Ölkerin məqaləsində isə “Divanü lüğət it-türk”də işlənilmiş oğuz kəlmələrinin Dədə Qorqud boylarındakı durumu təhlilə cəlb edilmiş və həmin sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Dəyişikliyinə uğrayan (anlam və səs tərkibi baxımından) kəlmələr;
2. Dəyişikliyə uğramayan kəlmələr;
3. Dədə Qorqud boylarında keçməyən kəlmələr (Yıldız 2009: 5-15).

Müəlliflər “Dədə Qorqud kitabı”nın O.Ş.Gökyay, M.Ergin, S.Tezcan-H.Boeschoten, S.Özçelik, O.F.Sertkaya, B.S.Özsoy, M.S.Kaçalın nəşrlərinə istinad etdiklərindən fakt olaraq gətirdikləri sözlərin açıqlanmasını da bu mənbələrdəki izah əsasında vermişlər. Elə buna görə də hər iki əsərdə işlənilmiş bir çox söz və ifadələr diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır.

Uzun illər ərzində “Dədə Qorqud kitabı”nın səhifələr üzrə sətir-sətir, cümlə-cümlə, söz-söz tərəfimizdən təhlilə cəlb edilməsi göstərir ki, onun mətnində mübahisəli oxunuş və məna açımına uğramış sözlər yetərinə çoxdur. Fikrimizcə, eposun göstərilən tarixi mərhələlərdən keçməklə yazıya alınması onun lüğət tərkibində müxtəlif dövrlərə aid leksik layların yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu yanaşmadan çıxış edərək çağdaş dilimiz üçün arxaikləşən sözləri 3 mərhələ üzrə təsnif etməyi məqsədə uyğun bilmişdik. Birinci mərhələyə V-XI əsrlər üçün işlək olub, az sonra arxaikləşən sözləri, ikinci mərhələyə artıq Drezden və Vatikan nüsxələrinin yazıya alındığı XV-XVI əsrlərdə arxaikləşən sözləri, üçüncü mərhələyə isə sonrakı əsrlərdə, yəni nisbətən yaxın dövrlərdə arxaikləşən sözləri aid etmişdik (Hacıyev 2004: 226). Qorqudşünaslıqda mübahisə obyektinə olan sözlərin çoxu da məhz birinci mərhələ ilə bağlıdır ki, onların əslinə uyğun oxunub açıqlanmasında M.Kaşğari sözlüyü əvəzsiz mənbə rolunu oynayır və bəzi faktlar üzərinə yenidən qayıtmaqla bunu bir daha sübut etmək istərdik.

1. Birisi tolduran toydur. (D-7, 6).

“Kitab”ın müqəddimsində Dədə Qorqudun qadınların dörd tipindən biri olaraq səciyyələndirdiyi “tolduran toy” ifadəsi tarixi leksikanın süzgəcindən keçirildikdə öz həqiqi mənasını tapmış olur. M.Kaşğari lüğətində yalnız oğuzca işlənmiş belə bir ifadə qeydə alınmışdır: “Tuy tuldradı – xalq hər yandan dağıldı” (Kaşğari 2006: IIIc, 383). Buradan belə məlum olur ki, “toy” sözünün fonetik variantı kimi verilmiş “tuy”

sözü “xalq, kütlə” anlamını daşıyır. “Tolduran” (//tulduran) sözü isə “tuldradı”(əslində transkripsiyası “tulduradı” şəklində olmalıdır) feilinin başlanğıc forması olan “toldur-(//tuldır-)” sözünün -an şəkilçisi qəbul etmiş feili sifət formasıdır. Deməli, “tolduran toy” “dağıdan, dağıdıcı xalq, tayfa” anlamındadır. Bu deyim tərzli xalqımız üçün səciyyəvidir və hazırda da canlı xalq dilində “qadın tayfası, zənən xeylağı” ifadəsi işlədilməkdədir. “Tolduran toy” ifadəsində “dəprətinca” yerindən durub əl-üzünü yumadan obanı o ucundan bu ucuna, bu ucundan o ucuna gəzən, dedi-qodu dinləyən, günortadan sonra evinə qayıtdıqda yiyəsiz qalmış həyəət-bacasını oğru köpəklə itaətsiz dananın talan etdiyini görüb qonşularını günahkar bilən qadın tipi ümumiləşdirilmişdir. Müdrik ozan belələrini “dağıdıcı tayfa” adlandırmaqda nə qədər haqlı olduğunu verdiyi şərhə əsaslandırır (ətraflı bax: Hacıyev 2014: s. 87).

2. Yarlu qara tağlarıñ yıqılmasun! (D-35, 3)

M.Kaşğari sözlüyündə “yar” söz kökü ayrılıqda “yarğan; suların açdığı yer” (Kaşğari 2006: Ic, 145) mənasında izah olunmaqla yanaşı, “yar kıldığı = yarğanın, uçurumun kənarı” söz birləşməsinin tərkibində verilir (Kaşğari 2006: IIIc, 377) ki, bu da Dədə Qorqud yumuna aid misranın açıqlanmasında ən önəmli fakt kimi çıxış edir.

Araşdırma göstərir ki, ilkin nüsxədə daha 4 məqamda **يرلو** şəklində yazılmış (D-154, 4, D-169, 12, D-212, 13, D-253, 7) bu sözün oxunuşu və mənalandırılması da mübahisə doğurur. O.Ş.Gökyay nəşrində “yerlü” (Gökyay 2006: 38), H.Arslı, F.Zeynalov və S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov nəşrlərində “yerli” (Cəmşidov 1999: 296; KDQ 1978: 30; KDQ 1988: 41), M.Ergin nəşrində isə “yirlü” varinatında (Ergin 1958: 94) oxunsa da, yaxın anlamlarda qavranılmışdır. O.Ş.Gökyay onu Radlov lüğətində getmiş “yarlu” sözünün mənə çalarlarında, yəni “tanınmış, məlum, bilinən” və Redhousa istinad edərək “daimi, köklü” anlamlarında açıqlamışdır (Gökyay 2006: 449). M.Ergin də sözü oxşar “yerli, yerləşmiş, təməlli, köklü” mənalarında izah etmişdir (Ergin 1963: 336). F.Zeynalov-S.Əlizadə çevirməsində onun 4 dəfə “yerli” (KDQ 1988: 139, 176, 195, 207) və bir dəfə “köklü” (KDQ 1988: 176) sözləri ilə verilməsi göstərir ki, dəyərli araşdırıcılarımız M.Ergin yozumunu seçim etmişlər. V.V.Bartold sözün işləndiyi misranı bütövlükdə “твой родные черные горы да не сокрушатся” şəklində tərcümə etmişdir (KMDK 1999: 24). Buradan aydın olur ki, böyük şərqşünas üzərində dayandığımız sözü “doğma”, “uca, yüksək” mənalı “qara” sözünü isə rəng anlamında qavramışdır.

H.Boeschotenlə birgə hazırladığı nəşrdə “yarlu” variantında oxuduqları bu sözə (TB 2001: 49, 114, 123, 145, 166) S.Tezcan ayrıca şərh verməli olmuşdur. O.Ş.Gökyay və M.Ergin yanaşmaları ilə razılaşmayan müəllif “yarlu tağ” birləşməsinə “uçurumlu dağ, yarlarla dolu dağ” kimi izah etməyi önə çəkmişdir. Fikrimizcə, müəllifin qədim oğuz “Yar yıkıldığı gün tozar” məsəlindən çıxış edərək “yarlu” sözünün kökünü “uçurum, yarğan” anlamlı “yar” sözü ilə bağlaması (Tezcan 2001: 106-107) tam inandırıcıdır. Həmin deyimin işləndiyi əlyazmanı “Oğuznamə” adı altında nəşrə hazırlayan S.Əlizadə məsələdəki “tozar” sözünü “turar” varinatında oxumasına baxmayaraq, “yar” sözünü məhz “uçurum, yarğan, dərə” anlamlarında (Oğuznamə 1987: 199, 218) izah etmişdir ki, bu da “yerlü” variantı ilə müqayisədə “yarlu” variantının cümləyə daha uyumlu olduğunu söyləməyə imkan yaradır (bax: Hacıyev 2019: 66-67).

3. Oğuzun arsusu türkmanın dälüsünə bəñzər. (D-249, 1).

Drezden əlyazmasının “Bəkil oğlu Əmran boyu”nda **عارسوزي** “arsızı//arsuzu” oxunuş şəklində yazılmış söz qorqudşünaslıqda birmənalı şəkildə ərəb mənşəli “ar” (həya) sözündən düzəlmiş “arsız” sifəti kimi düşünülərək “arsız, utanmaz” mənasında da açıqlanmışdır [Ergin 1963: 19; Gökyay 2006: 215; KDQ 1988: 206]. İlk baxışda fikir sanki aydındır: oğuzun arsızı türkmanın dälisinə bənzədilir. Lakin deyimin incəliyinə vardıda bu mənalandırmada nəyinsə yerində olmadığı üzə çıxır. Ona görə də bu qədim oğuz məsəlinin mahiyyətinə varmağı lazım bildik.

Əvvəla, “dälü//dəli” sözü eposun dilində “igid, qoçaq, cəsur” mənasında işlənmiş qədim sözlərdəndir: Bahadır, dälü, yaxşı yigit idi. [D-253, 13 – 254, 1]

Məgər, xanım, Uşun qocanın kiçi oğlu Səgrək eyü, bahadır, alp, dälü yigit qopdı. [D-256, 6-7]

Məgər kafirin casusu vardı, gəlüb təkura aydır: – Oğuzdan bir dälü yigit gəldi. [D-263, 10-11] və s.

Bundan başqa, həmin söz Budaq, Dondar, Domrul, Qarçar kim oğuz igidlərinin adında təyinedici bir apelyativ kimi işlədilmişdir.

İkincisi, əgər burada “utanmaz, həyasız” mənalı sözə ehtiyac var idisə, onda eyni mənanı ifadə edib eposun dili üçün səciyyəvi olan “udsuz” türk-oğuz sözü işlədildirdi: “Qız aydır: “Qədəmi qutsız gəlin deyincə udsuz gəlin desünlər. Qayın atama, qayın anama ayıdayım”, – dedi” [D-262, 2-4].

Oğuz igidlərinin şərəfinə düzülüb-qoşulmuş bu folklor abidəsində onların türkman igidlərindən üstün tutulduğu təbii görünür. Odur ki "türkmanın dəlisi" deyildikdə heç də "ağıldan kəmi" deyil, "igidi" başa düşülməlidir. "İgid" sözünün antonimi isə "qorxaq" və bu mənaya yaxın bir söz olmalıdır. Deməli, "arsız" sözü bu məqamda heç də özünü doğrultmur.

Öncə deyildiyi kimi, "Kitab"ın elmi-tənqidi mətni hazırlanarkən boyların söyləyici ozan nitqindən yazıya köçürülməsi mühüm faktor kimi nəzərə alınmalıdır. Xüsusən eposun dilində cəmi bir dəfə işlənib oxunmuş və mənalandırma baxımından mübahisə doğuran qədim sözlərin dəqiqləşdirilməsində belə bir yanaşma prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Boyları yazıya alan katibin və yaxud əski bir nüsxədən üzünü köçürən nasixin bəzən ona tanış olmayan sözləri oxşar formalı sözlərlə əvəz etməsi danılmaz faktıdır. Göstərilən deyimdə də "arsızı//arsuzı" söz formasının oxşar səstərkiqli daha qədim bir sözün yerində işləndiyini düşünürük. Sonrakı əsrlərdə üzü köçürülən bu abidənin dilində ilkin arxaizmlərin çağdaş qarşılığı ilə, ya da bəzən yanlış olaraq oxşar formalı digər bir sözlə əvəzlənməsi hadisəsinə rast gəlinir ki, "arsız" söz forması da belələrindəndir.

Araşdırma göstərir ki, M.Kaşğari lüğətində qədim oğuzlara məxsus "dəyərsiz şey" mənasında "arsu" sözü qeydə alınmışdır [Kaşğari 2006: Ic, 185]. XI-XIV əsr türk yazılı abidələrinin, o cümlədən M.Kaşğari lüğətinin tanınmış tədqiqatçılarından sayılan E.N.Nəcibin gəldiyi qənaətlərdən biri də budur ki, sözlükdə oğuz dilinə aid olduğu qeydlə verilmiş sözlərin böyük qisminə müasir oğuz dillərinin heç birində rast gəlinmir. Dilçi alimin nümunə olaraq verdiyi sözlər sırasında "arsu" arxaizminə də yer ayrılmışdır [Nəcib 1989: 39]. Fikimizcə, üzərində dayandığımız deyimdə ozan nitqində "arsuzı/arsız" deyil, məhz -su mənsubiyyət şəkilçili qədim "arsu" sözü işlədilmişdir. Görünür, bu qədim söz katib, yaxud nasixə tanış olmadığı üçün onu oxşar səs tərkibli "arsuzı//arsız" söz forması ilə əvəzləmişdir. Boyun məzmunundan aydın olur ki, təkur Əmranın gənc olduğunu görərək öz döyüşçülərinə deyir: "Yüz adam seçilün, taraqa çatladıñ, oğlanı qorquduñ. Oğlan quş yürekli olur, meydanı qor, qaçar, – dedi." (D-247, 4-6). Lakin oğlanın qətiyyəti, öz gücünə inamı qarşısında ilkin fikrindən daşınır. Başqa sözlə, təkur "Oğuzun arsusu türkmanın dəlüsünə bənzər" deməklə vecsiz, dəyərsiz sandığı oğuz gəncinin türkman igidinə bənzədiyi qənaətinə gəlir.

Beləliklə, sözün M.Kaşğari sözlüyünə istinadən əslinə uyğun bərpası bu deyimə mahiyyətini dəqiqləşdirməyə imkan yaradır.

4. **Dəpəgən** **كوبيني** **köbini süsəgən yırtar.** (D-265, 8-9)

"Uşun qoca oğlu Əgrək boyı"nda işlənmiş qədim oğuz məsəllərindən sayılan bu cümlədəki ikinci sözün oxunub mənalandırılması mübahisəli məqamlardandır. O.Ş.Gökyay və H.Araslı bu sözü "götünü", S.Tezcanla H.Boeschotenin "götini" fonetik varinatında oxumuşlar (Gökyay 2006: 170; KDQ 1978: 139; TB 2001: 172). Cümlənin V.V.Bartold tərəfindən "заднюю лягающего разорвет бодающийся" kimi tərcümə edilib, qeyddə "Клин клином вышивают" (yəni: "Pazı pazla çıxararlar") məsələnin qarşılığı kimi şərh olunmasından (KMDK 1999: 99, 279) belə çıxır ki, o da həmin sözü eyni şəkildə oxumaqla məlum bədən üzvü anlamında qavramışdır. M.Ergin isə sözü "köpini" kimi verməklə "şişkin, şişmə, şişkinlik" mənalarında izah etmişdir (Ergin 1958: 230; Ergin 1963: 206). F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində "Dəpəgən köbini süsəgən yırtar" şəklində oxunan deyim qədim oğuz məsəli kimi dəyərləndirilərək "Təpəyənin köpünü süsəyən yatırar" şəklində sadələşdirilmiş və "Dinsizin öhdəsindən imansız gələr" deyiminin ekvivalenti olaraq göstərilmişdir (KDQ 1988: 139, 211). "Yırtar" feilinin "yatırar" feili ilə açıqlanmasından aydın olur ki, üzərində dayanılan söz, yəqin ki, "köpünü almaq" frazemində ifadə etdiyi "hirs, acıq" mənasında götürülmüşdür. Ş.Cəmşidov bir məqamda "göpünü", digər məqamda isə "köpünü" şəklində transkripsiya etsə də, mənasını şərh etməyib (Cəmşidov 1999: 239, 409).

Əlyazmanı diqqətlə nəzərdən keçirdikdə nöqtənin aşağıda qoyulmasına əsasən üçüncü hərfin "te" deyil, "be" olduğu müəyyənləşir ki, bu da onun "götünü//götini" kimi deyil, "köbini" şəklində oxunmasını zəruriləşdirir. Sözün daşdığı mənaya gəlinə, bu qədim oğuz məsələsinin hansı mühitdə yaranması açar rolunu oynayır. Aydındır ki, "təpəgən" (yəni təpikləyən, təpik atan) sözü ata, "süsəgən" (yəni buynuzlayan) sözü isə buğaya aiddir. Tarixən at və buğadan döyüş zamanı istifadə edilmişdir ki, bu məsələdə buğanın atla müqayisədə daha güclü olduğu göstərilir. Boylardakı döyüş səhnələrinin təsvirindən aydın olur ki, həm oğuz igidləri, həm də onlarla vuruşan yağı "dəmir don" geyinir, atlarını qorumaq üçün alına, boynuna və qarınlarının altına zireh bağlayırlar. Bu kontekstdə yanaşdıqda "köb" sözü (-ü mənsubiyyət, -nü təsirlik hal şəkilçisidir) atla bağlı leksik vahid olmalıdır. M.Kaşğari lüğətində "köpçük" – "yəhərin ön və arxa yastıqları" anlamında şərh olunmuş oğuz sözü kimi verilir (Kaşğari 2006: Ic, 462). Görünür, son dövrlərə qədər öz işləkliyini saxladığı üçün bu söz "yəhərin yadığı" mənasında V.V.Radlov lüğətinə də düşmüşdür (Radlov 1899: 1314). Qədim əsərlərin, o cümlədən "Kitab"ın dilində -cük morfeminin kiçiltmə mənası bildirən şəkilçi kimi işləndiyin



nəzərə aldıqda “köpcük” sözünün “köp” kökündən yarandığı şübhə doğurmur. Söz sonunda p~b səs müvaziliyi türk dilləri üçün səciyyəvi fonetik hadisə olmaqdan əlavə, əski qrafikada nöqtə sayına görə fərqlənir ki, “köp” sözünün “køb” kimi yazılması və ya səslənməsi anlaşılandır. Bir sıra türk dillərində “köp” sözünün “kep” fonetik variantında “geyim, kecim, paltar” (Radlov 1905: 1185), Əbu Həyyan lüğətində “qəlib” (forma) və “küpe” variantında “zirehli paltar” mənalarında (ƏH 1992: 198) işlənilməsi bu sözün qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Deməli, “köp//køb” sözü atın boynuna, eləcə də yan tərəflərinə bağlanan zireh anlamındadır ki, bu məqamda da M.Kaşğari sözlüyü mübahisəli oxunuş və izaha aydınlıq gətirmiş olur.

5. Sərxoş yigit həm iki canəvərlə savaşırdı, طابندی tayındı düşdi. (D-186, 2-3)

“Qanlı qoca oğlu Qan Turalı boyı”nda verilmiş bu cümlədəki “tayındı” sözü əksər nəşirlər tərəfindən eyni fonetik tərkibdə oxunub “sürüşmək” anlamında izah edimişdir (Ergin 1958: 191; Ergin 1963: 287; Gökyay 2006: 128, 419; KDQ 1978: 101; KDQ 1988: 89, 187; TB 2001: 23, 132). Yalnız Ş.Cəmşidov nəşrində söz “dayandı” səs tərkibində oxunmuşdur (Cəmşidov 1999: 370). V.V. Bartoldun “опера (на землю)” tərcüməsindən belə anlaşılır ki, o da sözü “tayandı//dayandı” variantında oxumuşdur (KMDK 1999: 73).

Araşdırma göstərir ki, “tayın-” və “tayan- (//dayan-)” feilləri fərqli feil köklərindən düzəlməklə birincisi, həqiqətən də, “sürüşmək”, ikincisi isə “dayaqlanmaq”, “söykənmək” mənasını daşıyır. M.Kaşğari sözlüyü bu fikri təsdiqləyən ilkin qaynaqlardandır. Ulu dilçi “tayın-” feilinin kökü hesab etdiyimiz “tay-” feilini (-ın qayıdış növ şəkilsidir) “sürüşmək” mənasında izah etməklə yanaşı (Kaşğari 2006: IIIc, 230), bu qədim sadə feildən düzəlmiş “tayıt-” və “taydur-” feillərini “sürüşdürmək” (Kaşğari 2006: IIc, 313, IIIc, 187), “tayış-” feilini “sürüşməkdə yarışmaq” (Kaşğari 2006: IIIc, 183), “tayığ” sifətini isə “sürüşkən” mənalarında (Kaşğari 2006: IIIc, 162) açıqlamışdır. Bundan əlavə, “tay-” feili “Tayak bilə taymas, tanuk sözün bütməs = dayağı olan sürüşməz, şahid sözü ilə hər şeyə inanmaq olmaz” atalar sözündə də işlənilmişdir (Kaşğari 2006: IIIc, 164).

“Dayaqlanmaq, söykənmək” mənası daşıyan “tayan-” feili isə “taya-“ feilindən düzəlmişdir ki, “Divanü lüğət it-türk”də də eyni səs tərkibində qeydə alınmışdır (Kaşğari 2006: IIIc, 185).

“Tay-” feilinin tarixən işlək olduğunu göstərən faktlardan biri də Y.Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” poemasında ondan -ığ şəkilçisi ilə düzəlmiş “sürüşkən” mənalı “tayığ” sifətinin 2 dəfə işlənilməsidir:

- 670 inancesız turur kut vefasız yayığ
yorırda uçar terk adakı tayığ (Has Hacib 2006: 196)
(Çevirməsi: Səadətə inanılmaz, o vəfasız və dönükdür;
yürürkən həməən uçar, ayağı sürüşkəndir) (Has Hacib 2006: 197)
- 5231 bu alçı ajun kılkı irsel yayığ
usal bolma saklan yolu ked tayığ (Has Hacib 2006: 880)
(Çevirməsi: Bu aldadıcı dünyanın xasiyyəti vəfasız və dönükdür:
qafil olma, diqqət et, yolu çox sürüşkəndir) (Has Hacib 2006: 881)

Həmçinin böyük dilçi V.V.Radlov “tay- (//tayı-)” feilinin, ondan düzəlmiş “tayıl-” (sürüşmək) və “tayıncak” (sürüşkən yer) sözlərinin müasir türk dillərinin bəzilərində hələ də işlənildiyini qeydə almışdır (Radlov 1905: 820-821).

Diqqəti çəkən fakt budur ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda “sürüşmək” mənası daşıyan “tayınmaq” feili daha bir dəfə işlənilmişdir:

“Pəs varasın, bir cici-bici turkman qızını alasın, nagahandan طابندی tayınam, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla? – dedi.” (D-171, 6-8)

Lakin yuxarıdakı məqamdan fərqli olaraq, bu cümlədəki söz mövcud nəşrlərdə “tayanam”, yaxud “dayanam” variantlarında oxunaraq, “söykənəm” mənasında açıqlanmışdır.

“Kitab”ın mətni üzərində müşahidələr göstərir ki, “tayan-” və onun kökündə duran “taya-” feili “söykənmək”, “dayamaq” mənalarında işlədilmişdir:

Bayındır xanıñ qarşusunda <Qara Günə> oğlu Qara Budaq yay طابندی tayanub turmuşdı. (D-67, 4-6)

Oğlan bu qatla buğanıñ alnına yumruğını طیادی tayadı, sürdi meydanıñ başına çıqardı. (D-16, 10-

11)

Alnına yumruğın طیادی tayadı, sürdi meydanıñ başına çıqardı. (D-182, 4-5)



Əlyazmadakı formadan da görüldüyü kimi, bu sözlər katib tərəfindən fərqləndirilərək yazılmışdır. Lakin Qan Turalının dilindən söylənilmiş “təyınam” sözü qorqudsünaslıqda “təyanam”, yaxud “dayanam” fonetik variantlarında verilməkdən savayı, eyni anlamda da düşünülərək açıqlanmışdır. Faktları nəzərdən keçirək.

O.Ş. Gökyay cümlədəki sözü “dayanam” şəklində oxuyaraq “dayanmaq, yaslanmaq, istinat etmək, yüklənmək, ağırlığını vermək” (Gökyay 2006: 121, 263), M.Ergin “təyanam” kimi oxuyaraq “dayanmaq” mənasında izah edir (Ergin 1958: 185; Ergin 1963: 287). S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində də bu söz “təyanam” şəklində oxunmuşdur (TB 2001: 124). Azərbaycan nəşirlərindən H.Araslı və Ş.Cəmsidov onu “dayanam”, F.Zeynalovla S.Əlizadə isə “təyanım” variantlarında oxumuşlar (Cəmsidov 1999: 363; KDQ 1978: 95; KDQ 1988: 85). S.Əlizadə bu məqamda işlənmiş “təyan-” feilinin ifadə etdiyi mənanı düzgün duyaraq belə bir şərh yazır: “Yazılı abidələrdə “dayanmaq” yox, məhz “təyanmaq//təyınmaq” sürüşmək mənasını ifadə edir ki, bu da mətnədə özünü doğruldur. Əks-təqdirdə, “dayanmaq” feili “üzərinə düşəm” ifadəsindəki hərəkətin səbəbi ola bilməz” (KDQ 1988: 242).

Göründüyü kimi, həssas dilçi S.Əlizadə kontekstdən çıxış edərək sözlərin ifadə etdiyi məna fərqlərini duya bilmiş və artıq ayrıca hazırladığı nəşrdə onu “təyınım” şəklində təqdim etmişdir (KDQ 1999: 117) ki, sözün ifadə etdiyi və işləndiyi məqam bunun daha doğru seçim olduğunu üzə çıxarır.

Təhlil də göstərir ki, əvvəla, Drezden nüsxəsindəki “təyın-” və “təyan-” feillərinin yazılışı katib tərəfindən fərqləndirilmişdir. İkincisi, fikrimizcə, “təyındı” qrammatik formasından sonra işlədilən “düşdi” sözü, “təyınam” formasından sonra gələn “üzərinə düşəm” ifadəsi məhz həmin qədim feilin mənacə açıqlanmasına xidmət edir ki, bunun əski nüsxədən üzünü köçürən nasix tərəfindən edildiyini düşünürük. Mütəmadi şəkildə istifadə etdiyi bu üsulla o, işləklidən düşmüş bir çox sözlərin mənasını müasiri olduğu oxucuya çatdırmaq istəmişdir.

Əlavə olaraq belə bir faktı da qeyd etmək istərdik ki, XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində yaşayb-yaratmış mütəfəkkir şairimiz İ.Nəsimiyə aid aşağıdakı beytdə “təyınmaq” feili göstərilən anlamda işlənmişdir:

Eşqi-rüxün təriqidir dari-səlamətin yolu,
Mənzilinə qaçan irür kim ki, bu yolda təyınə.

(Nəsimi 2004: 37)

Beləliklə, gətirilən faktlar deməyə əsas verir ki, “sürüşmək”, “sürüşüb yıxılmaq” mənalı qədim “təyın(maq)” feili “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində iki dəfə işlədilmişdir və M.Kaşğari sözlüyü həmin feilin etimoloji açımını verməkdə böyük köməklik göstərir.

SONUC

“Dədə Qorqud kitabı”nın mətni üzərində aparılan müşahidələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, oxunuş və mənalandırma baxımından mübahisəli sayılan sözlərin böyük əksəriyyəti dilimizin qədim leksik qatı ilə bağlıdır. Qorqudsünaslıqda mübahisə obyektinə olan bu sözlərin bir çoxu hətta “Kitab”ın üzünü köçürüldüyü dövrdə, yəni XV-XVI əsrlərdə arxaikləşərək işləklidən düşmüşdür ki, onların əslinə uyğun oxunub mənalandırılmasında ulu dilçi M.Kaşğarinin “Divanü lügət it-türk” əsəri əsas qaynaqlardan biri kimi olduqca əhəmiyyətlidir.

QAYNAQÇA

1. Cəmsidov Ş. (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni. Bakı: Elm.
2. Cəfərov N. (1999). Eposdan kitaba. Bakı: Maarif.
3. D. – Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan. Drezden nüsxəsi.
4. Ergin M. (1958). Dədə Korkut Kitabı (Giriş – Metin – Faksimile). Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, Ic.
5. Ergin M. (1963). Dədə Korkut Kitabı (İndeks – Gramer). Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, II c.
6. Əlizadə S.Q. (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan əlyazmaları // Dədə Qorqud – 1300. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, s.40-50.
7. ƏH (1992) – Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusli. Kitab-əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərkətmə kitabı), Bakı: Azərənəşr.
8. Gökyay O.Ş. (2006). Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul: Kabcı Yayinevi.
9. Hacıyev A.X. (2004). Leksik arxaikləşmə baxımından “Dədə Qorqud kitabına bir nəzər / Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər nəşriyyat, s. 226-238.
10. Hacıyev A.X. (2014). “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu I kitab (Müqəddimə üzrə). Bakı: Elm və təhsil.
11. Hacıyev A.X. (2019). “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu II kitab (1və 2-ci boylar üzrə). Bakı: Elm və təhsil.



12. Has Hacıb Y. (2006). Kutadgu Bilig (Çeviren prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
13. Kaşğari M. (2006). Divani luğat-it-türk (dörd cildə). (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əsgər). Bakı: Ozan.
14. KDQ (1978) – Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Araslı H.).Bakı: Gənclik.
15. KDQ (1988) – Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir). Bakı: Yazıçı.
16. KDQ (1999) – Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən, çapa hazırlayan, ön sözün və lüğətin müəllifi S.Əlizadə). Bakı: YNE.
17. KMDK (1999) – Книга моего Деда Коркута. Перевод В.В.Бартольда, издатели: В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов. Баку: YNE “XXI”.
18. Nəcib (1989). Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. М.: Наука.
19. Nəsimi İ. (2004). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”.
20. Oğuznamə (1987). (Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı.
21. Radlov (1809). Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий (т. 2-й). С.-Пб.
22. Radlov (1905). Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий (т.3-й). С.-Пб.
23. Rəhimoğlu A. (1999). Mahmud Kaşqarlının “Divani luğat-it türk” əsəri və “Kitabi-Dədə Qorqud” // Dədə Qorqud – 1300. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, s. 298-307.
24. TB (2001) – Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: YKY.
25. Tezcan S. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar. İstanbul: YKY.
26. Yıldız M., Ölker G. (2009). Dîvânü Lugâti’t-Türk’teki Oğuzca Kelimelerin Dede Korkut Hikâyelerindeki Durumu // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 26, Konya, Güz, s. 1-20.



QULAMHÜSEYN SAYEDİNİN (GÖVHƏR MURAD) AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNDƏ QƏLƏMƏ ALDIĞI YEGANƏ ƏSƏRİ – “QURDLAR” PYESİ HAQQINDA

Tarverdiyev Ariz Səxavət oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Ziya Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutunun dissertantı

XÜLASƏ

“Qurdlar” pyesi dünya şöhrətli Azərbaycan əsilli İran yazıçısı Qulamhüseyn Sayedinin (Gövhər Murad) zəngin bədii yaradıcılığında yer alan, ana dilində yazdığı yeganə əsəridir. Dram əsəri 1911-ci ildə Təbrizdə baş vermiş qətl hadisəsi və öldürülmüş rus soldatının cəsədi ətrafında cərəyan edən hadisələrdən bəhs edir. Pyesdə Məşrutə inqilabını yatırtmaq məqsədi ilə İran monarxiyasının Rusiyanı köməyə çağırması və İrana hərbi müdaxiləsi ilə hərəkətin süqut etməsi fonunda baş verən konkret bir hadisə təsvir edilir. Dram əsərində mərkəzi fiqur hamamın qarşısında dayanıb bütün hadisələri idarə edən uzunboylu və arıq adamdır. O, günlərdir axtarılan Hacı Məhəmməd xanın fərraşı Qərib xanı öldürüb izi itirmək üçün onun Yaşa olduğunu söyləyərək hamını tələyə salır. Böyük hiylə ilə o, Yaşanın meyitinin və qatilinin harada olduğunu fərraşlara və rus soldatına deyir. Bu yolla bütün obrazları bir-birinə qarşı qoyur və dolayısı ilə böyük konfliktə və fərraşların ölümünə səbəb olur. Olaylar Millerin Yaşa adlı bir rusun cəsədinin tapıb gətirən şəxsə min manat ənam verəcəyini eşidən sadələvh fərraşların pul müqabilində etdikləri riyakarlıqlarla yanaşı, o dövrdə Təbrizə baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyətə, şəhərə daxil olan rus qoşunlarının hərəkət üzvlərinə hiylə ilə divan tutmasına işarə edir. “Qurdlar” pyesi ilk dəfə “Kətab-e mah” dergisinin ikinci sayında, 1962-ci ildə nəşr olunmuşdur. Qısa bir müddət sonra dərgi senzura orqanları tərəfindən son nüsxəsinə kimi köşklərdən, kitab dükanlarından yığılaraq məhv edilmiş, türk dilində əsər dərc etdiyinə görə dərginin redaksiyası bağlanmışdır. Ölkəmizdə 2007-ci ildə nəşr edilmiş və ali məktəblərin filologiya fakültəsi tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı dərslində Sayedinin sözügedən əsərinin hazırda mövcud olmadığı qeyd edilsə də, pyes 1999-cu ildə yenidən üzə çıxarılmış, Tehrandə nəşr edilmişdir. Sözügedən əsər ölkəmizdə bu məqalənin müəllifi tərəfindən Azərbaycan əlifbasına transliterasiya edilmiş, şərhərlə birgə “Avanqard” ədəbi-mədəni jurnalında (№1(1), 2014) dərc edilmişdir. Bu araşdırmada Sayedinin sevgilisi Tahirə Kuzəğəraniyə məktubu, 1983-cü ildə Parisdə verdiyi müsahibədə söylədiyi fikirlər və yazıçının üslubu əsasında pyesin fars dilində və ana dilində məhz Sayedinin özü tərəfindən yazıldığı təsbit edilmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə pyesin ideya-bədii xüsusiyyətlərinə dair təhlillər verilmişdir.

Açar sözlər: Qulamhüseyn Sayedi, Gövhər Murad, “Qurdlar”, Məşrutə inqilabı, pyes.

ÖZET

"Kurtlar" oyunu, zəngin sanatsal yaradıcılığa sahib dünyaca ünlü Azərbaycanlı kökenli İran yazarı Gulamhüseyn Sayedi'nin (Govhar Murad) ana dilində yazmış olduğu tek eserdir. Oyun, Tebriz'de öldürülen bir Rus askerinin cesedini çevreleyen olayları anlatıyor. Tiyatro eseri İran monarşisinin anayasal devrimi bastırmak için Rusya'dan yardım çağırısı ve İran'a askeri müdahale ile hareketin çöküşü fonunda yaşanan belirli bir olayı anlatıyor. Oyundaki merkezi figür, bir hamamın önünde duran ve tüm olayları yöneten uzun boylu, zayıf bir adamdır. O, Hacı Muhammed Han'ın günlərdir aranan yaveri Garib Hanı öldürmüş ve izini kaybetmek için Yaşa olduğunu söyleyerek herkesi tuzağa düşürmüştür. Büyük bir kurnazlıkla ferraşlara ve Rus askerine Yaşa'nın cesedinin ve katilin nerede olduğunu söyler. Bu şekilde tüm karakterleri karşı karşıya getirir ve sonuç olarak büyük bir çatışmaya ve ferraşların ölümüne yol açır. Miller'in Yaşa adında bir Rus'un cesedini bulan kişiye bin manat vereceğini duyan saf ferraşların ikiyüzlülüğünün yanı sıra, o dönemde Tebriz'deki karmaşık sosyo-politik durum, şehre giren Rus birliklerin hareket üyelerine katliam yapmasına değiniyor. "Kurtlar" oyunu ilk olarak 1962 yılında "Kətab-e mah" dergisinin ikinci sayısında yayınlandı. Kısa bir süre sonra dergi kitapçılardan toplanarak sansür memurları tarafından imha edildi ve derginin yazı işleri ofisi Türkçe bir eser yayınladığı için kapatıldı. Bu, dünyaca ünlü yazarın kendi dilinde yazdığı ilk ve son eserdir. 2007 yılında Azerbaycan'da yayınlanan ve üniversitelerin filoloji fakülteleri öğrencilerine yönelik olan Modern Azerbaycan edebiyatı ders kitabında Sayedi'nin eserinin mevcut olmadığını belirtilmesine rağmen, oyun 1999 yılında yeniden Tahran'da basılmıştır. Bu eser ülkemizde bu makalenin yazarı tarafından Azerbaycan alfabesine çevrilmiş ve yorumlarla birlikte “Avangard” edebiyat-kültür dergisinde yayınlanmıştır (№1 (1), 2014). Bu çalışmada Sayedi'nin sevgilisi Tahira Kuzegerani'ye yazdığı



mektup, 1983 yılında Paris'te yaptığı bir söyleşide söylediği sözler ve yazarın üslubuna dayanarak Sayedi'nin kendisi tarafından Farsça ve ana dilinde kaleme alındığı tespit edilmiştir. Ayrıca makale oyunun ideolojik ve sanatsal özelliklerini de incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Gulamhüseyn Sayedi, Govhar Murad, "Kurtlar", Meşrutiyet Devrimi, oyun.

SUMMARY

"Qurdlar" is the only work by Gulamhuseyn Saedi (Govhar Murad), the world-famous Iranian writer of Azerbaijani origin, which is written in his native language and holds a special place in his rich literary activity. This piece of drama is about the crime which took place in Tabriz in 1911. The events are revolving around the dead body of a Russian soldier. The play is centered around the event that takes place against the backdrop of the halt of constitutional revolution (1911) upon the call of the Iranian monarchy on Russia for help to suppress the revolution and Russia's military intervention in Iran. The main figure in the play is a tall, thin man standing in front of a bath house and leading all the events. He kills Garib khan, the ferash (a servant) of Haji Muhammad Khan, who has been missing for days, and with the aim to put of the scent, he lures everyone by saying that he is Yasha. Craftily he tells the ferashes and Russian soldier where Yasha's body and the killer are. This way, he puts all the figures against each other, indirectly causing the infighting and death of ferrashes. The play also points to the simple-minded ferashes who are up to all the dodges for a reward (thousand manats) which was promised by Miller to the person finding the dead body, the complicated socio-political situation in Tabriz, and the deceitful actions and infliction forced by the Russian troops against the revolutionists at that time. "Qurdlar" was first published in the second issue of "Ketab-e mah" in 1962. Shortly afterwards, the magazine was removed from or destroyed in kiosks and bookstores by the censorship office, and the editors' office was closed for publishing a work in Azerbaijani-Turkic. Although "Modern Azerbaijani literature" which was published in our country in 2007 and intended for the students of philology states that Saedi's work does not currently exist, it was rediscovered in 1999 and published in Tehran. The work was transliterated into the Azerbaijani alphabet by the author of this research article and was issued in the "Avanqard" literary and cultural magazine (No1 (1), 2014) with comments. By reference to Saedi's letter to his lover Tahira Kuzegerani, the ideas voiced by him in the interview in Paris in 1983, as well as his style of writing prove the thesis that the play was written in Persian and native language by Saedi. Moreover, the research article contains the analysis about the ideological and literary components of the play.

Keywords: Gulamhossein Saedi, Gowhar Murad, "Qurdlar", Persian Constitutional Revolution, play

GİRİŞ

XX əsr İran nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan təbrizli Qulamhüseyn Sayedinin (1936-1985) zəngin bədii, elmi, publisistik irsinə 67-dən çox hekayə və povest, 7 roman, 44 dram əsəri, uşaqlar üçün 4 hekayə, 9 ssenari, 3 tərcümə əsəri, 5 etnoqrafik monoqrafiya, 10 pantomim, bir neçə ədəbi təndiqi və ictimai-siyasi mövzularda qələmə aldığı məqalə və hələ də dərc edilməyən, ya da ictimaiyyətə məlum olmayan əsərlər daxildir. Əslən azərbaycanlı olan müəllif ana dilində qələmə aldığı "Qurdlar" pyesində başqa, məqalələri də daxil olmaqla bütün əsərlərini fars dilində yazmışdır. "O qədər başıma döydülər ki, farsca yazmağa məcbur oldum", [7;s.12], deyən Q.Sayedinin adıçəkilən pyesi ilk dəfə Tehrandə, "Ketab-e mah" dərgisinin ikinci sayında, 1962-ci ildə nəşr olunmuş, lakin qısa bir müddət sonra dərgi senzura orqanları tərəfindən son nüsxəsinə kimi köşklərdən, kitab dükanlarından yığılaraq məhv edilmiş, Azərbaycan türkcəsində əsər dərc etdiyinə görə dərginin redaksiyası bağlanmışdır. Pyesin ilk olaraq fars dilində qələmə alındığı, daha sonra Azərbaycan türkcəsinə çevrildiyinə dair məlumatlar var. Lakin pyesin yer aldığı kitablarda bu haqda heç bir məlumata rast gəlinməsə də, Sayedi sevgilisi Tahirə Kuzəgeraniyə yazdığı məktubda "Qurdlar" pyesini Təbriz türkcəsində də yazdığını bildirir:

"Yazdıqlarımdan "Qurdlar" pyesini "Ketab-e mah"da dərc edəcəklər. Cəlal Al Əhməd və Pərviz Dariuşun israrıyla məcbur oldum "Qurdlar"ı Təbriz türkcəsində də yazım. Nəticədə hər iki dildə çap olunacaq. "Qurdlar"ı Təbrizdə sənə də danışmışdım. Məşrutiiyyət haqqındadır. Sən çox bəyənmişdin". [5; s.69].

Sayedinin "Cəlal Al Əhməd və Pərviz Dariuşun israrıyla məcbur oldum "Qurdlar"ı Təbriz türkcəsində də yazım", cümləsindən onun pyesi ilk dəfə fars dilində yazdığı aydın olur. Maraqlıdır ki, yazıçı pyesi ana dilinə çevirdiyini deyil, türkcə yazdığını başqa bir mənbədə də qeyd etmişdir. Belə ki, Sayedi 1983-cü ildə



BBC radiosuna verdiyi müsahibəsində diktorun ana dilində əsər yazıb-yazmadığını soruşduqda, “xeyr” deyər cavab vermiş, daha sonra ana dilində yazdığı “Qurdlar” pyesini xatırlamışdır:

Diktor: -Öz ana dilinizdə, türkcə də nəsə yazmısınızmi?”

Sayed: -Xeyr. Çünki başıma o qədər döydülər ki!”

Diktor: -Təəssüflər olsun.

Sayed: -Təəssülənməyin. Başıma o qədər vurdular, bəli, çarəsizlikdən ancaq fars dilində yazmağa məcbur qaldım. Amma, nə üçün, türk dilində də bir pyes yazmışam. [4; s.210].

Dünya şöhrətli nasirin ana dilində qələmə aldığı ilk və son əsəri əsasında 1966-cı ildə yazıcının Məşrutə inqilabına dair yazdığı daha beş pyesi ilə birlikdə Tehranın Səngələc teatrında səhnəyə qoyulmuşdur. Tamaşa fars dilində, İranın görkəmli rejissoru Cəfər Vali (1933-2016) tərəfindən səhnələşdirilmiş, daha sonra televiziya tamaşası kimi ekranlaşdırılmışdır. Həmin ildə Səməd Behrəngi (1939-1967) və onun yoldaşları tərəfindən Mamağan orta məktəbində türk dilində, daha sonra sonra isə Bustanabadda həvəskar səviyyədə tamaşaya qoyulmuşdur. “Qurdlar” pyesi Sayedinin az tədqiq edilmiş, tədqiqatçıların diqqətindən kənardə qalmış əsərlərindəndir. Azərbaycanda kifayət qədər araşdırılmayan ədəbin bu əsəri ümumiyyətlə tədqiqata cəlb edilməmiş, hətta hazırda mövcud olmadığına dair məlumatlar verilmişdir. 2007-ci ildə filologiya fakültəsi tələbələri üçün nəzərdə tutularaq nəşr 2 cildə edilmiş “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslində[1] Sayedinin sözügedən əsəri orijinal adı ilə deyil, “Canavarlar” kimi təqdim edilmiş və hazırda mövcud olmadığı qeyd olunmuşdur: “Əfsuslar olsun ki, yaradıcılığı fars dilində olan sənətkar öz vətəninə lazımı qədər tanınmamış və məşhurlaşmamışdır. Böyük sənətkarın “Canavarlar” pyesi Azərbaycan türkcəsində yazılsa da, bu əsəri əldə etmək mümkün olmamışdır.[1;s.280-281]. Halbuki Sayedinin sözügedən əsəri 1999-cu ildə Tehrandə “Tövlədə quşlar” adı altında Azərbaycan türkcəsi və fars dilində yenidən nəşr edilmişdir. [3]. Kitabda yazıcının Məşrutə inqilabı dövründən bəhs edən daha beş pyesi verilmişdir. Sözügedən pyes təkildə “Yaşmaq” nəşriyyatı tərəfindən 2007-ci ildə Təbrizdə də çap edilmişdir.[6]. Pyes “Qurdlar” adlı kitabın əsasında bu məqalənin müəllifi tərəfindən Azərbaycan əlifbasına transliterasiya edilərək “Avanqard” ədəbi-mədəni jurnalında dərc edilmişdir. [2].

Əsərin məzmunu

Əsərdə hadisələr hicri qəməri təqvimlə 1330-cu ildə (1911) Təbrizdə, Rusiyanın İrana hərbi müdaxiləsi nəticəsində Məşrutə hərəkatının süqut etdiyi ərəfədə cərəyan edir. Əsərin remarkasında hadisələrin baş verdiyi məkanın köhnə və tərks edilmiş bir imarətin yuxarı mərtəbəsi olduğu təsvir edilir. Otağın qapısı bağlıdır, ortada naməlum bir kişi meyiti var. Özünü fərraşbaşı, yəni baş fərraş kimi təqdim edən bir nəfər pillələrlə yuxarı qalxıb qapını açmaq istəyir. Ona hamamın qarşısında verilən məlumata görə, Çar ordusunun axtardığı Yaşa adlı əsgərin cəsədi bu evdə gizlədilib.

“Kişi səsi: (*qapı dalından*) Ahay! Kim var burda?! Aç qapını (*qapını çəkir*). Deyirəm qapını aç! (məks¹) Mən bilirəm orda nələr vardı. Deyirəm aç! Yoxsa qapını sındıraram (*neçə yumruq qapıya vurur*) Hər kimsən aç, bilirsən mən kiməm? Mən fərraşbaşıyam. Sizinənəm, sənənəm. Özünü tülkülüyə vurma. Qapını aç, yoxsa qapını sındırmaq çətin deyil. İstəmirəm səs-səda olsun.

Açmasan ha (*qapını təpikləyir*). [2;s.44].

Qapının açılmadığını gören Birinci fərraş təhdid etməyi dayandıraraq onunla heç bir işinin olmadığını, Millerin vəd etdiyi min manatı almaq üçün sadəcə cəsədi götürmək istədiyini bildirir və ona heç nə etməyəcəyinə söz verir:

“... Qulaq as. Söz verirəm ki, sənən işim olmasın. Mən qatili axtarmıram. Mən tək cə Yaşanın ölüsünü istəyirəm. Onu da Millerin min manatı üçün. Qulağın məndədi? (*nəyə çəkib qapını yumruqlayır*) Uhuy! Qulaq as, qoul² verirəm, and içirəm ki, sənə işim olmasın. İstiyirsən qapını aç və gəl, get. İstiyirsən? İstəmirsən? Cavab da vermirsən! Hər nə qədər davam gətirsən, özünə pis olacaq (*sükut*). Qulaq as, mən gedirəm aşağı. Sən ölünü bir cür sal aşağı. Özün də qal burda. Yaxşı? (*Qapını silkələyir*). Bilirsən ki, mən

¹ Fasilə

² Söz



tez əl çəkib getməyəcəm. Zatı qırıq da deyiləm. Özünlə də işim yoxdu. Təkcə Yaşanın ölüsünü istiyirəm". [2;s.44].

İçəridən səs gəlmədikdə Birinci fərraş tufənginin qundağı ilə qapını açıb içəri daxil olur və otağın ortasına sərilmiş meyiti görür. "Bu ki urus deyil. Özümüzdəndi", deyə təəccüb edən Birinci fərraş ona verilən xəbərin əksinə olaraq, hansısa bir fərraşın cəsədi olduğunu olduğunu anlayır və məyus olur. Bir qədər düşündükdən sonra ağına bir fikir gəlir. Qapıya tərəf gedib arxadan kilidləyir. Fərraş əvvəlcə xurcunundan rus əsgərinə məxsus hərbi formanı və börkünü çıxarıb meyitin əyninə geyindirir. Bu vaxt pilləkənlərdən gələn ayaq səslərini eşidir. O, mərhumun paltarını dərhal otaqdakı daş sobanın içində gizlədir. Bu məqamda qapı döyülür. Qapının ardındakılar dərhal açmağı əmr edirlər. Fərraş onlardan kim olduqlarını soruşur. Qapının ardından bir nəfər açanda kim olduqlarını görəcəyini deyir. Daha sonra fərraş onlardan mücahid olub olmadıqlarını soruşur. Qapının ardından bir səs mücahid olduqlarını deyib onu təhdid edir. Bunu eşidən Fərraş qorxuya düşüb dərhal papağındakı nişanı qoparır. Qapının ardındakı digər fərraş əsəbiləşib: "Dedim qapını aç, hər babi və məşrutəçi var hamısının dədəsini yandıraram", dedikdə içəridəki fərraş mərhum fərraşın sobanın içində gizlətdiyi börkünü tələsik çıxarıb başına qoyur:

Birinci fərraş:-Fərraşsız? Axı mən də fərraşam. Mən, mən, mənə tanımırırsız?

Birinci səs:-Hər nə zibilsən. İndi qapını aç.

Birinci fərraş:-Nə istiyirsiniz?

İkinci fərraş:-İçəri gəlmək istiyirik.

Birinci fərraş:-Nəyə?

İkinci fərraş:-Yaşanın ölüsünə görə.

Birinci fərraş:-Yaşa kimdi?

Birinci səs:- Həmən urus saldatı ki, sən öldürmüşən.

Birinci fərraş:-Harda öldürmüşəm. Mən harda öldürmüşəm. Allaha and olsun ki, mən heç kimi öldürməmişəm.

İkinci səs:-Zıqqıldamaq əvəzinə qapını aç.

Birinci fərraş:-Mən o adda adam tanımıram.

Birinci səs:-Bəli. Qapının çatdağından yaxşı görünür. Sənə deyirəm aç qapını! (*qapının arasından uzaq olsun deyə meyitin ayaqlarından yapışib qabağa çəkir*) Ölüyə əl vurma. Sənə deyirəm. Səssiz-sədasız qapını aç, yoxsa tufəng ilə sındırarıq. Bura bax əgər qapını açmasan, öz canınla oynamış olarsan.

İkinci səs:(*Yoldaşına deyir*) Səbr elə, mən indi açaram. (*Çiyinini qapıya yapışdırıb güc verir*)

Birinci səs:-Bu cür açılmaz.

İkinci səs:-Bilirsən, istəmirik min manata ayrı bir şerik tapılsın. Əgər sözə qulaq assan, buraxarıq gedəsən.

Birinci fərraş:-Allah və rəsul şahiddir ki, mən öldürməmişəm.

Birinci səs:-Sən öldürməmişən? Qəbul, qapını niyə açmırsan?

Birinci fərraş:-(*Qıçları titrəyə-titrəyə divara söykənir*) Qorxuram... qorxuram.

Qapının ardındakı şəxslərdən biri əlindəki tufəngin qundağıyla qapıya ard-arda zərbələr vurur. Qapı dabanlığından çıxır və iki nəfər fərraş otağa girir. Birinci Fərraşı tərki-silah edib onu sərt şəkildə sorğu-suala tuturlar. Onların da fərraş olduğunu görən Birinci fərraş başına gələn hadisəni əvvəldən axıradək nəql edir. O, günahsız olduğunu, heç kəsi öldürmədiyini deyib, bu yola çarəsizlikdən əl atdığını izah edərək azad olunması üçün fərraşlara yalvarıb-yaxarır. O, daş sobanın içində gizlətdiyi xurcunu çıxarıb onlara göstərir. Yaşanın əslində 22 yaşlı yeniyetmə, mərhumun isə qırx yaşlarında bir kişi olduğunu və fərraşın düz dediyini anlayan digər fərraşlar buna baxmayaraq, həqiqəti görməzdən gəlib oyuna davam etməyi qərara alırlar. Xurcunu və izi itirmək üçün birincinin əynindən fərraş paltarını çıxarıb pəncərədən dama atırlar. Bu məqamda fərraşların dediklərindən aydın olur ki, Rusiya çarlığının Təbrizdəki Baş konsulu Miller Yaşanın ölüsünü tapana min manat, onun qatili gətirənə isə on min manat ənam vəd edib. İkinci və Üçüncü fərraş bu məqsədlə Birinci fərraşı qatil, naməlum kişi meyitini isə Yaşa kimi təqdim edib on iki min manat ənam almaq niyyətindədir. İkinci fərraş silahdaşını "qatil" in yanında qoyub Rus konsulluğuna xəbər verməyə gedir. Birinci fərraş baş-başa qaldıqda gah Etimadüddövlənin xidmətində çalışdığını deyib onu girov saxlayan Üçüncü fərraşı təhdid edir, gah da onu dilə tutmağa çalışır. Bütün bunların fayda vermədiyini gördükdə qapıya tərəf qaçıb aradan çıxmaq istəsə də, Üçüncü fərraş cəlb tərpənib onun qarşısını alır. Çıxış yolunun qalmadığını anlayan Birinci fərraş çarəni özünü pəncərədən atmaqda görür. "Aşağıya atılmaq sizlərin əlinə düşmək daha yaxşıdır", deyib Üçüncü fərraşdan yapışaraq onu da pəncərədən aşağı doğru çəkir. Üçüncü fərraş tufəngi ilə itələyir və o nəre çəkərək yerə çırpılır. Bu zaman hadisə yerinə gələn daha



bir nəfər - Dördüncü fərraş pəncərədən aşağıya boylanan Üçüncü fərraşı tufəngi ilə nişan alıb atəş açır. Üçüncü fərraş da pəncərədən yıxılaraq həlak olur. "Yaşanın ölüsü məndən qabaq sahibini tapsa da, qismət mənim imiş", deyən Dördüncü fərraş meyitin üzünü çevirib baxdıqda dəhşətə gəlir. Cəsəd onun günlərdir axtardığı əmisi Hacı Məhəmməd xanın fərraşı Qərib xanın imiş. Dördüncü fərraş fəryad etdiyi bir məqamda Beşinci fərraş və rus soldatı hadisə yerinə gəlib çıxır. Beşinci fərraş yerdəki meyiti görüb bir qədər öncə açılan atəşlə öldürüldüyünü zənn edir. O, ölünün Millerin "gözünün işığı" Yaşa olduğunu iddia edir. "Yaşanın meyiti"ni və onun "qatilini" təhvil verəcəyini, əvəzində Millerdən bəxşiş alacağını söyləyir. Dördüncü fərraş hər nə qədər rus soldatı geyimində olan meyitin əmisi olduğunu sübut etməyə çalışsa da, ona inanmır:

Beşinci fərraş:-Bu haman Yaşadır.

Dördüncü fərraş:-Harası Yaşadır?

Beşinci fərraş:-Bu saldat səndən, məndən yaxşı Yaşanı tanıyır. *(Kefli saldatın qolun tutub öliyə tərəf aparır və ölünü nişan verir, saldat əyilir və gülür).*

Beşinci fərraş:-Ha? Yaşa? Yaşa?

Saldat: *(başın qalxızib çubuq çəkir və gülür).* Yaşa? Yaşa? *(başı ilə təyid³ edir və dübarə⁴ öliyə baxır).* Zdrastvuye Yaşa *(gülür).*

Beşinci fərraş: *(qışqırır)* Tapmışam, bala yüzbaşı tapar. Tapmışam.

Yumruğun göyə qalxızır. Saldatların ayaq səsi ki, pillələrdən üstə gəlirlər eşidilir, Dördüncü və Beşinci fərraşın gözləri qapıya tikəlir.

Saldat: *(ölünün üzünə əl çəkir)* Zdrastvuye, Yaşa, kak pajivayte Yaşa!⁵ Yaşa! *(yerə oturub zar-zar ağlıyır).*

Əsərin təhlili

Pyesin ekspozisiyasında zaman və məkan təsvir edilir. Birinci fərraşın monoloqunda (əslində o bağlı qapı arxasında kiminsə olduğunu zənn edib, ona xitabən danışır) onun niyyəti ilə bağlı ilkin, lakin müfəssəl məlumat verilir. Əsas hadisə məhz ekspozisiyada baş verir. Birinci fərraşın qapını açması, otaqda sərilməmiş meyitin əslində Yaşanın olmadığını aşkara çıxması ilə düyün yaranır və ekspozisiya düyünün yaranması ilə bitir. Digər fərraşların hadisə yerinə gəlməsi ilə konflikt başlayır. Konfliktli xətti-hərəkətdə birbaşa deyil, bilavasitə iştirak edən və bütün prosesə yön verən bir obraz var. Bu, hamamın qarşısında dayanmış uzun və arıq bir kişidir. Hadisələrin gedişatı onun günlərdir itkin kimi axtarılan Qərib xanı öldürdüyünü təxmin etməyə vadar edir. O, izi itirmək üçün başqalarının eşitmək istədiklərini söyləyərək hamını hiyləgərcəsinə tələyə salır. Onun ilk hiyləsinin qurbanı da məhz Birinci fərraş olur. Uzun və arıq kişi ona Yaşanın meyitinin və qatilinin hadisələrin cərəyan etdiyi köhnə, tərək edilmiş evdə olduğunu deyir. O, sonradan gələn İkinci və Üçüncü fərraşlara da eyni məlumatı verir. Sonda Beşinci fərraşa və yanındakı rus soldatına fərraş paltarları geyinmiş Yaşanın qatilini eyni yerdə tapa biləcəklərini söyləyir. Sayedi pyesdə adını çəkmədiyi, lakin "uzun və arıq" zahiri əlamətləri ilə fərqləndirdiyi bu obrazı ilə Məşrutə inqilabı dövründə baş verən siyasi hadisələrə, "bulanıq suda balıq tutmağa çalışan", imperialist maraqları naminə hər cür hiyləyə əl atan istilaçılara işarə edir. Bununla yanaşı olaraq, Sayedi bütün əsərlərində olduğu kimi bu pyesində də bütün xoşagəlməz hadisələrin, hətta siyasi konfliktlərin, dəhşətli qətlərin də bünövrəsində cəmiyyətdə uzun illərdir kök salmış ziddiyyətlərin olduğunu isbat etməyə çalışır. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində İranda insanların sosial vəziyyəti böhran həddini aşmış, daha da kəskinləşmişdi. Xalq feodal və yarım müstəmləkə zülmündən əziyyət çəkirdi. Belə bir məqamda baş vermiş Məşrutə inqilabı sonradan öz məcrasından çıxaraq bəzi qrupların şəxsi mənafeyi uğrunda mübarizəsinə çevrilir. Bu hadisələrin kökündə həmin qrupların tamahkar niyyətləri ilə yanaşı, işləgçi rus və ingilis ordusunun talançılıq siyasəti və o dövrdəki Qacar xanədanlığının sadələvhlüyü və yarıtmazlığı dayanır. "Qurdlar" pyesində təsvir edilən, öz həmyerlilərini və əqidə yoldaşlarını alver predmetinə çevirən riyakar və xain dövlət xidmətçiləri - fərraşlar kimi. Səttar Xan və tərəfdaşlarının Qacar xanədanında konstitutsiyalı parlament sisteminin yaradılması uğrunda və xarici dövlətlərin doğma vətəni parçalaması planına qarşı döyüşdüyü bir dövrdə satqın fərraşlar "Həzrət-i Miller" adlandırıldıqları Rus konsulundan min manat ənam müqabilində həmyerlilərinin ölümünə bais olur. Sayedi Birinci fərraşın dili ilə Məşrutə inqilabı dönəmindəki vəziyyəti çılpaqlığı ilə göz önünə gətirir.

³ Təsdiq

⁴ Yenidən

⁵ Salam, Yaşa! Necəsiniz, Yaşa!



“...Qulaq as, tək mən deyiləm ölünü axtaran! Yüzlərlə fərraş, xanlar, xanın adamları, Etimadüdüvlənin kazakları, uruslar özləri, bütün yor-yolçular ölünü axtarıb tapmaq üçün dünyanı alt-üst edirlər, axırda da tapacaqlar. Fəqət bunu düşün ki, əgər nacins adamın girinə düşsən, özünün də xəterin var. Mənə deyiblər ki, ölü burdadır. Əgər tapılmasa, bir cürlügnan düzəldəcəm. Bir saldat paltarı tapmaq və bir ölüyə geyindirmək, sonra ölünün qulaq-burnunu kəsmək, habelə əl-ayağın əzməyinin də biri bir işi yoxdu” [2;s.44].

Birinci fərraş qəddar olduğu qədər də qorxaq və fürsətcildir. Fərraşların əlinə keçdikdən sonra hər şeyi etiraf edir. “Əyallı adamam, fərraşbaşı. Min manat məni yolda eylədi, əyalvarlıq bu külü başıma tökdü”[2;s.44], deyərək yalvarıb-yaxarır, o dövrdə çapıb-talamaq, insan öldürüb, baş kəsib ənam almaqla ailə dolandıran insanların timsalında müqəddəs ideallar uğrunda baş qaldıran üsyanın hansı mərhələyə qədəm qoyduğunu izah etmiş olur. Bütün yalvarış və etirafın işə yaramadığını anlaşıqda təhdidə, daha sonra yaltaqlığa baş vurur. Yaşanın qatili qismində rus konsuluna təhvil veriləcəyini anlayıb qaçmağa çalışır. Nəhayət, özünü pəncərədən atıb canından olur. Yazıçı dolayısı ilə izah edir ki, insanların bir-birilərinə etibar etmədiyini, kimin hansı siyasi qüvvələrə qulluq etdiyinin məlum olmadığı bir dövrdə ən ucuz satılan insan ömrüdür. Burada bütün fərraşlar eyni dərəcədə cani, fırılacaq və bədbəxtidirlər. Məhz bu səbəbdən Sayedi onları adlarla xüsusiləşdirməyə lüzum görməmişdir. Eyni xislətdə olan fərraşları bir-birilərinə fərqləndirən yalnız adlarının önündəki sıra saylarıdır. Aşağıda təqdim edilən dialoq pyesin ən təsirli hissələrindən biri olmaqla obrazların, daha dəqiq desək o dövrdə Qacar dövlətini təmsil edən qüvvələrin inasani məzmununu ortaya qoymuş olur:

Birinci fərraş:-Axı insaf da yaxşı bir şeydir, mən sizlərdənəm, mən də sizin kimiyəm.

İkinci fərraş:-Lap yaxşı ki, bizdənsən.

Birinci fərraş:-Bu lap bişərəflikdir. İstəyirsiz məni öldürəsiniz.

İkinci fərraş:-Kəs səsivi, köpəkoğlu hamımız bir-birimizi qırıyıq. Sən də mənim yerimə olsaydın, nə edərdin! Han! Hamızı yaxşı tanıyıyıq. [2;s.44].

Məlum olduğu kimi, Məşrutə inqilabının süqutunun kökündə dayanan çoxsaylı səbəblərdən biri də klassik xəyanət faktorudur. Özünü məşrutəçi adlandıran xainlərin dövlətin və ya rus işğalçılarının vədlərinə aldanaraq silahdaşlarını satması inqilabın gedişində tez-tez rast gəlinən hadisələrdəndir. Pyesdə özünü mücahid kimi təqdim edən birinci Fərraş “hər nə babi, məşrutəçi var hamısının dədəsin yandıraram”, [2;s.44] deyərək təhqir edən Üçüncü fərraş qurbanın hansı əqidəyə sahib olduğu önəmli deyil. Sonradan hadisə yerinə gələrək Üçüncü fərraş tərəddüd etmədən qətlə yetirən Dördüncü fərraş kimi. Ona mükafat olaraq alacağı min manat hər şeydən önəmlidir və gerisini düşünmür. Onun sözlərinə görə, Yaşanın cəsədinin sahibi olmaq məhz ona qismət olub. Ancaq qarşılaşdığı sürpriz onun məqsədini dəyişir və o öz əmisinin qisas almaq istəyir. Bu xüsusda, düşünmədən bir insanı öldürən zalım fərraşın eyni rəftarın əhəmiyyət verdiyi birinə qarşı ediləndə ortaya çıxan reaksiyası paradoks yaratmış olur. Beşinci fərraş hamamın qarşısında aldığı məlumat və eşitdiyi güllə səsinə əsaslanaraq evin içində “Yaşanın ölüsünü” və “onun qatilini” tapdığını zənn edir. O da digərləri kimi sadəcə görmək istədiyini görür və bunun əksini sübut edən bütün dəlilləri görməzdən gələrək cəsədin Yaşanın olduğunu israr edir. O da həmkarları kimi alacağı ənam xatirinə edəcəyi riyakarlığın və cinayətin həddi-hüdudu olmadığını göstərir. Sərxoş halda çubuq çəkən rus soldatı da hadisə yerinə gələn sonuncu fərraşla əlbir olub pul qazanmaq üçün öz ordusunu aldatmağa hazırdır. O, meyitin ona aid olmadığını bilsə də, Yaşa olduğunu təsdiq edib gülməyə başlayır. Xain rus digər soldatların ayaq səslərini eşidəndə əhvalını tamamilə dəyişir və oyun qaydalarına uyğun davranmağa başlayır. Rus soldatının da meyitə daraşan digər “qurdlar”dan geri qalmayan xain olduğunu ortaya çıxmış olur.

Əsərin üslubi xüsusiyyətləri

Əsərin dili olduqca sadədir. Yazıçı burada ekspressiv üslubi vasitələrin istifadəsindən çəkinmiş, qısa dialoqlar, quru təsvirlərlə kifayətlənmişdir. Dram dilinin frazeologiyasının primitiv olması həm də obrazların sosial məzmunu ilə əlaqədardır. Sayedinin fars dilində formalaşmış olan yazı vərdişləri ilə müqayisədə ana dilində qələmə aldığı əsəri daha sadə və canlı danışq dilindədir. Əsərin ehtiva etdiyi məna yükü və mesajlar isə sadələyin fəvqündə olmaqla kifayət qədər mürəkkəb və ağırdır. Əsərdə obrazların dilindən şifahi danışq dilində işlənən və ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobud və nəzakətsiz ifadələrdən daha çox istifadə olunmuşdur. Yazıçı tərəfindən vulqarizmlər obrazların xarakter və düşüncəsinə, əxlaqi dəyərlərinə münasib olaraq seçilmişdir.



Nəticə

Qulamhüseyn Sayedi (Gövhər Murad) İran ədəbiyyatının olduğu qədər, Azərbaycan ədəbiyyatının da görkəmli nümayəndələrindədir. Təəssüflər olsun ki, onun yaradıcılığı ölkəmizdə lazımı qədər araşdırılmamışdır. Məqələnin həsr olunduğu "Qurdlar" pyesi ilk dəfə 1962-ci ildə Tehranda Azərbaycan türkcəsində nəşr edilmiş, bir müddət sonra dərgi senzura orqanları tərəfindən son nüsxəsinə kimi köşklərdən, kitab dükanlarından yığılaraq məhv edilmiş, türk dilində əsər dərc etdiyinə görə dərginin redaksiyası bağlanmışdır. Pyes 1999-cu ildə aşkarlanaraq yenidən Tehranda, 2014-cü ildə isə ölkəmizdə dərc edilmişdir. Bu fakt ali məktəblərdə tədris olunan Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı dərsliklərində öz əksini tapmalı, əsərin günümüzədək gəlib çatmamasına dair fikirlər yeni məlumatlar əsasında yenilənməlidir. "Qurdlar" pyesinin bədii-estetik özəllikləri və Sayedinin Azərbaycan türkcəsində yazılmış yeganə əsəri olduğu nəzərə alınmaqla müntəxəbatlara daxil edilməli, ölkəmizin müxtəlif teatrlarında səhnəyə qoyularaq təbliğ edilməlidir. Sözügedən məqalədə pyesin məhz Sayedinin özü tərəfindən ilk olaraq fars dilində yazıldığı, daha sonra tanınmış İran ədibləri Cəlal Al Əhməd və Pərviz Dariuşun təkidi ilə Azərbaycan türkcəsində qələmə alındığı təsbit edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C.M. və b. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). İkinci cildə, II cild, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2007.
2. Avancard, ədəbi-mədəni jurnal, №1(1), Bakı, 2014.
3. Qohər Morad, Saedi Qolamhoseyn, Pərəndeqan dər təvile, Şeş nomayeşname əz enqelab-e məşrutiiyyət, Be zəmime-i nomayeşname-yi "Qorqha" be zəban-e torki, Qətre nəşriyyatı, Tehran, 1999.
4. Mocabi Cəvad, Şenaxtname-yi Saedi, Qətre nəşriyyatı, Tehran, 1990.
5. Saedi Qolamhoseyn, Tahere, Tahire-ye əzizəm. Nameha-yi Qulomhoseyn Saedi be Tahere Kuzegərani, Meşki nəşriyyatı, Tehran, 2009.
6. Saidi Qulamhüseyn, Qurdlar, piyes, Yaşmaq dərgisi, Təbriz, 2007.
7. Kanun-e nevisendeqan-e irani (dər təbid), Saedi be ravayət-e Saedi, Paris 1990.



ƏSKİ TÜRKÇƏDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBA AİD ALINMA TERMİNLƏR
(BORROWED TERMS ABOUT OFFICIAL-BUSINESS STYLE IN OLD TURKISH)

QƏTİBƏ VAQİFQIZI QULİYEVƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, fil.ü.f.d., dosent

XÜLASƏ

Millətin maddi-mənəvi dünyasında, ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişmələr canlı və dinamik olan dilə də təsir edir, məfhumlar, anlayışlar dəyişdikcə onların maddi qabığı olan sözlər də dəyişir. Yeni insan həyatındakı dinamiklik və tərəqqi, icadlar, kəşflər, fərqli dünyagörüşləri və təbəqələşmiş sosial-mədəni statuslar yeni məfhumlarla adlandırıldıqca zaman-zaman lüğət tərkibi yenilənir, yeni sözlər yaranır. Böyük bir siyasi və mədəniyyət coğrafiyasında yayılan türk dilləri qədim tarixə, zəngin söz varlığına və dil normalarına sahibdir. Məzmun, forma, janrına görə təsnif edilən və türk dillərinin ən qədim yazılı mədəniyyətini əks etdirən qədim türk yazılı abidələri fərqli dil xüsusiyyətləri daşdığı kimi, müxtəlif üslubların təzahürü kimi də diqqət çəkir. Cəmiyyət həyatının inkişafı dilin inkişaf səviyyəsinə, məntiqi olaraq da üslubların təşəkkülünə və inkişafına təsir edir. Qədim türkcə rəsmi-ışguzar üslubda yazılmış və bu üslubun ilkin qaynaqları hesab edilən məxəzlərin, sənədlərin dil xüsusiyyətləri fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə normativliyin necə təmin olunduğu, regional və etnososial təsirlərin hansı səviyyələrdə əks olunduğunu açıq-aydın ortaya qoyur.

Bu üsluba dair ilkin mənbələr törə, günah, cəza, qanun, vergi, sələm, borc, övladlıq, miras, satış, kirayə və s. kimi bir çox hüquqi aktları, sosial münasibətləri əks etdirən söz və söz birləşmələrini, ifadələri, hüquqi aktları əhatə edən istilahları ehtiva edir. Səs, quruluş və tematik mənasına görə fərqlilik əks etdirən terminlər mənşə baxımından da müxtəliflik təşkil edir. Mənşə etibarilə milli və alınma terminlərə ayrılan leksik vahidlərin müxtəlif məzmunlu və formalı sənədlərdə işlənmə dərəcəsi fərqlidir. Faktoloji sübutlar göstərir ki, milli və alınma mənşəli terminlərin işlənmə dairəsi məzmun və janr çərçivəsində dəyişir və bu dəyişiklikdə regional dil xüsusiyyətlərinin təsiri danılmazdır.

Qədim türkcə mətnlərin dilində işlənən alınma terminlər əsasən sanskrit/soqd, çin, toxar, monqol dillərindən keçmişdir.

Çin: çin bitig/ həqiqi, əsl, yan/ hüquq, üsul, nizam, ka/ ailə, çao/ kağız pul, sañ/ ambar, depo, kuanpu /kətan, tuşu /borclu; ortağ borcverən, taypaosın/ kəfil, zamin;

Monqol: yasa/ huquq, yosun/ davranış, həkətə, qayda, asıra/ himayəçilik, kösür/ torpaq, ərazi, yer, töle/ ödəmək, kompensasiya, töleç/ tazminat;

Sanskrit: bor/satış üçün şərab, kuvar, kuvpar/ pul cəzası;

Toxar: künçit/ küncüt və s.

Vergi və ticarət hüququna, rəsmi sənədləşmələrə aid alınma terminlərin mövcudluğu həm də dillər və mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafından da xəbər verir. Rəsmi-ışguzar üsluba dair terminlərin işləndiyi mətnlərin məzmununu nəzərə alsaq, terminlərin daha çox türk mənşəli olduğunu görmək mümkündür və türklərin özünəməxsus bir hüquq sistemi olduğunu qeyd edə bilərik.

Açar sözlər: *Qədim Türk, rəsmi-ışguzar üslub, hüquq, termin, alınma terminlər*

SUMMARY

Changes in the material and spiritual world, socio-political life of each nation affect the language, which is alive and dynamic. As concepts and meanings change, so do the words that are their material shell. That is, the dynamism and progress in human life, discoveries, different worldviews and stratified socio-cultural statuses are called new concepts, the vocabulary is updated, new words are created. Spread over a large political and cultural geography, the Turkic languages have an ancient history, rich vocabulary, and linguistic norms. The development of social life affects the level of development of language, and logically the formation and development of styles. Ancient Turkish monuments, classified according to content, form and genre, reflect different linguistic features, as well as the manifestation of different styles. The linguistic features of the sources and documents written in the official-business style, which are considered to be the primary sources of this style, clearly show how normativeness is ensured at the phonetic, lexical and grammatical levels, and at what levels regional and ethnosocial influences are reflected.



The primary sources on this style are torah, sin, punishment, law, tax, usury, debt, adoption, inheritance, sale, rent, and so on. includes many legal acts, words and phrases reflecting social relations, expressions, terms covering legal acts. Terms that differ in sound, structure, and thematic meaning are also different in origin. The degree of development of lexical units divided into national and derived terms in documents of different content and form is different. Evidence shows that the scope of development of national and derived terms varies in content and genre, and the impact of regional language features on this change is undeniable.

Derived terms used in the language of ancient Turkic texts mainly passed through Sanskrit / Sogdian, Chinese, Tokhar, Mongolian:

China: çin bitig/real, yañ/law, method, order, ka/family, chao/paper money, sañ/storage, depot, kuanpu / linen, tuñsu / indebted; co-creditor, taypaoşın/guarantor, warranter;

Mongolian: yasa/law, yosun/behavior, action, rule, asıra/protection, kosur/land, territory, tole /pay, compensation, toleç/ indemnity;

Sanskrit: bor /wine for seller, kuvar, kuvpar / fine;

Tohar: künchit / sesame etc.

The existence of derived terms related to tax and trade law, official documents, also indicates the development of languages and intercultural relations. If we take into account the content of the texts in which the terms on formal-business style are used, it is possible to see that the terms are of more Turkic origin, and we can note that the ancient Turks had a developed legal system.

Keywords: Old Turkish, official-business style, law, terminology, borrowed terms



GREGORYEN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE “ATALAR”
("ANCESTORS" IN GREGORIAN ZONE KIPCHAK TURKISH TEXTS)

Öğr.Gör. Dr. Zeliha TUĞUZ

Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü

ÖZET

Ulusların kadim geçmişine bakıldığında, özellikle tarihin çok eski dönemlerinden itibaren atalara ve ata ruhlarına saygının temel alındığı, evlilik ya da soy bağına dayanan millî, siyasi, dinî, ekonomik, unsurların da dikkate alındığı ortak örgütlenme biçimleri oluşturulmuştur. Atalara bağlılık ve onlara duyulan saygı birçok ulus gibi Türk ulusunun da en önemli toplumsal ritüellerinden birisidir. Orta Asya menşeli ulusların bütün dinî ve kültürel uygulamalarında ön plana çıkan “atalar kültü” ile ilgili dilsel malzemeler Eski Türkçeden itibaren Türkçenin bütün tarihî dönem metinlerinde tanıklanmıştır. Eski ve yeni tüm Türk inanışlarında önemli bir yer edinen atalar kültü Orta Türkçenin batı kolunu oluşturan Kıpçak Türkçesi'nin alt kolu Gregoryen Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde de dikkate değer bir söz varlığına sahiptir. Söz konusu metinlerden önceki dönemlere bakıldığında kendi dönemindeki etkin lider, kültürel kahraman, kültürel lider gibi vasıflara sahip kişilere verilen “ata” unvanı, Gregoryen Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde çok daha dinî bir nitelik kazanmış hatta sadece Hristiyanlıkla ilgili değil Hristiyanlıktan önceki dönemlerde yaşamış peygamberler, azizler, dinî önderler “ata” olarak nitelendirilmiştir.

Metinlerde atalar ile kurulan yapıların semantik özellikleri bağlam çerçevesinde değerlendirilerek ataların Türk dünyasının inanç dağılımında nasıl bir rol oynadığını gösteren çalışmalara ve Türk kültüründe atalar konusunda bütünsel açıdan yapılan kuramsal değerlendirmelere katkı sağlanmak istenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Gregoryen Muhiti Kıpçak Türkçesi, Türkçede atalar, peygamber atalar

ABSTRACT

Since the ancient times of history, common organizational forms have been formed, based on respect for ancestors and ancestral spirits and taking into account national, political, religious, economic elements based on marriage or lineage. Devotion to ancestors and respect for them are one of the most important social rituals of the Turkish nation, like many nations. Lingual materials related to the “ancestor”, which came to the fore in all religious and cultural practices of the Central Asian nations, have been detected in all historical period texts of Turkish, starting from Old Turkish. "Ancestors", which has an important place in all old and new Turkish beliefs, also has a remarkable vocabulary in Gregorian Zone Kipchak Turkish texts. Considering the periods before the mentioned texts, the title “ancestor” given to people with such qualities as an effective leader, cultural hero, cultural leader in their era has acquired a much more religious character in the texts of Gregorian Zone Kipchak Turkish; prophets, saints, religious leaders who lived in the periods before Christianity have been described as “ancestors”. The semantic features of the structures established with "ancestor" in the texts were evaluated within the context. Thus, it is aimed to contribute to the studies showing how the ancestors played a role in the distribution of belief in the Turkish world and to the theoretical evaluations made on the subject of ancestors in Turkish culture from a holistic perspective.

Keywords: Gregorian Zone Kipchak Turkish, ancestors in Turkish, prophet ancestors

GİRİŞ

Türk dilinin eldeki ilk yazılı kaynaklarından itibaren tanıklanan ata¹, yazıtlarda “ced, soy” anlamında ilk olarak da Uygur dönemi metinlerinde “baba” anlamında tanıklanmıştır² (Clauson 1972: 40, Caferoğlu 1968: 24, Wilkens 2021: 80, Marcel 1991: 118,144, Li 1999: 110, Yıldırım 2020: 1763). Orta Asya'da İslamiyetin kabulü ve yayılmasıyla ilahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için halka iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişleri Türkler eskiden dinî kutsallık yükledikleri ozanlara benzeterek onlara *ata* unvanı vermişlerdir. Başka bir deyişle *ata* sözcüğü Türk mutasavvıfları arasında “şeyh, pîr” ve “halife” ve “terbiye eden, edep öğreten, yol gösteren; kendisine bağlananları kayıran ve koruyan ulu” anlamlarında kullanılmıştır (Köprülü, 1976: 19) Menkıbeye göre İslam dinini anlamak amacıyla Türkistan'dan Ceziretü'l-

¹ *enlig çor inançu alp tarkan ataçım a adrıldımız esisim* “Enlig Çor Inançu Alp Tarkan (adlı) babacığımdan ayrıldım, ne yazık!” Şanci III, 2 (Yazıt Seri Numarası: E 152)

² *Badra kız atası begke inça tép tédi kañımuluğ el(l)ig busuşluğ sakıçlığ bolmazun* (Clauson 1972: 40) “Bhadra kız babası beye söyleyip dedi ki, babam ulu kral üzüntülü, endişeli olmasın.”



Arab'a gelmiş Hazret-i Ebu Bekr ile görüşerek İslamiyet'i kabul eden ozanlar piri meşhur *Korkut Ata*, *Çoban Ata* Hoca Ahmet Yesevi'nin menkıbelerinde geçen *Celal Ata*, yine Yesevi'nin başlıca halifelerinden *Hâkim Ata* şeyhlerinden *Abdul'-Melik Ata*, *Sa'id Ata*, *Uzun Hasan Ata*, *Seyyid Ata*, *Sadr Ata*, *Bedr Ata*, *Halil Ata*, *Mevdud Ata*, *Sinan Ata*, Divan-ı Hikmette bahsi geçen *Süleyman Ata*, Yeseviyye halifelerinden muellifin şeyhi *Seyyid Mansur Ata*, Muhammed Hanefi'nin on altıncı torunu *Alp-Ata* Türklerin efsanevi kişilere, ululara ve toplum içinde saygı kazanmış yaşlı kimselere ata unvanı vermesine örnek gösterilebilir. Yesevilğin ilk halifesi, menkıbede kendisine önemli ve büyük bir yer ayrılmış olan Arslan Baha'nın oğlu *Mansur Ata*'dır. Mansur Ata'dan sonra yerine geçen oğlu *Abdu'l-Melik Ata*, torunu *Zengi Ata* ata unvanını kullanan ululardandır (Köprülü, 1976).

Oğuzlar dedelerine "Oğuz atalar" demektedir (Alptekin, 1991a: 32-33) ve Oğuz boylarının iç dış mücadelelerini anlatan hikâyelerde "Korkut Ata, Oğuz halkının her müşkülünü hallederdi; her ne iş olsa Korkut Ata'ya danışmayınca işlemezlerdi; her ne kim buyursa kabul ederlerdi, sözün tutup tamam ederlerdi." (Gökyay, 1973: 1)

DLT³'de geçen *ata* "baba, ata" ve *sagun* "önder, seçkin, güçlü" sözcüklerinin birleşiminden oluşan *atasagun* "tabip, hekim" (DLT I 86, 403) *ata* sözcüğüne atfedilen anlamın toplum açısından ne derece önemli olduğu hakkında fikir vermektedir. Aynı şekilde Selçuklularda ve sonraki Türk devletlerinde şehzadelerinin eğitim ve öğretiminden sorumlu olan tecrübeli öğretmen- devlet adamı- kumandanlara verilen *ata* ve *beg* sözcüklerinden oluşan "atabey" unvanı, yüksek bir devlet memurluğunu ifade etmektedir ve tarihte bu unvanı ilk alan Nizâmülmülk'ün diğer unvanı da "Ata Hoca"dır (Alptekin, 1991b: 38).

Kadim bir tarihe sahip, uçsuz bucaksız bir coğrafyada hüküm sürmüş, sayısız milletle dinî, siyasî, ekonomik, kültürel ilişkilerde bulunmuş Türkçenin tarihî dönemlerine bakıldığında yukarıdaki örnekler gibi yüzlercesi mevcuttur ancak çalışmanın hacmini aşacağı için belirli sayıda örnekler verilmiştir. Bu çalışmada da *ata* sözcüğü ile söz grubu oluşturan ifadeler incelenmiş, hangi yönleriyle metinlerde yer aldığı açıklanmaya çalışılmıştır. Sözcüğün özel isimle birlikte kurduğu tamlamalar ve akrabalık bildiren ifadeler çalışmanın kapsamının dışında bırakılmıştır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

GMKT⁴ metinleri; adından da anlaşılacağı üzere Hristiyanlığın Gregoryenlik mezhebine intisap etmiş, apostolik bir kökene dayanan Ermeni Kilisesi'nin cemaatinin ürünleridir. Aziz Gregor önderliğinde toplu olarak Hristiyanlığı kabul ettikleri için İncil'in ışığı ile kendilerini aydınlattığını düşündükleri Aziz Gregor metinlerde *Lusavoriç* "Aydınlatıcı" (III⁵, 931) olarak geçmektedir: *Atamız bizim surp Krikor Lusavoriç ari da özden hajrabad, yüzüm sana toprağ, dinimizniñ körkü da başımızniñ tacı.* (I⁶, 130) "Atamız Aziz Gregor Lusavoriç kutsal ve istisnai patrik, yüzüm sana toprak (olsun), ey dinimizin güzelliği ve başımızın tacı!" Çalışmada *ata* ile kullanılan sözlerden/söz gruplarından ziyade *ata* ile kalıplaşmış ifadelere/yapılara yer verilmiştir. Ağırlıklı olarak dinî söylemlerin yer aldığı çalışmada özellikle Hristiyanlığın önemli ve tanınmış kavramlarına/ kişilerine sonrasında *ata* sözcüğünün genel kavram alanına yer verilmiştir.

1. Tanrı

Hristiyanlıkta teslis (üçleme)⁷ inancının ilk unsuru *Ata Tanrı*⁸ Türkçenin tarihî metinlerinde ilk olarak Codex Cumanicus'ta tespit edilmiştir (II, 74b/14-15) GMKT'de *Ata* "Ata Tanrı" (III, 163) hem tek başına hem *Ata Teyri* ve *Teyri Ata* (III, 1416) tamlamaları ile birlikte dinî terim olarak metinlerde yer almıştır. Özellikle İsa Mesih *Biy da Oğlu Atanıñ yalgız toggan* (III, 286) "Rab ve Ata'nın tek doğan oğlu", *sözü Atanıñ* (I, 281; III, 1304, 1418) "Tanrı'nın sözü", *Oğlu Atanıñ* (III, 1039) "Tanrı'nın oğlu", *Aziz da biyençli sövüklüsü Ata Teyrinin* (I, 246) "Ata Tanrı'nın aziz ve güzel sevgilisi" olarak metaforik anlamlandırmalarla metinlerde *Ata* "Tanrı" üzerinden tanımlanmış, açıklanmış, sanatlı bir söyleyişle ifade edilmiştir.

³ Divanü Lûgat-it-Türk

⁴ Gregoryen Muhiti Kıpçak Türkçesi

⁵ Garkavets, Aleksandr. (2010). Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar po Armyanopismennim Pamyatnikam XVI-XVII Vekov. Almaty.

⁶ Garkavets, Aleksandr. (2002). Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almaty.

⁷ Bkn. Richardson, Cyril C. (1958). *The Doctrine of the Trinity*, New York: Abingdon Press; Hodgson, Leonard. (1944.) *The Doctrine of the Trinity*, New York: Charles Scribner's Sons.

⁸ Müslüman Türk halklarının edebi ürünlerinde de *Ata-Tanrı/ Tanrı-Ata* ifadelerine rastlanmıştır: *Paygambarlar batasin bersin/ Tenir ata can bersin/ Umay ene bak bersin/ Kazanına aş bersin* "Peygamberler duasını versin/ Tanrı ata can versin/ Umay ana baht versin/ Kazanına aş versin" (El Adabiyatı Serisi 2003: 271)



Atanın bazlığı (I, 522) "Tanrı'nın huzuru", *Atanın haybatı* (III, 43) "Tanrı'nın yüceliği", *Ata köktegi* (I, 129) "cennetteki Tanrı", *Atası Yarıhniş* (I, 122) "ışığın (Hz. İsa'nın) Ata'sı", *Ata şağavatı* (III, 163) "Tanrı lütfü", *Ata Teşri barını tutuçu* (III, 164) "her şeye kadir Ata Tanrı", *Ata toğuruçu* (III, 1472) "yaratıcı Tanrı" *Atası Eyemizniş Jisus K'risdosnuş* (III, 163, 222) "Rabb'imiz İsa Mesih'in Ata'sı", *ne bir türlü sağış bile yetövsüz u tergövsüz toğuruçu Ata* (I, 795) "herhangi bir fikirle idrak edilemeyen ve bilinmeyen yaratıcı Tanrı" örneklerinde *Ata* "Tanrı" anlamında kullanılmıştır.

Eger inansañız Teşrime benim da k'risdân bolsañız Ata Oğul Ari cannıñ atına, halôh öldürüyim bu horhulu acdahanı, sizniş duşmanıñızını. (I, 166) "Eğer benim Tanrı'ma inanırsanız ve Baba Oğul ve Kutsal Ruh adına Hristiyan olursanız bu korkunç ejderhayı şimdi öldüreyim." Cümlesinde *Ata* sözcüğüne sadece "Tanrı" anlamını yüklemek bağlama uygun olmamaktadır. Bazı örneklerde aynı sözcüğün iki farklı söyleniş/yazılışı birlikte kullanılarak anlam pekiştirilir ancak bu cümlede pekiştirme anlamıyla kullanılmamıştır. Metinde geçen *Teşri* ile *Ata* aynı anlam alanına sahip değillerdir.

1.1. Abba

Abba Baba, Hristiyanlık inancına göre Tanrı'nın sıfatlarından biridir. Tüm insanlar Tanrı'nın çocukları olduğu için Tanrı da onların babasıdır. Yeni Ahit'te İsa ve Pavlus'un Tanrı'ya hitap etmek için kullandığı sözcük (<https://www.dictionary.com/browse/abba>) İncil'de üç yerde geçmektedir⁹. Sadece İsa ve Pavlus'un, özellikle Tanrı ile olan kişisel ilişkilerini karakterize etmek için samimi bir terim olarak Aramice "baba" sözcüğü için tanımlayıcı olan *abbanın* kullanılması metindilbilimsel olarak incelenebilecek ayrı bir çalışmanın konusudur.

GMKT metinlerinde "Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük"te *atalarını atası (+ abba)* (II¹⁰, 649, 868) ve Ermeni-Kıpçak Sözlüğü'nde *Abba: atalarını atası* madde başı olarak verilmiştir (I, 973)

2. Peygamberler

Sevgi, saygı, fedakârlık ve himaye gibi esaslar üzerine kurulan baba-evlât ilişkisi, çok eski zamanlardan beri din önderleriyle onlara tâbi olan kişiler arasında bulunması gereken iyi ilişkiler için örnek alınmıştır. Tevrat'ta Hz. Âdem, Hz. Şît, Hz. İbrâhim ve Hz. İshak gibi peygamberlerden "baba" diye söz edilmiş, bu anlayış Hristiyanlık'ta da devam etmiştir (Uludağ 1991: 365)

2.1. Âdem Peygamber

Hz. Âdem, İbrahimî dinlere göre Tanrı tarafından yaratılan ilk insandır. Âdem kıssası Eski Ahit'in Tekvin (Yaratılış) bölümünde yer almaktadır. İnsanlığın atası olarak kabul görmesi sebebiyle GMKT metinlerinde *evelgi ata* "ilk ata" olarak yer almaktadır: *Teşrimen könü da, bolup adam, öldüm haç üsne, bolgay volnu ölümünden meñilik, haysı üsne fayda etip evelgi atamız aşıra, haysı işitip edi öğütüne yılannıñ, yedi almanı zakazanı.* (II, 487) "Ben gerçek Tanrı'yım, insan oldum, haç üzerinde öldüm, sonsuza kadar ölümden azad oldum, yılanın öğüdünü dinleyip yasak elmayı yiyen evvelki atamızın (Hz. Adem'in) suçuna (affedilmesine) yardım ettim."

Yer yer metinlerde ilk olduğu belirtilmese de bağlamdan *ata* sözcüğü ile Hz. Adem'den bahsedildiği aşikârdır ancak ilginç olan Tanrı anlamındaki *Ata* ile Hz. Adem anlamındaki *atanın* aynı cümlede yer almasıdır: *Atam atamızını da Ewani yarattı* (III, 33). "Tanrı'm Adem'i ve Havva'yı yarattı." Metinlerin genelinde farklı kavram alanına sahip *ata* sözcükleri aynı cümlede geçmemiştir. *Ata*, peygamberlerin/din büyüklerinin yerine kullanıldığında tanrı anlamındaki *Ata* yerine *Teşri* sözcüğü tercih edilmiştir: *Teşri ayttı Adem atamızga, ki: "Seniñ emgekiñ bile yegeysen seniñ ötmekiñni."* (III, 33) "Tanrı Adem atamıza 'Ekmeğini emeğinle yemelisin (kazanmalısın).' dedi.

2.2. İbrahim Peygamber

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dâhil olmak üzere tüm İbrahimî dinlerin ortak din büyüğü olan İbrahim Peygamber ile ilgili Tevrat'ta, Hristiyan dinî literatüründe, Kur'an-ı Kerim ve İslâmî literatürde diğer birçok peygambere göre daha fazla bilgi bulunmaktadır (Harman 2000: 266) En büyük ata kabul edilen İbrahim; Yahudilikte Tanrı ile İbraniler arasındaki özel anlaşmayı yapan erken Yahudiliğin kurucu babası, Hristiyanlıkta ise Yahudi olan veya olmayan tüm insanlara gelmiş ilk uyarıcıdır. Tevrat'a göre İbrâhim'in

⁹ Yeni Ahit'te bulunan Romalılar 8:15, Markos 14:36 ve Galatyalılar 4:6 pasajlarında.

¹⁰ Garkavets, Aleksandr. (2007). Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov. Almaty.

adı önce “ulu ata” mânasında *Abram* iken daha sonra “milletlerin babası” anlamında *Abraham*’a dönüşmüştür (Pirrot, 1928: 8-28).

Lviv Devlet Üniversitesi, Bilimsel Kütüphane, El Yazmaları Bölümü (51 I)’nde yer alan, Ermeni-Kıpçak Sözlüğü’nde madde başı olarak verilmiştir: *Abraam: atası cınslarının ya tanıdığı...* (I, 973) “İbrahim: milletlerin atası, seçilen...” İbrahim adının sözlüksel anlamının yönlendirmesiyle İbrahim Peygamber metinlerde *atası cınslarının* şeklinde geçmiştir.

2.3. Habakkuk Peygamber

Eski Ahit’in ikinci kısmını oluşturan Tanah’taki on iki küçük peygamber kitaplarının sekizincisi Habakkuk kitabının, Yahudi ve Hristiyanlarca kutsal kitaba ait olduğu kabul edilmektedir (Harman 1988: 494-501). Peygamber Habakkuk hakkında biyografik bir bilgi bulunmamaktadır, hatta Tanah’taki yazarlar arasında en az bilgi sahibi olunan kişi bu peygamberdir. Onun hakkında edinilen bilgiler sadece adını taşıdığı kitaptan gelmektedir (Brownlow 1961:440) Habakkuk ile ilgili gerek dinî kaynaklarda gerekse GMKT metinlerinde yok denecek kadar az bilgi olması Habakkuk’un neden *ata turğuzuçı* olarak nitelendirildiğini açıklamakta zorluk yaşatmaktadır. GMKT metinlerinde sadece “Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük”te *ata turğuzuçı* (+ *Abacuc*) madde başı olarak verilmiş (II, 659), herhangi bir cümle içinde tespit edilmemiştir. Çalışmada geçen bazı peygamberlerin ata tasvirleri onların adının anlamından ileri gelmektedir ancak Habakkuk adının anlamı ile ilgili iki genel görüşün¹¹ *ata turğuzuçı* ile bağı bulunmamaktadır. Habakkuk’un, “Ey Rab! Ne vakte kadar imdada çağıracağım da sen işitmeyeceksin? Sana zorbalık diye feryat ediyorum ve sen kurtarmıyorsun.” (Habakkuk 1:2-4) şeklindeki şikâyeti Habakkuk’un *ata turğuzuçı* olarak metinlerde yer almasının sebebi olarak yorumlanabilir. Çünkü Habakkuk’un peygamberliği, peygamberin Tanrı ile kişisel etkileşimlerini kaydetmesi bakımından benzersizdir. Habakkuk Kitabı, Habakkuk’tan gelen bir dizi soru ve ardından Tanrı’dan gelen yanıtlar şeklindedir. Bu diyaloglar Habakkuk’un güçlü imanını dile getirmesinden ziyade Tanrı ile beşer arasındaki ilişkiye harika bir bakış getirmektedir. Habakkuk; düşmüş bir dünyada, insanlara bahçenin dışındaki yaşamla mücadelede rehberlik ettiği için (Andersen (2001:19-20) *ata turğuzuçı*’dır. Habakkuk güçlü olandır, yardım eden atadır (III, 1509) çünkü *turğuzuçı* yani “canlandıran, ayağa kalkmaya yardım eden, ayakta durduran, güçlendiren”dir.

3. Din Büyükleri

3.1. Amram/ İmrân

Eski Ahit’teki verilere göre Amram; Musa, Harun ve Meryem’in babasıdır¹². İbranice *Am ram* “yüce halk” anlamına gelmektedir bu da Amram’ın her birinin dinler tarihinde önemli bir yeri olan çocuklarına atıfta bulunan bir açıklamadır: *Tüm yüksek olanlardan daha yüksek bir halk onun soyundan geldi* (Greenfield, Stone, Eshel 2004: 198).

“Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük”te *atası biyikteginin* madde başı olarak verilmiştir. (II, 649) Bu madde başı Yahudi tarihinin en büyük üç liderinin babası olmasından dolayı “yücenin atası” şeklinde ya da İsa Mesih’in annesi Meryem’in babası olarak yorumlandığında “cennetteki (İsa Mesih’in) atası” ya da Yüce’nin Ata’sı” şeklinde İsa Mesih’in ceddine gönderme yapılarak yorumlanabilmektedir.

3.2. Aviyatar/ Abiatar

Eski Ahit’te Ahimelek/Ahiya’nın oğlu, Nob’daki başrahip/başkâhin olan (1 Samuel 22: 20-23, 2 Samuel 15: 24-37, 1 Krallar 2: 26-27) Aviyatar’ın adı İbranicede “bolluğun babası” anlamına gelmektedir (Chisholm, 1911: 62). Adın anlamından mütevellit GMKT’de “Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük”te *atamnın menim artıhu* + (*Abiatar*) “bolluğun atası” olarak madde başı olarak verilmiştir (II, 649).

3.3. Abigail/ Apegail

¹¹ Habakkuk muhtemelen *Akadca khabbaququ* “kokulu bir bitkinin adı ya da İbranice “kucaklamak”tan gelmektedir (bkn. Haak, 1992)

¹² İncil’de Amram hakkında “Çıkış” 6:20’de ve “İbraniler’e Mektup” bölümünde sınırlı bilgi verilmektedir. Kehot’un oğlu Amram’ın, Mısır’daki Yahudi halkına önderlik ettiği ve Yahudi tarihinin en büyük üç liderinin babası olduğu bilgisi vardır. İslamiyette ise Âl-i İmrân sûresinin 33. âyetinde Adem’in, Nûh’un, İbrâhim ailesiyle İmrân ailesinin seçilip âlemlere üstün kılındığı belirtilmektedir. Aynı sûrenin 35. âyetinde İmrân’ın karısının doğacak çocuğu rabbe adadığını ve ona Meryem adını verdiğini bildiren kısımdan ve Tahrîm sûresinde (66/12) “İmrân kızı Meryem” ifadesinden anlaşıldığına göre İmrân ailesinden maksat Hz. Meryem ile oğlu İsa’dır. Tevrat’a göre İmrân (Amram) Hz. Mûsâ, Hârûn ve kız kardeşleri Me ryem’in (Miriam/Miryâm) babası olup İsa’nın annesi Meryem’le bir alâkası yoktur (Harman, 2000: 232).



Eski Ahit'te güney Yahuda'daki Nabal'ın karısı olan **Abigail**, Nabal'ın ölümü üzerine Kral Davut'un ikinci eşi olmuştur (1 Samuel: 25). Adın kökeni İbranice *ab* "baba" sözcüğünün İbranice *g-y-l (gil)* "sevinç, neşe" ile birleşimiyle açıklanmaktadır (Hanks, Hardcastle, Hodges, 1990:1) "Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük"te *atamnıñ menim belgili bolmañı (+ Abigail)* (II, 649) "Rab tarafından kendini bildirme" dinî kaynaklarda yedi Yahudi kadın peygamberden biri (Meyers, Craven, Kraemer, 2001: 43) olarak geçmesine yorumlanabilir.

4. Tarihî Kişilikler

4.1. Abner

Abner, İsrail Kralı Saul'un kuzeni ve ordusunun başkomutanıdır (1 Samuel 14:50, 20:25). İncil'de adı sıkça zikredilmiş tarihî bir kişiliktir.¹³ *Abiner* "babam Ner" anlamına gelir, ancak *Abner*, "babam ışıktır", hatta "ışık baba" olarak¹⁴ tercüme edilmektedir (Hanks, Hardcastle, Hodges, 1990:1). GMKT metinlerinde de adın etimolojisinden yola çıkılarak "ışığın babası veya oğlu" anlamıyla "Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük"te *ata ya oğlu çırañnıñ (+Abner)* madde başı olarak verilmiştir (II, 649).

4.2. Abias/ Aviya

İbranice "Tanrı babamdır" anlamında olan, Davud Hanedanlığının dördüncü, Yehuda Krallığı'nın ikinci kralı *Abias/ Aviya*, Kronikler'de *Abijah* şeklinde geçmektedir (2 Kronikler 13: 1-4, 17, 20,21). GMKT metinlerinde adının anlamından ve İsa Mesih'in soyağacındaki atalarından biri olduğu için "Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük"te *atamnıñ menim Biyi (+ Abias)* şeklinde madde başı olarak verilmiştir (II, 649).

4.3. Avisag/ Abishag/ Avisaga/ Abysac

Kralların İlk Kitabı'nda, Abishag'ın Kral Davut'un yaşlılığında ona hizmet etmesi için görevlendirilen Şunemli genç ve güzel kız olduğu bilgisi vardır (1.Krallar 1: 3, 4, 15). Bu sebeple metinlerde *atamnıñ menim sövünçlükü* olarak geçmektedir (II, 649)

4.4 Abimelech/ Apimelek

İbranice "baba" ve "kral" sözcüklerinden meydana gelen *Abimelech* "babam kraldır" veya "kralın babası" şeklinde yorumlanmaktadır (Bluedorn, 2001: 194) Kenan ülkesindeki kralların unvanı olarak kullanıldığından İncil'de birden fazla Abimelek geçmektedir (Bluedorn, 2001: 192). "Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük"te *atamnıñ menim ħalınlıñı* olarak geçmektedir (II, 649). Garkavets de bu ifadeyi "babamın krallığı" olarak yorumlamıştır (III, 163) İlk bakışta *atamnıñ menim ħalınlıñı* şeklinde yazılması gerekiyorken yazım yanlışından kaynaklı *atamnıñ menim ħalınlıñı* olarak yazıldığı düşünülebilir ancak *ħalınlıñ* sözcüğü "kuvvet" maddesinde (III, 906) güç, kuvvet, asker ile birlikte; "ululuk" maddesinde (III, 1549) büyüklük, yücelik, hocalık ile verilmiştir. Bu sebeple yazım yanlışlığı olduğu düşünülmemelidir.

4.5. Absalon/ Avşalom

İbranice "barış babası" anlamına gelen Avşalom, Eski Ahit'teki bilgilere göre Davud'un üçüncü oğlu, İsrailoğullarının kurduğu İsrail Krallığı'nın üçüncü kralıdır (2 Samuel, 17). Adın sözlüksel anlamının etkisiyle "Ermenice İncil için Kıpçakça Sözlük"te *atası eminlikniñ (+ Absalon)* "barışın atası" (II, 649) şeklinde geçmiştir.

4. Din Adanı

Metinlerde kutsal merasimleri gerçekleştiren, ibadetleri yerine getiren din görevlileri için *ata* (III, 163) terimi, daha üst rütbelere için *atalarnıñ başı* (III, 163, 230)) terimi kullanılmıştır: *Ey ata, işit maña da ber ħolħamñı menim.* (III, 514) "Ey peder, beni dinle ve benim isteğimi bana ver."

Hristiyanlıkta mümin-dinî önder ilişkisi aynı Tanrı-insan ilişkisinde olduğu gibi baba-oğul (evlat) ilişkisine dayanmaktadır. Tanrı'nın oğluna karşı duyduğu babalık hissiyatı aslında bütün insanlara karşıdır (KK:1) Bu sebeple metinlerde din adamları *ari ata* olarak geçmiştir: *Evet ħuvatka köre nişanlattılar ari atalar, ki Üçlüñ da birdir.* (II, 666, 897) "Mübarek papazlar ellerinden geldiğince, teslisin bir (vahdet) olduğunu belirlediler." *Ari atalar artişılıñnı kerı salgaylar da toğru yolga keltirgayler.* (III, 140) "Mübarek babalar lüzumsuzları uzaklaştırmalı ve doğru yola yöneltmelidir.

¹³ Samuel 14:50-51, Samuel 17:55-57, Samuel 20:25...1.Krallar 2:5, 1 Tarihler 26-27...

¹⁴ Orijinal metinde: *Father of [or is] light* "ışığın babası veya oğlu"



İsa Mesih'in şahsında onu manevi olarak temsil ettiği için kendisini dine adayan bu ruhanilere metinlerde *din atası* denmiştir: *Ki kimese kendinin k'ahanasının yaman sözler bile da hörmetsizlik bile uyaltmagay, anıñkibik kişi, ki kendinin din atasın hörmetlemegey, ol yañılır Teñrige utru, anıñ üçün ki k'ahana hólthaçıdır Teñriden, da yargusuna Teñrinin barıstırucıdır* (I, 188). "Her kim kendi rahibini kötü sözlerle ve saygısızlıkla rencide etse, onun gibi kişiler kendi papazına saygıda kusur etse, Tanrı'ya karşı hata eder; bu sebeple rahip Tanrı'dan ricacıdır ve Tanrı'nın yargısında barıştırıcıdır."

5. Vaftiz Baba

Kökene Musevilik'e dayanan ve yaygın bir şekilde Hristiyanlık'ta uygulanan vaftiz töreni¹⁵, "arınma" ve "yeniden doğma" törenidir. Bu törenlerde aktif bir rolü olan vaftiz babanın asıl görevi çocuğun ruhsal ve dinî gelişiminde anne-babaya yardımcı olmak, çocuğa din sevgisini aşılaktır. Vaftiz babanın Hristiyanlığı her yönüyle benimsemiş, 1. İznik Konsili'nce kabul edilen "İznik İnanç Bildirisi"ni özümsemiş olması gerekmektedir (KK:1) Manevi yaşama destek amaçlı seçilen ve görevi yaşam boyunca devam eden vaftiz baba metinlerde *k'risdân ata* (I, 131, 161) ve *hostovan ata* (III, 163) şeklinde geçmiştir.

SONUÇ

Gerek günlük yaşamda gerekse siyasal, kültürel, dinî yaşamda toplumsal statüyü belirleyen kavramlar vardır. Ata, ced gibi kavramlar Türk toplumunda büyük önem arz eden, bu tür kavramlardandır. Animizm'den Totemizm'e, Budizm'den Maniheizm'e Ak Burkan'dan Zerdüştilik'e ve Musevilik, Hristiyanlık, İslamiyet gibi İbrahimî dinlere kadar bütün inanç daireleri içinde Türk toplumunda *ata* kavramı her zaman saygın bir yer bulmuştur.

"Baba" anlamının dışında "dedelerden ve büyük babalardan her biri, kişinin geçmişte yaşamış olan büyükleri, ced" anlamında kullanılan *ata*; GMKT'de Tanrı'yı, peygamberleri, din büyüklerini, tarihi kişilikleri, din adamlarını belirli söz ya da söz gruplarıyla birlikte tanımlayan, saygınlık ve kutsilik niteliği kazandıran bir terim olmuştur. Hristiyan bir cemaatin yazılı ürünleri olan bu metinlerde Hristiyanlıkla ilgili diğer dinî kaynaklarda olduğu gibi Eski Ahit'te geçen bütün peygamberler ve din büyükleri *ata* sıfatıyla, Yeni Ahit'teki peygamberler ve din büyükleri ise *surp* "aziz" sıfatıyla nitelenmiştir. Diğer dönem metinlerinde görülmeyen *k'risdân ata*, *hostovan ata* "vaftiz baba" ve *ari ata*, *din atası* "peder, papaz" gibi yapılar ise GMKT metinlerinde tespit edilmiştir.

Hangi dine mensup olursa olsun atalara duyulan saygı, Türk halkının bütün dönemlerinde yazılı ve sözlü kaynaklarında ön planda olmuştur. Kadim bir geçmişe sahip olan Türkçenin söz varlığı unsurları, Hristiyanlık inancının kavram dünyasına girdiğinde Türkçenin diğer dönemlerinde tanıklanmayan yapı ve ifadeleri tevlit etmiştir. Çalışmada "ata" ile kurulu yapı ve ifadeleri tespit edip tartışmaya açarak Türkçenin sahip olduğu manevî kabullerin kendinden sonraki döneme aktarılmasına katkıda bulunmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

1. *A Dictionary of First Names*, (1990). ed. Patrick Hanks, Kate Hardcastle, Flavia Hodges. Oxford University Press.
2. Adrian Hastings, (2000). *A World History of Christianity*, Wm. B. Eerdmans Publishing.
3. Alptekin, Coşkun (1991a) "Ata" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4 s.32-33
4. Alptekin, Coşkun (1991b) "Atabeg" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4 s.38-40
5. Harman, Ömer Faruk (2000) "İbrahim" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21 s. 272-273
6. Argunşah, Mustafa, Güner, Galip. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
7. Argunşah, Mustafa. (2017). "Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılıyan Türkçe Söz Varlığı", *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, TKAE Yayınları, (Ed. Leyla Karahan) Ankara, s.69-85.
8. Atalay, Besim (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini Endeks*, Ankara: TDK Yayınları.
9. Bluedorn, Wolfgang. (2001). *Yahweh Versus Baalism: A Theological Reading of the Gideon-Abimelech Narrative* (The Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies), Bloomsbury T&T Clark.
10. Brownlow, Leroy. (1961). "Habakkuk", *The Old Testament Books and their Messages in the Christian Age*, Fort Worth: Fort Worth Christian College. p. 439-453.
11. Caferoğlu, Ahmet. (1968). *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

¹⁵ Hayat verici ve temizleyici özelliğinden dolayı su hemen her medeniyette başlangıç, kutsallık ve ölümsüzlükle özdeşleştirilmiş, bedeni suya sokma veya başa/vücuda su -bazan da yağ ya da kurban kanı- dökme âdeti ritüel kirlilikten ve günahlardan arınma, mânevî anlamda yeniden doğma vasıtası olarak birçok dinî gelenekte yer almıştır. Eski Mısır'da mâbede girmeden önce mânevî kirliliği gidermek için vücudu suya sokma âdetinin yanı sıra anne karnından gelen eksikliklerden arındırmak için yeni doğan bebekleri ve öteki dünyada ebedî yaşam bulmaları için ölüleri suya, bilhassa hayat verici, yenileyici güce sahip olduğuna inanılan Nil nehrine sokma âdeti bu ritüelin en eski örneklerindendir (Gürkan, 2012: 424).



11. Chisholm, Hugh. (1911). "Abiathar". *Encyclopedia Britannica*. 1 (11. baskı). Cambridge University Press.
12. Clauson, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.
13. Çetin, İsmet. (2007). "Türk Kültüründe Baba (Baba)/Ata Geleneği." *Milli Folklor*, (76), s.70-75.
14. *El Adabiyatı Serisi*. (2003). C. 29, Bişkek: Şam Yayınları.
15. Erdal, Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
16. Francis I. Andersen (2001) *Habakkuk: A New Translation with Introduction and Commentary*. Doubleday.
17. Garkavets, Aleksandr. (2002). *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*. Almaty.
18. ----- (2007). *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov*. Almaty.
19. ----- (2010). *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar po Armyanopismennım Pamyatnikam XVI-XVII Vekov*. Almaty.
20. Gökyay, Orhan Şaik. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul.
21. Gürkan, Salime Leyla (2012) "Vaftiz" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42 s. 424-426.
22. Haak, Robert D. (1992) *Habakkuk*. E.J. Brill: Leiden, The Netherlands
23. Harman, Ömer Faruk (1988) "Ahd-i Atik" *TDV İslam Ansiklopedisi*, I, s. 494-501.
24. Hodgson, Leonard. (1944.) *The Doctrine of the Trinity*, New York: Charles Scribner's Sons.
25. *İncil-İncil'in Çağdaş Türkçe Çevirisi*. (2016). Yeni Yaşam Yayınları
26. Köprülü, Fuad. (1976), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
27. Pirot, Luis. (1926). "Abraham", *Dictionnaire de la Bible: Supplément*, I: Paris: Librairie Letouzey Et Ané.
28. Richardson, Cyril C. (1958). *The Doctrine of the Trinity*, New York: Abingdon Press.
29. Söng Li. Y. (1999). *Türk Dillerinde Akralık Adları*. Simurg Yayınları.
30. *The Aramaic Levi Document: Edition, Translation, Commentary*. (2004) ed. Jonas C. Greenfield, Michael E. Stone, Esther Eshel, Koninklijke Brill NV, Leiden.
31. Uludağ, Süleyman (1991) "Baba" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4 s.365-366
32. Wilkens, Jens. (2021) *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, Universitätsverlag: Göttingen.
33. *Women in Scripture: A Dictionary of Named and Unnamed Women in the Danish Bible, the Apocryphal/Deuterocanonical Books, and the New Testament*. (2001). ed. Carol L. Meyers, Toni Craven, Ross Shepard Kraemer. Wm. B. Eerdmans Publishing Company.
34. Yıldırım, Abdullah. (2020). "Yeniye Yazıtlarında Akralık Adları", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Yıl 13, Sayı XLVI, s.1763-1783.
35. <https://www.dictionnaire.com/browse/abba>
36. KK 1: İspir Coşkun Teymur, 1967, İskenderun/Hatay, Lisans, Mersin Rum Ortodoks Kilisesi Pederi, Mersin.



GREGORYEN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE YÜĞÜN- EYLEMİNDEN TÜREYEN
SÖZCÜKLER
(WORDS DERIVING FROM YÜĞÜN- IN GREGORIAN ZONE KIPCHAK TURKISH)

Öğr.Gör. Dr. Zeliha TUĞUZ
Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü

ÖZET

XVI-XVII. yüzyıllarda Ermeni alfabesi kullanılarak Kıpçak Türkçesi ile tarih, hukuk, filoloji, din, edebiyat, doğa bilimleri gibi alanlarda pek çok eser meydana getirilmiştir. Dünyanın kadim kütüphanelerinde muhafaza edilen ve yaklaşık otuz bin sahifelik hacme sahip bu metinler özellikle Türkçe sözcüklerin tarihî seyrini gösteren çalışmalara kaynaklık edecek zengin içeriğe sahiptirler.

Yöntem olarak tarama modeli kullanılan çalışmada söz konusu metinlerde yer alan *yüğün-* eyleminden türeyen, çokluğu sadece eski Uygur Türkçesi ve Gregoryen Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde tanıklanan *yüğünç*, *yüğünme*, *yüğünmeğ*, *yüğünmeğliğ/ yüğünmeklik*, *yüğünçi* adlarının ve *yüğündür-* eyleminin anlambilimsel betimlenmesi amaçlanmıştır. Bu süreçte *yüğün-* eyleminden türeyen söz konusu birimlerin anlamsal düzeyini belirlemek ve hangi bağlamda nasıl bir tutum segilediğini göstermek istenmiştir. Bunun yanı sıra diğer dönem metinlerinde tanıklanmayan söz konusu bağımsız biçimbirimlerin etimoloji sözlüklerinde ve Türkçenin söz varlığını kapsamlı bir şekilde tanıtan metinlerde yer almasına imkân vermesi bu çalışmanın diğer bir amacı olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Gregoryen Muhiti Kıpçak Türkçesi, *yüğünç*, *yüğünme*, *yüğünmeğ*, *yüğünmeğliğ*

ABSTRACT

In the XVI-XVII centuries, many texts in the fields of history, law, philology, religion, literature, natural sciences were written in Kipchak Turkish using the Armenian alphabet. These texts, which are preserved in the ancient libraries of the world and have a volume of approximately thirty thousand pages, have a rich content that will testify to the studies that show the historical development of Turkish words in particular.

The scanning model was used as a method in the article. It is aimed to describe the names *yüğünç*, *yüğünme*, *yüğünmeğ*, *yüğünmeğliğ/ yüğünmeklik*, *yüğünçi* and the verb *yüğündür-* derived from *yüğün-* which most of them were found only in the texts of the ancient Uyghur and Gregorian Zone Kipchak Turkish texts were questioned accordance to the principles and methods of lexical semantics. In this process, it is aimed to determine the semantic level of these words derived from *yüğün-* and to show what kind of semantic preference they show in the context. In addition, another purpose of this study will be to allow these independent morphemes, which are not witnessed in other period texts, to be included in etymological dictionaries and texts that introduce Turkish vocabulary in a comprehensive way.

Keywords: Gregorian Zone Kipchak Turkish, *yüğünç*, *yüğünme*, *yüğünmeğ*, *yüğünmeğliğ*

GİRİŞ

Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren tanıklanan *yükün-* eylemi **yük-* “secde etmek, baş eğmek” eylemine *-(ü)n* dönüşlülük ekinin gelmesiyle meydana gelmiştir¹ (Gülensoy, 2011: 1192). Eski Türkçe dönemine ait metinlerde “saygıyla eğilmek, hürmet etmek; boyun eğmek” (T 28, T 43, T 46, Tekin 2003: 260. EDPT 913, EUTS 306, PDP 390, ESTY IV 264-265, Erdal 1991: 631, Ölmez 2017: 566, Eraslan 2012: 448) anlamında kullanılıyorken sonraki dönemlerde anlam genişlemesiyle “saygı göstermek, saygılı bir şekilde selamlamak, diz çökerek önünde eğilmek, yerlere kapanmak, ayaklarına kapanmak, büyükler huzurunda baş eğmek, tevazu göstermek; ibadet etmek, secde etmek, namaz kılmak, tapmak, tapınmak, dua etmek, şükretmek, kabul etmek; baş eğmek, itaat etmek, biat etmek, bir kimsenin veya bir yönetimin egemenliğini tanımak” anlamlarında metinlerde tanıklanmıştır (DLT III 84, KB 582, AH 148, TİEM 73 199r/8, RKT 30/22a3, KE 185v/21, HŞ 1570, Kİ 130, TZ 290, KTS 331, EATS 801, CC II 61b/19, III 1743, LM 2677, FK 689/168, ŞHD 11b/11, BD 225/2, ŞT 77a/7)

Ermenilerin Kıpçaklar ile sosyal, ticari ve dinî etkileşimde bulunması sonucu 1521-1699 yılları arasında, Ermeni alfabesi kullanılarak Kıpçak Türkçesi ile yazılan; tarih, hukuk, filoloji, din, edebiyat ve doğa

¹ Bang ve Gabain, sözcüğü *ükmek/yükmek* “yığın” sözcüğüyle ilişkilendirmiştir ancak her ne kadar bu teorinin semantik problemleri giderilebilir olsa da ET’den itibaren sözcüğün her zaman *yükün-* şekli metinlerde tanıklanmıştır (Erdal, 1991: 631). Erdal sözcüğün etimolojisini **yü-k-ün-* olabileceğini belirtmiştir.



bilimleriyle ilgili olan ve araştırmanın örneklemini olarak seçilen bu metinler; Viyana Mekhitarist Kütüphanesi, Viyana Millî Kütüphanesi, Venedik Mekhitarist Kütüphanesi, Paris Millî Kütüphanesi, Wrocław Ossolineum Kütüphanesi, Krakow Chartorysky Müzesi, Gerla Bölge Müzesi, Erivan Matenadaran Kütüphanesi, Leiden Üniversite Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. GMKT metinleri ile ilgili kapsamlı en son yayın olması ve dünya kütüphanelerine dağılmış GMKT metinlerinin neredeyse tamamını içermesi sebebiyle Aleksandr Garkavets'in *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom, Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov-Polovtsev i Armyano- Kıpçakov ve Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom ve Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie III* adlı eserleri çalışmanın ana kaynakları olmuştur.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Yügündür-

Yügün- eylemine *-(X)t-* ve *-Ur-* eklerinin birleşiminden oluştuğu düşünülen *-dUr* ettirgenlik ekinin (Erdal, 1991: 709) gelmesiyle meydana gelen *yügündür-* eylemi, *yükün-* gibi Türkçenin bilinen en eski metinlerinden itibaren tarihî metinlerde tanıklanmıştır². ET döneminde “boyun eğdirmek, itaat ettirilmek” anlamına gelen eylem (EDPT 914, EUTSV 414, Erdal 1991: 38, 825; Çetin 2009: 831, DTS, 285) GMKT metinlerinde bu anlamların yanında “secde ettirmek, taptırmak” anlamlarında kullanılmıştır.

Taranan tarihî metinler içinde ilk olarak Uygur metinlerinde tanıklanan *yüküntür-* “boyun eğdirmek; hürmet ettirmek” (MTUB 059, EUES 924) eylemi, sonraki dönemlerde GMKT metinlerinde tanıklanmıştır. Metnin başlığından da anlaşılacağı üzere Hristiyanlığın Gregoryen mezhebine intisap eden Kıpçakların dinî ritüellerinde İslamdaki gibi bir kuralları ve fiziksel çerçevesi net çizilmiş bir secdeden bahsetmek mümkün olmamaktadır. Burada *secde* ile kast edilen ibadet ya da dua amaçlı, saygı ifadesi barındıran bir edimdir: *9-unç tabağada yügündürüyirler canın olturğuçuna Tejriniñ* (I, 532; III, 1743) “Dokuzuncu aşamada, Tanrı'nın tahtının ruhuna secde ettiriyorlar.” *Ayttı surp Krikor: Haçan aridir da güneşten dağın haybatlıdır, nek Tejrige yügündürmessiz, yoħese olturğuçına?* (I, 237) “Aziz Gregor sordu: Nasıl güneşten kutsal/nurlu ve daha muhteşemdir, neden Tanrı'ya ya da onun tahtına/hükümdarlığına taptırmazsınız?”

Yügünç

ET metinlerde “saygı, hürmet” anlamına gelen *yügünç* (EUTSV 414; EDPT 913, Erdal 1991: 397) DLT'deki açıklamalara göre “Kıpçak lehçesinde namaz” anlamına gelmektedir (DLT II, 25/24). Har. ve Çağ. metinlerinde tanıklanmamış, CC'de ET'de olduğu gibi “saygı, hürmet” anlamı tanıklanırken (CC II, 73a/4-5, 13) GMKT'de bu anlamların yanında “tapma, secde, ibadet” (III, 1743) anlamları tespit edilmiştir: *Yügünç u haybat yöpsündü köktegi friştelerden u ademilerden.* (III, 1743) “Gökteki meleklerin ve insanoğlunun ibadetini ve övgüsünü kabul etti.” *Da haçan barsa din atanıñ alnına, üç kez yügünç etkey Ata Oğul Ari Cannıñ atına.* (I, 524) “Papazın huzuruna varsa Baba-Oğul ve Kutsal Ruha adına üç kez secde edecek.”

Özellikle *et-* yardımcı eylemiyle *yügünç et-* “ibadet etmek, secde etmek, tapmak” şeklinde metinlerde sıkça geçmiştir³: *Hızılbaşların yığövü, hayda ot hoyup yügünç eterler* (II, 679) “Ateş yakıp ibadet ettikleri Kızılbaşların tapınağı.” *Yügünç etmemdir atamıñ tejrilerine; yügünürmen da tapunurmen dünyanı yaratıcısına, da atamıñ yalğan tejrilerine inanmam.* (III, 1743) “Ben babamın tanrılarına tapmam; dünyanın yaratıcısına ibadet ederim ve taparım, babamın sahte tanrılarına inanmam.”

GMKT'de dinî anlamların yanında *yügün-* eyleminin ET'de kazandığı mecaz anlamın etkisiyle *yügüç et-* “boyun eğmek, itaat etmek” anlamını da kazanmıştır: (Dinsiz, adaletsiz yargıcın sözleri:) *Maña yügünç etiyrler ħorħularından* (I, 144). “Korkularından bana boyun eğiyorlar.”

Yügünçi

Yügünçi yapısının morfolojik analizi ile ilgili kaynaklarda iki yorum görülmektedir: Birincisi dönüşlülük bildiren *yükün-* eylemine sıfat türeten *-çI* ekinin gelmesiyle oluştuğu yönündedir (Şenyüz, 2017:175).

² t(e)ñri: y(a)rl(i)k(a)duk: üçün: illigig: (i)ls(i)r(e)tmiş: k(a)g(a)nl(i)g(i)g:k(a)g(a)ns(ı)r(a)tm(i)ş: y(a)gıg: b(a)z: kılm(i)ş: tizl(i)g(i)g: sökürm(i)ş: b(a)şl(i)g(i)g: yük(ü)nt(ü)rm(i)ş (BK D 3), Eylemin geçtiği benzer örnekler için bkn. T II B 8, T II, G 2; BK D 13, BK D 16, BK K 10; KT D 2; KT D 15, KT D 18...

³ Uygur Türkçesinde *yükünç kıl-* “secde etmek, önünde eğilmek”, *yükünç yükün-* “secde etmek, saygı göstermek” şeklinde birleşik eylemler tespit edilmiştir: *eligim(i)z ıdoğ kutnuñ [ağır]ın ayağın biz ök alsar bolu teginmegey ħolu ötünü teginür biz süñökümüz ħalğınça isig özümüz batğınça tağ arığda yükünç kılup nom sözlep ħatnayı yorıp anı üze asıg tusu ħılalım* (Alan 2021: 347).

İkincisi ise *yükünç* sözcüğüne başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma sahası ile ilgili isimler yapmak olan (Ergin 2011:157) ET'den itibaren oldukça sık kullanılan; belirli faaliyetleri, alışkanlıkları gerçekleştireni işaret eden (Erdal, 1991: 110) *+çI* ekinin gelmesiyle oluştuğu şeklindedir. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin morfolojisi ile ilgili çalışmalar incelendiğinde ikinci görüş doğru görünmektedir⁴. Çünkü ekle ilgili bilgiler incelendiğinde ekin her türlü ismin sonuna gelebildiği, onlarla ilgili meslek sıfatları ve uğraşma isimleri yaptığı, geldiği isimlerin şahıslarını ifade ettiği (Ergin, 2002: 216) belirtilmiştir. Yine Korkmaz'a göre ek, adlara gelerek bir nesneyi, bir işi veya bir sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olanları gösteren; adın bildirdiği işle ilgili "kimse" anlamı veren; belli bir görevi alan kimseyi gösteren adlar türetir; eklendiği isimlere sahiplik anlamı katar; alışkanlık sıfatları türetir; bir görüşü, bir inancı, bir düşünceyi benimseme bildiren adlar türetir (2003: 41-42). Ekin tarihî seyir içinde fiil kök ve gövdelerine de geldiği, onlardan sıfat yaptığı tespit edilmiştir ancak fiil kök ve gövdelerine gelen *-CI* eki işlek olarak kullanılmamıştır.

Sadece Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilen *yügünçi* Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de "halife, namaz kırdıran kişi" anlamında tespit edilmiştir (Toparlı, Çöğenli, Yanık, 2000: 161). Bu eser dışında GMKT'de tanıklanan sözcük metinlerde "tapan" (III, 1743) anlamında ve her zaman uyuma aykırı olarak düz ünlülü şekilde kullanılmıştır: *Tiyişlidir ol adamga, ki tağlarga da taşlarga açkay kendiniñ işin küstünmeñ bile Teñriniñ alnuna, yarlıgar Teñri da körümsüz etmes, zera anıñ hanı bile satun alğanbiz, da haçka yügünçi, da awazandan toğgan.* (I, 236, 531) "Tanrı'nın huzurunda, dağlara taşlara kendi müşkülünü üzüntüyle açan o insanı Tanrı görmezden gelmez çünkü biz haça tapan ve vaftiz teknesinden (yeniden) doğanlar onun kanıyla satın alacağız."

Yügünme

Yügün- eylemine, hareket ve kalıcı ad yapma işlevlerine sahip olan *-mA* mastar ekinin gelmesiyle oluşan *yügünme* Uygur Türkçesi metinlerinde "eğilme, saygı, saygı gösterme" (EUES, 924) anlamında ve GMKT metinlerinde (III, 1743) tanıklanmıştır.

Özellikle Türkçenin tarihî lehçeleri ile ilgili yazılmış gramer kitapları incelendiğinde *-mA* mastar ekiyle kurulan *yükünme* ad-eyleminin, *-mAK* mastar ekiyle kurulan *yükünmek* ad-eyleminden çok daha nadir kullanılmış olması beklenmektedir. Genel açıklamalara göre mastar yapan *-mAK* eki çekim halinde iki sesli arasında kalıp süreklileşen son damak sesini düşürerek hafif mastar yapan *-mA* haline gelmiştir. Süreklileşme olmayan kullanışlarda ise *-mAK* adfilleri kısmen kalmıştır (Banguoğlu, 1986: 264). Başka bir deyişle *-mAK* ekindeki son ses *-k*'nin ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmasıyla oluşan ek; fiilin gösterdiği oluş, kılış ve durumları yalın birer iş olarak belirten adlar yapmıştır. Bu nedenle *-mA* ekinin ad yapma özelliği *-mAK*'tan daha güçlü ve daha belirlidir (Korkmaz 2003: 91). Ekin bu yönü GMKT metinlerinde de kuvvetle hissedilmiştir. *-mAK* ekiyle türetilen *yügünmeñ* metinlerde sadece "ibadet etmek" anlamında tanıklanırken *-mA* ekinin, türetilen sözcüğe anlam katkısı çok daha fazla olmuştur. Çünkü ekin hareketin kendisini değil o hareketle yapılan işi ifade etmesinden kaynaklı *-mA* eki *-mAK* ekinden daha belirli, daha kuvvetli fiilden isim yapma ekidir (Ergin, 1989: 176)

Hışha sözlerde alay ulu Biy Teñriden yahşılıñ bizge berilgendir...da bunıñ üçün yügünme añar, ki biz yazılıñlar üçün boldu adam, da adam bulay nencni da fañir, ki yoñ edi yeri, hayda ki hongay edi (II, 327) "Kısa sözlerde⁵ yüce Rab Tanrı'dan bize öylece iyilik verilecektir... bunun için dua(lar) ona; çünkü biz günahkarlar için insan (bedeninde) oldu, öyle bir insan ki sefil ve fakir, öyle ki konaklayacak bir yeri bile yoktu." *Cuvap beriyirmen, ki Biy Teñri her yerededir, da barça yerde kerek añar yügünme* (II, 442). "Cevap veriyorum: Rab Tanrı her yerededir ve ona her yerde ibadet etmek gerekir. *K'risdosnu klemediler uranal bolma da gürk'larına klemediler yügünme.* (II, 376) "Mesih'i inkar etmek ve tapınaklara (ona) tapmayı istemediler." *Haysın yırahtın kerek hörmetleme da yügünme añar ħorħu ble Teñriniñ.* (II, 442) "Tanrı'nın korkusu ile ona uzaktan saygı ve hürmet gerekir." *Da Yeni Orenk' bu adetni salmadı, yügünme bu yahşılıñı üçün Biy Teñrige, haçan ki ulu nêbezpêçenstvoda inanganlarınñ kensiniñ ħutharsar.* (II, 277) "Yeni kanunlar bu âdete izin vermedi, bu iyiliği için Rab Tanrı'ya şükür, çünkü O inananlarımızı büyük tehlikelerden kurtaracak." *Da ħeli zaman yıgladı urunmañ bile, da soñra kirdi yıgövge, da arzani boldu yügünmege K'risdosnuñ surp Haçına ol zaman, haçan ki ħairabed yoğarı kötürür edi surp Xaçnı* (I, 260). "Ve hayli

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkn. Berta, 1996: 488.

⁵ Kısa söz derken "Ve İsa ona dedi: Tilkilerin inleri, gök kuşlarının yuvaları vardır fakat insanoglunun başını yaslayacak yeri yoktur (Matta 8/20)" sözünden bahsedilmektedir (II, 327).

zaman dövünerek ağladı, sonra kiliseye girdi, Mesih'in kutsal haçına secde için huzurda hazır oldu ama psikopos kutsal haçı yukarı götür(ür)dü.”

Yügünme

Yügünme mastarında olduğu gibi *yügün-* eylemine hareket ve kalıcı ad yapma işlevlerine sahip olan *-mAK* mastar ekinin gelmesiyle oluşan *yügünme* ilk olarak Uygur Türkçesi metinlerinde “eğilme, saygı, saygı gösterme” (EDPT 913, EUTSV 414, EUES 924, EUTS 306) anlamında tanıklanmıştır⁶. GMKT metinlerinde *yügünme* (III, 1743) “ibadet etmek, tapmak, şükretmek, secde etmek, önünde eğilmek, saygıyla eğilmek” anlamlarıyla sıkça kullanılmıştır: *Haçan ki kleseler barmaga yargu alınna, evel algış bile Teñriden holthā etmege kerek, eger erki bolsa Teñriniñ, da köñülük bile yeñse, da aslamlı bolsa, töreni utup, Teñrige yügünme kerek, zera ol berir usuluqnu* (I, 687, 688, 1007). “Eğer mahkeme huzuruna çıksalar, öncelikle dua ile Tanrıdan niyaz etmek gerek, eğer Tanrı'nın da bu yönde iradesi olursa ve dürüstlikle mahkemeyi kazansa, karlı çıksa, kazanç sağlasa Tanrı'ya şükretmek gerek çünkü bilgeliği O verir.” *Eger köñüsünden bu tiri halsa, heç bolur teñrilerimizniñ küçi, anıñ üçün ki barçasın yırahlatur alarga yügünmehten.* (I, 1058) “Eğer hakkıyla bu canlı kalsa tanrılarımızın gücü hiçe sayılır, bu yüzden herkesi onlara tapmaktan uzaklaştırır.” *Surp Gojs Mariam... seni mahtagaybiz, berip meñilik yügünmeñni seniñ Oğluña da Teñrige bizim meñilik* (II, 266). “Ey kutsal bakire Meryem, seni oğluna ve bizim ebedî Tanrımıza sonsuz saygı göstererek seni överiz.” *Anda yeberildiler da taptular surp Nigolnu yuñövde. Pilnê anar yügünmeñ ettiler, ayağlarına tüşüp.* (II, 299) “O zaman gönderdiler ve Aziz Nikol'ü kilisede buldular. İhtiyatla ayaklarına kapanıp önünde eğildiler.” *Anıñ üçün, hardaşlar, izdiyih pilnost ble hutħaruçımıznu bizim Mariam ble...beriyih anar yügünmeñ aşahlılığ ble bar yüreğten* (II, 339). “Onun için kardeşler, bizim Meryem ile kurtarıcımızı takip ediyoruz...bütün kalbimizle alçakgönüllülükle ona secde ediyoruz.” *Barça k'ristânlar zvolivatsa bolıyrbiz yügünmeñke anar bulay ayılmagan yañşılığ üçün* (II, 283). “Bütün Hristiyanlar bunca söylenmeyen iyilik için ona secde/ibadet etmeyi kabul ediyoruz.

Yügünmeñliñ/ Yügünmeklik

Taranan tarihî metinler içinde sadece GMKT'de tanıklanan *yügünmeñliñ/ yügünmeklik*, *yügün-* eylemine *-mAK*⁷ mastar ekiyle *-IİK*⁸ addan ad yapma ekinin birleşiminden oluşan, dil bilgisi kaynaklarında genellikle “pekiştirilmiş mastar eki” muamelesi görmüş *-mAKIİK* birleşik ekinin gelmesiyle oluşmuş dinî bir terimdir. Ermenice İncil içi Kıpçakça Sözlükte de madde başı olarak verilmiştir (II, 826) Metinlerde terim anlamı “ibadet (etmek)” olan sözcük *yügünmeklik seniñ hanlıhıña* (I, 168) “senin hükümdarlığına itaat etmek” gibi kullanımlarda “itaat etmek” anlamında da kullanılmıştır: *Bitik bilmegenler kerek bilgeyler barçası bir til bile algış yügünmeñliñ Ata Oğul Ari Cannıñ hörmetine.* (I, 239) “Okuma-yazma bilmeyenlerin hepsi, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un hürmetine bir dilde dua ederek ibadet etmeyi kesinlikle öğreneceklerdir.” *Ne türlü saña, Biy, yügünmeserbiz ya ne türlü sözler yügünmeñlihte ħulansarbiz* (III, 895) “Ey Rab, sana nasıl ibadet etmemeliyiz ya da ibadet ederken hangi sözleri kullanmalıyız?”

SONUÇ

Eski Türkçeden itibaren metinlerde tanıklanan *yükün-* eylemi özellikle Çağatay Türkçesinin ve Osmanlı Türkçesinin son dönemlerinden itibaren yerini *eğil-*, *hürmet et-*, *secde et-*, *tap-* eylemlerine bırakmış; standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan ancak ağızlarda yaşayan bir eylemdir. Eylemin tarihî seyrine bakıldığında anlamsal yönünün yanında yazılı metinlerde gösterilemeyecek şekilsel yönünün olduğu soru götürmez bir gerçektir. İster saygı göstermek, ister ibadet etmek, ister secde/dua etmek anlamında olsun anlamların tamamının altında eylemin anlamını tamamlayacak fiziksel bir davranış yatmaktadır. Başka bir deyişle *yükün-* eylemindeki *yönseme*, beraberinde *eğilimi*; o da eylemi zihinde görünür kılan *edimi* beraberinde getirmiştir. Örneğin *itaat etmek* denildiğinde “verilen buyruğa uymak, söz dinlemek” anlamı akla gelmektedir ancak metinlerde “itaat etmek” anlamı *yükün-* ve türevleri ile verildiğinde bu itaatte fiziksel

⁶ *Atası bodistvka hua saçıp ayayu adakınta yükü[nüp] anası hatunka y(e)me [] ançulayu oğ yükünmek kıl[tu]lar.* “Babaları Bodhisattva'nın önüne çiçek saçtılar ve onun ayaklarının dibinde hayranlıkla eğildiler; anneleri Hatun'un önünde [] şimdi eğildiler” (Alan 2021: 350).

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkn. Argunşah ve Güner 2015: 83, Banguoğlu 1986:227, Berbercan 2011: 65, Ergin 2013: 185-186, G. Gülsevin 2011:142, Gabain 2007: 53, Gencan 1971: 177, Karaağaç 2012: 277-279, Korkmaz 2003: 95- 96, Mansuroğlu 2012: 15, Özkan 2000: 18.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkn. Argunşah 2013: 104-105, Argunşah ve Güner 2015: 77, Banguoğlu 1986: 165- 168, Ergin 2013: 155-157, Gabain 2007, 44, Gencan 1971: 163-164, Karaağaç 2012: 256-258, Karamanlıoğlu 1994: 29-31, Korkmaz 2003: 53-55.



bir eğilme, baş eğme, boyun bükme eylemleri de anlama eklenmelidir. Aynı şekilde çalışmanın bağlamsal yönü gereği anlam verilirken metnin tamamına bakıldığı için *yükün-* ve türevleri “dua etmek, şükretmek” anlamlarında kullanıldığında dış bağlama bakılarak bu eylemlerin muhakkak “eğilme, başını öne öğme” anlamlarını taşıdığı anlaşılmıştır. Bağlamdan hareket edilmeseydi “şükretme” anlamı için hiçbir edime ihtiyaç duyulmazdı çünkü bu eylem *yükün-* ve türevleri ile ifade edilmediğinde herhangi bir fiziksel davranış içermemektedir.

Çalışmanın geneline bakıldığında *yügündür-* eylemi Türkçenin ilk yazılı metinleri olan yazıtlarda “boyun eğdirmek, itaat ettirilmek” ve GMKT metinlerinde “secde ettirmek, taptırmak” anlamlarında; *yügünç* ise tarihî dönemlerin çoğunda diğer madde başlarına göre daha yaygın kullanılmıştır. Uygur metinlerinde “saygı, hürmet”; DLT’de “Kıpçak lehçesinde namaz” CC’de ET’de olduğu gibi “saygı, hürmet”; GMKT’de ise “tapma, secde, ibadet” anlamlarında kullanılmıştır. Yapısıyla ilgili iki farklı görüş olan *yügünçi* sadece Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilmiş olup tartışmayla ilgili görüşler bildirilmiştir. Eyleme gelen ekle ilgili tartışmalara da değinilerek *yügünme* ve *yügünmeñ* adeylemlerinin sadece Uygur metinlerinde ve GMKT’de kullanıldığı tespit edilmiştir. ET’de “eğilme, saygı, saygı gösterme” anlamları verilmişken GMKT’de “dua, ibadet (etmek), tapma, secde hürmet, şükür” ve “şükretmek, secde etmek, önünde eğilmek, saygıyla eğilmek” olmak üzere çok daha geniş bir kavram alanına sahip olduğu görülmüştür. Taranan tarihî metinler içinde sadece GMKT’de tanıklanan *yügünmeñliñ/ yügünmeklik* hem “ibadet” anlamında dinî bir terim görevindedir hem de “itaat etmek” anlamında kullanılmıştır.

Türkolojinin engin sahasında gerek leksik gerek morfolojik gerekse semantik çalışmalarda ihmal edilen GMKT metinleri, sözlük ve dilbilgisi çalışmalarına muazzam veri sağlayacak hacme ve içeriğe sahiptir. Bu ve bunun gibi çalışmalarla özellikle Türkçe sözcüklerin ve eklerin tarihî seyrini ortaya koyan çalışmalara bir nebze de olsa katkıda bulunmak en büyük amacımızdır.

KISALTMALAR

AH	: Atabetü'l Hakayık
B	: batı
BD	: Bâbü'r Divânı
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
bkn.	: bakınız
CC	: Codex Comanicus
D	: Doğu
DLT	: Divânü Lûgati-t-Türk
DTS	: Drevnetyurskiy Slovar'
EATS	: Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
ESTY	: Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov
ET	: Eski Türkçe
EUES	: Eski Uygurcanın El Sözlüğü
FK	: Fevâidü'l-Kiber
G	: güney
GMKT	: Gregoryen Muhiti Kıpçak Türkçesi
HŞ	: Hüsrev ü Şîrîn
I	: Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie Tom I
II	: Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie Tom II
III	: Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie Tom III
K	: kuzey
KB	: Kutadgu Bilig
KE	: Kıyasü'l-Enbiyâ
Kİ	: Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Etrâk
KT	: Kül Tigin Yazıtı
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
LM	: Leylî vü Mecnûn
MTUB	: Magische Texte des uigurischen Buddhismus
NF	: Nehcü'l-Ferâdis



NŞ	: Nevâdirü'ş-Şebâb
PDP	: Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti
RKT	: Rylands Nüshası Kur'an Tercümesi
ŞHD	: Şiban Han Divânı
ŞT	: Şecere-i Terākime
T	: Tonyukuk Yazıtı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TİEM	: Satır-Altı Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi
TZ	: Et-Tuhfet'üz-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye

KAYNAKLAR

1. Alan, Sümeýra. (2021). Dođu Sahası Tarihî Türk Yazı Dillerinde Nezaket Ve Saygı Bildiren Söz Varlığı, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kocaeli.
2. Argunşah, Mustafa; Güner, Galip (2015). Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları.
3. Banguođlu, Tahsin. (1986). Türkçenin Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
4. Berta, Árpád. (1996). Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
5. Caferođlu, Ahmet. (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
6. Clauson, Sir Gerard. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press.
7. Çelik, Ülkü. (1993). Ali Şir Nevâyî- Leylî vü Mecnûn (Gramer-Metin-Dizin) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
8. Çetin, Engin. (2009). "Orhon Yazıtlarında 'İtaat' Kavramı". *Turkish Studies*, 4(8). s.825-837.
9. Eraslan, Kemal. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
10. Erdal, Marcel. (1991). Old Turkic Word Formation I-II. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
11. Ergin, Muharrem. (1989). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
12. Garkavets, Aleksandr. (2002). Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almaty.
13. ----- (2007). Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov. Almaty.
14. ----- (2010). Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar po Armyanopismennım Pamyatnikam XVI-XVII Vekov. Almaty.
15. *İncil-İncil'in Çağdaş Türkçe Çevirisi*. (2016). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
16. Karasoy, Yakup (1989). Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya.
17. Kaya, Önal. (1989). Ali Şir Nevâyî, Fevâyidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
18. Korkmaz, Zeynep. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. Ankara: TDK Yayınları.
19. Malov, Sergey. (1951). Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti. Leningrad: İzdatel'stovo Akademii Nauk.
20. Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak A.M. (1969). Drevnetyurskiy slovar'. Leningrad: Nauka.
21. Ölmez, Mehmet. (2017). Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri. İstanbul: Kesit Yayınları.
22. Ölmez, Zuhâl. (1988). Şecere-i Terākime (Metin-Gramer-Dizin). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
23. Şenyüz, Fatma. (2017). Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçakçada Ekleme Yoluyla İsim
24. Yapımı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
25. Toparlı, Recep; Çöğenli, M. Sadi; Yanık, Nevzat H. (2000). Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî. Ankara: TDK Yayınları.
26. Toparlı, Recep; Vural, Hanifi; Karaatlı, Recep (2007). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
27. Yüce, Bilâl. (1995). Bâbü'r Divânı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.



MAHMUD KAŞĞARI AREAL DİLÇİLİYİN BANİSİDİR
(KAŞKARLI MAHMUT COĞRAFİ DİLBİLİMİN KURUCUSUDUR)
(Mahmud Kashgari - founder of areal linguistics)

Kifayət Həmzə qızı İmamquliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin müdiri

XÜLASƏ:

Hər hansı bir sözün mənsub olduğu dil və ya dialektə bəhs olunan zaman dil daşıyıcısının yaşadığı arealı əks etdirən xəritənin tərtibinə ehtiyac yaranırsa, bu, dilçilik coğrafiyası üsuludur.

XI yüzillikdə yaşamış böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" ensiklopedik əsərində müxtəlif türksoylu xalqların dilləri və dialektlərindən toplanmış sözlər fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən izah edilmiş, sözlərin işləndiyi toponimik areal müəllifin tərtib etdiyi xəritədə öz əksini tapmışdır. Türk dillərini lüğəvi və monoqrafik cəhətdən araşdıran, sözlərin tayfa mənsubluğunu göstərməklə xəritə tərtib edən M.Kaşğari dil və ya dialekt daşıyıcılarının yaşadığı arealı müəyyənləşdirmiş, bununla da dilçilik coğrafiyasında ilk addımı atmışdır.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, areal dilçilik, qıpçaq, oğuz, türk.

ÖZET:

Her hangi bir kelimenin mensup olduğu dil veya lehçe söz konusu olunca, o dilin mensuplarının yaşadıkları coğrafi yansıyan haritanın yapılmasını gerektiren yöntem, dil coğrafisi olarak biliniyor.

XI. yüzyılda yaşamış ünlü Türkolog Kaşkarlı Mahmut'un "Divanü lüğət-it-türk" isimli ansiklopedik eserinde farklı Türk asıllı halkların dil ve lehçelerinden derlenmiş kelimeler, sesbilgisel, anlamsal, dilbilimsel açıdan açıklanmış, kelimelerin toplandığı coğrafi alan yazarın yaptığı haritada yansısını bulmuştur. Türk dillerini söz varlığı ve dil açısından inceleyen, kelimelerin boy mensupluğunu göstermekle harita tertip eden Kaşkarlı Mahmut dil veya lehçe mensuplarının yaşadıkları coğrafi belirleyerek coğrafi dilbilim alanında ilk adımı atmış bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kaşkarlı Mahmut coğrafi dilbilim, Kıpçak, Oğuz, Türk

SUMMARY:

When addressing the language and dialect to which a word belongs, if there is a need to compile a map showing the area of residence of a speaker, this is a method of linguistic geography.

In the encyclopedic work "Divanu lugat-it-turk" (The dictionary of Turkic languages) by the greatest turkologist Mahmud Kashgari, who lived in XI century, the words collected from the languages and dialects various Turkic people were explained phonetically, lexically, grammatically and the toponymic area where the words were used was reflected in the map compiled by the author. Studied the Turkic languages from lexical and monographic point of view, M.Kashgari compiled a map reflecting the tribal belonging of words, determined the area residence of speakers of the language or dialect, and thus took the first step in linguistic geography.

Key words: Mahmud Kashgari, areal linguistics, Kipchak, Oghuz, Turkish

GİRİŞ

Kökdilin dialektlərə parçalanması, dialektlərin inkişaf edib dillərə çevrilməsi və bu dillərin yenə də dialektlərə ayrılması, yaxud əksinə, dillərin və dialektlərin inteqrasiyası, bir dilin digər bir dili məhvə doğru aparması, qohum və qohum olmayan, eləcə də qonşu dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri zaman keçdikcə dünya dillərinin bugünkü mənzərəsini yaratmışdır.

Dillər, həmçinin fonetik, fonosemantik, leksik, leksik-semantik, qrammatik, qrammatik-semantik qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edən dil hadisələri müxtəlif metodlarla, o cümlədən dilçilik coğrafiyası üsulu ilə öyrənilmişdir. Dilçilik coğrafiyası üsulunun sistemli tətbiqinə XIX yüzilliyin sonlarından başlanılmış, XX yüzillikdə həm dünya, həm də Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə böyük uğurlar əldə edilmişdir [2; 3]. Xüsusi tərtib edilmiş proqramlar əsasında hazırlanmış monoqrafiyalar və dialektoloji



atlaslar dilçilik elminin böyük uğuru hesab olunur. Lakin unutmayaq ki, söz, onun mənsub olduğu dil və ya dialektdən bəhs olunan zaman dil daşıyıcısının yaşadığı arealı əks etdirən xəritənin tərtibinə ehtiyac yaranırsa, bu dilçilik coğrafiyası üsuludur. Akademik Ağamusa Axundov qeyd etmişdir ki, “dilçilik coğrafiyası metodunun mühüm və ilkin tələbi öyrənilən, yaxud müəyyən edilən dil hadisəsinin mütləq xəritəyə köçürülməsidir” [1, 238].

Hər hansı biri dilin, yaxud dialektin araşdırılması öncə dil və ya dialekt daşıyıcısı ilə ünsiyyətdən, onların həyat və məişət tərzinin, adət-ənənələrinin, məşğuliyyətinin öyrənilməsindən başlayır. Nağıllarımızda deyildiyi kimi, “əlinə dəmir əsa alıb, ayağına dəmir çarıq geyib” yola çıxmaqdan, “dəmir əsa əyləndə, dəmir çarıq yırtılanda” öz məqsədinə çatmaqdan başlayır. Təsadüfi deyil ki, akademik N.İ.Aşmarin Şəki (o zaman Nuxa) şivələrini tədqiq etmək üçün uzun müddət burada dəmirçi işləmiş, yerli əhali ilə mükəmməl ünsiyyət qura bilmiş, bir çox əsərlərini, o cümlədən “Nuxa şəhəri türk şivələrinin ümumi icmalı” (1926) adlı kitabını yazıb hazırlamışdır. Məhz XI yüzillikdə yaşamış böyük türkoloq Mahmud Kaşğari də on ildən artıq müddətdə türk xalqlarının yaşadığı əraziləri gəzmiş, məşhur “Divanü-lügət-it-türk” ensiklopedik əsərini yazmışdır. Kaşğari bu xüsusda yazır: “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, cigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim. Mən bu işlərimi dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki mən dil sahəsində onların ən bəlağətli, ən aydın danışanı, ağılca ən incəsi, soyca ən nəcabətli, savaşa ən mahir nizəçisiyəm. Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, cigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib elədim” [5, 55].

Dilçilik coğrafiyası üsulu ilə araşdırmanın ilkin mərhələsində lüğəvi və monoqrafik tədqiqatların aparılması əsas şərtidir. Bu proses tədqiq olunan bölgənin təsvirini əldə etmək üçündür. Bu, bir növü rəssamların eskizlərinə, arxeoloqların qazıntılarına, geoloqların süxurları əldə etməsinə bənzəyir. Əldə edilmiş material əsasında kameral iş aparılır, saf-çürük olunaraq lüğətlərin və monoqrafiyaların hazırlanması ilə başa çatır. Bu lüğət və monoqrafiyalar tədqiqat üçün nəzərdə tutulmuş regionun dialektoloji xəritəsini hazırlamağa yardımçı olur. Belə ki, bunların əsasında xüsusi proqram tərtib olunur və tədqiqatın davamı bu proqramla həyata keçirilir, məqsədli şəkildə yenidən dialektoloji material toplanılır və əldə edilmiş nəticələr xəritələrə köçürülür.

M.Kaşğari də Mərkəzi və Orta Asiyanı, hətta bundan da geniş bir ərazini gəzərək dil materialının toplanmasına on ildən artıq vaxt sərf etmiş, 1072-1074-cü illərdə isə lüğət, monoqrafiya və xəritəni özündə ehtiva edən “Divan”ı tərtib etməklə məşğul olmuşdur. “Divanü-lügət-it-türk” əsərində müxtəlif türksöylü xalqların dilləri və dialektlərindən (uyğur, tatar, qayı, başqırd, basmıl, qırğız, oğuz, qırpaq, yağma, cigil, tuxsi, suvar, bəçənək, qaraçuq, arqu, türkmən və s.) toplanmış sözlər leksik, qrammatik və yeri gəldikcə fonetik cəhətdən izah edilmiş, sözlərin işləndiyi toponimik areal isə müəllifin tərtib etdiyi xəritədə öz əksini tapmışdır.

“Dünya xəritəsi” adlanan bu dairəvi xəritədə şimal, cənub, şərq, qərb qütbləri göstərilmişdir. Qütblər əsasında müəyyənləşdirmək olur ki, müəllif türk xalqlarının yaşadığı arealı tam şəkildə qeydə almışdır. Xəritədə yaşayış məntəqələri, yaxud toponimlərin qeydə alınmasında bir neçə xüsusiyyət diqqəti cəlb edir:

-toponimik adlar, eləcə də etnos və ya tayfa adları məskən, ərazi, ölkə, diyar ifadələri ilə birlikdə verilmişdir (Əradi-Azərbayadqan, Məskəne-Qay, Məskəne-Çomul, Məskəne-Oğuz, Məskəne-Qırpaq, Əradi-əl- İraqeyn və s.);

-tayfa adı birbaşa toponim kimi işlənmişdir (Bəçənək, Bulqar, Suvar, Dərbənd Xəzəran və s.);

- türk tayfalarının yaşadığını bildirən, lakin konkret adı qeyd olunmayan yaşayış məntəqələri (Qırpaqların bir qolu, Daha çox türk və s.) və s.

Göründüyü kimi, xəritədə qırpaq və oğuz tayfalarının həm birlikdə, həm də ayrılıqda yaşadığı ərazilər qeyd olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, qırpaq və oğuz tayfa birlikləri hər iki tayfanın dialekt xüsusiyyətlərini bir araya gətirə bilər.

Məsələn, Azərbaycan dili oğuz qrupu türk dillərindən biridir. Lakin bu dildə və ya onun dialektlərində bəzi qırpaq elementlərini də görmək mümkündür. M.Kaşğarinin b-m samit qarşılaşdırmasına Bəkir Çobanzadə öz münasibətini belə bildirmişdir: “Azərbaycan şivəsində, cənub türkcəsi olduğu halda, “mən” sözü bulunuyorsa da, bunu yalnız iqtibas almaq saymaq icab edər. Çünki “moyun”, “murun”,



“munquz” ... kibi sözlər Azərbaycan şivəsində *boyun, burun, buynuz* ... ilax. şəklində bulunur” [4, 175]. Lakin bununla belə, Azərbaycan ədəbi dilindəki b variantının dialekt və şivələrdə m ilə işlənməsi müşahidə olunur: *mına/muna* ‘buna’, *moyun/moyin* ‘boyun’, *miz* ‘biz’ alət mənasında, *mizdəməx* ‘bizləmək’, *mahna* ‘bəhanə’ və s. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da bəzən bir cümlədə həm *maña*, həm də *baña* variantının işləndiyi müşahidə olunur.

Dil və ləhcə, yaxud şivə anlayışı da M.Kaşğari divanında öz əksini tapmışdır: “Uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var” [5, 103].

Dialektoloji araşdırmalar zamanı bir neçə tayfa dilinin, yaxud dialektinin bir yaşayış məntəqəsində cəmləşdiyi, eləcə də şəhər mühitinin şivələr toplusuna malik olması diqqətdən yayınmır. Bunu M.Kaşğari də qeyd almışdır: “Ən təmiz və doğru dil bilən, farslarla qarışmayan və əcnəbi ölkələrə gedib-gəlməyən adamların dilidir. İki dil bilən, şəhərlilərlə oturub-duran adamların dili nöqsanlıdır. İki dil bilənlər soğdak, kənçək, arğu boylarıdır. Xaricə gedib-gələn və əcnəbilərlə qarışanlar isə xotən, tübüt və tanqutların bir qismidir. Bunlar türk elinə sonradan gəlmişlər” [5, 103]. Bu isə onu göstərir ki, M.Kaşğari öz müşahidələrində bir çox incəliklərə diqqət yetirmiş, qarışıq və saf dil faktlarını ayırmışdır.

Müəllif bunu da xüsusi qeyd etmişdir ki, “heç bir türk boyunun dilinin ٺ hərfi yoxdur” [5, 59].

Nəzərə alaq ki, “Azərbaycan dili” ifadəsi ilk dəfə sovet dövründə 1936-cı il SSRİ Konstitusiyasında işlənmişdir. Bununla da M.Kaşğari xəritəsində Əradi-Adərbadkan adı ilə göstərilən Azərbaycan ərazisində yaşayan Azərbaycan türklərinin adına, dilinə, tarixinə, mədəniyyətinə böyük zərbə vurulmuş, türk əvəzinə azərbaycanlı, türk dili əvəzinə Azərbaycan dili və s. ifadələr işlənməyə başlamışdır. Bir növü dil, siyasətin qurbanına çevrilmişdir. M.Kaşğarinin “Divan”ı dialekt və şivələrin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Ədəbi dildə deyil, məhz dialektlərdə müşahidə olunan sözlərin bir çoxunu “Divan”da görmək mümkündür. Məsələn: müalicəvi bitki olan uşqun (bu ad Naxçıvan qrupu şivələrində işləkdir) M.Kaşğari “Divan”ında ışqun variantında qeyd alınmışdır [5, 68]. Həmçinin Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunan *kürüx* ‘dayça’ sözünün dayçanın çağırılması ilə bağlı olduğunu, *kurrih-kurrih* çağırışı ilə əlaqələndirilməsini M.Kaşğari “Divan”ından öyrənirik [5, 58] və s.

Ümumiyyətlə, M.Kaşğari “Divanü-lügət-it-türk” ensiklopedik əsərində türk dillərinin monoqrafik tədqiqini vermiş, sözlərin tayfa mənsubluğunu göstərmiş, xəritə tərtib etməklə dilin və dialektin arealını müəyyənləşdirmiş, bununla dilçilik coğrafiyasında ilk addımı atmışdır.

Məlumdur ki, atlas müəyyən bir məqsədlə hazırlanmış xəritələr toplusudur. XIX yüzillikdən başlayaraq proqramlar əsasında tərtib olunmağa başlayan, XX yüzillikdə dünya dilçilik elminin böyük uğurları hesab olunan dialektoloji atlaslar dilçilik coğrafiyasının əsasını təşkil edir [2, 3].

Bu atlasların xəritələrində region və regiona məxsus dil faktları xüsusi işarələrlə göstərilmiş, yeri gəldikcə həmin dil faktları ilə bağlı şərhlər verilmişdir. M.Kaşğarinin “Divan”ında təqdim olunan xəritə əslində bu xəritələrin ilkin forması kimi qəbul edilməlidir. Çünki müəllif türk dil ailəsini ilk dəfə olaraq tədqiqatə cəlb etmiş, lüğətini toplamış, türk dilləri, yaxud dialektləri arasında fonetik, leksik, qrammatik fərqləri göstərmiş və bu dil daşıyıcılarının yaşadığı ərazini xəritədə qeyd etmişdir. Deməli, region və dil faktları “Divan”da bir araya gətirilmişdir. Bu baxımdan “Divan”ı çox asanlıqla xəritələr toplusuna – yəni atlasla çevirmək mümkündür. “Divan” özlüyündə mükəmməl bir türkoloji kitabxanadır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif, 1979, 255 səh.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990, 284 səh.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308 səh.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 səh.
5. Mahmud Kaşğari. Divanü Lügət-it-Türk”. Dörd cildə, I cild. Bakı: Ozan, 2006, 512 səh.



MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KƏMİYYƏT MƏZMUNLU VAHİDLƏRİN TƏSVİRİ,
TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ VƏ TİPOLOJİ TƏSNİFAT ƏSASINDA FORMA (STRUKTUR) VƏ MƏZMUN
(SEMANTİK) CƏHƏTDƏN TƏHLİLİ
(DESCRIPTION OF STRUCTURE ON THE BASIS OF HISTORICAL-COMPARATIVE AND TYPOLOGICAL
CLASSIFICATION OF STRUCTURE)

AMANƏLİYEVA AYGÜN

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı,
Orcid.id:0000-0002-7744-5433*

XÜLASƏ

Bu gün yer kürəsində gedən "lingvistik qloballaşma" prosesi, hər şeydən öncə, çağdaş dilçiliyin çox sürətli inkişafı və bəzi böyük dillərin dünyada ortağ ünsiyyət vasitəsi olmaq uğrunda mübarizəsi ilə müşahidə olunur. XXI yüzildə aparılan lingvistik tədqiqatlar, müasir dilçilik araşdırmaları və indi yazılan qrammatika kitabları keçən əsrin 70-80-ci illərində aparılan uyğun işlərdən çox böyük bir ölçüdə fərqlənir. 1970-ci illərdən etibarən türkoloji dilçilikdə yeni lingvistik metodlarla aparılmış araşdırmalar diqqəti cəlb etməyə başlamış, struktur-semantik və funksional qrammatika anlayışı və buna uyğun ilk elmi işlər ortaya çıxmışdır. Hər şeydən öncə, qrammatikada bu gün sadəcə söz və onun formaları, bunlarla bağlı qrammatik kateqoriyalar, söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə mövzuları diqqət mərkəzində deyildir. İndi morfemlər, morfonemlər və ya alternasiyalar (səs birləşmələri), mürəkkəb sintaktik bütövlərin də hər biri dilçilikdə və ya qrammatik çərçivə içərisində ayrıca bir sahə olaraq araşdırılır. Bu mövzular təsviri, tarixi-müqayisəli və tipoloji metodlarla bərabər, filologiya elmində keçən əsrin 70-ci illərindən bəri tətbiq olunan mətn qrammatikası, struktur, semantik və funksional, son zamanlarda isə koqnitiv və konseptual dilçilik yönüm və yönümləriylə də öyrənilir. Hazırda yazılan lingvistik tədqiqatlarda və qrammatika kitablarında artıq konseptual, koqnitiv və semantik-lingvistik metodlardan, eləcə də struktur-semantik arxitektionikadan faydalanılır. Sözügedən lingvistik tədqiqatların və qrammatika kitablarının mündəricatı, terminologiyası, yazı-anlatım tərzini və bütövlükdə sintaktik, struktur-semantik və praqmatik quruluşu dəyişir, lingvistik mövzulara fərqli elmi-filoloji açıqlamalar gətirilir. İfadə və məzmun planlarının bir-birini konseptual kontekstdə tamamladığı, ayrı-ayrı tematik mövzuların və konkret bilgilərin dərk olunma, şüur və təfəkkür sistemində əsasən insan zehində işlənilərək biliyə çevrildiyi əsas götürülür. Bu gün daha çox kütləvi informasiya vasitələri ilə elektronik dildə gerçəkləşən söz yaradıcılığı prosesi yeni dil-danışıq normaları, normalaşmaları və alışqanlıqları ilə diqqəti çəkir. Sözügedən prosesdə ortaya çıxan neologizmlər, müxtəlif leksik-qrammatik alınmalar, metaforalar, üslubi-sintaktik konstruksiyalar və qəlib-ifadələr lingvistik baxımdan qiymətləndirilir. Azərbaycan və ingilis dillərinin nəzəri dilçiliyində müxtəlif sistemli dillərin tipoloji təsnifatı əsasında əsas nitq hissəsi olan, eləcə də nitqin əsas hissəsini təşkil edən isimlərin qrammatik say (kəmiyyət) kateqoriyasının müqayisəli təhlilinə nəzər salsaq görərik ki, qohum və ya qohum olmayan dillərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün onları müqayisə etmək lazımdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, Türk dilləri ilə Hind-Avropa dilləri bu günə qədər əsas etibarilə təsviri, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurmalı dilçilik metodları ilə öyrənilmişdir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, məqalənin iki fəsildən ibarət olan birinci hissəsində Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət məzmunlu vahidlərin həm struktur, həm də semantik cəhətdən morfeomatik səciyyəli müqayisəli-tutuşdurmalı lüğəti verilir. Ənənəvi və modern dilçilikdə oxşar və fərqli cəhətlər ayrı-ayrı maddələrlə konkret bir şəkildə göstərilir.

Məqalənin digər fəsillərində isə Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemindən bəhs olunur. Burada müxtəlif məfhumları ifadə edən sözlərin semantik təsnifi tematik şəkildə və zəngin dil-danışıq materiallarına əsasən verilir. Birinci hissədə şəxs, fərd, rəng və yaş-cins bildirən sözlərin, şəxs əvəzliliklərinin, qohumluq terminlərinin leksematik və semantik təhlili aparılır. İkinci hissədə cism (varlıq), məkan, zaman və kəmiyyət-sayı adlarının semantik sistemi qısa şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: təsviri, tarixi-müqayisəli və tipoloji təsnifat, struktur-semantik, leksematik, qrammatik say (kəmiyyət) kateqoriyası.

SUMMARY



The process of "linguistic globalization" taking place on the planet today is observed, first of all, with the rapid development of modern linguistics and the struggle of some major languages to become a common means of communication in the world. Linguistic research in the 21st century, modern linguistic research, and grammar books now written now differ greatly from the corresponding work done in the 1970s and 1980s. Since the 1970s, research in the field of Turkic linguistics with the use of new linguistic methods has attracted attention, the concepts of structural-semantic and functional grammar and the first scientific works have appeared. First of all, grammar today does not focus only on words and their forms, related grammatical categories, phrases, topics of simple and complex sentences. Currently, morphemes, morphonemes or alternations (sound combinations), each of the complex syntactic units is studied as a separate area of linguistics or within the framework of the grammatical apparatus. Along with descriptive, historical-comparative and typological methods, these topics are studied in the field of text grammar, structural, semantic and functional, and more recently - cognitive and conceptual linguistics, which have been used in philology since the 1970s. Currently, conceptual, cognitive and semantic-linguistic methods, as well as structural-semantic architecture, are used in linguistic research and grammar textbooks. The content, terminology, spelling and syntactic, structural-semantic and pragmatic structure of the above-mentioned linguistic studies and grammar books are changed, various scientific and philological explanations of linguistic topics are given. It is assumed that the plans of expression and content complement each other in a conceptual context, that individual thematic topics and specific information are processed in the human mind according to the system of perception, consciousness and thinking and are transformed into knowledge. Today, the process of word formation in the electronic language, which is carried out more and more through the media, attracts attention with its new language norms, norms and inflammations. From a linguistic point of view, neologisms arising in the process, various lexical and grammatical word formations, metaphors, stylistic and syntactic constructions and stereotypes are evaluated. If we look at the comparative analysis of the grammatical numerical (quantitative) category of nouns in the theoretical linguistics of the Azerbaijani and English languages, which are the main part of speech, as well as the main part of speech, based on the typological classification of different systematic languages, we see that they need to be compared. That is why the Turkic and Indo-European languages have so far been studied mainly by descriptive, historical-comparative, comparative-historical and comparative-comparative linguistic methods. In connection with all this, the first part of the article, which consists of two chapters, provides a comparative dictionary of quantitative units both in Azerbaijani and English, both structurally and semantically-morphematically. In traditional and modern linguistics, similarities and differences are expressed in specific terms by individual objects.

In other chapters of the article, the lexical-semantic system of the Azerbaijani language is considered. Here, thematically and on the basis of rich linguistic material, a semantic classification of words expressing different concepts is given. In the first part, a lexical and semantic analysis of words denoting a person, an individual, color and age-gender, personal pronouns, terms of kinship is carried out. The second part briefly studies the semantic system of names of objects (creatures), space, time and quantity.

Keywords: *descriptive, historical-comparative and typological classification, structural-semantic, lexematic, grammatical number (quantity) category.*

1. GİRİŞ

Dünya dillərinin təsnifatı dilçiliyin əsas problemlərindən biridir. Dilçiliyin əsas hissələrindən olan müqayisəli tipologiya german dillərinin, o cümlədən ingilis dilinin ana dilimizlə müqayisəsinin sistem və struktur xüsusiyyətlərini araşdırır. Tipologiya dedikdə dillərin sistem və struktur xüsusiyyətləri baxımından müqayisə edilməsi nəzərdə tutulur. Ümumilikdə, «tipologiya» istilahının çoxmənalılığı ilə bağlı problemə qayıdaraq əlavə edək ki, «dilçilik tipologiyası və ya dillərin tipologiyası termini haqqında elmdə vahid anlayış yoxdur» - fikrində heç də yanlış olmayan Z.Verdiyevaya görə, «tipologiya» dedikdə «dil tipləri haqqında təlim», yəni «...ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının sistemlərinin müqayisə edilib və ya qarşılaşdırılması» nəzərdə tutulur. Linqvistik tipologiyanın tarixi tipoloji təsniflərdən başlayır. Tanınmış alman dilçisi V.Humboldt linqvistik tipologiyanın banisi hesab olunur. Onun bir çox dilləri bilməsi ona dillərin strukturunu və quruluşunu müqayisə etmək və onların tipoloji təsnifatını göstərmək üçün böyük imkan verirdi. V.Humboldt dillərin tipologiyasının yaradılmasını linqvistik araşdırmaların əsas məsələsi kimi qəbul edib, dillərin tipoloji təsnifatını verib və bildiyi bütün dilləri dörd tipə (qrupa) ayırıb:



a) Təcrid edilən (izolyasiya olunan) dillər: morfologiyası olmur; sözlər və morfemlər arasında bir-bir uyğunluq olur (məsələn, Çin dili); b) Aqqlütinasiya olan (aqqlütinativ və ya iltisaqi) dillər: söz birdən çox morfemdən ibarət ola bilər və morfemlər arasında sərhədlər həmişə aydın şəkildə müəyyən edilir (məsələn, Türk dilləri). Aqqlütinativ (iltisaqi) dillərə misal olaraq Altay dillərini (əsasən türk dilini) göstərmək olar; c) Flektiv (fleksion) dillər: o, buraya Hind-Avropa dillərini daxil etmişdir; ç) İnkorporativ dillər (dillərin daxil edilməsi və ya birləşdirilməsi): söz yaratmaq, əmələ gətirmək üçün leksik və qrammatik morfemləri birləşdirir. Buraya o, Amerika hindularının dilini daxil etmişdi. Beləliklə, dünya dilləri tipoloji prinsipə əsasən, amorf, aqqlütinativ, flektiv və inkorporlaşan dillərə bölünür [Məmmədov, M.: 2015; Zeynalov F.: 2008; Zeynal Sərdar: 2011].

Bu gün dünyanın dil xəritəsi konseptual-lingvistik aspektdə ümumi müqayisəli-tipoloji prinsiplərlə təsvir olunur. Müxtəlif dillərin təlimi, tədrisi və öyrənilməsi qlobal dil siyasətinə görə yenidən qurulur. Belə bir siyasətin qurulmasında və müəyyənləşdirilməsində, əsasən, Avropa mərkəzli fransızca dövlət-dil ənənəsinə və ingiliscənin dünyadakı dil-yayıma miqyasına əsaslanılır. Hind-Avropa dilləri kontekstində latın mənşəli və yayılma xarakterli çağdaş dil-işlənilmə modelləşdirilməsi göstərilən hər iki lingvistik və siyasi səciyyəli meyarı bu və ya digər şəkildə bir bütün olaraq ehtiva edir. Sözügedən modelləşdirmə, hər şeydən öncə, dil hafizəsində yer alan və dil saxlancısı və ya qabiliyyəti bankında əvvəlcədən hazır olan söz formalarının ünsiyyət əsnasında və ya konkret danışmaq ortamlarında seçilə bilməsi ilə qurulur. Daha doğrusu, Hind-Avropa dilbrində kommunikasiya adresantla (danışanla) adresatın (dinləyənin) dil hafizəsində öncədən hazır olan söz şəkillərinin ünsiyyət əsnasında seçilərək işlənilməsilə reallaşır. Beləliklə, flektiv dillərdə söz leksikonuna və sərbəst sırasına görə ünsiyyət öncəsi durum səviyyəsində müəyyənləşən söz forması türkcədə ünsiyyətin dolğun anı və bir dil daxili fəaliyyət fenomeni olaraq xarakterizə oluna bilər. Belə bir söz forması dünyanın dil xəritəsini təşkil edən üst və alt qavramların dərk olunmasını, hər şeydən öncə, sözdüzəldici (leksik), formadüzəldici (leksik-qrammatik) və sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin söz kökündənsonrakı məntiqi-fenomenal sıralanmasıyla gerçəkləşdirir. Sözügedən dil-danışmaq fenomeni bu gün ümumtürk dilinə söykənən Avrasiya mərkəzli ikinci bir dil-kommunikasiya modelləşdirməsinin semantik, struktur və funksional mexanizminin qurulmasında konseptual-koqnitiv dərk etmə əsasını təşkil edə bilər. Bu kontekstdə türk dillərinin və o sıradan Azərbaycan dilinin morfemikasının öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Azərbaycan dilinin morfem inventarının müəyyənləşdirilməsi və onun quruluş təsvirinin verilməsi bir tərəfdən söz, söz forması, əsası və ya gövdəsi kimi anlayışların yeni lingvistik yönüm və yontəmlərlə açıqlanmasını şərtləndirir. Digər tərəfdən isə belə bir araşdırma dilimizin funksional qrammatikasının fonem, morfem, morfonem, qrammem, sintaksem, leksem, frazem, semem, semantem və texstem kimi komponentləriylə paradiqmatik və sintaqm, söyləm və diskursem kimi sintaqmatik səviyyələriylə sistemli bir şəkildə hazırlanmasına yol açar [Babayev A.: 1996].

Türk dillərinə dair qrammatika kitablarının yazılmasında tətbiq edilən lingvistik yönüm və yontəmlər Hind-Avropa dilçiliyi ənənələri və axınları ilə çox yaxından bağlı olmuşdur. Bununla bərabər, daha Mahmud Qaşqarlı tərəfindən tətbiq edilən ərəb dilçiliyi məktəbi ənənələrinə görə də orta əsrlərdə türk dillərinin qrammatikasına dair klassik təsviri yontəmlərlə kitablar yazılmışdır. XIX yüzildən başlayaraq türk dillərinə dair qrammatika kitablarının hazırlanması və digər önəmli türkoloji araşdırmaların aparılmasında həm təsviri, həm də tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yontəmlərdən istifadə olunmuşdur. XX əsr tipologiyasının yeni istiqamətlərinin yaranması dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövrdə dilçilik elminin ümumi inkişafı fonunda tipoloji dilçilik də sürətlə inkişaf edir və pilləli tipologiya, kvantitativ tipologiya, xarakteroloji tipologiya, determinativ tipologiya formalaşır. Lingvistik tipologiya morfoloji tipologiya kimi yaranıb, dillərin tipoloji təsnifi morfolojiya, xüsusən də sözün morfoloji quruluşu əsasında aparılıb. Dil tiplərindəki qarışıq münasibətlər tipologiyasının yeni istiqamətlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu baxımdan C.Qrinberqin kvantitativ tipologiyası daha xarakterikdir. Bu tipologiyada aşağıdakı tipoloji indekslər müəyyənləşdirilir: sintezin indeksi, aqlütinasiyanın indeksi, sözdəyişmənin indeksi, prefikslərin indeksi, təmiz sözdəyişmənin indeksi, uzlaşmanın indeksi. Kvantitativ tipologiyada dillər bir bütöv halında deyil, ayrıca xüsusiyyətləri üzrə müqayisə edilir və bu xüsusiyyətlər indeksləşdirilir. On indeksin daxil olduğu beş əsas tipoloji parametrlə tədqiq edilən dilin məxsusi keyfiyyətlərini əyani şəkildə üzə çıxarır. Kvantitativ tipologiya daha çox sintaqmatikaya əsaslanır, bu və ya digər indeksin mətndəki işlənmə tezliyini üzə çıxarır.

2. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət məzmunlu vahidlərin struktur-semantik arxitektikasının tarixi-müqayisəli və tipoloji təsnifat əsasında müqayisəli təhlili.



Müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət məzmunlu vahidlərin struktur-semantik arxitektikasını təsviri, tarixi-müqayisəli və tipoloji təsnifat əsasında forma (struktur) və məzmun (semantik) cəhətdən müqayisəli təhlil edərək ilk öncə aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

a) İdrak kateqoriyalarından biri olan kəmiyyət kateqoriyası özünün inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçmişdir. Azacıq fərqlər nəzərə alınmazsa, ayrı-ayrı xalqlarda, yəni bütövlükdə insan idrakında kəmiyyət anlayışının inkişaf mərhələləri uyğunluq təşkil edir. Başqa sözlə, kəmiyyət anlayışı indiki mücərrədlik səviyyəsinə çatmaq üçün aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir: Çoxluqların eynisaylılığının müəyyən olunması; Etalon çoxluqların seçilməsi; Mücərrəd kəmiyyət anlayışının yaranması.

b) Azərbaycan və ingilis dillərinin nəzəri dilçiliyində müxtəlif sistemli dillərin tipoloji təsnifatı əsasında əsas nitq hissəsi olan, eləcə də nitqin əsas hissəsini təşkil edən isimlərin qrammatik say (kəmiyyət) kateqoriyasının müqayisəli təhlilinə nəzər salsaq görürük ki, qohum və ya qohum olmayan dillərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün onları müqayisə etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri həm genealoji, həm də tipoloji baxımdan müxtəlif dil qruplarına və ailələrinə aiddir. Dillərin müqayisəli tarixi tədqiqi əsasında müəyyən edilmişdir ki, İngilis dili Hind–Avropa dilləri ailəsinin Avropa qolunun German qrupuna və Qərbi Alman alt qrupuna daxildir və dünyada ən çox və geniş istifadə olunan dillərdən biridir. Azərbaycan dili isə Altay dillərinin cənub qoluna və türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna daxildir. Akademik İ.İ.Meşaninov bütün aqqlütinativ, flektiv (fleksiyalı) və amorf dilləri nominativ konstruksiyalı və nominativ quruluşlu dillərə daxil edir. Bura Türk dilləri, Hind-Avropa dilləri və Çin dilləri daxildir [Yunusov D.: 2012; Gavrilov Y.: 1990].

c) Flektiv və ya fleksion dillər (məsələn, ingilis dili) bu xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: sintetik növlər→synthetic types; analitik tiplər→analytical types; səsin dəyişməsi→sound alternations; əlavə formala

ç) *Aqqlütinasiya və ya iltisəli dillər (məsələn, Azərbaycan dili) aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: sözün kökü dəyişmir; səs dəyişməsi yoxdur; sait harmoniyası var; affikslər bir qayda olaraq, monosemantik-birmənalı olur; affikslər bilavasitə köklərlə bağlıdır və köklərlə əlaqələndirilir. Dünyada xalis (sırf) sintetik və ya analitik dillər tapmaq mümkün deyil. Sintetik dillərdə analitik (analytical) elementləri və ya analitik dillərdə sintetik (synthetic) elementləri tapmaq mümkündür.*

d) *Hind-Avropa dilləri iki struktur tipə görə təsnif edilərək bölünür: sintetik (synthetic) və analitik (analytic). Hind-Avropa dil ailəsinin german qrupuna daxil olan ingilis dili analitik tipə, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili isə aqqlütinativ tipə malikdir. Məhz bu fakt bu dillər arasındakı böyük fərqlərin olduğunu izah edir.*

e) *Tədqiqat göstərir ki, hər bir dildə müxtəlif dil növlərini və tiplərini xarakterizə edən müəyyən xüsusiyyətlər mövcuddur. İngilis dili əslində demək olar ki, qarışıq dil növüdür. Bildiyimiz kimi, ingilis dilində analitik formalar üstünlük təşkil edir. Lakin aglütinasiya (iltisəlilik) tipinin bəzi xüsusiyyətləri də var. İngilis dilində bəzən aglütinasiya (aqqlütinasiya) prosesi, Azərbaycan dilində isə analitiklik müşahidə oluna bilər. Oruc Musayev Respublikamızda qohum olmayan bu iki dilin – ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsində yaxşı nəticələr əldə etmiş ilk alim olmuşdur.*

ə) *Müqayisə edilən dillərin qrammatikası ənənəvi olaraq iki hissəyə bölünür: morfolojiya və sintaksis. Qrammatikanın hər bir hissəsinin öz mövzusu və tədqiqat-araşdırma metodu var. İsim bu müqayisə edilən dillərdə konseptual hissələrdən biri və əsas nominativ nitq vahididir. Hər hansı digər nitq hissəsi kimi, isim 3 meyarla xarakterizə edilə bilər: onun semantikliyi və ya semantikasi (məna→məfhum, əşyavilik); onun morfoloji xüsusiyyətləri (forma və qrammatik kateqoriyaları); onun sintaktikası və ya sintaktikal funksiyaları (xüsusiyyətləri, paylanması, bölgüsü).*

f) Müxtəlif təsnifat prinsiplərinə, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə isimlər sinfi bir neçə alt sinifə bölünür:

- Nominasiya növünə görə onlar ümumi (common) və xüsusi (proper) ola bilər;
- Varlıq və mövcudluq formasına görə canlı (animate) və cansız (inanimate) ola bilər. Canlı və ya animasiyalı isimlər də öz növbəsində insan (şəxsi)→human (personal) və qeyri-insani (qeyri-şəxs, şəxsi olmayan)→non-human (non-personal) olmaqla iki qrupa bölünür;
- Kəmiyyət tərkibinə və quruluşuna görə isimlər sayıla bilən (sayılan)→countable (count) və sayıla bilməyən (sayılmayan, kütlə)→uncountable (non-count, mass) ola bilər.
- Termini təsvir edən obyektin fiziki istinadlara malik olub-olmamasını bildirən təsnifatlara görə isimlər konkret (sayılan)→concrete (countable) və mücərrəd (sayılmayan)→abstract (uncountable) ola bilər.



g) Müasir Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası, əsasən, üç vasitə ilə ifadə olunur: leksik; morfoloji; sintaktik. Bu vasitələrlə ifadə olunan kəmiyyətlər konkret ola bildiyi kimi, ümumi və ya qeyri-müəyyən də ola bilər. Hər üç üsul ilə təklik, cəmlilik, topluluq ifadə olunur. Azərbaycan və ingilis dillərindəki kəmiyyət kateqoriyaları arasında bir sıra tipoloji fərqlər də vardır. Bu fərqlər özünü istər semantik, istərsə də qrammatik (morfoloji və sintaktik) planda aydın surətdə göstərir.

ğ) İngilis dilində kəmiyyət (ədədi və ya say) kateqoriyası ismin morfoloji kateqoriyalarından biridir və iki forma sinfinin qarşıdurması vasitəsilə həyata keçirilir: tək forma→the singular form; cəm forma→the plural form. İsimlər say kateqoriyasına (tək və cəm) malik olmalarına baxmayaraq, bəzi fərdi isimlərin tək və ya cəm forması da olmaya bilər.

h) İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində, iki ədəd (rəqəm) fərqləndirilir: tək (singular) və cəm (plural). İngilis dilində kəmiyyət (say) kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur, ona görə də bəzi alimlər hesab edirlər ki, say kateqoriyası hesablana bilən (countableness) və sayıla bilməyən (uncountableness) asılı gizli qrammatik mənalara malikdir. Say kateqoriyası yalnız sayıla bilən isimlərin, yəni ədədi-diskret (numeric-discrete) quruluşa malik olan isimlərin alt sinfi daxilində həyata keçirilir. Sayıla bilməyən isimlər (uncountable nouns) qeyri-diskret kəmiyyət (indiscrete quantitative) quruluşuna malik olduqları üçün ədədi (kəmiyyət) kateqoriyasına malik deyillər.

x) İngilis dilində sayılmayanların (uncountables) iki sinfini ayırd etmək olar. Sayılmayan isimlər özləri yenə də cəm əksliyi olmayan (no plural opposites) və tək əksi olmayan (no singular opposites) isimlərə bölünür: İngilis dilində cəm əksliyi olmayan "süd" (milk), "həndəsə" (geometry), "öz-özünə sahiblik" (self-possession) kimi isimlər adətən Latın adı ilə singularia tantum (yalnız tək formada olanlar) adlandırılır. İngilis dilində tək əkslikləri olmayan "paltar" (clothes), "mal" (goods) kimi isimlər isə pluralia tantum (yalnız cəm formada olanlar) adlandırılır. Əksər hallarda bunlar çoxluğu ifadə edən və ya iki və ya daha çox hissədən ibarət olan şeylərin (məfhumların) adlarıdır. Belə isimlərin Azərbaycan dilində analoqu yoxdur.

ı) *Araşdırmalar göstərir ki, tək olan isim mütləq bir obyektə ifadə etmir, cəm forması isə bir neçə hissədən ibarət bir obyektə ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. Tək forma ifadə edə bilər: təklik, birlik→oneness; ümumiləşdirmə→generalization; qeyri-sabitlik→indiscreteness. Cəm forması aşağıdakıları ifadə edə bilər: bir neçə şeylərin və ya obyektin olmasını; daxili diskretlik.*

i) *İngilis dili nəzəriyyəsi sahəsində tədqiqat işləri aparan sovet və rus dilçisi Mark Yakovleviç Blox isə singularia tantum yarımşinfini hesablana bilən isimlərin "ümumi" təkli ilə müqayisə edilə bilən mütləq tək formalar (və ya mütləq təklik) adlandırır. Singularia tantum yarımşinfinin sayılmayan isimlərinin qrammatik forması say kateqoriyasından xaric edilmədiyinə görə "mütənasib" (correlative) və ya "ümumi" (common), "mütləq" (absolute) tək olduğunu deməyə əsas verir.*

j) *Bəzi dilçilər cəm hallarının daha iki növünü fərqləndirib ayırırlar. O. Jespersen cəm halının digər növlərini də fərqləndirir: leksikləşmiş cəm (lexicalized plural); yaxınlaşmanın cəm halı və ya cəm yaxınlığı (the plural of approximation). Sözdə leksikləşmiş cəm ya təkliyə yeni mənə çalarları gətirir, ya da tamam başqa mənə ifadə edir. Fikrimizcə, O. Jespersenin qeyd etdiyi təxmini cəmi leksik formalara daha yaxındır, çünki qrammatik cəm kimi -(e)s hərfi ilə bitsə də, eyni növ obyektə aid olmayan bir neçə obyektə bildirir [Gavrilov Y.: 1990; Yunusov D.: 2012].*

k) İngilis dilində ismin say sisteminə (number system) nəzər salsaq görərik ki, isimləri qrammatik kateqoriyalara görə müxtəlif qruplara bölmək olar. İsimlər cəm formalarına görə nizamlı (regular) və nizamsız (irregular) bölünürlər. Məhz bu səbəbdən ingilis dilində isimlərin iki cür cəmlənmə qaydası var:

a) Qaydalı cəmlənmə→Regular plurals of nouns;

b) Qaydasız cəmlənmə→Irregular plurals of nouns.



Qaydalı cəmlənmə zamanı ismin sonuna -s və ya -es artırılır. Qaydasız cəmlənmə zamanı isimlərin cəmlənməsi üçün heç bir qayda yoxdur və onları əzbərləmək lazımdır.

q) Tədqiqat göstərir ki, Latın və ya Yunan dilindən götürülmüş bəzi sözlər Latın və ya Yunan dillərində olduğu kimi cəm formalarını saxlayır:

- phenomenon→phenomena - fenomen, hadisə-fenomenlər, hadisələr;
- memorandum→memoranda - bəyannamə-bəyannamələr;
- addendum→addenda - əlavə-əlavələr;
- bacterium→bacteria - bakteriya-bakteriyalar;
- erratum→errata - səhv-səhvlər;
- datum→data - verilən, məlumat, verilmiş vahid-verilənlər, məlumatlar, verilmiş vahidlər;
- index→indices - indeks-indekslər;
- formulas→formula-formulae - düstur-düsturlar;
- crisis→crises - böhran-böhranlar;
- basis→bases - bazis;
- nucleus→nuclei - nüvə, özək, iç, mərkəz, başlanğıc, əsas-nüvələr, özlər;
- alumnus→alumni - məzun-məzunlar və s. [Astrauskaite, D., Steponavicius A.: 1984]

l) Azərbaycan və ingilis dillərində say sistemi, onun yarımşiniflərinin və ya alt təsnifatlarının müqayisəli-təzadlı tədqiqi bəzi oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarır. İngilis dilində say sisteminin alt təsnifatları (the sub classifications of number system) aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- a) formaca tək və ya ədəd→singular in form, either number;
- b) formaca cəm, sayca tək→plural in form, singular in number;
- c) formaca tək, sayca cəm→singular in form, plural in number;
- ç) formaca tək, sayca tək→singular in form, singular in number;
- d) formaca cəm və ya ədəd→plural in form, either number;
- e) formaca cəm, sayca cəm→plural in form, plural in number.

m) Azərbaycan və ingilis dillərində ismin say sistemi ilə bağlı kateqoriyaları (nouns categories of noun number systems) altı alt sinifdən ibarətdir:

- a) formaca cəm, sayca tək→plural in form, singular in number;
- b) formaca cəm, sayca cəm→plural in form, plural in number;
- c) formaca cəm ədəd və ya rəqəm→plural in form, either number;
- ç) formaca tək, sayca tək→singular in form, singular in number;
- d) formaca tək, sayca cəm→singular in form, plural in number;
- e) formaca tək ədəd və ya rəqəm→singular in form, either number.

İngilis dilində olan bu formalar və onların türk dillərindəki qarşılıqları müzakirə edilir.

n) İngilis dilində formaca cəmdə, məzmunca həmişə təkde olan və yalnız təkde işlənən isimlərin bir qrupunu təşkil edən /news/, habelə müxtəlif elm sahələrinin adlarını bildirən

/mathematics-riyaziyyat/,

/phonetics-fonetika/ və s. kimi vahidlər qrupunu semantik cəhətdən təcrid olunmuş təklik kəmiyyəti kimi izah etmək daha doğru olardı. Məhz buna görə də, ingilis dilində təklik kəmiyyətinin iki növü qeyd edilir: a) leksik-morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş təklik; b) semantik-sintaktik cəhətdən təcrid olunmuş təklik [Musayev O.: 2003].

o) İngilis və Azərbaycan dillərinin nominal qrammatik kateqoriyalarının, xüsusən ədədi kəmiyyət (say) kateqoriyasının tipologiyasını öyrənərək və yuxarıda göstərilən misalların nəticələrini nəzərə alaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar. Tədqiqat nəticəsində verilən dilləri müqayisə edərkən iki növ fərqlilik aşkar edilə bilər və iki növ bölmə tapmaq olar:

- **Keyfiyyət divergensiyası (keyfiyyət bölgüsü) → Qualitative divergence;**
- **Kəmiyyət divergensiyası (kəmiyyət bölgüsü) → Quantitative divergence.**



ö) Bir çox semantik sahələrdən (dəqiq, qeyri-dəqiq, təxmini nominasiyalar) ibarət olan funksional-semantik sahə ingilis dilində leksik-frazeoloji vasitələrlə təqdim olunur və digər sahələrlə "sərhəd zona"sını müəyyənləşdirir. Kəmiyyət və keyfiyyət birbaşa dialektik qarşılıqlı əlaqədədir və bu əlaqə elə vəhdət yaradır ki, o, dərəcə ilə ifadə olunur; keyfiyyət həmişə əşyanın kəmiyyət müəyyənliyi ilə əlaqəlidir, ondan kənarında keyfiyyət mövcud ola bilmir [Kazımov Q.: 2000].

p) İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyasının əsas xüsusiyyəti keyfiyyətin xarici və daxili miqdarını ifadə edə bilmək imkanı ilə əlaqədardır. Məsələn, ingilis dilində yalnız cəm formada işlənən bəzi vahidlərin (/scissors, trousers/) ifadə etdiyi xarici kəmiyyət əşyaların mahiyyəti ilə şərtlənir. Daxili və xarici kəmiyyətin aydın ifadəsini /family, group, class/ kimi vahidlərin müxtəlif mənə çalarlarına uyğun işlənməsində görmək olar. Kəmiyyət anlayışı yalnız əşyalar üçün xarakterikdir, lakin abstrakt mənə daşıyan vahidlərin də kəmiyyət etibarilə qiymətləndirilməsi mümkün olur (/a huge question/, /a huge talent/, /a huge advantage/ və s.). İngilis dilində qeyri-müəyyən kəmiyyətin ifadə vasitələri müxtəlifdir. Onların işlənməsi kontekstdən, ünsiyyət situasiyasından, danışanın əşya və hadisələrə münasibətindən və ifadə tərzindən asılı olur. Qeyri-müəyyən miqdarın semantikasi və funksionallığı kəmiyyətin xarakterindən və ya çoxluq anlayışından asılı olur. Məsələn, /dosen, hundred, thousand/ kimi vahidlər təxmini mənələrdə işlənə bilər. İşlək sayılan /sort of, kind of, not much, slightly, almost, relatively/ kimi qeyri-müəyyən kəmiyyət bildiren vahidlərin də şifahi və yazılı nitq üçün xarakterik olduğunu qeyd edə bilərik [Axundov A.: 2003].

3. Azərbaycan dilinin leksik-semantik təsnifi.

Hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Qrammatik səviyyədə bu dilləri qrammatik sistemlərinin üstünlük təşkil edən xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmək olar. Belə qrammatik sistemlərdən biri də kəmiyyət (say) kateqoriyasıdır. Bu müqayisə sahəsində aparılan hər hansı bir araşdırma və tədqiqat müxtəlif sistemli dillərin və dil ailələrinin öyrədilməsinə və öyrənilməsinə kömək edir. Ümumən, hər hansı bir xalqın istifadə etdiyi say sistemi həmin etnosun inkişaf səviyyəsindən, etnosun həyat təzi, məşğuliyyəti, coğrafi mühit və digər amillərdən birbaşa asılıdır. Türk dillərinin linqvistik-kommunikativ sistemi, hər şeydən öncə, saitlərin və samitlərin qarşılıqlı səs uyumuna, sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilərin aqvilütinativ sırasına, analitik və sintaktik səciyyəli söz yaradıcılığı əsaslarına görə müəyyənləşdirilir. Göstərilən sistemin tərkib hissələri bir-birinə qrammatikal, aspektual və konseptual olaraq bağlanır. Linqvistika elmində sözün mənalı hissələri morfeim termini ilə adlandırılır. Morfeimikada hər hansı bir dilin özünə məxsus olan morfeim tərkibi və quruluşu təsvir olunur, sözün tərkibində leksik-qrammatik mənaları ilə seçilən morfeimlərin tipləri və növləri müəyyənləşdirilir. Danışq prosesində morfeimlərin sintaktik əhatədə işlənilməsinə gerçəkləşdirən morfların konkret söz şəkillərində bir-biriylə fonematik bağlılığı və ya bir xətt üzərindəki sintaqmatik ardıcılığı da morfeimikada öyrənilir. Morfeimika və morfeimlər, həm emik, həm də etik baxımdan linqvistik mahiyyəti etibarilə dilin fonetika, qrammatika və leksika bölmələri ilə çox yaxından bağlıdır. Ona görə ki, morfeimlər fonemlərdən təşkil olunur və bugünkü dilçilikdə fonem və morfeim ən çox dilin ifadə planına aid olan vahidlər kimi işıqlandırılır. Ancaq morfeim həm də dilin mənə tərəfinə malik olan bir dil-nitq vahididir, çünki dilin mənə planına aid olan leksemə çox yaxınlaşır (Veysəlli 2008:6). Digər tərəfdən isə qrammatik və köməkçi morfeimlər daha çox qrammatikanın obyekt olduğundan morfeimika həm də qrammatikanın bir bölməsi kimi götürülür. Ona görə ki, "Morfolojiya" və "Söz yaradıcılığı" bəhslərinin bölmələrinin müəyyən aspektləri qrammatik morfeimlərin köməyi ilə ifadə olunan qrammatik və leksik mənələrlə bağlantılıdır. Morfeimikanın əsas vəzifəsi söz, söz forması, söz əsası, morfeim, morf və allomorf anlayışlarının dilin daxili quruluşuna əsasən onun linqvistik səciyyəli konkret örnəkləri ilə açıqlanmasından ibarətdir. Elə buna bağlı olaraq öyrənilən hər hansı bir konkret dildə sözün tərkibinin öyrənilməsilə yanaşı, onun morfeim inventarının müəyyənləşdirilməsi də morfeimikanın əsas prinsipləri arasında yer almaqdadır. Beləliklə, bütövlükdə türk dillərinin və ayrılıqda Azərbaycan dilinin morfeim inventarının müəyyənləşdirilməsi bu gün türkoloji dilçiliyin ən aktual məsələlərindən biridir. Azərbaycan dilinin morfeimikası türk dillərinin aqvilütinativ quruluşu, samit və sait səslərin xarakterik harmoniyası, cümlə və mətnlərin özünə məxsus ontoloji səciyyəli sabit sintaktik sıralanmasına əsasən öyrənilməlidir. Belə ki, türk dillərində prefiks, infiks, suffiks kimi şəkilçi növləri yoxdur. Cümlələrdə sözlərin, mürəkkəb sintaktik bütövlərdə sintaktik və mətnlinqvistik sıralanmanın isə sözügedən dillərdə digər genoloji və tipoloji sistemli dillərdən fərqli olaraq özəl bir simmetrik və asimmetrik ierarxiyası mövcuddur. Buna görə də Azərbaycan dilinin morfeim inventarı müəyyənləşdirilərkən, onun uyğun bir morfeimatik lüğəti hazırlanarkən, eyni zamanda morfeimlərin quruluşu təsvir edilərkən, morfların və allomorfların işlənilmə mexanizmi göstərilərkən aşağıdakı xüsurlərə



diqqət edilməlidir. Birincisi, müasir dilçilikdəki uyğun müqayisəli-tipoloji nəzəriyyələrə, konseptual səciyyəli yeni linqvistik gəlişmələrə və praktik təcrübələrə istinad olunmalıdır. İkincisi isə ümumtürk dilinin kommunikativ məntiqinə, kök, şəkilçi və digər morfemlərin dizimiylə gerçəkləşən ünsiyyət modelinə və onun aşağıda da qismən göstərilən digər özəlliklərinə söykənilməlidir [Adilov M., Verdiyeva Z.: 2019].

4. Söz dilin ən əsas struktur-semantik vahidi kimi.

Söz dilin ən əsas struktur-semantik vahidi olub əşyaları və özəlliklərini, hadisələri və əlaqələrini, insan təxəyyülündəqavramlar dünyasının dərk olunmasıyla yer alan ən müxtəlif xəyali və mücərrəd anlayışları adlandırır. Onun hər bir dilə xas olan konkret leksik-qrammatik və ya fonetik, stuktur, morfoloji, sintaktik, frazeoloji, semantik, üslubi, konseptual və semiotik əlamətləri vardır. O, hər şeydən öncə, fonetik-fonoloji səviyyədə öyrənilir, çünki konkret bir dil vahidi olaraq mənə fərqləndirici səslərin, bəzən də bir səsin, müəyyən ardıcılıq təşkil edən sırasından və ya kompleksindən ibarətdir. Söz, danışıqda ən kiçik vurğu və sərhəd siqnalları (knaklaut fasilə və s.) ilə ayrılıb-götürülür. Linqvistikada vurğuya əsasən ən çox flektiv dillərin fonetik quruluşuna görə seçilən “fonetik söz” kateqoriyası müəyyənləşdirilmişdir. “Fonetik söz” tək bir vurğuyla birləşdirilən və hecalar qrupundan ibarət olan bir fenomendir. Türk dillərində isə Hind-Avropa dillərindəki kimi söz vurğusu yoxdur. Bu baxımdan Hind-Avropa dillərindəki fonetik vurğu təlimi əsasında işlənilib-hazırlanan “türk dillərində vurğu sözün son hecasının üzərinə düşür və eyni bir sözdə zəif və qüvvətli vurğular ola bilər” tezisi (Dəmirçizadə 1972: 150-164) çox ciddi mübahisə doğurur. Türk dillərində vurğunun fərqli bir linqvistik özəlliyə malik olduğu barədə daha XIX yüzildə Boduen de Kurtune, XX yüzildə isə A. M. Şerbak vaxtilə öz orijinal mülahizələrini söyləmişdir (Veysəlli 2009: 74-77). Müxtəlif lüğətlərdə lesikoqrafik olaraq verilən, eyni zamanda transkripsiya və transliterasiya üsullarıyla da ifadə edilə bilən söz həmin dili bilən və ya öyrənən insanların hafizəsində aktiv və passiv işlənilmə şəkilləriylə xatırlanır. Bu isə sözün bir dil vahidi olaraq həm kommunikativ, həm də koqnitiv-konseptual xarakter daşdığını göstərir. Dilçilik elmində sözün, hər şeydən öncə, leksik və qrammatik mənaları bir-birindən fərqləndirilir. Müəyyən dil vasitələriylə ifadə edilən qrammatik mənaların birlikdəliyi sözün qrammatik formasını təşkil edir. Sözdə; ifadə planına görə dilin semantik sahələriylə bağlı olaraq leksem, məzmun planına görə isə daha çox insanın dərk etmə, şüur və təfəkkür sistemində komponentlərin ən kiçik mənə tərəfləriylə müəyyənləşən semantem seçilir. Müəyyən bir qrammatik formada və ya formalarda isə, yuxarıda da göstərilədiyi kimi, sözün şəkli və ya forması meydana çıxır. Leksik-semantik məzmun və qrammatik forma sözün struktur bütövlüyünün və bölünməzliyinin əsasını təşkil edir. Morfoloji əlamət və ya meyar sözü bütövlükdə formalaşdırır, sintaktik meyar onu potensial bir minimum səviyyəsində cümlə modeli olaraq müəyyənləşdirməyə əsas verir. Hər bir sözün semantik baxımdan müəyyən anlayışı ifadə etmək özəlliyi vardır. Çünki o, minimal səciyyəli mənəli bir vahiddir. Onda anlamların məcaziliyi və ya idiomatikliyi hadisəsi də mövcuddur. Ayrıılıqda ortaya çıxan belə bir anlam müxtəlifliyi və ya sıralanması, bütövlükdə dilin lüğət tərkibində və nitqin işlənilməsi kontekstində yer tutan leksik bütünün və ya onu təşkil edən komponentlərin mənasıyla heç bir semantik paralellik təşkil etmir. Sözün müxtəlif leksikoqrafik-qrammatik şəkilləri eyni leksik mənələrdə özünü göstərir və bunun nəticəsində sinonimlik hadisəsi meydana çıxır. Eyni sözlər müxtəlif yaxın və bir-birinə bağlı, eyni zamanda uzaq leksik mənələrdə işlənilir, bu isə çoxmənalılıq və omonimlik hadisələrini ortaya çıxardır. Bütövlükdə sözlərin bənzərliyi və ya eyniliyi dil-nitq və mətn-diskurs paralellərində təsbit olunur, onların etimologiyaları isə dilin tarixi inkişafı prosesində müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar və özəlliklə də sözün mənəsi və onun quruluşu dilçilikdə indiyə qədər daha çox morfoloji, morfonoloji, leksik, leksikoqrafik, semantik və frazeoloji-üslubi baxımlardan sinxronik və diaxronik olaraq öyrənilmişdir. Bununla bərabər, sözün leksik semantikasi və quruluşuyla bağlı olaraq məşhur Amerikan filosofu Ç. Y. Morrisin digər göstərilən ənənəvi şərhərdən fərqlənən fikri də diqqəti çəkir. Ç. Y. Morrisin fikrinə görə, sözün mənəsi sintaktik, semantik və praqmatik terminləriylə adlandırılan üç əsas komponentdən təşkil olunur. Bu komponentlərin hər birinin özünə məxsus özəlliyi vardır. Ancaq bunların arasında qırılmaz əlaqələrin mövcud olduğu da danılmaz bir həqiqətdir. Sözün mənəsi nitq axınında başqa dil vahidləriylə qarşılıqlı münasibətə bilavasitə bir sintaktik komponent kimi girir. Bu da onu ayrıca bir linqvistik fenomen olaraq qiymətləndirməyə imkan verir. Söz dildə bir semantik komponent olaraq onunla ifadə olunan əşyaya və ya denotata münasibətdə müəyyənləşir. O, burada hər hansı bir əşyanın əksi, dildə hadisə və ya anlayış, tutuşdurulmuş və ya müqayisə olunmuş dil korrelyatı kimi təqdim olunur [Musayev M., Cəfərov Q.: 2014].



Praqmatik bir komponent kimi söz digər komponentlərdən fərqli olaraq özünün bütün aspektlərinin ümumiliyi kontekstində seçilir. Sözügedən ümumilik, sözün bu və ya digər danışıq ortamında praktik şəkildə işlənilməsi məsələləriylə sıx bir şəkildə bağlıdır. Praqmatik komponent sözün fizioloji açıqlanmasının obyekt yerində bir metasiqnal olaraq özünü göstərir. Bu gün elmsünaslıqda artıq sözün sadəcə mənasının deyil, anlamının da olduğu göstərilir, daha doğrusu, anlam və leksik məna sahələri bir-birindən fərqləndirilir. Anlam kimi sözü təşkil edən semantik aspekt başa düşülür. Həmin semantik aspekt isə dilin bütün daşıyıcıları üçün obyektiv və dəyişməyən bir şey deyildir. Onun gerçəkləşməsi, hər şeydən əvvəl, konkret bir danışanın və dinləyənin və ya ünsiyyətdə olan bir qrupun fəaliyyətinin bu və ya digər motivləriylə şərtlənir. Bununla bərabər, sözün anlamını təşkil edən anlayışla onun ayrıca bir aspekti kimi özünü göstərən emosional-effektiv rəngarənglik də bu gün dilçilikdə bir-biriylə əlaqələndirilə bilər. Anlam insan beynində əvvəlki təcrübələrdən yaranaraq hafizədə saxlanılan bir 'iz' olaraq tərif edilir. Bu baxımdan əşya və hadisəni meydana gətirən fenomen anlam (alman. sinn, ingiliz. sense, rus.смысл) terminiylə adlandırılır, onun özəllikləri söz və cümlə örnəklərində məntiqi və riyazi metodlarla açıqlanır. Buradan da sözün nə qədər qiymətli bir fenomen olduğu bir daha ortaya çıxır. Dünyanın dil xəritəsində *kainat, xalq, millət, kosmos, yol, din, dil, inanc, saxlanc, müharibə, sülh, demokratiya, xoşbəxtlik, mentalitet, düşmənlik, dostluq, acı, ağrı, söz, mərhəmət* və s. kimi kəmiyyət məzmunlu ümumi mədəniyyət (kulturoloji) əsaslı qavramlar yer alır. Bu qavramların ehtiva etdiyi alt mərhələlər, kateqoriyalar və hər cür fenomenlər koqnitiv dilçilikdə (linqvistikada), hər şeydən öncə, insana xas özəlliklərə bağlı olaraq gerçək prototipləri ilə müəyyənləşdirilir [Abdullayev Ə.Z. Seyidov Y. Həsənov A.: 2007].

Beləliklə, artıq çağdaş filologiya elmində söz anlayışı sadəcə ənənəvi linqvistik və ya ədəbiyyatşünaslıq metodlarıyla öyrənilir. Belə ki, sözün həm leksik-qrammatik, fonetik, morfoloji, sintaktik, struktur, frazeoloji, semantik və üslubi, həm də konseptual və semiotik özəllikləri bir yerdə işıqlandırılır. Sözün prefiks, suffiks, infiks və bütövlükdə affiks kimi digər morfoloji əlamətlərlə gerçəkləşən qrammatik mənalının müxtəlifliyi ənənəvi dilçilikdə onun şəkli və ya forması olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Sözün bütün formaları, məsələn ismin hal, kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları və onlara görə müəyyənləşən qrammatik mənalı onun paradigmasını təşkil edir. Söz kök-morfem, söz gövdəsi və ya əsası və söz şəkli olaraq leksik-qrammatik, fonetik, morfoloji, sintaktik, frazeoloji, semantik, üslubi, konseptual və semiotik özəllikləriylə işıqlandırılır. Sözün qrammatik şəkilçilər olmadan işlənilən hissəsi onun əsasını təşkil edir. Qrammatik şəkilçilərlə işlənilən, cümlədə və məndə müxtəlif anlayışlar arasında əlaqə yaradan sözün bütünü onun forması kimi tərif edilir. Morfem isə ifadə və məna tərəflərinə malik, fonem, sentaksem, leksem və frazem kimi emik bir dil vahididir. Morf morfemin normal danışıq atkında işlənilməsi və ya onun nitqdəki morfoloji təmsilidir. Allomorf isə morfun müəyyən məqam və mövqedə işlənilən variantıdır. Beləliklə, Azərbaycan dilində morfemlər leksik, qrammatik və funksional baxımdan iki qismə bölünür: 1. *Kök morfemlər*; 2. *Şəkilçi və ya birləşdirici morfemlər*. [Musayev M.: 2014].

5. Azərbaycan dilində kəmiyyət məzmunlu yeni dil-danışıq alışqanlıqları və alınma vahidləri.

XX yüzilin son qərinəsindən etibarən dünyada yeni siyasi, iqtisadi, etnoqrafik, demoqrafik və kulturoloji bir qlobal düzən gerçəkləşməyə başlamışdır. Ortaq ünsiyyət vasitəsi olan dillərin, özəlliklə də ingilis, ispan, çin dillərinin və latın əsaslı əlifbaların işlənilmə funksionallığı və sahələri genişlənməmişdir. Belə bir konseptual kontekstdə 1950-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan dilində dilimizin öz daxili imkanları hesabına yaranan yeni ifadə vasitələrinin, özəlliklə də ayrı-ayrı yeni sözlərin işlənilməsi prosesi getdikcə sürətlənməkdədir. Elm və texnikanın inkişafı, millətlərarası yeni iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrin və əlaqələrin yaranması nəticəsində Hind-Avropa mənşəli onlarla yeni sözün bu gün dilimizdə işlənilməsi də müşahidə olunmaqdadır. Məsələn: *Nostalji və ya nostalgiya, konsorsium, konsensius, mentalitet, aura, kompüter, monitor, not-buk, mobil telefon, lot (qiymətli səhmlərin hər birinin dəyəri), media, aksion, konsern, terminal, konstruktiv, tender (ihalə), konvensiya, konsolidasiya, qlobal, sammit (zirvə), sponsor, opsiya (hissə sənədi), makslimit, legitim, deportasiya, prezentasiya (təqdimat), passionarlıq* və s. Bunlar dil-nitq vahidlərinin və digər ünsiyyət vasitələrinin çoxmənalılığının, sinonimliyinin, omonimliyinin, antonimliyinin və s. inkişafının və həmin dillər arasında dil-işlənilmə, tərcümə oluna və çevrilə bilmə əlaqələri potensialının genişlənməsinin ən açıq göstəricisidir. Həmin kəmiyyət məzmunlu alınmalar leksik-etimoloji mənşəyi; leksikoqrafik, diskursiv və funksional işlənilmə müxtəlifliyinə əsasən aşağıdakı qruplara ayrıla bilər:

a) Türk mənşəli kəmiyyət məzmunlu leksik-funksional alınmalar. Məs.: "İclas" yerinə "toplantı", "vəziyyət" yerinə "durum", "xüsusi" yerinə "özəl"; "mənbə və ya məxəz" yerinə "qaynaq"; "hadisə" yerinə "olay", "təhqiqat və tədqiqat" yerinə "araşdırma"; "inkışaf və ya tərəqqi" yerinə "gəlişmə//gəlişim və dəyişmə//dəyişim"; "izah və ya şərh" yerinə "açıqlama və ya "açıqlanma", "əhəmiyyət" yerinə "önəm", "əhəmiyyətli" yerinə "önəmli" və s.

b) Sinonim xarakterli və yaxınmənalı leksik-funksional alınmalar. Məs.: "gündəlik"lə bərabər "gündəm"; "rayon"la bərabər "bölgə"; "müasir"lə bərabər "çağdaş"; "bilik, məlumat"la bərabər "bilgi"; "müəssisə" ilə bərabər "qurum"; "yazıçı" ilə bərabər "yazar"; "ittifaq"la bərabər "birlik"; "əvvəl//əvvəlcə" ilə bərabər "öncə"; "müsbət"lə bərabər "olumlu"; "həyat"la bərabər "yaşam"; "köməkçi" ilə bərabər "yardımçı"; "əlaqə" ilə bərabər "bağlantı"; "məqsəd"lə bərabər "hədəf"; "azad//azadlıq"la bərabər "özgür//özgürlük"; "adam"la bərabər "insan"; "şərait"lə bərabər "ortam"; "yoldaş"la bərabər "arkadaş"; "kimi" ilə bərabər "olaraq"; "konsept"lə və ya "məfhum"la bərabər "qavram//qavrayış"; "maraq"la bərabər "ilgi, "maraqlanmaq"la bərabər "ilgilənmək", "maraqlı" ilə bərabər "ilginc" və s.

6. Şəxs, fərd, yaş-cins və rəng bildirən kəmiyyət məzmunlu vahidlərin struktur-semantik arxitekturası.

Hər bir elmi problemin həlli təkcə müvafiq faktların varlığı ilə deyil, müəyyən elm sahəsində onları tədqiq etmək, onlarla məşğul olmaq zərurəti və imkanının meydana gəlməsi ilə şərtlənir. Şəxs və fərd bildirən sözlər adı ilə şəxs əvəzlilikləri, qohumluq terminləri və yaş-cins bildirən sözlər nəzərdən keçiriləcəkdir. Rəng bildirən sözlər dedikdə isə rəng məzmununu ifadə edən sifətlər və onlardan vasitəsiz, vasitəli şəkildə törəmə olan feil və isimlər nəzərdə tutulur. Qeyd etməliyik ki, hər bir ayrıca halda bu və ya başqa tematik qrupa daxil olan ayrı-ayrı sözlər deyil, onların əmələ gətirdiyi semantik sistem nəzərdə tutulur.

6.1. Şəxs əvəzliliklərinin kəmiyyət məzmun baxımından struktur-semantik arxitekturası.

Azərbaycan dilində şəxs əvəzliliklərinin semantik və sözdüzəltmə baxımından bir-biri ilə bağlı olan üç növü var:

a) Əsl şəxs əvəzlilikləri. Azərbaycan dilində əsl şəxs əvəzlilikləri bunlardır: *mən, sən, o; biz, siz, onlar*. Həmin sözlər arasında iki cür semantik münasibət özünü göstərir: a) *semantik ardıcılıq münasibəti* (mən-sən-o; biz-siz-onlar); b) *semantik tutum münasibəti* (mən-biz, sən-siz, o-onlar). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, semantik ardıcılıq münasibəti semantik tutum etibarlı ilə bir-birinə bərabər olan sözlər arasında olur. Şəxs əvəzliliklərinin semantik ardıcılıq münasibətləri müvafiq mətnlərdə bol-bol özünü göstərir. Məsələn: Mən deyirəm: "Fədəm demə" Sən deyirsən "Damdan-dama" (Məsəl). Əti mənim, sümüyü sənin (İdiom). Mən gedirəm, o qalır (Tapmaca). Mən baxdım, o baxmadı (Bayatı). Sən bilərsən, o bilər (Danışiq). Siz savaşa, biz tamaşa (Ovsun). Açın sizin qılını, gəldi bizim qudurmuş! (Tapmaca). Onlara və bizlərə həmişə eyni gözlə baxmayıblar (H.Zərdabi) və s. Şəxs əvəzliliklərinin semantik tutum fərqi əsaslanan münasibəti sözdüzəltmə münasibətindən törəmədir. Məlumdur ki, tarixən cəmlilik bildirən şəxs əvəzlilikləri təklilik bildirənlərdən törəmədir. Deməli, vaxtı ilə dilin sözdüzəltmə ehtiyatına daxil olan faktlar sonralar onun leksik-semantik sisteminin faktına çevrilmişdir [Dəmirçizadə Ə.:1972].

b) Qayıdış əvəzlilikləri. Qayıdış əvəzliliklərinin leksik paradigması aşağıdakı sözlərlə təmsil olunur: *özüm, özün, özü; özümüz, özünüz, özləri*. Şəxs əvəzliliklərində olduğu kimi, qayıdış əvəzliliklərinin də semantik əlaqəsi semantik ardıcılıq (*özüm-özün-özü; özümüz-özünüz-özləri*) fərqi əsaslanır. Hər iki növdən olan semantik münasibətlər, eləcə də sözdüzəltmə münasibəti müvafiq şəxslər və kəmiyyətlər üzrə differensiallaşmış mənsubiyyət şəkildələri ilə ifadə olunur. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən semantik münasibətlər mənsubiyyət şəkildələrini deyil, bütöv sözləri səciyyələndirir. Məsələn: *Özüm özünə qurban, Gözlərim gözlərinə (Xalq mahnısı). Atam atandan pis kişidir, yoxsa özüm özündən pis oğlanam?! (Danışiq). Qardaş, nə işin var ataynan, anaynan?! [...]* özünən, özümnen danışiq (C.Məmmədquluzadə).

c) Qovuşuq şəxs əvəzlilikləri. Qovuşuq şəxs əvəzlilikləri aşağıdakılardır: *mən(im) özüm, sən(in) özün, o(nun) özü; biz(im) özümüz, siz (in), özünüz onların özləri*. Əvəzliliklərin göstərilən növü iki cəhətdən diqqətli cəlb edir. Birincisi, qovuşuq şəxs əvəzlilikləri əsl şəxs əvəzlilikləri ilə qayıdış əvəzliliklərinin semantik nisbətini nümayiş etdirir. Məsələn: *mən+özüm=mənim özüm*. İkincisi, həmin əvəzliliklər söz birləşməsi olmalarına baxmayaraq, semantik ardıcılıq və semantik tutum kimi sabit əlaqələrə əsaslanaraq, ayrıca bir leksik paradigma, mikrosistem əmələ gətirirlər. Həmin əvəzliliklərin paradigmatik münasibətləri ilkin terminlərin



leksik-semantik göstəricilərini təkrar edir. Məsələn: Mənim özüm bilərəm. Sənin özün bilərsən. Onun özü bilər. Bizim özümüz bilərik. Sizin özünüz bilərsiniz. Onların özləri bilərlər (Axundov/Əhmədov. Azərbaycan dili).

Beləliklə, şəxs əvəzliliklərini ümumi şəkildə birləşdirib deyə bilərik ki, birincisi ənənəvi olaraq şəxs əvəzliyi adı ilə tanınan sözlərdir. Şəxs əvəzliliklərinin başqa bir növü qayıdış əvəzliyi adı ilə məlum olan sözlərdir. Şəxs əvəzliliklərinin üçüncü növü qeyd edilən iki növdən törəmədir. Şəxs əvəzliliklərinin bu üç növü bir çox semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə oxşayır. Bu üç kateqoriyadan olan əvəzliliklər mənsub olduqları tematik qruplar, təşkil etdikləri mikrosistemlər içərisində üç şəxs və iki kəmiyyət üzrə paylaşmışlar. Əsl şəxs əvəzlilikləri ilə qayıdış əvəzlilikləri arasında əsas fərq bundan ibarətdir ki, şəxs əvəzliliklərinə xas olan təcridlilik və dışqarılıq müqabilində qayıdış əvəzliliklərinə refleksivlik xasdır. Qovuşuq yaxud analitik şəxs əvəzliliklərində bu xüsusiyyətlər birləşir [Musayev M., Cəfərov Q.: 2014].

6.2. Qohumluq terminlərinin kəmiyyət məzmun baxımından struktur-semantik arxitektonikası.

Kəmiyyət məzmunlu qohumluq terminləri lüğətin ən çox işlənmiş sahələrindən olsa da, onların təsnifi indiyə qədər lazımcına yerinə yetirilməmişdir. Qohumluq terminlərinin aşağıdakı növləri vardır:

a) Bioloji-sosioloji qohumluq bildirən terminlər: *ata/ana, oğul/qız, qardaş, bacı, əmi, bibi, dayı və xala*. Qan qohumluğunun dikinə xətti üzrə; a) *yüksələn istiqamətdə*: (ata/ana, baba/nənə, ulu baba/ulu nənə); b) *alçalan istiqamətdə* (oğul/qız, nəvə, nəticə, kötücə, yadıca, ötücə, yeddiarxadənən). Qan qohumluğunun birinci köndələn xətti üzrə: a) qardaş, qardaşoğlu/qardaşqızı, qardaşnəvəsi; b) bacı, bacıoğlu/bacıqızı, bacınəvəsi. Qan qohumluğunun ikinci köndələn xətti üzrə; a) əmi, əmioğlu/əmiqızı, əminəvəsi, əmizada; b) bibi, bibioğlu, bibiqızı, bibinəvəsi; v) dayı, dayıoğlu/dayıqızı, dayınəvəsi, dayızada; q) xala, xalaoğlu/xalaqızı, xalanəvəsi.

b) Nigah qohumluğu terminləri. Azərbaycan dilində nigah qohumluğu terminləri aşağıdakılardır: *ər-arvad, qaynata-qaynana, gəlin-kürəkən, qayın-baldız, qayınoğlu-qayınqızı, baldızoğlu- baldızqızı, qardaşarvadı, yeznə, əmidostu-dayıdostu, bacanaq, elti, quda, günü*.

c) Sosioloji qohumluq bildirən terminlər. Azərbaycan dilində sosioloji qohumluq terminləri istinasız olaraq faktiki (bioloji-sosioloji) qan qohumluğu bildirən sözlərdən düzəlidir. Məsələn: *ögey nənə, süd qardaşı, süd bacısı, siğə qardaşı, siğə bacısı, atalıq, bacılıq, qardaşlıq, dayılıq* və s. Məsələn: Nəvələrimə nənəlik, gəlinlərimə qaynanaqlıq elədim ("Azərbaycan gəncləri").

ç) Qohumluğa yaxın münasibət bildirən terminlər. Azərbaycan dilində semantik cəhətdən qohumluq terminlərinə yaxın olan bəzi söz və ifadələr də var. Məsələn: subay (oğlan, qız) – "evlənmiş oğlan", "ərə getməmiş qız"; ərğən/ərlik qız – "ərlik, ərə getməli qız"; deyikli – "körpəlikdən adaxlı oğlan, qız"; adaxlı – "nişanlı"; nişanlı – "nişan qoyulmuş qız"; "nişanlısı olan oğlan" təzə bəy – "təzəcə evlənmiş oğlan"; təzə gəlin – "təzəlikdə ərə getmiş qız"; evli – "evlənmiş oğlan, kişi"; ərli – "ərə getmiş qız, qadın"; yetim – "atası, anası ölmüş uşaq"; atadan (dədədən) yetim; anadan (nənədən) yetim, atasız (dədəsiz), anasız (nənəsiz); dul- "arvadı ölmüş kişi"; "əri ölmüş qadın"; təzəbəy – təzəgəlin; evli-subay; atalı-yetim; yetim-dədəli; atalı-analı yetim, dədəli-nənəli yetim; sonsuz və s.

6.3. Yaş-cins bildirən vahidlərin kəmiyyət məzmun baxımından struktur-semantik arxitektonikası.

Yaş-cins bildirən kəmiyyət məzmunlu adlar maraqlı semantik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən söz kateqoriyasıdır. Təsadüfi deyil ki, linqvistləri bunların müxtəlif aspektləri maraqlandırmışdır. "Cins" semantik tərkib hissəli bir çox sözlərdə "yaş" tərkib hissəsi olmur və, əksinə, "yaş" tərkib hissəli bir çox sözlərdə "cins" tərkib hissəsi neytrallaşmış olur. F.Palmer ingiliscədə və başqa dillərdə canlı varlıqlara aid olan bir çox sözlərin üçşər bölündüyünə diqqət yetirmişdir (məsələn, bu cür: kişi-qadın-uşaq; buğa-inək-buzov; qoç-qoyun-quzu; qaban-donuz-çoşqa). Bildiyimiz kimi, qohumluq terminlərinin semantik tərkibində "yaş" və "cins" əlamətləri var. Bu baxımdan qohumluq terminləri ilə yaş-cins bildirən sözlər arasında müəyyən mütabiqlik özünü göstərir və bunu bir neçə məqamda müşahidə etmək olur. Yaş-cins bildirən insan adlarının ən mühüm kateqoriyası insanı körpəlikdən qocalana qədər hər iki cins üzrə ifadə edən sözlərdir: bəbə - "körpə uşaq" (zarəttatla); çağa-"qırxlı uşaq"; qırxlı uşaq – "doğulduğu gündən 40 gün keçməmiş uşaq"; qundaq- "bələkdə olan uşaq (körpə)"; oğlan – "kişi cinsindən olan uşaq"; qız-"qadın cinsindən olan uşaq"; yeniyetmə - "13-17 yaşlı oğlan, qız"; ərğən oğlan – "evlənməli oğlan"; ərğən/ərlik qız



– “ərə getməli qız”; təzə bəy – “təzəcə evlənmiş oğlan”; təzə gəlin – “təzəcə ərə getmiş qız”; gəlin – “ərdə olan cavan qadın”; kişi – “kişi cinsindən yaşlı adam”; qadın/arvad – “qadın cinsindən yaşı adam”; qoca – “yaşlı ötmüş kişi”; qarı – “yaşlı ötmüş qadın”; ağsaqqal – “dünyagörmüş qoca”; ağbirçək – “dünyagörmüş qarı”; baba – qoca kişi barəsində; nənə – qarı barəsində; ata – yaşlı kişi barəsində; ana – yaşlı qadın barəsində; qağa/ qardaş – özündən çox böyük olmayan kişi (oğlan) barəsində; bacı – özündən çox böyük olmayan qadın (qız) barəsində; əmi, dayı – özündən çox böyük (yaşlı) kişi barəsində; bibi, xala – özündən çox böyük qadın barəsində; bala – özündən çox kiçik olan uşaq (adam) barəsində; oğlum – özündən çox kiçik oğlan barəsində; qızım – özündən çox kiçik qız barəsində. Məs.: Pirə “ata” dedim, cavana “qardaş”, Ana-bacı bildim qızı, gəlini (Aşıq Ələsgər). Bundan başqa, kəmiyyət məzmunlu qohumluq terminlərindən danışarkən –lıq4 şəkilçisi ilə düzəlib, qohumluq münasibəti bildirən terminlərə də toxunmaq lazımdır. -lıq4 şəkilçisi ilə yaş-cins bildirən sözlərdən mücərrəd mənalı isimlərin düzəlməsinə bu nümunələrdə nəzər yetirək: Məsələn: Uşaqlıq və gənclik dövrü çatınca, Özümü göstərdim düşkün bir qoca (Nizami). Cavanlıqda oturur, qocalıqda yırgalanar. Cavanlıqda olar qara, qocalıqda oxşar qara. Uşaqlıqda ağ-saqqal, Cavanlıqda alsaqqal, Qocalıqda qırsaqqal (Tapmaca). Qocalıq gəldi-getməzdir, cavanlıq getdi-gəlməzdir (Məsəl). Nə kişilərində kişilikdən bir əlamət qalır, nə də arvadlarında qadınlıq təravəti və ləfəfi görünür (Zeynalabdin Marağayi). Bütün yaş-cins bildirən insan adlarından bu cür isimlər düzəltmək mümkündür [Dəmirçizadə Ə.:1972].

6.4. Rəng bildirən vahidlərin kəmiyyət məzmun baxımından struktur-semantik arxitektikasını.

Rəng adları çox az söz kateqoriyalarındandır ki, onlar semantik sahələr və lüğətin sistemliliyini tədqiq etmək üçün yarayan materiallardan hesab olunur. Azərbaycan dilində rəng bildirən sözlərin aşağıdakı funksional-grammatik sinifləri var:

a) İlk rəng adları. Məs.: sarı, qırmızı, göy, yaşıl, ağ, boz, qara.

b) İxtiyari-motivlənmiş rəng adları. Məs.: al “tünd qırmızı”; ala “başqa rənglə qarışıq ağ”; qonur – “şabalıdıya yaxın rəng”; qumral “açıq şabalıdı”; kürən – “parıltılı sarı-qırmızı”; mor – “küllə kömürün qarışığında alınan rəng”; səmənd – “aşıq sarı”; çal – “tünd boz”, “qarışıq boz”; çil – “adda-budda, xal-xal rəngli”; cağar – “zolaq-zolaq rəngli”. Həmin sifətlərin bir qismi məxsusi obyektlərə aiddir. Məs.: al sözü şafəq və bayraq, mor sözü toyuq, cağar sözü inək, kəhər, kürən və səmənd sözləri at barəsində işlənir.

c) İsim və sifətlə motivləşmiş rəng adları. Azərbaycan dilində işlənən sifətlərin bir qismi isim və sifətlərdən düzəlmədir. İsimdən düzəlmə rəng adlarına aşağıdakılar misal ola bilər: *bənövşəyi, qanovuz, qızılı, qəhvəyi, dəmiri, ətrəngi, zoğalı, külrəngi, gümüşü, müxəyi, palıdrəngi, sumağı, südrəngi, sürməyi, çəhrayı, şabalıdı*. Həmin sözlərin iki cür semantik izahı var. Birinci izah sifətin mənasının törədici əsasla motivlənməsi ilə əlaqədardır: *mixəyi* – “mixək rəngində olan”, *sürməyi* – “qara ilə göy arasında tünd rəng”, *çəhrayı* – “açıq qırmızı”. Sifətdən törəmə rəng adlarının məzmunu yalnız törədici əsasın semantikasını ilə izah oluna bilər. Belə sifətlərə aşağıdakılar misal ola bilər: *ağbəniz, qarabəniz, sariyanız, qarayanız, sarışın, qaraşın*. Rəng adlarının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri eyni əlamətin az və ya çox dərəcəsini bildirmələridir. Bunların münasibəti bu gün sözünün dünən və sabah, ata sözünün baba və oğul, indi sözünün bayaq və bir azdan sözləri ilə (semantik) əlaqəsi kimidir [Musayev M., Cəfərov Q.: 2014].

7. Bədənin üzvləri adlarının kəmiyyət məzmun baxımından struktur-semantik arxitektikasını.

Bədənin üzvləri adları dilin leksikasının ən qədim qatlarından birinə mənsubdur. Məsələn, aşağıdakı sözlər belərindədir: *uşaqlıq (insan), balalıq (heyvan), yumurtalıq (quş), barmaq, dirnaq (insan), yun (dəvə, qoyun), qəzil (at, keçi, camış), lələk (quş)* və s. Bədənin üzvlərinin semantik münasibətlərindən danışmaq üçün ilk növbədə onların semantik təsnifini vermək lazımdır. Bədənin üzvləri adlarının linqvistik ifadə baxımından kəmiyyət məzmunu baxımından nəzəri cəlb edən bir xüsusiyyətinə toxunmaq istərdim. Bədənin üzvlərinin əksərinin sayı birdir. Bəzi bədənin üzvlərinin sayı ikidir: *gicgah, qaş, göz, yanaq, qulaq, çənə, dodaq, əl, qol, ayaq, qıç, çiyin, diz, dirsək, döş, topuq, aşıq, cinah, kürək, omba* və s. *Barmaqların* sayı bir əldə beş, iki əldə on, əl və ayaqlarda iyirmidir. Dişlərin sayı 28-32-dir. Belə bir vəziyyət bədənin üzvlərinin ifadəsində necə əks olunur? Sayı iki olan üzvlərin adları konkretləşdirici vasitələrə ehtiyac hiss ediləndə aşağıdakı sözlərdən uyğun gələnlərlə işlənir: *sağ, sol, alt, üst*. Lakin bədəndə sayı iki olan heç də bütün üzvlərin adları həmin determinantlarla işlənmə bilmir. İş burasındadır ki, məsələn, *dirsək, diz, topuq, omba, aşıq* kimi üzvlərin sayı hər bir normal insan bədəninə iki olsa da, onlar qoşa olurlar. Ona görə də həmin üzvlər ifadə edilərkən



sağ və *sol* determinantları işə yaramır. Konkret üzvlərdən danışarkən «sağ qolun dirsəyi», «sol qolun dirsəyi» kimi ifadələrdən istifadə olunur. Deməli, bu zaman eynicinsli yox, müxtəlifcinsli obyektlərin münasibəti işə yarayır. Qalan ikisaylı üzvlərin adlarının determinativlərlə əlaqəsi aşağıdakı kimidir. *Çənə* və *dodaq* sözləri *alt* və *üst* determinativləri ilə, *gicgah*, *qaş*, *göz*, *qulaq*, *yanaq*, *əl*, *ayaq*, *qol*, *qıç*, *cinah*, *çiyin*, *kürək* sözləri isə *sağ* və *sol* determinativləri ilə işlənir. Məsələn: Allah sağ gözü sol gözə möhtac el əməsin (Məsəl). Sağ gözüm sənə qurban, Sol gözüm mənə bəsdə (Bayatı). Sənin sağ tikəni sağ qulağınca, sol tikəni sol qulağınca elərəm (Hərbə-zorba). Adamın sağ çiyində bir mələk, sol çiyində bir m ələk oturub, onun günah və savablarını yazır (Xalq inamı). Alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy süpürür (İdiom). Barmaq adlarının ifadəsi bundan da mürəkkəbdir. Barmaqlar əvvəl *əl* və *ayaq*, sonra da onların «sağ» və «sol» əlamətlərinə görə müəyyənləşən siniflər üzrə birliklər əmələ gətirir. Beş sayı barmaqlar üçün minimal kəmiyyətdir. Dildə işlənən bir çox ifadələr məhz belə bir təsəvvürə əsaslanır. Məsələn: «Mən səni beşbarmağım kimi tanıyıram» və s. Azərbaycan dilində işlənən barmaq adları məhz həmin sayə uyğun gəlir: *baş barmaq*, *şəhadət barmağı*, *orta barmaq*, *adsız barmaq*, *çəçələ barmaq*. Diş adları sahəsində olduqca müxtəlif ifadə vasitələri var. Bunlar dişlərin yerinə (alt dişlər, üst dişlər, qabaq dişlər, arxa dişlər), kəsicilik qabiliyyətinə (kəsici dişlər, azı dişləri, köpək dişlər), yaranma vaxtına (süd dişləri, ağıl dişləri) işarə edir. Bədən üzvlərinin adları müxtəlif kəmiyyət məzmunlu münasibətlərə də girir. Bunların ən mühümlərinə aid nümunələrə nəzər yetirək: Vəfalı yardan ötrü Candan-başdan keçərlər (Bayatı). Çəkəndə misri qılını Baş bir yana, leş bir yana («Koroğlu»). Mən s əndən əl üzümərəm, Soysalar tərə-dırnaq (Bayatı). Namərd tərə-dırnaq yara yetirər (Aşiq Ələsgər). Səni qol-qıçı bağlı göndərərəm şəhərə [Kasıblıq] kişinin qol-qıçını bağlamışdı (C.Məmmədquluzadə). Qolları var, qılçası yox. Nə əli var, nə ayağı (Tapmaca). Əl-ayağı düz gəlin!(Bayatı). Əl-ayağı od eləyər (Aşiq Ələsgər). Axıtdığı göz yaş əl-qolunu bağladı (Bayatı). Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü (Aşiq Ələsgər). Əti sənin, sümüyü mənim (İdiom). Özü ətdir, yediyi sümük. Ətin ataram yellərə, Sümüyün xeyrat elərəm. Bir ilikdir, bir sümükdür, bir dəri (Tapmaca). Bir dəridir, bir sümük (Идиом). Nə ətdir, nə balıq. Südnən girən sümüknən çıxar (Məsəl). Boyun-boğazını yaxşı yu (Danışiq). Ay saçı-saqqalı ağarmış! (Zarafat ifadəsi). Saç-birçəyi yolmuşam (Bayatı). Gözünlə gördüyünü qoyub, qulağınla eşitdiyinə inanma. Görməyə gözü var, eşitməyə qulağı (Məsəl). Gözü yolda, qulağı səsdə (Идиом). Dilim-ağzım qurusun. Dilin, ağzın bal dadır (Bayatı). Nə dili var, nə ağzı (Tapmaca). Baş-beynimi aparma (Dan.). Bizi başdan-beyindən eləmə (C.Məmmədquluzadə). Ölüm qaşnan göz arasındadır (Məsəl). Gözün bağ, qaşın bağban, kirpiyin bağa divar. Göz üstündə qaş ağlar (Bayatı). Heç kəs sənə deyə bilməz: Qaşın üstə gözün var (Nəzakət ifadəsi). Kirpiklər qaşa dəyər (Bayatı). Kirpiklərin oxdur, qaşların kaman (Aşiq Ələsgər). Yediyin bəs deyil, qoyun-qoltuğunu da doldurmusan?! (Dan.). Dodaqların xam şəkər, dilin badam içidi (Bayatı). Nə dil bilsin, nə dodaq (Zakir). Dil-dodağım təpidi (İdiom). Araz aşığundan, Kür topuğundan (İdiom). Başın-dişin ağrıməsən (Alqış). Başım-dişim ağrıməsən (Ovsun). Əl əli yuyar, əl də üzü (Məsəl). Gedirəm yar yanına, Əli boş, üzü qara (Bayatı). Əl əldən qalmaz, dil dildən. Dil uzadılan yerə əl uzadılmaz (Məsəl). İgid dil açmaz, əl açar («Koroğlu»). Dilini qoyub, əlinlə danışma (Dan.). Ağız deyəni qulaq eşitmir (İdiom). Ağzıma dad, qarnıma fəryad (Məsəl). Baş olsun, papaq tapılar. Papağı başa isti-soyuq üçün qoymurlar (Məsəl). Sənin başına kişi papağı yaraşmır, qadın ləçəyi yaraşır (Dan.). Bədən üzvləri adları ilə bağlı olan hərəkət və ölçü adları bunlardır: *addım*, *qarış*, *qulac*, *ovuc*, *sillə// şillə*, *təpik*, *şillaq*, *soncuq*. Bədən üzvləri adları ilə bağlı olan tematik söz qruplarından biri də xarakterizəedici sifətlərdir: *topal*, *axsaq* (*ayaq*), *çolaq* (*əl*, *qol*, *qıç*, *ayaq*), *lal* (*dil*), *kar* (*qulaq*), *keçəl*, *daz* (*baş*), *mırıq* (*diş*), *kor* (*göz*) və s.

8. Məkan adlarının kəmiyyət məzmun baxımından struktur-semantik arxitektonikası.

Məkan adlarının bir neçə sinfini müəyyənləşdirmək olur: 1. *Məkani obyekt adları*. 2. *Maddi obyektlərin hissələrinin adları*. 3. *Cəhət adları*. 4. *Üçölçülük məkan adları*. Məkani obyekt adlarının münasibəti ayrı-ayrı mahiyyətlərin adlarının semantik münasibətidir. Məkani obyekt adları müvafiq yerləri relyef quruluşu və iqlim şəraitinə görə ifadə edir. Məs.: *dağ*, *təpə*, *yal*, *yamac*, *dərə*, *düz*, *çöl*, *çökək*, *çala*, *çuxur*, *eniş*, *yoxuş*, *yüksəklik*, *alçaqlıq*, *düz*, *çökək*. Mindim Qıratın belinə, Dərə, t əpə, düz olaydı! («Koroğlu»). Dağ, dərəni dolannam. Dağ aşıb, düzə gəlləm. Dağdan düzə enmişəm (Bayatı). Dəvəyə dedilər: «Enişi bəyənirsən, yoxuşu? Dedi: Allah üçünün də bəlasını versin!» Yəni, enişin də, yoxuşun da düzün də (Məsəl). Kəmiyyət məzmun baxımından semantik yaxınlıq münasibəti *yal* və *yamac*, *çala* və *çuxur* sözlərinə xasdır. Sənə dedim get quzu otar, demədim *yal*- *yamacda* gəz. Bu *çala*-*çuxuru* niyə düzəltmirsən?! (Dan.). İqlim şəraitinə görə yer bildirən kəmiyyət məzmunlu vahidlər bunlardır: *dağ*, *yaylaq*, *aran*, *yaylaq*, *qışlaq*. Məsələn: Sən aranda, mən dağda. Yar məskəni mənimçün həm dağdır, həm arandır (Bayatı). Gedər yaylağı gəzər. Gələr aranda qışlar (Sayaçı sözü). Aranında gül bitsin, Yaylağında bənövşə (Layla). Heyvanlar yaylaqdan qışlağa



köçdü («İzahlı lügət»). Məkani obyekt adları başqa tematik söz qrupları ilə bağlıdır. Dağ sözü baş, döş, zirvə, ətək sözləri ilə, dərə sözü dib, baş sözləri ilə assosiativ münasibətdədir. Bir sıra məkən adları binary yox, trenar münasibətlərdə işlənməklə seçilir. Bu bir çox cəhətdən böyük, kiçik və ortancıl sifət üçlüyünün işlənməsini xatırladır. Bunu aşağıdakı nümunələrdən görmək olar. Altı mirvari, üstü mirvari, Arasında bir yarpaq. Altı taxta, üstü taxta, Ortasında dəmir. Altı şişə, üstü şişə, Ortasında kabab bişə. Altı mərmər, üstü mərmər, içində bir bülbül oynar. Altı çəpər, üstü çəpər, İçində qaraquş səkər. Üstü palım-palazım, Altı suyum-bulağım, İçi yemim-yeməyim (Tapmaca). Azərbaycan dilində cəhət adlarının iki müstəqil sistemi var. Bunlardan biri *şərq, qərb, şimal, cənub* sözləri, ikincisi isə *gündoğan, günbatan, güney, qüzey* sözləri ilə təmsil olunur. Birinci leksik qrup ərəb dilindən alınma sözlərdən ibarət olub, ədəbi dilə məxsusdur. İkinci leksik qrup əsl türk mənşəli sözlərdən ibarət olub, xalq danışığı dilinə məxsusdur. Məsələn: *Şərqi, qərbi, şimalın, cənubun azadlıq və demokratiya sevən bütün xalqları bizə səs verir* (Səməd Vurğun). Gündoğandan ta günbatan mənimdi ("Koroğlu"). Üçölçülük məkən adlarının sayı minimum altıdır: *sağ və sol, ön və arxa, dal və qabaq, irəli və geri, aşağı və yuxarı, alt və üst*. Məs.: Pambığı əvvəlcə yuxarıdan-aşağıya, sonra aşağıdan-yuxarıya yığmaq lazımdır (Bəsti Bağirova) [Musayev M.: 2014].

9. Zaman adlarının kəmiyyət məzmun baxımından struktur-semantik arxitekturası.

Zaman adlarının müxtəlif sinifləri var: *zaman vahidləri adları, gün adları, ay adları, fəsil adları, il adları*. Azərbaycan dilində işlənən zaman vahidləri adları bunlardır: *saniyə, dəqiqə, saat, gün, həftə, fəsil, il, qərinə, əsr* (saniyə - "dəqiqənin 60/1-i"; dəqiqə - "60 saniyə"; saat - "60 dəqiqə"; gün - "24 saat"; yaxud: "gecə-gündüz"; həftə - "7 gün"; ay - "28-31 gün"; fəsil - "3 ay"; il - "365-366 gün"; "12 ay"; qərinə - "36 il"; əsr - "100 il). Zaman vahidləri adları arasında semantik ardıcılıq əlaqəsi iki şəkildə özünü göstərir: 1) mətnlərdə terminlərin böyük zaman adından kiçik zaman adına doğru düzülməsi şəklində. Məs.: Ay var, bir günə dəyməz (Məsəl); 2) İkincisi, kiçik məzmunlu sözdən böyük məzmunlu sözə doğru. Məs.: Gün var, min aya dəyər (Məsəl).

"Gün" anlayışı ilə bağlı olan sözlərin sinifləri bunlardır: a) 24 saatlıq zaman hissəsini ifadə edənlər (*gün, gecə-gündüz*); b) günün hissələrini bildirənlər (*gecə, gündüz*; gecə və gündüzün hissələrini ifadə edən sözlər də bura aiddir); v) günlərin təbii ardıcılığını bildirənlər (*bu gün, dünən* və s.); v) günlərin şərti ardıcılığını bildirən sözlər (*şənbə, bazar* və s.). Məs.: Hər gecənin bir gündüzü var (Məsəl). Gecənin hissələrinin adları bunlardır: *axşamüstü, toran vuran çağı, axşam, gecədən (bir pas, iki pas) keçmiş, gecəyarı, xoruzun (birinci, ikinci, üçüncü) banı*. Gündüzün hissələrinin adları bunlardır: *obaş, dan üzü, dan yeri ağaranda, səhər tezdən, səhər (sabah), günortaüstü, günorta, günbatan çağı*. Məs.: Axşamın xeyrindən səhərin şəri (Məsəl). Gün adlarının bir qismi indiyə uyğun gələn günü ("bugün"), ondan əvvəlki və sonrakı günləri bildirir. Bunlar aşağıdakılardır: *ta srağagün, sırağagün, dünən, bugün, sabah, birisigün, ta birisigün*. Həmin silsilənin semantik başlanğıcı *bugün* sözüdür. Məs.: *Dünən* yumurtadan çıxıb, *bugün* qabığını bəyənmiş (Məsəl). Azərbaycan dilində həftə günlərini ifadə edən iki leksik qrup var: 1) *bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar*; 2) adi danışıda həftə günləri adlarının yeni bir leksik qrupu olan *birinci gün, ikinci gün, üçüncü gün, dördüncü gün, beşinci gün, altıncı gün, amma: bazar günü*.

Azərbaycan dilində işlənən "ay" adlarının hamısı alınma sözlərdir. Bundan başqa, bildiyimiz kimi, ildə dörd fəsil və hər fəsildə üç ay var. Azərbaycan dilində fəsil adları silsiləsi dörd ünsürlə təmsil olunmuşdur: *yaz, yay, payız, qış*. Ay adları bunlardır: *yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*. Yaxud: *dekabr, yanvar, fevral qış aylarıdır*; *mart, aprel, may yaz aylarıdır*; *iyun, iyul, avqust yay aylarıdır*; *sentyabr, oktyabr, noyabr payız aylarıdır*. Məs.: Yaz getməsə, yay olmaz (Bayatı). Yayda işlə, qışda dişlə (Məsəl).

Azərbaycan dilində "il" bildirən zərflərin semantik – sözdüzəltmə silsiləsi aşağıdakı sözlərlə təmsil olunmuşdur: *ta inişil-inişil-bildir, keçən il-bu il-gələn il-altdakı il*. İl adları silsiləsində semantik başlanğıc vəzifəsi *buil* sözünün üzərinə düşür. Məs.: *Buil* ev almışam, *gələn il* də, inşallah, əyər-əskiyini düzəldərik. Onun *altdakı il* də allah kərimdir (Dan.).

Zaman adlarından törəmə tematik söz qrupları bunlardır: *builki, bildirki, bugünkü, dünənki, yaylaq, qışlaq, yayla, qışla, yaylamaq, qışlamaq, axşamlamaq, gecələmək*.

10. Sayların struktur-semantik ardıcılığı və onlar arasında semantik münasibətlər.



Ədədi sistem kimi, say sistemi də ilkin ünsürdən başlanıb, xətti biristiqamətli silsilə əmələ gətirir. Bir sayı və onun arxasında dayanan anlayış sayların düzəldilməsində xüsusi rol oynayır, belə ki, sayların semantik ardıcılığında bir nəzərdə tutulur. Həmin sıradan birdən başqa, on sayı da belə bir əhəmiyyətə malikdir. Bir və on, ətrafında say sisteminin təşkil olunduğu ilkin anlayışlardır. Sayların linqvistik izahında iki üsuldən istifadə etmək olar. Məsələn: Bir – a) “sayların ilki”, “say sisteminin semantik başlanğıcı”; b) “1” ədədini ifadə edən söz”. İki – a) “birdən sonra üçdən əvvəl gələn say”; b) “2” ədədini ifadə edən söz”. Azərbaycan dili saylarının aşağıdakı növləri var: 1. Təklik bildirən saylar: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz. 2. Onluq bildirən saylar: on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan. On sözü doqquz və yüz sözləri arasındakı saylar içərisində semantik və sözdüzəltmə baxımından mühüm yer tutur. O, birdən doqquza qədərki saylarla təmsil olunan silsiləni yekunlaşdırıb, sintetik məzmunlu bir vahid kimi onu qapayır. 3. Yüzlük bildirən saylar: yüz, iki yüz, üç yüz, dörd yüz, beş yüz, altı yüz, yeddi yüz, səkkiz yüz, doqquz yüz. 4. Minlik bildirən saylar: iki min, iyirmi min, iki yüz min. 5. Hesabi ədədlər bildirən saylar: Minlik, yüzlük, onluq, təklik (məsələn: min doqquz yüz yetmiş səkkiz).

Saylar arasında üç semantik münasibət özünü göstərir: *sözdüzəltmə münasibəti*, *semantik ardıcılıq münasibəti*, *semantik əkslik münasibəti*. Saylar arasında semantik ardıcılıq münasibətlərinin aşağıdakı növləri var: a) Bir-bir saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Məs.: Bir, iki – bizimki. Üç, dörd – qapını ört. Beş, altı – Daşaltı. Yeddi, səkkiz – Firəngiz. Doqquz, on – qırmızı don (Sanama); b) Beş-beş saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Məs.: Bayburanın oğlu beş yaşına girdi. Beş yaşından on yaşına girdi. On yaşından on beş yaşına girdi (“Kitabi-Dədə Qorqud”); c) On-on saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Məs.: Səksən, doxsan – Bir gün yoxsan (Məsəl); ç) Əlli-əlli saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Məs.: Əlli mənəm, yüz mənəm (Bayatı). Qoyunun oldu əlli – Adın oldu bəlli. Qoyunun oldu yüz – Gir, içində üz (Məsəl); d) Yüz-yüz saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Məs.: Bu bir yüz, bu iki yüz, bu üç yüz (Ü.Hacıbəyov); e) Min-min saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Lakin əlimizdə olan materiallar içərisində bunlara aid misallar yoxdur; ə) On minliklərin semantik ardıcılığı. Məs.: On min ərdən yağı gördümsə, oyunum dedim. Yigirmi min ər yağı gördümsə, yılamadım. Otuz min ər yağı gördümsə, ota saydım ... (“Kitabi-Dədə Qorqud”); f) Yüz minliklərin semantik ardıcılığı. Bizim materiallar içərisində həmin hadisəyə aid misallar yoxdur [Dəmirçizadə Ə.:1972; Musayev M.: 2014].

Saylar arasında semantik əkslik münasibətinin aşağıdakı növləri var: a) Sayların “azlıq” və “çoxluq” semantemlərinin əksliyinə uyğun şəkildə qarşılaşması. Həmin semantik münasibət bir sayı ilə beş, yeddi, on, yüz, min sayları arasında özünü göstərir. Məs.: Yüz ölç, bir biç. Yüz fikir bir borcu ödəməz. Biri bilməyən Mini də bilməz. Bir budağa çıxıb, min budaq silkələyir (Məsəl); b) Təklik bildirən saylarla müvafiq onluq bildirənlərin qarşılaşması (bir-on, iki-iyirmi və s.). Məs.: İnsan yeddisində nədirsə, yetmişində də odur; doqquzunda nədirsə, doxsanında da odur (Məsəl); c) Müştərək ünsürlü, başqa cür desək, sözdüzəltmə münasibətində olan sayların qarşılaşması. Məs.: On bir ondan yaxşıdır. Xalq min dəfə dözdüsə, Mən min bir dəfə dözdüm (Bayatı); ç) Eyni sözdüzəltmə üsulu ilə yaranmış sayların qarşılaşması. Məs.: Səksən səkkiz düyündə Doxsan doqquz ilmə var. Səksən səkkiz dəyirman,. Doxsan doqquz nov hanı? (Tapmaca).

Saylar bir neçə leksik söz qrupunun əmələ gəlməsinə əsas vermişdir. Saylardan törəmə leksik söz qrupları bunlardır:

a) Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Əşyaların sayını konkret şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmayanda qeyri-müəyyən miqdar saylarından istifadə edilir. Qeyri-müəyyən miqdar saylarının iki növü var: *sadə kəmiyyət adları* (*az, çox, xeyli*) və *tərtibi kəmiyyət adları* (*iki müəyyən miqdar sayından düzəlir*).

Tərtibi terminlərin düzəlməsinin aşağıdakı üsulları var: a) *Tərtibi terminlər bir-birinin ardınca gələn saylardan düzəlir* (*bir-iki, iki-üç, üç-dörd və s.*). b) *Tərtibi terminlər bir-birindən 5 vahid qədər böyük olan ədədlərin adlarından düzəlir* (*beş-on, on-on beş, on beş-iyirmi və s.*). c) *Tərtibi terminlər bir-birini izləyən onluq adlarından düzəlir* (*Məsələn: on-iyirmi, iyirmi-otuz, otuz-qırx və s.*). ç) *Tərtibi terminlər müvafiq olaraq yüzlük və minlik adlarından düzəlir*. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin sayların işlənməsində indiyə qədər nəzərdən keçirilənlərdən fərqli bir cəhət özünü göstərir ki, bu da yüzlük və minlik adlarında müştərək ünsürün ixtisar olunmasından ibarətdir (Məsələn: iki-üç yüz, beş-altı min və s.). Məs.: bir-iki gün, iki-üç dəfə, üç-dörd gün, on beş-on altı yaşları, beş-on ərəb, qırx-əlli diş, on min nəfər, iyirmi-otuz min manatlıq alış-veriş və s.



b) Kəsr sayları. Azərbaycan dilində kəsr sayları bütövün hissələrini bildirib, aşağıdakı qayda üzrə düzəlidir. Yerlik, yaxud çıxışlıq halında olan “çoxluq” bildirən say bütövün hissələrini bir küll halında, “azlıq” bildirən say isə həmin hissələrdən təcrid olunmuşunu ayrıca ifadə edir. Məsələn, bu cür: büşdə(n)-bir, altıda(n)-iki.

c) Sıra sayları. Azərbaycan dilində bütün miqdar saylarının müvafiq olaraq sıra saylarından ibarət olan semantik və sözdüzəltmə törəmələri var. Miqdar sayları kimi, sıra sayları da leksik-semantik ardıcılıq əmələ gətirir. Sıra saylarının arasıkəsilməzliyi miqdar saylarının təbii ardıcılığı və V.Brimin çox əhəmiyyət verdiyi şəkilçilərlə təsbit olunmuşdur. Sıra sayları miqdar sayları ilə sözdüzəltmə münasibətində (bir-birinci, on-onuncu), öz aralarında isə semantik ardıcılıq münasibətində (birinci-ikinci, ikinci-üçüncü) olur. Qeyd etmək lazımdır ki, miqdar sayları ilə müvafiq sıra saylarının sözdüzəltmə münasibəti semantik əlaqə şəklini almır. Bunun səbəbi odur ki, miqdar sayları ilə sıra sayları ayrı-ayrı təsəvvür dairələrinə mənsub olub, başqa-başqa dəyər sıraları əmələ gətirirlər. Miqdar sayının ifadə etdiyi kəmiyyət konkret əşyadan asılıdırsa, sıra sayının ifadə etdiyi məzmun müəyyən əşyanın öz həmcinslərinin cərgəsində müəyyən hesablaşma mərkəzinə baxmış tutduğu yerdən asılıdır. Sıra saylarının ardıcılığı həmin hesablaşmaların müxtəlif mərhələlərini əks etdirir. Sıra saylarının semantik ardıcılıq əlaqəsi müvafiq materiallarda da öz əksini tapır. Məsələn: Atanın övlada üç borcu var. Birinci – tərbiyə, ikinci – oxutmaq, üçüncü – evləndirmək (“Tahir və Zöhrə”). Bu ağac birinci gün çiçək açarmış, ikinci gün çiçəyini tökərmiş, üçüncü gün bar verərmiş (“Məlikməmməd” nağılı).

ç) Kəmiyyət adları. Miqdar saylarından –lıq4 şəkilçisi ilə kəmiyyət adı bildirən sözlərin leksik qrupu yaranır: təklik, üçlük, beşlik, onluq, iyirmibeşlik, otuzluq, əllilik, yüzlük və s. “Təklik” anlayışının bir sayından düzəlməməsinin səbəbi odur ki, birlik sözü kəmiyyət adlarına aid edilə bilməyən məzmununa malikdir. Kəmiyyət adlarının bir qismi doğumla bağlı olub, eyni anadan eyni vaxtda doğulan uşaqları yaxud heyvan balalarını bildirir: *ekiz, üçəm, dördəm, beşəm*. Bunlarsa müvafiq sayda balaların doğulması ilə əlaqədar olan feillərin düz əlməsinə əsas verir: ekizləmək, üçəmləmək, dördəmləmək, beşəmləmək. Amma bu sözlərin işləkliyi cəmi deyil.

d) Kəmiyyət zərfləri. Miqdar saylarından kəmiyyət-tərz zərfləri də düzəlidir. Bunun iki üsulu məlumdur: a) *morfoloji üsul* (birər, ikişər, üçşər); b) *sintaktik üsul* (bir -bir, birər-birər, ikibir-ikibir, beş-beş, on-on, birdən-birə və s.). Həmin üsullar eyni dərəcədə məhsuldar deyil. Morfoloji üsulla düzələn kəmiyyət zərfləri bir-iki sözdən ibarətdir [Musayev M., Cəfərov Q.: 2014].

NƏTİCƏ. Kəmiyyət anlayışı çoxaspektlidir. Funksional dilçilik baxımından problemə nəzər salsaq, görürük ki, linqvistikada kəmiyyət anlayışı çəxtərəflidir. Kəmiyyət anlayışı çox genişdir, çünki kəmiyyət həm də fəlsəfinin bir kateqoriyasıdır, yəni kəmiyyət bir çox elmlərin həmhüddud kateqoriyasıdır. Dildə kəmiyyət anlayışı müxtəlif səviyyələrdə ifadə oluna bilər. Müasir dilçiliyin son inkişaf tendensiyaları prizmasından problemə yanaşsaq, qeyd etməliyik ki, kəmiyyət dildə mühüm semantik sahələrdən birini təşkil edir. Dildə kəmiyyət anlayışının ifadəsinə semantik sahə nəzəriyyəsi aspektindən baxmaq lazımdır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri budur ki, müxtəlif sistemli dillərdə kəmiyyət konseptinin ifadəsi zamanı diferensial xüsusiyyətlərlə yanaşı, analoji xüsusiyyətlər də müşahidə olunur. Bu baxımdan dildə kəmiyyət anlayışının ifadəsinə dil universaliləri aspektindən yanaşdıqda tipoloji uyğunluqlar sistemi ortaya çıxır. Ona görə də müxtəlif sistemli dillərdə kəmiyyət konseptinin funksional-semantik cəhətdən öyrənilməsi nəzəri dilçilik nöqteyi-nəzərindən də çox aktual və əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, kəmiyyət anlayışı bildirən dil vasitələrinin müxtəlif dillərdə müqayisə olunması tipoloji dilçilik baxımından da aktuallıq kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV (c.) hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019, 304 s.
3. Astrauskaite D., Steponavicius A. The category of number in the English language. Vilnius, 1984, 44 p.
4. Axundov A. İngilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası: [2 cildə]. Dil və ədəbiyyat. I c. Bakı: Gənclik, 2003, 658 s.
5. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996, 276 s.
6. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, (Fonetika, orfoepiya, orqorafiya) Bakı, “Maarif”, 1972, 308 s.
7. Gavrilov Y. Semantic field as one of the ways to systematize semantics / Semantics and pragmatics of linguistic units. Dushanbe: TSU, 1990, 63 p.
8. Məmmədov M. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait). Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2015.



9. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2000, 496 s.
10. Musayev M., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika. Dörd cildə, II cild. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 304 s.
11. Musayev O. English-Azerbaijani dictionary. Bakı: Kismet, 2003, 1696 p.
12. Yunusov D. Müqayisəli tipologiya (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik). Bakı, Mütərcim, 2012, 180 s.



Salman Mümtazın lüğətçilik fəaliyyəti
(Salman Mümtaz'ın sözlükbilim etkinliyi)
(Lexicography activity of Salman Mumtaz)

ŞƏLALƏ ANA HÜMMƏTLİ

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XÜLASƏ

Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə müstəsna xidmətləri olan görkəmli ədəbiyyatşünas, mətnşünas alim Salman Mümtazın zəngin elmi-ədəbi irsində onun dilçilik, xüsusilə, lüğətçilik sahəsinə dair fəaliyyəti də əhəmiyyətli yer tutur. XX yüzilin qanlı repressiya illərinin qurbanlarından olan Salman Mümtazın böyük zəhmət bahasına toplayıb çapa hazırladığı qiymətli əsərlərindən bəziləri bu günümüze gəlib çatmamışdır. Görkəmli alimin itmiş kolleksiyası, yandırılmış zəngin kitabxanası –“Kitabxaneyi-Mümtaziyyə”sindən bəhs edilərkən “100 şair”, “Beş min söz” lüğəti və b. əsərlərinin də adı çəkilir. “100 şair” adlı əsərinin əlyazmasının böyük bir qismini aşkar edərkən onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, xüsusilə, təzkirəşünaslığımız üçün nə qədər dəyərli olduğunu bir daha dərk etdik. Alimin 6 cildlik, 40 çap vərəqi həcmində olan və 1937-ci ilin nəşr planına salınması nəzərdə tutulan “Beş min söz” lüğəti isə hələlik aşkar edilməsə də, onun da mühüm izlərinə əlyazma və arxiv materialları arasında rast gəlinir. Ömrü repressiya illərində faciəli şəkildə başa çatan bu fədakar insanın yandırılmış zəngin kitabxanasındakı qiymətli kitabları, əlyazmalarını xilas etmək mümkün olmasa da, ailəsi tərəfindən gizlədilərək qorunan, sonradan isə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi fondunda mühafizə edilən əlyazmaları, eləcə də bu gün görkəmli alimin adını daşıyan Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki fondunda saxlanılan arxiv sənədləri, əlyazma materialları Salman Mümtazın həm bir mətnşünas, ədəbiyyatşünas, həm də dilçi, lüğətçi alim olaraq nə qədər geniş, əhatəli şəkildə tədqiqatlar apardığının sübutudur.

Salman Mümtazın 1923-cü ildə mətbuat səhifələrində dərc edilən “Dilmac” lüğəti, eləcə də dilçiliyə dair çap olunmuş əsərləri, elmi məqalələri, çoxsaylı əlyazma materialları və qeydləri onun zəngin elmi-ədəbi irsinin tədqiqi, eyni zamanda dilçilik, xüsusilə də lüğətçilik tariximizin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Mümtaz, lüğətçilik, “Beş min söz”, “Dilmac”, əlyazma

ÖZET

Edebiyat ve kültür tarihine müstəsna katkılarda bulunmuş önde gelen bir edebiyat eleştirmeni ve metinbilimçi olan Salman Mümtazın, başta sözlükbilim olmak üzere dilbilim alanındaki çalışmaları, onun zəngin ilmî ve edebî mirasında önemli bir yere sahiptir. Yirminci yüzilin kanlı baskı yıllarının kurbanlarından Salman Mümtaz'ın derleyip yayımladığı değerli eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Ünlü bilim adamının kayıp koleksiyonu, yanmış zəngin kütüphanesinden bahsedilirken - "100 şair", "Beş bin kelime" sözlüğü vb. eserlerinden de bahsedilmektedir. "100 Şair" adlı eserinin el yazmasının büyük bir bölümünü arşivlerden arayıp bulduğumuzda, bu eserin Azərbaycan edebiyat eleştirisi, özellikle tezkirəşünaslığımız için ne kadar değerli olduğunu bir kez daha anladık. Alim'in 1937'de yayımlanması planlanan 6 ciltlik "Beş bin Kelime" sözlüğü henüz bulunmamışsa da, yazma eserlerde ve arşivlerde önemli izlerine rastlanmaktadır. Baskı yıllarında hayatı trajik bir şekilde sona eren bu özverili insanın değerli kitaplarını ve el yazmalarını kurtarmak mümkün olmasa da, el yazmaları ailesi tarafından korundu ve daha sonra AMEA Elyazmalar Enstitüsü'nün özel arşivinde muhafaza edildi. AMEA Muhammed Fuzuli Elyazmalar Enstitüsü ve Azərbaycan Devlet Edebiyat ve Sanat Arşivi'nde bulunan arşiv belgeleri ve el yazmaları, Salman Mümtaz'ın metinbilimci, edebiyat eleştirmeni, dilbilimci ve sözlükçü olarak kapsamlı araştırmalarının bir kanıtıdır.

Salman Mümtaz'ın 1923'te basında yayınlanan "Dilmaç" sözlüğü ile dilbilim üzerine yayınlanmış diğer eserleri, bilimsel makaleleri, çok sayıda el yazması ve notları onun zəngin ilmî ve edebî mirasının



araştırılması ve dil tarihimizin, özellikle sözlükçülük tarihimizin incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mümtaz, sözlükçülük, "Beş bin kelime", "Dilmaç", el yazması

SUMMARY

In the rich scientific and literary heritage of Salman Mumtaz, a prominent literary critic and textologist, who has made exceptional contributions to the history of literature and culture, his activity in the field of linguistics, especially lexicography, also occupies an important place. Some of the valuable works collected and published by one of the victims of the bloody years of repression of the twentieth century Salman Mumtaz, have not survived to this day. One of the lost works of the scientist mentioned in various sources is the dictionary "Five thousand words". Although this dictionary has not yet been discovered, important traces of it can be found among the scholar's manuscripts and archival materials. In general, Salman Mumtaz's "Dilmaç" dictionary published in the press, as well as numerous manuscripts and notes on linguistics preserved in his personal fund at the Institute of Manuscripts, are proof of his extensive research as a linguist and lexicographer. The study of the rich scientific and literary heritage of the prominent scientist is also of great importance in terms of studying the history of linguistics, especially in lexicography.

Keywords: Mumtaz, lexicography, "Five thousand words", "Dilmaç", manuscript

GİRİŞ

Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə müstəsna xidmətləri olan görkəmli alimlərimizdən biri də Salman Mümtazdır. Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov (1884 -1941) – Salman Mümtaz ədəbiyyat tariximizin səhifələrində şair, publisist, folklor toplayıcısı, mətnşünas, ədəbiyyatşünas kimi şərəfli iz qoyan, geniş yaradıcılıq diapozonuna malik, istedadlı və fədakar şəxsiyyətlərdəndir. XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mətbuat səhifələrində ("Molla Nəsrəddin", "Qardaş köməyi", "Zənbur", "Tuti", "Füqərə füyuzatı", "Maarif və mədəniyyət", "Şərq qadını", "Ədəbiyyat qəzetəsi", "Kommunist" və b.) şeir, məqalə və felyetonları dərc edilən ədibin "Seyid Əhməd Hatif İsfəhaninin tərcibəndi və tərcümeyi-halı" (1913) adlı ilk kitabı Tiflisdə nəşr olunub. Daha sonra 20-ci illərdə sayı 20-dən artıq klassik şairin (Seyid İmadəddin Nəsimi, Qövsü Təbrizi, Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh və b.) əsərlərini, eləcə də "El şairləri" adlı iki cildlik kitabı çap edən Salman Mümtazın böyük zəhmət bahasına toplayıb araşdırıb nəşrə hazırladığı qiymətli əsərlərindən bəziləri, çox təəssüf ki, alimin yaşadığı dəhşətli, keşməkeşli illərdə itmiş, bu günümüzdə gəlib çatmamışdır. Ötən əsrin qanlı repressiya illərinin qurbanlarından olan Salman Mümtazın itmiş kolleksiyası, yandırılmış zəngin kitabxanası – "Kitabxaneyi-Mümtaziyyə"sindən bəhs edilərkən "100 şair", " Beş min söz" lüğəti və b. əsərlərinin də adı çəkilir (bax: 6; 7; 8). 2016-cı ildə "100 şair" adlı əsərinin əlyazmasının böyük bir qismini aşkar edərkən onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, xüsusilə, təzkirəşünaslığımız üçün nə qədər dəyərli olduğunu bir daha dərk etdik (3; 4). Alimin "6 cildlik, (40 çap vərəqi həcmində)"olan və "1937-ci ilin nəşr planına salınması nəzərdə tutulan" (bax: 8, səh. 13) "Beş min söz" lüğəti isə hələlik aşkar edilməsə də, onun da mühüm izlərinə əlyazma və arxiv materialları arasında rast gəlinir. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, Salman Mümtazın ədəbi-elmi fəaliyyətini daha düzgün və dəqiq dəyərləndirmək üçün bu görkəmli alimin yalnız çap olunmuş kitabları, dərc olunmuş məqalələri ilə tanış olmaq yetərli deyil. Ömrü repressiya illərində faciəli şəkildə başa çatan bu fədakar insanın yandırılmış zəngin kitabxanasındakı qiymətli kitabları, əlyazmalarını xilas etmək mümkün olmasa da, ailəsi tərəfindən gizlədilərək qorunan, sonradan isə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda mühafizə edilən əlyazmaları, eləcə də bu gün görkəmli alimin adını daşıyan Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin fondundakı arxiv materialları Salman Mümtazın bir mətnşünas, ədəbiyyatşünas və dilçi, lüğətçi alim olaraq nə qədər geniş, əhatəli şəkildə tədqiqatlar apardığının sübutudur (Bax: 1;10).

Böyük zəhmət bahasına toplayıb tədqiq etdiyi, nəşrə hazırladığı zəngin ədəbi irsimizin əsl qiymətini bilmək üçün ilk növbədə, Salman Mümtazın bu xəzinəni necə əldə etməsi barədə öz yazdıqlarına nəzər salmaq: "... Mütəxəssis olmadığım halda iyirmi beş ildən bəri etdiyim səmimi tətəbbüat və tədqiqat sayəsində



az-çox müvəffəqiyyətim olmuşdur... Başqa millətlərdə hər hansı mövzularda olursa-olsun, bir kiçik əsər yazmaq həvəsinə düşən müəlliflər üçün minlərcə məxəzlər, qəzetə və jurnallar tapılır. Amma mən yaxşı-yaman qaraladığım bu cızmaqaranı heçdən meydana qoyuram. Məxəzlərim mürgənələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar və darmadağın cümlələr və bəyazlardır. Qaynaq, mənbə - istoçniklərim isə uçuq, yığıq qəbir daşları ilə səqfi çökmüş məscid tağları olmuşdur. İstifadə etdiyim qəzetə və jurnallar da qoca kişilərin və çox yaşamış qadınların hafizələri və hövsələləridir, məndən qabaq gələn mühərrirlərdən bu yolda bir hazırlıq görənlərsə olsa idi, şəksiz mən bir bu qədər də çətinliyə uğramazdım” (6). Salman Mümtaz zəngin ədəbi irsimizdən, klassik ədəbiyyatımızdan, folklor nümunələrimizdən bu cür çətinliklə əldə etdiyi mənəvi sərvəti yazdığı əsərlərlə, müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi elmi məqalələrlə, “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından ayrı-ayrı kitablarla nəşr etməyə, xalqa çatdırmağa çalışmışdır. Yarımçıq qalan tədqiqatlarının izləri isə görkəmli alimin bizə miras qalan əlyazma və fond materiallarındadır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi fondunda sayı 700-ə yaxın saxlanma vahidində qorunan materiallar arasında ədibin elə əlyazma qeydləri var ki, həmin qeydlər bizə onun üzərində iş apardığı tədqiqatlar, nəşrə hazırladığı, lakin itib-batan əsərləri barədə dəyərli məlumatlar verir.

Salman Mümtaz arxivindəki dilçiliyə dair bir neçə əlyazma və lüğətə nəzər salaq:

1. Salman Mümtazın tərtib etdiyi, ərəb əlifbası ilə 3 dəftərdə yazılmış 45 vərəq həcmində olan bu əlyazma 4 ayrı-ayrı lüğətin parçalarından ibarətdir:

1. Türkcə-ərəbcə -farsca-rusca-ermənicə;
2. Azərbaycanca – rusca;
3. Türkcə -ərəbcə -farsca – rusca;
4. Qədim mənşəli türk sözlərinin izahı, müasir Azərbaycan və başqa dillərdə mənası (1, sax. vah. 258).

2. Azərbaycan və fars dillərində 1 dəftər həcmində ərəb əlifbası ilə yazılmış bu lüğətdə A və B hərfləri ilə başlayan sözlər öz əksini tapmışdır (1, sax. vah. 260).

3. 59 vərəq həcmində olan bu əlyazma lüğətdə isə Türkcə -ərəbcə -ermənicə -farsca və rusca sözlərdir (1, sax.vah.259).

Ümumiyyətlə, Salman Mümtaz arxivində dilçiliyə dair xeyli əlyazma materialı və qeydlər saxlanılır. Məsələn, alimin “Bir söz kökündən əmələ gətirilən sözlər” (1, sax.vah. 115 - 37 vərəq), ““Bir” sözünün işləndiyi ifadələr” (1, sax.vah.116 – 2 vərəq) adlı əlyazma materialları bu baxımdan diqqətəlayiqdir. “Dilçiliyə aid” adlı 5 dəftər həcmində olan əlyazma materialı da bir söz kökündən alınmış müxtəlif sözlərdən ibarətdir (1, sax.vah. 172).

Salman Mümtazın 1923- cü ildə “Kommunist” qəzetinin səhifələrində (9 noyabrdan 29 noyabr tarixinədək 17 nömrədə) dərc olunan “Dilmac” adlı lüğəti dilçilik, xüsusilə lüğətçilik tariximizin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Dilmac” lüğətinin dərc edildiyi vaxt və ümumiyyətlə, XX yüzilliyin ilk onillikləri Azərbaycanda lüğətçilik sahəsində mühüm addımlar atılmaqda idi. Dövrün görkəmli maarifpərvər ziyalıları ana dilimizin saflığı və zənginləşməsi uğrunda var qüvvələri ilə çalışır, bu sahədə əhəmiyyətli işlər görürdülər (bax: 9). Belə mühüm addımlardan biri də Salman Mümtazın tərtib edərək mətbuat vasitəsilə geniş oxucu kütləsinə, elmi ictimaiyyətin rəyinə təqdim etdiyi “Dilmac” lüğəti idi. Bu lüğət barəsində, ilk növbədə, alimin öz yazdıqlarına diqqət edək. Lüğəti təqdim edərkən Salman Mümtaz yazırdı:

“Doğma ana dilimizin yolunda çin ürəklə çalışanların sayı gündən-günə artmaqdadır. Hər yazıçı bu yonulmuş dadlı dilimizi özgə dillərin boyunduruğundan qurtarmaq istəyir. Və buna irişmək üçün dürlü-dürlü yollar arayır. Böylə olduqda kimsə bu yolda öz köməyini, yardımını əsirgəməməlidir. “Varını verən utanmaz” məsələncə biz də “Dilmac”da qaraladığımız sözləri oxucularımızın gözləri önünə sərdik. Bu sözlərimiz əgər dərin oxumuş və baş bilənlərimizin qılıqlarına uyğun gəlsə, bu işə olan sevgimiz get-gedə daha da artacaqdır. İncə düşünən yazıçılarımız da “Dilmac”ın yanlışlarını düzəltmələri ilə bizi özlərinə



borclu edə bilərlər” (5). Daha sonra, Salman Mümtaz ana dilimizin zənginliyinə və unudulmuş sözlərin dəyərində diqqəti çəkərək yazırdı: “Ana dilimiz olduqca varlı və zəngindir. Yalnız çalışmaq və itmiş-batmış sözlərimizi aramaq və tapmaq gərəkdir. Azərbaycanlılar üçün bu unudulmuş və büsbütün yaddan çıxmış sözlər olduqca dəyərlidirlər. Yiyəsiz əkinə çağırılmamış qonaqlar gəldiyi kimi dilimizin də hələ gənc ikən boy atmış şivələrinə baş çəkmiş budaqlarına sarmaşlıq kimi sarınan yad sözlər gəlib sarınmışdır. Güllüklərimizdə gözəl qoxulu və alabəzək çiçəklərimiz özü özbaşına bitən və kimsəyə gərək olmayan əsassız alaqaların çoxluğundan büsbütün soluxmuşdur. Bunların qurumaması və güllərimizin, çiçəklərimizin cücərib artması üçün o dəyərsiz sarmaşlıqlar və o iysiz, qoxusuz alaqalar kökündən qoparılıb atılmalıdır” (5). Alim bunun üçün, hər şeydən öncə, xalqın köməyinə, elin yardımına ehtiyacımız olduğunu vurğulayır. Bu məqamda, “Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsən, dolaşsın, öyrənə bilsin”, - deyən böyük azərbaycanşünas alim-yazıçı Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin də qiymətli fikirləri yada düşür (bax: 2). Salman Mümtaz da dilin kökünü arayıb-axtarmağı ən vacib məsələ kimi önə çəkirdi: “Gerçəkdən də belədir: buyruq ilə dil yaradılmaz. Dili öyrənmək üçün elə yanaşmalıyıq. Elin köməyi ilə itirdiyimiz sözləri tapa bilərik. Danışdığımız dilin kökü, qaynağı ellərimizin göz bəbəyi kimi qoruyub və bugünədək saxlaya bildiyi sözlərdir...” (5).

Salman Mümtazın əski ərəb qrafikalı əlifbamızla “Kommunist” qəzetinin səhifələrində dərc olunmuş və artıq müasir əlifbamıza transfoneliterasiya edərək nəşrə hazırladığımız “Dilmac” lüğətində 949 sözün Azərbaycan türkcəsindəki qarşılığı verilmişdir. Amma alimin həm Ədəbiyyat və İncəsənət arxivindəki, həm də Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi fondlarında mühafizə edilən əlyazma materialları, tərtib etdiyi lüğətlərin yazıldığı dəftərlərlə tanışlığımıza əsaslanaraq biz, bu lüğətin, əslində, daha böyük bir həcmdə olduğunu, sadəcə, bir qisminin dərc edildiyini düşünürük. Böyük ehtimalla, alimin nəşrə hazırladığı daha böyük həcmli – 6 cildlik, 40 çap vərəqi həcmində “Beş min söz” lüğətinin də ilk variantı məhz bu “Dilmac” lüğəti ola bilər. Çox təəssüf ki, hələ sağlığında çapı naməlum səbəblərlə ləngidilmiş, müxtəlif maneələrlə rastlaşmış bu lüğət Salman Mümtazın repressiya illərinin qaranlığında itib-batmış qiymətli əsərlərindəndir. Bu gün əlimizdə olan “Dilmac” lüğəti də alimin böyük zəhmət bahasına, öz sözləri ilə desək, “itib-batmış”, “unudulmuş”, “büsbütün yaddan çıxmış” qədim türk sözlərimizi arayıb-axtarıb üzə çıxarmaqla yaradıcı şəkildə tərtib etdiyi bir əsər kimi, onun dilçilik və lüğətçilik fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli bəhrələrindəndir.

Bu lüğətdə öz əksini tapan bəzi sözləri diqqətə çatdırırıq:

- aydın** – vazeh, aşkar
- aydım** – nitq, xütbə
- ay parçası** – mahparə
- ay yüzlü** – mahru
- ağa** – amir, rəis
- asqı** – avizə
- aş** – təam
- aqın** – hücum, şiddətli hərəkət
- alacaq** – mətlubat
- buta** - qönçə
- bilici** – danə, alim
- dəğişmə** - təğyir, təbdil
- dəmir** – ahən, hədid
- değişmə** - müşairə
- dilmac** – tərcüman
- dildağ** - ərizə, isteda
- inanc** – etibar
- uçmaq** – behişt, cənnət
- əsin** – nəsim, səba, badi-səba



elçi – səfir, rəsul
ərməğan – töhfə, hədiyyə
ulus – millət, ümmət
uyğun – müvafiq, münasib
uruğ – nəsil, zürriyyət
ordu – ceys, ləşkər
istək – meyl, iştəha
yaradan – xaliq
yarlıq – hökm, əmr, fərman
yarğıcı – hakim, amir
yonğac – rəndə
yazaq – məktub, dastan
yazgıç – qələm
və b.

Qeyd edək ki, “Dilmac” lüğətindəki sözlərin əksəriyyəti artıq bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Salman Mümtazın ötən yüzilliyin əvvəllərində mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi “Dilmac” lüğəti, eləcə də bugününüzə gəlib çatan dilçiliyə dair çoxsaylı əlyazma materialları və qeydləri bu böyük ədib və mətnşünas alimin bir dilçi, lüğətçi alim kimi də nə qədər geniş, əhatəli şəkildə tədqiqatlar apardığının parlaq sübutudur. Görkəmli alimin zəngin elmi-ədəbi irsinin araşdırılması, eyni zamanda dilçilik, xüsusilə də lüğətçilik tariximizin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Salman Mümtaz fondu, fond 24.
2. Çəmənşəminli Y.V. Əsərləri, 3 cildə, (tərtibçi: M.Axundova), 3-cü cild, Bakı: Elm, 1977, 328 s.
3. Hümmətli Ş.A. “Salman Mümtazın “100 şair” kitabı,yaxud “Azərnəşr”in arxivində gizli qalmış xəzinə” - www.turkustan.info -14.04.2016; “Türküstan” qəzeti – 19.04.2016.
4. Hümmətli Ş.A. Seyid Nəsimi Salman Mümtazın tədqiqatlarında. - “Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün...” – II Beynəlxalq elmi konfransının materialları, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, 08-11 dekabr 2019-cu il, səh.310-313.
5. “Kommunist” qəzeti, 9 noyabr 1923-cü il, N 253, səh.7.
6. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları (tərtib edən: Rasim Tağıyev) – Bakı: “Yazıçı”, 1986, 445 s.
7. Nəcəfov N. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti.- Bakı, 1987.
8. Tahirzadə Ə. Salman Mümtaz (Tərcümeyi-hal oçerki) - Bakı: “Kür”, 2002, 16 s.
9. Sadıqova S., Ş.Həsənli-Qəribova. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və milli ədəbi dilin inkişaf tarixi (1918-2018).- Bakı: 2018.
10. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi. Salman Mümtaz fondu, fond 162.



XI əsr türk terminlərinin XIV-XVI əsrlər elmi üslubuna aid əsərlərdə semantik inkişafı.
(Semantic development of 11th century Turkish terms in works of XIV-XVI centuries scientific style.)

Şəbnəm Həsənli- Qəribova

Fil.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Dilçilik İnstitutu,
ORDIC NO: <https://orcid.org/0000-0003-0912-4504>

XÜLASƏ

XI əsrdə yaşayan türk xalqlarının dili, tarixi, dini inancları, mərasim və adət-ənənələri, yaşayış tərzində haqqında məlumatları əks etdirən yeganə əsər olması "Divanü- luğat-it-türk"-ü XI-XII əsr türk dillərinin öyrənilməsində mühüm mənbəyə çevirir. "Divan"ın əks etdirdiyi söz sistemi türklərin ailə-məişət vəziyyətini, qohumluq əlaqələrini, qədim və yeni inanclarını, sənət-peşə tərzini, cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini, hərbi-siyasi idarəetməni əhatə edir və qədim dövrlərdən başlayaraq XI əsrə qədərki türk dillərinin ümumi mənzərəsi barədə tam geniş məlumat verir.

Tarixi mənbələrə nəzər saldıqda aydın olur ki, milli terminologiya əslində bir xalqın elmi təfəkkürünün timsalı kimi etnokulturoloji səciyyə daşıyır. Belə ki, prototerminalar adlandırma biləcəyimiz etnokulturoloji dil vahidləri sonrakı mərhələlərdə müəyyən peşə və sənət sahələrinin inkişafı, hansısa bir elm və sənət sahəsinə inteqrasiyası nəticəsində terminlərə çevrilir. Məsələn, M.Kaşğarının "Divan" ında "ayva" meyvəsi haqqında məlumat verilir (DLT. I,174-21; DLT II 303-1). XIV əsr tibbə aid əsərlərdə isə bir meyvədən hazırlanan "ayva cəvərişi", ayva tohmı, "ayva şarabı" kimi əcazılıq nümunələri timsalında söz tibbi termin kimi yeni mənada işlənir. M.Kaşğarının "Divanü-luğat-it-türk" əsərində işlənən tamar/tamır/ tamur sözü sonrakı dövr əsərlərində "kol tamarı, setkün tamarı, inceçük tamar, şiryan tamarı, bürçək tamarı, alın tamarı, ayak tamarı" və s. kimi terminlərin, "göz" sözü XIII-XVI əsr tibb abidələrində göz ağrısı, göz pınarı, ak düşmüş göz, göz canı, göz dönüğü, göz bigarı terminlərinin tərkibində işlənir.

XI əsr abidəsi "Divanü- luğat-it-türk" əsərində "tütək" sözü ibrik və s. əşyaların boğazı mənasında işlənir. Lakin XIV əsrdə bu söz bir tibb termini kimi də istifadə edilmişdir. Həkim Bərəkətin "Xülasə" əsərində nəfəs yolu mənasında "öyken düdüğü" termini işlənir. Sözüün daşdığı mənə çalarında genişlənmə baş vermiş və yeni anlayış ifadə olunmuşdur. Situasiyadan asılı olaraq söz yeni mənə kəsb etmişdir. Yəni situativ adlanma sonradan daimi terminə çevrilmişdir. Göründüyü kimi, tarixi inkişaf sözün semantik strukturunda fərqli izlər buraxır. Semantik əlamətlərin bu və ya digərinin fəallaşması və ya öz fəallığını itirməsi sözün dildəki yerini də müəyyənləşdirir; keyfiyyətcə yeni söz yaranır, yaxud da sözün mənasında daralma baş verir, yaxud da söz bəzən başqa bir sözlə birlikdə tam yeni mənənin daşıyıcısına çevrilir.

SUMMARY

The fact that "Divanü-luğat-it-Türk" is the only work that reflects the language, history, religious beliefs, ceremonies and traditions of the Turkic peoples living in the 11th century, makes it an important source in the study of 11th-12th century Turkic languages. The vocabulary of "Divan" covers the family and living conditions of the Turks, kinship, ancient and new beliefs, art and profession, the relationship of sincerity,



military-political management. The work provides comprehensive information about the general picture of the Turkic languages from ancient times to the XI century.

When looking at historical sources, it is clear that national terminology is in fact ethnocultural as an example of a nation's scientific thinking. Thus, ethno-cultural linguistic units, which we can call prototherms, become terms in the later stages as a result of the development of certain professions and arts, their integration into some field of science and art. For example, M. Kashgari's "Divan" gives information about the "quince" fruit "ayva"(DLT. I, 174-21; DLT II 303-1). In the 14th century medical works, the word is used in a new sense as a medical term in the form of pharmaceutical samples such as "ayva cevarişi", ayva tohmı, "ayva şarabı"("quince revolution", "quince seed", "quince wine") made from a single fruit. The word tamar / tamir / tamur used in M. Kashgari's "Divanu-lugat-it-turk" is used in later works as "kol tamarı, setkün tamarı, incecük tamar, şiryan tamarı, bürçek tamarı, alın tamarı, ayak tamarı" and so on. The word "göz" (eye) is used in medical monuments of the XIII-XVI centuries in the terms of göz ağrısı, göz pınarı, ak düşmüş göz, göz canı, göz dönüğü, göz bigarı (eye pain, eyelids, white eyes, eye pain, dizziness, cataracts).

In the 11th century monument Divanu-lugat-it-turk, the word "tutek" is used to mean the throat of ibrik and other objects. However, in the fourteenth century, the word was also used as a medical term. Doctor Barakat's "Khulasa" uses the term "öyken düdüğü" in the sense of the respiratory tract. The meaning of the word has expanded and a new concept has been expressed. Depending on the situation, the word took on a new meaning. That is, situational naming later became a permanent term.

As can be seen, historical development leaves different traces in the semantic structure of the word. The activation or loss of one or another of the semantic features also determines the place of the word in the language; a qualitatively new word is formed, or the meaning of the word is narrowed, or the word sometimes becomes a completely new meaning together with another word.



Türk dillərində samitlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Təranə Şükürlü
AMEA Dilçilik İnstitutu

XÜLASƏ

Müasir türk dilləri həm fonetik quruluşunun müqayisəli tədqiqi ilə onların tarixi inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Tezisdə türk dillərinin fonetik quruluşu və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı sait və samit fonemlərin kəmiyyətində, işlənmə mövqelərində özünü göstərən fərqli xüsusiyyətlər tədqiqata cəlb olunub. Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Acar sözlər: fonetika, samitlər, kar, cingilitili, fonem

SUMMARY

Modern Turkic languages can be identified with their comparative study of the phonetic structure and historical perspectives of development. The article discusses the phonetic structure of the Turkic languages and their features. During the research, different properties of the vowel and consonant phonemes have been studied. Various scientific sources were used to write the article.

Key words: phonetics, consonant, vowel, voiced, phoneme

ÖZET

Çağdaş Türk dillərinin ses bilgisi karşılaştırmalı olarak incelenmesiyle, tarihsel gelişimlerinin beklentilerini belirlemek mümkündür. Teziste Türk dillərinin ses bilgisi ve özelliklerini incelemektedir. Araştırma sırasında gelişim konumlarında kendini gösteren ünlü ve ünsüz ses sayılarının farklı özellikleri çalışmaya dahil edilmiştir. Makalenin yazımında çeşitli bilimsel kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: ses bilgisi, ünsüzler, tonsuz ünsüzler, tonlu ünsüzler, fonem

GİRİŞ

Türk dilinin fonetik quruluşu qədim tarixə malikdir. Bu günə qədər türk dillərinin fonetik quruluşu dərinədən müqayisə olunaraq bir sıra elmi faktlar, nəticələr müəyyən edilmişdir.

Dildə olan səslər müxtəlif məxrəcdə formalaşır. Dildəki səslərin formalaşmasında bir sıra cəhətlər vardır. Samit səslər ağız boşluğunda bu və ya digər üzvün maneəçiliyinə rast gələrək formalaşmış, tələffüz olunan səslərdir.

Türk dillərinin fonetik quruluşunda vokalizm və konsonantizm fərqlənir. Biz isə tədqiqatımızı konsonantizm sistemi üzərində aparacağıq.

Türk dilindən fərqli olaraq **x samiti** fonem kimi fərqlənir. Qaqauz dilində *h fonemi* əlifbada öz əksini tapmır. Məsələn: *xava*-hava, *xepsi*-hamısı.

Türk dilində “x” səsi mövcud deyil. Bu səs Azərbaycan dilindəki mövcud **h** səsinə uyğun gəlir. *xəncər*(*azərb.-, hancer* (türk)), *xidmət*(*azərb)-hizmet*(türk)).

Azərbaycan dilindəki sözün ortasındakı **x** səsi türk dilindəki **k(ka)** səsinə uyğun gəlir. *yaxmaq*(*azərb.-yakmak*(türk)), *çıxarmaq*(*azərb)-çıkarmak* (türk)).

Azərbaycan dilində söz sonunda işlənən **x** səsi türk dilindəki **k (ka)** səsinə uyğun gəlir: *burax* (*azərb)-burak*), *darıx*(*azərb)-darık*(türk)).

X fonemi Qırğız dili üçün səciyyəvi deyildir. Bu fonem *k*-ya keçir. Məsələn, *xan-kan*, *qırx-kırk*.

Türk dilində sözün əvvəlində **ğ samiti** işlənmir. Sözün ortasında və sonunda işlənsə də, tələffüzü olduqca yumşaq olur. Bir növ sait təəvvürü yaradır: *dag-daa*, *yağ-yaa*, *ağla-aala*, *yağlı-yaalı*.

Qaqauz dilində söz ortasında **ğ samitinin** düşməsi daha spesifikdir: *ağız-aaz*, *ağır-aar*. Bu dilin fonetik quruluşunda **g samiti** yoxdur.

Bir qayda olaraq Noqay dilində **ğ samiti** söz əvvəlində işlənmir. Bu samit **q** kimi işarə olunur: **kabırqa** –qabırğa, **kayğı**-qayğı.

G samiti Türk dilində “g” samiti incə saiti ilə işləndikdə Azərbaycan dilindəki “g” səsinə verir. *güzel*”*gözəl*”.

G samiti bəzən qalın saitlərlə heca qurduqda da “g” səsinə verir: *guya*”*guya*”, *rüzgar*”*külək*”.



Türkmən və qaqauz dillərində “g” samiti işlənmişdir. G foneminə türkmən dilində dilortası “q” samiti, qaqauz dilində isə dilarxası “q” samiti uyğun gəlir: qeyim”geyim”(türkm), qümüş”gümüş”(qaq). türkmən dilində də mövcud deyil. Qaqauz və türkmən dillərində *g samiti q samiti* ilə əvəz edilir: *göy-qöy, qöz-göz*.

“p” samiti türk, türkmən və qaqauz dillərində Azərbaycan dilinə nisbətən, söz əvvəlində daha güclü mühafizə olunur: barmaq (azərb), parmaq “barmaq” (türk), pıl”fil” (türkm), pinmə “minmək” (qaq).

Türk dilində “p” samiti daha çox nəfəsli tələffüz olunur: kitap, sepet. Bununla yanaşı, “p” samitinin mövqə məhdudiyyəti yoxdur: pırlanta “birilliant”, yapmaq “etmək”, kitab “kitab”.

Türkmən dilində “p” samiti söz əvvəlində saitlərlə yanaşı işlənir. Çünki türkmən dilində söz əvvəlində iki samit yanaşı işlənir: pay”pay”, penje “pəncə”. Türkmən dilində rus dilindən və rus dili vasitəsilə keçən sözlərdə “p” samiti müxtəlif samitlərlə yanaşı işləyir: plan, predmet, professor və s.

Söz əvvəlində güclü “p” samitinin mühafizə olunmasına türkmən dilində daha çox təsadüf olunur. Belə ki, Azərbaycan və qaqauz dillərində “b” samiti ilə başlayan bəzi sözlər türkmən dilində “p” samiti ilə verilir: balta (azərb, türk, qaq), palta (türkm).

Türk dilində b samiti sözün əvvəlində və ortasında işlənir: baba”ata”, haber

“xəbər”. Türk dilində qetd etmək olar ki, söz sonunda “b” samiti işlənmir. Söz sonunda “b” samitinin qarşılığı olan “p” samiti işləyir. Kitab “kitab”.

Bir sıra təkhecalı sözlərin sonunda məna təhrifinə yol verməmək üçün “b” samiti olduğu kimi saxlanılır, yəni karlaşır: kalb “ürək”, kab “qab” [1,31]

Müxtəlif qruplarla müqayisədə, Oğuz qrupu türk dilləri içərisində “b” samiti türkmən dilində daha güclü mühafizə olunur: ber (türkm), ver (azərb), ver (türk), ber (qaq).

Türkmən dilində “b” fonemi söz əvvəlində və yaxud k, p, t samitlərindən sonra kipləşən halda işləyir: baq”bağ”, buq”buxar”, ıqbal”cəza” [2,48].

“b” fonemi intervokal mövqedə və ya saitlə samit arasında novlu variantda çıxış edir: oba”kənd”, bilbil”bülül.

Türkmən dilində rus dilindən və rus dili vasitəsilə keçən sözlərin sonunda b samiti karlaşır, ancaq bu proses orfoqrafiyada öz əksini tapmır: klub”klup”, qerb”qerp”.

Qaqauz dilində “b” samiti sözün əvvəlində və ortasında işləyir: bu”bu”, çabuk”tez”.

Söz sonunda b samiti işlənmir. Onun karlaşmış variantı iştirak edir: ecap”hesab”.

Türk dillərində eyni mənşəli sözlərdə “d” samitinin eyniyyətinə rast gəlirik: deşik (azərb, türk, türkm, qaq).

Oğuz qrupunda “d” samitinin işlənmə mövqeyi eyni deyildir. Azərbaycan dilində “d” samitinə sözün müxtəlif yerlərində rast gəlirik: dərə, odun, yurd.

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində “d” samitinin müxtəlif çalarlıqları mövcuddur: d, d. Bunlardan birincisinə arxasına saitləri, ikincisinə isə önsürə saitləri əhatəsində rast gəlmək mümkündür: adam, dedi.

Oğuz qrupu türk dillərinin fonetik quruluşuna nəzər saldıqda görəyik ki, “d” samiti türk, türkmən və qaqauz dillərində sözün əvvəlində və ortasında işləyir: dinləmək”dinləmək”, kadın”qadın” (türk), demir”dəmir”, adam”adam” (türkm), dışarı”xaric”, dudak”dodaq” (qaq).

Türk dilində söz sonunda “d” samitinin qarşılığı olan “t” samiti işləyir: dörd”dörd”, dert”dərd”.

Qaqauz dilində “d” samiti arxasına saitləri ilə işləndikdə incələşən “d” səsi kimi səslənir: darı, koydu [3,53].

Ümumiyyətlə, göstərmək olar ki, “d” samiti saitlər arasında cingiltili olur, söz sonunda isə bir qədər karlaşır. Karlaşma “d” səsinin məqamına görə müxtəlif dərəcədə olur.

Əgər “d” səsi iki və çoxhecalı sözlərin sonundadırsa bu zaman karlaşacaq: azad, qanad. Təkhecalı sözlərin tərkibində saitlərlə yanaşı işləyən “d” səsi isə tələffüzdə karlaşmır: ad, yad.

Kipləşən, dilönü, dil-diş, kar, küylü samitdir. Qeyd etmək olar ki, kipləşmiş danışmaq üzlərinin bir-birindən aralanması anında “t” səsi kimi formalaşmış səs axını azacıq nəfəs ilə ötrülür. Bu cür nəfəslənmə prosesi “t” samitinin söz əvvəlində və söz sonunda tələffüzündə təzahür edir: tap, top, at, kainat. Türk dillərində “t” samiti çox işləyən samitdir. Buna görə də mənşə cəhətdən eyni olan bir sıra sözlərdə həmin samitin işlənmə mövqeyində eyniyyət müşahidə olunur: tanımaq (azərb), tanımak (türk), tanamak (türkm), tanımaq (qaq).

Türk dillərində “t” samitinin mövqə məhdudiyyəti yoxdur. “t” samitinə həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda rast gəlirik: tələb, ütü, hörmət (azərb), tüfenk”tufəng”, mutfak”mətbəx”, hat”xətt” (türk), toy”bayram”, yalta”tənbəl”, dost”dost” (türkm), terzi”dərzi”, utanmaq”utanmaq”, bulut”bulud”(qaq). Qaqauz dilində t samiti önsürə saitlərinin qarşısında incələşir: teli”əsas”.



Türk, türkmən və qaqaüz dillərində “d” samiti ilə başlayan elə sözlərə təsadüf etmək olur ki, onların Azərbaycan dilindəki paralellərində “d” əvəzinə “t” samiti mühafizə olunur. Tikan (azərb), dikan (türk), tox (azərb), dok (türkm), tut (azərb), dut(qaq).

“m” samiti Türk dilində söz əvvəlində işləmə bilməyən samitdir. Əski türkcədə “m” samiti ilə başlayan bəzi sözlər “b” samitindən törənmişdir: men<ben [4,54].

Türkmən dilində “m” samiti bütün mövqələrdə işlənir: medeniet”mədəniyyət”, alma”alma”, yarım”yarım”.

“m” samiti həmçinin, intervokal vəziyyətdə də çıxış edir: xemme”hamı”, kümüş “gümüş”. Türkmən dilində “m” samitilə başlayan bəzi sözlər alınma sözlərdir:

“mayıl” isti, “matal” tapmaca”, mivə”meyvə”.

Qaqaüz ədəbi dilində “m” samiti incələşən incələşməyən variantlarda olur: domuz”donuz”, eyem”.

Türk dilində “l” samiti bir sıra təqlidi sözlərin tərkibində də işlənir. Həmin təqlidi sözlərə nəzər yetirək: lık-lık, lopur-lopur, lop-lop və s. Həmçinin, l samiti incə və qalın variantlarda da çıxış edir. Arxasına saitləri ilə işləndikdə qalın, önsıra saitləri ilə işləndikdə incə olur. ala”rəng”, kalp”qəlb”.

A.N.Kononova görə, incə və qalın “l” samitləri müstəqil fonemlərdir.

Türkmən dilində “l” samiti bütün mövqələrdə işlənir. lal”lal”, altın”qızıl”, el”əl” [2,56] .

Qaqaüz dilində “l” samiti saitlərin təbiətindən asılı olaraq incələşmiş və qalınlaşmış variantlarda olur: al”qırmızı”, qözəl”gözəl”

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəsulov Ə, Rüstəmov R. Türk dili. Bakı, 1991.
2. Грамматика туркменского языка. Изд-во “Наука” Москва, 1967
3. Покровская Л. Грамматика гагаузского языка. М., 1964
4. M.Ergin . Türk dil bilgisi. . Sofya. 1967



İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ QARAPİRİMLİ (QARAPİRİM) KƏNDİNİN MİKROTOPONİMLƏRİ

Ayşən İsmayılı

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin toponimik sisteminin əhəmiyyətli sahələrindən biri mikrotoponimlərdir. Müəyyən bir ərazidə xəritələrdə qeydə alınmayan, lakin orada yaşayanlar tərəfindən bilinən bəzi yer adları vardır ki, nəsilən-nəslə keçərək günümüze qədər çatan dağ, dərə, təpə, til, tirə, qaş, yağın, çala, küdrü, yayla, çöl, düz çökək, gədik, baş, uc, taxt, taxta, yol, quyu, çay, arx, kanal, gölməçə, yurd, yol, yamac, pəyə, kalafa, qoruq, bağ, yataq, yaylaq, qışlaq, eniş, yoxuş, yal, qobu, daş və b. Bu nomenləri toponimlərin növü içində mikrotoponimlər öyrənir.

Mikrotoponimlərin ortaya çıxmasında ərazidəki flora, fauna, geomorfoloji xüsusiyyətlər mühüm rolə malikdir. Buna görə də Ağdam rayonunun işğaldan azad olunmuş Qarapirimli kəndinin mikrotoponimlərinin linqvistik aspektdən araşdırılması, etimoloji təhlilin verilməsi, mənbə və məxəzlərə əsaslaq yayılma arealının müəyyən olunması dilçiliyimiz üçün gərəklidir. Qarapirimli kəndi 1993-cü il iyun ayının 23-də ermənilər tərəfindən işğal olunub, 2020-ci il 20 noyabr tarixində işğaldan azad edilmişdir. Kəndin adı Qarapirim şəklində də göstərilir. Məqalədə kənddə qeydə alınan mikrotoponimlərin (Qaraquş təpəsi, Daşlı yal, Camış daşı, Qaratikan dərəsi, Küllütəpə, Böyüktəpə, Kiçiktəpə, Əppəkli təpə, Çiçəyin təpəsi, Qılınc dağı) paralelləri də müəyyən olunmuşdur. Bu işə müxtəlif quruluşa malik olan yer-yurd adlarının sistemləşdirilməsinə şərait yaradır. Kəndin mikrotoponimlərinin araşdırılması nəticəsində aydın olmuşdur ki, ərazidə mövcud olan coğrafi nomenlər məhdud dairədə işlədilir və yerli əhaliyə məlumdur. Hansı ki mikrotoponimlər sisteminə oronimlər (kiçik dağ, dərə, təpə, düz və s.), teonimlər (ocaq, pir, türbə, ziyarətqah), hidronimlər (kiçik çay, bulaq, kəhriz, arx, göl) aid edilə bilər.

GİRİŞ

Ağdam rayonunun Qarapirimli kəndi relyef quruluşuna görə düzənlikdir. Ərazidə kəndin sakinlərinə məlum olan bir çox mikrotoponimlər vardır. Hansı ki bu nomenlər ancaq orada məskunlaşanlara məlum olmuşdur. Qarapirimli "Goranboy rayonunun Goranlı inzibati ərazi vahidində kənddir. Kürəkçayın sahilində, düzənlikdədir. Oykönim əfşarların qırıqlı tayfasının qarapirimli tirəsinin adı ilə bağlıdır" (3, 34).

"Qara sözü 17 mənada işlənir və onun çoxlu mənaları vardır: Qaradağ, Qara təpə- hündür, Qaraçala genişlik, Qarabulaq böyük, Qaragün aşağı, Qaradonlu rəmg, Qara div qorxulu mənalarındadır" (15, 188). Bizcə, Qarapirimli mikrotoponiminin tərkibində işə qara böyük mənəsindədir. Pir sözü din və mövhumatla bağlı olaraq yaranmışdır. Pir: "Mutasavvuf, ərmiş, şeyx. Məcəzi olaraq hər hansı bir mövzunun uzmanıdır. Bir sənət və ya bilim sahəsinin mənəvi qurucusu və qoruyucusudur. Türkcə "Bir" sözü ilə bənzəməyi diqqət çəkir. Ayrıca təssəvvüfə dayanan bir peşə olan "Ahilikddə" bir çox peyğəmbər bir peşəni piri sayılır" (11, 246).

Nadir Məmmədov hesab edir ki, "Pir Azərbaycanda vaxtilə çox işlək olmuş terminlərdən biridir: Pirallahı adası (Abşeron arxipelaqında), Pirallahı şəhər tipli qəsəbə (Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu), Pirsaat çayı, Pirqulu dağı (Şamaxı rayonu), Pirəsora kəndi (Lerik rayonu), Pirquluoba kəndi (Quba rayonu), Pirqaraçuxa kəndi (Şamaxı rayonu), Pircahan kəndi (Laçın rayonu), Pirəbədil kəndi (Quba rayonu), Pirəhmədli kəndi (Füzuli rayonu), Pirdağ (Oğuz və Qubadlı rayonları) və s." (15, 192) rast gəlinir. Kəndin iqlimi quru subtropikdir.

ARAŞDIRMA

Tədqiqata cəlb olunan mikrotoponimlər yerli əhali tərəfindən bilinən yer-yurd adlarıdır. Bu nomenlərin bəzisinə diqqət yetirək:

Qaraquş təpəsi. Ağdam rayonunda Qarapirimli kəndində təpədir. Zoonim əsasında yaranmış mikrotoponimdir. Çöl quşunun adı mikrotoponimə çevrilmişdir. Yerli əhalinin məlumatına əsasən, təpənin belə adlanmasına səbəb o ərazidə qaraquşların çox uçmasıdır.

Qaraquş xan türk xalqının təfəkküründə "Qaraquş xan Türk və Altay mifologiyasında quşlar tanrısı Karaquş və Harahus olaraq da xatırlanır. Karaquş şəklində də deyilir. Quşlara hökm edən Tanrı Übgənin oğludur. Karaquş (Qaraquş) Anadoluda, Türklərdə böyük və yırtıcı quşları təyin etməkdə istifadə edilən ortağ bir təbirdir" (11, 168).



"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Qaraquş adına rast gəlinir: "Qartal" kimi. Çayın baqsa, qaraquş ərđəmlü, qurqurma quşaqı, qulağı altun küpəli, Qalun Oğuz bəglərini atdan yıqan Qazılıq qoca oğlu bəğ Yegnək çapar yetdi" (9, 53).

Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində qaraquş 3 mənada işlənir: "Qaraquş, dovşancılı; Müştəri ulduzunun adıdır. O, dan üzü doğur. Ona bənzər "Karakuş ulduz" deyilir; Dəvə dabanının kənarlarıdır. Oğuzca" (14, 210).

Qaraquş adı ilə bağılı olaraq "Pəzməri kəndində Ordubadda Qaraquş qayası, Babək rayonunda Qaraquş dağı, Göyçayda, Şamaxıda Qaraquş dağı, Qazaxda Qaraquşçala qeydə alınmışdır" (3, 31). Qaraquş zoonimi ilə bağılı olaraq "Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində yer adı" (7, 249) qeydə alınmışdır. Fikirlərdən aydın olur ki, yer-yurd Qaraquş təpəsi zoonim mənşəlidir. Əfsanələrdə, dastanlarda qeydə alınmışdır. Fikrimizcə, mikrotoponimi "Qaraquşlar çox olan təpə" kimi izah etmək olar.

Daşlı yal. Ağdam rayonunda qeydə alınan mikrotoponimlərdən biri də Daşlı dərədir. Oroqrafik obyekt süxurunun tərkibinə əsasən belə adlandırılıbdır. Oronim dialektlərdə daşlı kimi işlənir, yəni səs əvəzlənməsi baş verir. Toponimiyada daş termini "qayalı, daşlı" mənasında işləyə bilər. Mikrotoponimin tərkibində işləyən dərə süxurunun tərkibinin daşlardan ibarət olması ilə əlaqədardır. Dərə isə mənfi relyef formasıdır.

Daşlı şəxs adı kimi də qeydə alınmışdır. Daşdı şəklində istifadə olunur. Arxaik nomenlər arasındadır.

Respublikamız ərazisində Gədəbəy, Şamaxı (Daşlı dağı), Laçın (Daşlı düzü, Daşlıburun, Daşlıgüney), Siyəzən (Daşlı Çalğan kəndi), Şəki (Daşlıdərə dağı), Qəbələ (Daşlıca kəndi, Daşlıçay hidronimi), Şəki (Daşlıdərə dağı), Dəvəçi (Daşlıyataq kəndi), Qubadlı, Daşkəsən, Kəlbəcər (Daşlı yoxuş) və s. qeydə alınmışdır. Bizim fikrimizcə, "çoxlu daşlardan ibarət olan dərə" şəklində izah edə bilərik.

Daşlı Türkiyədə "Olur, Oğuzeli, Gaziantep, Muğla, Siirt, Sivas, Urfa ərazisində kəndlərə rast gəlinir" (10, 503).

Son zamanlara qədər Ermənistan ərazisində toponimik vahidin iştirak etdiyi el-oba adları qeydə alınmışdır. Daşlı – "İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adıdır. 1949-cı ildə əhalisi Azərbaycana köçürüldükdən sonra kənd dağılmışdır. 1728-ci ilə aid mənbədə Daşlı-Qaya kimi qeyd olunmuşdur ki, bu da əslində Qayı (Kayı) tayfasının daşlıq yerdə məskunlaşması nəticəsində yarandığını göstərir; 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adıdır; Eçmiədzin rayonunda kənd adıdır; Daşlıqaya 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adıdır; Daşlı göl İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Ələyöz dağında 3250 m yüksəlişdə gölün adıdır; Daşlıca İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adıdır; 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xıncirək nahiyəsində kənd adıdır" (5, 229).

Camış daşı. Ağdam rayonunda Qarapirimli kəndində rast gəlinmişdir. Zoonim mənşəli söz əsasında yaranan mikrotoponimdir, lakin daşın bu cür ad alması camışla əlaqəli deyildir. Kəndin əhalisinin məlumatına əsasən, toponimik vahid həcmi böyük olduğu üçün bu şəkildə ərazidə tanınmışdır. Daş özü qara rəngdə olmuşdur. Respublikamızda Tovuz (Camış talası), Kəlbəcər, Xanlar, Goranboy (Camışdağı) qeydə alınmışdır.

Ermənistanda azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə yer-yurd adlarına rast gəlinir. Camış zoonimi ilə bağılı olaraq Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Camışbasan – "İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Vedi (Ararat) rayonunda kənd" (4, 311); Camışlı – İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indiki Alagöz (Araqadz) rayonunda kənd" (4, 311); Kiçik Camışlı – "İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indiki Alagöz (Araqadz) rayonyunda kənd" (4, 194) qeydə alınmışdır. Ancaq bu el-oba adı zoonim mənşəlidir. Camış daşı mikrotoponimi isə bənzətmə əsasında yaranmışdır. Bizim fikrimizcə, mikrotoponimi "böyük daşın olduğu yer" şəklində izah etmək olar.

Qaratikan dərəsi. Ağdam rayonunun Qarapirimli kəndində dərədir. Qaratikan toponimik vahidi fitonimdən əmələ gələn mikrotoponimdir. Murdarçakimilər fəsiləsinə aid olan bitkidir. Adından da görüldüyü kimi tikanlı koldur. Bu bitki daha çox quru daşlar olan çınqıllı, gilli yamaclarda, düzənliklərdə olur. Dərə isə müsbət relyef formasıdır. Axar sular eroziyaya uğrayır və nəticədə dərələr əmələ gəlir. – i şəkilçisi isə mənsubluq bildirir.

"Qaratikan bitkisinin meyvələr ortadan nazılmış disk formasında olub, diametri 2 sm-ə qədərdir. Qaratikan həddən artıq tikanlı kol bitkisidir. Bu bitki Azərbaycan, Krım, Qafqaz və Orta Asiyanın dağ ətəklərində yayılaraq təmiz" (12, 289). Qaratikanla əlaqəli olaraq Cəbrayıl rayonunda düz qeydə alınmışdır. Fikrimizcə, mikrotoponimi "Qaratikan bitkisinin bol olduğu dərə" şəklində mənalandırmaq olar.

Gürcüstan ərazisində eyniadlı makrotoponim ilə bağılı olaraq məlumat verilir. Karatikan (Qaratikan) – "Bolnisi rayonunda kənd adıdır. Qırçaq mənşəli Tikan tayfasının adını əks etdirir. "Tikan qara camaatı"



mənasındadır. İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçeniş mahalında Tikanlı, Türkiyənin Qars əyalətində iki Tikanlı, Azərbaycanda indi Qara Tikanlı (Cəbrayıl rayonunda) Dağlıq Şirvanda Tikanlı- yurd və b. toponimlərlə mənşəcə eynidir” (6, 191). “Qaratikanla bağlı olaraq Zəncan vilayətində yer adı qeydə alınmışdır” (7, 254). Göründüyü kimi qaratikan apelyativ leksikaya daxil olan nomendir. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Gürcüstan, Türkiyə, Cənubi Azərbaycan ərazisində geniş şəkildə yayılmışdır.

Küllütəpə. Ağdam rayonunda olan təpələndir. Mikrotoponim ərazidə yanmış ocaq külləri olduğu üçün belə adlanmışdır. Həmçinin, Küllütəpə – “Yaşayış yeri Hacılar kəndində, Hacılar yaşayış yerindən 630 m şimal-şərqdə, Xanlıqtəpədən 987 m qərbdə, Hacılar qobusunun sağ tərəfində yerləşir. Şimal və cənub tərəfləri həyətəni sahələr və yolun çəkilməsilə bağlı olaraq dağıdılmışdır” (1, 40). Bu ərazidə tapılan mədəniyyət nümunələri təpənin neolit dövrünə aid olmasını göstərir. Kül yanan əşyalardan qalmış tozlardır. -lü şəkilçisi isə həqiqi mənadan daha çox məcazilik bildirir. Küllü külə bulanan anlamını ifadə edir. Bizcə, mikrotoponimi “küllü olan təpə” şəklində izah etmək olar.

Küllütəpə – “1728-ci ildə İrəvan əyalətində kənd adıdır. Ayrıum tayfasına mənsub ailələrin kültəpə, qədim yaşayış yerinin (təpədə ocaq yeri olduğuna görə kül qatı vardır) adı ilə adlandırılmışdır. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adıdır” (5, 310); Türkiyədə “Adana, Ərzurum, Gaziantep, Kayseri, Tunceli, Zonguldak ərazilərində kəndlər qeydə alınmışdır” (10, 400).

Böyüktəpə. Ağdam rayonunu Qarapirimli kəndində rast gəlinən mikrotoponimdir. Coğrafi nomenlərdən bəziləri insanlar həcminə, yəni kəmiyyətcə, ölçücə böyük və kiçik olmasına görə adlandırmışlar. Ona görə də bu toponimik vahidlərin tərkibində böyük və kiçik sözlərdən istifadə olunur.

Böyük sözü ilə bağlı olaraq respublikamız ərazisində Tovuz (Böyük qobu), Qubadlı (Böyük quzey), Zəngilan (Böyük yazı), Masallı (Böyük təpə), Salyan (Böyük Çolla), Qazax (Böyük çökək), Qax (Böyük Aladəmir kəndi), Ağdam (Böyük Bəyli kəndi), Şəki (Böyük Dəhnə kəndi), Gədəbəy (Böyük Qaramurad kəndi), Şirxan qobusunun kənarında (Böyük təpə kurqanı) qeydə alınmışdır.

Böyüktəpə – Gürcüstanda – “Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında təpə adıdır” (6, 143); Böyük Şiştəpə – “Qızılqoç rayonunda kənd adıdır. 1921-ci ildə kəndin əhalisi Türkiyəyə köçdükdən sonra ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə Alkets Sepasar adlandırılmışdır” (5, 165).

Kiçiktəpə. Ağdam rayonunun Qarapirimli kəndi ərazisindədir. Kiçiktəpə coğrafi adına həcmi, ölçüsü kiçik olduğu üçün belə ad almışdır.

Mikrotoponimlə əlaqədar olaraq toponimik vahidlər respublikamız ərazisində kifayət qədərdir. Bu toponimlərə Tovuz (Kiçik qobu), Qubadlı (Kiçik quzey), Masallı (Kiçik təpə), Salyan (Kiçik çala), Qazax (Kiçik çökək), Qax (Kiçik Aladəmir), Ağdam (Kiçik Bəyli), Şəki (Kiçik Dəhnə), Gədəbəy (Kiçik Qaramurad), Qəbələ (Kiçik Əmirli, Kiçik Pirəli kəndi) qeydə alınmışdır.

Gürcüstanda – “Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında təpə adıdır” (6, 200); Kiçik Şiştəpə “İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adıdır. 1918-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd Pokr Sepasar adlandırılmışdır” (5, 302).

Əppəkli təpə. Ağdam rayonunda olan mikrotoponimlərdən biridir. Əppək sözü dialekt və şivələrdə işlənir: “Əppəx I (Ağdam, Bolnisi, Çəmbərək, Gədəbəy, Goranboy, Qarakilsə, Mingəçevir, Şəki, Tovuz, Yevlax) birəz əpbəx ver, pendirənə ye: im (Ağdam); Əppəyi vaxtında yigənən kin, quvvadan tüşməsin canın (Gədəbəy); Biz yaxşı bir əppəx yapmışax (Şəki). Əpbəx daşı (Naxşivan) – üzərində yuxa yayılan taxta – Qız əppəx daşın sındırır” (2, 163).

“Divani lüğət-it-türk” əsərində qeydə alınan söz əpmək şəklində işlənir: “Yağma, toxsı boylarının, oğuzların və qıpçaqların bir qisminin dilində “çörək” deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır. Məxrəc qalınlığı səbəbilə p hərfinin vav hərfinə, vav hərfinin t hərfinə çevrilməsi kimi: necə ki, and içərkən billah, vallah, tallah deyilir. Fəqət bu qayda türkcəyə uyğun edyil” (13, 164).

Göründüyü kimi dialektlərdə söz çörək mənasındadır. Mikrotoponimin tərkibində isə söz məhsul yaxşı olduğundan, yəni torpağın münbitliyinə əsasən belə ad almışdır. Beləliklə, biz mikrotoponimi “bol məhsul bitən təpə” kimi izah edə bilərik.

Çiçəyin təpəsi. Mikrotoponimin belə adlanmasına səbəb təpə çiçəklərin çoxluğu ilə bağlıdır. Çiçək sözü gül mənasındadır. Müxtəlif formalı şəxs adlarının tərkibində də işləyə bilər: Çiçəkgül, Çiçək, Çiçəkzur, Çiçəkxanım və s. Respublikamızda çiçək sözü ilə bağlı olaraq “Gədəbəydə – Çiçəkli düzü, Sabirabadda – Çiçəkli kəndi, Kəlbəcərdə – Çiçəkli dağı, Babəkəndə – Çiçəkli dərə” (3, 138) qeydə alınmışdır.

Çiçək fitoniminin iştirak etdiyi Türkiyədə – “Çiçək kəndi (Adıyaman, Ağrı, Çorum, Konya, Maraş); Çiçək alanı (Maraş, Urfa); Çiçəkəli (Maraş); Çiçəkdağı (Ərzurum); Çiçəkərdə (Bingöl); Çiçəkli (Konya,



Adana, Balıkesir, Bursa, Çorum, Ərzurum, Girüsün, Gümüşhane, İçəl, İzmir, Qars, Kırşehir, Manisa, Maraş, Mardin, Muğla, Muş, Rize, sivas, Tokat, Trabzon, Yozgat, Zonguldak); Çiçəklidəğ (Qars); Çiçəklidərə (Adana); Çiçəklidüz (Trabzon); Çiçəkhüyüğü (Yozgat); Çiçəkeller (Çorum); Çiçəkölük (Antalya); Çiçəközü (Sivas, Bursa); Çiçəkpinar (Bolu, Sparta); Çiçəkpinarı (Kastamonu, Tokat); Çiçəktəpə (Afyon, Ankara, Bingöl, Kastamonu); Çiçəkyazı (Kastamonu, Samsun); Çiçəkyurd (Sivas)" (10, 148-149); Cənubi Azərbaycanda "Çiçəklü" (8, 121) qeydə alınmışdır.

Qılınc dağı. Qarapirimli kəndində qeydə alınan mikrotoponimlərdəndir. Dağın belə adlanmasına səbəb qılınca bənzəməsi ilə əlaqədardır. Qılınc mifologiyada işlənir: "1.Qılıs, qılış. 2. Qılınc, qılınç. Uzun, iki yanı kəskin, ucu iti və adətən belə taxılan savaşa alətidir. İnsanlığın ən köhnə savaşa vasitələrindən biridir. Savaşa ruhunun simvoludur. Ata qılıncı quşağdan quşağa əmanət edilib evdə saxlanar. And içilərkən əyilib qılınc öpülər. İskitlərdə qılınc Tanrının bir simvoludur. Göydən gələn qılınclar ən güclü silahlar olaraq qəbul edilir. İldırım tanrısı tərəfindən göndərilən qılıncların özündə ildırım vardır. Ölümsüzlük suyunu axtaran Ural Xana atası qıvılcımlar saçan almaz bir qılınc verir. Bu qılıncı yerə vuranda su çıxar" (11,185).

"Divani lüğət-it-türk" əsərində Mahmud Kaşğari qılıncı kılıç kimi qeyd edir: "Bu atalar sözündə də işlənmişdir. "Koş kılıç kılınca sığmas = qoşa qılınc qına sığmaz". Bu söz bir iş üçün çarpışan, qarşılaşan, yaxud bir qızı istəyən iki adam üçün söylənir. Bununla xaqaniyyə xanlarına ad verilərək "Kılıç xan" deyilir ki, düşündüyü, qurduğu işlərdə qılınc kimi kəsib atan xaqan deməkdir" (14, 134).

Dilimizdə qılınc şəxs adı kimi işlənə bilir. Arxaik nomenlər sırasındadır. Məsələn: Qılınc, Qılınxan, Qılınçşah və s. Qılınc sözünə respublikamızda Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın (Qılıçlı), Quba və Dəvəçi (Qılıçdaş), Culfa (Qılıçyurd), Dəvəçi (Qılınc) toponimik vahidlərinin tərkibində rast gəlinir.

TAPINTILAR

Qarapirimli kəndinin mikrotoponimləri işğaldan əvvəl ərazidə məskunlaşan informatorların məlumatlarına əsaslanılaraq toplanılmışdır. Tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, bu el-oba adları müxtəlif mikrotoponimik terminlərlə işlənir: yal, təpə, çay, kalafa, dərə, göl, dağ, pəyə, yataq, qoruq, bağ, ocaq, arx, yol, kəhriz, quyu və s. Daha çox əhalinin əkinçilik və maldarlıq vərdisləri ilə bağlı olaraq meydana gələn belə nomenlər mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Kənd sakinlərindən əldə olunan məlumatlara əsaslanaraq bu mikrotoponimlərə qeyd etmək olar: Qaraquş təpəsi, Daşlı yal Camış daşı, Qaratikan dərəsi, Böyüktəpə, Kiçiktəpə, Küllütəpə, Əppəkli təpə, Çiçəyin təpəsi, Kürdaşı, Dayımın dərəsi, Teymurbatan göl, Sultan dərəsi, Cüt təpə, Çalma dərəsi, Aralıq dərə, Yumru təpə, Gədəkdəğ, Qılınc dağı, Əyriarx, İdrisin təpəsi, Sarı yal, Şükür Qazan kalafa, Avaz dərəsi, Sultan dağı, Şükürün pəyəsi, İsmayılın pəyəsi, Fərmanın pəyəsi, Veyis babanın pəyəsi, Kəlbasdırılan pəyə, Kollu qoruq, Teymurun təpəsi, İsmayılın bağı, İbrahimin bağı, Şərif kişinin bağı, Əzizin bağı, Söyünün bağı, Vəlinin bağı, Teymurun bağı, Cinli dərəsi, Almalı yal, İkiyol dərəsi, Nigar nənənin ocağı, Əhməd Əfəndi ocağı, Mir Cəfər ocağı, Qarapirim təpəsi, Birlik həyəti, Qarapirim məscidi, Qarapirim kəhrizi, Qarapirim arxı, Qarapirim yolu, Mir Sədi babanın təpəsi, Dəmyə, Molla Məhəmmədin yolu, Əhəng quyusu, Həməşəri təpəsi, İsmayıl əkən yal.

NƏTİCƏ

Toponimikanın müəyyən qədər dəyişən vahidi mikrotoponimlərdir. Mikrotoponimlər ərazidə yaşayan xalqın, nəslin, tayfanın keçmiş, bu günü haqqında ətraflı məlumat verir. Onların yeradı vermə mədəniyyətinin, müxtəlif dövrlərdə yerdəyişməsinin, müxtəlif mənsubiyyətə malik olan xalqlarla ünsiyyətinin, hansı milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olmasının aşkarlanmasında mühüm əhəmiyyətə malik olan nomenlərdir.

Kiçik coğrafi adları öyrənən mikrotoponimlərə işğaldan azad olunmuş Ağdam rayonunun Qarapirimli (Qarapirim) kəndində rast gəlinir. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu mikrotoponimlərdən Daşlı yal süxurunun tərkibinə görə; Böyüktəpə, Kiçiktəpə ölçüsünə görə; Qaraquş təpəsi quş adları ilə bağlı olan, Camış daşı bu və ya başqa heyvana bənzədilməsinə görə; Qaratikan dərəsi, Almalı yal, Kollu qoruq ağac növlərinin adı ilə, Çiçəyin təpəsi fitonimlərlə bağlı, Qılınc dağı əşyaya bənzədilməklə əlaqədar olaraq, Cüt təpə, İkiyol dərəsi say tərkibinə; Aralıq dərə, Yumru təpə, Gədəkdəğ xarici görünüşünə əsasən, Nigar nənənin ocağı, Əhməd Əfəndi ocağı, Mir Cəfər ocağı, Qarapirim məscidi dini inanclarla bağlı olaraq ad alan mikrotoponimlərdir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Qarapirimli kəndinin mikrotoponimlərinin tədqiqata cəlb olunmasının elmi əhəmiyyəti çox böyükdür. Bununla biz keçmişimizi silməyə çalışan ermənilərə layiqli cavab verə bilərik.



ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alməmmədov X, Əliyev E, Nəcəfov Ş. Azərbaycanın Qərb rayonlarında arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşməsi. Bakı: "Elmin İnkişaf Fondu", 2017.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 568 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti- II cild. Bakı: "Şərq-qərb", 2007, 304 s.
4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı: "Elm", 2002, 346.
5. Budaqov B, Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: "Oğuz eli", 1998, 452 s.
6. Budaqov B, Qeybullayev Q. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: "İsmayıl" Nəşriyyat-Poliqrafiya Müəssisəsi, 2002, 302 s.
7. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: "Nurlan" kiçik müəssisəsi, 1999, 278 s.
8. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: "Elm", 2008, 200 s.
9. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin izahlı lüğəti. Bakı: "Elm", 1999, 204 s.
10. Köylərimiz. Ankara: "Başbakanlıq Basımevi D.S.İ", 1968, 790 s.
11. Qaraqurd Dəniz. Türk söyləncə sözlüyü. Türkiyə "Pusula qəzeti", 2011, 380 s.
12. Qurbanov E. Ali bitkilərin sistematikas. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2009, 420 s.
13. Mahmud Kaşğari. "Divani lüğət-it-türk". Dörd cilddə. I cild, Bakı: "Ozan", 2006, 512 s.
14. Mahmud Kaşğari. "Diavni lüğət-it-türk". Dörd cilddə. III cild, Bakı: "Ozan", 2006, 400 s.
15. Məmmədov N. Toponimika. Bakı: "Azərnəşr", 2007, 408 s.



**Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin leksik-semantik məna xüsusiyyətləri: sinonimlər
(KARABAĞ AĞIZLARININ SÖZLÜKSEL-ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ: ANLAMDAŞ KELİMELER)
(Lexical-semantic meaning features of Garabag dialects of the Azerbaijani language: synonyms)**

Binnətova Güntəkin Komunar qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu., Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi

XÜLASƏ

Sinonimlər ədəbi dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də aktiv ünsiyyətin mühüm hissəsini təşkil edən semantik kateqoriyadır. Bir məfhumun eyni və ya yaxın məna çalarlarını ifadə edən sinonimlər dilin zənginliyini göstərir, fikrin daha dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir, nitqdə təkrarın qarşısını alır. Bu kateqoriyaya aid edilən leksik vahidlər müxtəlif səviyyələr üzrə dilimizin səciyyəvi cəhətlərinin üzə çıxarılması etibarilə çox maraq doğurur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, nəinki Qarabağ, ümumiyyətlə, bütün şivələrdə sinonimlər ədəbi dillə müqayisədə daha çoxdur. Bu xüsusiyyət şivələri ədəbi dildən ayıran başlıca cəhətlərdəndir desək, yanılmazdır.

Açar sözlər: Qarabağ, dialect, ədəbi dil, sinonim, leksik-semantik.

ÖZET

Anlamdaş kelimeler edebi dilimizde olduğu gibi, ağızlarda da aktif iletişimin belirli parçasını oluşturan bir küme olarak bilinmektedir. Bir kavramın aynı veya yakın anlam biçimlerini ifade eden anlamdaş kelimeler dilin zenginliğini belirtmenin yanı sıra, fikrin de daha açık şekilde iletilmesine hizmet ediyor, konuşma sırasında tekrarlamayı engelliyor.

Araştırmalardan sadece Karabağ ağızlarında değil, genelde edebi dille karşılaştırıldığında bütün ağızlarımızda anlamdaş kelimelerinde daha fazla olduğu görülür. Bunun ağızları edebi dilden farklı kılan başlıca özellik olduğunu vurgularsak, zannımızca, yanılmazız.

Anahtar kelimeler: Karabağ, ağız, edebi dili, anlamdaş kelimeler sözlüksel-anlamsal.

SUMMARY

Dialects are a rich treasure of the Azerbaijani language. Words that are not in the literary language or have lost their commonality are preserved in the dialect lexicon today, even in the age of civilization, science and technology. Such words, which are as valuable as the historical, national and spiritual values of the people are used in a unique way in the Garabag dialects of the Azerbaijani language.

Key words: Garabag, dialect, language, synonyms, lexical-semantic.

GİRİŞ

Şivələr Azərbaycan dilinin zəngin xəzinəsidir. Ədəbi dildə olmayan və ya olsa da, ümumişləkliyini itirən sözlər bu gün sivilizasiyanın, elmin, texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə belə şivə leksikasında qorunub saxlanır. Xalqın tarixi, milli və mənəvi dəyərləri qədər qiymətli olan belə sözlər Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində özünəməxsus şəkildə mühafizə olunmaqdadır. Məlum hadisələr üzündən ölkəmizin müxtəlif ərazilərində qaçqın həyatı keçirən Qarabağ camaatı öz regionunun dil xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini və məişət xüsusiyyətlərini bu gün də kənar təsirlərdən qoruyaraq yaşatmaqdadır. O torpağın



təbiəti, suyu, havası qədər şirin, ürəyəyatan olan bu şivələr dilimizin müxtəlif səviyyələrində maraqlı və qədim xüsusiyyətlərlə zəngindir.

Bu məqalədə Qarabağ regional mərkəzinə daxil edilən 15 rayondan (Şuşa, Xocavənd, Xankəndi, Xocalı, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Bərdə, Ağcabədi, Beyləqan, Tərtər) və bu rayonlara daxil olan 711 yaşayış məntəqəsindən toplanmış dialektoloji materiallardan istifadə edilmişdir. Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində işlədilən sinonim sözlər, onların leksik-semantik mənə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Sinonimlər ədəbi dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də aktiv ünsiyyətin mühüm hissəsini təşkil edən semantik kateqoriyadır. Bir məfhumun eyni və ya yaxın mənə çalarlarını ifadə edən sinonimlər dilin zənginliyini göstərir, fikrin daha dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir, nitqdə təkrarın qarşısını alır. Bu kateqoriyaya aid edilən leksik vahidlər müxtəlif səviyyələr üzrə dilimizin səciyyəvi cəhətlərinin üzə çıxarılması etibarilə çox maraq doğurur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, nəinki Qarabağ, ümumiyyətlə, bütün şivələrdə sinonimlər ədəbi dillə müqayisədə daha çoxdur. Bu xüsusiyyət şivələri ədəbi dildən ayıran başlıca cəhətlərdəndir desək, yanılmazdır. Nümunələrə diqqət yetirək.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *yelləncək* sözü var. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün leksik mənəsi belə izah edilir: ağac budağından və ya bir yerdən asılmış müvazi qalın kəndirlərin ucuna bənd edilmiş oturacağı olan yellənmə qurğusu. Leksik mənəni daha aydın izah etmək üçün dialektal *salıncaq*, *uçuncaq* sözlərindən istifadə edilir (1, səh.574). Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində isə bu mənədə yalnız *yelləncək* sözü verilir. Lakin Qarabağ şivələrində bu sözün özündən başqa 21 sinonim variantı, bəzi variantların isə müxtəlif fonetik formaları müşahidə edilir: *yellənçax'* (b.ş.), *küf/kuf*, *küfgelli/küfyelli* (Q., Z.), *kuflan*, *sarımçax/salınça* (Z., C., F.), *sallançax/salınçax* (Q., Z., Xc.), *yeləkən/yelləkən*, *yellənküf*, *uçuncax* (Ad.,K., L.), *uçunnama*, *yüyrüx'*, *küfyüyrüx'* (X., Xan.), *sürünçax*, *hullançax*, *hələmçix'* (Q. -Qaracallı), *hurumçax* (T.-Borsunlu), *alamçın/ələmçün* (Q.- Teymur Müskanlı), *yüyyürgəx'* (B.-İmamqulubəyli), *yürlüx'* (C.-DağTumas), *yüyyürməç* (B.-Nifçi), *yellənquş*(F.-Zərgər).

Qulağın yumşaq hissəsi mənəsində ədəbi dildə “*sırğalıq*” sözü işlənir. Qarabağ şivələrində isə bu məfhumu ifadə edən 20 sözdən ibarət sinonim cərgə vardır: *tana/taña/tənə*, *tanağ* (bütün şivələrdə), *məmə*, *məməcik* (Q., C., Z., Xc., Ş.), *titə* (Q.-Hat, Milanlı), *qulaq seyvanı* (F.), *qulağın ətəyi* (By.), *pərəx'* (B.), *pətix'* (Z. Şərikan), *müküx'/müçüx'/möçüx'* (Ad.), *pipix'*, *çəçil*, *üjdüx'*, *pələ* (Z.), *qulağın əppəyi*, *qulağın pəri*, *qulağın əntəri*(F.Yuxarı Yağlıvənd), *qulağın düyməsi* (F.- Aşağı Kürdmahmudlu), *milgə* (L.- Qarıqışlaq), *gilə* (L.- Dəyhan).

M.İslamov sözlərin sinonim variantlarının ədəbi dildən fərqli olaraq şivələrdə çoxluq təşkil etməsini müxtəlif səbəblərlə bağlayırdı. “1)Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülü və formalaşması prosesində bir neçə qəbilə və tayfa dili-dialektinin iştirakı ilə; həmin qəbilə və ya tayfa dili-dialektinin hər birində eyni məfhum müxtəlif sözlərlə ifadə olunmuşdur. Keçən yüzilliklər ərzində bu sözlərin bir qismi daha geniş yayılaraq ümumxalq xarakteri almış, bir qism isə təcridən istemaldan çıxmış, ya da passiv fonda keçmişdir. Məfhumun qəbilə və ya tayfa dili-dialektindəki ifadə formasının müəyyən hissəsi müasir dialektlərdə mühafizə edilmişdir və bunlar sinonim cərgələr əmələ gətirmişdir; 2) Ayrı-ayrı dialekt qruplarının uzun əsrlər boyu ardıcıl və qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsiri ilə; 3)ədəbi dilin təsiri ilə; 4)alınma sözlər hesabına”(2, s.202).

Doğrudur ki, Azərbaycan ümumxalq dilinin formalaşmasında ayrı-ayrı tayfa dillərinin rolu danılmazdır. Bu tayfa dillərindən eyni məfhumla bağlı sözlərin ümumxalq danışq dilində öz əksini tapması



da təbiidir. Şivə materialları buna sübutdur. Belə ki, ümumxalq danışığı dilində zaman keçdikcə öz işliyi itirən belə sözlərin bəziləri bu gün şivələrdə işlədilir, sinonim cərgəsinin komponentini təşkil edir. Məsələn, doğuş zamanı yardım edən qadın mənasını ifadə edən **mamaça** sözünün Qarabağ şivələrində, eləcə də əksər şivələrdə **əbə**, **əbəci**, **həbəci**, **hadıxçı**, **hadıx**, **göbəx'** **nənə**, **göbəy anası**, **göbəx'kəsən**, **göbəx'çi** kimi sinonim variantları vardır. Bu sinonimlər cərgəsinə daxil olan **göbəx'çi**(Q., C., Z.), **göbəx'kəsən**(B., Q., Z.), **göbəx' nənə**(Xc.), **göbəy anası**(F.-Yuxarı Yağlıvənd) sözləri şəxsin icra etdiyi iş proses ilə bağlıdır, **əbə**, **əbəci** sözləri ayrı-ayrı türkdillərində bu və ya başqa fonetik variantda müşahidə edilir. Türk dilində **ebe** (3, səh.258), çuvaş dilində **epi** (4, səh.636) **mamaça** mənasında işlənməkdədir.

Bundan başqa Qarabağ şivələrində baş örtüyü məfhumu ilə bağlı yaranan sinonim cərgədə **yapı**, **çöl**, düz məfhumu ilə bağlı **yazı**, qulağın sığa taxılan yumşaq hissəsi ilə bağlı **tana/tana**, hündür, uca, bayraq mənasında işlənən **tuğ** sözü çox qədim leksik vahidlərdir, bu gün müxtəlif türk dillərində və onların dialektlərində, yazılı abidələrin dilində də müşahidə olunur.

Şivələrdə sinonim cərgəyə daxil olan sözlər bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: 1)eyni mənanı ifadə etməsi ilə; 2) müxtəlif mənə çalarlıqları yaratması ilə;3)dominantlıq xüsusiyyəti ilə.

Məlumdur ki, eyni və ya yaxın mənaları ifadə etmək xüsusiyyətini nəzərə alaraq sinonimləri mütləq və nisbi olaraq iki yerə ayırırlar.

Mütləq sinonimlər dedikdə bütün hallarda bir-birini əvəz edən sözlər nəzərdə tutulur. Şivələrdə də belə sinonimlər vardır. İnsanlar əşyalara onların zahiri əlamət və xüsusiyyətlərinə, yerinə yeirdiyi funksiyaya uyğun olaraq adlar verir. Belə sözlər isə, demək olar ki, eyni mənə xüsusiyyətinə malik olur, üslubi çalarlıqlar yaratmır. Məsələn, ədəbi dildə su içilən qab mənasında əşyanın yalnız yerinə yetirdiyi funksiya nəzərə alınaraq **suqabı** sözü işlənir. Qarabağ şivələrində isə bu məfhum əşyanın zahiri əlamətlərinə uyğun adlandırılır: **birəlli** (Q., Z.), **əlli**, **əllik**(Ac.), **tayqulp** (Ac., C., By.), **qulplu**, **qulpluca**(Z., T., B.), **baydaça** (Z.), **çalma** (Q., F.), **sapılca** (F.- Kürdmahmudlu).

Yaxud tayfa, nəsil mənasında işlənən **kök**, **kötüx'** (b. ş.), **tirə** (B., By.), **törəmə** (ə. ş.), **coyğa** (By.), **uruğ** (Xc.), **uruğ-turuğ**, **damar-dəyər** (Z.); tamamilə, büsbütün mənasında işlənən **eyzən** (ə. ş.), **teyxa**, **cılxa** (b. ş.), **çim** (C.) **xırçım** (B., Q., Z., By.), **sivrit/sivrim** (Q.), **diricə** (Z.)sözlərini də mütləq sinonimlər hesab etmək olar.

Nisbi sinonimlər isə yaxın mənaları ifadə edən sinonimlərdir, belə sözlər şivələrdə üstünlük təşkil edir, yəni şivələrdə işlənən sinonimlərin məfhumu bu və ya digər cəhətdən izahına əsaslanan sözlə adlandırması, müxtəlif mənə çalarlıqlarını ifadə etmə imkanı ədəbi dildən daha genişdir, Belə sinonimlər bir-birini əvəz edə bilmir. Məsələn, ədəbi dildə ümumi olaraq baş örtüyü məfhumu “**yaylıq**” sözü ilə ifadə edilir. Lakin şivələrdə bu məfhumun müxtəlif mənə çalarlıqlarını özündə ehtiva edən sözlər vardır. Təkcə Qarabağ şivələrində bu mənada 16 sözdən ibarət sinonim cərgə vardır və bunların biri digərindən fərqli mənə xüsusiyyətinə malikdir: **ləçəx'**, **çalma** (b. ş.), **başdix** (Q., Z.), **qulağaltı** (Z.), **qıyqac** (Ş., Ad., B.), **qıymaça** (F.,Q.), **çəki** (Xan., Ş.), **dəsmal**, **şal** (ə. ş.), **turna** (X., By.), **alınix** (F.), **yapı** (B., Xc., Ac.), **üşkünc** (Ağ. Şıxbabalı), **örtmə**, **alınçax** (Ağ.-Maqsudlu), **tirmə** (Z.).Bu sinonim cərgədə digərləri ilə müqayisədə **ləçəx'**, **çalma**, **şal** sözləri daha işləkdir.

Məlumdur ki, sinonim cərgədə ümumi mənanı daha aydın ifadə edən komponent dominant söz adlanır. Sinonim cərgə dominant sözə əsasən sıralanır. Burada maraqlı cəhət Qarabağ şivələri üçün müəyyənləşdirilmiş sinonim cərgədə dominant söz ayrı-ayrı rayonlarda dəyişir. Məsələn, yelləncəkdə yellənmək mənasında müxtəlif sinonimlər qeydə alınmışdır. Ağdam, Kəlbəcər, Tərtər, Xocalıda **yüyrümməx'**, Şuşada **sallanmax**, Qubadlıda **uşmax**, Zəngilanda **küf uçmax** sözləri, “çalğısız toy”



mənasında Şuşa, Xocavənddə *qoldantutma*, Cəbrayılda *qarabaği*, Xocalıda *saya*, Füzuli, Ağdamda *peyğəmbəri* sözləri dominantlıq təşkil edir.

Sinonimlərlə bağlı bir maraqlı cəhət də odur ki, bəzən ədəbi dildə hər hansı bir anlayışı ifadə edən söz alınmadır və sinonimi də yoxdur. Lakin şivələrdə bu mənada bütün komponentləri türk mənşəli olan sinonim cərgə müşahidə olunur. Məsələn, ədəbi dildə ot çalan alət mənasında fars mənşəli “dəryaz” sözü işlədilir. Qarabağ şivələrində isə bu mənada kökü feil olan *kərənti/kələnti/çələnti* (b.ş.), *kəsərti* (F.Qərvənd), *çalma* (F., X., Ağ.), *çalğı* (Xc, Z., Q.) sözlərindən istifadə olunur. Qeyd edək ki, Qarabağ şivələrində *kərənti* sözü ümumişləkdir, bütün şivələrdə işlədilir.

Elə anlayışlar da vardır ki, onları ədəbi dildə ifadə edən xüsusi bir söz yoxdur. Belə anlayışlar müəyyən söz birləşmələri və ya təsviri yolla ifadə olunur. Lakin bu şivələrdə həmin məfhumun onlarla sinonim variantları olan sözlərlə ifadəsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, ədəbi dilimizdə dörd sözdən ibarət I növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan *ləpəsi çətin çıxan qoz* məfhumu şivələrdə sadə və ya mürəkkəb quruluşlu 15 sözdən ibarət sinonim cərgə ilə ifadə edilir: *çətən/çətənə* (L., K., B., Ad.), *çətin, daş* (ə.ş.), *kar*(Q., Z.), *kor* (L., Q., Z.), *kənəx'*, *dağal/dığal* (Ş., Xv., By.), *kora, çəltik, gözərəx', göy, çərt* (F., Ad.), *dakqa* (Xc.- Meşəli), *çəçix', kəvəz* (F.- Kərimbəyli), *zina* (F.-Yuxarı Veysəlli).

Ağacdan meyvə salmaq üçün istifadə edilən əşya mənasında 12 sözdən ibarət sinonim cərgə vardır: *salba/selbə/selvə*(bütün şivələrdə), *salavey* (K., L., T.), *qarmax*(B., Z., By., Xv.), *tolamaz, tolamazdı/tolamazdıx*(K.,B, Ac., F., Ad.), *tulazma, toymar, çəkgil, əydi*(Z.), *çirpanax*(Xc.), *koğa* (B., F., C., T.), *çirpanacax*(Xc.).

Yaxud dəm çayının dibində qalan çöküntü, yəni çayın puçalı mənasında şivələrdə 19 sözdən ibarət sinonim cərgə vardır: *lil, lilinti* (Q., Z.), *xəkə* (By., Z.), *xəfə* (Z., Xv.), *peşro, pesox/pəsoğ/pəso:*(Z.), *tilf/tilif* (F.), *xilt/xırt* (B., L.), *aroy/ərov, kəf* (Ac.), *cecə, cecəx'* (Xan.), *cəjix', ərp, yaxantı/yıxantı, paxır* (K.- Zivəl), *kilkə/çilçə, xata* (Q.), *çayın sonası* (Ad.- Xıdırlı).

Ədəbi dildə bədənə zəif olan adam mənasında arıq, cansız sözləri vardır. Lakin şivələrdə bu üç cəhəti - arıq, zəif olmaqla yanaşı, boyun kiçik olması mənasını da özündə ehtiva edən 18 sözdən ibarət sinonim cərgə vardır: *törə* (L., C., Xv.), *ciltz, sısqə*(əksər şivələrdə),*çəlimsiz*(C., Q.),*civirdəx'/cibirdəğ, dıqqlı/cıqqlı*(Z.), *qıdır, qıdı*(Q., Xc.), *qırnet, culfır*(Ş.), *çirtı* (Q., K., By.), *sincav, töməl*(Ad.), *ləvər, civirdənəx'* (Ac.- Qaraxanlı), *qaxet*(Ac.- Qaraxanlı), *lümügödəx* (F.-Qoçəhmədli), *dımıx* (B.- Şərq).

Xəmir yoğurarkən acıması üçün ona qatılan xüsusi hazırlanmış məmulat, eləcə də qatıq çalmaq üçün südə əlavə edilən qatıq da maya adlandırılır. Ədəbi dildə bunları fərqləndirmək üçün xəmir mayası, qatıq mayası ifadələrindən istifadə olunur. Lakin şivələrdə bu məfhumların hər biri ilə bağlı ayrı-ayrı sinonim cərgə vardır. Xəmir mayası: *balata/baladı/barata/malata* (ə. ş.), *acıxamıra, ajıtma/acıtma* (T., Q., Z., B., By.), *xamra/xəmra, xəmrəli*(Xc.), *xamravaz* (F.). Qatıq mayası: *çalası* (ə. ş.), *damazdıx* (Z., Q., K., Ad.).

Qarabağ şivələrində müşahidə edilən sinonim cərgəyə daxil olan sözlər quruluş etibailə də maraqlı doğurur. Bu sözlər ya eyni, ya da müxtəlif söz köklərinə leksik şəkilçilərin əlavə edilməsi, bəzən isə iki sözün birləşməsi ilə yaranır. Nümunəyə diqqət yetirək. Lap qədim zamanlardan indiyə qədər məişətdə iynə sancmaq üçün istifadə olunan bir əşya vardır. Ədəbi dildə bu əşyanı ifadə edən heç bir sözə rast gəlmədik. Lakin Qarabağ şivələrində bu mənada 14 sözdən ibarət sinonim cərgə vardır. Leksik şəkilçi ilə yarananlar: *iyənadan*(By., Z.), *iyənəlix'*(F.), *iyənəcix'*(Ac.- Şənlik), *yasdıxca, döşəx'cə* (L., K.), *iyənadan* (T., Q.); yalnız kökdən ibarət olanlar: *yasdıx*(əksər şivələrdə;iki sözün birləşməsindən yarananlar: *iyənəbalıncı*(T.), *iyənəyasdığı*(əksər şivələrdə), *əl döşəx'cəsi* (K.), *iyənətx'məsi*(Ac.- Kürdlər), *iyənəsanca*(B.), *iyənədəndiyi* (T., By.).



Cəngəllik mənasında işlənən bütün sözlər isə eyni leksik şəkilçinin (-lıx/-lix'/-nıx) müxtəlif söz köklərinə əlavəsi ilə düzəlir: *qalınıx*(əksər şivələrdə), *fızılıx*(Ş, T., By.), *ilqınıx* (Ac.- Gələbətın), *şallıx/şillıx*(F., By., Xv.), *bürməlix'*(B.), *pöhrəlix'*(K., C., Z.).

Qeyd edək ki sinonim cərgəyə daxil olan sözlər bəzən nominativ, bəzən isə məcazi mənada sinonimlik yaradır. Məsələn, **qorxaq** - *ağürəx'*, *ağöfgə*, *ağöddəx'*; **xəsis** -*əlibərk*, *göy*, *qaraqıyumsuz*; **tənbəl** - *boş*; **xəbərçi** - *ağzıyirtıx*. Bu nümunələrdə qorxaq, xəsis, tənbəl, xəbərçi sözləri məcazi mənalarla sinonimlik yaratmışdır. Lakin **uca** - *qəlbi* , *dix'dir*; **çöl** – *yazı*; **tayfa** –*tirə*, *uruğ*, *uruğ-turuğ* sözləri isə nominativ mənada sinonimlik yaratmışdır.

Bəzən sinonim cərgəyə daxil olan sözlər (bu daha çox məişət əşyalarını ifadə edən sözlərə aiddir) fərqli mənaları ifadə edir. Bu isə əlamət və xüsusiyyətlərin oxşarlığından irəli gəlir. Məsələn sapılca, qulpluca, tayqulp sözləri həm tava, həm də suqabı mənasında işlənir. Yaxud çətənə həm aşışüzən, həm də ləpəsi çətin çıxan qoz, yaprı həm yaylıq, həm ayaqqabı, həm də üst geyimi mənasını ifadə edir.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, Qarabağ şivələri zəngin sinonimlər sisteminə malikdir. Bu cəhət isə xalqın düşüncə tərzinin, söz ehtiyatının zənginliyindən xəbər verir.

Material toplanmış yaşayış məntəqələrinin adlarının ixtisarı

Ş.-Şuşa, X. Xocavənd, Xan. Xankəndi, Xc.- Xocalı, Ad. Ağdam, F. Füzuli, C.-Cəbrayıl, Z. Zəngilan, L. Laçın, K. Kəlbəcər, Q. Qubadlı, B. Bərdə, Ac. Ağcabədi, By. Beyləqan, T.-Tərtər, b.k.-bütün kəndlərdə, ə.ş.-əksər şivələrdə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, B., 2006
2. M.İslamov, Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, 1968
1. 3.Туречко-русский словарь, М., 1977
2. 4.Чувашско-русский словарь,, М. 1982



**“Tarixi- aləmarayi-Əmini” də türkmənşəli antroponimlər.
(In “Historical-Alamarayi-Amini” anthroponyms of Turkic origin)**

Fil. ü. f. d., dosent Zivər Hüseynli Baylan

AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin doktorantı. Bakı. Azərbaycan.

Orta əsrlərdə dünyanın üç qitəsində böyük imperialar qurmuş türk və monqol xalqları haqqında dünya tarixində daha çox yıxıb-dağıdan güc olaraq qeyd olunsa da, dövrün mənbələrini tədqiq etdiyimizdə bu iddianın heç də doğru olmadığına dair bir çox faktlara rast gəlirik. Xüsusilə mədəniyyət sahəsində bu xalqların xidmətlərini sübut edən bir çox abidələr günümüzdə qədər qalmaqdadır. Buna misal olaraq, XIII əsrdən etibarən müxtəlif elm sahələrinə aid yazılı əsərləri göstərə bilərik. XIII əsrdən etibarən Monqol, Elxanlı hökmdarları, Əmir Teymur və onlardan sonra hakimiyyəti ələ alan xanədan hakimləri elmə, ədəbiyyata, alimə, şairə xüsusi diqqət göstərmiş, müxtəlif elm sahələrilə yanaşı tarixi əsərlərin yazılmasını tələb etmişdirlər. Məhz bu böyük xidmət və göstərilən təşviq nəticəsində tarixi əsərlərin sayı artmağa başlamışdır.

Tarixi əsərlərin böyük əksəriyyəti fars dilində yazılmışdır. Ancaq bu əsərlərin hər biri türk xalqlarının tarixi və dilləri sahəsində tədqiqatlar aparmaq üçün əsas qaynaq sayılır. Həmin əsərlərdən biri “*Tarixi- aləmarayi-Əmini*” (Əminin dünyanı bəzəyən tarixi) əsəridir. Fəzlullah Ruzbəhan Xunci tərəfindən yazılmış bu əsər Ağqoyunlular dövründə qələmə alınmış üç əsas qaynaqdan biridir. Əsər Azərbaycan-türk tarixi ilə yanaşı dilçilik sahəsində tədqiqatlar aparmaq üçün birinci dərəcəli mənbə sayılır. Kitabda türk dillərinin lüğət tərkibini zənginləşdirəcək çox sayda söz varlıqları mövcuddur. Xüsusilə onomastik vahidlər, o cümlədən antroponimlər, toponimlər baxımından olduqca zəngin qaynaqdır.

“Tarixi- aləmarayi-Əminidə türkmənşəli antroponimlər” adlı bu məqalədə, adı gedən əsərdə qeyd olunan türkcə adlar, soyadı yerinə istifadə olunan sözlər, titullar, ləqəblər, habelə bəy, ağa, xanim, bəyim, sözləri ilə tərkib işlənən ərəb və farsca adlar ayrı-ayrılıqda tədqiq ediləcəkdir.

Bu məqalənin dilçilik elminə kiçik bir töhfə olacağını ümid edirəm.

Açar sözlər: Türk dili, dilçilik, türkmənşəli sözlər, antroponimlər.

SUMMARY

Although the Turkic and Mongol peoples, who built great empires on three continents in the Middle Ages, are described in world history as the most destructive force, when we study the sources of the time, we come across many facts that this claim is not true. Many monuments that prove the services of these peoples, especially in the field of culture, remain to this day. For example, we can show written works in various fields of science since the XIII century. From the 13th century onwards, the Mongol and Elkhanli rulers, Amir Teymur, and the dynasty rulers seized power after they paid special attention to science, literature, scientists, and poets, and demanded the writing of historical works along with various fields of science. As a result of this great service and promotion, the number of historical works has started to increase.

The vast majority of historical works were written in Persian. However, each of these works is the main source for research in the field of history and languages of the Turkic peoples. One of those works is “Historical-aləmarayi-Əmini” (Əmini’s history that adorns the world). This work, written by Fazlullah Ruzbahan Khunji, is one of the three main sources written during the Aghkoyunlular period. Along with the Azerbaijani-Turkish history, the work is considered to be the first source for research in the field of linguistics. There are many words in the book that will enrich the vocabulary of Turkish languages. Especially onomastic units, including anthroponyms, are a very rich source in terms of toponyms.

In “Historical-Aləmarayi-Əmini” anthroponyms of Turkic origin article, Turkish names, words used instead of surnames, titles, nicknames, as well as Arabic and Persian names with the words bey, aga, khanim, beyim, mentioned in the work will be studied separately.



I hope this article will be a small contribution to linguistics.

Keywords: Turkish language, linguistics, words of Turkic origin, anthroponyms.

Tarixi- Aləmarayi- Əmininin müəllifi

Müəllifi Fəzlullah bin Ruzbəhan olan "Tarixi- aləmarayi- Əmini" dönəmin əsas qaynaqlarından biri hesab olunur. 892h./ 1486-87m. illərində müəllif üçüncü dəfə Şirazdan Hicaza gedərkən, Təbrizin Səhənd dağı ətəyindəki yay düşərgəsində Soltan Yaqub Ağqoyunlunun hüzuruna getmiş, dibaçəsini Soltanın adına yazdığı "Bədiuz-zaman" kitabını Soltana təqdim etmişdir. Soltan Yaqub da əsəri çox bəyənib Fəzlullahı təqdir və tərif etmişdir. Elə həmin təqdimat mərasimində xacə Fəzlullah o padşahın tarixini yazmağa qərar vermiş, beləliklə Sultan Yaqubun sarayında salnaməçi olmuşdur. Müəllif öz dövründə "Xacə molla" və "Xacə Mövlana" olaraq tanınır və şeirlərində "Əmini" təxəllüsünü götürmüşdü. (Rumlu, 48, 104// Sülükül-mülük. 64// Əmini. 356)

Fəzlullah Xunci çox səyahətlərə çıxmış, təhsilli və fəzilətli bir insan idi, gənclik illərini Ağqoyunlu şahlarının sarayında keçirmiş, (907/1520)-ci ildə Şah İsmayılın hücumu zamanı Səfəvi şeyələrinə qarşı qatı darvanışına görə qorxusundan Məhəmməd xan Şeybaninin sarayına pənah aparmış və qalan ömrünün Mavərünnəhrdə keçirməyə məcbur qalmışdır.(Aləmarayi- Əmini. səh.13)

Müəllif əsərini canlı şahidi olduğu hadisələr əsasında yazmış, hadisələri olduqca doğru, tərəfsiz qeydə almış, onlara müxalif olan şəxslər və tarixçilər haqqında belə qərəzsiz yazmışdır. Hətta öz məzhəbi sünni-şafeyi olsa belə Şah İsmayılın əcdadı və özü haqqında qərəzli və təəssüb dolu cümlələr işlətməmişdir.

Tarixi- Aləmarayi- Əmininin əhəmiyyəti

Teymurilərin süqutundan Səfəvilərin siyasi iqtidara gəlməsi dövrünü əhatə edən bu kitab Azərbaycan-türk tarixi üçün olduqca əhəmiyyətli bir əsərdir. Coğrafi baxımdan geniş ərazi, İran, Azərbaycan, Gürcistan, Gilan, Mazandaran, Xuzistan, İraq, Fars, Kerman və ətraf bölgələrdə yaşayan tayfalar, əmirilər, habelə onlara müxalif olan Ali Kiya, Müşşələr, və Qaraqoyunlular haqqında məlumat vermişdir. Əsərdə Şeyx Heydər və Şeyx Cüneydin iqtidar əldə etmək üçün göstərdikləri siyasi və ictimai fəaliyyətlərinin çoxu və Səfəvi şahlarının iqtidarı haqqında olan tarixi suallara cavab verilmişdir.¹ Əsasında isə bu əsər Ağqoyunlu Uzun Həsən, Soltan Yaqub, Uzun Həsənin qısa müddət hakimiyyət etmiş oğlu Soltan Xəlil dövrünün ictimai, siyasi tarixləri haqqında geniş məlumatla malik birinci əl qaynaqdır. Müəllif 892/1486-897/1492ci illəri arasında yazdığı bu tarixi əsəri Soltan Yaqubun oğlu və canişini Soltan Əbülfəth Mirzə Baysunqura təqdim etmişdir. Beləki, əsərin birinci cildi Sultan Yaqubun ölümündən bir az sonra 1490/896-cı ildə sona çatdığı üçün, müəllif məcbur qalıb hələ uşaq olan Baysunqur haqqında bəzi məlumatlar əlavə edərək əsəri ona təqdim etmiş, ikinci cildə onun səltənət dövrü haqqında yazacağı vədini vermişdir. Lakin 1493/898ci ildə Baysunqur taxtan endirilmiş, ikinci cild də natamam qalmışdı. (Aləmarayi- Əmini. s. 18)

Tarixi- aləmarayi- Əmininin əsas əhəmiyyətindən biri də əsərin dilçilik sahəsi üçün əsas qaynaq olmasıdır. Digər tarixi əsərlər kimi bu əsər də zəngin söz ehtiyatına sahibdir. Burada yer alan çox sayda söz ehtiyatı, onomastik vahidlər, xüsusilə antroponim və toponimlər fars dili ilə yanaşı Türk dilləri üçün də olduqca faydalıdır.

Əsərdə 15 səhifəlik şəxs adlarından ibarət indeks bölməsində, soyadı yerinə istifadə olunan yer, tayfa adları kimi sözlər, titullar, ləqəblər, habelə bəy, ağa, xanım, bəyim, sözləri ilə tərkib işlənən ərəb və farsca adlar yer alır. Orta əsr ənənəsinə uyğun olaraq bu adların əksəriyyəti ərəbmənşəli olsa da aralarında türkmənşəli və ya türkcə söz və şəkilçilərlə tərkib olmuş çoxlu sayda adlar vardır. Həmin türkmənşəli antroponimləri seçib orijinal yazılışı, yəni ərəb əlifbası variantına uyğun əlifba sırası ilə yazıb, qarşısında Azərbaycan

¹ (1).



əlifbası ilə oxunuşu, daha sonra sözlərin əsərdə işləndiyi səhifələri, mənşəyi və etimologiyası yazılmışdır. Şəxs adları olduğu üçün, bəzi şəxslər haqqında qısa məlumat da yer verilmişdir.

Türkmənşəli və türkcə söz və şəkilçi ilə tərkib antroponimlər.

ابابكر بيك بیکتاش - Əbabəkər bəy Bəktaş. Ərəbcə + türkcə+türkcə. “Bək-bəy” sözü “böyük” sözündən gəlmişdir. (Lügətnəməyi-Dehxoda) “Bəktaş” sözü də “bək-bəy” və “taş” tərkibli mürəkkəb sözdür. (Doerfer, 2: 389; Clauson, 40-322, Deorfer, 2: 5-7). Bəktaş sözü də “bək” və “taş” tərkibindən ibarətdir, mənası Allaha mənsub olan deməkdir. (Əhmədov. Etimologiya lüğəti) Farsca lüğətlərə əsasən “bektaş” sözünün mənası: 1. Bir əmirin xidmətçisi, 2. El və ya tayfanın böyüyü. (Dehxoda, Muin, Əmid). Soltan Əbu Səidin oğlu.

اتابك اوزبك - Ətabək Özbək. Atabəy Özbək. Türkcə+ türkcə+ türkcə+ türkcə. Atabək, iki türkcə “ata” və “bək” sözlərindən yaranmışdır. Əslində “atabək-atabəy”, olan bu söz Səlcuqlar dönməsində şahzadələrin mürəbbilərinə verilmiş ad, ləqəb olaraq işlənmişdir. Ətabək Səid. Türkcə ata, baba mənasında olan “ata” sözü sonralar təsəvvüf sahəsində xacə, şeyx mənalarında, habelə ailənin və ya bir cəmiyyətin böyüyünə verilən ad mənasında işlənmişdir. “Atabəy” terimini Səlcuqlar dövründən Qacarlar dövrünədək farsca qaynaqlarda işlənmişdir. (Doerfer, 2: 389; Clauson, 40-322, Deorfer, 2: 5-7). “Bək-bəy” sözünün isə böyük sözündən gəlmişdir. (Dehxoda) Farsca lüğətlərə əsasən “Atabək” tərbiyəçi, lələ, vəzir və məhəlli hakimlərə verilmiş tituldur. (Dehxoda, Muin, Əmid). “Özbək” sözü “öz” və “bək-bəy” tərkibindən ibarətdir.

ارسلان - Arslan. S.142 . Türkcə. “Ars” + “lan”. Bu ad haqqında dilçilikdə müxtəlif fikirlər vardır: “arsıl” + “ilan”, “aris” vəhşi + “an” heyvan, “arsıl” şabalıd rəngi + “an” heyvan tərkibindən yaranmışdır. Arslan adının “ars” + “lan” formasında olması daha doğrudur. (Həsənov E. s.23) “Ars” gəlincik (sansara bənzər yırtıcı bir heyvan) mənasına olan sözün “Arslan” kəlməsi ilə də etimoloji olaraq bağlılığı var. (Karakurt D. s.157) Əslində heyvan adı olan bu isim insanlara da verilmişdir. Məcəzi olaraq şücaətli, güclü mənasında işlənir. (Dehxoda, Muin, Əmid).

ارغون - Ərgün. S. 194. Türkcə. Dilimizdə “Arqun- Erqun” kimi yazılan bu söz ; 1. Qaçğan at, 2. Nadinc uşaq. 3. Az. 4. Yavaş-yavaş. 5. Vəhşi aygırla ev madyanının qatışığı. 6. Çoxlu. 7. Gələcək il. 8. Amur hövzəsində çay adı. 9. Monqol və buryat dillərində “urqen”, evenk dilində “urqu” kimi səslənib, enli mənası verir (Həsənov. s.23). digər mənaları: Yaban atı (Karakurt.s.22), igid, qəhrəman hun; hunlardan olan ər, igid (Azərbaycan kişi adlarının izahlı lüğəti). Əslində Türkiyədə bir qəbilənin adıdır, şəxs adı olaraq da işlənmişdir.

Oktayın dəbirlərindən idi sonradan Turakinaxatun hökuməti ələ alıb Ərquna həvalə etdi və Əmir Ərgün adı ilə Hükəlu xana qədər 15 il hakimiyyət etdi (Cuveyni. C.1.).

اوزدмир - Özdəmir. S. 185, 187. Türkcə+ monqolca. “Öz” və “dəmir” sözlərindən yaranmış mürəkkəb sözdür. 1. Özü dəmir kimi möhkəm. 2. Sağlam, möhkəm (Həsənov. 124). Dəmir bir növ metal adıdır. Monqolca “temür” (=dəmir) sözüdür. Kaşqarlı da “temür” formasını yazmışdır. Orxon kitabələrində yer adı kimi “Dəmir” və “Dəmir qapıg” (=Dəmirqapı keçidi) sözləri işlədilir. “Timur” adının monqolca “temür” formasına da aid olduğu anlaşılır. Tatar və başqırca “timiri”, uyğurca “tömür”, özbək, qırğız, qazax və Azərbaycan dillərində “dəmir” formasında tələffüz olunur. Qırçaq dəmir və ya temur "dəmir" deməkdir. Çin sözü “tiè” kəlməsini dəmir mənasında ifadə edilir. Ola bilsin ki, bu söz temür və ya timur sözlərinin yaranmasına səbəb olub. Dəmir də kişilərə verilən şəxsi adıdır. (<http://aksozluk.org/demir>) Hələb əmirlərindən biri.

اسكندر قرايوسف - İskəndər Qarayusif-s.174. Farsca+türkcə+ərəbcə. “Qara” sözünün mənası: 1. Rəngin ən tündü. 2. Böyük. 3 Torpaq. 4. Güclü, qüvvətli, qüdrətli. (Həsənov. 90) Qaraqoyunlu hökumətinin bir çox fərdinin adının başında “qara” sözü işlənmişdir, bu da həmin şəxslərin böyük şəxsiyyət olduğunu bildirir.

Qara Yusifin oğlu və canişini. 1420-1436-ci illərdə hakimiyyət etmişdir.



اوزن حسن - **Uzun Həsən.** s. 14,15,19,22,31, 32, 40,41,43-46, 57, 162, 168, 409. Türkcə + ərəbcə. Kökü "uz"dur, mənası "çox" deməkdir. Uzaq və uzun kökdəş kəlmələrdir (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti). Ağqoyunlu padşahı.

اوغورلو محمد - **Uğurlu Məhəmməd.** s.17. Türkcə+ ərəbcə. "Uğur" sözü və "lu" şəkilçisindən yaranmış bu söz soyadı və ya ləğəb yerinə işlənmişdir. Uğur 1. Bəzi hadisələrdə görülən və insanlara yaxşılıq gətirdiyinə inanılan əlamət və ya bəzi cisimlərdə olduğuna inanılan yaxşılığın mənbəyi. 2. Bu xarakterli olduğuna inanılan şey. 3. Hədəf, məqsəd, istiqamət, yol.

Uğurlu Məhəmməd bəy və ya Uğurlu Məhəmməd, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin böyük oğlu və 10-cu Ağqoyunlu hökmdarı Gödə Əhmədin atası olan Ağqoyunlu şahzadəsidir. Otluqbeli döyüşündə Ağqoyunlu ordusunun sol qanadına başçılıq etmişdir.

Qədim türkcədən başlayaraq istifadə olunur. Qədim və orta türk mənbələrində daha çox "zaman" mənasında işlənmişdir. (<https://sozluk.gov.tr/>). Uğurlu Məhəmməd Məhəmməd bin Əmirhüseyn bəyin yeddi oğlundan biri. (Həbibussiyər. c.4. şəxs adları indeks)

اوغوز خان - **Oğuz xan.** S.2 3.41. Türkcə+türkcə. "Oğ/ox" nəsil + "uz/öz" Allah totemi olan tayfa, törəmə.1.Türk tayfalarından birinin adı. 2. Müdrik. 3. Bacarıqlı. 4.Oxatan kişilər. 5.Kobud, sərt, ötkəm, boz üzlü adam. 6. Bəsit, adi, sadə. 7. Cöngə. 8. Səmimi adam. 9.Provinsial. 10. Xəzər nəslinin adı. 11. Sağlam. 12. Güclü. 13.Təmiz qəbli. 14. Dost, yaxşı arxadaş. 15.Mübarək. 16.Türk tayfalarının böyük ittifaqı. 17.Şəxs, ölkə, dövlət, tayfa adı. 18.Bilikli ustad. 19.Süd (M. Kaşğari). 20.Davamlı artan nəsil. 21. Qəbilələr. 22. İnsan, kişi. 23.Əbədi, əzəli, müdrik, ulu. Oğuz adını müxtəlif şəkildə izah edirlər. 1. Uğuz ağız süd. 2. "Oq/ ox" + "uz" insan". 3. "oğ/oq" ox, qəbilə, tayfa + "uz" cəm şəkilçisi" oğuz -tayfa , qəbilə. 4. "Öküz/höküz" öküz. 5. "öğ-öq" düşünmək + "güz/üz" şəxs şəkilçisi "öq-ö-güz" müdrik, mütəfəkkir tayfa adı.(Həsənov. 122) Tayfalar, Oğuz xoş xasiyyət mənasındadır. (<https://sozluk.gov.tr/>) Qədim türk padşahlarından biri.

اولجايتو سلطان - **Olcaytu Soltan.** S. 257, 353. Soltan Məhəmməd Xudabəndə bin Oğuzxan, Elxanlının Hülakü sülaləsindən olan səkkizinci şahı.(Tarixi- Ulcaytu əsəri onun haqqında yazılmış ən mötəbər qaynaqdır.)

ايل الدى بيك - **İləldi bəy-** S. 135, 145. Türkcə+ türkcə +türkcə. İl-el, aldı-almaq felinin şühudi keçmiş zaman forması + bəy.

Ağqoyunlu əmirlərindən biri.

باسلمش مير آخور - **Basılmış Miraxur.**s. 154. Türkcə ad. Ağqoyunlu Soltan Yaqubun Mir axuru.

بايسنغر خان - **Baysunqur** - s. 21,46,51, 53, 56, 58, 60, 74, 207, 208, 222, 279. Türkcə+ türkcə+ türkcə. Sunqur ov quşu. Şahin (Karakurt. 201).

Baysunqur xan Şahruxun oğlu, Əmir Teymurun nəvəsidir. (802-837/1433)

بايقرا - **Bayqara-** Türkcə+türkcə. "Bəy" və "qara" sözlərindən ibarətdir. Qara böyük və rəng mənası verir.

Hüseyn Bayqara. Teymurun nəticələrindən biri. 911 h.q. ilində vəfat etdi.

بايندور - **Bayandur.** S. 22, 23, 30, 40, 41, 119, 143, 145, 148, 151, 152, 166-167, 179, 182, 185, 186, 191-196, 198-203, 260, 395. Bəzi yerlərdə Bayandur xan və ya Bayandur bəy olaraq qeyd olunmuşdur. Bayandur sözünün mənşəyinə tədqiqatlarda onu müxtəlif şəkildə izah edirlər. Bayandır adının kökü əski türk sözü olan "bay"-dır. Mənası varlı, zəngindir. Bu mənə indi də qalır. "Orxon-Yenisey" abidələrində də bay sözü göstərilən semantik mənada işlənmişdir. "Oğuznamə"də də Bayandur çox təminatlı, varlı kimi izah edilmişdir. (Səmədova, S. 60// Bayramov S.63-69, s.48). Bayandur xan, Bayandur bəy kimi də qeyd



olunmuşdur. Həsənova görə isə, “bayan” və “dur” sözlərindən ibarətdir, mənas: 1. Səxavətli, əli açıq. “Dövlətli, varlı. 3.Nemətli yemək. 4. Orta Əsrlərdə 24 oğuz-türk etnik qruplarından biri. 5. Həmişə bolluq içində olan. Lüğərlərdə dövlətli, çox təminatlı, varlı nəslin nümayəndəsi kimi də şərh edilir. (Həsənov. 31)

بهرام بۆي بايرامي - بهرام بيك بيرامي. S. 142, 148, 152, 171. Farsca+ türkcə + türkcə. Qədim türk dilində “baymaq/baymaq” varlı, üstün, təsirli olmaq, “bay-r-am/ bayram” böyük toy, mərasim, əylənmə mənasında yazılmışdır. Sözü kökü “bay”ın mənası varlı, üstün, təsirli, rifah qazanmış sözünün mənə genişləməsi ilə: müəyyən günlərdə təşkil olunan, bütün fərdlərin bir bəy kimi gəzib əyləndikləri gün, toy, böyük mərasim (Eyyuboğlu. 80). Bayrami- Bayramlı mənasındadır, türkcə Bayram adına artırılan “ی- i” şəkilçisi fars dilində soyadı sonluğu və nisbi sifət bildirən şəkilçidir.

بیرام - Bayram. S. 178. Pir Əli bəy Şükürün qardaşı. Bax: Bəhram bəy Bayrami.

پير بوداق - Pir Budaq. S. 16, 126. Farsca+ türkcə. Budaq, “but” böyümə, uzanma, inkişaf bildirən kökdən “but-a-q/ butaq- budaq” ağac budağı (Eyyuboğlu. 103). “Butaq” və “budaq” eyni sözdür (Karakurt. 298).

Cahanşah Qaraqoyunlunun oğlu.

ترکان خاتون - Türkan xatun. S. 405. Türkcə+ türkcə. Türkan, “Tərkən” adının səhvən Türkan kimi ifadə olunmasından yaranmış, orijinalı “Tərən”dir. Kaşqarlı Mahmudun lüğətində “tərkən” sözü səltənət, hökmdar, şah mənasında ifadə edilmişdir. Sultan Məlikşahın həyat yoldaşı Tərkən Hatun, Timurun bacısı Kutluğ Tərkən, həyat yoldaşı isə Olcay Tərkən Ağa adı ilə tanınırdı. Xarzemşahlı Tekişin həyat yoldaşına Tərkən Hatun ləqəbi, Kerman Səlcuqlularında Tərkənşah bin Toğrulşah bin Kavurt adlı bir hökmdar var. Ərəbcə yazıldığı üçün Tərkən səhvən Türkan kimi tələffüz edilib və o vaxtdan bəri Tərkən adı səhvən Türkan kimi ifadə olunub.

Qaraxanlı hökmdarlarının qızları adətən bu titulu daşıyırdılar. İbn Mühenna “tərkən”sözünün kraliça olduğunu yazır. VIII əsrə aid uyğur mətnlərində “silig tərkən” sözü qeyd olunur.

“Tərkən” sözünün orta əsr türkcəsində “tərk” tez, dərhal sözü ilə bağlı olduğu fikri də var. Lakin bəzi dilçilər “Tərkən” sözünü “Tengriken” sözü ilə əlaqələndirirlər. Tərkən sözünün uyğurlar tərəfindən işlədilmiş, bəziləri isə bu sözün Çin dilində “Tiān” Tanrı, göy adından qaynaqlandığı qənaətinə gəlirlər. Tengriken titulu “İlahilik” ilə əlaqəli ola bilər. “Qutadqu Biliyin” qoşmalarında da “Tərkən”in qadın titulu olduğu qeyd olunur. Dilçi Q. Doerfer də “tərkən” sözünü “kraliça” və ya “imperatriça” kimi izah etmişdir. Ancaq Tərkən adı Tarkanla eyni kökdən də ola bilər. Ayrılma, qadın gözetçi, qarşılığında ifadə edilməli idi. Bu adın mənşəyi üçün bax. Tarkan. Mənbə: (<http://aksozluk.org/turkan>)

تيمور - Teymur. S.13, 181, 198. Türkcə. Teymur “dəmir” sözündən yaranıb, möhkəm, sağlam, yenilməz mənası daşıyır. (Dehxoda. Teymur.) Teymurilər sülaləsinin banisi.

جهانشاه قراقوينلو - Cahanşah Qaraqoyunlu- s. 16, 17, 34, 127, 175. Türkcə+ türkcə+ türkcə. Qara+qoyun+lu. “Qoyun” sözü qədim türkcədən “qoön” başlayaraq işlənir. Orta türkcədə “qooy” adlanır. Kaşqarlı Mahmuda görə Arqular “qoon” formasından istifadə edirlər. Kumanlarda “qoy” kimi xatırlanır. Köhnə Qırçaqda “qoyun” formasından istifadə olunur.

Görünür, türkcə “qoyun” forması -(u)n kiçildici şəkilçi ilə törəmədir: “qoön + -(u)n. -n”. Qədim türkcənin sonundakı “qoön” forması türk dialektlərində -“y”ya çevrilir.

Qonin monqol forması qədim türk dilindən götürülmüşdür.(<https://sozluk.gov.tr/>)

چنگيز خان - Çingiz xan. S. 22, 27, 30, 40, 72, 88, 180, 194, 340, 392. Türkcə+ türkcə. “Çingiz/ Dəniz- tengiz” kəlməsi ilə qohumdur. Güman ki, “çingiz” sözü dəniz sözündən qədimdir və onun “çi” hissəsi “su” anlamı ilə bağlıdır: çiləmə, çisək, çən, çay kimi sözlər su ilə əlaqədardır. Dəniz / Çingiz böyüklük, həyat, aydınlıq əlamətidir, ona görə də şəxs adı kimi işlədilib. (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti) Çingiz sözü “Çin”+



“kiz” tərkibindən ibarətdir. Böyük, güclü xan. Çingiz adı müxtəlif şəkildə mələndirilir: 1. Rəşidəddinə görə “çin” günlü, möhkəm + “kiz” cəm şəkilçisi. 2 V.P. Vasilyevə görə “çin” “tanoz” sözünün təhrif olunmuş forması: göy tərəfindən bağışlanmış, Z.D. Banzarov, Q.N. Potanin və B.Y. Valdimirova görə Çingiz adı şaman ruhundan əmələ gəlmişdir. 4. B. Abdullayevə görə, dəniz və s.

Bu ad monqol hökmdarının ikinci adı olmuş, birinci ad Timuçindir. Ona görə Çingiz adını belə mələndirməyə olar: Allahlar Allahı, müdrik, müqəddəs xaqan, şərəfli xaqan, böyük xan, xaqan. Yenilməz, qüdrətli, əzəmətli. (Həsənov.41-42)

چنگيس - Çinkis. S. 180. Bax. Çingiz.

حاجى بېك الپاوت - **Hacı bəy Alpaut**. S. 16, 168, 171, 196, 202, 204. Alpaut, “Alpagu/ Alpaut/ Alpat/ Alpata/ Alp/ Alpağut” şəkillərində istifadə edilmişdir. “Divani- Lügəti-Türkdə” “Alpaqut” sözü belə izah edilir : “alpağut”- tək başına düşməyə hücum edən, heç bir tərəfdən tutulmayan igid – (Kaşğarlı. I, 144; III 422) “Alpavut/Alpağut” Qaraqoyunlunu təşkil edən əsas tayfalardan biri olmuşdur. Bu el Cahanşah dönəmində önəmli vəzifələr tutmuşdurlar. Qaraqoyunlulardan sonra Ağqoyunlular və Səfəvilərin xizmətinə girmişdirlər.(Mahmut S.84)

حسن آقا چلبى اوغلى - **Həsən Ağa Çələbi oğlu**. S. 148. Ərəbcə+ türkcə+ türkcə+ türkcə. Çələbi sözü, xacə, ağa, sərvər. (Dehxuda, Əmid, Muin). Çələb “tanrı” deməkdir, çələb-i isə “tanrıya layiq, alicənab” anlamında işlədilir. Kişi adı olan Çələbi də bu mənəni əks etdirir. Alınma sözdür. (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti). Oğlu

اوزن حسن - **Həsən Bahadır xan -Uzun Həsən**. Ərəbcə + Bahadır + xan. Bahadır şücaətli, qəhrəman, şir ürəkli, igid mənəsi verir. (Dehxuda, Əmid, Muin)

حسن بايندر - **Həsən Bayandur**. S.135 Ərəbcə+ türkcə. Bax: Bayandur.

حسين بايقراء - **Hüseyn Bayqara**. S. 17, 23, 174, 178, 241, 243, 357, 367. Bax: Bayqara

حسين بېك قوجه حاجى - **Hüseyn bəy Qoca Hacı**. S.171. Ərəbcə+ türkcə+ türkcə+ ərəbcə. Qoca xoca sözünün təhrifidir. Xoca isə “müəllim, oxumuş, ağıllı” deməkdir. (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti) 1.Yaşlı. 2. Qədim köhnə. Kişi, ər. 4. Müdrik. (Həsənov. 95, <https://sozluk.gov.tr/>)

خاقانى - **Xaqani**. S. 46, 365. Türkcə+ farsca şəkilçi. “Divani- lüğəti-türk”də Əfrasiyanbın övladı, böyük hökmdan mənəsidir. Həmçinin qədim türk və monqol hökmdarlarına verilən ad, tituldur. Bu söz müxtəlif şəkillərdə bir çox dillərdə, hökmdar, hakim mənəsinə işlənmişdir(<http://aksozluk.org/kagan>). 1. Xan, hakim, hökmdar. 2. Qədim monqol, türk, hun, sabir, xəzər, bulqar hökmdarlarına verilən ad, titul. 3. Böyük xan (Həsənov. 73). Adın sonundakı “i” şəkilçisi fars dilində nisbi sifət şəkilçisidir. Həsənov, Xaqani sözünün mənəsinə 1.Xaqana aid olan, hökmdara layiq. 2. Xaqan, hakim olaraq yazmışdır. (Həsənov. 24) Azərbaycan şairinin adı.

خليل بېك بكتاش - **Xəlil bəy Bektaş**. S. 103,105, 150, 161, 176, 182, 185, 200, 201, 203, 208, 221, 262, 328, 330, 334, 356. 356. Ərəbcə+ türkcə+ türkcə. Bektaş qədim türk dilində “beğ” + “deş” bərabər, bənzər mənəsinə işlənib. Qədim türk dilində “beğ/beg/bek” sözü müasir dövrümüzdə “bəy”, idarə edən, əlində tutan, baş, başçı, lider mənəsinə işlənir. Eyni zamanda evli qadının yoldaşına da bəy deyilir. Bektaş sözündəki “taş” hissəsi bərabərlik, birlik, bənzərlik bildirən “daş” şəkilçisidir, qarındaş, ayaqdaş, arkadaş, yoldaş kimi. Bektaş sözü də bənzər, dəng mənəsi, habelə kişi adı olaraq işlənir. Uyqur dilində Beg-Taş kişi adıdır (Eyyuboglu.83). 1. Bir əmir ya ağanın xidmətçisi. 2. Bir el ya tayfanın başçısı (Əmid, Fərhəngi-namha).

خواندمير - **Xandəmir**. S. 23, 25. Türkcə+ türkcə-monqolca. “xan” və “dəmir” sözlərinin birləşməsi. Bax: Xan və dəmir sözlərinə.



مهد علي بيگم - سلجوقشاه بيگم - **Səlcuqşah bəyim**. Türkcə+ farsca+ türkcə. Səlcuq, “silimek” felinin kökü olan “sil” təmiz isiminin kökünə “cuq” kiçiltmə şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır. Sözü əslində “Silcuq”dur, sonradan “Səlcuq” şəklini almışdır. (Gedikli. 655)

شاه علي بيگ بيرامي - **Şah Əli bəy Bayrami**. Farsca+ ərəbcə+ türkcə+ türkcə. Bayram sözü üçün bax: Bəhrəm bəy Bayrami.

قايىتباي - **Qayıtbay**. Türkcə+ türkcə. Qayıt+ bay/bəy. Qayıtbay (1468-1495) Misir -Məmluk hakimi olmuşdur. (Qasımlı.211)

عيسى ساوجى - **İsa Savcı**. Ərəbcə+ türkcə+ türkcə şəkilçi. “sav” sözü və “cı” şəkilçisindən yaranmışdır. Məhkəmədə ittiham tərəfini təmsil edən şəxs. Orta əsrlərdə türkcə məlum olan “sav” söz, xəbər; məktub, risalə sözündən gəlmişdir. Prokuror məhkəmələrin sözçüsüdür. Kaşqarlı da öz lüğətində “sav” sözünü sitat gətirir. “Savaçı” sözü oğuz dilində elçi, peyğəmbər mənasında işlənmişdir. (<http://aksozluk.org/savci>).

علي آقا قاپوچى - **Əli ağa Qapuçı**. S. 294. Ərəbcə+ türkcə + türkcə+ türkcə şəkilçi. “Qapuçı” türkcə “qapı” sözü və “cı” şəkilçisindən düzəlmişdir. Qədim dövrlərdən “qapıg” olaraq istifadə olunur. Orta türkcədə “qapug” adlanır. Köhnə qırçaqda “kapu” forması işlədilir. Onun türkcə “qap- ~qapa” kökündən gəlmişdir. Qırçaq dialektlərində “qapka” forması işlənir: Macar dilində “qapu” forması köhnə türk dilindən götürülmüşdür. Türkcə və Balkan dillərində “qapı /qapu” şəklində işlənir. (<https://sozluk.gov.tr/>)

غازان خان - **Qazan xan**. S. 181, 364. Türkcə+ türkcə. Teymurilər dövrü əmirilərindən biri. (Həbibus-siyər. c. 3. S. 585) Qazan sözü “qazğan "qazılmış yer, çuxur" sözündən gəlmişdir. [Divan-i Lügat-it Türk (1070)

قاسم بيگ قرامانى - **Qasım bəy Qaramanı**. S. 118,129. Ərəbcə+ türkcə+ türkcə+ farsca. Qaramanlı tayfası 654-868-ci qəməri illərində Kiçik Asyanın bir hissəsində hakimiyyət etmiş sülalənin adıdır. (Dehxoda). “Qaraman” + “i” farsca nisbi sifət şəkilçisi Qaramanı Qaramanlılara məxsus.

قارملىك تىواچى - **Qaraməlik Tavaçı**. S. 161. Türkcə+ ərəbcə + türkcə + türkcə. Tavaçı “tavraq” sözündən yaranıb, çabuq, təcili, qıvrıq, çalısqan, tələskənlik mənasındadır. — I, 156, 468, 520; III, 46, 69, 258 bax: Tavaçı sözü carçı mənasında işlənmişdir. (Dehxoda)

قارا يوسىف - **Qara Yusif**. S.174. Türkcə+ ərəbcə. Qaraqoyunlu hakimi. Bax: İskəndər Qarayusif.

قزل احمىد - **Qızıl Əhməd**. s. 142, 145. Türkcə+ ərəbcə. Qızıl “qırmızı” deməkdir. Sözü kökü “qız” yox, “qır” olub. Metalın bu növü qırmızı olduğu üçün (rənginə görə) belə adlandırılıb; “köz” qızmaq sözü ilə bağlıdır, köz rəngində olan. (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti)

قلى بيگ - **Qulu bəy**. S. 368. “Qul” və “i” şəkilçisindən yaranmış bu söz şəxs adı olaraq da işlənir. “Qılmaq” feili ilə bağlıdır, “işləyən” deməkdir. “Uşaq” mənasında da işlədilib. (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti) Əksər farsca qaynaqlarda “Quli” şəklində yazılan bu ad əslində Quludur, mənası, onun qulu, onun işləyəni deməkdir.

قلىج ارسلان - **Qılıç Arslan**. S. 49. Türkcə+ türkcə. Divanü Lügatit-Türkdə də qılıç sözü “qılıncla” və “kılınclan”- fellərindən yarandığı yazılır. Türk sözüdür, Qızıl Arslan, Alp Arslan (igid Aslan), Qara Aslan (güclü, dözümlü Aslan) adları tarixdə çox işlədilib. Bəziləri Arslanı “güclü ilan” (ars ilan), bəziləri isə “vəhşi heyvan” (arsıl an) kimi yozurlar. Mübahisəlidir. (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti).

گۆلپىنارلى - **Gölpınarlı**. S.55. Türkcə+ türkcə + türkcə. Tuva dilində “öl” sözü var və yaş, göl anlamında işlədilir. Onlar dağ çayına “öləqə” deyirlər. Belə görünür ki, “göl” sözü “öl” sözü ilə bağlıdır və “su” mənasını əks etdirir. “Lil” sözü də bununla bağlıdır. M.Kaşqaridə “çülmən” sözü durğun su kimi şərh olunub. Çay sözünün sinonimi kimi “ölən” kəlməsi də qeydə alınıb. Deməli, “göl” su anlamı ilə bağlıdır, durğun su deməkdir. (Əhmədov. Etimologiya lüğəti) Pınar Qədim qərb Türkcəsində yazılı nümunəsi olmayan “bınar” sözündən çevrilmişdir.



اقا ايشيك آقاسى – Vəli ağa Eşikağası. S. 280, 281, 283, 290, 330, 334. Ərəbcə+ türkcə+ türkcə+ türkcə.
“Eşik” və “ağası” sözlərindən yaranmışdır. Şah saraylarında təşrifat məmuru.

هلاکوخان- Hülakü xan. S. 18, 22, 393, 394. Hülakü Xan (1218-1265) Çingiz Xan'ın nəvəsi və Moğol imperatorluğunun Cənub-qərb bölümünə hakim olan Elxanlılar dövlətinin qurucusudur.

يشبک دوتدار- ياشبک- Yaşbək/Yaşbək. 188, 454, 465. Yaşbəy- Türkcə+ türkcə. “Yaş” və “bəy” sözlərindən ibarətdir. Məmlük sultanı Qayıtbəyin əmirlərindən biri. (Xunci Fəzlullah)

يعقوب بيك- يعقوب بايندر- Yaqub bəy Bayandur. S. 3, 14-16, 19, 20, 22, 35, 37, 39, 41, 42, 45, 46, 48, 50, 51, 54-57, 59, 60, 69, 74, 88, 94-99, 102, 103, 105, 107, 114, 115, 117-120, 155, 158, 159, 162, 188, 189, 231, 264, 296, 313, 333, 361, 362, 369, 409, 411, 415. Soltan Yaqub Ağqoyunlu. (Xunci Fəzlullah)

يوسف بهادر، ابو العزّ- Yusif Bahadur. S. 94, 102, 248, 313, 400-402, 408-411. Bax: Qara Yusif. (Xunci Fəzlullah)

يوسف بيك بايندر – Yusif bəy Bayandur. S. 139, 148, 152. Bax: Qara Yusif. (Xunci Fəzlullah)

يوسف بيك تواچى- 148- Yusif bəy Tavaçi. “Tavaçi” sözü üçün bax: Qaraməlik Tavaçi.

əsərdən çıxarmış olduğumuz antroponimlər aşağıdakılardır:

Türkcə

اتابك اوزبك
أوزدمر
اوغوز خان
ايل الدى بيك چينى
بايقرا
بايندور
بيرام
بير بوداق
تركان خاتون
تيمور
خاقانى
خواندمير
غازان خان
قلى بيك
قليج ارسلان
گولپينارلى
هلاكوخان

Türk-ərəb fars

ابابكر بيك بيكتاش
اوغورلو محمد
اولجايتو سلطان
اوليا اقا
باسلمش مير آخور
باش- يشبک دوتدار
بايقرا- حسين بايقراء
على بيك بيرامى
تيمور
جهانشاه قراقوينلو
حسن اقا چلبى اوغلى
حسن بهادر خان - اوزن حسن
حسن بايندر
حسين بايقراء
حسين بيك قوجه حاجى
خليل بيك بكتاش
شاه على بيك بيرامى
شاه مصر- قايتباى
عيسى ساوجى
على اقا قاپوچى
قاسم بيك قرامانى
قراملك تواچى
قرايوسف
قرل احمد
ولى اقا ايشيك آقاسى
يعقوب بيك- يعقوب بايندر
يوسف بهادر، ابو العزّ
يوسف بيك بايندر
يوسف بيك تواچى



Nəticə

Ümumilikdə 50 türkmənşəli antroponim vardır, bunlardan 21-i tamamilə türkçə tərkibdən ibarətdir. Bunalar arasında xatun, ağa, kimi sözlərin Çin dilində türk dillərinə keçib, türkçə lüğət olaraq bilinən sözlər vardır. Qalan 29 söz isə türk-ərəb və ya türk-fars yaxud da türk-ərəb-farsca söz və şəkilçilərdən ibarət sözlərdir. ən çox istifadə olunan farsca şəkilci nisbi sifət bildirən “i” şəkilçisidir. Bu mürəkkəb sözlərdəki türkçə tərkib hissə əsasən soyadı yerinə işlənən titullar, tayfa, adları habelə ağa, bəy, bəyim, xanım, xatun kimi türkçə sözlərdir.

Ədəbiyyat

1. Aydın Mədətoğlu Qasımlı. Türklər (Tarixi öçerklər) Bakı – 2012. S.2113
2. Bayramov İ. İndiki Ermənistanın toponimlərində qədim türk tayfalarının izləri.// Dil məsələlərinə dair tematik toplusu. 2-ci buraxılış Bakı: ADPU nəşri, 1997. s.48
3. Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti. <https://www.azleks.az/dictionaries/6/etimologiya-lugeti>
4. Cuveyni Əlaəddin Ətamelik. Tarixi- cahanqəşayi-Cuveyni. C.1. 1385 h.ş. Dunyayi-kitabş. Tehran
5. Divanı Lügəti't-Türk I, 144; III 422 Kaşğarlı Mahmud
6. Eyupoğlu İsmet Zeki. Etimoloji Türkçe Sözlüğü. 1988. Sosial Yayınları. İstanbul. E-kitab
7. Əhmədov Bəşir. Etimologiya lüğəti. <https://www.azleks.az/dictionaries/6/etimologiya-lugeti>
8. Fərhəngi- farsiyə- Əmid. <https://www.vajehyab.com/amid/>
9. Fərhəngi-farsiyə- Muin, <https://www.vajehyab.com/moein/>
10. Gedikli, Yusuf. Selçuk” kişi adının köken ve anlami etimolojisi. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/GED%C4%B0KL%C4%B0-Yusuf-SEL%C3%87UK-K%C4%B0C5%9E%C4%B0-ADININ-K%C3%96KEN-VE-ANLAMI-ET%C4%B0MOLOJ%C4%B0S%C4%B0-.pdf>
11. Həsənov Həsərət. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. 2002. Mütərcim. Bakı.
12. <http://aksozluk.org>
13. <https://sozluk.gov.tr/>
14. <https://www.vajehyab.com/name/>
15. Xandəmir Qiyasəddin. Həbibus-siyər. c. 3. 1380 h.ş. Xəyam nəşriyyatı. Tehran.
16. Xunci Fəzlullah Ruzbəhan, Tarixi- Aləmarayi- Əmini. 1382 h.ş. Mirasi-Məktub nəşriyyatı Tehran.
17. Karakurt Deniz. Aktarma Sözlüğü. Açıklamalı. Türk dillerinden Anadolu Türkçesi'ne. 2.cilt. A-Ş hərfləri. I çap.Ağustos, 2017 / Türkiye. E-kitab
18. Könül Səmədova, Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları. 2008.Nurlan. Bakı.
19. Qəzvini Məhəmməd Yusif Valeh. Xoldbərin.1372 h.ş. Bonyadi- moqfatı- doktor Mahmud Əfşar . Tehran.
20. Luğətnəmiyi- Dehxoda. <https://www.vajehyab.com/dehkhoda/>
21. Mahmud Ak. Akkoyunlu, Karakoyunlu Ve Safeviler Tarihi.
22. Rumlu Həsən bəy. Həsənüt-təvarix. 1384 h.ş. Əsatir nəşriyyatı. Tehran



MAHMUD KAŞĞARİNİN “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNİN TERMINOLOJİ LEKSİKASI

(Kaşğarlı Mahmud'un "Divanu lüğat-it-türk" eserinde terminoloji söz varlığı)
(Terminological lexicon of M.Kashgari's "Divanu Lugat-it-Turk")

Sayılı Sadıqova

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor

XÜLASƏ

XI əsr türk tarixinin ən sivilizasiyalı dövrlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə türkologiya aləmində ensiklopedik əsərlər, türk xalqlarının dastanları, poemaları, lüğətləri yaranmışdır. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğat-it-türk" (1072-1074) əsəri ilə türk leksikoqrafiyası tarixinin təməlini qoymuşdur. "Divan" XI əsr türk dillərinin leksik tərkibini özündə ehtiva edən dəyərli bir ensiklopedik abidədir. Məqalədə abidədə işlənən xalqın məşğuliyyətini, həyat tərzini əks etdirən zəngin leksika təhlil edilmişdir. Divanın lüğət tərkibində terminoloji leksika ilə bağlı leksik vahidlər də əsas yerlərdən birini tutur. Təbii ki, qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmış musiqi, hərbi, təsərrüfat, təsviri sənət, zərgərlik bildirən terminlər, ifadələr dövrün inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq işlənmişdir. Başqa sahə terminologiyası ilə müqayisədə kulinariya terminləri daha sabit qalması müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, əksər hallarda qida məhsullarının yeni-yeni növləri milli kulinariyanın özünəməxsusluğunu inkişaf etdirir. "Divan"da verilmiş yemək-içmək adlarının ən mühüm xüsusiyyəti həmin sözlərin qədim türk abidələrindəki, lüğətlərindəki (DTS) eyni sözlərlə səsləşməsi təhlil edilmişdir. M. Kaşğarının "Divan"da qədim tibbi, etnoqrafik, hərbi leksikanı, ərzaq, xörək, içki adlarını tarixi-millî səpkidə araşdırılmışdır. Türk xalqlarının dilinin qədimliyini, etnik mədəniyyətini, etnogenezini, adət-ənənələrini, digər qonşu xalqlarla iqtisadi və mədəni bağlılığını, xalqların təsərrüfat həyatını, birgə fəaliyyət sahələri haqqında zəngin məlumat verən leksik təbəqə şərh edilmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, "Divanü lüğat-it-türk"ün söz varlığı əslində türk mədəniyyətinin, türk dilinin tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Beləliklə, "Divan"dakı terminoloji leksikanın dildaxili və dildənkənar təhlili qədim türklərin həyat tərzini, etnogenezi, məişəti, maddi mədəniyyəti, dilinin tarixi və s. haqqında dəyərli məlumatlar şərh edilmişdir. Həmin sözlərin bir çoxu hazırda türk dillərində arxaikləşmiş, bir hissəsi isə əvvəlki semantikasını dəyişib türk dillərinin dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Bu sözlər əslində türk mədəniyyətinin tarixi inkişafını özündə qoruyub saxlayır. Min illər ərzində qohum dillərin lüğət tərkibində, fonetik sistemində və qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişmələr baş verməsi və bu inkişaf xəttinin terminoloji leksikanı da əhatə etməsi dəqiqləşdirilir. Göstərilir ki, bu vahidlər də əsrdən-əsrə keçdikcə cilalanmış və vahid ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: termin, terminoloji leksika, Türk dilləri, arxaik sözlər, etnoqrafiya, semantika.

SUMMARY

The 11th century was one of the most civilized periods in Turkish history. During this period, encyclopedic works, epics, poems and dictionaries of the Turkic peoples were created in the world of Turkology. Mahmud Kashgari laid the foundation of the history of Turkish lexicography with his work "Divanu lugat-it-turk" (1072-1074). Divan is a valuable encyclopedic monument containing the lexical structure of the 11th century Turkic languages. The article analyzes the rich vocabulary reflecting the occupation and lifestyle of the people working on the monument. Lexical units related to terminological vocabulary also occupy one of the main places in the dictionary of Divan. Of course, the terms and expressions denoting music, military, economy, fine arts, jewelry, recorded in ancient Turkish written monuments, were developed in accordance with the level of development of the period. Culinary terms are found to be more stable than other field terminology. It is noted that in most cases, new types of food develop the uniqueness of national cuisine. The most important feature of the names of food and drink given in "Divan" is the analysis of the harmony of these words with the same words in ancient Turkish monuments and dictionaries (DTS). In M. Kashgari's "Divan" ancient medical, ethnographic, military vocabulary, names of food, food, drink were studied in



historical-national style. The lexical layer, which provides rich information about the antiquity of the language, ethnic culture, ethnogenesis, customs, economic and cultural ties with other neighboring peoples, economic life of the peoples, areas of joint activity, was commented. It was determined that the existence of the word "Divanu lügat-it-türk" in fact allows to clarify the history of Turkish culture, the Turkish language, the path of its development. Thus, the intra-linguistic and non-linguistic analysis of the terminological lexicon in "Divan" reveals the way of life, ethnogenesis, life, material culture, history of language, etc. of the ancient Turks. provides valuable information about. Many of these words are now archaic in the Turkic languages, and some have changed their previous semantics and are used in dialects and dialects of the Turkic languages. In fact, these words preserve the historical development of Turkish culture. It is clarified that over the millennia, certain changes have taken place in the vocabulary, phonetic system and grammatical structure of related languages, and this line of development also covers terminological vocabulary. It is shown that these units have also been polished over the centuries and have become a single means of communication.

Key words: term, terminological lexis, Turkish languages, archaic words, ethnography, semantics.

ÖZET

11. yüzyıl Türk tarihinin en uygar dönemlerinden biridir. Bu dönemde Türkoloji dünyasında Türk halklarının ansiklopedik eserleri, destanları, şiirleri ve sözlükleri oluşturulmuştur. Kaşgarlı Mahmud, "Divanu lügat-it-türk" (1072-1074) adlı eseriyle Türk sözlükçülüğü tarihinin temellerini atmıştır. Divan 11. yüzyıl Türk dillerinin sözlük yapısını içinde barındıran değerli bir ansiklopedik eserdir. Makale, sözlükte insanların mesleklerini ve yaşam tarzlarını yansıtan zengin kelime dağarcığını analiz etmektedir. Sözlükte terminolojik birimler de önemli yerlerden birini işgal eder. Elbette eski Türk yazılı eserlerinde kayıtlı müzik, askerlik, ekonomi, güzel sanatlar, mücevherat gibi terim ve ifadeler dönemin gelişmişlik düzeyini yansıtmaktadır. Mutfak terimlerinin diğer alan terminolojilerine göre daha kararlı olduğu tespit edilmiştir. Çoğu durumda, yeni yemek türlerinin ulusal mutfağın benzersizliğini geliştirdiği belirtilmektedir. "Divan" da verilen yiyecek ve içecek adlarının en önemli özelliği, bu kelimelerin eski Türk anıt ve sözlüklerinde (DTS) aynı kelimelerle uyumunun incelenmesidir. M. Kaşgari'nin "Divan"ında eski tıbbi, etnografik, askeri terimler, yiyecek, içecek, içecek adları tarihi-millî tarzda incelenmiştir. Dilin tarihi, etnik kültürü, etnogenezi, gelenekleri, diğer komşu halklarla ekonomik ve kültürel bağları, halkların ekonomik hayatı, ortak faaliyet alanları hakkında zengin bilgiler veren sözlük katmanı yorumlanmıştır. "Divanu lügat-it-türk" kelimesinin varlığının aslında Türk kültür tarihine, Türk diline, gelişim yolunun açıklığa kavuşturulmasına imkan verdiği belirlendi. Böylece "Divan"daki terminolojik söz varlığının intralinguistik ve ekstralinguistik analizi eski Türklerin yaşam biçimini, etnogenezi, yaşamını, maddî kültürünü, dil tarihini vb. ortaya koymaktadır. Bu kelimelerin birçoğu artık Türk dillerinde eskidir ve bazıları önceki anlamlarını değiştirerek Türk dillerinin ağız ve şivelerinde kullanılmaktadır. Aslında bu sözler Türk kültürünün tarihsel gelişimini muhafaza etmektedir. Bin yıl boyunca sözkonusu dillerin söz varlığı, fonetik sistemi ve gramer yapısında bazı değişikliklerin meydana geldiği ve bu gelişim çizgisinin terminolojik kelime dağarcığını da kapsadığı açıklığa kavuşturulmuştur. Bu birimlerin de yüzyıllar içinde cıllanarak tek bir iletişim aracı haline geldiği gösterilmektedir.

Anahtar sözcükler: terminoloji, terminolojik söz varlığı, Türk dilleri, arkaik kelimeler, etnografya, anlambilim.

GİRİŞ

XI əsr türk tarixinin ən sivilizasiyalı dövrlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə Mahmud Kaşgari tərəfindən yazılmış "Divanu lügat-it-türk" (1072-1074) əsəri ilə türk leksikoqrafiyası tarixinin təməli qoyulmuşdur. Görkəmli türkoloq T. Hacıyevin fikrincə, "Mahmud Kaşgari'nin "Divanü lügat-it-türk" kitabı həm həcm, həm məzmun, həm də yazılma tarixi etibarilə türkologiyanın ən böyük, ən qiymətli, ən qədim əsəridir. "Divanü lügat-it-türk" min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir" (3,s.7)

"Divan"da 7500-də artıq sözün izahını verən M.Kaşgari yazırdı ki, həmən bütün türk boylarının



dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım. Alınma sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lüğətə daxil edən M.Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuş, kəlmələri sözdə işlənən hərflərin sayına görə qruplaşdırmışdır.) “Divan” ərəblərin türk dilini, məhz türkün ana sözlərini öyrənmək arzusu ilə yazılmışdır. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar M.Kaşğari “Divan”ında Azərbaycan dili elementlərinin bütöv sistemini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Göstərilmişdir ki, M.Kaşğarinin “Divan”ı müxtəlif türk ədəbi dillərinin sistemi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin sistemini də əks etdirir, lakin bu xüsusi şəkildə fərqləndirilmir.(10) N.Cəfərov yazır: “Qədim türkcəni yekunlaşdıraraq orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektlərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşğari “Divan”ı ümumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, “türk dili ilə ərəb dilinin atbası bərabər yürüdüklərini” göstərir.”(1, s.)

M.Kaşğarinin “Divan”da qədim tibbi, etnoqrafik, hərbi leksikanı, ərzaq, xörək, içki adlarını tarixi-millî səpkidə öyrənmək türk xalqlarının dilinin qədimliyini, etnik mədəniyyətini, etnogenezini, adət-ənənələrini, digər qonşu xalqlarla iqtisadi və mədəni bağlılığını, xalqların təsərrüfat həyatını, birgə fəaliyyət sahələri haqqında zəngin məlumat verilir. “Divanü lüğət-it-türk”ün söz varlığı əslində türk mədəniyyətinin, türk dilinin tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. A. Rəhimovun yazdığı kimi, “Mahmud Kaşğari “Divan”ında işlədilən və Azərbaycan dili ilə bağlılığı olan 5000-dən artıq sözün 250-yə qədər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmişdir, lakin onların da böyük əksəriyyəti Azərbaycan dili dialektlərində qorunmaqdadır. Azərbaycan dili üçün artıq “ölü” olan, yəni nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də dialekt və şivələrdə rast gəlinməyən sözlər cüzi miqdardadır” (7, s.61)

“Divan” XI əsr türk dillərinin leksik tərkibini özündə ehtiva edən dəyərli bir ensiklopedik abidədir. Bu abidədə xalqın məşğuliyyətini, həyat tərzini əks etdirən zəngin leksika öz əksini tapmışdır. Məsələn, arğağ-balıq ovlamaq üçün istifadə olunan ucu əyri dəmir, qarmaq (R.Ə. DLT, I, s.197), börk – papaq. Bu sözü izah edən zaman yazılır: Tatsız türk bolmas, başsız börk olmaz (R.Ə. DLT, I, s.357) Çörəyin bir çox növlər haqqında məlumat verilir. Məsələn, əsbəri- küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir. Üstünə şəkər tökülür. (R.Ə. DLT, I, s. 97), avzuri- buğda və arpa unu qarışdırılaraq hazırlanan çörək (R.Ə. DLT, I, s. 201), köməç- külə basdırılaraq bişirilən çörək (R.Ə. DLT, I, s.366), sinçü-lavaşla kömbə arasında bir növ çörəkdir (R.Ə. DLT, I, s.414). Yaxud “top” yemək növü ilə bağlı yazılır:” Bu yeməkdə buğda suda qaynadılır, arpa xəmiri ilə yoğrularaq keçəyə sarınır, isti yerə qoyulur, yetişdikdən sonra yeyilir (R.Ə. DLT, I, s.335)”. Z. A. İslamova “Divan”dakı yemək adları haqqında yazır ki, xörək adları ictimai tarixi prosesin məhsuludur. Yeyinti məhsullarının adları cəmiyyətin formalaşması ilə üst-üstə düşür. M. Kaşğarinin “Divan”ında xeyli miqdarda yeyinti məhsulları adları işlənmişdir ki, bu türk xalqlarının kulinariya sənətinin tarixini öyrənməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (11, s. 89).

“Divan” da türklərin yeməkləri haqqında geniş məlumat verilir. Qeyd edilir ki, türklər öz həyat tərzlərində qida məsullarından ətli və xəmirli, yoğurtlu yeməklərə üstünlük vermişdir. *Lüğətdə komaç, aş, mün, basan, ətmək, əpmək, sarmaçuk, kuput, talkan, buşkal, buğday, çağmur, tarıq* və s. toy və yas mərasimlərində hazırlanan yeməklərin adları çəkilir. Xüsusilə, yas mərasimində, yəni əzizlərinin ölümündən sonra onların ardından müəyyən günlərdə yemək verilməsi, süfrə qurulması adəti haqqında məlumat verilir. Bu barədə Mahmud Kaşğari belə yazır: *Ol ölügge yoğladı. O ölü üçün yemək verdi* (R.Ə. DLT, III, s. 115). Bu zaman *yoğladı* sözündən istifadə olunmuşdur. Yaxud, *bazlamac* yeməyi haqqında yazır: “Ölülərin ardından verilən yemək”. Yaxınlarını itirən türklərin ölünün ardından müəyyənləşdirilmiş günlərdə yemək verməsi, süfrə qurması göstərilir. Bu adət bu gün də türklər arasında davam etdirilir. Mahmud Kaşğari hər bir sözün etimologiyasını, tarixini aydınlaşdırır və necə yarandığını təhlil edir. Yaxud yemək adlarını izah edəndə onların türklərə məxsus olduğunu qeyd edir. Məsələn, “tutmac” sözünü izah edəndə yazır ki, tutmac türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, cətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir (R.Ə. DLT, I, s.442).“Divan”da verilən sözlərin müəyyən hissəsini yemək və içmək adları təşkil edir. Mehmet Altay Köymen “Divan”dakı yemək adlarından bəhs edərkən yazır ki, türklər XI əsrdə yeməkləri başlıca olaraq iki mənbədən alırdılar: heyvanlardan; bitkilərdən. (6, s.15)



Xüsusilə, xörək, müxtəlif çeşidli çörək, içki adları türklərin yaşayış tərzini əks etdirən kulinariya terminləri geniş izah edilmişdir. İçki adlarından *çağır-çaxır*, şərab çaxırgöz. (R.Ə. DLT, I, s.368), *kımız* - qımız Qırsaq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir (R.Ə. DLT, I, s. 370), *süçük kızıl* - şərab (yağma, tuxsi, cigil ləhcələrində), qırmızı şərab (digər türklərdə) (R.Ə. DLT, I, s. 202), "*buxsum*" (darıdan düzəldilən bir içki, darı pivəsi adlanırdı (R.Ə.DLT, I, s.466), "*kəstəm*" (gecələr dəvətsiz gələn adamlara verilən içki ziyafətləri adlanırdı (R.Ə. DLT, I, 467) içki adları çəkilir və onların izahı verilir. Ş.Həsənli-Qəribovanın tədqiqatlarında XI-XII əsr türk dillərində işlənən qida adlarının etimoloji tədqiqinə geniş yer vermişdir. (8, s.92-99). Başqa sahə terminologiyası ilə müqayisədə kulinariya terminləri daha sabit və uzun ömürlüdür, ona görə ki, əksər hallarda yeyinti məhsullarının yeni-yeni növləri milli kulinariyanın özünəməxsusluğunu aradan qaldırmır, ənənəvi olaraq yeniləri yaransa da əvvəlkilər də qorunub saxlanılır. Yeyinti məhsullarının adlarının bu cür nisbi sabitliyini həm də tarixi-coğrafi şəraitlə, təbiət, iqlim və təsərrüfat faktorları ilə bağlıdır. "Divan"da verilmiş yemək-içmək adlarının ən mühüm xüsusiyyəti həmin sözlərin qədim türk abidələrindəki, lüğətlərindəki (DTS) eyni sözlərlə səsləşməsidir. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən -aş, yemək (T 26, vb), *azuk –azık* (KTD 39), *mün –yiyəcək* (İB 31), *yaglıg –yağlı* (İB 13) kimi adlar eyni ilə Mahmud Kaşğarının "Divan"ında da işlənmişdir. Xalqın istifadə etdiyi qida məhsulları onların həyatında özünə möhkəm yer tutmuş, hətta insanların məişətində köklü dəyişikliklər olduqda belə aradan çıxmamışdır. Türk dillərinin müxtəlif dialekt və şivələrində işlənən leksik vahidləri əhatə edən bu əsərdə Mahmud Kaşğari X-XI əsrlərdə və ondan öncəki dövrlərdə işlənmiş yemək adlarının izahını vermiş, ayrı-ayrı vahidlərin etimologiyasını, müxtəlif türk ağızlarındakı variantlarını göstərmiş, bir sıra söz yuvalarını müəyyənləşdirmiş, bununla da ilk türk ensiklopediyasının əsasını qoymuşdur.

Kulinariya terminlərinin bir çoxu indi türk dillərində arxaikləşmiş, digər bir hissəsi isə öz semantikasını dəyişərək türk dillərinin dialekt və şivələrində işlənir. Bu sözlər türk dillərinin qədim leksik qatını özündə əks etdirir. Şükrü Haluk Akalın Orxon-Yenisey abidələrindəki söz varlığı ilə "Divan"dakı sözləri qarşılaşdıraraq yazır ki, "Divanü lüğət-it-türk"ün söz varlığı bitki adlarından yemək adlarına, insanın bədən üzvlərinin adlarından heyvan adlarına kimi böyük söz xəzinəsini əhatə edir, demək olar ki, bütün ad layını özündə birləşdirir. (9, s. 69)

Türk dillərinin zəngin və qədim lüğət tərkibi Mahmud Kaşğarının "Divan"ında toplanmışdır. "Divan"ının lüğət tərkibi dövrün özünəməxsus cəhətlərini özündə əks etdirir. Bu cəhətlərdən biri də lüğət tərkibində terminoloji leksika ilə bağlı leksik vahidlərin də üstünlük təşkil etməsidir. Təbii ki, qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmış musiqi, hərbi, təsərrüfat, təsviri sənət, zərgərlik bildirən terminlər, ifadələr dövrün inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq işlənmişdir. Məsələn, ok, sü (qoşun, ordu), bolun (əsir), tuğ (bayraq), yancı (sərkərdə), akın (hücum), sülət (qoşun çəkmək), udiş (qələbə) tipli leksik vahidlər dildə birdən-birə yaranıb və sabitləşə bilməzdi. Yaxud sözlərin izahını verəndə türklərə məxsus xüsusiyyətləri də izah etmişdir. Məsələn, "qalxan (kalkan) terminini izah edəndə nümunə verilir:

Kikrip atığ kəmşəlim,
Kalkan, sünqün şumsalım,
Kaynap, yana yumşalım,
Katğı yağı yuwılsun.

Burada yazılır ki, biz atımıza suvar olub düşmənin üstünə qışqırtı-bağırtı ilə hücum edir, süngü və qalxanla vuruşuruq. Düşmənlə üz-üzə gələndə qaynayırıq, sonra barışmaq istəyirlərsə, dururuq, qatı düşmən yumşalana qədər gəzləyirik. (R.Ə.DLT, Ic.s.433). Yəni türk xalqının öz torpağı uğrunda axıra qədər mübarizə aparması, eyni zamanda qan tökməyin qarşısını alan, humanist bir xalq olduğu da nəzərə çatdırılır. Buna görə də qədim türk yazılı abidələrində işlənən bu tipli sözlərin istifadəsi, onların müxtəlif leksik-qrammatik vəzifələr yerinə yetirməsi bir daha sübut edir ki, türk dillərində termin səciyyəli leksik vahidlər daha əvvəllər formalaşmış, cəmiyyətimizin tarixinin daha qədim dövrlərindən yaranmışdır.

Mahmud Kaşğari öz dövrünün bütün elm sahələrini dərinlən öyrənmiş, lüğətində onların hər birinin təsvirini vermişdir. Həmin terminoloji leksika qədim türklərin yaşayış tərzini, qohumluq münasibətlərini, əski və yeni inanclarını, iqtisadi vəziyyətini, sənətini, yeməklərini ortaya qoyan əvəzsiz bir qaynaqdır. Ramiz Əskər yazır: "Əsərdə onlarca siyasi, iqtisadi, hərbi termin, ad, ünvan, məişət



əşyalarından, ətriyyat və ipək növlərindən tutmuş palto, plaş, əlcək, hətta ütü barədə ən müxtəlif məlumatlara, yüzlərcə heyvan və bitki, silah və çalğı alətlərinə rast gəlirik. Kitabda 200-dən artıq dərman növü, 30-dan çox xəstəlik adı, təqribən 40 yemək resepti öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar türk mədəniyyət tarixi və etnoqrafiyası baxımından böyük dəyər daşıyan bilgilərdir” (3, s.27). “Divan”da tibb sahəsi ilə bağlı terminlər də geniş şəkildə şərh edilir. Məsələn, *arkacaq*-ağıza dərman tökmək üçün işlənən içi deşik bir alət (R.Ə.DLT, I, s.200) Müasir dövrdəki pipetka anlayışını bildirir. *Etilğən*- atlarda olan çiban xəstəliyi (R.Ə.DLT, I, s.212), *bars*-bədəndə birə, bit dişləməsindən, yaxud çiban başlamasından irəli gələn şiş (R.Ə.DLT, I, s.356), *sorğu*- qan alan şüşə, qan alanların aləti (R.Ə.DLT, I, s.420), kanağu-neştər, qan almaq üçün işlənən alət (R.Ə.DLT, I, s. 27). Bununla yanaşı bədən üzvləri, dərman, xəstəlik adları, onların xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir.

Bu baxımdan lüğətdə işlənən terminoloji leksikanı aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Kulinariya terminləri : Üğüt-ıçki çəkilən xəmir növünü bildirir (R.Ə.DLT, I, s.123) mənasında işlənmişdir. Lüğətdə bu içkinin çəkilməsinin resepti də verilmişdir; Ağuc- ağız südü, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd (R.Ə.DLT, I, s.127); uva- düyünü bişirib soyuq suya qoyur, suyunu süzüb içinə şəkər qatır, boyat halda yeyilən yemək adı((R.Ə.DLT, I, s.154); ikdük- süd və qatıqdan hazırlanan yemək adı (R.Ə.DLT, I, s.167).

Etnoqrafik terminlər: İçük- samur kimi heyvanların dərisindən tikilən kürk (137); izlik- türk çarığı (R.Ə.DLT, I, s.167), ömzük-yəhərin ucu(R.Ə.DLT, I, s.167),əskü-ələk, xəlbir (R.Ə.DLT, I, s.187); əgətlük-sağdış (R.Ə.DLT, I, s. s.206), ögrəyök—adət-ənənə (R.Ə.DLT, I, s.213), tin-yüyən (R.Ə.DLT, I, s. 350), kürk (R.Ə.DLT, I, s.360), kidhiz-keçə, kivist-xalı (R.Ə.DLT, I, s.370), çaruq-çarıq (R.Ə.DLT, I, 382), çomak-çomaq, əsa, dəyəmək (R.Ə.DLT, I, s.383).

Tibbə aid terminlər: Öz-ürək və qarın bölgəsindəki bütün orqanlar mənasında, (R.Ə.DLT, I, s.119), um-qarın şişliyi, mədə pozğunluğu; kəm-xəstəlik (R.Ə.DLT, I, s.347), kulak (R.Ə.DLT, I, s.383), kirpik, sulaq (dalaq) (R.Ə.DLT, I, s. 478), bilək (R.Ə.DLT, I, s. 385), boyun (R.Ə.DLT, I, s. 169), burun (R.Ə.DLT, I, s. 398), sinir, şiş, tamar, ilik; aşuk- insanın topuq sümüyü (R.Ə.DLT, I, s.135); özək- belin iç qismində olan damar (R.Ə.DLT, I, s.139); ağıruğ- onurğa sümüyünün ilk fəqərəsi (R.Ə.DLT, I, s.162); iprük - dərman (R.Ə.DLT, I, s.164);

Hərbi terminlər: Kalkan- qalxan (R.Ə.DLT, I, s.432), aşuk-dəbilqə, dəmir başlıq (R.Ə.DLT, I, s.136); ulun-ucluğu olmayan ox (R.Ə.DLT, I, s.145); ok kəzi-oxun arxa tərəfi, (R.Ə.DLT, I, s.341), kılıç-kos kılıc kinka sığmas(qoşa qılınc qına sığmaz) (R.Ə.DLT, I, s.365), tokiş-cəng, savaş (R.Ə.DLT, I, s.371), başak-ox və nizənin ucuna keçirilmiş dəmir (R.Ə.DLT, I, s.380).

İqtisadiyyat terminləri: Alış-borclunu borcundan dolayı sorğuya çəkmə (R.Ə.DLT, I, s.132); ülüş-pay, hissə, (R.Ə.DLT, I, s.132), ülük- payın qarşılığı (R.Ə.DLT, I, s.132), alım-alacaq borc (R.Ə.DLT, I, s.143); Bu sözlə bağlı misal da işlənmişdir. Alımçı arslan, berimçi siçğan, yəni alıcı aslan, borcu olan isə siçandır (R.Ə.DLT, I, s.143) ötnü, ötünc-borc (R.Ə.DLT, I, s.188,) berim-borc (R.Ə.DLT, I, s.406), tavar-mal , əşya (R.Ə.DLT, I, s.409).

Texniki terminlər: Bakır-mis((R.Ə.DLT, I, s.366), təmür-dəmir((R.Ə.DLT, I, s.367), kümüş-gümüş((R.Ə.DLT, I, s.373), burta-qızıl qırıntıları ((R.Ə.DLT, I, s. 413).

Kənd təsərrüfatı terminləri: Çigit- bambuq çiyidi ((R.Ə.DLT, I, s.363), butar—pambıq ip((R.Ə.DLT, I, s.366),təbiz-şoran yer((R.Ə.DLT, I, s.369), sağız toprak- yapışkan torpaq ((R.Ə.DLT, I, s. (R.Ə.DLT, I, s.369).

Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: Ötük –hekayə, ((R.Ə.DLT, I, s.136), koşuğ-şeyr, qəsidə ((R.Ə.DLT, I, s.377), tabuzğuk-tapmaca, (R.Ə.DLT, I, s.479), “yır -“şer”, “mahnı”.

Dilçilik terminləri: Ün –səs qısa və uzun tələffüz oluna bilər(R.Ə.DLT, I, s.122), til-sözü Divanda üç mənada işlənmişdir.1. Til-söz mənasında işlənmişdir Məsələn Ol anqar til təgürdi- o ona dil toxundurdu,



yəni sözlə incitdi); 2. Til- dil Ərdəm başlı dil, yəni dil ərdəmin, fəzilətin başıdır ,3. Til-lügət və dil mənasında işlənmişdir. Məsələn oğuz tili, yabaku tili və s. ((R.Ə.DLT, I, s.347).

Riyaziyyat terminləri: Üçgül- üç bucağı olan nəsənə-üçbucaq((R.Ə.DLT, I, s.168,); türk-hər cismin uzunluğuna türk deyilir, yəni bir sünqü türki- bir süngü uzununu qədər mənasında işlənmişdir. ((R.Ə.DLT, I, s.357), batman, çevrə, verst (çevres 30 fersahtir, MK,III), arşın, nöqtə, uzunluq, dairə (MK,III), buçğak-bucaq ((R.Ə.DLT, I, s.453), çəkik-nöqtə (R.Ə.DLT, II, s.282).

Heyvandarlıq terminləri: Kunduz (R.Ə.DLT, I, s. 458), keçi (R.Ə.DLT, I, s. 219), katır (R.Ə.DLT, I, s. 364), tavar, ağıl, şişək, qulan, töl (döl), qoç, erkəc, sığır-camış, katır-qatır((R.Ə.DLT, I, s.369), kələr-kərtənkələ, tüküz-qaşqa at (R.Ə.DLT, I, s. 369), kutuz-vəhşi öküz, çəpiş- çəpiş (R.Ə.DLT, I, s.372), bulak at- boyu qısa at((R.Ə.DLT,I,s.381), çibək-laçın quşu (R.Ə.DLT, I, s.388).

Titul adları: Bəkəc-təkinlərin titulu (R.Ə.DLT, I, s.364), tüksin- xalq içindən çıxan, xaqandan üç dərəcə aşığı olan adam (R.Ə.DLT, I, s.429).

Musiqi terminləri: İkamə-saz, qopuz kimi çalınan musiqi aləti (R.Ə.DLT, I, s.193), kubuz-qopuz, uda bənzər bir çalğı aləti(R.Ə.DLT, I, s.370), topik cövkanla vurulan top (R.Ə.DLT, I, s.381), tütək-tütək, tasal-çövkan oyununda cızılmış sahə (R.Ə.DLT, I, s.392), çөгən-çövkan (R.Ə.DLT, I, s.400), buşğut-şəyird, sənətkar şəyirdi (R.Ə.DLT, I, s.441), tümrük-dəf (R.Ə.DLT, I, s.s.462), küvrüg- davul (R.Ə.DLT, I, s.s.463).

Kargüzarlıq leksikası: Alımğa- xaqanın məktublarını türk yazısı ilə yazan sirr katibi (R.Ə.DLT, I, s.199), bitik-yazı (R.Ə.DLT, I, s.385), tamğa- xaqanın və başqasının damğası, möhürü (R.Ə.DLT, I, s.419), tuğrağ-tuğra, tura, xaqanın möhürü (R.Ə.DLT, I, s. 450) və s.

Dini terminlər: Bitik-cadu, tilsim (R.Ə.DLT, I, s.385), bacaq- xristianların orucu (R.Ə.DLT, I, s.410), tümsə- minbər , arğuca (R.Ə.DLT, I, s. 419), irk-kahinlik (R.Ə.DLT, I, s.116) və s.

Məişətlə bağlı terminlər: Tiküç- çörəkçilərin çörək üzərinə naxış vurmaq üçün işlətdikləri nəsənə, quş lələyi (R.Ə.DLT, I, s.364), kamıç- çomçə (R.Ə.DLT, I, s. 365), közəç-parç, piyalə (R.Ə.DLT, I, s.365), kaşiq (R.Ə.DLT,I,s.504), canak (R.Ə.DLT, I, s. 381), çanak-çanax, kasa (R.Ə.DLT, I, s.383), kətmən, boyunduruk, körük və s.

Coğrafiya terminləri: Oğruğ-dərənin döngəsi (R.Ə.DLT, I, s.162), tarım- göllərə, qumsallara tökülən çay qolları(R.Ə.DLT, I, s.395), sirğa-iki dağ arasında geniş vadi ((R.Ə.DLT, I, s.718), toğsuğ-şərq, batsığ—qərb ((R.Ə.DLT, I, s.450), talkıç- dağların birləşdiyi yer (R.Ə.DLT, I, s. (R.Ə.DLT, I, s.450).

Astronomiya terminləri: ülkər, bakırsokum-mərrix ulduzunun adıdır, qızıl rənginə görə misə bənzədilir (R.Ə.DLT, I, s.366), bürc, buzluq, yulduz və s.

Divanda təqvim adları da verilmişdir Məsələn, ud yılı- sığır (inək) ili, pars ili-qaplan ili, tavişğan ili-dovşan ili, nək yılı-timsah ili, yılan yılı—ılan ili, yund yılı- at ili, koy yılı-qoyun ili, biçin yılı- meymun ili, takağu yılı- toyuq ili, it yılı-it ili, tonquz yılı- donuz ili, siçqan ili- siçan ili. (R.Ə.DLT, I, s.355) M. Kaşğari türklərin təqviminin on iki heyvanın adı ilə adlandırmasının tarixini də vermişdir. Onu da qeyd edir ki, bu illərin heyvan adları ilə adlandırmasında bir hikmət var.

S.İbrahimovla M.Asamuddinova “Divan”da işlənən “1651 professional terminin kartotekası”nı hazırlamışlar. Burada elmi, ictimai-siyasi həyatla, təsərrüfatla bağlı olan anlayışlar daha çox işlənmişdir. “Divan”da müxtəlif sahələrə aid terminlər nisbətən təkmilləşmiş, sabitləşmişdir. Lüğətdə işlənən örtük//ötkünc “hekayə”, “yır” “şer”, “mahni”, “koşuq”// “şer”, “yırağı” “şərqiçi”, şer oxuyan mənasında işlənmişdir. Məsələn, Ol bir yır yırladı (MK III; 3) Ol yır koşqu düzdü (MK, II 14). Lüğətdə “çalğıçı”, sərgici, müğənni mənasında yıradu (yırağı) termini də işlənmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu termin Azərbaycan dilində arxaıkləşmişdir. Eləcə də koşuq: sür kasidi (MK I, 276). Burada “kosuq” şer, qəsidə mənasında işlənir və müxtəlif dialektlərdə qorunub saxlanılır. Omonim terminlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, boğmaq- həm köynək düyməsi, həm də boyunbağı, sinəbəd (R.Ə.DLT, I, s 454) toğril-yırtıcı bir quş (min



qaz öldürüb birini yeyir),həm də ət və ədviyyat doldurulan bağırsağ; kolbasa, kənçəkə (R.Ə.DLT, I, s.465), soğut-turşumuş süddən hazırlanan pendir, həm də düyü, ət və ədviyyatla doldurulmuş bağırsağ yeməyi, bumar dolması mənasında işlənmişdir (R.Ə.DLT, I, s.363). “*Tanğut*” sözünün “Divan” da iki mənası verilmişdir: 1) çövkan oyununda yarışda qalib gələnə hədiyyə olaraq, tanğut deyilən bir ipək qumaş verilirdi; 2) tanğut eyni zamanda xaqanların səfərə çıxışında onlara verilən yemək və buna bənzər ərməğan anlamını da ifadə edir (R.Ə.DLT, I, s.162).

“Divan”da bir sıra terminlər var ki, onlarda məna daralması müşahidə edilir. Məsələn, abidələrdə “cerik” termini qoşun, ordu mənasını verirə “Divan”da ancaq düzölmüş ordu hissəsi mənasını verir və onun semantik məna tutumu daha da konkretləşir. Elə sözlər var ki, onların mənaları sonradan genişlənərək terminoloji məna ifadə etmişdir. Məsələn, tufək söyüd qabığından yaxud, yaş süy qabığından hazırlanmış boru, lülə, onunla yumru daş atıb sərçə ovlayırlar (R.Ə.DLT, I, s. 388). Odlu silah ixtira edildikdən sonra zahiri bənzəyişə və funksiya oxşarlığına görə “tufək” sözü olan odlu silahı bildirmişdir.

Bəzən də “Divan”da bir söz müxtəlif mənalar daşıyır. Məsələn, bilgə -sözü həm hakim, filosof, həm alim, həm də ağıllı (R.Ə.DLT, I, s. 422) mənasında işlənmişdir. Lüğətdə atış, uruş, keriş, atım, pusuq, yızık (öndə gedən əsgər bölüyü), akuncu kimi düzəltmə terminlər üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, M.Kaşğarının “Divanü lüğət it-türk”ü XI əsrdə türk dillərinin funksional-tarixi mənzərəsini kifayət qədər dolğun şəkildə əks etdirir. Görkəmli türkoloq türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə özünəməxsusluğunu göstərmək üçün ərəb əlifbasının və dilçiliyinin “standartlar”ına heç də həmişə riayət etməmiş, müəyyən çıxış yolları, qanunauyğunluqlar axtarıb tapmışdır. Ərəb əlifbası türk dillərinin fonetikasına yaradıcı surətdə tətbiq edilmişdir.(2) Yazılı ədəbi dilimizin və terminologiyanın ilkin inkişaf dövrünün leksikasını və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından bu abidə əvəzsiz mənbədir. Mahmud Kaşğari öz dövrünün bütün elm sahələrini dərinləndirən öyrənmiş, eləcə xalqın mədəniyyətini mükəmməl mənimsəmiş, türkün istifadə etdiyi yeyinti məhsullarının adlarını, hazırlanma qaydalarını öyrənmiş və lüğətində onların hər birini şərh etmişdir. Beləliklə, “Divan”dakı terminoloji leksikasının təhlili göstərir ki, qədim türklərin həyat tərzini, etnogenezi, məişəti, maddi mədəniyyəti, dilinin tarixi və s. haqqında dəyərli məlumatlar verilmişdir. Həmin sözlərin bir çoxu hazırda türk dillərində arxaikləşmiş, bir hissəsi isə əvvəlki semantikasını dəyişib türk dillərinin dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Bu sözlər əslində türk mədəniyyətinin tarixi inkişafını özündə qoruyub saxlayır. Min illər ərzində qohum dillərin lüğət tərkibində, fonetik sistemində və qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişmələr baş vermişdir ki, bu inkişaf xətti terminoloji leksika da öz əksini tapmışdır. Bu vahidlər də əsrdən-əsrə keçdikcə cilalanmış və vahid ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002.
2. Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı, “Azərbaycan”, 2003, səh.90.
3. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it -türk. I, Bakı, 2006 (Azərbaycan dilinə tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
4. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it -türk. II, Bakı, 2006 (Azərbaycan dilinə tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
5. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it -türk. III, Bakı, 2006. (Azərbaycan dilinə tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
6. Mehmet Altay Köymen. Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi. Selçuklu Araşdırmaları Dergisi. Sayı III, Ankara, 1971, s. 15-30).
7. Rəhimov A.R. M. Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1985, s. 61, 62)
8. Şəbnəm Həsənlı - Qarıbova. XI-XII əsr türk dillərində işlənən qida adlarının etimoloji tədqiqi; Terminologiya məsələləri, 2012.s92-99).
9. Şükrü Haluk Akalın. Kaşğarlı Mahmud ve Divanü lüğət-it-türk. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2008. s. 69 (160s.)
10. Асланов Б.И. «Дивани-лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык. – СТ, 1972, №1, с.61-74.
11. Исламова З.А. Названия продуктов питания в словаре Махмуда Кашкарского «Дивану лугат-ит-тюрк» «Вопросы тюркского языкознания» Изд-во «Наука», Алма-Ата, 1985, с. 89-91



Qloballaşma dövründə Azərbaycanda dil siyasəti məsələləri
(Problems of language policy in Azerbaijan in the era of globalization)

Rasim Arif oğlu Heydərov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

XÜLASƏ

Dil siyasəti dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsidir və dövlətin millətə münasibətinin əsas göstəricisidir. Milli dillər dil siyasəti nəticəsində inkişaf edir, daha faydalı bir ünsiyyət vasitəsi halına gəlir. Dövlətin dil siyasətinin əsas məqsədi dövlət dilinin inkişafına xidmət etmək və milli dilin inkişafını təmin etməkdir. Dövlətin dil siyasəti eyni zamanda dövlət sərhədləri daxilində digər dillərin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Dil siyasətinə dövlət siyasətinin bir hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Müstəqillik illərində Azərbaycanda Respublikasında da dil quruculuğu və dil siyasəti baxımından əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Hər şeydən əvvəl bu sahədə verilən fərman və sərəncamlar xüsusi maraq doğurur. Dilimizə dövlət qayğısı həmişə olmuşdur. Amma Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı və onun siyasi varisi İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə dövlətin dil siyasəti hər zaman ön planda olub və bu siyasət hal hazırda da uğurla davam etdirilir. Ölkəmizdə dil quruculuğu və dil siyasəti ilə bağlı xeyli qanunlar qəbul edilmişdir. Məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qloballaşma, dil siyasəti, dil quruculuğu, dil planlaşdırılması

ABSTRACT

Language policy is an integral part of statehood and is a key indicator of the state's attitude to the nation. Language is developing in the language policy process, becoming a more useful communication tool. The main objective of language policy is to serve the development of the state language and to ensure the development of the national language, as well as define the directions of development of other languages within the state borders. Language policy should be viewed as a part of state policy. Significant work, has been done in Azerbaijan in terms of language building and language policy during the years of independence. First of all the decrees and orders issued in this field are of particular interest. State care in our language has always been at the forefront in Azerbaijan, especially when Heydar Aliyev and his political successor, Ilham Aliyev, returning to the political leadership of the country, have become state policy and language policy, and this policy is still being successfully pursued. The article focuses on the measures taken to develop the state language in the Republic of Azerbaijan during the years of independence.

Keywords: Azerbaijani language, globalization, language policy, language building, language planning

GİRİŞ

1. Müasir dünyada sürətlə inkişaf edən və bütün dünyanı əhatə edən qloballaşma həyatın bütün sahələrində özünü göstərən universal bir prosesdir. Bu prosesin nəticəsi olaraq dünyanın ən müxtəlif mədəniyyətlərə malik xalqları iqtisadi maraqlar naminə bir-birinə yaxınlaşır və dünyada baş verən bu hadisələr milli mədəniyyətlərdən və dillərdən də yan keçmir. Hazırda dünyada qeydə alınan dillərin beş yüzə yaxını artıq itmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalıb. Proqnozlara görə yaxın 30-40 il ərzində bu dillərin yarından çoxu “ölü” statusunu qazana bilər. Məlumdur ki, dünyada mövcud olan dillərin çox az hissəsi beynəlxalq statusa malik. Bu mənada qloballaşan dünyada Azərbaycan dilinin taleyi hər birimizi düşündürən məsələlərdən biri olmalıdır. Çünki hər bir dilin gələcək taleyi qloballaşmanın vüsətindən asılıdır. Çox vaxt dünyada gedən iqtisadi, mədəni, geosiyasi proseslərin dilə təsirinin qarşısını almaq asan olmur. Məlumdur ki, dil həm də siyasi anlam kəsb edir və ona dövlət qayğısı həmişə dövlətin dil siyasətinin bir hissəsini təşkil edir və dövlət dilinin saflığının qorunması, inkişafı və zənginləşdirilməsinə xüsusi qayğı göstərməklə eyni zamanda öz milli dil siyasətini gerçəkləşdirmiş olur.

Hər bir millətin varlığını şərtləndirən əsas amillərdən biri də milli dildir. Bu mənada milli dilin qorunması və inkişaf etdirilməsi dövlət qarşısında duran prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu səbəbdən də dövlət milli dilin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən işlər görməlidir. Dil siyasətinin dövlətçiliyin tərkib hissəsi və dövlətin millətə münasibətinin əsas göstəricisi olduğu qeyd edən görkəmli dilçi alim, akademik Tofiq Hacıyev yazır: “Dil millətin varlığının və yaşamasının ən mühüm əlaməti olaraq onun (millətin) vəziyyətini – tərəqqisini və ya tənəzzülünü birbaşa əks etdirir. Dilçilik ədəbiyyatında



cəmiyyətin məqsədli şəkildə kənardan dilin inkişafının tənzimlənməsinə, nizama salınmasına dair gördüyü işlər dil siyasəti hesab olunur" (Hacıyev, 2012: 285).

Bəzi dilçilik ədəbiyyatında dil siyasəti məsələsi dil quruculuğu məsələsi kimi şərh edilir. Dilin inkişafı, tərəqqisi ilə bağlı məsələləri özündə ehtiva edən dil quruculuğunun iki istiqamətdə mövcud olduğunu qeyd edilir:

1. ədəbi dil normasının formalaşdırılması;
2. cəmiyyətdə dilin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi (Qurbanov, 1993: s.235).

Dövlərin dil siyasətinin dil quruculuğu məsələsində böyük rolu vardır. Dil siyasəti nəzəriyyəsinə görə dil siyasətinin iki əsas cəhəti qeyd edilir:

- 1) Dil siyasəti dövlətin məqsəd və mənafeyinə xidmət edir;
- 2) Dil siyasəti prosesində dil inkişaf edir, daha yararlı ünsiyyət vasitəsinə çevrilir (Qurbanov, 1993: s.236).

Dövlətin dil siyasəti və dil quruculuğunun əsas məqsədi dövlət dilinin inkişafına xidmət etmək və milli dilin inkişafını təmin etməklə yanaşı dövlətin sərhədləri daxilində mövcud olan digər dillərin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

"Dil siyasəti", "dil quruculuğu" və "dil planlaşdırılması" anlayışlarının bir çox hallarda sinonim anlayışlar kimi qeyd olunmasına baxmayaraq tədqiqatçılar bunların fərqli olduğunu qeyd edirlər. Ə.Rəcəbli özünəqədərki tədqiqatçıların bu məsələyə münasibətini təhlil etdikdən sonra yazır: "Biz dil siyasətini dilin funksional cəhətinə və məlum hüdudlarda, - onun strukturuna şüurlu təsiri dövlətin, siniflərin, partiyaların və ya hər hansı ictimai cərəyanın həyata keçirdiyi tədbirlər kimi, onların ümumi siyasətinin bir hissəsi və onların məqsədlərinə uyğun gələn tədbirlər sistemi kimi müəyyənləşdirə bilərik" (Rəcəbli, 2004: s.223).

2. Dil siyasəti və dil quruculuğu dövlət siyasətinin bir qolu kimi nəzərdən keçirilməlidir. Azərbaycanda da dil siyasəti dövlət siyasətinin bir hissəsi olaraq mühüm yer tutur. Dil siyasəti və dil quruculuğu məsələləri Azərbaycan xalqının ümummilliyi lideri Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə qayıdırdıqdan sonra yürütdüyü məqsədyönlü siyasətdə mühüm yer tuturdu. Ana dilinə böyük önəm verən ümummilliyi lider çıxışlarının birində deyirdi: "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini - dövlət dilini yaxşı bilsin. Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var" (Sadıqlı, 2011: s.39). Göründüyü kimi, Heydər Əliyev haqlı olaraq, ana dilini bilməyi hər bir vətəndaşın borcu hesab edir.

Salatın Əhmədova Azərbaycan xalqının ümummilliyi lideri Heydər Əliyevin genişmiqyaslı siyasi-ideoloji fəaliyyətində dil siyasətinin çox mühüm yer tutduğunu qeyd edərək bu siyasətin birdən-birə ortaya çıxmadığını, Azərbaycanda milli dövlətçilik inkişafı prosesində müəyyənləşmiş, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə özünün ən yüksək səviyyəsinə gəlib çatdığını diqqətə çatdırır (Əhmədova, 2010: s.30).

Həqiqətən də Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycan Respublikasının siyaətində dil siyasəti məsələsi daha qabarıq hiss edilməyə başladı. Bu məsələdən danışarkən, N.Xudiyev haqlı olaraq yazır: "Azərbaycanın müstəqilliyi qazanması ilə ana dili məsələsi siyasi-ideoloji müzakirələr obyektinə çevrildi ki, bu da tamamilə təbii idi. Həmin müzakirələr, əsasən aşağıdakı məsələləri əhatə edirdi: 1) ana dilinin sosial-siyasi mövqeyi məsələsi; 2) ana dilinin adı məsələsi; 3) əlifba məsələsi. Bu məsələlərin həllində H.Əliyevin hansı mövqeyi tutduğu barədə bəhs etməzdən əvvəl məsələlərin özünün qoyuluşu, Azərbaycan cəmiyyətində doğurduğu əhvali-ruhiyyə və s. barədə bir qədər ətraflı danışmağa, elə bilirik ki, ehtiyac vardır" (Xudiyev, 2014: s.21).

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dil quruculuğu və dil siyasəti ilə bağlı xeyli iş görülmüşdür. Heç şübhəsiz, ilk növbədə bu sahədə verilən fərman və sərəncamlar diqqəti cəlb edir. 2001-ci il 18 iyun tarixində "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman imzalanır. Fərmanda deyilir: "Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzleşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə



etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur" ("Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman).

Fərman Azərbaycan dilinin gələcək inkişafı baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik bir sənəd oldu. Bu fərmanla dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradıldı və 04 iyul tarixli sərəncamla onun tərkibi təsdiq edildi.

2001-ci il avqust ayının 1-də latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alındı və avqust ayının 9-da imzalanan xüsusi sənədlə 1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü təsis edildi.

2002-ci il sentyabr ayının 30-da "Azərbaycan dövlət dili haqqında" Qanun qüvvəyə mindi.

Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı sonrakı dövrlərdə də davam etdi və hazırkı dövrdə də bu proses davam edir. Bu mənada Azərbaycan respublikası Prezidentini cənab İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" sərəncamı xüsusi vurğulanmalıdır. Ölkədə latın qrafikalı nəşrlərin artırılması və kütləvi nəşrlərin aparılması məqsədi ilə 30 dekabr 2007-ci ildə "Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncam da dilimizin inkişafı ilə bağlı atılan mühüm addımlardan biridir. 2013-cü il 9 aprel tarixli sərəncamı isə xüsusi olaraq öz əhatə dairəsinə görə indiyə qədər verilən sərəncamlardan fərqlənir. Bu sərəncamla "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" təsdiq olundu. Bu sərəncam müstəqillik illərində dövlətin dil siyasətinin ən mühüm istiqamətlərini özündə cəmləyən və Azərbaycan dilinin gələcək inkişafını özündə ehtiva edən dövlət sənədi idi. Sənəd 2013-2020-ci illərdə görülməli işləri müəyyənləşdirdi və dövlət orqanları qarşısında konkret vəzifələr qoydu. Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etmək idi. 2018-ci ilin iyul ayının 17-də dövlət başçısının "Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında sərəncamı" qəbul olundu. 2018-ci ilin noyabr ayının 1-də isə "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı" qəbul edildi. Fərmana əsasən, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi" publik hüquqi şəxsin yaradılmışdır.

Nəticə.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda dövlət dilinə qayğı ölkənin siyasi rəhbərliyinə qayıdan Heydər Əliyevin və onun siyasi kursunun davamçısı İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə xüsusi diqqət mərkəzində olmuş hazırda da ölkədə bu siyasət və dil quruculuğu məsələləri uğurla davam etdirilir.

Ədəbiyyat:

1. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (18 iyun 2001) http://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_dil.pdf
2. Əhmədova S. (2010) Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 212 s.
3. [Əliyev V. \(2003\) Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 100 s.](#)
4. Hacıyev T. (2012) Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 cildə, II c., Bakı, 390 s.
2. Qurbanov A. (1993) Ümumi dilçilik. 2 cildə, II c., Bakı, 1993, 548 s.
5. [Xudiyev N. \(2014\) Seçilmiş əsərləri. X c., Bakı, 542 s.](#)
6. Rəcəbli Ə. (2004) Sosiolinqvistika. Bakı, 520 s.
7. Sadıqlı A. (2011) Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 180 s.



12. SINIF ÖĞRENCİLERİNİN ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİLİMLERİ
(EXAMINATION of 12th GRADE STUDENTS' CRITICAL THINKING DISPOSITIONS)

Prof. Dr. Gürbüz OCAK, Yüksek Lisans Öğrencisi Hateme Aysel KUZU, Öğr. Gör. Akın KARAKUYU,
Afyon Kocatepe Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-8568-0364
ORCID:0000-0002-8803-8673
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-7370-5464

ÖZET

Hızla büyüyen ve gelişen dünya düzeninde bilgi her zamankinden daha hızlı yayılmakta ve dünyanın bir ucundan diğer ucuna çok hızlı bir şekilde ulaşabilmektedir. Bu durumda bilgi kirliliği yaşanmasına sebep olmaktadır. Bilgi kirliliğinin önüne geçebilmek için bireylerin duyduklarını eleştirel düşünce süzgecinden geçirmeleri ve daha sonra özümsemeleri önem arz etmektedir. Özellikle öğrencilerin mesleki kişiliklerinin şekillendiği, toplumsal yarar sağlamaya hazır hale gelen üniversiteler eleştirel düşünme yeteneğine sahip bireylerin en çok ihtiyaç duyulduğu yerlerdir. Bu sebeple çalışmada 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme düzeylerinin düzeyi ve bazı demografik değişkenlere göre incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın yöntemi nicel araştırma türlerinden tarama yöntemidir. Çalışmanın örneklemini basit seçkisiz örnekleme tekniği ile belirlenen 314 öğrenci oluşturmaktadır. Veriler Türkçeye uyarlaması Ertaş Kılıç ve Şen (2014) tarafından yapılan eleştirel düşünme ölçeği ile toplanmıştır. Verilerin analizinde ortalama, t testi, tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre öğrencilerin eleştirel düşünme eğilim düzeyleri yüksektir. Ayrıca öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimleri ile cinsiyet, anne-baba eğitim düzeyi değişkenleri arasında anlamlı bir fark yokken akademik hedefleri değişkenine göre anlamlı farklılık tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lise öğrencileri, düşünme, eleştirel düşünme

ABSTRACT

Within the growing and developing world, information is spreading faster than ever before and can reach each part of the world quickly. This situation causes information pollution. In order to get rid of the harmful effects of info pollution, it is important for people first to pass through the critical thinking filter and then assimilate what they have heard. Especially universities, where the professional personalities of the students are shaped and ready to provide social benefit, are places where individuals with critical thinking dispositions are most needed. For this reason, it is aimed to analyze the critical thinking levels of 12th grade students, who will take place as producing brains in universities and will benefit socially. They are examined in terms of gender, parental education status and academic target variables. 314 students who were chosen with simple random sampling method constitute sample of the study. Data was gathered by using Critical Disposition Scale which was adapted in Turkish by Ertaş Kılıç ve Şen (2014). While analyzing data; mean, T-test and One-way anova tests were used. According to analyse results, critical thinking dispositions of the students is high. Also, no significant difference was found among students' critical thinking dispositions, gender and parents' education level. Any significant difference was found in terms of gender and education level of parents. It was concluded that students with higher academic goals have higher critical thinking dispositions.

Key words: High school students, thinking, critical thinking.

GİRİŞ

Gelişen dünya ile birlikte toplumların ihtiyaçları ve yaşayış şekilleri de değişmektedir. Bilgi her zamankinden daha hızlı yayılmakta ve dünyanın bir ucundan diğer ucuna çok hızlı bir şekilde ulaşabilmektedir. Önceden ciltler içinde yer alan bilgiler şu anda bilgisayarın tek tuşu ile ulaşılabilir duruma gelmiştir. Bilgiye ulaşmanın kolay olması bilginin elde edilmesi, yönetilmesi ve değerlendirmesini yani sorgulayıcı yaklaşımı önemli hale getirmiştir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ile birlikte bizlere avantajları olduğu gibi elbette dezavantajları da olmaktadır. Aranılan bilgiye kolay ve seri ulaşım, hızlı çalışma imkânı vb. bu durumun bizlere kazandırdığı



kolaylıklardan bazılarıdır. Ancak bilginin hızla yayılmasının sonucu olan bilgi kirliliği bu dönemin en büyük talihsizliklerinden biridir. Özellikle günümüzde sosyal medya kanallarının da yoğun kullanılması ile birlikte insanlar yoğun bir bilgi akışını takip etmekte ve bilgi bombardımanına tutulmaktadır (Ocak, Ocak ve Eğmir, 2016). Bu durumda beraberinde yoğun bir bilgi kirliliğini getirmektedir.

Geçmiş zamanlarda meraklısı için bilgiye ulaşmak oldukça meşakkatli bir süreçken günümüzde hızlı bilgi paylaşımı bilgiye ulaşmayı çok kolay hale getirmiş ve öğrenenleri de pasifleştirmiştir. Bilgi kirliliğinin fazla olduğu bir çevrede bilgiyi edinenlerin de pasif olması bilginin doğrulanmadan kabullenilmesi durumunu ortaya çıkarmaktadır. Öğrenenlerin pasifleştiği, bilginin herhangi bir eleştirel süzgeçten geçirilmeden kabul edildiği toplumlarda doğru bilgi ışığında gelişimin olması oldukça zorlaşmaktadır. Çünkü var olan bilginin değerlendirilmesi ve üzerine düşünülmesi yeni ürünlerin ortaya çıkmasına kapı aralar. Ortaya çıkan yeni fikirler ve ürünler toplumsal gelişmişliği de beraberinde getirir. Toplumsal gelişim ve değişimin sağlanabilmesi için bireylerin normal düşünce sistemlerinden ziyade meraklarını giderdikleri sorgulayıcı bir gözle bilgiyi değerlendirmeleri ve daha sonra doğru bilgi olduğuna emin oldukları öğretileri kabullenmeleri gerekmektedir. Çünkü basit düşünme bir uzmanlık alanının yetersiz ve tecrübesiz olmasına sebep olabilir (Facione, Facione ve Giancarlo, 1997). Toplumda eleştirel düşünme olmadan güvenilir bilginin, hoşgörünün, demokrasinin oluşmasını beklemek doğru değildir. Bu yüzden hem bireysel hem de toplumsal gelişim eleştirel düşünme ile mümkündür (Gündoğdu, 2009).

Toplumsal ve bireysel gelişim için gerekli olan eleştirel düşünme için birden çok tanım yapılmıştır. Ennis (1993) eleştirel düşünmeyi neye inanılması ya da ne yapılmasına karar vermeye odaklı mantıklı yansıtıcı düşünme olarak ifade etmiştir. Ertaş Kılıç ve Şen (2014) eleştirel düşünmeyi kişinin kendi düşüncesini ve çevresindeki insanların düşüncelerini aklında bulundurarak tüm çevresel olayları ve kendisini de anlamaya çalıştığı bilişsel bir süreç olarak tanımlamışlardır. Cevizci (2015) ise her türlü durumda problemin var olduğunu varsaymak, sorgulamak ve bu süreç sonunda detaylı ve aydınlatıcı cevaplar vermek olarak değerlendirmiştir. Kısacası eleştirel düşünme insanın kendi düşünceleri, algıları ve çevresinden edindiği bilgi, gözlem ve çıkarımları üzerine sorgulama yeteneğini kullanarak yansıtıcı bir bakış açısı geliştirmesidir.

Eleştirel düşünme bireyin yansıtıcı düşünmesi olarak düşünülmektedir ancak eleştirel düşünme eğilimi yansıtıcı düşünmeden farklıdır. Zhang (2003) eleştirel düşünmeyi kişinin bilişsel çabası sonucu eleştirel düşünmesi olarak tanımlarken, eleştirel düşünme eğilimini bireyin eleştirel düşünme için isteği, yatkınlığı olarak tanımlamaktadır. Ennis'e (1993) göre eleştirel düşünme eğilimi, düşünmeyi kullanarak problemleri aşmak ve karar vermek için istikrarlı içsel motivasyondur. Yani eleştirel düşünme bir davranış, düşünüş şekli iken; eleştirel düşünme eğilimi bu davranış, düşünüş şeklini uygulamaya istekli olma halidir.

Eleştirel düşünme eğilimi uzun yıllardır üzerinde çalışılan ve oldukça önemsenen bir konu olmuştur. Önemsenmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Eleştirel düşünme eğilimi bireyin kendini düzene sokmasına imkan tanıyan, yaşam standartlarını yükselten bir eğilimdir (Ocak ve Eğmir, 2016). Bu eğilim, kişileri gerçekliği ispatlanmamış bilgiler ve fikirlerin karmaşasından kurtarır (Akbıyık , 2002). Eleştirel düşünme hem öz benlik saygısı olan hem de toplumsal duyarlılığa sahip bireylerin oluşmasına katkıda bulunur. Facione 'nin (1990) ideal bir eleştirel düşünürü; meraklılığı davranış haline getirmiş, bilgili, mantıklı düşünceye güvenen, açık fikirli, esnek, değerlendirmede adil, kişisel önyargıları ile yüzleşmede dürüst, yargıda bulunurken duyarlı, tekrar düşünmeye istekli, konular hakkında açık, karmaşık durumlarda düzenli, bağlantılı bilgileri arayışta istikrarlı, kriter seçiminde mantıklı, sorgulamaya odaklanmış, cevapları aramada en az sorgulamaya elverişli konularda ve çevrede olduğu kadar titizlikle davranmada ısrarcı olan kişi olarak açıklamıştır. Bu özelliklere sahip bireyler hem kendilerini hem de çevrelerini geliştirebilecek gelişmelere açık olma eğilimi gösteren kişiler olmaktadır.

Eleştirel düşünme eğiliminin kişisel yansımalarının yanı sıra toplumsal yansımaları yalnızca bireyin yaşadığı toplumu etkilemeyecektir. Dünyanın hızla küçük bir köy halini alması ve paylaşımların çok olması insanların birbirlerinden etkilenmelerini hızlandırmıştır. Bu sebeple duyduğunu düşünen, doğruluğunu sorgulayan aynı zamanda düşünürken bilgiyi analiz edip önceki öğrenmelerle sentezleyebilen bireylere duyulan ihtiyaç artmıştır. Eğitim alanında görev yapan kişi ve kurumların bu tarz bireyler yetiştirmek hedefi olmalıdır. Bu doğrultuda düzenlenmiş eğitim programlarının uygulanması her sınıf ve yaş seviyesinde önemlidir. Özellikle toplumun beyni olan üniversitelerde eleştirel düşüncenin önemi göz önüne çıkmaktadır. Bu yüzden yoğun bir düşünce akışının ve eleştirisinin olduğu üniversitelere gidecek kişiler olan lise son sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimine, kazandığı avantajlara



sahip olmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Çünkü öğrencilerin mesleki kişiliklerinin şekillendiği, toplumsal yarar sağlamaya hazır hale gelen üniversiteler eleştirel düşünme yeteneğine sahip bireylerin en çok ihtiyaç duyulduğu yerlerdir. Tüm bu sebeplerden dolayı hali hazırda üniversiteye giriş adayı olan 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerine hangi oranda sahip oldukları, bu durumun hangi faktörlerden ne derecede etkilendikleri merak edilmiştir.

Bu bağlamda çalışmada araştırma problemi; 12. sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim düzeyleri nedir ve eleştirel düşünme eğilim düzeyleri çeşitli değişkenler açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir? Olarak belirlenmiştir. Alt problemler ise;

1- 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim düzeyleri nedir?

2- 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim düzeyleri;

- Cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- Anne eğitim düzeyi açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- Baba eğitim düzeyi açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- Öğrencilerin akademik hedefleri açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

sorularına cevap aranmıştır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Çalışma kapsamında 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada nicel araştırma türlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli de evrenin kalabalık olduğu ve bu evren hakkında genel bir yargıya varmak amacı ile evrenin hepsi ya da bir kesiti ile yapılan tarama modelidir (Karasar, 2019).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın çalışma evrenini Afyonkarahisar ilinin merkez ve çevre ilçelerinde bulunan liselerde okuyan öğrenciler oluşturmaktadır. Örneklemine ise basit seçkisiz örnekleme tekniği ile belirlenen 329 öğrenci oluşturmaktadır.

Tablo 1 Örneklem Dağılımı

Değişken	Alt Grup	f	%
Cinsiyet	Kadın	204	65,0
	Erkek	110	35,0
Anne Eğitim Düzeyi	İlkokul-Ortaokul ve Öncesi	230	73,6
	Lise Mezunu	54	17,2
	Üniversite Mezunu ve üzeri	30	9,2
Baba Eğitim Düzeyi	İlkokul-Ortaokul ve Öncesi	147	46,8
	Lise Mezunu	93	29,6
	Üniversite Mezunu ve üzeri	74	23,6

Akademik Hedef	Akademik Hedefim Yok	34	10,8
	Ön Lisans Programı Düşünüyorum	42	13,3
	Lisans Programı Düşünüyorum	201	64,0
	Yurt Dışında Okumayı Düşünüyorum	37	11,9

Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verileri Florida Üniversitesi araştırmacıları tarafından geliştirilen ve Ertaş Kılıç ve Şen (2014) tarafından Türkçe uyarlaması yapılan UF/EMI Eleştirel Düşünme Eğilim Ölçeği (University of Florida Engagement, Maturity and Innovativeness Critical Thinking Disposition Instrument) kullanılmıştır. Ölçek beşli likert tipi ölçektir ve yanıtlar kesinlikle katılmıyorum (1 puan), katılmıyorum (2 puan), kararsızım (3 puan), katılıyorum (4 puan), kesinlikle katılıyorum (5 puan) şeklinde oluşturulmuştur. Ölçeğin aslı 26 maddeden oluşmaktadır ancak Türkçe'ye uyarlanması aşamasında bir maddenin uygunluk teşkil etmemesi sebebi ile madde sayısı 25'e düşürülmüştür. Ölçek üç alt boyuttan oluşmaktadır. Bunlar katılım (engagement) boyutu, bilişsel olgunluk (maturity) boyutu ve yenilikçilik (innovativeness) boyutudur. Ölçeğin en yüksek puanı 125 iken alınabilecek en düşük puanı da 25'tir. Ertaş Kılıç ve Şen'in (2014) ölçek uyarlama çalışmalarında ölçeğin tamamı için iç tutarlılık katsayısını 0,91 olarak bulmuşlardır.

Verilerin Analizi

Veriler analiz edilmeden önce normallik değerlerine bakılmıştır. Ölçeğin Kolmogorov – Smirnov değeri (0,70), Shapiro – Wilk değeri (0,985). Skewness ve Kurtosis değerleri +1 ve -1 arasında olduğu zaman normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerinin cinsiyet, anne-baba eğitim düzeyi ve akademik hedef değişkenleri açısından farklılaşıp farklılaşmadığını bulmak için cinsiyet değişkeninde bağımsız t testi, anne-baba eğitim düzeyi ve akademik hedef değişkenlerinde tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Analiz sonuçlarının değerlendirilmesinde 0,05 anlamlılık düzeyi baz alınmıştır.

BULGULAR

Araştırmada öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerinin düzeyini belirlemek için verilerin ortalamasına bakılmıştır.

Tablo 2 Ölçeğe Ait Betimsel İstatistikler

Eleştirel düşünme	N	\bar{x}	Minimum değer	Maksimum değer	ss
Genel eğilim	314	98,04	71	122	10,09

Eleştirel düşünme eğilimi ölçeğinden elde edilebilecek en düşük puan 25, en yüksek puanda 125'tir. Tablo 2 incelendiğinde katılımcıların elde ettiği en düşük eleştirel düşünme eğilim puanının 71, en yüksek puanın ise 122 olduğu görülmektedir. Yapılan ortalama hesaplamasına göre eleştirel düşünme eğilimi ölçeğinden alınan puan ortalaması 25-58 arasında ise düşük düzeyde eğilim, 59-92 arasında ise orta düzeyde eğilim ve 93-125 arasında ise yüksek düzeyde eğilim şeklinde değerlendirilmiştir. Analiz sonucunda öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerinin puan ortalamasının $\bar{x}=98,04$ olduğu anlaşılmıştır. Elde edilen değere göre 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 3. Cinsiyet Değişkeni İçin Bağımsız T Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	\bar{x}	S	sd	t	p
Kadın	204	97.49	9.88	312	1.30	.192
Erkek	110	99.05	10.44			

Tablo 3'de ki verilere göre 12. sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerinin cinsiyet değişkeni açısından anlamlı bir farklılık oluşturmadığı belirlenmiştir, $t(312)=1.30$, $p>.05$. Kadınların eleştirel düşünme eğilimlerinin

ortalamlarının ($\bar{x}=97.49$) erkeklerin eleştirel düşünme eğilimleri ortalamalarına ($\bar{x}=99.05$) göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Tablo 4 Anne Eğitim Durumuna Göre ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplararası	251.246	2	125.623	1.235	.292
Gruplariçi	31633.215	311	101.715		
Toplam	31884.462	313			

Tablo 4'e göre ANOVA testi sonuçları incelendiğinde 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim sonuçlarının anne eğitim düzeyi açısından farklılaşmadığı görülmüştür, $F(2, 311)=1.235$. Bu sonuç 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimleri üzerinde anne eğitim düzeyinin bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 5 Baba Eğitim Durumuna Göre ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplararası	521.086	2	260.543	2.584	.077
Gruplariçi	31363.376	311	100.847		
Toplam	31884.462	313			

Tablo 5'e göre ANOVA testi sonuçları incelendiğinde 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim sonuçlarının baba eğitim düzeyi açısından farklılaşmadığı görülmüştür, $F(2, 311)=2.584$. Bu sonuç 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimleri üzerinde baba eğitim düzeyinin bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 6 Akademik Hedefe Göre ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Gruplararası	1993.970	3	664.657	6.893	.001	Akademik hedefim yok-yurt dışı eğitimi Lisans programı-önlisans
Gruplariçi	29890.491	310	96.421			
Toplam	31884.462	313				

Tablo 6 incelendiğinde öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimleri ile akademik hedefleri arasında anlamlı farklılık vardır. $F(3, 310)=6.89$, $p<.01$. Farkın kaynağını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen Scheffe testi sonuçları incelendiğinde akademik hedefi olmayanlarla ($\bar{x}=95.14$) yurt dışı eğitimi almayı düşünenler arasında ($\bar{x}=105.52$) yurt dışında eğitim almak isteyenlerin lehine anlamlı farklılık vardır. Ayrıca önlisans eğitimi almayı düşünen öğrenciler ($\bar{x}=92.75$) ile lisans eğitimi ($\bar{x}=98.37$) almayı düşünenler arasında lisans eğitimi almayı düşünenlerin lehine anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu çalışmada basit seçkisiz örnekleme tekniği kullanılarak 314 gönüllü 12. Sınıf öğrencisinin katılımıyla tarama yöntemi kullanılarak öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerinin düzeyi ve bu düzeylerinin cinsiyet, anne eğitim düzeyi, baba eğitim düzeyi ve akademik hedef değişkenlerine göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir.

Araştırmada lise son sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim düzeyleri yüksek olarak bulunmuştur. Ergenlik çağından on sekiz yaşına girerek genç yetişkinliğe geçen, özgür birer birey olan, kişilik özelliklerinin şekillenmeye başladığı ve üniversitede bölüm tercih ederek meslek seçimi yapacak 12.sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimleri bu açıdan önemli görülmektedir. Ayrıca bilgiyi sorgulama, doğrulama, yönetme, kullanma ve değerlendirme eleştirel düşünme eğiliminin yüksek olmasını gerektirmektedir.

Çalışmanın bulguları doğrultusunda 12. Sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerinin cinsiyet değişkenine göre farklılaşmadığı görülmüştür. Bu değişkenin analizlerinin sonucunda kadın ve erkek katılımcıların eleştirel düşünme eğilimleri arasında anlamlı bir fark olmadığı anlaşılmıştır. İlgili alanyazın tarandığında Korkmaz (2009), Ekinci ve

Aybek (2010) ve Demir ve Aybek (2014), Mete (2021) arařtırmalarında da eleřtirel dűőnme eęiliminin cinsiyete gűre farklılařmadıęı belirtilmiřtir. Yapılan arařtırmanın sonuçları ile bu arařtırmaların bulgularının őrűőřtűęű gűrűlműőřtir. Çalıřmada űđrencilerin eleřtirel dűőnme eęilimleri ile anne – baba eęitim durumları arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiřtir. Bu durum eleřtirel dűőnmenin anne – baba eęitim dűzeyinden ziyade bireyin kendine ait dűőnme becerileri, sorgulama becerileri ve bakıř açılarından kaynaklı olabilir. Basmaz (2017), Yűksekbilgili (2019), űzgűn (2019) ve Kalo (2005) anne baba eęitim dűzeylerinin eleřtirel dűőnme űzerinde anlamlı farklılık oluřturmadıęını ortaya koymuřlardır. Bu sonuçlar çalıřmadaki bu bulguları destekler niteliktedir. Zayıf (2008), Oflas (2009) ve Mete (2021) ise anne baba eęitim dűzeyleri ile eleřtirel dűőnme becerileri arasında çalıřmadaki bulguyla farklı yűnlű olarak anlamlı farklılık bulmuřlardır.

Çalıřmada katılımcıların eleřtirel dűőnme eęilimleri ile akademik hedefleri arasındaki farklılařma durumu incelendięinde anlamlı bir fark bulunmuřtur. Yurt dıřında eęitim almak isteyenler ile lisans eęitimi almak isteyenler lehine anlamlı farklılık tespit edilmiřtir. Bu durum eęitimde hedefleri olan ve bu hedeflerini gerçekleřtirme doęrultusunda hareket eden űđrencilerin bilgiyi arařtırmaları, kendi mantık sűzgelerinden geçirerek sorgulamaları ve akademik hedefleri doęrultusunda bu bilgilerini deęerlendirip kullanmalarından kaynaklı olabilir. Eleřtirel dűőnmenin yenilik ve bilgi űretimini destekledięi ve imkan tanıdıęı; sorgulamayı, arařtırmayı ve eleřtirel dűőnmeyi arttırdıęı yadsınamaz bir gerçektir (Hajhosseini vd., 2016).

KAYNAKÇA

1. Akbıyık, C. (2002). *Eleřtirel dűőnme eęilimleri ve akademik bařarı*. (Yayımlanmamıř Yűksek Lisans tezi). Hacettepe űniversitesi.
2. Basmaz, I.(2017). *Eleřtirel dűőnme eęilimlerinin okuduęunu anlama, űđrenci, aile ve ev ortamı deęiřkenleri baęlamında incelenmesi*, Yayımlanmamıř Yűksek Lisans tezi). Eęitim Bilimleri Enstitűsű, Ankara űniversitesi.
3. Cevizci, A. (2015). *Felsefeye giriř*. Say Yayıncılık.
4. Demir, R. ve Aybek, B. (2014). Lise űđrencilerinin eleřtirel dűőnme eęilimlerinin çeřitli deęiřkenler açısından incelenmesi. *Muęla Sıtkı Koçman űniversitesi Sosyal Bilimler Enstitűsű Dergisi*, 32, 122-140.
5. Ekinci, ű. ve Aybek, B. (2010). űđretmen Adaylarının Empatik ve Eleřtirel Dűőnme Eęilimlerinin İncelenmesi. *İlkűđretim Online*, 9 (2), 816- 827.
6. Ennis, R. H. (1993). Critical thinking assessment. *Theory Into Practice*, 32(3), 179-186.
7. Ertař Kılıç, H. ve řen, A. İ. (2014). UF/EMI Eleřtirel dűőnme eęilimi űleęini tűrkeye uyarlama alıřması. *Eęitim ve Bilim*, 39 (176), 1-12
8. Facione, P. A., Facione, N. C., Giancarlo, C. A., Ferguson, N., (1999). Professional judgment and the disposition toward critical thinking. *The California Academic Press*, 307-26
9. Gűndoędu, H. (2009). Eleřtirel dűőnme ve eleřtirel dűőnme űđretimine dair bazı yanılıęlar. *Celal Bayar űniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 57-74.
10. Hajhosseini, M., Saeid, Z., Shabanani, S. H. & Madani, Y. (2016). Critical thinking and social interaction in active learning: A conceptual analysis of class discussion from Iranian students' perspective. *Cogent Education*, 3: 1175051
11. Kalo, R. (2005). *Orta űđretim Kurumu űđrencilerinin Eleřtirel Dűőnme Becerileri ve Eleřtirel Dűőnme Becerilerini Etkileyen Etmeler*. Yayımlanmamıř Yűksek Lisans Tezi, Gazi űniversitesi Eęitim Bilimleri Enstitűsű, Ankara.
12. Karasar, N. (2019). *Bilimsel arařtırma yűntemi: Kavramlar ilkeler teknikler* (34.Baskı). Nobel Yayıncılık.
13. Korkmaz, ű. (2009) űđretmenlerin Eleřtirel Dűőnme Eęilim ve Dűzeyleri. *Ahi Evran űniversitesi Kırřehir Eęitim Fakűltesi Dergisi*, 10 (1), 1-13.
14. Kűrűm, D. (2002). *űđretmen Adaylarının Eleřtirel Dűőnme Gűcű*, Yayımlanmamıř Yűksel Lisans Tezi. Anadolu űniversitesi Eęitim Bilimleri Enstitűsű, Eskiřehir.
15. Mete, G.(2021). Ortaokul űđrencilerinin eleřtirel dűőnme becerilerinin incelenmesi, *Ana Dili Eęitimi Dergisi*, 9(2), 492-509.
16. Ocak, G., Ocak, İ. ve Eęmir, E. (2016). űđretmen adaylarının eleřtirel dűőnme eęilimlerinin çeřitli deęiřkenler açısından incelenmesi. *Erzincan űniversitesi Eęitim Fakűltesi Dergisi*, 18(1), 63-91.
17. Oflas, E. (2009). *İlkűđretim űđrencilerinde eleřtirel dűőnme becerisi dűzeyinin incelenmesi* (Yayımlanmamıř yűksek lisans tezi). Yűzűncű Yıl űniversitesi Sosyal Bilimler Enstitűsű, Van.
18. űzgűn, A. (2019). *Sosyal bilgiler űđretmen adaylarının eleřtirel dűőnme eęilimlerinin demokratik tutumlarına etkisinin çeřitli deęiřkenler açısından deęerlendirilmesi* (Yayımlanmamıř yűksek lisans tezi). Nevřehir Hacı Bektař Veli űniversitesi Sosyal Bilimler űniversitesi, Nevřehir.
19. Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics*. Pearson.
20. Yűksekbilgili, B. (2019). *İlkűđretim 4.sınıf űđrencilerinin eleřtirel dűőnme becerileri ile matematik bařarılarının incelenmesi* (Yayımlanmamıř yűksek lisans tezi). Gaziantep űniversitesi, Eęitim Bilimleri Enstitűsű, Gaziantep.
21. Zayıf, K. (2008). *űđretmen adaylarının eleřtirel dűőnme eęilimleri*. Yűksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal űniversitesi Sosyal Bilimler Enstitűsű, Bolu.
22. Zhang, L. (2003) Contributions of Thinking Styles to Critical Thinking Dispositions. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 137(6), 517-544.



İSLAM TARİHİNDE İTİKADİ MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞ GEREKÇELERİ (THE REASONS FOR THE SECTIONS OF BELIEF IN THE HISTORY OF ISLAM)

Prof. Dr. Ramazan BİÇER

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ORCID NO: 0000-0003-1501-2103

ÖZET

İslam tarihinde mezhepsel oluşumların temeli, tarihsel olarak Hz. Osman dönemine dayandırılmaktadır. Daha sonraki süreçlerde bu itikadi oluşumlar, dönemsel gelişim ve değişimlere uğramıştır. Mezhepsel oluşumlar kendi ilke ve metotlarını şekillendirirken, bu süreçte kollara ayrılmaya başlamışlardır. Osman döneminde Müslümanlar arasında yaşanan siyasi ve sosyal olaylar, halkın inanç boyutuna yansımış ve böylece siyasi gelişmeler, inanç ilkeleri doğrultusunda okunmaya başlanmıştır. Yaşanan olaylar, bir taraftan dini açıdan sorun oluşturmayacak şekilde yorumlanırken aynı olaylar, bir başka kesim tarafından eleştirilmiştir. Hem savunanlar hem de eleştirenler görüşlerinin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla Kur'an ve hadisleri delil olarak kullanmışlardır. Bu durum ise hem Kur'an'a hem de Hz. Peygamberin sözlerinin farklı şekilde yorumlanmasına yol açmıştır. İslam'ın temel kaynaklarının farklı yorumlanması, farklı oluşumların gerçekleşmesine temel neden olmuştur. Söz konusu anlayışların öncülerine nispeten de guruplar meydana gelmiştir. Burada mezhepsel oluşumların adlandırılmasından öte temel veri, dini kaynakları anlayış ve yorumlayış biçimidir. Bu doğrultuda temel ekseninde dini anlamada dört farklı yaklaşım sergilenmiştir. Bu ise tarihsel süreçte mezhep olarak adlandırılmıştır. Hz. Peygamber bu farklı oluşumları 73 olarak belirtmiştir. Bu ise, mezhepsel oluşumları adlandırmak ve sayısal olarak belirtmekten öte, farklı anlayışların ana kaynağını şekillendiren, temelde gerçekleşen dört farklı dini algı ve anlayışın genel, kapsamlı bir tasviri olmuştur. İslam tarihi boyunca varlığını güçlü bir şekilde sürdüren bu ana dinamik olan dini yaklaşım ve yorumlamaların oluşumu, ilk dönemlerde Müslümanların yaşadıkları siyasi ve sosyal olaylar olmakla birlikte, zamanla dini bir mahiyeti bürünmüş ve her birisi kendisini İslam'ın ana caddesi olarak görmüş ve kurtuluşun kendi mezhepsel itikadi inancında olduğunu ileri sürmüştür. Bu doğrultuda bazı mezhep mensupları, kendilerinin seçilmiş olduğu inancıyla, ötekilerin kendilerine tabi olması inancına sahiptir. Onlara göre kendileri gibi olmayanlar, din dışıdır ve din dışından olanlara şiddet yoluyla bağ eğdirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İslam, Mezhep, Okuma Biçimi, Siyasi ve Sosyal Veriler, Şiddet.

ABSTRACT

The basis of sectarian formations in the history of Islam, historically, it dates to Caliph Uthman period. In later processes, these theological formations have undergone periodic developments and changes. While sectarian formations were shaping their own principles and methods, they began to branch out in this process. The political and social events experienced among Muslims during the Uthman period were reflected in the belief dimension of the people, and thus, political developments began to be read in line with the principles of faith. While the events experienced were interpreted in a way that would not cause any problems in terms of religion, the same events were criticized by another group. Both defenders and critics have used the Qur'an and hadiths as evidence to prove the correctness of their views. The situation has led to different interpretations of both the Qur'an and the words of the Prophet. The different interpretation of the main sources of Islam has been the main reason for the realization of different formations. Groups have emerged relative to the pioneers of these understandings. Here, beyond the naming of sectarian formations, the basic data is the way of understanding and interpreting religious sources. In this direction, four different approaches have been exhibited in understanding religion on the main axis. This is called sect in the historical process. The Prophet stated these different formations as 73. This, on the other hand, has been a general and comprehensive description of four different religious perceptions and understandings that shape the main source of different understandings, rather than naming and numerically specifying the sectarian formations. The formation of religious approaches and interpretations, which is the main dynamic that has maintained its existence strongly throughout the history of Islam, was the political and social events experienced by Muslims in the first periods, but over time it took on a religious nature and each of them saw himself as the main street of Islam and became his own sectarian creed of salvation. He claimed to be in his faith. In this direction, some members of the sect have the belief that others should be subject to them, with



the belief that they are chosen. According to them, those who are not like them are non-religious and should be tied to non-religious ones through violence.

Keywords: Keywords: Islam, Sect, Reading Style, Political and Social Data, Violence.

GİRİŞ

Sözlük anlamı olarak “gitmek” anlamındaki zehâb kökünden “gidecek yer ve yol” manasında olan mezheb, terim anlamıyla “dinin aslî veya fer’î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem” şeklinde tarif edilmiştir. Buradaki “aslî hükümler”, dinin inanç esaslarını, “fer’î hükümler” ise ibadetler ve insan ilişkilerini içermektedir. İman esaslarını konu edinen mezhepler itikadî, diğerleri de fikhî mezhepler olarak tanımlanmıştır. Fıkıh mezheplerinin dışındaki oluşumları siyasî (Şîa, Hâricîler) ve itikadî (Mu‘tezile, Eş‘ariyye, Mâtürîdiyye vb.) şeklinde bir taksim bulunmaktadır (Üzüm, 2004).

İslam edebiyatındaki mezhep ile başta Hristiyanlık olmak üzere batıda kullanılan mezhep kavramı, birbirinden farklıdır. Zira tanımsal olarak ve anlam içeriği itibarıyla farklı bağlamda kullanılmaktadır (Sedgwick, 2000).

İslam tarihinde itikadi mezhepler, Haricilik, Şiilik, Mutezile ve Ehli sünnet olmak üzere genelde dört ana kategoride değerlendirilmektedir. Bu oluşumların İslam’ın ilk dönemlere dayandığı bilinmektedir. Temel ayrılık olgusu olarak Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte halifelik seçimi, Cemel vakası ve Sıffin savaşı ileride mezhepsel oluşumları şekillendiren kırılma noktaları olarak görülmektedir. Zira söz konusu olaylar hakkındaki yorum ve yaklaşımlar, değerlendirmeler ve algılar, farklı anlayışları ortaya çıkarmış ve bu da zamanla inanç alanında mezhepsel oluşumların gerçekleşmesini sağlamıştır.

Bununla birlikte her mezhepsel oluşum, kendi düşünce ve anlayışlarının, yaşanan hadiselerin ötesinde Kur’an ve hadis okuma biçiminin bir sonucu olarak değerlendirmiştir. İslâm düşüncesinde ortaya çıkan her mezhep, kendi görüşlerini temellendirmek ve onlara meşruiyet kazandırmak için önce Kur’an sonra da Hz. Peygamber’in sünnetine müracaat etme yoluna gitmiştir (Hakyemez, 2003).

Naslara sarılmada temel ivme, Kur’an ve sahih hadisler doğrultusunda en sağlıklı ve doğru biçimde dini anlama ve aktarma düşüncesi yatmaktadır. Bunun ötesinde ise mezhepsel düşüncesine meşruiyet kazandırma temayülü de mevcuttur. Nitekim başta Ashabü’l-Hadis olmak üzere bazıları kendi söylem tarzlarına uygun olarak fikirlerini hadislerle delillendirme ve teyit etmeyi amaçlamıştır. Haricîler ve Mu‘tezile gibi diğer bazı fırkalar ise, kendilerine karşı kullanılan hadislere, benzer şekilde cevap vermek suretiyle görüşlerini savunmaya çalışmışlardır. Hadislerde kullanılan üslup ve ifadelerle dikkat edildiğinde aktarılan rivayetlerin Hz. Peygamber dönemiyle pek uyuşmadığı anlaşılmaktadır. Ancak yine de meşruiyet kaygısı nedeniyle, böyle bir yönetime başvurulmuş olduğu belirgindir. Bütün bunlara rağmen bu tür hadisler, çeşitli İslâmî grupların geçirmiş oldukları fikir farklılıklarının tarihsel süreçlerinin anlaşılması açısından bize önemli ipuçları sunmaktadır (Hakyemez, 2003).

Naslarla mezhepsel anlayış ve yaklaşımın doğruluğunu onaylatmada en çok başvurulan hadis referanslarından birisi, yetmiş üç fırka olarak bilinen rivayettir. Buna göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Yahudîler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi Cennet’te, 70’i Cehennem’dedir. Hıristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71’i Cehennem’de, birisi Cennet’tedir. Muhammed’in nefsi kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki, şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi Cennet’te, 72’si Cehennem’de olacaktır. Denildi ki: Ey Allah’ın Resulü! Onlar kimlerdir? Buyurdu ki: Cemaattir.” (İbn Mâce, “Fiten”, 17) Diğer bir rivayette de kurtuluşa eren fırka, “Benim ve ashabımın üzerinde bulunduğu yolda olanlar” şeklinde ifade edilir (Tirmizî, “İmân”, 18).

Hakikate tekabül eden bir sayıya mı işaret etmekte yoksa çokluktan kinaye olarak mı kullanılmaktadır? Ayrıca bu sayı ana fırkaların sayısı mıdır? Eğer böyleyse hiçbir müellif, ana fırkaların sayısını 10-12’den yukarı çıkaramamıştır. Tali kollarıyla birlikte ana fırkalar kastedilmişse, bu takdirde 73 sayısı rahatlıkla aşılabilir. Şayet 73 sayısı çokluktan kinaye olarak kullanılmış ise, bu durumda Yahudîlerin 71, Hıristiyanların 72, Müslümanların 73 fırkaya ayrılmaları ne anlama gelmektedir? Konuyla ilgili şu yaklaşım dikkat çekicidir: 73 fırka hadisi, İslâm ümmeti içerisinde ortaya çıkan itikadî oluşumların tespit ve tayininde uygun bir mihenk olmasa gerektir. Bunun yerine itikadî mezhepleri tespit ve tasnif etmeyi amaçlayan bir



araştırmacı, gözlem, tecrübe ve araştırmaları neticesinde ulaştığı verileri muhakemesiyle işleyerek vakiyaya mutabık, izah edilebilir ve kendi içinde tutarlı tespitler ortaya koymalıdır (Gömbeyaz, 2005).

Söz konusu hadisin tarihsel süreçte belirli bir itikadi mezhebi kastetmesi anlamlı görünmemektedir. Zira yine tarihsel süreçte çok sayıda fırka ve anlayışlar ortaya çıkmıştır. Buna göre mevcut haliyle inançla ilgili ekoller, çağlara göre değişmekte ve gittikçe de artmaktadır. Öte yandan konuyla ilgili çalışmalarını oluşturan firak, milel ve nihâl kitapları da genelde 73 fırkadan bahsetmekle birlikte, hepsinde aynı isimler yer bulmamış ve bu konuda bir konsensüs oluşmamıştır.

Hadisteki ifadenin, çokluk anlamına geleceği düşünülebilir. Ancak hadiste anlatılmak istenenin, daha çok benim ve ashabımın yolundan gidenler şeklinde anlaşılması, daha sağlıklı görünmektedir. Bu ise bireysel anlamda bir değere sahip olup, hangi ekol, mezhep, meşrep, grup ve kesimden olursa olsun, Hz. Peygamber ve sahabilerin yolunu takip eden ve benimseyen kimselerin kurtuluş sahibi olacağı anlamı ortaya çıkmaktadır.

MEZHEPLER

Tarihsel süreçte Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmış ve mezhep olarak adlandırılan ekoller, dört ana grupta tasnif edilmiştir. Ancak biz burada yalın bir şekilde Şia, Haricilik ve Ehl-i sünnet olmak üzere üçü üzerinde durmak istiyoruz.

ŞİA. “Taraftar, topluluk, tabi olmak ve desteklemek gibi anlamlara gelen Şia kelimesi, bir iş veya görüşü desteklemek için bir kişi etrafında bir araya gelen kişiler” anlamına gelmektedir (Öz, 2010). Terim olarak ise Şia, hilafet ve imametin Hz. Ali’nin hakkı olduğunu savunan kişiler hakkında kullanılan bir terimdir. Buna göre Hz. Ali’nin halifeliğinin nas yoluyla belirlenmiş olarak kabul eden ve onu, Hz. Peygamber’in en layık veliahdı kabul eden kişi veya kişilere verilen isimdir. Aynı zamanda kelime başkaları için kullanılmaktaydı. Söz gelimi Hz. Osman taraftarları için de “Şiatü Osman” isminin kullanıldığı görülmektedir (Demircan, 2013). Ancak tarihsel süreçte kelime, Hz. Ali’nin ilk olarak hilafete liyakatini kabul eden kesim için kullanılmaktadır (Fazlhashemi, 2005).

Tarihsel süreçte Şiilik, çok boyutlu dallara ulaşmış ve çok yönlü bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Şia’dan bahsederken, farklı oluşumların göz önüne alınması gerekmektedir. Hemen hemen hepsinde takiyye ortak tema iken, bazı itikadi konularda ciddi anlamda farklılık göstermektedir (Haider, 2000; Daftary, 2000).

HARİCİLİK. Hâricî, “çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki hurûc kökünden “ayrılan, isyan eden” manasında bir sıfat olan hâric kelimesine nispet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup, topluluk ismi için hâriciyye ve havâric kullanılır (Fığlalı, 1997). 657 yılında Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında yapılan Sıffin savaşı esnasında Hz. Ali’yi, Hz. Muaviye’nin askerlerinin Kur’ân sayfalarını mızrakların uçlarına takmaları üzerine, “biz Kur’ân’a karşı savaşmayız” diyerek savaşı bırakmak için zorlayan bir grup insan, sorunun çözümünün hakemlere havale edilmesi (Tahkîm) üzerine, Ali’yi suçlayarak onun saflarından ayrılmışlardır. Daha sonra Haricî adıyla anılan bu insanlarla Hz. Ali arasında elçiler gelip gitmiş; müzakereler yapılmış, Hz. Ali’nin saflarına dönmeleri için çaba sarf edilmiştir. Bunlardan bazıları, tekrar Ali’nin yanına dönmüşlerdir. Hz. Ali yanında iken, Tahkîm olayına karşı çıkarak onun safından ayrılan bazı kimseler ile Hz. Ali ordusu arasında 658 Temmuz ayında Nehrevân’da bir savaş olmuştur. Bu savaşta, daha sonra Haricî olarak isimlendirilecek olan pek çok kimse ölmüştür. Bu sebepten 658 yılı, Haricilerin tarih sahnesine çıktıkları yıl olarak kabul edilmektedir (Öz, 2005; Ayar, 2008).

Haricilik, önceleri siyasi bir görüntü vermiş olsa da daha sonraları bunu dini bir yapıya büründürmüştür. Tarihsel süreçte dini ve siyasi konularda sadece kendilerine zarar vermekle kalmamış, bu düşünce sistemi içerisinde düşünmeyen herkesi hayati, fikri ve siyasi olarak tekfir etmişlerdir. Tekfir dereceleri o derece katıdır ki kendi duymak istediklerini söylemeyen kişileri öldürmüşlerdir. Haricilerin kendileri gibi düşünmeyen kişileri dışlamaları, bir bakıma intikam almaya benzerken, diğer yandan da katı bir dini anlayışa taassupvari bir bağlanışın tezahürü olarak görünmektedir. Hz. Osman zamanında yaşanan siyasi gelişmeler, Haricilere dışlanmış kişiler olduklarını duygusunu oluşturdu. Necd bölgesi sakinleri olarak onlar bedevi Araplar konumunda siyaset ve toplumda çok kabul görmüş kişiler olmadıkları hissine kapıldı. Bu bakıma Haricilerin uyguladıkları siyaset bir bakıma zamanında kendilerince hor görünmüş olmanın bir intikamı görüntüsü vermektedir (Büyükkara, 2016:14-17).

SELEFİLİK. Kelime anlamı olarak öncekilere bağlılık anlamına gelen selefilik, dini anlama ve yaşantıda İslam’ın ilk üç neslinin örnek alınması gerektiğini vurgulayan, kurtuluşun ilk üç neslin düşünce ve



uygulamalarına hiçbir ilave veya eksiltme yapmadan taklitte olabileceğini savunan dini düşünce sistemidir (Yılmaz, 2014).

Selefilik iki süreçte değerlendirilmektedir. Bunlardan ilkinin Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) merkezli şekillenen anlayış oluşturmaktadır. İkinci aşamayı şekillendiren Görüş ve eleştirileriyle İslâm düşüncesinin gelişmesine tesir eden Selefi âlimi, müctehid olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ile birlikte selefilik daha sistematik bir hale gelmiş, düşünce yapısı itibarıyla kökleşmiş bir yapıya kavuşmuştur. İbn Teymiyye yine genel kabullere karşı oluşturduğu tezlerle eleştirel bir ivme yakalamış ve bu ivmeyi de selefilik üzerinden devam ettirmiştir (Yalçın, 2018).

Selefilik düşüncesinin üçüncü boyutu, Vehhabiliğin kurucusu olan Muhammed b. Abdülvehhab (ö. 1206/1792) ile şekillenmiştir. Modern dönemde katı bir selefilik akımı olan Vahhabilik, Selefilikten kayma yaparak selefi akımı bünyesinde önceki aşamalardan daha sert bir şekilde barındırmıştır (Çelenk, 1999).

Selefi akım ve bu akım mensubu kişiler izledikleri yol olarak selefi salihin yolunu benimsediklerini her yerde ve her koşulda dile getirmekle birlikte bunlar sadece iddia olarak geçerliliğini sürdürmektedir. Selefilik kendi düşüncelerini savunmak için girdikleri ilmi tartışmalarda aşırıya kaçarak neredeyse herkesi tekfir etmiş, bu durum onların yaşadıkları dönemde diğer kişilerle sert münakaşalar yaşamasına neden olmuştur. Selefi akım Kur'an'daki maksadı ve sünnetteki gayeyi tam olarak derinlemesine anlayamamış, zahirine saplanıp kalmıştır. Yani nesnel hükümler veya konular öznel yaklaşımların kurbanı edilmiştir.

EHL-İ SÜNNET. Hz. Peygamberin vefatından sonra dört halife döneminde başlayıp, daha sonraki zamanlarda etkisini sürdüren Müslümanlar arasındaki ihtilafli meseleler İslam toplumunda derin izler oluşturmuştur. Bu hareketli zamanlarda Müslümanlar arasında bazı olay ve bu doğrultudaki konular çerçevesinde ayrılıklar yaşanmış, bu ihtilaflara çözüm yolları da yine farklı şekillerde dile getirilmiştir (Geaves, 2000).

Müslümanlar arasında ortaya çıkan ve savaşa kadar uzanan bu ayrılıklar ve gelişmelerin neticesi olarak toplum içerisinde fırkalaşmalar meydana gelmiştir. Bu süreçte bazı kimseler tüm bu kargaşalardan uzakta kalmayı tercih etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber'in vefatından bir müddet sonra ümmetin kendi arasında yaşadığı bazı sosyal problemlerde, Müslümanları toparlamak, bütünleştirmek ve bir cemaat olarak kenetlemek için uğraşan bireysel çabalar da olmuştur. Sözelimi Abdullah b. Ömer (ö.74/693), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), eş-Şabî (ö. 104/722), ve Hasan el-Basrî (ö. 110/728) gibi isimlerin öncülük ettiği bu kişiler siyasete mesafeli durmuşlar ve iktidarın İslâm'a uygun görmedikleri uygulamalarını eleştirerek tavsiyelerde bulunmuşlardır. Öte yandan bunlar iktidara karşı silahlı mücadeleyi uygun bulmamışlar ve sorunlarla ilgili de makul ve ayırıştırıcı olmayan bir yaklaşım ve çaba içinde olmuşlardır. Bunlara Ehl-i sünnet'in öncü şahsiyetleri de denilebilir. Nitekim Hasan-ı Basrî ile Vasıl b. Ata (ö. 131/748) arasında geçen diyalog, itikadi mezheplerin teşekkülünde ilk döneme ait veri sunan dikkat çekici bir rivayettir (Irmaklı, 2010:20).

Ortaya çıkan bu kesimin asıl gayesi Müslümanlar arasında ortaya çıkmış olan ihtilaflara karşı mutedil bir yol bulabilmek ve söz konusu problemlerle ilgili İslam'ın ilkeleriyle bağlantılı değerlendirmelerde bulunmaktır. Bu ilkelerden hareketle Ehl-i sünnet düşünce yapısının ilk teması belirlemeye başlamıştır. Bu sonraki süreçte Selefiyye ve Halefiyye olarak iki farklı yönde gelişim göstermiş ve tarihsel süreçte de Ehl-i hadis ve Ehl-i rey olarak isimlendirilmiştir.

Erken dönem hadis kaynaklarında da "sünnet" ve "cemaat" ifadeleri geçmekle birlikte Ehl-i sünnet ifadesine rastlanılmamaktadır. Her ne kadar bazı geç dönem eserlerinde Hz. Peygamber'e nispet edilmiş olarak Ehl-i sünnet tabirine rastlanmakla beraber ana hadis kitaplarında yer almayan bu rivayetlerin sıhhati şüphe ile karşılanmaktadır (Yavuz, 1994).

Tarihi gelişim ve seyir içerisinde itikadi olarak Eşariyye ve Maturidi gibi iki büyük ekol çatısı altında küçük ihtilaflar olsa dahi bir araya gelebilmişlerdir. Tüm bu veriler çerçevesinde, Ehl-i sünnet mensupları sekiz kategoride ele alınmıştır. Bunlar, Ehl-i bid'atın düşünce yapısından beri olan kelamcılar, Büyük müctehit alimler ve onlara tabii olanlar, Muhaddisler, Yine Ehl-i bid'at tarafına meyilemeyen belagat ve edebiyatçılar, Ehl-i sünnete tabii kıraat imamları ve müfessirler, Şeriata ve Ehl-i sünnete bağlı tasavvuf ehli, Ehl-i sünnete bağlı mücahidler, Ehl-i sünnet akidesinin yayıldığı belde ahalileridir (Bağdadi, t.y. 337-341).



Geneli itibariyle Ehl-i sünnet, Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan siyasi ihtilaflara karşı sessiz kalmayı tercih eden ve bu ihtilafların giderilmesi için yoğun gayret gösteren düşünce ve yaşam biçimidir. Son şekliyle ele alacak olursak Ehl-i sünnet düşüncesinin oluşumunda iki büyük etken olduğu görülmektedir. Bunlardan bir tanesi Kur'an-ı Kerim, sünnet ve peygamber ashabının yaşantısı çerçevesinde dini yaşantıyı esas kılmaktır. Bir diğer etken ise, yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde ortaya çıkan ve İslami kaidelere uygun olmayan söylem ve öğretilere karşı sahil İslam'ın ilkelerini savunmak kaidesiyle bidat ehliyle fikri mücadele etmektir.

Burada sorun Ehl-i sünnet'in mensuplarının kimler, özelliklerinin neler ve bütün bunların dayanaklarının ne olduğu meselesidir. Teorikte bunun çerçevesini çizmek kolay görünmekle birlikte, pratikte bu ayrımı yapmak zor görünmektedir. Söz gelimi, Ehl-i sünnet için; sünneti en iyi şekilde bilen, özümseyen ve özenle amel etmeye çalışan, ilim ve takva sahibi olmaya çaba gösteren ve bid'atlerden uzak kalmaya çalışarak, Kur'an ve sünnet üzere bir yaşam sürmeyi hedefleyen şeklinde bir tanım yapılacaktır. Bu doğrultuda tüm kesim ve grupların mensupları kendilerini bu kategoride değerlendirebilmektedir. Bu doğrultuda Ehl-i sünnet'i tanımlamanın ve sınırlarını belirlemenin oldukça zor olduğu görülmektedir. Nitekim Ehl-i sünnet terimi, ilk dönemlerden itibaren birden fazla manada kullanılmıştır. Bu durum, alimden alime, devirden devire değişebilmektedir, hatta bir yazarın farklı eserlerinde farklı şekillerde tanımlanabilmektedir (Kutlu, 2008).

Neticede sünnet ve cemaat kavramları tek tek zikredilmekle beraber terki olarak Kur'an'da ve hadislerde geçmemektedir. Dolayısıyla sonradan, şartlar gereği ve şartların etkisiyle oluştuğundan, burada çok önemle dikkat edilmesi gereken şey bunu asla Kur'an ve sünnetle özdeşleştirmemektir. En iyi ihtimalle bu belli bir zamanda bir topluluk ya da toplulukların Kur'an ve sünneti anlayış biçimidir. Ama tarihi süreç içinde diğer anlayış biçimleri arasında en uygun, en mutedil ve en doğru anlayışı temsil ettiği söylenebilir (Irmak, 2010:23).

SONUÇ

Ana hatları ve yalın düzeyde bahsetmiş olduğumuz mezhep olgusu, tarihsel bağlamda ve sosyolojik düzlemde bir realitedir. Her ne kadar mezhep dendiğinde Şia, Haricilik, Mutezile ve Ehl-i sünnet akla gelmekteyse de biz burada daha çok üç mezhebin teorik yapısı üzerinde durduk.

Kendisi dışındakileri öteleyen, inanç verileri doğrultusunda kendisini ,hak olarak kabul eden ve diğerlerini hakkın dışına atan Şiilik ve Haricilik, Selefilik/Vehhabilik, başta Ortadoğu olmak üzere İslam dünyasındaki mezhep savaşlarını çıkartma ihtimali olan iki itikadi İslam ekolüdür.

Her iki düşüncenin merkezinde İslam'ı, kendi anlayış mensuplarına indirgemeci bir algı bulunmaktadır. Bu ise, onların kendi yayılcı mezhepsel-siyasi amaçlarına uygunluk oluşturmaktadır. Bunu gerçekleştirmek amacıyla her türlü yol mubah görünmesi, onların temel felsefelerinin bir sonucudur. Bu konuda Şia'daki ,takiyye' anlayışı, Selefi/Vehhabi inançtaki ,şirk' algısı ve darü'l-harb felsefesi, düşünce ve eylemlerinde kontrol edilemez ve önceden sezilemez bir olguyu ortaya koymaktadır.

Burada kendisini, ,ehakk/en haklı' gören Ehl-i sünnet verileri doğrultusunda hareket edildiğinde öteleyici ve dışlayıcı olmayan ve Müslümanların tümünü kapsayıcı bir İslami algılayış ortaya çıkması daha muhtemeldir. İslam dünyasını bekleyen ve mezhep çatışması olarak tanımlanan sorunun çözümü, bir mezhebe yönlendirme, yöneltme ve sevketmek olmamalıdır. Ya da çözüm önerileri belli bir mezhebin prensipleri doğrultusunda şekillenmemelidir. Düşünce ve istişareler sonucunda ortaya çıkan çözüme yönelik bir öneri, belli bir mezhebe uygun olsa bile, kaynak olarak söz konusu o mezhep gündeme gelmemelidir. Zira günümüz Ortadoğu'sunda etnik sorunlar yanında en ciddi problemin mezhep çatışmaları olacağı öngörülmektedir.

Şiiliğin temel inanç esasları, daha çok ,İmamet' eksenine oturtulmaktadır. Bu doğrultuda bir kimsenin mü'min ölçütleri arasında imamet şartı da vardır. Buna göre imamet şartını taşımayan bir kimsenin, Müslüman olarak kalması mümkün değildir. Bu durumda Şii olmayan kimselerin İslam dairesi içerisinde bulunması düşünülemez (Biçer, 2016).

Mezhepler olgusu tarihsel süreçte teolojik arkaplanı olan sosyal olgudur. Asıl itibarıyla siyasi ve toplumsal bir karaktere sahipse de zamanla teolojik bir yapıya bürünmüştür. İşin içerisinde din girince, kutsal kaynaklar olan naslardan referans arayışı içerisinde olunmuş ve böylece kutsi bir mahiyete bürünmüştür. İslam'ın ilk dönemlerindeki siyasi olayların tetiklemeyle oluşan ve zamanla da şekillenen mezhep olgusunda ana



sorun, seçilmişlik anlayışıdır. Buna göre kendi dışındakilerin de din ötekileştirilmesine yol açan bu yaklaşım, zamanla dinin ana caddesi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda da din adına hüküm verme ve insanları dini boyutta kategorize etme tutum ve tavrı harekete geçmiştir. Bu şekildeki bir gelişme ise, dinin öz niteliğine sahip olduğu düşüncesinde olunulan mezhep, kendisini üstün ve yegane görme teziyle, başkalarının kurtuluşunun ancak kendilerine dahil olmasıyla mümkün olacağı anlayışını doğurmuştur. Bu ise ötekilere yönelik şiddetin temel mazereti olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Ayar, Kenan. (2008). Haricilerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8(4) :45-88.
2. Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir et-Temimi. (t.y). *el-Fark beyne'l-Fırak*. thk. Muhyiddin Abdulhamit. Kahire: Mektebetü dar'ut-Turas.
3. Biçer, Ramazan. (2016). Küreselleşme ve Mezhep Çatışmaları. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14(2):361-375.
4. Büyükkara, Mehmet Ali. (2016). Hariciliğin Modern Bir Görüntüsü Olarak Tekfircilik. *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*. ed. Ahmet Emin Dağ. İstanbul: İnsamer Yayıncılık.
5. Çelenk, Mehmet. (1999). *Muhammed b. Abdülvehhab'ın Hayatı ve İlmi Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Daftary, Farhad. (2000). The Ismā'īlīs and Their Traditions. *Handbook of Islamic Sects and Movements*. ed. Muhammad Afzal Upal, Carole M. Cusack. Leiden: Brill. 235-254.
7. Demircan, Adnan. (2013). Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslam Toplumunda Siyaset. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1(2):173-190.
8. Fazlhashemi, Mohammad. (2005). İmāmiyya Shī'a (The Twelvers). *Handbook of Islamic Sects and Movements*. ed. Muhammad Afzal Upal, Carole M. Cusack. Leiden: Brill. 181-202.
9. Fiğlalı, Ethem Ruhi. (1997). Hariciler. *TDV İslam Ansiklopedisi* 16:169-175.
10. Geaves, Ronald. (2000). Sectarianism in Sunnī Islam. *Handbook of Islamic Sects and Movements*. ed. Muhammad Afzal Upal, Carole M. Cusack. Leiden: Brill, 25-48.
11. Gömbeyaz, Kadir. (2005). 73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14(2):147-160.
12. Haider, Najam. (2000). Zaydism. *Handbook of Islamic Sects and Movements*. ed. Muhammad Afzal Upal, Carole M. Cusack. Leiden: Brill, 203-234.
13. Hakyemez, Cemil. (2003). İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2(4):59-88.
14. İrmaklı, Mustafa. (2010). *Abdülkâhir El-Bağdâdî'nin Ehl-i Sünnet Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
15. İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed (1992). *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sünenu İbn Mace*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
16. Kutlu, Sönmez. (2008). Ehl-i sünnet Siyaset Anlayışının Dini Temellerinin Sorgulanması. *e-Makalat* 1(1):7-26.
17. Öz, Mustafa. (2005). Muhakkime-i Ülä. *TDV İslam Ansiklopedisi* 30:398-399.
18. Öz, Mustafa. (2010). Şia. *TDV İslam Ansiklopedisi* 39: 111-114. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010
19. Sedgwick, Mark. (2000). Sects in the Islamic World. *Nova Religio* 3 (2): 195-240.
20. Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali. (1992). *el-Kütübü's-sitte ve Şüruhuha: Sunenü't-Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
21. Topaloğlu, Bekir. (2004). Mezheb. *TDV İslam Ansiklopedisi* 9:532-534.
22. Üzüm, İlyas. (2004). Mezheb. *TDV İslam Ansiklopedisi* 9:526-532.
23. Yalçın, Ahmet. (2018). İbn Teymiyye Hakkındaki Olumsuz Algının Kritiği. *e Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11(1) :123-145.
24. Yavuz, Yusuf Şevki. (1994). Ehl-i sünnet. *TDV İslam Ansiklopedisi* 10:5255-530.
25. Yılmaz, Mustafa Selim. (2014). İslami Düşünce Tarihinde Bir Anlama Biçimi Olarak Selefilik Üzerine Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimler Araştırmaları Dergisi* 3(3):532-553.



THE ROLE OF MODERN TEACHING METHODS IN TEACHING THE WORKS OF KHALIL RZA ULUTURK

GULIYEVA AYISHA
BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

SUMMARY

Demand-orientedness is at the forefront of the education system of our country as a basic principle. The main goal in building such an education system is to ensure the comprehensive development of the young generation through the implementation of principles such as humanization, democratization, integration, taking into account the needs of society. These reforms in all areas of education are being implemented consistently and purposefully.

In order to achieve quality in education, first of all, the following is required:

- creation of a democratic education system that guarantees quality assurance at all levels of education;
- individualization of the educational process using different educational institutions and educational programs, taking into account the interests and circles of the individual;
- formation of a competitive level of education on the content of educational programs for the quality of educational services;
- Development of various educational programs based on the principles of differentiation and individualization aimed at the development of personality to ensure quality that meets modern requirements in secondary schools;
- Organization of training in the field of education in the upper grades.

KEYWORDS: Khalil Rza Uluturk, patriotic, integration, methods

INTRODUCTION: The main tasks of the reforms implemented in recent years in our country are to give more space to pedagogical innovations in the education system, to ensure new quality indicators through the transition to a multi-option system, to form a democratic, constantly evolving system of continuous education, national values and civic solidarity. Ensuring their conscious and comprehensive participation, as well as the systematic organization of assessment in solving the problems of their physical health, the creation of a regulatory framework for its effective use is of great importance, both from a scientific and practical point of view.

The main goal is to make education on the basis of national and moral values, modern and secular principles. Proper establishment and management of the education system greatly affects the position of our country in the international arena. In this regard, the reforms in the education system are noteworthy in terms of consistency and organization. One of the results of these reforms is the adoption of curriculum with new methods and rules. The curriculum-based teaching process differs from the traditional program in many respects by meeting modern requirements. Thus, personality-oriented, student-oriented, result-oriented are used here and assessment standards are used, which ensures more active involvement of students in the learning process and expectation of objectivity towards them.

1. ADVANTAGES OF MODERN TEACHING METHODS: The teaching of literature is of great importance in the comprehensive development of the student's personality and worldview. The study and analysis of literary works has an important impact on the development of students' oral and written speech. Students who read works on a variety of topics have the opportunity to express their ideas in a more figurative way.

Within the framework of the educational reforms, the subject of literature, which is characterized by new changes in content and essence, is successfully taught in secondary schools by new methods and means in connection with other fields of science.

One of the tools used to improve the quality of teaching is the proper organization of interdisciplinary relationships. Integration processes that take place in science, industry, and many areas of life can be considered an expression of interdisciplinary connections in learning. These relationships play an important role in improving students' practical training. Having such practical skills, students have no difficulty in applying the knowledge and skills they have learned in various areas of life in the future, as well as in production. The teaching of training material through interdisciplinary communication is of special importance in ensuring the development of mental activity. By this means, the teacher achieves the correct



organization of students' cognitive activity, which allows to expand the creative potential of the student's personality. All this ultimately creates the basis for the training of young professionals in accordance with modern requirements.

Direction to a comprehensive explanation of the basic concepts and provisions of the material taught in secondary schools. The organization of interdisciplinary communication with the creates conditions for the teacher to improve his pedagogical skills, to reach a high level of creative and research skills. As a result, knowledge is mastered in a systematic way, in accordance with the development of thinking, students form a scientific worldview.

Beginning in the late twentieth century, the word "integration" has been actively used by people as a term, both in education and in other fields. Integration, which plays an important role in nature, has become a necessity in modern times to be able to systematically complete and understand the events taking place in the environment. Thus, at a time of rapid development of science and technology, the increase in daily information exchange can complicate the process of keeping information in human memory for a long time.

"Experts consider it important to study the theoretical and pedagogical basis of practical activities, without excluding the organization of scientific and methodological research in the integration of general education." [3, p.3]

From the earliest days of science to the present day, many fields of science have developed in an interconnected manner. Such a high dynamics of modern development of science and technology is the result of the interaction of sciences. Interdisciplinary integration is more evident in education. Thus, in modern times, the organization of teaching in secondary schools through interactive methods makes it necessary to implement interdisciplinary integration in accordance with the curriculum. Subject curriculum developed on the basis of the National Curriculum provide for the application of interdisciplinary integration.

In traditional learning, the student's main task was to memorize the material being taught. Due to the fact that the application of the acquired knowledge in practice requires creativity from students, and in schools, the transfer of knowledge is carried out only in a ready-made way, students with traditional training had difficulty when applying the knowledge when participating in social processes. In today's world, where interactive methods have become the main tool of the learning process, a wide range of opportunities open up for students. Thus, the training, organized on the basis of a curriculum that combines all subjects in a single system, helps students to understand and master the knowledge in the form of a combination. The main factor that attracts attention here is interdisciplinary integration.

"Personality-oriented learning - the learning process has a positive effect on the independent activity of learners and provides them with the development of logical thinking. In the traditional learning process, the main source of knowledge for the student was the teacher and textbook. That is why the teacher must be able to motivate students to acquire knowledge. " [3, p. 7]

Using interdisciplinary integration in the learning process, it is possible to ensure that students master their knowledge and skills more fully, and develop their research skills. Interdisciplinary integration means memorizing the content components, facts and information of a subject by connecting them in a single case. Interdisciplinary integration based on the concentric principle is intended to be widely used in primary education. Induction and deduction methods form the basis of interdisciplinary integration.

Integration, which plays an important role in improving the quality of education, ensures that students participate more actively in the learning process, developing their creative and research skills. Proper use of interdisciplinary integration in accordance with the requirements of modern times is one of the main means of achieving high results in training.

Detailed understanding of the topic taught by students, strengthening of knowledge and skills and proper use of integration play an important role in the acquisition of comprehensive knowledge by students. Coordinating and explaining the individual components of learning is of great importance in shaping students' scientific outlook. To do this, the teacher is required to properly link the subject taught with other subjects. The main goal here is to ensure that students understand and master the topics being taught. In the understanding of the training material at all levels and in the integration of disciplines. The application of Blum's taxonomy is widely used in educational reform.

It should be noted that the content of subjects taught in secondary schools is quite rich. Each subject taught is essentially connected to the next subject. This is due to the fact that the internal components of the disciplines are interconnected.



Interdisciplinary integration provides a systematic understanding of topics, creates the basis for their connection with life and the environment. In this regard, the subject of literature should be especially noted. Thus, the syncretic nature of the topics in literature textbooks allows for the widespread use of interactive methods in their teaching. In this case, the basic and sub-standards of the subject are taken into account. A comparison of these standards leads to the conclusion that the subject of literature can be integrated with such subjects as the Azerbaijani language, history, foreign languages, computer sciences.

"Logical connections between different subjects can only be achieved through integration. A professional teacher ensures that a process can be further improved with the help of different subjects based on the same skill." [3, p. 12]

The closeness of different subjects in terms of content facilitates their integration. From this point of view, one of the closest subjects to literature is history. Thus, starting from small classes, history textbooks provide extensive information about the culture, national characteristics and development of different peoples and nations. This information is figuratively found in many works of poets and writers, which simplifies the learning process by linking both subjects.

In interdisciplinary relations, a subject plays a sterling role. For example, the manifestation of facts and events studied in the field of history in literary works is conditioned by emotional-figurative perception. Students are able to understand historical truths through art examples. Here, history plays a key role.

Each nation has its own history and national literature. Our people have a history and literature that has been formed for many years and has withstood many difficult tests of time. From this point of view, Azerbaijani history and literature are taught in secondary schools. Therefore, the principle of their connection is taken into account when developing content standards for these subjects. Given the breadth of integration opportunities for both subjects in terms of content, purpose, standards and subject matter, it is necessary to approach the learning process from an interdisciplinary standpoint. The content lines of the history of Azerbaijan related to time, space and culture are directly related to the content lines of literature, such as oral speech, realities of life. Also, the standard for determining the periods to which written sources relate to history is directly related to the standard for evaluating literary works in terms of language and style. From this point of view, there are many opportunities for integration of these two disciplines.

When the subject of literature is associated with geography, students can have a clearer idea of the subject by noting which geographical region the names of the places in the subject belong to.

It should be noted that the fact that literature as a science is related to the art of rhetoric creates the basis for its importance in connection with other fields of science. The subject of the Azerbaijani language is at the forefront of such sciences. The similarity in the essence of the content lines of the subject of the Azerbaijani language and the subject of literature can give an initial idea of the need for their integration. When the content standards of both subjects are taken into account, the possibilities of integration become more apparent. Thus, in literature lessons, poems and works written in different scales may contain unfamiliar words for students. Students use dictionaries to clarify the meaning of these words. Even when teaching the Azerbaijani language, when students are confronted with words and expressions they do not know the meaning of, they find their synonyms and use question books to interpret their meanings and correctly interpret the words. At the same time, the requirement to read works of art in accordance with the rules of expressive reading corresponds to the standard of the subject of the Azerbaijani language, which must be read in accordance with the intervals between sentences and paragraphs. Attempt to divide works of art into parts and try to convey them in several forms, respectively, integration into the standard of explaining the connections between the parts of the texts given in the works in the textbook of the Azerbaijani language is done. "Values such as comprehension of any subject taught, the ability to speak, the meaning of the words encountered for the first time, the correct reading of teaching materials and the acquisition of writing skills are formed as a result of integration with the mother tongue." [2, p.62] Thus, the large number of methods and tools for creating integration between literature and the Azerbaijani language stimulates the joint activities of teachers and students.

In the integration of language and literature, language plays the role of a sterling subject. It is necessary to show how the regularities of language are manifested in the poems of K. R. Uluturk. It is necessary to show the method of forming love for language, which is also considered an example of patriotism.

One of the important problems facing the science of pedagogy in modern times is to cultivate a citizen with a deep understanding and the ability to think comprehensively. Integration into the world education system, benefiting from the advanced educational experience of developed countries have had a positive impact on



the development of pedagogy. As a result, successful reforms in the field of education have been implemented in our country in recent years. Within the framework of these reforms, significant changes are being made in the content of subjects taught in secondary schools. In this regard, the subject of literature should be especially noted. Unlike traditional teaching, today's teaching of literature is not just about imparting theoretical knowledge, but also ensures that students fully master the knowledge taught through interdisciplinary communication. The positive results obtained were possible due to long-term pedagogical research.

One of the most important moral qualities of a person is his morality. In the science of pedagogy, a special place is given to the analysis of human morality. Achieving high moral achievements is one of the most important tasks facing the science of pedagogy. Having a good morality is a difficult and complicated process in itself. It is important to pass on the high moral values inherited from previous generations to the younger generation. Due to his moral qualities, a person interacts with other people and has a special place in society.

"Moral education is one of the important components of the formation of a comprehensive personality. The formation and improvement of moral qualities in a person continues throughout his life in the process of labor and communication with other people, depending on socio-economic requirements. It also affects the actions and attitudes of the younger generation. Moral education involves the purposeful and organized pursuit of the necessary moral qualities that will be hung on the trainees, the process of building relationships of moral feelings, the formation of behavior." [2, p. 33] One element of morality is patriotism. Patriotism is a very broad concept. Patriotism means, first of all, a person's spiritual attachment to the place where he was born and grew up, to the country where he lives, to the homeland to which he belongs. Patriotism is such a feeling that it cannot be limited to fighting the enemy on the battlefield. Patriotism is such a sacred feeling that thanks to it every person is connected to his hand, to his village with unbreakable cords, every baby grows up with this love, every young person is brought up with these feelings. One of the most important tasks facing the educational institutions of our country today is to achieve the development of patriotic personalities worthy of the motherland and the people.

The use of literary examples in literature textbooks has an important impact on the formation of patriotic feelings. Based on moral examples, it is possible to positively influence the feelings and emotions, consciousness and behavior of students. For this purpose, it is considered expedient to organize a discussion of works of art.

During the discussion of works of art in traditional training, teachers explained to students the main idea and motive of the work, but did not discuss the national and spiritual values of these works. It was believed that if the images in the work expressed the feelings and thoughts that are not expressed in words, it would lead the learning process away from science. The opposite is observed in modern lessons with new teaching methods. So teachers simply discuss the ideas expressed by the images for years. Not only that, they organize the scientific discussion of ideas that will affect the feelings of students and achieve their education on the basis of national and spiritual values.

The modern learning technologies applied in the teaching of literature, students' cognitive activity is stimulated, and the correct formation of their personality with an individual approach to each student comes to the fore. The effective work methods applied by teachers in the pedagogical process, the literature lessons are provided in accordance with modern requirements.

As a result of pedagogical research on the methodology of teaching the subject of literature, various forms of organization of literature lessons have been identified. Examples of this are individual, individual - group, collective, classroom and extracurricular forms of work.

The creation of new lesson models, students become active participants in the learning process, increasing their cognitive activity and helping to improve learning outcomes.

Topics taught in accordance with the literature program ensure the comprehensive development of students. These topics include works of art, poems and stories of various contents. These works, which have a very positive effect on the enrichment of the spiritual world of students, are regularly included in textbooks. Thus, the authors of the textbook do this work, taking into account the requirements of the state and educational standards. The works reflected in the textbooks create favorable conditions for the development of young people as individuals worthy of the motherland and the state, for them to become strong citizens. "The most important stage in the study of literary works is its analysis. Important work on literary education is carried out at this stage. The issues reflected in the content of the work - moral values, positive human



qualities, criticism of shortcomings, etc. are reflected in these works. The formation of the ability to observe, to warn, to evaluate is one of the important tasks today. Without it, no progress can be made in the growth of the young generation in the spirit of high moral values. " [3, p. 253]

The ideas of humanism in the content of the works accelerate the development of the student's personality. The main goal here is to ensure that students understand the idea that the author wants to convey to readers. Revealing this idea should be done not by the teacher's ready delivery of knowledge to the students, but by the students' search and research skills in accordance with modern teaching methods. If students are able to express themselves freely in the works, the knowledge they gain will be strong and lasting.

Methodical aids for teachers on the subject of literature show the methods and means of analysis of works of art.

"The integration of modern pedagogical science into the world education system, the study of best practices in the preservation and further improvement of our achievements in this field and their use in schools of the Republic creates favorable conditions for the emergence of new ideas in scientific research." [4, p. 94] In the development of textbooks and teaching aids for secondary schools, the educational experience of countries such as the United States, Russia, Turkey was used, and how the subject of literature was taught in educational institutions of those countries was studied. At the same time, the development of society, advances in technology, the dynamics of development of the globalized world were taken into account in the practice of compiling textbooks. One of the important aspects to consider in preparing these textbooks is to set standards for what students should know at the end of the school year and how they should demonstrate their knowledge. According to these standards, students must be able to compare works of art according to genre characteristics, characterize the images in the works according to their behavior and actions, and be able to clarify the role of artistic means of description.

It is possible to objectively assess the level of knowledge of students after the completion of tasks designed in accordance with the standards. Irrespective of the amount of achievements, students are interested in learning. As a result of the training, it is known to what extent the students have mastered the given knowledge.

As it is known from the science of pedagogy, the correct organization of patriotic education is very important in the formation of young people as individuals, in their upbringing as worthy citizens of the homeland. The systematization and generalization of the laws and principles of the educational process in a coherent way allows us to understand their essence and relationship, to better use them in the practice of education. Research has shown that from an early age, students are taught their homeland, feelings of love for the nation should be gradually instilled, national and moral values should be taught.

It is important to organize methodological work on the proper implementation of patriotic education in schools. The organization of methodical work depends on many factors. These factors can be grouped as follows:

- 1) state policy, legislative acts and documents in the field of education;
- 2) the level of pedagogical culture of teachers, methodological training revealed in the process of diagnostic measurement of their personality and professional activity indicators;
- 3) moral and psychological environment in the school staff, material and technical opportunities for the organization of methodical work;
- 4) study of in-school pedagogical practice, activity of teachers, professional training of school principals for implementation of methodical work;
- 5) a specific situation in the school staff: the relationship between teachers, between teachers and students, between teachers and leaders.

In order to improve the pedagogical practice of teachers, methodological councils are established in schools. The activity of the methodical council is based on the activity of the person leading it and other members of the council. In many cases, the Methodological Council is headed by the Deputy Director for Education. "The school's methodological council determines the tactics and strategies for improving the pedagogical profession of teachers." [20, p. 504] The main activity of the methodical council is to determine the topics to be discussed in the methodological associations and commissions, to organize the program and discussion of the organization of methodical work in the school. There are many forms of methodical work organized at school:

- 1) subject methodological associations;
- 2) single methodical day at school;



- 3) problem seminars and workshops;
- 4) young teacher's school;
- 5) advanced practice school;
- 6) individual work with teachers;
- 7) conducting open lessons;
- 8) scientific-pedagogical conferences and pedagogical lectures;
- 9) role and business games;
- 10) modeling and analysis of pedagogical situations;
- 11) creative reports of teachers;
- 12) pedagogical consultations, etc.

Subject-methodical associations, which are considered to be one of the most common forms of methodical work in school, unite the activities of subject teachers and primary school teachers. The work of methodical associations organized on the basis of a special plan has a rich content. Thus, methodological combinations, including open lessons and extracurricular activities, including the goals and objectives of the school year, can increase the level of knowledge of students throughout the school year. There are forms of methodological associations, such as in-school, inter-school and district methodological associations. At the same time, the scope of methodological associations is very wide. Methodical work through art samples, which play an invaluable role in the development of students as patriotic individuals, is carried out in accordance with the action plan of methodological associations, along with extracurricular activities with the help of many tools and methods. Thus, the moral qualities instilled in students during the learning process are further strengthened with the help of additional activities organized in accordance with the activities of methodological associations. One of the most common forms of methodical work is the organization of open lessons. Conducting open lessons has a positive impact on improving the pedagogical activity of teachers, raising their professional level, as well as improving the learning outcomes of students.

2. RULES OF USING MODERN TEACHING METHODS IN TEACHING THE WORKS OF KHALIL RZA ULUTURK:In order to clarify how K.R. Uluturk's creativity is taught through interactive methods, the 9th grade Literature textbook "Return my power, Azerbaijan!" Consider the poem:

My head, my brain is smoking, my presence is sad, anxious.

Lightning in my eyes is a drop of blood.

If I am not born again, I will be a stone, believe me, a dry stone.

Be patient, be zealous, let me recover slowly.

You are both black and white of my longing eyes.

Return my power, the land of fire, the land of fire!

I know: you will squeeze their pain in your fist.

You will come out of this bottomless hell... Your face is white.

If you are a mountain of light, you will overthrow the mountain of darkness.

You have to strangle what is stuck in your throat, you will strangle.

You will be reborn Tabriz, Ulvi.

You will be born from your own womb Independence, Freedom.

Be my strength, O my hope, O heroic land of Fire!

In his introductory speech, the teacher spoke about the history of Azerbaijan's independence, the lives of several heroes who fought for freedom, the injustices suffered by our people for many years by foreign invaders in order to motivate students. Then the research question is determined. The research question is addressed to students to determine how the poem differs from other poems written on this topic. The questions are presented as follows:

- Which poems of Khalil Rza Uluturk do you know?

- What are the features that attract your attention the most in the works written by the poet?

After that, the research process begins. In this process, the teacher has the opportunity to use several forms of work. The teacher first begins to discuss with the students what positive qualities K.R. Uluturk has as a patriotic person. The teacher also ensures that students are more closely involved in the learning process, citing examples from the lives of patriotic personalities such as K. Rza, other poets and writers who consider freedom of the homeland very sacred. Pupils gain a deeper understanding of the essence of the poem being taught by comparing the poems of K. R. Uluturk with the works of other poets and writers on the subject of patriotism and identifying their similarities and differences.



Another task related to the poem is to make a comparative analysis of the poem with G. Ilkin's "Revenge" to determine the artistic motive of both works, the idea on which they were written, the main features of the similarity of the works in terms of subject matter. Students are divided into small groups to complete the task. Then discussions are held on the topic. At this stage, each group presents the results of their research and information is exchanged between students. The teacher then asks the students guiding questions on the topic to help them draw general conclusions. The students' answers to these questions are as follows:

I Student: The poem "Return my power, Azerbaijan" has a sharper content than other poems;

II Student: The struggle and determination of our people are more clearly expressed in the poem;

III Student: Along with artistic imagery, the poem reflects the historical features of the period.

Another task related to the teaching of the topic is to organize the expressive reading of the poem by the students in parts. For this purpose, the first verses of the poem are copied by the students to the worksheets or notebooks presented to them in advance. After reviewing the poem several times, students record their thoughts and feelings in the blank space on the right side of the worksheets, expressed in accordance with the meanings of the verses. Thus, the artistic imagery of the poem is determined by the students through expressive reading in which verses the feelings such as sadness, joy, pride are expressed. At this stage, it is advisable to use differential learning methods to ensure the activity of all students in the class. Thus, the lesson should be organized in such a way that students with high learning outcomes "Return my strength, Azerbaijan!" analyze the poem and clarify the meaning of each verse. Relatively weak students should answer the questions they have prepared in advance about the poem. Thus, all students are involved in learning activities and have the opportunity to fully master the topic.

At the last stage, the process of assessing students' learning outcomes is carried out. The teacher conducts formative assessment to determine the level of student achievement in accordance with the content standards of the subject being taught. The results of the assessment are recorded in the "School Booklet" and the "Teacher's Formative Assessment Book". At the end of the lesson, the teacher tells the students that they will complete an assignment called "Work at Home".

CONCLUSION: The main idea of the works written by K. R. Uluturk throughout his life was the values related to the homeland, nation, freedom and the issues of patriotic education arising from these values. National and human sources had a significant impact on the poet's understanding.

The pedagogical study of the works of K.R. Uluturk, which has a special place in the twentieth century Azerbaijani poetry, and the analysis of the issues of patriotic education in the poet's works play an important role in the education of the young generation. The promotion of the ideas of humanism, patriotism and tough stance against the enemy in the poet's work is an exemplary school for the youth of Azerbaijan. Each representative of this school grows up as a sane, true-spirited patriot, following the example of the artistic images reflected in these works.

REFERENCES

1. Abbasov A. N., Alizade H. A., Pedagogy. Baku: 2000, Renaissance, 202p..
2. Aliyeva Z. Pedagogy. Baku, 2004, 92p.
3. Hasanov M., Agayev Sh., Mammadova V., Farzaliyeva Y. Integration of disciplines. Baku: "MM-S" enterprise, 2013, 64p.
4. About Khalil Rza Uluturk master Bakhtiyar Vahabzade. - B., Azerneshr, 1999, 128 pages.
5. Mammadova N. Curriculum and educational issues // Azerbaijan teacher, May 1, 2009, p.4.
6. Mammadov K. A., Methods of scientific research. Baku: Mutergim 2013, 104p.
7. Rza K. My sun. - B., Azerneshr, 1963, 42p.
8. Rza K. For the breadth of artistic cognition. Khalil Rza Uluturk. Like me. - B., Youth, 2000, 708p.
9. Uluturk K. R. Nativeness and greatness. Baku: Apostroff 2015, 438p.



PARENT OPINIONS ON THE EFFECTS OF MONITORING CARTOONS ON TV ON THE PERCEPTIONS OF VIOLENCE OF PRESCHOOL CHILDREN

Prof. Dr. Abdülkadir KABADAYI

Necmettin Erbakan University, A.K. Faculty of Education

Анотація:

Стрімкий розвиток технологій впливає не лише на дорослих, а й на дітей. Засоби масової інформації, такі як телебачення, були однією з невід'ємних частин нашого життя. Найбільше від цих ЗМІ страждають діти. Дослідження має на меті вивчити думку батьків дошкільнят щодо сприйняття насильства їхніми дітьми. Навчальна група дослідження складається з 47 батьків з учнями дошкільного віку, які брали участь у дослідженні. Батькам, які мають дітей дошкільного віку, було запропоновано 21 відкрите запитання у 7 категоріях, щоб розкрити насильницькі наслідки мультфільмів, які вони відстежували.

Ключові слова: дошкільнята, батьки, сприйняття насильства, мультфільми, ІКТ.

ABSTRACT:

The rapid development of technology affects not only adults but also children. Mass media such as television have been among the indispensable parts of our lives. Children are most affected by these mass media as they spend most of their times before the screens of the mass media and information communication technologies including mostly television, computers, tablets, videos, and cellular phones. As the children are mostly found of monitoring cartoons on the screen they can stuck in the screen considerable amount of time before the information communication technologies. As a result it is inevitable that they are affected by the content of the cartoons before the screen. The research aims to examine the opinions of preschoolers' parents about their children's violence perception. The study group of the research consists of 47 parents with pre-school students who participated in the study. 21 open-ended questions under 7 categories were asked to the parents having preschoolers' age children to reveal the violent effects of the cartoons they have monitored. After the evaluation of the results some recommendations were made to the teachers, parents, school administrations and those to whom it may concern.

Keywords: Preschoolers, parents, violence perceptions, cartoons, ICT.

Introduction

Recently, the violence witnessed in our society has started to attract more attention and worry more people. In addition to the prevalence of violence in society, the age of involvement in violence is gradually decreasing. Discussions and comments on the subject in the visual, audio and written media are often shallow, tend to explain the events based on a single reason, and contradict each other [12].

Like every new thing that enters our lives, the effects of television on people have been the subject of many studies. The effects of television, which is a universal tool, are generally universal [3]. The accusations made against mass media focus on television, one of the most common and frequently used mass media, and put a television on the dock once again. Among the television programs, cartoons are one of the most criticized programs because they are the most preferred programs for preschool children [2].

At this point, the view that mass media contribute to the development of aggressive behavior is supported by the results of research and meta-analysis on the subject [5]. Therefore, it is expected that the aggressive behaviors that children learn as a result of environmental factors such as violent cartoons will be reflected in their games and that such learned behaviors will be used in shaping the games [11].

One negative effect of watching TV is that it reduces social interaction for children. For the simplest example, the fact that the TV is on compared to the fact that the TV is turned off reduces the conversations and glances between children and their families. On the positive side, if families watch television with their children, they can have physical contact such as hugging [4].

Aggressiveness, exclusion, fear-anxiety, hyperactivity, and distraction are more common in children who watch TV alone than those who watch TV with their families, friends, or siblings. Another negative side of the TV is that TV sees children as customers [2].



The elements in cartoons such as "Batman", which contains violent and visual elements, are more reflected in the behavior of children than in cartoons with educational content [4].

Various studies have shown that watching aggressive behavior on TV and engaging in aggressive behavior are associated with each other, and this relationship is stronger among children. At this point, it was found that watching unsuitable programs for children causes high rates of hyperactivity and aggression and a low rate of social skills [7].

It has been determined that as a result of the increase in TV watching time on the weekends, their positive social behaviors decreased and their physical aggression increased [1]. Therefore, it is accepted that the images of violence in TV programs increase aggressive behaviors among children and teach them how to be aggressive and aggressive [11].

This research aims to examine the opinions of preschoolers' parents about their children's violence perception.

Study group

The study group of the research consists of 47 parents with pre-school students who participated in the study. 21 open-ended questions under 7 categories were asked to the parents having preschoolers' age children. The average age of the study group is 29.0.

Findings

The findings of this research are discussed and summarized in 7 categories as follows;

Preschool children watching cartoons

100% of the parents stated that their children watch cartoons. 75% of the parents emphasized that their children watch cartoons every day. 100% of the parents stated that the desire to watch cartoons came from the children.

b) Preschool children watching cartoons

75% of parents stated that their children watch cartoons on television and 25% on video.
40% of the parents stated that their children watch cartoons in the morning and 60% in the afternoon.
0% of parents stressed that they want to watch more cartoons than children watch.

c) Preschool children's favorite cartoons and heroes

30% of the parents stated that the children most wanted to watch Popeye, 30% Fred, 20% Ninja Turtles, and 20% He-man.
Most of the parents, 30% of the children, stated that they liked the head of the head, 30% of them liked Fred, 15% of He-man, and 15% of them liked Michelangelo.

d) Preschool children reflecting the facts and events in cartoons to their games

94% of the parents emphasized that they were influenced by the cartoons in the pictures drawn by the children.
Parents reported that children played war games with the most 40%, lego games with 35%, and house games with 25% at most.
Parents reported that children mostly liked cars and bicycles 35%, puzzles 25%, swords-guns 20%, and babies 20% the most.
94% of the parents stated that they named their children's toys after the cartoon characters.

e) Preschool children's imitation of cartoon characters



Parents reported that the word their children used most about cartoons was 40% power me, 35% Yabadaba duu, and 25% spinach. He states that when communicating with parents and their children's friends, 65% repeat the action in the movie, and 35% repeat the word in the movie.

f) Contribution of watching cartoons to preschool children

75% of parents stated that watching cartoons in preschool is beneficial.

75% of the parents stated that watching cartoons contributes to the development of the child.

95% of the parents stated that watching preschool cartoons is beneficial in the education of the child.

g) Parents' suggestions for their children to watch cartoons

95% of the parents stated that they do not allow their children to watch violent cartoons.

95% of parents stated that cartoons containing violence affect their children.

Parents reported that the responsibility for watching cartoons of their children is mostly 55% family-teacher, 30% parents, and 15% broadcasters.

60% of the parents emphasized that the cartoons on TV should be educational and instructive, 30% should not contain violence, and 10% should be entertaining.

Discussion and Conclusion

The increase in the number of aggression and adaptation problems among children makes it necessary to question cartoons once again and to know the extent of their effects on children. Television is such a powerful force to influence children. Most studies indicate that watching TV has both negative and positive effects on children. Therefore, researching the effects of watching TV on preschool children requires much more complex strategies [8].

Various studies have shown that watching aggressive behavior on TV and engaging in aggressive behavior are associated with each other, and this relationship is stronger among children. Another study on children showed that TV increases aggression and attention problems [11].

According to the findings, the fact that more aggressive behaviors were observed in children's games after the offensive cartoons compared to the educational cartoons can be explained by the fact that the children were affected by the aggressive cartoons [4].

After the offensive cartoon, it was observed that children set up their games using cartoon characters and reflected the elements in the cartoon, such as guns and bombs, into their games ([11].

It has been determined that among male students, they continue to play cartoon characters and use items such as weapons in their games [2,10].

Children's personalities are very complex and therefore should not be left alone in front of the TV. Because TV can directly affect children. However, watching images of violence constantly can lead children to violent reconciliation. Violence may become a normal reaction for the child and may decrease the child's sensitivity to real-life violence [13].

The levels of aggression, exclusion, fear-anxiety, hyperactivity-distraction were found to be higher in children who watched programs for adults [10].

References

- 1- Akçay, D. & Özcebe, H. (2012). Okul Öncesi Eğitim Alan Çocukların ve Ailelerinin Bilgisayar Oyunu Oynama Alışkanlıklarının Değerlendirilmesi. *Çocuk Dergisi*, 12 (2), 66-71. DOI: 10.5222/j.child.2012.066
- 2-Aktaş-Arnas, Y.(2005). 3-18 Yaş Grubu Çocuk ve Gençlerin İnteraktif İletişim Araçlarını Kullanma Alışkanlıklarının Değerlendirilmesi. *The Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET*, October-2005. ISSN: 1303-6521.
- 3-Atay, M.& Öncü, E. Ç. (2006). Elektronik Bakıcı Televizyon, <http://www.isnet.net.tr>.
- 4-Ayrancı, Ü., Köşgeroğlu, N., ve Günay, Y. (2004) Televizyonda çocukların en çok Seyrettikleri saatlerde gösterilen filmlerdeki şiddet düzeyi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi* 5:133-140
- 5-Browne, K. D. ve Hamilton-Giachritsis, C. (2005). The influence of violent media on children and adolescents: A public-health approach. *The Lancet*, 365, 702-710.
- 6-Cesur, S. ve Paker, O. (2007), Televizyon ve çocuk: çocukların tv programlarına ilişkin tercihleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(19):106-125



- 7-Conners-Burrow, N. A., McKelvey, L. M., & Fussell, J. J. (2011). Social outcomes associated with media viewing habits of low-income preschool children. *Early Education and Development*, 22(2), 256–273. <https://doi.org/10.1080/10409289.2011.550844>
- 8-Doğan, M.(2003), Televizyon Reklamlarının Çocuklar Üzerindeki Etkisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- 9-Doğanay, Ş. (1997) 10-16 Yaş Arasındaki Çocukların Cinsiyeti İle Anne-Baba Öğrenim Düzeyinin Televizyon Programı Seçme ve İzleme Süresine Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana
- 10-Gülay, H. (2011). 5-6 Yaş Grubu çocuklarda okula uyum ve akran ilişkileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (36), 1-10. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6150/82585>
- 11-Özcan, V. (2005). Medyatik Kirlenme, Medyatik Şiddet, Televizyon ve Mağdurları Üzerine Bir Deneme, *Milli Gazete*, www.milligazete.com.tr 26.03.2006
- 12-Yörükoğlu, A. (1989a). *Çocuk Ruh Sağlığı*, Özgür Yayınları: İstanbul
- 13-Yörükoğlu, A. (1989b). *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Özgür Yayın Dağıtım, 3. Basım, İstanbul.



EVALUATION OF THE OPINIONS OF TEACHER CANDIDATES ON FAMILY PARTICIPATION WORKS IN PRE-SCHOOL EDUCATION

Prof. Dr. Abdülkadir KABADAYI

Necmettin Erbakan University, A.K. Faculty of Education

Анотація:

Оскільки метою як школи, так і сім'ї є створення кращого освітнього середовища для своїх дітей та забезпечення якісної освіти, співпраця між керівництвом школи, вчителями та батьками підвищує якість освіти. Це дослідження має на меті вивчити дослідження сімейної участі в дошкільній освіті відповідно до поглядів кандидатів у вчителі. Дослідницька група дослідження складається з 30 кандидатів у вихователі дошкільної освіти, які навчаються в Університеті Неджметтіна Ербакана. У цьому дослідженні була використана напівструктурована форма інтерв'ю. Була підготовлена анкета, яка складається з 18 відкритих питань. У цьому контексті були зроблені деякі пропозиції шляхом вивчення поглядів кандидатів у вчителі щодо участі сім'ї.

Ключові слова: залучення батьків, дошкільний заклад, вихователі, якісне дослідження, відкриті запитання.

Abstract:

Since the aim of both the school and the family is to create a better educational environment for their children and to provide a quality education cooperation between school management, teachers, and parents increases the quality of education. This study aims to examine family participation studies in pre-school education according to the views of teacher candidates. The study group of the research consists of 30 pre-school teacher candidates studying at Necmettin Erbakan University. The research is a qualitative study in the survey model and was carried out with the semi-structured interview technique. In this study, a semi-structured interview form was used. A questionnaire consisting of 18 open-ended questions was prepared. As a result Pre-service teachers stated that family participation in preschool improves children's positive attitudes towards school and increases their academic success. They also said that they learned about the interests and needs of the children in their families. In this context, some suggestions were made by examining the views of teacher candidates on family participation.

Keywords: Parental involvement, preschool, pre-service teachers, qualitative research, open-ended questions.

Introduction

The family is the most basic institution that shapes the beliefs, attitudes, and behaviors of the child from the day he is born. The family also has an important place in the preschool period, where children develop very rapidly [8]. Preschool education starts in the family first. The responsibility in the education process of children is in the hands of the families, then it is in the hands of the preschool education teacher and then in the other hand. However, although the family accepts the responsibility, they always carry their responsibilities for the education of their children and they continue to run continuously during this education process. This responsibility and contribution reveal the necessity of maintaining it in a programmed way with family participation studies. For this reason, the family, which is close to the child, should support the development of the child at an early age [16]. No matter how well the preschool education programs are prepared, the necessary success cannot be achieved unless the families are included in the process and the education in the school is supported by the families. For permanent behavioral changes to occur in pre-school education institutions, the education applied at school should be continued in the family [1]. Family life is the basic interaction environment where the child spends most of his time and natural experiences are shared in terms of development. Every child, when he starts school, carries distinctive traces in the family environment he grew up in. While fulfilling its educational task, the school has to rely on the influence of the family environment on the child and act based on them [9]. This obligation emphasizes the importance of parent involvement in education define family participation as creating a quality educational environment in the process of revealing the abilities of families in a way that will be beneficial for themselves and their children [17]. For preschool children, their families are very important models and they are imitated in every way. Therefore, if families do not care about and support



their children's experiences at school, children do not take these experiences seriously [2, 7]. This study aims to examine family participation studies in pre-school education according to the views of teacher candidates.

As the family participates in the education, they can find the opportunity to get to know their child better. Thus, the quality of education given by the family to their child increases. It is tried to ensure the continuity and integrity of education through family participation studies applied in preschool education.

This research aimed at revealing the views of pre-service teachers on family involvement studies applied in preschool education. It is thought that determining the place of family involvement studies in the preschool education program with the research is important for parents, teachers, administrators, and academicians whose children are at the preschool education level.

Model of the research

The research is a qualitative study in the survey model and was carried out with the semi-structured interview technique. Qualitative research is research in which qualitative data collection methods such as observation, interview, and document analysis are used, and a qualitative process is followed to reveal perceptions and events in a natural environment realistically and holistically [13, 19].

Working group

The study group of the research consists of 30 pre-school teacher candidates studying at Necmettin Erbakan University Ahmet Keleşoğlu Faculty of Education in Konya city center in 2020-2021. The purposeful sampling methods, which allows the selection of volunteer and easily accessible pre-school teacher candidates was used.

Data collection tool

A semi-structured interview form prepared by the researchers was used to obtain the data of the study. In the preparation of the interview form, a literature review was conducted on family participation in preschool institutions. In this process, studies that are similar to the research subject were examined. A draft plan and form consisting of 18 open-ended questions was prepared.

Results

The study group of the research consists of 25 pre-school teacher candidates studying at Necmettin Erbakan University Ahmet Keleşoğlu Faculty of Education in Konya city center in 2020-2021. 88% of teacher candidates are women and 12% are men. While 92% of teacher candidates are 4th-grade students, 8% are 3rd-grade students.

1) What is the importance of family involvement in preschool?

12% of teacher candidates say that families will be more conscious of children's needs and wishes thanks to family participation.

28% say that family participation positively affects the coordination and communication between the family and the teacher.

60% of them say that family involvement improves children's positive attitudes towards school and increases their academic success.

Participant 3: "Families become more sensitive to their children's needs thanks to family involvement"

2) What are family participation activities in pre-school education?

8% of teacher candidates say that the activities done at school can be done by supporting them at home.

12% of them say that they have field trip activities.

20% of them say that family participation can be done with all kinds of activities.

20% of them say that family participation events can be held on special days. 40% of them say that there are activities that can be done about the kitchen.

Participant 3: "Family participation can be made for all kinds of activities, for example, parent meetings, nature trips, home visits, picnics, excursions, activities in the classroom environment"

3) What are the effects of family participation studies in pre-school education on parents?

40% of families say that their self-confidence has increased and they may think that they are cared for.



60% of them say that thanks to family participation activities, parents get to know their children better and spend more productive time.

Participant 2: "Parents spend more time with their children. They contribute more to their education."

4) What can happen if there is no family participation in pre-school education?

24% of teacher candidates say that what the child learns will not be functional and cannot be transferred to daily life.

36% of them say that the communication between the teacher and the family will be negatively affected.

40% of them say that if there is no family participation, they cannot get enough efficiency from the activities.

Participant 3: "In my opinion, the quality of education decreases, the learning of the child who does not apply what he has learned at school to life will not be permanent, otherwise, the child may separate the school and the family from each other by thinking that they serve different purposes".

5) What is the importance of family participation studies in preschool education in terms of family-child communication?

4% of the teacher candidates did not express an opinion on the subject.

32% of them say that it strengthens the bond of love and trust between the family and the child.

64% of them say that family involvement activities strengthen the communication between the family and the child.

Participant 2: "A bond of communication, love, and trust develops between the family and the child"

6) What are the limitations of family participation studies in pre-school education?

12% of teacher candidates say that not every activity is suitable for family participation.

16% of them say that there will be no limitations.

20% of them say that there may be a limitation in the voluntary participation of families.

20% of them say that socio-cultural differences and financial opportunities of families can limit them.

32% of them say that there may be a problem with timing.

Participant 2: "Family participation may not be applied for every activity, besides, financial limitations, volunteerism, cultural characteristics may limit these activities"

7) What is the importance of family participation studies in preschool in terms of school-family cooperation?

36% of teacher candidates say that the relationship between school and family has been improved.

64% of them say that they increase school-family cooperation.

Participant 1: "Families understand what the purpose of the school is, mutual trust and cooperation develop between the school and the family"

8) In which areas would it be more beneficial to use family involvement in pre-school?

16% of teacher candidates say that they will be useful in science and art activities.

20% say that it is more useful in social areas.

24% say it is more useful in field trips. 40% say it can be useful for all types of activities.

Participant 4: "It would be beneficial to use it in activities where more families and children can actively participate. In general, social, science and art activities are more effective."

9) What should be done for school-family cooperation between teachers and families?

44% of teacher candidates say that parent meetings and home visits can be made.

On the other hand, 56% say that the family and the teacher should work in coordination and be in constant communication.

Participant 1: "Parent meetings, home visits, seminars, conferences, WhatsApp groups can be used"

10) What are the suggestions of teacher candidates to increase family participation studies?

16% of pre-service teachers did not make any suggestions about this subject.



36% of them say that families should be informed and conscious. 48% say that family participation activities should be included more frequently in the program.

Participant 1: "Family participation activities should be included more frequently in the program and families should be made more aware at this point."

11) What should teachers and families do in family participation studies?

8% of teacher candidates did not express any opinion.

44% of them say that they need to cooperate in the activities to be held.

48% of them say that different activities can be organized about the needs and development of children.

Participant1: "The teacher and the family should work in cooperation with each other. There should be a mutually respectful and friendly atmosphere.

12- What can a preschool teacher do for family participation?

20% of the teacher candidates say that they should provide the appropriate environment and conditions for the activities.

20% of them say that they need to be in contact with the family.

24% of them say that they need to raise awareness and support the family.

36% say that they should encourage families to participate and involve them in the process.

Participant3: "It should provide the appropriate environment and conditions. The family should try to create a positive bond between the school"

Participant 4: "They should be in contact with the family and increase family participation activities"

13) How often should family participation activities be organized in pre-school education?

12% of teacher candidates say that it should be done every day.

20% say that it should be arranged according to the needs of the child and family.

28% say that it should be done once a week.

40% say it should be done every two weeks.

14) What kind of problems do you think you will encounter if families participate in education programs?

16% of teacher candidates said it would not be a problem.

16% of teacher candidates said they would have communication problems.

20% of teacher candidates said that the family could not attend due to working hours.

48% of teacher candidates said that families may not find the activities appropriate or that families may conflict due to different opinions.

Participant 3: Parents may comment and criticize the education and training of the school without knowing much, there may be a communication breakdown and they may not be able to reach an agreement with the teacher.

15) What can parents get their children to do at home to support family involvement?

8% of teacher candidates said that preparation and warm-up work can be done.

8% of teacher candidates said they are undecided.

16% of them said that they could spend time together and play games.

16% of teacher candidates said that activities such as preparing food, reading books, painting, and singing can be done in the kitchen.

52% of them said that the activities done at school can be reinforced at home.

Participant 4: Families can contribute to their children's development areas by repeating the activities at school at home. In addition, they can spend time with their children, reading books, singing pictures, chatting.

16) What kind of benefits do you think family participation activities can have in terms of children's developmental levels?

12% of teacher candidates said that family involvement is beneficial for the development of the child.

16% of teacher candidates said that they support family involvement in all areas of development.



20% of them said that family participation will accelerate the development of the child and improve it in all areas.

24% of teacher candidates said that it will positively affect the development of children.

28% of of teacher candidatessaid children are self-confident and responsible. He feels loved, he is happy.

Participant 1: "The contribution of the family to the development of the child may vary depending on the type of activity. This activity can sometimes support all developmental areas of the child.

17-If you had family participation activities in your class, which activity would you like to do?

8% of teacher candidates wanted to have activities related to preparing food.

12% of teacher candidates wanted to do science and nature activities.

12% of teacher candidates wanted to have activities related to certain days and weeks.

20% of teacher candidates wanted to do field trip activities.

24% of them wanted to do play, art, and drama activities in Turkish.

24% of the children's families wanted to have different activities, especially with their fathers.

Participant 4: I used to make field trips, especially with families. I would choose activities to develop children's life skills and I would pay special attention to the participation of their father in these activities. In this way, I could enable fathers to take more responsibility for their child's education.

Conclusion and recommendations

8% of the teacher candidates participated in the research area in the 3rd grade. 92% of them are 4 classes. The majority of teacher candidates consist of 4 classes. The number of 3 classes is less. Pre-service teachers stated that family participation in preschool improves children's positive attitudes towards school and increases their academic success. They also said that they learned about the interests and needs of the children in their families. In the article written by [3] on the views of families on school-family cooperation, it was mentioned that family participation activities positively affect the success levels of children in line with the sample research findings. Pre-service teachers stated that it is necessary to use family participation studies more frequently in activities. To increase the number of studies, it is necessary to inform the families adequately. It has been stated that it is necessary to carry out family participation studies every 2 weeks. In family participation studies, teachers and families should cooperate and be in constant communication for family participation. Families need to support their children at home. In family participation studies, it is necessary to follow an approach that parallels the education at home with the education at school by educating families with a systematic and theoretical education on child development and education and supporting the education of their children [18]. As a result, it was stated by the pre-service teachers that family participation studies in preschool education accelerate the development of the child and help him get used to the school environment quickly, that he is more successful academically.

References

1. Aral, Neriman; Adalet Kandır; Münevver Can Yaşar (2000). Okulöncesi Eğitim ve Anasınıfı Programları, Ya-Pa Yayınları, İstanbul.
2. Beaty, Janice J. (2000). Skills For Preschool Teachers. Upper Saddle River, N.J.: Merrill.
3. Çınkır Ş. ve Nayır, F. (2017). Okul aile işbirliği standartlarına ilişkin veli görüşlerinin incelenmesi.Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 32(1), 245-264.
4. Christine Waanders, Julia L. Mendez, Downer, J.T.(2007). Parent Characteristics, Economic Stress and Neighborhood Context as Predictors of Parent Involvement in Preschool Children's Education, Journal of School Psychology, 45, 619–636.
5. Coleman, Mary Sue; Sally Churchill. (1997) *Challenges to Family Involvement*, Childhood Education, Michigan.
6. Decker, C.A. ve Decker J.R. (2005). Planning and Administering Early Childhood Programs, Upper Saddle River; New Jersey, Columbus, Ohio
7. Eliason, C. Ve Jenkins, L.(2003). A Practical Guide to Early Childhood Curriculum, Upper Saddle River, N.J. : Merrill
8. Güler, T. (2006) Okulöncesi Eğitim Programlarına Aile Katılımının Önemi, Standart Dergisi, 45(540), 84–87.
9. Gürsimsek, I. (2003) Okulöncesi Eğitime Aile Katılımı ve Psiko-sosyal Gelisim, Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi, Yayın yılı: 5, Cilt 3, Sayı 1, S. 125–144.
10. Green, S.(2003). Reaching Out to Fathers: An Examination of Staff Efforts That Lead to Greater Father Involvement in Early Childhood Programs, Early Childhood Research Practice, Vol. 5 No. 2
11. Hohmann, Martin; David P. Weikart (2000) *Küçük Çocukların Eğitimi*, Hisar Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul.
12. MEB (2006), Okul Öncesi Eğitim Programı (36-72 Aylık çocuklar için). Ankara: MEB Basımevi.
13. Karasar, N. (2005).Bilimsel Arastırma Yöntemleri,Ankara: Nobel Yayıncılık.



14. Meyer, James A. ve Mann, Mary Beth (2006). Teachers' Perceptions of the Benefits of Home Visits for Early Elementary Children, *Early Childhood Education Journal*, Vol. 34, No.1. s.93-97.
15. Morrison, G. (1998). *Early Childhood Education Today*, Merrill Press, New Jersey, USA.
16. Ömeroğlu, E. & Can Yaşar M. (2005) Okulöncesi Eğitim Kurumlarında Ailenin Eğitime Katılımı, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, Sayı: 62,
17. Oktay, Ayla. (2000) *Yaşamın Sihirli Yılları*, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.
18. Tezel Şahin, Fatma; Ayşe Turla (2004). Okulöncesi Eğitim Kurumlarında Yapılan Aile Katılım Çalışmalarının İncelenmesi, Türkiye Okulöncesi Eğitimi Geliştirme Derneği OMEP Dünya Konsey Toplantısı ve Kongresi Bildiri Kitabı, Cilt1, Ya-Pa Yayınları, 379–392, İstanbul
19. Yıldırım ve Şimşek (2005). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. (5. Baskı).Ankara: Seçkin Yayıncılık.



EDUCATIONAL PURPOSE

Siti Salamah, Nurul Haq, Khafid Abadi
State islamic institute of Pekalongan

ABSTRACT

Education is a process with certain methods so that people gain knowledge, understanding, and ways of behaving according to their needs. Education means growing personality (personality) and instilling a sense of responsibility. This research was conducted with the aim of explaining the purpose of education. The research method used is literature review or library research sourced from journals, the internet that are relevant to the Educational Goals. The results of this study indicate that the following can be concluded: a. The spirit of the hadith explained is that the ideal goal of Islamic education is for science to develop morals, strengthen vision, and capitalize on human life. B. Prepare for life in this world and the hereafter. C. Mastery of knowledge and skills as capital to work in this world, and prepare for a happier life in the hereafter. D. The purpose of education is the purpose of life as well as seeking happiness in this world and in the hereafter.

Keywords: Education, Educational Goals, and Islam



Zaman fəlsəfi kateqoriyasının linqvistik təhlili
(Лингвистический анализ философской категории времени)
(Linguistical analysis of the philosophical category of time)

Ramzanova Sevinc Fərəc qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri ixtisası üzrə əyani doktorantı

XÜLASƏ

Zaman və insan ta qədimdən fəlsəfi problemlər sahəsinə aid olan mövzulardan olmuşdur. Zaman məkanla yanaşı, hər bir mədəniyyətdə dünyanın özünəməxsus xüsusi modelini quran məntiqi ilkin parametrdir. Zaman minilliklər boyu daim filosoflar və müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri tərəfindən ən fərqli xüsusiyyətlərinə əsasən araşdırılan universal kateqoriyadır.

Temporallığın təhlilinə həsr olunmuş linqvistik tədqiqatlarda daim vurğulanır ki, zaman münasibətlərinin dildə əks olunması problemi ən çətin problemlərdən biridir. Zamanın linqvistik təəcəssümünün tədqiqi üçün təbiət elmlərinin məlumatlarının öyrənilməsi aktual və vacibdir.

Məlumdur ki, dilçilik tədqiqatlarında zamanın sirrini dərk etməyin açarı dildir. Zaman insanın həyatında mühüm rol oynayır. Temporal mənə daşıyan sözlərin müqayisəli aspektdə araşdırılması öyrənilən dillərin hər birinin linqvokulturologiyasını ən aydın şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Açar sözlər: zaman, leksika, temporal, dilçilik, tədqiqat

РЕЗЮМЕ

Время и человек давно стали темами в области философских проблем. Наряду с пространством время является логическим входом, создающим уникальную модель мира в каждой культуре. Время – универсальная категория, которая на протяжении тысячелетий постоянно изучается философами и представителями различных дисциплин на основе ее наиболее отличительных черт.

В языковедческих исследованиях, посвященных анализу темпоральности, постоянно подчеркивается, что проблема отражения временных отношений в языке является одной из самых сложных. Актуальным и важным для изучения языкового воплощения времени является привлечение данных естественных наук.

Что именно язык является ключом к постижению тайны времени в лингвистических исследованиях. Время в жизни человека играет важную роль. Изучение слов с временным значением в сопоставительном аспекте наиболее ярко отражает лингвокультурологию каждого из изучаемых языков

Ключевые слова: время, лексика, темпоральность, лингвистика, исследования

SUMMARY

Time and man have long been topics in the field of philosophical problems. Along with space, time is a logical gateway that creates a unique model of the world in every culture. Time is a universal category that has been constantly studied by philosophers and representatives of various disciplines for thousands of years on the basis of its most distinctive features.

In linguistic research devoted to the analysis of temporality, it is constantly emphasized that the problem of reflecting temporal relations in language is one of the most difficult. Relevant and important for the study of the linguistic embodiment of time is the use of data from the natural sciences.

That language is the key to comprehending the mystery of time in linguistic research. Time plays an important role in a person's life. The study of words with a temporal meaning in a comparative aspect most clearly reflects the linguoculturology of each of the studied languages.

Key words: time, vocabulary, temporal, linguistics, research

GİRİŞ.

Zaman və insan ta qədimdən fəlsəfi problemlər sahəsinə aid olan mövzulardan olmuşdur. Zaman məkanla yanaşı, hər bir mədəniyyətdə dünyanın özünəməxsus xüsusi modelini quran məntiqi ilkin parametrdir. T.V.Toporova görə insan həyatının cərəyan etdiyi sərhədləri təşkil edən və bununla da bütün digər kateqoriyaları-taley, qanunu, ictimai quruluşu müəyyən edən məkan və zamandır. "Zaman" anlayışı milli-mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insan dünyasının sadələvh mənzərəsində müvcuddur.



N.Y.Şvedova dilin semantik çərçivəsini və bununla da ən mücərrəd səviyyəsini təşkil edən 20 ümumi semantik kateqoriyadan (animasiya, hərəkət, vəziyyət, obyekt, ölçü, yervə s.) biri kimi zamanın adını çəkir.

Zaman minilliklər boyu daim filosoflar və müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri tərəfindən ən fərqli xüsusiyyətlərinə əsasən araşdırılan universal kateqoriyadır.

Zamanın bir tədqiqat obyektini kimi konseptuallaşdırılması bir çox elmi fənlərin maraqlarına təsir göstərir: fizika, riyaziyyat, fəlsəfə, dilçilik, sosiologiya, biologiya, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq və s. Çoxaspektli təbiəti, fərqli yönərdən təhlil və araşdırılma xüsusiyyətlərinə görə zaman kateqoriyası elmdə daim diqqət mərkəzində olan mühüm məsələlərdən biri kimi tədqiqatçıların diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Zaman bir çox elm sahələrində tədqiq edilmiş və indi də edilməkdədir. Hətta müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri tərəfindən fizioloji zaman, kimyəvi zaman, bioloji zaman, geoloji zaman, sosioloji zaman, tarixi zaman, iqtisadi zaman, bədii zaman kimi xüsusi zamanların mövcud olduğu qeyd edilir. Obyektiv aləm və obyektiv aləmdə mövcud olan, yalnız irəliyə doğru hərəkət edən mütləq zamanın vahidliyi, reallığı və dönməzliyi, demək olar ki, hər kəs tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bununla yanaşı bir çox elm sahələrində zaman problemi kəskin şəkildə qoyulur və hər bir obyektini, hər bir sistemin özünəməxsus zamana malik olması fikri tədricən qəbul olunur [2, s.9].

XX-XXI əsrlərdə mədəni kateqoriya kimi zamana getdikcə daha çox maraq göstərilir. Zamanla bağlı fikirlərin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqatlar bu dövrdən sonra daha da genişlənir.

ƏSAS HİSSƏ Zaman problemi qədim zamanlardan bəri müxtəlif elm sahələri üzrə bir çox tədqiqatçıları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Linqvistik zaman real zamanın mürəkkəb psixi prosesləri nəticəsində insan şüurunda əks olunur. XX əsrin ortalarından etibarən zaman problemi leksiko-semantik sahələr əsasında öyrənilir. Dilçilər dünyanın dil mənzərəsinin fərdi temporal qavrayışını təsvir etmək üçün temporal leksemlərlə maraqlanırlar.

Temporallığın təhlilinə həsr olunmuş linqvistik tədqiqatlarda daim vurğulanır ki, zaman münasibətlərinin dildə əks olunması problemi ən çətin problemlərdən biridir. Y.S.Stepanov bu münasibətlə qeyd edir ki, "Zaman" anlayışı onsuz da özlüyündə çətin, üstəlik, müxtəlif baxış bucaqları onu qarışdırır. Amma bu problemi müqayisəli şəkildə öyrənməyə çalışanlar daha böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar bəyan etməyə məcburdular ki, müxtəlif dillər eyni vaxtı nəinki müxtəlif cür ifadə edir, həm də zamanın özünün müxtəlif konstruksiyalarını yaradır, onu fərqli şəkildə təmsil edir.

Zamanın linqvistik təəcəssümünün tədqiqi üçün təbiət elmlərinin məlumatlarının öyrənilməsi aktual və vacibdir. Məsələn: zaman fəlsəfədə kosmos və hərəkətlə ayrılmaz şəkildə bağlı olan materiyanın mövcudluq formalarından biri kimi müəyyən edilir, fizikada zaman məkanla vəhdətdə zamanın bütün mümkün anlarında cisimlərin bütün mümkün mövqelərinin məcmusudur, mədəniyyətşünaslıqda zaman ən mühüm mədəni koordinantdır, onun köməyi ilə insanlar reallığı dərk edir və onların şüurunda mövcud olan dünya modelini qurur [1, s.37].

Dildə zaman maraqlı tədqiqat obyektidir, ona görə də təəcəbblü deyil ki, temporallığı ifadə edən leksik vasitələrlə bağlı bir çox cəhətlər artıq dilçilərin diqqətini cəlb edib. Dilçilik elmində zaman leksemləri sahə təşkili baxımından müəyyən qədər təcərrüfatı ilə tədqiq edilmişdir. D.Q.İşçuk, V.V.Morkovkina, A.P.Klimenko, N.A.Potaenko, E.V.Terexova və başqaları zamanın semantik sahəsinin və onun daxilindəki müxtəlif qrup və alt qrupların öyrənilməsinə fərqli yanaşmalar (məntiqi semantik, funksional, psixolinqvistik və s.) təqdim edir. Bu əsərlərdə zaman mənasının müxtəlif cəhətləri fərqləndirilir. Temporallığı ifadə edən leksik vasitələr, zaman mənasının özü və zaman sahəsinin həcmi müxtəlif cür şərh olunur.

Zaman mənası daşıyan leksik vahidlər bütün dünyagörüşünün əsasını təşkil edən xalqın mədəniyyətini dərk etməyin əsas vasitəsidir. Zaman anlayışının etnomədəni şərtliliyi linqvokulturologiya çərçivəsində atalar sözləri və frozoloji vahidlər vasitəsilə çatdırılır. Temporal mənə daşıyan sözlərin müqayisəli aspektə öyrənilməsi öyrənilən dillərin hər birinin linqvokulturologiyasını ən aydın şəkildə əks etdirir.

Temporal leksikaya mənasında zaman anlayışı olan sözlər daxildir. Onları temporal sözlər də adlandıırırlar. Temporal leksikayı daha dərinə öyrənmək və araşdırmaq üçün əvvəllər əldə edilmiş nəticələrə bələd olmaq və onlardan səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycan dilçilik elmində linqvistik problemlərin öyrənilməsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bununla belə, Azərbaycan dilçiliyində hələ də tədqiqata cəlb edilməmiş, tam öyrənilməmiş problemlər qalmaqdadır. Bunlardan biri də spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edən, müxtəlif elm sahələrinin diqqətində olan zaman problemdir. Azərbaycan dilçiliyində zaman kateqoriyası yetərli səviyyədə



araşdırılmış, onun tədqiqinə ayrıca monoqrafiyalar, dissertasiyalar, dəyərli məqalələr həsr edilmiş, dərslərdə ondan bəhs edilmişdir. Bu günə qədər Azərbaycan dilçiliyində zaman anlayışı ilə bağlı aparılmış həmin tədqiqat və araşdırmalarda zaman probleminin ayrı-ayrı yönləri tədqiq edilmişdir. Zaman anlayışına fərqli yönərdən yanaşılan bir neçə tədqiqat işlərini nəzərə alsaq, bu tədqiqatlarda zaman problemi, əsasən, felin zaman kateqoriyası ilə hədudlanmışdır.

Zamanın həm morfoloji, həm də morfolojiya hədudlarından kənara çıxaraq sintaktik, leksik və hətta mətn kateqoriyası kimi öyrənilməsi ilə bağlı olan məsələlər istər xarici, istərsə də ölkə tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Zaman kimi fundamental fəlsəfi-məntiqi kateqoriyanın linqvistik yönümünü təkcə dilin morfoloji səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmır, eləcə də həmin hadisənin səviyyələri arasındakı təqdimatı məsələlərini işıqlandırmaq zərurətini meydana çıxarır [6,s.9].

Tədqiqat işini tam və əhatəli şəkildə yerinə yetirmək üçün mütləq şəkildə mövzu ilə bağlı əvvəllər əldə edilmiş nəticələrə bələd olmaq və onlardan səmərəli istifadə etmək lazımdır. Temporal leksika haqqında yazarkən bu mövzunun araşdırılmasının həm tarixi, həm də müasir vəziyyətinə nəzər salmaq lazımdır. Temporal leksikanın öyrənilməsi hər zaman dilçilərin diqqət mərkəzində olub, bununla belə, bu sahəyə olan maraq XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq daha da artmışdır. Xüsusən, ingilis və rus dilçiliyində temporallığa dair tədqiqatlar öz zənginliyi ilə seçilir. Dilçi alimlər temporal leksikanı həm öz dillərinin, həm də başqa dilləri materialları əsasında və ya müqayisəli şəkildə həm sinxron, həm diaxron planda öyrənmişdir. Bu tədqiqat işləri araşdırılan materialın həcminə görə, bir dil əsasında və ya müqayisəli tədqiqat üsuluna görə bir-birindən fərqlənir.

Azərbaycan dilçiliyində temporal leksikaya semantik yanaşmaya dair İlham Tahirovun "Temporal leksika" və "Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası" adlı tədqiqat işləri qiymətli nümunələrdir. İlham Tahirov linqvistikada zaman anlayışını fərqli aspektdən tədqiq etmişdir. Bu zamana qədər dilçiliyimizdə morfoloji kateqoriya kimi zamana aid yazılan əsərlərdən fərqli olaraq o, zamanı daha geniş. temporallıq adlanan kateqoriya kimi tədqiqata cəlb etmiş, temporal leksikanın Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatçısı olmuşdur.

İlham Tahirov temporal leksikanı felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olan temporal leksika və felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olmayan temporal leksika adlanan iki qrupa bölmüşdür. Felin zaman kateqoriyası ilə əlaqəli olan temporal leksikanı da öz daxilində-indiki zaman sferasına aid olan temporal leksika, keçmiş zaman sferasına aid olan temporal leksika, gələcək zaman sferasına aid olan temporal leksika adlanan üç qrupa ayırmışdır. Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olmayan temporal leksikanı da birincidə olduğu kimi üç qrupa ayırmışdır (hərəkəti eynizamanlılığa görə əlaqələndirən leksik vahidlər, hərəkəti ardıcılığa görə əlaqələndirən leksik vahidlər, müddət və təkrarlılıq mənalı leksik vahidlər).

İlham Tahirov tədqiqat işində Azərbaycan və ingilis dilininin materiallarından istifadə etmişdir. İki dildə işlənən zaman anlayışlı sözləri müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir [5, s.30].

Rus dilçiliyində temporal leksikaya dair tədqiqat işləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə fərqlənir. V.V.Morkovkinin rus dilində zaman mənalı leksikanın ideoqrafik təsvirinə həsr olunmuş tədqiqatı xüsusi seçilir. Müəllif sözlərin əlifba sırası ilə deyil, məna yaxınlığına görə yerləşdirildiyi ideoqrafik lüğətlərin yaradılması üçün temporal leksikanı zaman mənalarının aşkarlanması məqsədilə araşdırır. Rus dilində temporal isimlərin, sifətlərin və zərflərin ifadə etdiyi zaman mənalarının müfəssəl və dərin təhlili T.A.Lisitsina tərəfindən verilmişdir. Tədqiqatçı qeyd edilən temporal leksikanın semantik təsnifatı üçün nitq momenti ilə əlaqənin olub-olmadığı əlamətini götürür.

Dilçilik ədəbiyyatında "linqvistik zaman" anlayış-termininin tamamilə başqa mənada işləndiyi də müşahidə edilir. "Linqvistik zaman" anlayışına xüsusi məqalə həsr etmiş Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayır [4, s.3].

E.Tarasova "dil zamanı"nı "linqvistik zaman"la qarışdırmamağı məsləhət görür. Tədqiqatçının fikrincə, "dil zamanı"nı müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin, dərk edən subyektdən asılı olmayaraq dildə mövcud olan müxtəlif dil vahidlərinin və strukturlarının sistemi kimi başa düşmək lazımdır. "Linqvistik zaman"ı isə tədqiqatçı dilin metadil funksiyasını əks etdirən "ikinci dərəcəli" anlayış kimi izah edir: linqvistik zaman "özü özünü "dərk edən", təsvir edən dildir, linqvistik zaman dil zamanının xarakteri haqqında elmi təsəvvürləri ifadə edir və ona (dil zamanına) müxtəlif yanaşma və interpretasiyalara imkan verən baxışlar sistemidir" [7,s.10].

Türk dillərinin materialları əsasında temporal leksika, təəssüflər olsun ki, tam əhatəli şəkildə araşdırılıb öyrənilməmişdir. Bununla belə, rus dilçiliyində ayrı-ayrı türk dillərinin rus dili ilə müqayisəli



şəkildə öyrənilməsinə, bu dillərdə temporallığın tədqiqinə dair qiymətli tədqiqat işləri yazılmışdır. “Kumuk və ingilis dillərində ismin temporal semantikasi” (T.İlmutdinova), “Çuvaş, tatar və rus dillərində zaman kateqoriyasının semantik ifadə üsulları”(T.Borisovna), “Kumuk və rus dillərində dünya şəkillərində zaman anlayışı” (L. Yurievna), “Başqırd dilində aspektuallığın funksional-semantik kateqoriyası”(R.Asxatovna), “Tatar , türk və ingilis dillərində keçmiş-spesifik formalarının qrammatik semantikasi və funksional xüsusiyyətləri” (A.Səlimovna), “Rus və Başqırd dillərində zaman konseptual sferasının təzadlı tədqiqi”(Z.Muxtarova) və s tədqiqat işləri zaman anlayışının linqvistik təhlilinə dair qiymətli elmi əsərlərdir.

NƏTİCƏ Zaman universal bir varlıq kateqoriyası kimi müxtəlif bilik sahələrinin alimləri üçün təhlil predmenti olmuş və indi də elmi tədqiqat obyektı olaraq qalır. Elm üçün sirr olaraq qalan zaman alimlər tərəfindən müxtəlif formalarda (fizika, astronomik, fərdi, linqvokulturolojiyə s.) nəzərdən keçirilir. Hər bir zaman növünü ayırd etmək üçün bütün elmlərin məlumatlarını vəhdətdə və qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirmək lazımdır. Zamanı müqayisəli linqvistik aspektdə tədqiq edərkən belə ,fəlsəfə, təbiət və dəqiq elmlərin məlumatlarını nəzərdən qaçırmaq olmaz. Məhz onların nəzəri mövqeləri, məşhur alimlərin-filosofların ideyaları zaman haqqında fikirlərin formalaşması üçün əsasdır ki, bu da zamanın təkə obyektiv mövcudluğunu deyil, həm də subyektivliyini bilməyə imkan verir [2, s.112].

Məlumdur ki, dilçilik tədqiqatlarında zamanın sirrini dərk etməyin açarı dildir. Zaman insanın həyatında mühüm rol oynayır. Zaman anlayışının etnomədəni şərtliliyi linqvokulturologiya çərçivəsində atalar sözləri və frozoloji vahidlər vasitəsilə çatdırılır. Bütün dillərdə olduğu kimi türk dillərində də vaxtı bildirən komponentləri olan frozoloji vahidlər, atalar sözləri və məsəllər dildə ətraf aləm və orada baş verən proseslər, cəmiyyət və onun xarici dünyanı qavrayışı haqqında fikirləri əks etdirir. Temporal mənə daşıyan sözlərin müqayisəli aspektdə öyrənilməsi öyrənilən dillərin hər birinin linqvokulturologiyasını ən aydın şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Geniş türk dilləri ailəsinin lüğət fonduna daxil olan “zaman” semantik atributuna malik isimlər temporallığın müqayisəli təhlili üçün kifayət qədər material verir. Türk dillərində temporal lüğətin öyrənilməsində E.R.Tenişev, E.V.Sevortyan, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, S.N.İvanov, İ.V.Kormuşin və başqalarının əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Айдиева, Тахбина Ильмутдиновна. Временная семантика имени существительного в кумыкском и английском языках, 2009.
2. Султанова, Людмила Юрьевна. Концепт "время" в кумыкской и русской языковых картинах мира.2009.
3. Əsgərov Mayıl. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı: 2003
4. Маковский М. М. Понятие лингвистического времени // Иностранные языки в школе, 1976, № 6.
5. Tahirov İlham. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan,2007.
6. Tahirov İlham. Temporal leksika. Bakı: Nurlan, 2008.
7. Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахро-нии, АДД, Краснодар, 1993.
8. Ульянова, Татьяна Борисовна. Лексико-семантически способы выражения категории времени в чувашском, татарском и русском языках. 2007.



MİKAYIL MÜŞFİQ ƏSƏRLƏRİNİN FİLOLOJİ TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

NİGAR VƏLİZADƏ

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, kiçik elmi işçi

ÖZET

Məqalədə repressiya qurbanı olmuş Mikayıl Müşfiqin əsərlərinin linqvistik təhlili məsələləri araşdırılır. Şairin ədəbi irsinin linqvistik təhlili Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması və formalaşması tarixini izləməyə imkan verir. Bununla yanaşı, məqalədə şairin dilinin linqvostatistik baxımdan təhlilinin elmi əhəmiyyəti də göstərilmişdir.

Açar sözlər: linqvistik təhlil, tezlik, əlifba tezlik, konkrdans

Key words: linguistic analysis, frequency, alphabetical frequency, concordance

Ключевые слова: лингвистический анализ, частота, алфавитная частота, конкорданс соответствие

GİRİŞ.

Bədii əsərin təhlili metodları çoxşaxəlidir. Hər bir yazıçının əsərləri müxtəlif cəhətlərdən öyrənilə bilər. Məlum olduğu kimi, şair və yazıçıların dili daha çox ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid və ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından tədqiq olunur. Unutmaq olmaz ki, hər bir yazıçının, söz adamının əsəri həm də dil baxımından əhəmiyyətlidir. Biz müxtəlif dövrlərdə yaşamış nasir, dramaturq və şairlərin əsərlərini oxuyarkən eyni zamanda həmin yaradıcı şəxsin yaşadığı dövrün ədəbi dili, dialektləri, danışq üslubları haqqında müəyyən məlumat əldə etmiş oluruq. Bədii əsərlər dilin tarixini, formalaşma qanunauyğunluqlarını öyrənmək baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. Akademik Ağamusa Axundov bu məsələlərdən bəhs edərkən yazır: “Doğrudan da, XIV əsrin Azərbaycan dili bizim üçün Nəsiminin, XVI əsrin dili Füzulinin, XVIII əsrin dili Vidadi və Vaqifin, XX əsrin dili M.F.Axundovun, Zakirin və b. dilidir. Biz həmin dövrlərdəki ədəbi dilimizə qiymət verərkən, onun vəziyyətini izah edərkən, əsaslandığımız mənbə, hər şeydən əvvəl, o dövrlərdə yaşayıb yaradan yazıçıların əsərlərinin dili olur. Gələcək nəsillər bizim dövrümüzün dilinə qiymət verərkən, yenə də birinci növbədə bizim ən qüdrətli müasir yazıçılarımızın dilinə əsaslanacaqdır. Deməli, bədii əsərlərin dili yalnız bu və ya digər bir əsərin sadəcə ifadə tərzidir, eyni zamanda, nəsillərin nəsillərə yadigarıdır” [2].

Məhz akademik A. Axundovun qeyd etdikləri baxımından yanaşsaq, bədii əsərlərin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk etmiş olarıq.

ARAŞTIRMA VƏ BULGULAR.

Bədii əsərin linqvistik təhlili dedikdə nə başa düşülür?

Professor A. Qurbanov linqvistik təhlil dedikdə, müxtəlif mövzuya və sahəyə aid olmasına baxmayaraq, hər hansı mətnin dilçilik cəhətdən araşdırılması və təhlilin nəticəsi olaraq ümumi nəticələr çıxarılması kimi məsələləri nəzərdə tutur [3].

Professor A. Qurbanov bədii mətnin, yazıçı dilinin ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilinin linqvistik təhlildən fərqli olduğunu göstərir. Tədqiqatçıya görə ədəbiyyatşünaslıq təhlilində əsas məqsəd mətni ideya və ədəbi-bədii cəhətdən aydınlaşdırmaqdır. Linqvistik təhlildə isə mətndəki bütün dil vahidləri araşdırılır. Linqvistik təhlilin əsas məqsədi mətni təşkil edən hər bir dil ünsürünün xüsusiyyətlərini, onların bir –biri ilə əlaqəsini, bədii əsərin məzmununa təsirini aydınlaşdırmaq və qiymətləndirməkdir [3].

Bədii mətnin linqvistik təhlili sahəsində xidmətlərinin yekunu kimi professor A. Qurbanovun “Bədii mətnin linqvistik təhlili” dərsliyini xüsusi qeyd etmək olar. Burada



bədii mətn və onun dilinin təhlili, linqvistik təhlilin əsas göstəriciləri, mahiyyəti, prinsipləri, üsul və metodları və s. öz əksini tapmışdır. Kitabda tələbələrin işini asanlaşdırmaq məqsədiylə linqvistik təhlillə bağlı nümunələr göstərilmişdir. Bədii mətnin linqvistik təhlili ədəbi-bədii əsərin dilinə dair, bir növ, elmi –tədqiqat işidir. Bu sahədə aparılan işlər tələbələrin tədris ustalığını kamilləşdirdiyi kimi, elmi –tədqiqat bacarığını da təkmilləşdirməkdə xüsusi rol oynamalıdır [4].

Bir çox araşdırıcı –alim Mikayıl Müşfiqin əsərlərini tədqiq etmiş, onunla bağlı məqalə, monoqrafiya, dissertasiya və avtoreferatlar yazmış, unudulmaz şairin ədəbi irsini məhəbbətlə öyrənmişlər. Şairin sevgi və məhəbbət şeirlərinə musiqi yazılmış, mahnılar bəstələnmişdir. Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və sair bir neçə o dövr yazıçımız yalnız xalqı düşünür, onun gələcəyi, firavanlığı uğrunda mübarizə aparırdılar. Mikayıl Müşfiq irsinə böyük məhəbbət bəsləmiş xalq yazıçısı Gülhüseyn Hüseynoğlu şairin ədəbi irsinin öyrənilməsi sahəsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müşfiqşünas kimi tanınan G.Hüseynoğlu Mikayıl Müşfiqə sanballı elmi monoqrafiya həsr etmiş, "Mikayıl Müşfiqin yaradıcılıq yolu" mövzusunda dissertasiya yazmış, onun yaradıcılığından bəhs edən ilk dərs vəsaitinin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır.

Görkəmli alim və yazıçı Gülhüseyn Hüseynoğlu ömrünün çox hissəsini Müşfiq yaradıcılığının təbliğinə, tədqiqinə, hərtərəfli öyrənilməsinə həsr etmişdir. Gülhüseyn Hüseynoğlu, " M. Müşfiqin şeirində vəznələr" tədqiqatında yazır: "Heca Müşfiqin ən çox müraciət elədiyi bir vəznədir. O əsərlərinin böyük əksəriyyətini hecada yazmışdır. Bu vəznin iki hecalısından tutmuş iyirmi hecalısına qədər onun ədəbi irsindən nümunələr göstərmək olar. Söz yox, şairin iki, üç, dörd, beş, altı hecalı müstəqil şeirləri yoxdur. Amma şeirlərinin içərisində ("Xəzan içində bahar", "Yeni il", "Üç sağlıq", "Teleqraf telləri", "Küləklər", "Tar" və s.) hecanın iki, üç, dörd, beş və altı təqtili misralarına təsadüf olunur..." [12]. Təsadüf deyil ki, Gülhüseyn müəllimin həyatına nəzər yetirsək, onun da şairlə eyni taleyi yaşadığının şahidi oluruq.

Digər görkəmli xalq yazıçımız Mehdi Hüseyn yazırdı: " Müşfiq poeziya aləminə təsadüfi gəlməmişdir. Onun xalqa deməyə həm sözü vardı, həm də ehtiyacı".

Şairin poeziyası vəzn cəhətindən də maraqlıdır. O, demək olar ki, heca vəzninin bütün bölgülərində (üç hecalıdan tutmuş iyirmi hecalıya qədər), əruz vəzninin əsasən, həzəc və rəməl bəhrlərində əsərlər, eləcə də sərbəst şeirlər yazmışdır.

"Oxu Tar" və eləcə də "Zəfər səsləri", "Gecə çeşməsi" şeirlərini tam heca vəznində yazılmış şeirlər kimi götürmək olmur. "Oxu Tar" şeiri 3-3 //3-3-3-3-3//3-3//3-3-3-3-3 // 3//3-3//3-3-3-3-3... və s. təqtiləri şəklində qeyd olunmuşdur. Bu şeirlər heca vəzninin hər ritm vahidi üç təqtidən ibarət formasında olsalar da, tam heca deyillər, zahiri görünüşünə, misralarda hecaların qeyri –bərabərliyinə görə bu şeirlər sərbəstə oxşasalar da, sərbəst də deyillər. Bəs onda bu şeirlər hansı vəznə yazılmışdır? Bu, Müşfiq icadıdır, heca ilə sərbəsti yaxınlaşdıran bir vəznədir. Müşfiq vəznidir və bu vəznin poeziya tariximizdə yeganə nümunələrini Müşfiq yaratmışdır. Ona qədər nə heca vəznində, nə də sərbəstdə yazılan əsərlər arasında belə nümunələrə təsadüf olunmamışdır [5].

"Oxu Tar" şeirinin istər tarixi, istərsə də vəzni haqqında bir çox mülahizələrə rast gəlinir: Firudin Qurbansoylu, Seyfəddin Hüseynli, Şahin Fazil və Hacı Ələmdar Mahir.

Firudin Qurbansoylunun fikrincə, "Tar"ın bəzi hissələrinin əruzun mütəqarib bəhrində, "müsəmmənatə (dörd rüknü) -saleh (bütöv), əl -ərkan" sistemi əsas götürülərək sərbəst vəznin tələblərinə calaq edilərək yazıldığını söyləyir:



Oxu tar, oxu tar, səni kim unudar
Ey geniş kütlənin şirini şərbəti
Alovlu sənəti zilin var vəsətin
Bəmin var, Sənin də quşların dəmindən
Ayrılan bir özgə dəmin var [12]

Qeyd etmək lazımdır ki, Müşfiq aşiq poeziyasına, söz sənətinə, saza xüsusi məhəbbət bəsləmiş və onun gözəl nümunələrini yaratmışdır. Onun əsərləri ilə Azərbaycan aşiq yaradıcılığı arasında ümumi, bənzərlik yoxdur. İstər məzmununa, istərsə də formasına görə başqalarından seçilir. Xalq tərəfindən sevilən əsərlərinin çoxu məhz qoşma janrındadır. O, qoşmaya xas olan 11 heca, 4 misra qanuna riayət etsə də, bəndlərin sayında konkret bir fikirdə qalmayı, ən azı iki, üç, ən çoxu isə on bir bəndlik qoşmalar yaratmışdır. "Səninçün", "Sənə qurban" qoşmaları cəmi 2 bənddən ibarətdir. Əlbəttə ki, bəndlərin sayının az və ya çox olması məzmunun böyük, kiçikliyindən, şairin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətindən asılıdır. Məsələn,

Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm ki,
Güllərdən küsərəm, səndən küsmərəm!
Məni öz canından artıq istəyən
Ellərdən küsərəm, səndən küsmərəm!

Bir çox aşıqların yaradıcılığında rast gəldiyimiz "kimi" qoşması bəzi məqamlarda gözəli, gözəlin aşıqını, bəzən isə aşıqın mədhi üçün işlədilir. Müşfiq yaradıcılığında "kimi" qoşması ilə gözəlin qüsursuz portretini çəkərək məharətlə istifadə etmişdir. Şair gözəlin yaratdığı duyğuları, düşüncələri qoşmalarında özünü göstərir:

Bəzən titrəşərək parlayırsınız,
Göylər bağçasında lalələr kimi
Bəzən yaş tökərək ağlayırsınız,
Lalələr üstündə jalələr kimi [1]

Aşiq qoşmalarının əksəriyyəti üç bənddən ibarət olur. "Yeni gənc" şeirinə diqqət yetirək. Üç bənddən ibarət şeir parçası tam fikri özündə əks etdirməklə qalmır, oxucuya xoş təsir bağışlayır.

Mən çəlik ürəkli bir yeni gəncim,
Dildən –dilə düşmüş hekayətim var
Həyat nəşəsiylə titrəyir içim,
Parlaq gələcəyim, nəhayətim var.

Bir parça atəşim, bir parça yanğın,
Qəlbim örnəyidir yanar bir dağın.
Qarşımda duramaz nə sel, nə daşğın,
Təbiətlə mənim zərafətim var.

Sevgim mübarizə, sevgilim həyat,



Yəhərlənmiş mana qanadlı bir at.
Gör nə deyir sizə çaldığım qanat:
Hələ bundan sonra qiyamətim var [10]

Şeir onbirlik hecanın 6+5 bölgüsündə yazılmış və birinci bəndi abab, digərləri vvvb şəklində qafiyələnmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yazıçı dili, bədii mətnlər linqvostatistik baxımdan da araşdırıla bilər. Linqvostatistik araşdırmaların yekunu olaraq yazıçı və şairlərin üslublarını səciyyələndirən linqvostatistik parametrlər müəyyənləşdirilə bilər.

Yazıçı və şairlərin dilində müşahidə olunan bu fərqləndirici əlamətlər toplusu onların üslublarını səciyyələndirən xüsusiyyətlər hesab olunur. Həmin üslub fərqləndirici əlamətlər əsasında ayrı-ayrı yazıçıların dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aşkarı imkanı yaranır.

Mikayıl Müşfiqin dərin hisslərinin özünü göstərdiyi şeirlərindən biri də "Ana" şeiridir. O, yaradıcılığının başlanğıc illərində (1927 –ci ildə) şeiri yazıb yaratmışdır. Bildiyimiz kimi, şair anasını çox erkən yaşda (2 aylığında) itirmişdir. Anaya olan sevgini, həsrəti sanki anasını itirmiş biri kimi deyil, onunla ömrünün sonuna kimi birgə yaşamış övlad kimi vəsf etmişdir.

Ana, ana!... Bu kəlmənin vurğunuyam əzəldən,
Onu gözəl anlatamaz düşündüyüm satırlar.
Ana olmaz bizə hər bir "yavrum" deyən gözəldən,
Çünki onun xilqətində ayrıca bir füsün var.

Başqa aləm yaşamadım böylə gözəl biçimdə,
Onu kimsə gözəlliyin cilvəsində yaratmış;
Ana, ana... çiçəkli bir fidandır ki, içimdə
Ta əzəldən kök salaraq, ürəyimdə boy atmış [9].

"Ana" nı xitabla vurğulaması onun əvəzsiz və tək olduğunu dönə -dönə xatırladır. "Yavrum" sözü türk mənşəli olub, bir çox şairlərin və yazıçıların yaradıcılığında istifadə olunan sözdür. Lakin buna baxmayaraq, Müşfiq poeziyasında çox az istifadə etmişdir.

Müşfiqin "Sındırılan saz" poeması və "Oxu tar" şeiri məhz milli musiqi alətlərini böyük cəsarətlə ön plana gətirən gözəl sənət incilərindəndir.

Yazıçı dilinin linqvostatistik tədqiqi baxımından konkordanslar da mühüm rol oynayır. Konkordanslarda bədii əsərdə işlənmiş hər hansı bir söz onun yazıçının bütün əsərlərində işləndiyi kontekstlərlə verilir. Beləliklə, bədii əsərdə işlənmiş söz bütün mənə çalarları ilə qeydə alınmış olur. Konkordanslar bu cəhətdən izahlı lüğətlərin tərtibi prosesində əvəzsiz mənbə hesab oluna bilər.

Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığında yüksək tezlikli feillər və sözlər:

Feillər : gəl (mək), ol (maq), de (mək), yaşa (maq), istə (mək) , yan (maq), qalx (maq), çıx (maq) və b.

Sözlər: kimi, o, bir, mən, sən, az, çox, ana, qızıl, xəyal, gözəl, əməl, dost, var, gün, sağ, sol, ey və b.

Bədii mətnin linqvostatistik təhlilinin nəticəsi olaraq linqvostatistik material əldə olunur. Linqvostatistik material dedikdə, statistik məlumatlarla təchiz olunmuş dil materialı nəzərdə tutulur. Bu qəbildən olan materiallar linqvistik araşdırmalarda müxtəlif məqsədlərlə istifadə



oluna bilər. Yəni, sözlərin, söz birləşmələrinin, söz-formalarının, köməkçi nitq hissələrinin, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının və s. işlənmə tezliyi, müxtəlif mətnlərdə rastgəlmə xüsusiyyətləri tədqiqatçını maraqlandıra bilər. Ayrı-ayrı yazıçıların dilində bəzən müxtəlif cümlə konstruksiyalarından istifadə olunur ki, bu da müəllif üslubunun linqvostatistik parametrlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən linqvostatistik parametrlərə görə anonim əsərlərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi də mümkündür.

SONUÇ.

Hal –hazırda linqvostatistikanın köməyi ilə yalnız müasir dövrü deyil, eləcə də qədim dövr yazılı ədəblərini tədqiq etmək və bilinməyən bəzi məqamları ortaya çıxmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, Mikayıl Müşfiqin dilinin linqvostatistik öyrənilməsi sahəsində artıq müəyyən işlər görülmüşdür.

“Filologiya məsələləri” elmi jurnalında çap olunmuş “Mikayıl Müşfiqin əsərlərinin linqvostatistik təhlili (“Yenə o bağ olaydı” şeiri əsasında”) məqaləsini şairin dilinin linqvostatistik baxımdan öyrənilməsi ilə bağlı ilk təşəbbüslərdən biri hesab etmək olar.

Mikayıl Müşfiq Azərbaycan tarixinin çox mürəkkəb və ziddiyyətli dövründə yazıb –yaratmış nakam şairlərimizdən, repressiya qurbanlarından. Çox gənc yaşlarında, yaradıcılığının ən ilhamlı, coşqun çağlarında repressiya qurbanı olmuş şairin yaradıcılığı həm sağlığında, həm də sonralar dərin araşdırmalar, mübahisələr obyektinə olmuş, onun yaradıcılığı barədə obyektiv və ziddiyyətli fikirlər söylənmişdir.

Fikrimizcə, nakam şairimiz, repressiya qurbanı olan Mikayıl Müşfiqin əsərlərinin linqvostatistik baxımdan hərtərəfli öyrənilməsi yeni bir istiqamət kimi böyük nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. A.Abdullayeva // Müşfiq və folklor, Bakı, Gənclik, 1996, 272 s.
2. A. Axundov //Dil və üslub məsələləri.Bakı, “ Gənclik”, 1970
3. A. Qurbanov// Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I cild. Bakı, Nurlan, 2004, 444 s.
4. A.Qurbanov // Bədii mətnin linqvistik təhlili, Bakı, 2019, 552 s.
5. G.Hüseynoğlu // Mikayıl Müşfiq, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 352 s.
6. L.Əhmədova// Azərbaycan poeziyasının Mikayıl Müşfiq zirvəsi, metodik vəsait, Bakı, 2018, 28 s
7. M.Mahmudov, N.Vəlizadə//Mikayıl Müşfiqin əsərlərinin linqvostatistik təhlili (“Yenə o bağ olaydı” şeiri əsasında)/ Filologiya məsələləri, Bakı, “Elm və təhsil”, №5, 2020, s. 46-56
8. Mikayıl Müşfiq. Biblioqrafiya, Bakı, 2018, 248 s.
9. Mikayıl Müşfiq // Bütün əsərləri. II cild. Bakı, “Qanun”, 2019, 800 s.
10. [V.Məmmədzadə // Mədəni irs və Müşfiq novatorluğu. Bakı, 2017.](#)
11. www.poliqlot.az
12. <https://kulis.az/>



Elektron Məkanlarda Azərbaycan Dilinin Düzgün İstifadəsi
Ruslan Abdullayev

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nitq mədəniyyəti və monitoring şöbəsi

XÜLASƏ

İnternet məkanı xalqın milli, mənəvi, mədəni və sosial dəyərlərinə, eyni zamanda gündəlik həyatında istifadə etdiyi dilə təsir etmə funksiyasına görə ən güclü resursdur. Bu güc bütövlükdə nəzərdə tutulan dəyərlərə müsbət və ya mənfi təsir göstərir. Elektron məkanlar bəzən cəmiyyətlərdə köklü davranış və münasibət dəyişikliklərinə də səbəb ola bilər. Bu resurslar bəzi gündəlik davranışlara, istehlak vərdişlərinə, etik və estetik dəyərlərə təsir edir. Elektron məkanlar ilə dəyərlər, mədəniyyət, fərdi və sosial kimliklər hər gün qarışır, çünki insanlar hər gün həyatlarını hansı dəyərlər üzərində quracaqları barədə informasiyalar yerləşdirir yaxşı və pis, doğru və yanlış haqqında yeni dəyərlər təklif edirlər. Digər tərəfdən, bu məkanlarda istifadə olunan Azərbaycan dili gündən-günə standart dil qaydalarından fərqli keyfiyyətlər əks etdirdiyi müşahidə edilir. Dil sosial hadisələrin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Dilçi alimlərin fikrincə semantik mənə cəmiyyət tərəfindən yaradılır. Dil isə bu mənaları təzahür etdirən alətdir. Ona görə də hər bir dil cəmiyyətin siyasi, mədəni və tarixi quruluşun gətirdiyi şüuru əks etdirir. Bu da kütləvi-informasiya məkanlarında, publisistikada, müasir dövrdə isə elektron məkanlarda öz əksini tapır. Qarşı tərəfə verilmək istənilən mesajlar dil vasitəsi ilə elektron məkanların köməyi ilə ötürülmüş olur. Kütləvi informasiya vasitələrinin fərdlərə çatdırma yolu dil və elektron məkandır. Yazılı mediada dilin ötürülməsi yazı ilə, vizual mediada isə səsli olur. Elektron məkanlar isə bunların hər ikisini özündə ehtiva edir. Dil sosial və sistemli bir hadisə kimi kommunikasiya vasitəsidir. Bu vasitə müasir dövrdə daha çox özünü elektron məkanda göstərir.

Dünyanın informasiya üçün açıq olması, texnoloji inqilabın doğurduğu nəticələrdən düzgün istifadə olunmaması, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin kommunikasiyalarının yaxınlaşması, telekommunikasiya, internet texnologiyalarının sürətli inkişafı və digər amillər özü ilə müəyyən pozitiv yeniliklər gətirsə də, neqativ cəhətləri də az deyildir. Bu amil, ictimai həyatın əksər sahələrində olduğu kimi, milli dil və mədəniyyət sahəsində də özünü göstərir. Açıq dünya məkanında milli dillərə yerli-yersiz mütəmadi yeni sözlər daxil olur, mədəniyyətə yad-yaman meyillər aşılır. Bu da istər-istəməz haqlı narazılıq doğurur. Cəmiyyətin nitq mədəniyyəti milli dilə münasibət ilə müəyyən olunur. Öz növbəsində, milli dilin vəziyyəti səviyyəsi bütövlükdə millətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Bu tədqiqatda elektron məkanda Azərbaycan dilindən necə istifadə edildiyi tədqiq ediləcək. Tədqiqatın obyektinə əsasən elektron məkanlarda yerləşdirilmiş xəbər saytları olacaqdır. Tədqiqat zamanı saytlarda gedən xəbərlərin dili ədəbi dil normalarına hansı səviyyədə riayət olunduğu, hansı normaların necə pozulduğu təhlil ediləcəkdir.



İBRANİ ƏLİFBASI İLƏ YAZILAN TÜRKCƏ MƏTNLƏR
(TURKISH TEXTS WRITTEN IN HEBREW ALPHABET)
(İBRANİ ALFABESİYLE YAZILI TÜRKCƏ METİNLER)

Xəyal Əsgərli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

XÜLASƏ

Tarix boyu geniş coğrafi ərazilərə köç edən türk xalqları fərqli din və mədəniyyətlərin təsiri ilə müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər. Bu əlifbalardan bəziləri günümüzdə də türk xalqları arasında istifadə olunur, bəziləri isə müəyyən səbəblərdən öz işləkliyini itirmişdir. Bu əlifbalardan biri də yəhudilər tərəfindən yaradılan və əsasən, müqəddəs kitabların yazılmasında istifadə olunan ibrani əlifbasıdır. İbrani hərfləri ilə yazılmış türkcə mətnlərin az olması səbəbindən aparılan araşdırmaların sayı kifayət qədər məhduddur.

VII-X əsrlər boyu türk dövlətlərindən olan Xəzər xaqanlığının Musəvilik dininə meyil etməsindən sonra xəzər türklərinin öz yazılarında ibrani əlifbasından istifadə etdiyi məlumdur. Lakin xəzərlərə məxsus ibrani hərfləri türkcə mətnləri günümüzdə qədər gəlib çıxmamışdır. İbrani əlifbası elm aləmində xəzərlərin davamçıları kimi bilinən karaim türkləri tərəfindən də uzun müddət istifadə olunmuşdur. Karaimlərin öz mətnlərini əsrlər boyu ibrani hərfləri ilə yazmasının əsas səbəbi dinlərinin yəhudi məzhəbinin bir qolu olması və müqəddəs kitab hesab etdikləri Tövratın məhz bu əlifba ilə yazılmasıdır. İbrani hərfləri karaim mətnləri arasında dini məzmunlu əlyazmalarla yanaşı, folklor nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür.

SUMMARY

Turkic peoples, who migrated to large geographies throughout history, used different alphabets under the influence of different religions and cultures. Some of these alphabets are still used among the Turkic peoples today, and some of them have lost their function for certain reasons. One of these alphabets is the Hebrew alphabet, created by the Jews and used mainly in the writing of the Torah. Due to the small number of Turkish texts written in Hebrew letters, the number of researches is quite limited.

It is known that after the conversion of the Khazar Khanate, one of the Turkish states, to Judaism in the VII-X centuries, the Khazar Turks used the Hebrew alphabet in their writings. However, the Turkish texts with Hebrew letters belonging to the Khazars have not survived. The Hebrew alphabet has long been used by the Karaite Turks, who are known in the scientific world as the successors of the Khazars. The main reason why the Karaites have written their texts in Hebrew letters for centuries is that their religion is a branch of the Jewish sect and the Torah, which they accept as the holy book, was written in this alphabet. In addition to religious manuscripts, it is possible to come across examples of folklore among the Hebrew Karaite texts.

ÖZET

Tarih boyunca geniş coğrafyalara göç eden Türk halkları, farklı din ve kültürlerin etkisi altında farklı alfabeler kullanmışlardır. Bu alfabelerin bir kısmı günümüzde de Türk halkları arasında kullanılmakta, bir kısmı da bazı sebeplerle işlevini yitirmiştir. Bu alfabelerden biri de Yahudiler tarafından oluşturulan ve ağırlıklı olarak Tevrat'ın yazımında kullanılan İbrani alfabesidir. İbranice harflerle yazılmış Türkçe metinlerin az olması nedeniyle çalışma sayısı oldukça sınırlıdır.

Türk devletlerinden Hazar Kağanlığının VII-X yüzyıllarda Yahudiliğe geçmesinden sonra Hazar türklərinin yazılarında İbrani alfabesini kullandığı bilinmektedir. Fakat Hazarlara ait İbranice harflerle



Türkçe metinler günümüze ulaşmamıştır. İbrani alfabesi, bilim dünyasında Hazarların halefleri olarak bilinen Karay Türkleri tarafından uzun zamandan beri kullanılmıştır. Karayların yüzyıllardır metinlerini İbrani harfleriyle yazmalarının temel nedeni, dinlerinin Yahudi mezhebinin bir kolu olması ve kutsal kitap olarak kabul ettikleri Tevrat'ın bu alfabeyle yazılmış olmasıdır. Dini yazmaların yanı sıra, İbranice Karay metinleri arasında folklor örneklerine de rastlamak mümkündür.

GİRİŞ

Tarix boyu geniş coğrafi ərazilərə köç edən türk xalqları fərqli din və mədəniyyətlərin təsiri ilə müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər. Müxtəlif dövrlərdə və fərqli ərazilərdə göytürk, soqđ, manixey, uyğur, ərəb, latın, süryani, arami, kiril, ibrani, yunan, tibet və s. kimi əlifbalarla yazıya alınan türk mətnlərinin mövcudluğu bir çox səbəblərlə bağlıdır. Bu əlifbalardan bəziləri günümüzdə də türk xalqları arasında istifadə olunur, bəziləri isə müəyyən səbəblərdən öz işləkliyini itirmişdir. “Tarix boyunca türklər qədər çox əlifba dəyişdirmiş başqa bir xalqın, ya da Türk dilləri qədər dəyişik əlifbalarla yazılmış başqa bir dil ailəsinin olmadığını demək olar” (Tekin T, 1997, s.7).

Bu əlifbalardan biri də yəhudilər tərəfindən yaradılan və əsasən, müqəddəs kitabların yazılmasında istifadə olunan ibrani əlifbasıdır. İbrani əlifbasının klassik və müasir variantları mövcuddur. Bundan əlavə tədqiqatlarda bəzən “erkən ibrani əlifbası” termininə də rast gəlinir. “Erkən ibrani yazısı müasir ibrani əlifbasının əsasını təşkil edən “*kvadrat ibrani əlifbası*”ndan fərqli şəkildə yazılmışdır” (Diringer D., 1968, s.236). Erkən ibrani əlifbası e.ə. I minilliyin I yarısından İsrail xalqının sürgündən əvvəlki dövrünə yəni, e.ə.VI əsrə qədər istifadə etdiyi yazıdır. Klassik əlifba (kvadrat ibrani əlifbası) ibrani yazısının arxaik forması olub, müqəddəs kitabların qələmə alınmasında istifadə olunub. Müasir ibrani əlifbası isə sağdan sola doğru və ayrı yazılan 22 samit hərflərdən ibarətdir. Sait səsləri bildirən işarələr isə samitlərin (alef, vav, he, yod) üzərinə qoyulan nöqtələr-nikkudlar vasitəsilə göstərilir.

İbrani hərfləri ilə yazılmış türkcə mətnlərin az olması səbəbindən aparılan araşdırmaların sayı kifayət qədər məhduddur. Eyni zamanda İbri dilinin uzun müddət ölü dilə çevrilməsi bu əlifbanın unudulmasına, tədqiqatlardan kənar qalmasına şərait yaratmışdır. Təbii ki, bu hadisə ibrani əlifbası ilə qələmə alınan türk mətnlərinin də geniş planda araşdırılmasının, öyrənilməsinin qarşısını almışdır. Təxminən XX əsrin əvvəllərində ibrani dilinin yenidən bərpa olunmasından sonra, bu dilə məxsus əlifba da, bu əlifba ilə yazılan mətnlər də tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur. Bu hadisə türkoloji araşdırmalardan da təsirsiz ötüşməmişdir. Bir çox türkoloqların tədqiqatlarında qismən də olsa bu əlifba ilə yazılan türk mətnlərinin tədqiqinə dair araşdırmalara yer verilmişdir. Lakin hələ də türkoloji tədqiqatlarda bu mövzu ilə əlaqədar araşdırmalara ehtiyac vardır.

VII-X əsrlər boyu türk dövlətlərindən olan Xəzər xaqanlığının Musəvilik dininə meyl etməsindən sonra xəzər türklərinin öz yazılarında ibrani əlifbasından istifadə etdiyi məlumdur. Lakin xəzərlərə məxsus ibrani hərfləri türk mətnləri günümüzdə qədər gəlib çıxmamışdır. Təxminən X-XX əsrlər boyu ibrani əlifbasının elm aləmində xəzərlərin davamçıları kimi bilinən karaim türkləri tərəfindən istifadə olunduğu məlumdur. Karaim sözü ibranicədə *oxumaq* mənasına gələn “likro” (korey-oxuyuram) feilindən yaranmışdır. Sözün sonundakı “-im” hissəciyi isə ibrani dilində kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisidir. Karaimlərin öz mətnlərini əsrlər boyu ibrani hərfləri ilə yazmasının əsas səbəbi dinlərinin yəhudi məzhəbinin bir qolu olması və müqəddəs kitab hesab etdikləri Tövratın məhz bu əlifba ilə yazılmasıdır. Lakin karaimlər ibrani əlifbasını olduğu kimi istifadə etməmişlər. Bəzi hərflərin adlarında dəyişikliklər etmiş, bəzilərini türk fonetik sistemində uyğunlaşdırmış, nəticədə karaimlərin istifadə edə biləcəyi bir əlifba



formalaşdırmışlar. İbrani hərfli karaim mətnləri arasında dini məzmunlu əlyazmalarla yanaşı, folklor nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür. Karaimlər müəyyən dövrlərdə latın, kiril əlifbalarından istifadə etsələr də, ibrani əlifbası hər zaman onlar üçün müqəddəs bir əlifba olaraq qalmışdır.

İbrani əlifbası ilə yazılan türk (karaim) mətnlərinin çox az bir qismi əldə olunmuşdur. XVII əsrin sonları və XVIII əsrdə bəzi araşdırmaçılar Litva, Polşa və Ukraynada yaşayan karaimlərlə bağlı tədqiqatlara başlamış və bunun nəticəsində karaim türklərinə aid əlyazmaları əldə etmişlər. Əldə edilən materialların bəziləri hücumlar nəticəsində talan edilmiş, bəziləri isə qorunduğu yerlərdə yanaraq kül olmuşdur (Öztürk A., 2015).

İbrani əlifbası ilə qələmə alınan türk mətnlərindən biri "Təvərihi-Al-i Osman" adlı əlyazmadır. Təxminən XV əsrin II yarısından etibarən Osmanlı dövrü haqqında məlumatların yer aldığı əsərlər ortaya çıxmağa başlamışdır. "İbrani hərfli anonim Osmanlı tarixi haqqında Uqo Marazzinin üzərində çalışdığı Təvərihi- Ali- Osman əlyazması Oxfordun Bodleian kitabxanasında e 63 nömrəsi ilə qeydiyyatda olan İbrani hərfli əlyazma əsərin 106 r- 121 v səhifələri arasında yer almaqdadır " (Çulha T., 2011, s. 88). 1896-cı ildə Qüdsdən İngiltərəyə gətirilən bu əsərin müəllifi, hansı ildə qələmə alındığı və Qüdsdə olma səbəbi ilə bağlı heç bir məlumata rast gəlinmir. Uqo Marazzi bu əlyazmanın Neubauer tərəfindən 1896-cı ildə Qüdsdən alındığını bildirir. Osmanlı tarixi haqqında öz tədqiqatları ilə tanınan məşhur alman tarixçisi, türkoloq və şərqşünas Frans Babinqer bildirir ki, bu əlyazma anonim "Tevarih-i Al-i Osman"ın böyük bir hissəsinin ibrani hərfləri ilə yazılmış surətidir. Həmçinin, F.Babinqer apardığı tədqiqatlar əsasında belə nəticəyə gəlir ki, əlyazma ispan rəvinnlərinə məxsus yazı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu əlyazmanın XVI əsrdə türk tarixi ilə maraqlanan yəhudi katib tərəfindən İstanbul və Selanik şəhərlərində yazıya alındığı da ehtimal edilir (Tekin T, 1997). Uqo Marazzinin kitabına əsaslanan Hatice Şirin isə, bu əlyazmanın Qərbi Ukraynada məskunlaşan karaimlərin Qaliç dialektinə məxsus və XVI əsrdən qalmış "Təvərihi-i Al-i Osman"a aid transkripsiya olduğunu söyləyir (Şirin H., 2020).

Osmanlı tarixini özündə əks etdirən digər əlyazmalardan həcm etibarilə daha kiçik olan bu nüsxədə mənzum parçalara yer verilməmişdir. İbrani hərflərinin türk fonetik sistemindən kəskin şəkildə fərqlənməsi eyni sözün müxtəlif şəkildə yazılmasına və bu səbəbdən transliterasiya və transkripsiya zamanı qarışıqlığa səbəb olmuşdur. Əlyazmada eyni sözün yazılışında fərqli məqamlarda birdən çox hərf və işarələrdən istifadə olunması diqqəti çəkir. Məsələn "namə" sözü נמא [n'mh] (f.115 v/5) və נמא [n'my] (f.115 v/4) kimi iki fərqli şəkildə verilmişdir. Həmçinin, ibrani dilində sait səsləri bildiren xüsusi hərflərin olmaması, yalnız müəyyən hərflər üzərində qoyulan nöqtələr (nikkud) vasitəsilə göstərilməsi sözlərin oxunuşunda yalnızlığa səbəb ola bilər. Məsələn, nüsxədə yer alan נמא [qymk] (f.109 v/21) şəklində transliterasiya olunan bu sözü müxtəlif şəkildə oxumaq mümkündür (qiymək, qiymək, qeymək və s.) və bu da qarışıqlığa səbəb ola bilər.

Karaimlərə məxsus ən qədim mətnlər sözsüz ki, dini mövzularla bağlı olmuşdur. Karaim türklərinin ibadətlərini yerinə yetirmək üçün Tövratdan edilən tərcümələr və dua kitabları dini mətnlərin əsasını təşkil edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dini mövzu ilə bağlı ən qədim nümunələr 1528-1529- cu illər arasında Venesiyada çap edilən ibrani hərfli karaim türkcəsində yazılmış mətnlərdir. Karaim türkcəsində yazılan dini mətnlərlə bağlı ən geniş araşdırmalar Polşa alimi A.Zayançkovskiyə məxsusdur. 1731-ci ildə Kırmda ilk Karaim mətbəəsinin qurulması ilə bir çox dini kitablar nəşr olunmuşdur. 1841-ci ildə isə Kırımın Evpatoriya şəhərində Əhdi-Ətiqin qanunları dörd cildə nəşr olunur (Zajaczkowski A., 1996).

1895-ci ildə karaimlərin din xadimi hesab edilən Dubinski tərəfindən ibrani dilindən ibrani hərfləri ilə karaim türkcəsinə çevrilən "Çakun Lahaş" kitabı dini mətnlər arasında xüsusi yer tutur. 73 səhifədən



ibarət olan bu mətn sağ və sol sütunlara ayrılmış şəkildə yazılmışdır. Kitabın hər səhifəsinin sağ sütununda ibranicə mətn sol sütununda isə onun karaimcə qarşılığı verilmişdir. Mətnin ibrani dilindən karaim türkcəsinə çevrilməsinin əsas səbəbi qadınların əksəriyyətinin bu dili bilməməsidir. “Çakun Lahaş” semantika baxımından Karaim türklərinin inanc sistemlərini əsaslı şəkildə ortaya qoyan əhəmiyyətli və orijinal bir dua mətnidir. Bu dini mətn eyni zamanda Karaizm məzhəbinin Musəvilik dini içərisində yeri, karaimlərin Tövrata bağlılığı və s. dini məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir (Şayhan F., 2020).

Karaim türkcəsində olan mətnlər içərisində daha çox türk dilinin qanunauyğunluqlarını, leksik baxımdan qədim türk dilinə məxsus söz varlığını özündə qoruyub saxlayan xalq ədəbiyyatına aid nümunələrdir. Bu nümunələr içərisində karaimlər arasında işlədilən məsəllər, hekayələr, zərbi-məsəllər, tapmacalar, bayatılar, xalq mahnıları və s. yer alır. İlk dəfə folklor nümunələrinin yer aldığı nəşr Radlov tərəfindən 1888-ci və 1896- cı illərdə çap edilmişdir. XIX əsrin sonlarında Radlov tərəfindən nəşr edilmiş *məcmuə* həm ilk dəfə xalq ədəbiyyatına məxsus nümunələri özündə ehtiva etməsi, həm də çap edilmiş ilk məcmuə olması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır (Çulha T, 2015). Məcmuədə ibrani əlifbası ilə yazıya alınan hissə “Yanı Qırımdağı Karaimlər arasında qullanan meseller, hikayeler, zarpu meseller, tapmacalar, tekerlemeler ve türküler” başlığı altında verilir. Krımda yaşayan türklərə məxsus folklor nümunələrinin yer aldığı bu məcmuənin 518 səhifəsi ibrani, 408 səhifəsi isə kiril əlifbası ilə qələmə alınmışdır.

Karaim türkləri arasında adət-ənənələrinin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün çox önəmli yerə sahib olan məcmuələr əksər hallarda karaimlərə məxsus şəxsi kitabxanalarda saxlanılır və həmin ailənin adı ilə tanınır. İçərisində nağıllar, hekayələr, bayatılar, xalq mahnıları və s. nümunələr olan bu məcmuələr xüsusi günlərdə, bayramlarda ailə üzvləri tərəfindən oxunur. Lakin bu məcmuələrin çox az bir qismi günümüze qədər gəlib çatmışdır, müharibələr zamanı onların çoxu məhv olmuşdur. Məcmuələr, əsasən, nağıl, dastan, hekayə kimi nəsr və xalq mahnıları, qoşma, bayatı, yanılmac kimi nəzm nümunələrindən ibarət olur. Bunlardan əlavə, Krımda yaşanan önəmli hadisələr də yer alır (Çulha T., 2015). Adətən, məcmuələrin müəllifi müəyyən olmur. Keçmişdə məcmuələrin əksəriyyəti ibrani hərfləri ilə yazıldığı üçün yeni nəslin nümayəndələri tərəfindən oxunmasında çətinliklər meydana çıxır.

Belə məcmuələrdən biri Krımın Simferopol şəhərində professor Yuri Polkanovdan təmin edilən və Henrix Jankovski tərəfindən üzə çıxarılan “Katık” məcmuəsidir. Bu məcmuənin fotosurəti üzərində araşdırma aparan türkoq Tülay Çulha ibrani hərfləri bu məcmuənin 20,5x16 ölçüsündə və 206 səhifə həcmində olduğunu bildirir. 206-cı səhifədə verilən yanılmacın yarımçıq qalması bu məcmuənin sonunda bəzi səhifələrin əskik olduğunu göstərir. Həmçinin, əlyazmada görülən əsaslı fərqlər məcmuənin fərqli insanlar tərəfindən qələmə alındığını deməyə imkan verir. Məcmuənin yazıya alınma tarixi barədə məlumatı ibrani əlifbasına məxsus hərflər sayəsində öyrənirik. İbrani əlifbasında hər hərfin özünəməxsus cəbri dəyəri var, yəni, hər hərflər müəyyən bir rəqəmi ifadə edir. Beləliklə, 160-cı səhifədə verilən ibranicə sözləri təşkil edən nöqtəli hərflərdən məlum olur ki, məcmuə 1808-ci ilin 30 iyun tarixində qələmə alınıb.

Məcmuənin ən geniş hissəsini türk xalqları arasında geniş yayılan “Aşığı Qarib” hekayəsi təşkil edir. Hekayə 25-ci səhifədə başlayır və 97-ci səhifədə bitir. Hekayənin sonu, 97-ci səhifədə “*bu meseleğe Aşığı Qarib derler, buni oquyanlar temaşa qalırlar, ve bunu yazanğa Baruh Mangubi derler. Tam və nişlam*” şəklində bitir. Buradan məlum olur ki, bu hekayə Baruh Mangubi tərəfindən yazıya alınıb. Məcmuədə “Tünbel oğlanın meseli” 127-148-ci səhifələr arasında yer alır. Məcmuədə əsas üstünlük xalq mahnılarına verilib. (Çulha T., 2015)



1903-1904-ci illərdə Baxçasarayda Yosef Qılıcı tərəfindən qələmə alınan "Qılıcı" məcmuəsi Henrix Jankovski tərəfindən üzə çıxarılmışdır. 649 səhifədən ibarət olan bu məcmuə xalq ədəbiyyatı nümunələri baxımından olduqca zəngindir. Məcmuədəki bəzi folklor nümunələri Katık məcmuəsi və Radlovun nəşr etdirdiyi məcmuə ilə eynilik təşkil edir.

İbrani hərfli karaim mətnlərinin son zamanlarda geniş tədqiqatlara cəlb olunması, karaim dilinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması, digər türk dilləri arasında yeri, müxtəlif qruplara məxsus türk dilləri ilə bənzər xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi türkoloji tədqiqatlar üçün olduqca önəmli yer sahibdir. Son dövrlər diqqət mərkəzində olan karaim dilinə aid araşdırılmağa ehtiyac duyulan mətnlərin sayı kifayət qədərdir. Bunlardan biri Litvanın paytaxtında yerləşən Vilnius universitetinin Mərkəz kitabxanasında yerləşən Karaim türklərinə aid əlyazmalardır. *Mədəni irs* bölməsinin Əlyazmalar şöbəsinin kolleksiyalarında yer alan bu mətnlər haqqında çox az məlumata rast gəlinir. Bu əlyazmalar haqqında ilk dəfə 2010-cu ildə Türkiyədə keçirilən "Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu"nda məlumat verilmişdir. Daha geniş məlumatı isə Emine Atmacanın "Vilnius Üniversitesi Merkez Kütüphanesindeki Karaim Türkleri Koleksiyonu" adlı məqaləsindən alırıq. (Atmaca E., 2016) Tədqiqatçı haqqında məlumat verdiyi mətnlərin iki bölmədən ibarət olduğunu bildirir. Birinci kolleksiyada karaim türklərinə aid folklor mətnləri, bəzi şairlərin şeirləri, karaim dini liderlərinin məktubları, qədim ibri dilinə aid kitablar və lüğətlər, Tövrətdən tərcümələr, karaim dini kitabları, riyaziyyat və astronomiya ilə bağlı kitablar, karaim türkləri ilə Krım tatar türklərinin bir-birinə göndərdiyi məktublar və bir sıra qiymətli əlyazmalar saxlanılır. Bu əlyazmalarda əsasən ibrancə və ibrani hərfli karaimcə mətnlər üstünlük təşkil edir. İkinci kolleksiyaya isə rusca, polyakca, fransızca, ingiliscə karaim türklərinə aid əlyazmalar daxildir. Bundan əlavə burada karaim türkü və kimyagər olan Simon Şişmana aid xüsusi bir kolleksiya da saxlanılır. Burada saxlanılan mətnlərin geniş tədqiqata cəlb edilməsi türkologiya sahəsində böyük elmi nəticələrə yol açacaqdır.

Karaim türklərinə məxsus əlyazmaların böyük bir qismi Rusiya Milli kitabxanası və Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun "Şərq əlyazmaları" bölməsində saxlanılır. Həmin əlyazmaların böyük əksəriyyəti ibrani hərfli mətnlərdir. (Natalya B., 2008) Yaxın zamanlarda çox az sayda məqalələrdə adı keçən bu əlyazmalara dair aparılan tədqiqatların sayı məhduddur. Burada karaim türklərinə aid çox dəyərli əlyazmalar vardır: Aşıq Qərib hekayəsi, Balıqçı oğlanın məsəli, Tahir və Zöhrə hekayəsi, Tənbəl oğlanın məsəli, Qaraca oğlanın hekayəsi, Beg Bölek ilə Ak Kavak qızın məsəli və s. türk xalqlarının ortaq folklor nümunələri hesab edilən əlyazmalar burada saxlanılır. Burada həmçinin, Ömər, Koroğlu, Gövhəri, Kərəm kimi aşıqlara məxsus mahnılar, tapmacalar, zərbi-məsəllər, bayatılar və s. xalq ədəbiyyatı nümunələri yer alır.

İbrani əlifbası ilə yazılan mətnlərə dair aparılacaq araşdırmalar yalnız karaimlərin deyil, həmçinin, digər türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, folkloru və dilinin öyrənilməsində önəmli töhfələr verəcəkdir. Lakin bu istiqamətdə tədqiqatların azlıq təşkil etməsinin bir səbəbi əldə edilən mətnlərin say etibarilə az olmasıdır, ikinci önəmli bir maneə mətnlərin yazıldığı əlifbadır. Çünki ibrani hərfli karaim mətnlərini düzgün şəkildə oxumaq və başa düşmək üçün ibrani əlifbasını və oxuma qaydalarını mükəmməl şəkildə bilməklə yanaşı, həmçinin, karaim türkcəsini və ya hər hansı türk dilini bilmək vacibdir.

Siyasi, coğrafi, dini, iqtisadi və sosioloji səbəblərdən əhalisi azalan, dil və mədəniyyətini itirmək təhlükəsi ilə üzləşən Karaim türklərinin dili YUNESKO-nun "təhlükədə olan dillər" siyahısına daxil edilməsindən sonra elm aləmində böyük marağa səbəb olmuşdur. Günümüzdə yox olma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalan karaim dilinin öyrənilməsi türkoloji tədqiqatların aparılması üçün olduqca önəmlidir. Bu mətnlər sayəsində karaim dilinin özünəməxsus əlamətlərinin müəyyən edilməsi, müasir türk dilləri ilə



müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, həmçinin qədim türk elementləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin araşdırılması, eyni zamanda, ibrancənin karaim dilinə təsiri, transkripsiya və transliterasiya məsələləri, əlifbanın türk fonetik sistemə uyğunlaşdırılması və s. bu kimi istiqamətlərdə tədqiqatlar aparmaq mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Atmaca Emine. "Vilnius Universiteti Merkez Kütüphanesindeki Karaim Türkleri Koleksiyonu", *Dil Araştırmaları*, Güz 2016/19, s.153-175
2. Budnik, Natalya. "Rusya Milli Kütüphanesinde (Sankt-Petersburg) ve Rusya İlim Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünün Sankt-Petersburg Şubesinde Bulunan Kırım Karaylara Ait El Yazmaları Koleksiyonlarının İnceleme Perspektifleri", [Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi](#). Yıl: 1, Sayı: 1, Kış 2008, s. 73-80.
3. Çulha Tülay. "İbrani Harfli Anonim Tevarih-i Al-i Osman Üzerine". *Between Religion and Language*, İstanbul, 2011, s. 85-99
4. Çulha Tülay. Kırım Karaycasının Katık Mecmuası. Ankara, 2015, 600 s.
5. Diringer David. The Alphabet, A key to the history of mankind, vol. I-II, New York, 1968, s.452
6. Öztürk Abdülkadir. "Karay yazı dili", *Journal of Turkish Language and Literature*. Volume:1, Issue: 1, Summer 2015, s.61-70
7. Şayhan Fatih. "Karay Türklerinin Yakarı Metinlerinde Kudüs", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* Volume: 48, Winter-2020, p. 291-302
8. Tekin Talat. Tarih boyunca türkçenin yazımı. Ankara, 1997, 136 s.
9. User Şirin Hatice. Başlangıcından günümüze türk yazı sistemleri. Ankara, 2020, s.432
10. Zajaczkowski A., "Karaim edebiyatı", çev: İlker Pak, *Türk lehçeleri ve edebiyatı dergisi*, 1996, s.13-20



Azərbaycan tapmacalarının dilində hibrid(calaq) sözlər
(Hybrid (composite) words in the azerbaijani riddles)
(Гибридные (составные) слова в азербайджанских загадках)

Arif Sədrəddin oğlu Kazımov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan tapmacalarının dilində işlənmiş eyni mənalı və sinonim səciyyəli hibrid sözlərdən bəhs olunur. Məlum olur ki, tarixən yazılı abidələrin, folklor nümunələrinin, eləcə də tapmacalarımızın dilində işlənmiş həmin sözlərin bir qismində semantik inteqrasiya baş verdiyindən yanaşı işlənən eyni mənalı və ya sinonim səciyyəli olmuş iki sözün biri hal-hazırda işlənsə də, o biri mənaca köhnəlmiş vəziyyətə düşmüş, ayrıca həmin mənada işlənmir. Məqalədən aydın olur ki, əslində belə sözlər əvvəllər müxtəlif qəbilə və tayfa dillərində, bəlkə də, eyni mənə bildirmişdir. Çünki müxtəlif zamanlarda Azərbaycanda yurd salmış türkdilli etnoslar dialekt və şivələrimizin leksikasında müəyyən iz qoymuşlar. Məhz bu kimi səbəblərin mövcudluğu nəticəsində tapmacalarımızın dilində hibrid sözlər işlədilmişdir. Məqalədə hibrid sözlərin işlənmə məqamları tapmaca nümunələri əsasında ətraflı şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: semantik inteqrasiya, hibrid(calaq) sözlər, leksik vahid, fonosemantik dəyişmə, anlam

Resume

The article considers hybrid words with the same meaning, as well as synonymous hybrid words used in the riddles of the Azerbaijani language. The study reveals that in some words used in historically written monuments, folklore examples, as well as in riddles as a result of the semantic integration that has occurred, one of two adjacent standing words with the same or synonymous meaning is used today, and the other is obsolete and individually has no meaning.

It can be clearly observed from the article that in fact such words may have had the same meaning in ancient languages of different tribes and communities. The Turkic-speaking ethnic groups that have settled in Azerbaijan at different times have left their traces in our dialects. As a result of these reasons, hybrid words were used in the language of our riddles. The article details examples of hybrid words based on examples of riddles.

Key words: semantic integration, hybrid (composite) words, lexical unit, phonosemantic variation, meaning.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются гибридные слова с одинаковым значением, а также синонимичные гибридные слова, использованные в загадках азербайджанского языка. Благодаря данному исследованию выясняется что, в некоторых словах использованных в исторически письменных памятниках, фольклорных образцах, а также в загадках в результате произошедшей семантической интеграции одно из двух рядом стоящих слов с одинаковым или синонимичным значением употребляется в настоящее время, а другое является устаревшим и в отдельности в этом же значении не употребляется. Из статьи очевидно, что на самом деле такие слова в древности в языках различных племен и общин, возможно, имели одинаковое значение. Так как, поселившиеся в разное время на территории Азербайджана тюркоязычные этносы оставили след в наших диалектах. В результате наличия таких причин в языке наших загадок использовались гибридные слова. В статье подробно описаны примеры гибридных слов на основе примеров загадок.

Ключевые слова: семантическая интеграция, гибридные (составные) слова, лексическая единица, фоносемантическая вариация, значение.



GİRİŞ

Müxtəlif dillərə və dialektlərə məxsus eyni mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində düzəlmiş sözlərə hibrid (calaq) sözlər deyilir. Hibrid sözlər daha çox qədim yazılı abidələrdə, folklor materiallarında, o cümlədən milli tapmacalarımızın dilində işlənmə səviyyəsinə görə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Dilçilik ədəbiyyatlarında hibrid sözlərin üç işlənmə məqamı öz əksini tapmışdır.[1, 149-166].

1. Qədim sinonim sözlərdən birinin semantik cəhətdən arxaikləşməsi ilə formalaşan hibrid sözlər;
2. Milli sözlərimiz və alınmaların birləşməsi nəticəsində yaranmış hibrid sözlər;
3. Müxtəlif mənşəli alınma sözlərin calaqlanması əsasında formalaşmış hibrid sözlər.
Təsnifata uyğun olaraq, birinci bəndə aid hibrid sözlərə nümunə kimi təqdim etdiyimiz bəzi tapmacalara diqqət yetirək:

**Sarı saqqal,
Uzun hoqqar,
Onu tapmıyan
Olsun çaqqal.** *Qarğıdalı* [2, 102].

Nümunədə “ qarğıdalı”, “sarı saqqal, uzun hoqqar” epitetləri ilə səciyyələndirilir. Tapmacada “hoqqar” sözü də “ uzun və hündür” anlamındadır. Nəzərdə tutduğumuz calaq sözün (uzun hoqqar) bir tərəfi ədəbi dil, digəri isə şivə sözüdür. Qərb şivələrində hoqqar bir neçə leksik anlamda da işlənir.(1. “uzunboylu adam”, 2. “ ayaqları, boynu və dimdiyi uzun quş” [Su qırxlarında olur hoqqar], [Lap uzun adama uzunhoqqar adam diyərik] [3 , 242].

Hoqqar kəlməsi bəzi şivələrdə [Başkeçid) uzun sözü ilə sinonim kimi qalmaqdadır. [Boydan hoqqar bir şeydi, süyümsüz]. Hətta Quba şivələrində **hoqqargərdən**(uzun bədən) sözü də var. Nəhayət, hoqqar kəlməsinin semantikasında uzunluq anlayışının olduğu göz önünə gəlir və uzun hoqqar kəlmələrinin sinonim mənalı sözlərin calaqlanması olduğu aydınlaşır. Əslində belə sözlər ola bilsin ki, əvvəllər müxtəlif tayfa dillərində , bəlkə də, eyni məna bildirmişdir. Çünki müxtəlif zamanlarda Azərbaycanda məskən salmış türk dili etnosların söz yadigarları- şivələr leksikasında iz qoymuşdur. Ona görə də “ sözlərə tarixin möhürü vurulur, onlarda tarix yaşayır” fikri məqbuldur.

Məlum olduğu kimi hibrid sözlərin bir qismi milli sözlərimizlə alınma sözlərin calaqlanması nəticəsində formalaşmışdır. Belə ki, qoşa işlənən eyni və ya yaxın mənalı iki söz qohum tayfa dillərinin leksik vahidi olduğu kimi, hətta ayrı-ayrı dillərində də sözü ola bilər. Tapmacalarımızın dilində də bu səpkili nümunələrə rast gəlmək mümkündür.

Dırazı qıç, uzun saqqal. *Qarğıdalı* [4 , 53]

Nümunədə “ uzun” azərbaycancadır, dıraz/ diraz- farsca olub, hər iki leksik vahid eyni mənalıdır(“uzun” deməkdir). “ Uzundraz” sözü bəzən, sadəcə olaraq, “uzun” kimi də işlədilir. Uzun sözü ədəbi dil leksikonu üçün məlum (uz+ un) olsa da, fars mənşəli draz hissəsi məhculdur. Əslində bu söz uzun-uzun demək olub müxtəlif mənşəli eyni mənalı sözlərin calaqlanmasıdır.

Tapmacalarımızın dilində elə hibrid sözlər var ki, onların tərəfləri müxtəlif mənşəli alınma sözlərin calaqlanmasından ibarətdir.



Gennən gördüm qara qura
İrəli gəldim hezar para
Yedim gördüm qənd,şəkər
İləri getsəm, məni çəkər. *Böyürtkən*. [5, 57].

Yaxud

O yanı çəpər, bu yanı çəpər
İçində attı çapar.
Uzaqdan baxtım bir qara palçıq,
Ağzıma saldım qənd-şəkər. *Çiyələk* [Yenə orada, 57].

Nümunədə işlənmiş “qənd, şəkər” hibridləri alınma dillərə məxsus calaqlanmadır. Belə ki, “şəkər” sözünün əslı qədim hind dili olan sanskrit dilinə məxsusdur. Tarixi məlumata görə, eramızdan əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin qoşunları möcüzələrlə dolu olan Hindistana çatdıqda yeni və qeyri-adi əşyalara təsadüf etmişlər. Belə möcüzəli əşyalardan biri də ağ rəngli şirin kütlə idi. Hindistanın yerli sakinləri olan hinduslar bu kütləyə “şakkara” deyirmişlər. Sonra bu söz qismən fonetik dəyişikliyə uğrasa da, indi də bir sıra dillərdə eyni mənada işlənməkdədir. Dilimizdəki “şəkər” sözü də (fars dilindən alınmışdır) eyni qəbildəndir. Həmin ifadə “saxar” formasında rus dilində də işlədilir. Ərəb mənşəli “qənd” də eyni mənəni (şərbət) ifadə edir. [6, 192].

Faktlardan aydın olur ki, qədimdən bəri müxtəlif dillərə və dialektlərə məxsus eyni mənəli sözlərin bir vahiddə birləşməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Doğrudur, hibrid sözlər daha çox canlı danışıq dilinə xasdır. Dilçilik ədəbiyyatlarında calaq sözlər bir qayda olaraq, xalqın təfəkkür tərzı ilə əlaqələndirilir.

XIX əsrin alman tədqiqatçısı V. Vunda görə, belə söz işlətmə, əsasən, ibtidai xalqların dillərinə xasdır. Mədəni xalqlardan isə daha çox qızğın temperamentli cənub xalqları belə ifadə tərzindən istifadə edirlər. Ona görədir ki, Avropa xalqları içərisində daha çox italyan dilində bu kimi ifadələr çoxdur.[7, 324]

Tapmacalarımızın dilində hibrid sözlərin bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, tərkibindəki alınma sözlərin daxili formasının aydın olmaması nəticəsində eyni ifadə tərkibində eyni anlayış iki dəfə təkrarlanmış olur:

Ərəb gedər irzi yox,
Yulğun yanar közü yox,
Zirzəmidə işləmiş
Ağzı qara, gözü yox. *Zəli* [8,52]

Ərəb atlandı,
Quyruq bulandı
Qum səpələndi. *Qazan və bişən xörək* [Yenə orada, 33].

Birinci tapmacanın cavabı “zəli” ilə “ərəb” anlayışları qarşılaşdırılmışdır. Qara rəngli zəli ilə qara anlamını ifadə edən “ərəb” sözü işlədilmişdir. İkinci tapmacada sacayağı üstünə qoyulmuş qazanda bişən xörək və ona tökülən duzdan danışıılır. Tapmacada sacayağı-ata, üstündəki qara qazan-ərəbə,



qaşıqla xörəyin qarışdırılması- quyruğun bulanmasına (burada qaşığın hərəkəti heyvan quyruğunun bulanması ilə müqayisə edilmişdir), xörəyə duz tökülməsi isə qumun səpələnməsinə bənzədilmişdir). Bu tapmacada da maraqlı cəhət “ərəbin qara qazana bənzədilməsidir”. Tədqiqatlardan aydın olur ki, ərəb tərcümədə elə “qara” deməkdir. Bu ifadə zənci sözünə də şamil olunur.(zənci də “qara” deməkdir). Müqayisə et: ərəbzənci- Ərəbzənci və.s

**Gör nə çuxası var munun,
Məngilə yaxası var munun,
İgnə ilə dəlmədeşik,
Gör nə səfası var munun.** *Limon* [Yenə orada, 60].

**Ənbərən yaxası var bunun
Gör nə səfası var bunun
İgnə ilə dəlik, deşik
Gör nə səfası var bunun.** *Limon* [Yenə orada, 60].

Nümunədə işlənmiş “dəlik, deşik”hibridləri dilimizə məxsus sinonim calaqlanmışdır. T. Hacıyev “dəlik,deşik” sözlərində səs əvəzlənmələrini l-nın ş-ya, yaxud ş-nın l-ya keçməsinə eradan əvvələ aid dil faktı kimi qeyd etmişdir.[9,343].

Onu da qeyd edək ki, “ dəlmək” sözünün ilk mənası “kəsmək” olsa da, folklor nümunələrində “ deşik” sözü ilə sinonim kimi işlənməkdədir. Qaçaq Nəbi dastanında Həcər xanımın dilindən deyilmiş:

**Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi!
Qazamat dalını dələsən, Nəbi! [10, 54].**

Nümunədə “dəl” sözü dəlmək, deşmək mənalıdır. Bəzən şivələrdə tülkü yuvasına, yer altı oyuq yerə deşik, bəzən dəlmək deyirlər.

Bütün hallarda hər iki söz kökünün mənası eyniləşir. Deməli, əslində dəlmədeşik sözləri iki eyni mənalı sözlərin calaqlanması olub qoşa işlənərək əlavə mənə çalarları da qazanmışdır.

Tapmacaların dilində işlənmiş toy- düyün ifadəsi də hibrid(calaq) söz kimi işlənir.

**Dağdan gəlir dağ kimi,
Düğünü-gözəl kəhər at,
Ayağında qıl sicimi
Düğünü gözəl kəhər at.** *Toy, zurna* [8, 30].

Toy-düyün sözünün ikinci tərəfi bu gün Azərbaycan dilində toy mənasında mənasında işlənmir. Lakin həmin leksik vahid əvvəllər sinonim mənalı olmuşdur. Əslində qədim zamanlarda toy “qonaqlıq, yemək-içmək məclisi”, düyün isə indiki “toy” mənasında olmuşdur. Toy sözü “ qonaqlıq, yemə-içmə” anlamında “ Kitabi-Dədə Qorqud dastanları”nda işlənilib: “ Dirsə xan dişli əhlinin söziylə ulu toy elədi, hacət dilədi”, “ Yalançı oğlu Yalancuq kiçi düğünün eylədi. Ulu düğüninə vədə qodı” [11 , 40; 77]. Çox güman ki, ədəbi dildəki “doymaq” sözünün kökü də bu toy sözü ilə bağlıdır. Bunu həmin dastanın belə bir misalında da görürük: “ Dolımından aqarasa baba görkli, Ağ südünü balasına doyunca əmizdirsə gözəl olar”Yəni, ana ağ südünü balasına



doynca əmizdirsə, gözəl olar. Düyün sözü isə indiki toy mənasında olmuşdur. XIII əsr abidəsi "Dastani Əhməd Hərami" də də düyün toy anlamındadır" Dügün eylədi, kəbin etdi, aldı, Əcəb budur anı həm bəkr buldı" [12 ,73]. Azərbaycan tapmacalarının dilində hər iki ifadə bəzən yanaşı işlədilmişdir:

**Toyda, düyündə gəzər,
Səsi aləmi bəzər,
Qabırsağı qatbaqat
Gah yavaşı, gah da bərk dart[*Qarmon*]. [6 ,83].**

Türk dillərinin bəzilərində (Qaqauz dilində) dünür (сватовство),dünürçü (сват), düyün

(свадьба) kəlmələri işlədilir. Onlarda toy yox, yalnız düyün sözü mövcuddur. İndi də dü:n qaqauzca toy anlamlıdır.

Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki hal-hazırda özbəklər toya düyün deyirlər. T. Hacıyev və E. Əzizov göstərir ki, toy oğuzca, düyün türkcə olub qəbilə- tayfa dillərinə aid olmuşdur [13 , 13]. Mənbələrə istinadən belə demək mümkündür ki, düyün yalnız evlənmə mərasimi ilə əlaqədar işlədilir. Düyün "iki gənci bağlayan, düyünləyən" deməkdir, yalnız evlənmə ilə bağlıdır. Toy isə həm də " bayram, şadlıq" mənalərini əks etdirib. M.P.Vaqifin qoşmalarında "düyün" sözü hal-hazırda işlətdiyimiz mənada öz əksini tapmışdır.

**Düyün oldu, bütün xublar yığıldı,
Gəlmədi bir bizim gülbədən gəlin.
Sən gəlmədin deyin, yasa batmışam,
Gəl, gör, ey zülfü yasəmən gəlin. [14 , 69].**

Azərbaycan dialekt və şivələrində (Borçalı, Qazax) isə "toy" fərqli anlamda "aşıq, çalğıçı"; toyda musiqi çalan üçlük.- Gederdim o kətdən toy gətirərdim [15 , 504].və.s. Tapmacalarımızın dilində işlədilmiş müxtəlif çeşidli hibrid sözlər haqqında bir məqalə çərcivəsində bəhs etmək imkan xaricindədir. Növbəti yazılarımızda bu məsələyə bir daha qayıdacağıq.

Слова, образованные сочетанием слов одинакового значения, принадлежащих разным языкам и диалектам, называются гибридными (составными) словами. Особую актуальность гибридные слова приобретают в связи с уровнем их использования в более древних письменных памятниках, фольклорном материале, в том числе в языке наших национальных загадок.

В лингвистической литературе можно найти три варианта употребления слов-гибридов.[1, 149-166].

1. Гибридные слова, образованные путем семантической архаизации одного из древних синонимических слов;
2. Гибридные слова, образованные сочетанием наших национальных слов и заимствований;
3. Гибридные слова, образованные на основе склонения заимствованных слов различного происхождения.

В соответствии с классификацией обратим внимание на некоторые загадки, которые мы приводим в качестве примеров гибридных слов, относящихся к первому пункту:

**Sarı saqqal,
Uzun hoqqar,
Onu tapmıyan
Olsun çaqqal. *Qarğıdalı* [2, 102].**



В данном примере он характеризуется эпитетами “ qarğıdalı”, “sarı saqqal, uzun hoqqar”. В загадке слово “ hoqqar ” также означает “ длинный и высокий”. Одна сторона указанного гибрида (uzun hoqqar)- это литературный язык, а другая- диалектное слово. В западной традиции hoqqar также используется в нескольких лексических значениях. (1. “высокий человек”, 2. ”птица с длинными ногами, шей и клювом” [Su qıraqlarında olur hoqqar], [Lap uzun adama uzunhoqqar adam diyərik] [3, 242].

Слово hoqqar остается синонимом слова длинный в некоторых диалектах [Башкечид]. [Boydan hoqqar bir şeydi, süyümsüz]. В одном из Губинских диалектов есть слово **hoqqargərdən** (длинное тело). Наконец, становится ясным, что в семантике слова есть понятие длины, и что слова hoqqar и uzun являются синонимами. На самом деле такие слова, может быть, и раньше в разных племенных языках имели одно и то же значение.

Поселившиеся в разное время на территории Азербайджана тюркоязычные этносы оставили след в наших диалектах посредством определенных слов. Поэтому идею ”на словах печать истории, в них живет история” можно считать приемлемой.

Как известно, часть гибридных слов образовалась в результате скрещивания заимствованных слов с нашими национальными. Таким образом, два слова с одинаковым или близким значением, употребляемые в паре, могут быть как словами отдельных языков, так и лексическими единицами родственных племенных языков. В языке наших загадок также можно найти примеры таких загадок.

Dirazı qıç, uzun saqqal. Qarğıdalı [4 , 53]

В данном примере “uzun“ - на азербайджанском, diraz/ diraz- на персидском, обе лексические единицы имеют одинаковое значение (означает ”длинный”). Слово “uzunduraz” иногда используется просто как ”uzun”. Слово “uzun” известно лексикону литературного языка сочетанием двух частей (uz+ un), однако дразская часть персидского происхождения неизвестна. На самом деле это слово означает долго-долго, и является составным сочетанием слов одного и того же значения разного происхождения.

В языке наших загадок есть такие гибридные слова, стороны которых являются заимствованными словами различного происхождения.

**Gennən gördüm qara qura
İrəli gəldim hezar para
Yedim gördüm qənd,şəkər
İləri getsəm, məni çəkər. Böyürtkən. [5, 57].**

Или

**O yanı çəpər, bu yanı çəpər
İçində attı çapar.
Uzaqdan baxtım bir qara palçıq,
Ağzıma saldım qənd-şəkər. Çiyələk [Yenə orada, 57].**

Использованные в примерах слова “qənd, şəkər” являются сочетанием характерным для заимствованных слов. Таким образом, происхождение слова “şəkər” восходит к санскриту, древнеиндийскому языку. Согласно историческим данным, в IV веке д.н.э. войска Александра



Македонского наткнулись на новые и необычные вещи, когда достигли Индии, полной чудес. Одним из таких чудодейственных предметов была сладкая масса белого цвета. Индусы, коренные жители Индии, называли эту массу “шаккара”. Хотя тогда это слово претерпело частичные фонетические изменения, оно все еще используется в том же значении в ряде языков. Слово “şəkər” в нашем языке (заимствовано из персидского) тоже из этого ряда слов. Это же выражение употребляется и в русском языке в форме “сахар”. Слово “qənd” арабского происхождения означает то же самое (сироп). [6, 192].

Из фактов видно, что с древних времен широко распространено явление объединения в одной единице слов одного значения, принадлежащих разным языкам и диалектам. Гибридные слова более свойственны живому разговорному языку. В лингвистической литературе такие сочетания слов, как правило, связаны с образом мышления народа.

Согласно немецкому исследователю В.Вунду такое словоупотребление характерно в основном для языков первобытных народов. А из культурных народов такой способ выражения используют южные народы с более вспыльчивым темпераментом. Это связано с тем, что среди европейских народов больше таких выражений в итальянском языке.[7, 324]

Еще одним аспектом гибридных слов в языке наших загадок является то, что в результате неясности внутренней формы заимствованных слов в их составе одно и то же понятие в составе одного и того же выражения повторяется дважды:

**Ərəb gedər irzi yox,
Yulğun yanar közü yox,
Zirzəmidə işləmiş
Ağzı qara, gözü yox. Zəli [8,52]**

**Ərəb atlandı,
Quyruq bulandı
Qum səpələndi. Qazan və bişən xörək [Yenə orada, 33].**

В ответ на первую загадку были придуманы понятия “zəli” и “ərəb”. Наряду с “zəli” использовалось слово “əgəb”, тоже означающее черный. Во второй загадке говорится о вареном блюде в кастрюле, выложенной на тарелку, и соли, насыпанной в нее.

В загадке саджаягы уподобляется лошади, черная кастрюля на ней – арабу, перемешивание блюда ложкой-размытию хвоста (здесь движение ложки сравнивали с размытием хвоста животного, а сыпать соль на блюдо сравнивали с разбрасыванием песка).

Интересным аспектом этой загадки также является то, что “араб похож на черную кастрюлю”. Из исследований видно, что араб в переводе означает “черный”. Это выражение также относится к слову “zənci”- негр.(негр также означает “черный”). Сравните: əgəbzənci- Ərəbzəngi и т.д.

**Gör nə çuxası var munun,
Məngilə yaxası var munun,
İgnə ilə dəlmədəşik,
Gör nə səfası var munun. Limon [Yenə orada, 60].**

**Ənbərən yaxası var bunun
Gör nə səfası var bunun
İgnə ilə dəlik, deşik**



Gör nə səfəsi var bunun. *Limon* [Yenə orada, 60].

Использованные в примерах гибридные слова “dəlik, deşik” стали синонимами в нашем языке. Т. Гаджиев отметил в словах “dəlik, deşik” звуковые замены л на ш, или переход ш на л, как языковой факт, относящийся к временам д.н.э. [9,343].

Также следует отметить, что хотя первое значение слова “dəlmək”, “резать” в фольклорных примерах оно употребляется как синоним слова “дыра”. В Дастане "Гачаг Наби" с уст Хаджар ханум:

Mənim bu günəmdə gələsən, Nəbi!
Qazamat dalını dələsən, Nəbi! [10, 54].

Слово “dəl” означает прокалывать, продырявить. Иногда в диалектах называют нору в лисьем гнезде deşik, иногда dəlmək. Во всех случаях значение обоих корней слова идентично. Таким образом, на самом деле слова dəlmedeşik являются сочетанием двух слов одинакового значения и приобрели дополнительные оттенки значения. Выражение toy-düyün (свадебные узлы) употребляемое в языке загадок, также трактуется как гибридное слово.

Dağdan gəlir dağ kimi,
Düğünü-gözəl kəhər at,
Ayağında qıl sicimi
Düğünü gözəl kəhər at. *Toy, zurna* [8, 30].

Вторая сторона слова “toy-düyün” сегодня в азербайджанском языке не употребляется в значении свадьба. Но эта лексическая единица ранее имела синонимическое значение. На самом деле, в древние времена “toy” было в смысле “вечеринки, еды и питья”, а “düyün” -в смысле нынешней “свадьбы”.

Слово “toy” было придумано в “эпосе Китаби-Деде Горгуда” в значении “гость, еда, питье”:

“Dirsə xan dişi əhlinin söziylə ulu toy elədi, hacət dilədi”, “Yalançı oğlu Yalancuq kiçi düğünün eylədi. Ulu düğüninə vadə qodı” [11 , 40; 77].

Скорее всего, корень слова “doymaq” в литературном языке также связан с этим словом свадьба. Мы видим это и в одном из примеров того же эпоса:

“Dolımından aqarasa baba görkli, Ağ südünü balasına doyunca əmizdirsə gözəl olar”. То есть, если мама кормит ребенка белым молоком, это очень хорошо.

А слово узел было в нынешнем смысле свадьбы. В памятнике XIII века ”Эпос Ахмеди Гарем” слово düyün узел также означает свадьбу ”Düğün eylədi, kəbin etdi, aldı, Əcəb budur anı həm bəkr buldı” [12 ,73]. В языке азербайджанских загадок оба выражения иногда употреблялись вместе:

Toyda, düyündə gəzər,
Səsi aləmi bəzər,
Qabırsağı qatbaqat
Gah yavaş, gah da bərk dart[*Qarmon*].[6 ,83].

В некоторых тюркских языках (в гагаузском) дюнюр (сватовство), дюнюрчу (сват), узел (свадьба) слова также используются. В них нет свадьбы, есть только слово узел. В результате выражение Гагаузская свадьба имеет смысл.



Т. Гаджиев и Е. Азизов указывают, что свадьба была огузской , узел - тюркским и принадлежала к племенным языкам [13, 13]. Ссылаясь на источники можно сказать, что узел употребляется только в связи с церемонией бракосочетания. Узел означает ”связывающий, завязывающий двух молодых людей”, он связан только с браком. А свадьба также отражала значение ”праздника, торжества”. В сочинениях М.П.Вагифа слово “düyün” находит свое отражение в том смысле, в каком мы его используем в настоящее время.

**Düyün oldu, bütün xublar yığıldı,
Gəlmədi bir bizim gülbədən gəlin.
Sən gəlmədin deyin, yasa batmışam,
Gəl, gör, ey zülfü yasəmən gəlin. [14 , 69].**

В азербайджанских диалектах (Борчалы , Газак) “toy” употребляется в значении “aşıq, çalğıçı” т.е. трое исполнителей на свадьбе.- Gederdim o kətdən toy gətirərdim [15 ,504] и др.

Невозможно рассказать все о разнообразии гибридных слов, используемых в языке наших загадок в одной статье. Мы еще вернемся к этому вопросу в наших следующих статьях.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov .B.B. Azərbaycan şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı, Bakı; BDU, 1994, səh 149-166.
2. Xulufli V. Tapmacalar. Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin nəşriyyatı, Bakı,1928, səh 102
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı; 1967, səh 247
4. Xulufli V. Tapmacalar. Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin nəşriyyatı, Bakı: 1928, səh 53.
5. Yenə orada, səh 57
6. Kazımov. A. Sırlı-sehrli tapmacalar. Bakı: “Elm və təhsil” 2018, səh 192.
7. Adilov. M. Əyləncəli dilçilik. Bakı: “Elm və təhsil” 2014 , səh 324
8. Zeynalli. H. Azərbaycan tapmacaları. Bakı: 2013, səh 33.
9. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı III cild, Bakı: 2013 , səh 343.
10. Azərbaycan xalq dastanları IV cild, Bakı: 2013, səh 342
11. Azərbaycan folkloru külliyyatı XII cild (Dastanlar II kitab), Bakı: 2009, səh 40; 77
12. Dastani- Əhməd Hərami, Bakı: “ Gənclik”, 1978, səh 33
13. Hacıyev. T. Əzizov. E. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında Bakı:səh 224
14. M.P.Vaqif. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Azərənər” 1957, səh 122.



İMADƏDDİN NƏSİMİNİN TÜRK (AZƏRBAYCAN) “DİVANİ”NDA NİDALARIN
FUNKSIONAL-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(İMADADDİN NESİMİNİN TÜRKÇE (AZERBAIJANI) DİVANININDA ÜNLEMLERİN (NİDALARIN)
FONKSİYONEL-TARZ ÖZELLİKLERİ)
(IN İMADEDDİN NASIMI'S TURKISH (AZERBAIJANI) "DIVAN" FUNCTIONAL-STYLISTIC FEATURES OF
EXCLAMATORY)

Sərvər Əli oğlu Şirinov
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı,

XÜLASƏ

Məqalədə Nəsiminin divanında işlənmiş nidaları tədqiq etmişik. Apardığımız araşdırmalar çox maraqlı faktları üzə çıxarmışdır. Məsələn, *qəm-kədər*, *qorxu*, *narahatlıq* bildirən məşhur *ah* sözü divanda cəmi-cümlətən 20 dəfə işlənmişdir. Lakin *çağırış* bildirən *ey* nidası isə rekord səviyyədə – 1097 dəfə işlənmişdir. Divanda işlənən 20 *ah* sözünün heç biri sırf nida funksiyasını daşımır. Həmçinin tədqiqat göstərir ki, *mərhaba*, *heyhat*, *eyvah*, *hey-hey* nidalarına isə cəmi bir-iki şeirdə təsadüf edilir. Müasir ədəbiyyatımızda işlənən *ax*, *oy*, *uy*, *eh*, *ay*, *tfu* və s. nidalara isə divanda rast gəlinmir.

Nəsiminin yaradıcılığında nidalardan istifadə məsələsində bu cür kəskin fərqliliyin səbəbi *hüruflilik* ideyaları ilə bağlıdır. Filosof-şair divanında işlətdiyi nidaların həm qrammatik, həm də poetik funksiyalarından yüksək səviyyədə istifadə etmişdir.

Açar sözlər: *Nəsimi*, *divan*, *Azərbaycanca*, *türkçə*, *nida*, *xüsusiyyət*, *qrammatika*, *poetika*, *hüruflilik*.

ÖZET

Makalede Nesimi'nin "Divanı"nda bulunan ünlemleri (nidaları) inceledik. Araştırmamız birçok ilginç gerçeği ortaya çıkardı. Örneğin, *üzüntü*, *korku*, *huzursuzluk* anlamlarına gelen "*ah*" kelimesi divanda toplamda 20 defa geçmektedir. Ancak, *çağrı* anlamını bildiren "*ey*" ünlemi rekor düzeyde kullanılmıştır – 1097 kez. Divanda kullanılan 20 "*ah*" kelimesinden hiçbiri ünlem fonksiyonunda işlenmemiştir. Araştırmadan anlaşılıyor ki, "*mərhaba*", "*heyhat*", "*eyvah*", "*hey-hey*" kelimeleri bir-iki şiirde geçmiştir. Modern edebiyatımızda kullanılan "*ax*", "*oy*", "*uy*", "*eh*", "*ay*", "*tfu*" vb. ünlemler eserde bulunmamaktadır.

Nesimi'nin eserlerinde ünlem kullanımındaki bu kadar keskin bir farklılığın nedeni *hurufilik* fikirlerinden kaynaklanmaktadır. Filozof-şair divanında kullandığı ünlemlerin hem gramer, hem de poetik (şiirsel) işlevlerinden yüksek düzeyde kullanmıştır.

Anahtar sözcükler: *Nesimi*, *divan*, *Azərbaycanca*, *Türkçe*, *ünlem*, *özellik*, *gramer*, *poetika*, *hüruflilik*.

SUMMARY

We have investigated the exclamatories used in Nasimi's "Divan" in the article. Our research has revealed very interesting facts. For example, the word "*ah*" was used 20 times in the divan to express *grief*, *fear* and *anxiety*. However, the word "*ey*" was used at a record level - 1097 times. 20 "*ah*" words used in the divan do not function as exclamations. The research also shows that the shouts of "*marhaba*", "*heyhat*", "*eyvah*", and "*hey-hey*" are found in only one or two poems. "*Ax*", "*oy*", "*uy*", "*eh*", "*ay*", "*tfu*", etc. used in our modern literature cries are not found in the "divan".

The reason for such a sharp difference in the use of exclamations in Nasimi's work is due to the ideas of literacy. The philosopher-poet made high use of both the grammatical and poetic functions of the exclamations he used in his divan

Key words: *Nasimi*, "*Divan*", *Azerbaijani*, *Turkish*, *exclamation*, *feature*, *grammar*, *poetics*, *literacy*.

GİRİŞ

Filosof-şair İmadəddin Nəsimi hüruflizmin insana məhəbbət, insanı müqəddəsləşdirmək, kamil insanı Allaha bərabər tutmaq kimi humanist ideyalarını yaradıcılığında yüksək səviyyədə əks etdirmişdir. Ədaləti sevən, zülmə, haqsızlığa, istismara nifrət edən şair hüruflizm təlimini dərindən mənimsəmiş və onu yaymağa, təbliğ etməyə başlamışdır. Hüruflilik ideyaları onun təfəkkürünü, dünyagörüşünü, məslək və əqidəsini formalaşdırmış və bir şair kimi özünəməxsus fərdi yaradıcılıq üslubunu müəyyənləşdirmişdir. Məlumdur ki, ədəbi dilin üslubları məhz təfəkkürə əsasən müəyyən olunur. "Nəsimi üslubu" deyilən bu

məşhur üslub yaradıcılıq prosesində məhz özünəuyğun lazımi sözlərin, ifadələrin işlənməsini tələb etmişdir. Hürufi təliminin humanist mahiyyətindən vəcdə gələn, insanın gözəlliyinə heyran qalan şairin şeirlərində insan ilahi varlıq kimi tərənnüm olunmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli Nəsimi yaradıcılığından bəhs edərkən yazır: “Onun şeirləri insanın qüdrəti haqqında himn kimi səslənir... İmadəddin Nəsimi sarsılmaz iradəsi və möhkəm əqidəsi ilə şəxsiyyətin bütövlüyünün və əzəmətinin təkrarsız nümunəsini göstərmiş nadir ədəbi siamlardandır [1, s.190].

Tədqiqat

Əlbəttə, belə bir poeziyada *qorxu və narahatlıq, qəm-qüssə* bildirən *ah-uf* nidalarının yox dərəcəsinə olması təbiidir. Biz “yox dərəcəsinə” sözünü təsadüfən işlətmirik. Belə ki, Nəsiminin divanında olan 20 *ah* sözünün heç biri sırf nida funksiyasını ifadə etmir. Görkəmli dilçi alim Muxtar Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” dərslində nidaları indiki vəziyyətinə görə iki qismə ayırır: 1) Müstəqil mənaya malik olmayan söz kimi işlənməyən, elə yaradılışından hiss və duyğuların ifadəsinə xidmət edən nidalər. 2) Müstəqil mənaya malik söz kökü kimi, həm də nida kimi işlənənlər. Müəllif *ah* nidasını məhz ikinci qisim nidalər sırasında verir və buna aid iki misal göstərir: Qonaq dərindən bir ah çəkdi: Vurğunun ahları yüksəlir göyə [2, s.274].

Araşdırmalar göstərir ki, Nəsiminin divanındakı *ah* sözləri məhz müstəqil mənaya malik söz kimi yəni isim və mürəkkəb feilin əsas tərkib hissəsi kimi işlənmişdir. Bəzi misra və beytlərdə *ah* sözünü şair tamam əks mənada işlətməmişdir. Məsələn:

Soydular, çıxardılar başdan ayağa pustumu

Aşiqəm, ah eyləməm, qurbana xoşdur, yaxşıdır [4, s.310].

Beytdən aydın olur ki, aşıqın dərəcəsini soyub onu öldürürlər, lakin o, yenə də *ah* eləmir. Çünki onun ürəyində əbədi eşq – ilahi eşq yaşayır və eşq yolunda qurban gedən aşıq nəinki *ah* çəkmir, hətta bundan xoşhal olduğunu bildirir. Beləliklə, bu cür şeirlərdə ənənəvi aşıq obrazı deyil, yeni xarakterli aşıq sürəti ilə qarşılaşırıq. Şairin: “Gülün rüxün gülü, səməni şərmişar edər” [3, s.283] qəzəlində də *ah* sözü həmin üslubi xüsusiyyətə malikdir.

Ah sözünün işləndiyi bir qisim şeirdə isə bu söz digər bir funksiyanı daşıyır. Belə ki, bəzi şeirlərdə lirik qəhrəmanın – aşıqın özünün yox, başqa obrazların *ah* çəkməsindən bəhs olunur. Məsələn:

Gül yanağın həsrətindən bülbül, ey can aşıqi,

Ah edər gül həsrətindən, bilməz xəndan gəlir [3, s.241].

Göründüyü kimi, burada aşıqın özünün yox, bülbülün *ah* çəkməsindən danışılır.

Daha bir misal:

Camalü-surətinə kim ki, olmadı qurban,

İki cahanda nəsibi nədamət olduvü ah [3, s.303].

Bu beytdə də bildirir ki, gözəlin surətinə aşıq olmayanların nəsibi hər iki cahanda nadanlıq və ahdır. Deməli burada da lirik qəhrəman başqalarının *ah* çəkməsindən bəhs edir.

İndi gələk lirik qəhrəmanın özünün *ah* çəkməsi məsələsinə. Divanda işlənən 20 dənə *ah* sözünün bir neçəsi məhz aşıqın özünə aiddir. Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bunların da heç biri nida funksiyasında deyil, müstəqil mənaya malik söz funksiyasında işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Şərbəti-abı şərübü ahü dərdü xuni-dil,

Ey Nəsimi, bil həqiqət, aşıqın aşındadır [3, s.189].

Nəsib olmuş mənə həqdən, nigara,

Dilimdə gecə-gündüz ahü nalə [3, s.45].

Öldürdü bizi, ah, dükənməzmi bu hikmət? [6, s.847-848].

Oxu köksümdən ötüb, qalmış imiş peykanı,

Ah, bildim səbəbi-ahi-dəmadəm nə imiş [5, s.159].

Nəsimiyə məxsus birinci beytdə lirik aşıq *ah* çəkmir, *ah* haqqında fikrini bildirir. İkinci beytdə yenə də *ah* çəkmir? *ahu-naləsinin* çox olduğunu dilə gətirir. Ruhidən və Füzulidən gətirdiyimiz beytlərdə isə *ah* sözü məhz nida kimi işlənmişdir. O (*ah* sözü) dərddə aşıqın konkret bir anda çıxardığı yanıqlı səsi-sədanı ifadə edir. Füzulinin beytində ikinci bir *ah* sözü də vardır ki, buradakı *ah* Nəsimidə olduğu kimi qrammatik mənasına görə isimdir. Həmin misranın sadələşdirilmiş forması belədir: “Ah, ahımın səbəbini indi bildim”.

Beləliklə, Nəsiminin divanında işlənmiş *ah* nidasının təhlili bir daha göstərir ki, şairin lirik qəhrəmanı yarım həsrətilə daim *ah* çəkən, ağlayıb-sızlayan ənənəvi aşıq obrazı deyil. Həmin nidalər onun şeirlərində daha çox poetik üslubi funksiya daşıyır. Şair onlardan, bədii vasitə kimi istifadə etmiş və



şeyrlərinin təsir gücünü, estetik gözəlliyini artmışdır. Yadımıza salmaq ki, *ah* sözü həm nida kimi, həm də isim kimi məhz həmin məqsədlə şeyrlərdə və dram əsərlərdə daha çox işlənir. *Ah* nidasının həmin funksional-üslubi xüsusiyyətindən XX əsr dahi Azərbaycan şairi H.Cavid öz əsərlərində daha çox istifadə etmişdir.

Yuxarıdakı təhlil həm də Nəsimi haqqında formalaşmış ümumi fikri təsdiqləyir. Belə ki, *ah* sözünün işlənmə vəziyyətinin çox məhdud olması bir “*açar*” kimi şairin mübariz, nikbin, döyüşkən poeziyasının ideya-məzmunun istiqamətinin müəyyən edilməsinə kömək edir.

Mərhəba nidası. Bu nidaya şairin bir-iki şeyrində rast gəlinir. Bunların da işlənmə vəziyyəti öz əsas funksiyasına uyğundur. Yəni *sevinc*, *fərəh* və *xoşbəxtlik* bildirən bu nida Nəsiminin şeyrində də eyni mənada işlənməklə, əsas qrammatik-üslubi funksiyanı daşımışdır. Hətta şairin şeyrlərinin birində *mərhəba* nidasından rədif kimi istifadə olunmuşdur ki, bu halda o həm də poetik-üslubi funksiyaya malikdir:

Mərhəba, xoş gəldin, ey ruhi rəvanım mərhəba!
Ey şəkərləb yarı-şirin, laməkanım, mərhəba!
Çün ləbin cami-Cəm oldu, nəfxei- Ruhülqüdüs,
Ey cəmilim, ey camalim, bəhrü kanım, mərhəba!
Gəldi yarım naz ilə, sordu, Nəsimi, necəsən?
Mərhəba, xoş gəldin, ey xırdadəhanım, mərhəba! [3, s.13].

Beş beytdən ibarət olan bu şeyirdə çox güclü *sevinc*, *xoşbəxtlik* hissi təənnüm olunmuşdur. Lirik aşiq yarının gəlişini, görünüşünü və onunla görüşünü böyük ilham və məhəbbətlə ifadə etmişdir. Şeyrin təsirli və gözəl olmasında *mərhəba* nidasının da müəyyən qrammatik-poetik üslubi rolu vardır. Belə ki, bu nidanın köməkçi nitq hissəsi kimi *yüksək sevinc* və *fərəh* bildirməsi onun qrammatik üslubi funksiyadırsa, rədif kimi işlənməklə *ahəngdarlığı* artırması poetik üslubi funksiyasıdır. Qəzəlin iki misrasında *mərhəba* nidası həm əvvəldə, həm də sonda işlənmişdir ki, bu da gözəl təkrir nümunəsi kimi şeyrin poetik-üslubi funksiyası sırasına daxildir. Ümumiyyətlə, parlaq poeziya nümunəsi olan bu qəzəldə dilin gözəlliyi yüksək səviyyədədir. Son beytin xalq danışığı dilinə uyğun olması şeyrin ümumi ruhuna bir səmimilik, sadəlik, şirinlik gətirmişdir.

Şairin “Mərhəba, xoş gəldin, ey dilbər, xoş gördük səni” [3, s.102] misrası ilə başlayan digər bir qəzəlində də *mərhəba* nidasından uğurla istifadə edilmişdir.

Heyhat nidası. Əsasən, *təəssüf*, *təəccüb*, *heyrat* bildirən bu nida da divanda cəmi bir-iki yerdə işlənmişdir.

Günəş bənzər dedim, şol aya, heyhat,
Haçan şol maha hər səyyarə bənzər? [3, s.252].

Aşiq əvvəlcə günəşi aya (sevgilisinə) bənzədir, sonra təəssüf və təəccüblə özündən soruşur ki, səyyarə (burada ay) nə vaxt günəşə bənzəyir? Beytdəki obrazlı fikrin daha təsirli olmasında *heyhat* nidasının da müəyyən rolu vardır.

Məlumdur ki, Nəsimi müləmmələr də yazmışdır. Belə şeyrlərin birində də *heyhat* nidası qrammatik-poetik üslubi funksiyada işlənmişdir.

Suda yoxdur lətafətin canı
Odda varmı məhəbət, heyhat... [4, s.259].

Ümumiyyətlə, *heyhat* nidası Azərbaycan ədəbiyyatında ən az işlənən nidalardan biridir. Hətta danışığı dilində də bu nida, demək olar ki, işlənmir. Buna görə də Azərbaycan dilinə aid dərs vəsaitlərində nida bölməsində bu nida çox vaxt verilmir. M.Füzulinin şeyrlərində də *heyhat* nidasına çox az təsadüf edilir. Lakin dahi şairimiz Hüseyn Cavidin əsərlərində, istisna hal kimi, bu nida çox aktivdir.

Eyvah nidası. Bu nidaya şairin məsnəvilərindən birində rast gəlmək mümkündür:

Müşrikdən edər, müvəhhidi fərq,
Eyvah, ana kim, işi ola zərq [4, s.254].

Buradakı *eyvah* nidası el arasında işlənən “vay”, yaxud “vay onun halına” mənasındadır və şairin xalq dilinin incəliyinə yaxşı bələd olmasının bir nümunəsidir.

Ey nidası. Çağırış bildirən *ey* nidası divanda rekord səviyyədə – 1097-dəfə işlənmişdir ki, bu da həmin nidanın funksional-üslubi xüsusiyyətləri haqqında ayrıca məqalənin yazılmasını şərtləndirir. Vurğulayaq ki, Nəsiminin yaradıcılığında çoxsaylı *ey* nidasının təhlili göstərir ki, dahi şairimiz bu köməkçi nitq hissəsinin qrammatik üslubi imkanlarından yetərinə bəhrələndiyi kimi, bədii-poetik imkanlarından da yüksək səviyyədə istifadə etmişdir.

Nəticə



Tədqiqatda irəli sürülmüş tezislərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ədəbiyyatımızda işlənən *ax, oy, uy, eh, ay, tfu* və s. nidalara divanda rast gəlinmir. Həmçinin divanda 20 *ah* sözünün heç biri sırf nida funksiyasını daşımır. Lakin *çağırış* bildirən *ey* nidası isə rekord səviyyədə 1097 dəfə işlənmişdir. Bunu da deyək ki, divanın tədqiqi göstərir ki, *mərhaba, heyhat, eyvah, hey-hey* nidalarına isə cəmi bir-iki şeirdə təsadüf edilir.

Nəticə olaraq deyək ki, İmadəddin Nəsimi divanında işlətdiyi nidaların həm qrammatik, həm də poetik funksiyalarından dahi söz ustadı kimi yüksək səviyyədə bəhrələnmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. – Bakı: Elm, – 2019, – 452 s.
2. Hüseynov, M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. / M.Hüseynov. – Bak: Şərq-Qərb, – 2007. – 280 s.
3. İmadəddin, N. Seçilmiş əsərləri, II cild. I cild. / N.İmadəddin, tərt. ed. H.Araslı, red., lüğət. müə. T.Kərimli, izah. müə. M.A.Məhəmmədi. – Bakı: – Lider nəşriyyatı, – 2004. – 334 s.
4. İmadəddin, N. Seçilmiş əsərləri, II cild. II cild. / N.İmadəddin, tərt. ed. H.Araslı, red., lüğət. müə. T.Kərimli, izah. müə. M.A.Məhəmmədi. – Bakı: – Lider nəşriyyatı, – 2004. – 373 s.
5. Məhəmməd, F. Seçilmiş əsərləri, VI cild. I cild / F.Məhəmməd. tərt. ed. H.Araslı, red. T.Kərimli. – Bakı: – Şərq- Qərb, – 2005, – 400 s.
6. Musabəyli, A. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Ruhi Bağdadi divanı, II cild. II cild. – Bakı: – Elm və təhsil, – 2011, – 962 S.



Elmi üslubda sintaktik üsulla termin yaradıcılığı
(Syntactic term creation in scientific style)
(Bilimsel tarzda sözdizimsel terim oluşturma)

Mehriban Əliyeva
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutua

XÜLASƏ

Elmi üslub üçün özünü qabarıq şəkildə göstərən, onu digər üslublardan fərqlərdən ən başlıca dil vasitəsi terminlərin çoxluğu sayılır. Elmi üslubda terminlərin çox istifadə olunmasının əsas səbəbi bu terminlərin haqqında bəhs edilən sahənin anlayışlarını ifadə etməsidir. Həmin anlayışları əsas və qeyri-əsas anlayışlara ayırmaq olmaz. Sahə terminologiyasına daxil olan hər bir termin digəri ilə eyni tərtib səviyyəsində durur. Burada maraqlı və fərqləndirici cəhət dayaq, yaxud müəyyən istiqamət üzrə ilkin anlayışların mövcudluğudur. Məhz bu mövcudluq əsas və qeyri-əsas terminlər haqqında fərqli fikirlərin əsasını qoyur. Mətnin qurulması və təşkilinə ənənəvi sintaksis mövqeyindən yanaşsaq, qismən formallaşdırma aparsaq sintaktik konstruksiyaların ardıcılığını müşahidə edirik. Əgər bədii mətnə müəllif müəyyən hadisə və bu hadisələrin iştirakçıları, onların hərəkətləri, davranışları, bir-birinə münasibəti, daxili aləmləri haqqında ardıcıl məlumat verirsə və ya bir-biri ilə bağlı olan hadisələri nəql edirsə, elmi mətnə personaj və hadisələr deyil anlayışlar arasındakı əlaqələrdən bəhs edilir. Bədii mətnə müəllif iki personajın bir-birinə münasibətini öz məqsədinə, şəraitə uyğun olaraq müxtəlif şəkildə şərh edə bilirsə, elmi mətnə müəllif anlayışlar arasındakı əlaqə münasibətləri fakt və sübutlarla üzə çıxarır, bu münasibətin bir və ya müəyyən şərtlər daxilində başqa şəkildə olmasını sübut edir. Müxtəlif elm sahələrində bu əlaqələndirmə, sübut və isbatlar fərqli şəkildə həyata keçirilir. Buna baxmayaraq, elmi mətnlərin formalaşmasında müəyyən bir sintaktik qanunauyğunluq, mətn təşkilinin özünəməxsus sistemi vardır. Elmi mətnə termin yaradıcılığının ən işlək və vacib üsulu sintaktik üsuldür. Ona görə bu üsul ən vacib hesab olunmalıdır ki, belə yaradıcılıq həm də elmi mətnin təşkili prosesini həyata keçirir. Bütün sahə terminologiyalarında terminlərinin yaranmasında sintaktik üsul məhsuldardır. Bunun əsas səbəbini yaradılan yeni terminlərin əvvəl mövcud olan terminlərlə bağlılığı, əlaqəsidir. Burada elmi anlayışın əhatə dairəsinin genişlənməsi, onun yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsi, habelə növlərinin əmələ gəlməsi hadisəsi baş verir. Bu isə daha çox söz birləşməsi şəklində olan terminlərdə özünü göstərir.

Açar sözlər: üslubiyyat, üslub, elmi üslub, altüslub, məqalə, elmi məqalə

SUMMARY

For the scientific style, the main language tool that distinguishes it from other styles is the plurality of terms. The main reason for the use of terms in the scientific style is that these terms express the concepts of the field in question. These concepts cannot be divided into basic and non-basic concepts. Each term included in the field terminology is at the same level of compilation as the other. An interesting and distinctive feature here is the existence of basic concepts of support or a certain direction. It is this existence that gives rise to different opinions about basic and non-basic terms. If we approach the structure and organization of the text from the traditional syntactic point of view, we observe a sequence of syntactic constructions, if we carry out partial formalization. If in the literary text the author consistently gives information about a certain event and the participants of these events, their actions, behaviors, attitudes, inner worlds or narrates related events, the scientific text speaks about the relationship between concepts and not characters and events. In a literary text, the author can interpret the relationship of two characters in different ways according to their purpose and circumstances, while in a scientific text, the author reveals the relationship between concepts with facts and evidence, proving that this relationship exists in one way or another under certain conditions. In different fields of science, this coordination, evidence and proofs are carried out in different ways. Nevertheless, there is a certain syntactic regularity in the formation of scientific texts, a unique system of text organization. The most active and important method of term creation in a scientific text is the syntactic method. Therefore, this method should be considered the most



important, because such creativity also carries out the process of organizing a scientific text. The syntactic method is effective in the formation of terms in all field terminology. The main reason for this is the connection of the new terms with the existing ones. There is an expansion of the scope of the scientific concept, its acquisition of new features, as well as the emergence of species. This manifests itself more in terms of word combinations.

Key words: style, style, scientific style, subtitle, article, scientific article

ÖZET

Bilimsel üslubu digər üsluplardan ayıran temel dil aracı terimlerin çoxluğudur. Terimlerin bilimsel üslupla kullanılmasının temel nedeni, bu terimlerin söz konusu alanın kavramlarını ifade etmesidir. Bu kavramlar temel ve temel olmayan kavramlar olarak ikiye ayrılmaz. Alan terminolojisinde yer alan her terim diğeriyle aynı derleme düzeyindedir. Burada ilginç ve ayırt edici bir özellik, temel destek kavramlarının veya belirli bir yönün varlığıdır. Temel ve temel olmayan terimler hakkında farklı görüşlere yol açan bu varoluştur. Metnin yapısına ve organizasyonuna geleneksel sözdizimsel bakış açısından yaklaşırsak, kısmi biçimselleştirme yaparsak, bir dizi sözdizimsel yapı gözlemleriz. Edebi metinde yazar sürekli olarak belirli bir olay ve bu olayların katılımcıları, eylemleri, davranışları, tutumları, iç dünyaları hakkında bilgi veriyorsa veya ilgili olayları anlatıyorsa, bilimsel metin karakterler ve olaylardan değil kavramlar arasındaki ilişkiden bahseder. Edebi bir metinde yazar, iki karakter arasındaki ilişkiyi amaçlarına ve koşullarına göre farklı şekillerde yorumlayabilirken, bilimsel bir metinde yazar, kavramlar arasındaki ilişkiyi olgular ve kanıtlarla ortaya koyarak bu ilişkinin bir şekilde var olduğunu kanıtlamaktadır. veya belirli koşullar altında başka. Bilimin farklı alanlarında bu koordinasyon, delil ve ispatlar farklı şekillerde gerçekleştirilir. Bununla birlikte, bilimsel metinlerin oluşumunda belirli bir sözdizimsel düzenlilik, benzersiz bir metin organizasyonu sistemi vardır. Bilimsel bir metinde terim oluşturmanın en etkin ve önemli yöntemi söz dizimsel yöntemdir. Bu nedenle, bu yöntem en önemli olarak kabul edilmelidir, çünkü bu tür yaratıcılık aynı zamanda bilimsel bir metin düzenleme sürecini de yürütür. Sözdizimsel yöntem, tüm alan terminolojisinde terimlerin oluşumunda etkilidir. Bunun temel nedeni, yeni terimlerin mevcut terimlerle bağlantısıdır. Bilimsel kavramın kapsamının genişlemesi, yeni özellikler kazanması ve türlerin ortaya çıkması var. Bu daha çok kelime birleşimlerinde kendini gösterir.

Anahtar Kelimeler: üslup, üslup, bilimsel üslup, altı üslup, makale, bilimsel makale.

GİRİŞ

Hər bir funksional üslubda olduğu kimi elmi üslubda da mətnin formalaşdırılması qarşıya qoyulan məqsədə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Elmdə mətn elmi material rolunu oynayır. Bu material tədris etmək, elmi-kütləvi informasiyanı yaymaq, tədqiqat prosesini və nəticələrini təqdim etmək, onları toplayıb saxlamaq üçün yazılır və istifadə olunur. Elmi mətnin digər mətnlərdən, məsələn, bədii, publisistik, işgüzar və s. mətnlərdən fərqləri üslubu xüsusiyyətləri əhatə edir.

Üslub fikri fərqli şəkildə ifadə etmək və bu zaman qarşıya qoyulan praktik məsələnin həllinin tələb etdiyi dil vasitələrini tapıb işlətməyi tələb edir. Nitq mədəniyyəti yalnız dil normalarına əməl etməyi nəzərdə tutmur. Eyni zamanda fikrin ifadəsində düzgün və dəqiq vasitələri istifadə etməyi, həmçinin söylənilənin və ya yazılanın daha anlaşılıqlı, eləcə də yerində olması vacibdir. Bu cəhətlər üslubi düzgünlüyü təmin edir. Ona görə də müasir üslubiyyat üslublardan deyil, cari və fundamental vəzifələrin həllinə tətbiq olunan funksional üslublardan bəhs edir (5, s.278-279). Bu halda dil vasitələrinin müxtəlif funksional üslublarda işlənməsində müəyyən fərqlər meydana çıxdığı kimi, oxşarlıqlar da müəyyənləşdirilir. Hətta yüksək üslubi çalara malik olan sözlər (terminlər, slenqlər, nidalar) belə üslubu müəyyənləşdirmək baxımından bəzən yetərli olmur. Çünki onlar ünsiyyətin müxtəlif situasiyaları ilə əlaqəli olub, müəllif tərəfindən fərqli məqsədlərlə işlənilə bilər. Bəzən danışmaq dili də terminlər bolluğu ilə seçilir. Bunu nəzərə alan İ.R.Qalperin belə hesab etmişdir ki, nitq üslubunu bir vasitəyə əsaslanmaqla təyin etmək mümkün deyildir. Onun fikrinə görə, dilin funksionallığının rəngarəng formaları həmişə müəyyən bir sistem yaratır. Bu, çox zaman ünsiyyət şəraiti, ünsiyyət məqsədi ilə şərtlənir. Bu cəhətdən dil vasitələrinin ünsiyyət şəraiti ilə bağlılığını və onların konkret məqsədlər üçün şüurlu şəkildə seçilməsi



hadisələri nəzərə alınmalıdır. Üslubun xüsusiyyətlərini təyin edərkən, dil vasitələrini sadalamaq, onların adi siyahısını verməklə kifayətlənmək olmaz. Bu vasitələrin bir-biri ilə hansı əlaqələrdə olmasını müəyyənləşdirmək vacibdir (4, s.78).

Elmi üslub üçün özünü qabarıq şəkildə göstərən, onu digər üslublardan fərqləndən ən başlıca dil vasitəsi terminlərin çoxluğu sayılır. Elmi üslubda terminlərin çox istifadə olunmasının əsas səbəbi bu terminlərin haqqında bəhs edilən sahənin anlayışlarını ifadə etməsidir. Həmin anlayışları əsas və qeyri-əsas anlayışlara ayırmaq olmaz. Sahə terminologiyasına daxil olan hər bir termin digəri ilə eyni tərtib səviyyəsində durur. Burada maraqlı və fərqləndirici cəhət dayaq, yaxud müəyyən istiqamət üzrə ilkin anlayışların mövcudluğudur. Məhz bu mövcudluq əsas və qeyri-əsas terminlər haqqında fikir söylənilməsinə aparıb çıxarmışdır.

Mətnin qurulması və təşkilinə ənənəvi sintaksis mövqeyindən yanaşsaq, qismən formallaşdırma aparsaq sintaktik konstruksiyaların ardıcılığını müşahidə edirik. Təsadüfi deyil ki, mətnin cümlələr ardıcılığı kimi təyin olunması ilə də üzləşirik.

Əgər bədii mətnə müəllif müəyyən hadisə və bu hadisələrin iştirakçıları, onların hərəkətləri, davranışları, bir-birinə münasibəti, daxili aləmləri haqqında ardıcıl məlumat verirsə və ya bir-biri ilə bağlı olan hadisələri nəql edirsə, elmi mətnə personaj və hadisələr deyil anlayışlar arasındakı əlaqələrdən bəhs edilir. Bədii mətnə müəllif iki personajın bir-birinə münasibətini öz məqsədinə, şəraitə uyğun olaraq müxtəlif şəkildə şərh edə bilirsə, elmi mətnə müəllif anlayışlar arasındakı əlaqə münasibətləri fakt və sübutlarla üzə çıxarır, bu münasibətin bir və ya müəyyən şərtlər daxilində başqa şəkildə olmasını sübut edir. Müxtəlif elm sahələrində bu əlaqələndirmə, sübut və isbatlar fərqli şəkildə həyata keçirilir. Buna baxmayaraq, elmi mətnlərin formalaşmasında müəyyən bir sintaktik qanunauyğunluq, mətn təşkilinin özünəməxsus sistemi vardır.

Elmi mətnə termin yaradıcılığının ən işlək və vacib üsulu sintaktik üsuldur. S.Sadqova yazır: "Termin yaradıcılığında iki və daha artıq sözün birləşərək mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində elmi anlayışı ifadə etməsi terminologiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Terminoloji sistemin təhlili göstərir ki, elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin yaranmasında sintaktik üsul xüsusi əhəmiyyət daşıyır." (3, s.68) Elmi üslubda bu üsul daha geniş istifadə olunur. Belə yaradıcılıq həm də elmi mətnin təşkili prosesini həyata keçirir.

Bütün sahə terminologiyalarında terminlərin yaranmasında sintaktik üsul məhsuldardır. Tədqiqatçılar ayrı-ayrı sahə terminologiyalarına aid araşdırmalarında termin yaradıcılığı üsullarını məhsuldarlığı görə müqayisə edir, bəzi qənaətlər irəli sürürlər. Elmi üslubda sintaktik üsulla əmələ gələn terminlər bu sahə terminologiyasının mühüm bir hissəsini təşkil edir. Oxşar vəziyyət başqa türk dillərində də müşahidə edilir. İngilis (alman, fransız və s.) dilində sintaktik üsulla yaranan terminlərin də sayı çoxdur. Bunun əsas səbəbini yaradılan yeni terminlərin əvvəl mövcud olan terminlərlə bağlılığı, əlaqəsidir. Burada elmi anlayışın əhatə dairəsinin genişlənməsi, onun yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsi, habelə növlərinin əmələ gəlməsi hadisəsi baş verir. Bu isə daha çox söz birləşməsi şəklində olan terminlərdə özünü göstərir. A.V.Superanskayanın fikrinə görə, terminlər, demək olar ki, üç üsulla yaranmışdır: 1) ümumişlək sözün işlənməsinə məhdudiyətlər qoyulması, onun mənasının definitiv üsulla təyin olunması – terminləşmə; 2) dilin sözlərindən termin-söz birləşmələri, termin-frazalar yaratma; 3) yeni anlayışların yeni sözlərlə adlandırılması – terminyaratma (6, s.114).

Bəzi sahələrə aid elmi mətn hissələrində bir sıra sahələrin (məsələn, fizika, kimya, riyaziyyat, nəzəri mexanika və s.) elmi üslubu üçün simvol, işarə, qrafik, diaqram kimi vasitələri də səciyyəvidir.

Təhlil göstərir ki, elmi üslubda sintaktik üsulla terminlərin yaradılması alt üslublardan asılıdır. Qeyd olunan sahə üzrə sırf elmi tədqiqat xarakterli mətnlər təhlilə cəlb olunarsa, izah edilməyən, definisiyası verilməyən terminlərin sayca daha çox olacağı heç bir şübhə doğurmur. Məsələn, "Kompleks çertyojdan görünür ki, izlərlə verilmiş α frontal müstəvisinin horizontal izi X oxuna paraleldir. F proyeksiya

müstəvisinə paralel yerləşmiş üçbucağın frontal proyeksiyası özü boyda üçbucaqdır. Bu üçbucağın horizontal proyeksiyası X proyeksiya oxuna paralel düz xətt parçasıdır" (1, s. 31).

Dərslıkdən olan bu mətn də bir abzasdan ibarətdir. Mətnə aşağıdakı terminlər qeydə alınır: *çertyoj, kompleks çertyoj, frontal müstəvi, iz, izlərlə verilmiş α frontal müstəvisi, horizontal iz, X oxu, paralellik, proyeksiya, proyeksiya müstəvisi, üçbucaq, frontal proyeksiya, horizontal proyeksiya, X proyeksiya oxu, düz xətt, paralel düz xətt, düz xətt parçası*.

Bu terminlərdən səkkizi ikikomponentlidir: *kompleks çertyoj, frontal müstəvi, horizontal iz, X oxu, proyeksiya müstəvisi, frontal proyeksiya, horizontal proyeksiya, düz xətt*. Üç termin üç komponentdən ibarətdir: *paralel düz xətt, düz xətt parçası, X proyeksiya oxu*. Mətnə dörd komponentdən yaranmış bir termin-söz birləşməsi istifadə edilmişdir: *izlərlə verilmiş α frontal müstəvisi*. Terminin tərkibindəki *α* işarədir və frontal müstəvinin *α* ilə işarə olunmasını ifadə edir.

Dörd komponentdən ibarət olan *izlərlə verilmiş α frontal müstəvisi* termin-söz birləşməsini nəzərdən keçirək. Termin sintaktik üsulla düzəldilmişdir. Bu şəkildə mühəndis qrafikası terminologiyasına aid lüğətlərdə qeydə alınmır. Lakin onun terminoloji mahiyyət kəsb etməsi mütləqdir. Belə formada sahəyə aid elmi mətnlərdə istifadə olunur. *İzlərlə verilmiş frontal müstəvi* termini tərkib komponentlərinə aşağıdakı qaydada parçalanır: **müstəvi** → *frontal müstəvi* → *izlərlə verilmiş frontal müstəvi*. Mühəndis qrafikasına qədər həndəsə fənnində müstəvi anlayışı təyin olunur. Kontekstdə və ya sintaktik üsulla yaradılmış termin-söz birləşməsində müstəvi dayaq termindir. Onu da qeyd edək ki, dörd komponentdən ibarət olan termin-söz birləşməsində daha bir terminin mövcudluğu görünür: *izlərlə verilmiş müstəvi*. Müstəvi cinsi ifadə edirsə, digər terminlər növlərdir. Burada işlədilmiş frontal müstəvi proyeksiya müstəvilərindən biridir. Mühəndis qrafikasında eyni sxem üzrə horizontal müstəvi, profil müstəvi termin-söz birləşmələri də formalaşır.

"Horizontal proyeksiya müstəvisinə paralel müstəvi horizontal müstəvi adlanır. Frontal proyeksiya müstəvisinə paralel müstəvi frontal müstəvi adlanır... Profil proyeksiya müstəvisinə paralel müstəvi profil müstəvi adlanır" (1, s.30-31). Deməli, mühəndis qrafikasında müstəvi və onun iştirakı ilə sintaktik üsulla düzəldilmiş *proyeksiya müstəvisi, horizontal proyeksiya müstəvisi, frontal proyeksiya müstəvisi, profil proyeksiya müstəvisi, frontal müstəvi, horizontal müstəvi, müstəvi, profil müstəvi, izlərlə verilmiş müstəvi, izlərlə verilmiş horizontal müstəvi, izlərlə verilmiş frontal müstəvi, izlərlə verilmiş profil müstəvi* terminlərindən istifadə edilir. Lakin bu terminlərin heç də hamısı müvafiq terminoloji lüğətə daxil edilmir. Əgər bu və ya digər anlayış onunla eyni tərtibdə olan anlayışla asanlıqla təyin olunursa, onda bu cür anlayışları ifadə edən termin-söz birləşmələrinin hər biri terminoloji lüğətə salınmır. Onu da qeyd edək ki, mühəndis qrafikasından verilmiş nümunələr də sintaktik üsuldən gəniş istifadəni əks etdirir.

Elmi üslubda sintaktik üsulla yaranan terminləri üç əsas qrupa ayırmaq olar: 1) mürəkkəb söz şəklində olanlar; 2) qoşa söz şəklində olanlar; 3) söz birləşməsi şəklində olanlar.

Elmi üslubda mürəkkəb söz şəklində düzələn terminlər mürəkkəb sözün komponent strukturuna görə iki əsas qrupa ayırmaq olar: a) hər iki komponenti sadə söz olanlar; b) komponentlərdən biri düzəltmə söz olanlar. Təbii ki, üç komponentin birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb söz quruluşlu terminləri mövcudluğu da istisna oluna bilməz.

Komponentləri sadə söz olan mürəkkəb söz şəkilli terminlər "sadə söz+sadə söz", yaxud "kök+kök" modeli əsasında düzəlir. Məsələn, üstsistem (üçt+sistem), altproqram (alt+proqram), yarımproqram (yarım+proqram), yarımüstəmləkə (yarım+ müstəmləkə), təhtəlhesab (təhtəl+hesab) və s.

İki sadə sözün heç bir əlamət qəbul etmədən birləşməsi əsasında yaranan mürəkkəb söz şəkilli terminlər azlıq təşkil edir. Sintaktik üsulla yaranan bu cür terminlərin komponentləri həm dilin öz sözləri, həm də alınma sözlər ola bilər. Komponentlərin hansı nitq hissəsinə aid olmasına görə də bu terminləri təsnif etmək mümkündür. Məsələn, zərf+isim (altsistem), say+isim (yarımproqram, yarımfabrikat) və s.

Mürəkkəb söz şəklində olan terminlər arasında komponentlərdən birinin düzəltmə, digərinin sadə olması ilə formalaşanlar da az deyildir. Məsələn, birməhsullu, birsahəli, vergiqoyma, maşınqayırma, təqdimmə, ziyanvurma, boşdayanma və s.

Mürəkkəb söz tipli terminin düzəltmə söz olan komponenti müxtəlif şəkilçilərdən düzəlir. Məsələn, -lı, -li, -lu, -lü: birsahəli, feli isim şəkilçisi -ma, -mə: boşdayanma, qısaqapanma, oddayanma və s.



Elmi üslubda mürəkkəb söz tipli elə terminlər qeydə alınır ki, onların bir tərəfi sözdüzəldici deyil sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmişdir. Məsələn, işəmuzd, günəmuzd, növbədənənar, plandankənar (itkilər), sahələrarası və s.

Bir sıra terminlər sintaktik üsulla əmələ gəldikdə onların komponentlərindən biri feli sifət olur. Məsələn, özüboşaldan, özüyəriyən, işəgötürən, işverən, malalan, malgöndərən, zərərçəkən, nömrəyığan. Maraqlıdır ki, digər sahə terminologiyalarında, demək olar ki, rast gəlinməyən -miş, -miş, -muş, -müş feli sifət şəkilçisi ilə yaranmış feli sifətlərin tərkibə daxil olduğu terminlər iqtisadiyyat terminologiyasında qeydə alınır. Məsələn, zərbolunmuş (sikkə).

Elmi üslubda defislə birləşən, qoşa söz modelində düzələn mürəkkəb quruluşlu terminlər də işlənir. Bu terminlər sahə terminologiyalarında geniş yayılmamışdır. İqtisadiyyat, maliyyə, incəsənət, kommersiya terminologiyalarında qeyd edilmiş quruluşlu terminlər işlənir. Məsələn, *haqq-hesab sərgi-yarmarka, sərgi-müsabiqə, idxal-ixrac, idxalat-ixracat* və s. Qoşa söz modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biri sözlərin təkrarı sayılır. Terminologiyada bu modeldən olan sözlərdəki komponentlər bir-birinə mənaca yaxın sözlər olur. Haqq-hesab termini qoşa söz modeli üzrə formalaşmışdır. Tərkibdəki birinci söz ayrılıqda iqtisadiyyat terminologiyasında işlənir: "Haqq – müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinin verilməsi, əmanət şəklində banka daxil olmağa görə ödənişlərin, haqqın (daxil olma haqqı) verilməsi, təşkilatda iştirak etmək üçün (üzvlük haqqı), mülkiyyətin alınması üçün öz payının ödənilməsi (pay haqqı), mülkiyyətin satılması üçün öz payının ödənilməsi (pay haqqı)" (2, s.163). Hesab da müstəqil termin kimi istifadə edilir. Bu söz müxtəlif termin və sözlərlə birləşmə tərkibində də istifadə olunur. Hesab müəyyən əməliyyatların aparılması üçün nəzərdə tutulmuş normalar əsasında tapılan məbləği vəsaiti və s. bildirir. Eyni zamanda hüquqi və fiziki şəxslərin bankda saxlanılan vəsaitləri üçün açılmış, təyin olunmuş müəyyən nömrəli sənəd, şərti olaraq "qovluq"dur. Bu cür hesablar müəyyən bank rekvizitləri ilə formalaşdırılır. Göründüyü kimi haqq və hesab terminləri mənə və motivləşməyə görə bir-birinə yaxın mənəli terminlərdir. Haqq-hesab hər iki komponentlə müəyyən dərəcədə bağlı olan prosesi ifadə edir. Sərgi –yarmarka terminində də komponentlər mənəca bir-birinə yaxındır. Hər iki komponent müstəqil termin kimi də işlənir. Onların qoşa söz kimi formalaşdırdığı yeni termində hər iki komponentin ayrılıqdakı terminoloji mənası yer alır. Təhvil-təslim, gəlir-çıxar və s. bu qəbildən olan qoşa söz modelli terminlərdir.

Termin söz birləşmələri sintaktik üsulla yaranan geniş yayılmış terminlərdir və onlar elmi üslubda işləkliyə görə də aparıcı vahidlərdir. Elmi dildə sözlər bir-biri ilə birləşərək cümlələr, söyləmlər əmələ gətirir. Bu birləşmələr söz birləşmələri modelləri üzrə formalaşır. Azərbaycan dilindəki təyini söz birləşmələrinin, feili birləşmələrin bütün növləri termin-söz birləşmələrinin yaradılmasında iştirak edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibov İ.Ə., Məlikov R.X. *Mühəndis qrafikası*. Ali texniki məktəblər üçün dərslik. Bakı: ADNA-nın mətbəəsi, 2011, 165 səh.
2. Həsənlı A. Qısa izahlı iqtisadi terminlər lüğəti, Bakı, Elm, 2019. s.163.
3. Sadıqova S. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi, Bakı, Elm, 2010, s.244
4. Гальперин И.П. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, 1954, s.78
5. Ожегов И.Е. О планирование работа по упорядочению научно-технический терминологии. /Проблемы разработки и терминологии в Академиях наук Союзных республик, Москва, Наука, 1974, s.278-279
6. Суперанская А.В., Подольская Н.В. Васильева Н.В. Общая терминология вопросы теорий. Москва, Наука, 1989.